

चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया

तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कितः ।

पण्डितकुलपति वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-

। विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थ संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १८१४

सर्वे स्त्रालं संरचितम् ।

चतुर्मुद्रार्थम् ।

चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया

तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कितः ।

पण्डितकुलपति वि, ए, सपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-

। विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थ संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १९१४

सर्वे स्वतः संरक्षितम् ।

चतुर्थे द्राघं ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट, कलिकाता ।
छारिसन रोड—पोष्ट अफिस ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

ज्वरचिकित्सा । (Fever.)		विषयः	पृष्ठाङ्काः
विषयाः	पृष्ठाङ्काः	लङ्घनम्	३०
ज्वरचिकित्सा	२	निहीवनम्	"
षडङ्गपानीयम्	६	नस्यम्	"
रससामतान्तरणम्	१८	मधुकसारादिः	३८
आमपाकलक्षणम्	"	अन्ननम्	"
शुद्धज्वरेषु पाचनम्	१८	अष्टाङ्गावलेहिका	"
वातज्वरचिकित्सा	२२	पञ्चसुष्टिक	४०
पित्तज्वरचिकित्सा	२५	चातुर्भद्रकपञ्चमूलकम्	"
कफज्वरचिकित्सा	२८	दशमूलम्	"
चातुर्भद्रावलेहिका	३०	षतुर्दशाङ्ग.	४१
द्वन्द्वज्वरचिकित्सा	"	वातश्लेष्महरीऽष्टादशाङ्ग.	"
वातपित्तज्वरचिकित्सा	"	पित्तश्लेष्महरीऽष्टादशाङ्ग.	"
नवाङ्ग	"	सुधायोग्य.	"
पञ्चभद्रम्	३१	श्लेष्मादिगण	४२
पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा	"	उद्वन्धादिगणः	"
पटीलादि.	"	भाग्यादि-	"
शुद्ध्यादि	३२	चतुर्दशाङ्ग.	"
चातुर्भद्रक-पाठासनकौ	"	अभ्यासज्वरचिकित्सा	४३
कण्टकार्यादिः	"	जीर्णज्वरचि कक्षा	४५
अमृताटक.	३३	निदिग्धिकादि	"
पञ्चदिकम्	"	विषमज्वरचिकित्सा	"
वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा	३४	मुक्ताकादि	४६
पञ्चकौल.	"	अष्टाङ्गधूपः	४८
सुदादि-	३५	अपरान्जिताधूपः	४८
सन्निपातज्वरचिकित्सा	३६	मृतानुषन्निनीश्रुतीवक्रचतुर्थकयोश्चिकित्सा	"
		ज्वरं हृतप्रयोगः	५०

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
विदग्धाजीर्णचिकित्सा	१४१	शतावरी घृतम्	१६८
विष्टभाजीर्णचिकित्सा	१४२	हृद्यच्छतावरी ,,	”
पथ्याविकम्	१४४	वासाय ,,	१६९
विश्वचिका चिकित्सा	”	कामदेव ,,	१७०
अलसकषिकित्सा	१४६	सप्तप्रस्थ ,,	१७०
क्लमिचिकित्सा ।		खण्डकुम्भाखकः	”
(Worms.)		वासोखण्डकुम्भाखकः	१७०
त्रिकला घृतम्	१४९	वासोखण्डः	१७१
विटङ्ग ,,	”	खण्डकायो खौटः	”
विटङ्गतेलम्	”	यक्ष्मचिकित्सा ।	
पाण्डुरोगचिकित्सा ।		(Phthisis.)	
(Anæmia.)		मयीदशाङ्गः	१७९
हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा	१५१	सितीपलादिलेहः	१८०
नवायम चूर्णम्	१५२	लवङ्गाय चूर्णम्	”
योगराजः	१५३	तानीशाय चूर्णं भीदकथ	१८१
विडङ्गाय भीष्टम्	१५६	यज्ञजुंनार्थं चूर्णम्	”
सूपषाय मण्डूरम्	१५७	विश्वधामिवीमः	१८२
पुनर्नवान्ण्डूरम्	१५८	रसेन्द्रगुडिका	”
मण्डूरवज्रकटकः	”	एलादिमन्थः	१८३
धावारिष्टम्	१५९	सर्पिर्गुडः	१८४
द्राक्षा घृतम्	”	अवनप्राणः	१८६
हरिटा ,,	”	श्रीवन्द्यार्थं घृतम्	१८८
मूषांघ ,,	”	पिप्पली ,,	”
श्लोषार्थं ,,	१६०	पाराशर ,,	”
रक्तपित्तचिकित्सा ।		हागन्धार्थं ,,	१८९
(Hæmoptysis.)		अपरं हागन्धार्थं ,,	”
एलादिगुडिका	१६६	अजापघ्नक ,,	१९०
हृषार्थं घृतम्	१६७	बलागर्भे ,,	”
		नागबला ,,	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
निर्गुण्डी घृतम्	१८१	भार्गीगुडः	२०६
बलाद्य "	"	कुलत्थगुडः	२०७
अन्दनाथं तैलम्	"	स्वरभेदचिकित्सा ।	
अपरं बलाद्य घृतम्	१८२	(Hoarseness.)	
कासचिकित्सा ।		कण्टकारी घृतम्	२०८
(Cough.)		भङ्गराजाय "	२१०
वातकासचिकित्सा	१८३	अरोचकचिकित्सा ।	
अपराजितलेहः	"	(Anorexia.)	
पित्तकासचिकित्सा	"	यमान्नीषाडव	२१३
कफकासचिकित्सा	१८५	कलईसम्	"
मवाङ्गयुषः	१८६	हृदिचिकित्सा ।	
कट्फलदिः	"	(Vomiting.)	
मरिचाद्य चूर्णम्	१८७	पलादिचूर्णम्	२१८
समशर्करा चूर्णम्	"	पद्मकाद्य घृतम्	२१८
व्योषान्तिका गुडिका	१८८	दृष्णाचिकित्सा ।	
दशमूल घृतम्	१८९	(Thirst)	
दशमूलाद्यं "	"	वातजनितदृष्णा	२१९
दशमूलषट्पलक "	"	पित्तजनितदृष्णा	२२०
कण्टकारी "	२००	मूर्च्छाचिकित्सा ।	
अपरं कण्टकारी "	"	(Syncope.)	
इडलकण्टकारी "	"	चिकित्सापत्रम्	२२५
राजाद्य "	"	मदात्ययचिकित्सा ।	
अमन्यहरीतकी	२०१	(Alcoholism.)	
व्याघ्रीहरीतकी	२०२	पुनर्नवाद्य घृतम्	२२८
ह्रिकाश्वासचिकित्सा ।		अष्टाङ्गलवणम्	"
(Hiccup and Asthma)		दाहचिकित्सा ।	
पर्णसपचक्रम्	२०४	(Burning.)	
हिंसार्थं घृतम्	२०५	कुशाद्य तैलं घृतघ	२३०
तेजोवन्ध्याद्यं "	२०६		

उन्मादचिकित्सा ।

(Insanity.)

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
तूप्रशयाया वधिः	२२२
पानीयकान्यायक घृतम्	२२४
धीरकल्याणक "	२२५
महाकल्याणक "	"
चेतस "	२२६
महापेशाधिक "	"
दिङ्गाय "	२२७
लघुभाय "	"

अपस्मारचिकित्सा ।

(Epilepsy.)

स्वल्पपद्मगव्य घृतम्	२४२
इष्टपद्मगव्य "	"
महाचेतस "	२४३
कुम्भाण्डक "	२४४
ब्रह्मी "	"
पल्लवशय तैलम्	"

वातव्याधिचिकित्सा ।

(Nervous diseases.)

खेदलवणम्	२४६
कल्याणकलहः	२४८
माषबलादिः	२४९
स्वल्परसोन्पिण्डः	२५०
आदिलपाकगुग्गुलुघटकः	२५४
वधीदशाङ्गुगुलुः	२५५
शाल्वनखेदः	२५८
अश्वगन्धाय घृतम्	२५९
दशमूलाय "	"
हागलाय "	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
एलादितैलम्	२६०
बलाग्नौघतैले	२६१
महाबलातैलम्	"
विष्णुतैलम्	२६३
नारायणतैलम्	"
महानारायणतैलम्	२६५
अश्वगन्धातैलम्	२६६
मूषकाय तैलम्	"
रसीनतैलम्	२६७
ईतकाय तैलम्	"
सैश्ववाय तैलम्	"
स्वल्पमाषतैलम्	"
(१) माषतैलम्	२६८
(२) माषतैलम्	"
(३) माषतैलम्	"
(१) महामाषतैलम्	२६९
(२) महामाषतैलम्	२७०
इष्टन्द्रापतैलम्	२७१
मन्त्रखेदः	२७२
चतुःखेदः	"
कुम्भप्रसारणीतैलम्	२७३
(१) त्रिशतीशप्रसारणीतैलम्	"
(२) त्रिशतीशप्रसारणीतैलम्	२७५
सप्तशतिक प्रसारणीतैलम्	"
एकादशशतिक प्रसारणीतैलम्	२७६
अष्टादशशतिक प्रसारणीतैलम्	२७८
महाराजप्रसारणीतैलम्	२८१
शक्तकरणम्	२८५
गन्धद्रव्यखदिः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	श्रामवातचिकित्सा । (Acute Rheumatism)	पृष्ठाङ्काः
मन्थीघृष्टिः	२८५	विषयाः	
वचाघृष्टिः	२८६	रासादशमूलकम्	२०५
मुस्तकघृष्टिः	"	रासापचकम्	"
शैलजघृष्टिः	"	रासासप्तकम्	"
खट्वाश्रीघृष्टिः	२८७	शैशानर चूर्णम्	२०६
महासुगन्धिलक्ष्मीविलासतैले	२८८	(१) अलमुषाय चूर्णम्	२०७
वातरक्तचिकित्सा । (Leprosy.)		(२) अलमुषाय चूर्णम्	"
गुडूचीतैलम्	२९३	शतपुष्पाय चूर्णम्	"
नवकार्पिकः	"	द्विद्वाय चूर्णम्	२०८
गुडूची घृतम्	२९४	योगराजगुग्गुलु.	"
प्रतापरी "	"	सिद्धनादगुग्गुलु.	२०९
असृताय "	"	बृहत् सिद्धनादगुग्गुलु	"
दशपाकमलातैलम्	२९५	बृहत्सैन्धवाय तैलम्	२१०
गुडूच्यादितैलम्	"	अजमीदादवटक	२११
खुड्डाकपत्रकतैलम्	२९६	(१) घृष्टी घृतम्	"
नागवलातैलम्	"	(२) घृष्टी "	२१२
पिण्डतैलम्	"	गुडूची "	"
महापिण्डतैलम्	"	कार्पिकघट्पलक "	"
केशीरको गुग्गुलुः	२९७	रसोनपिण्ड	२१३
असृतागुग्गुलु	२९८	प्रसारशीसम्भानम्	"
पुनर्नवागुग्गुलु	२९९	रसोनमुरा	"
योगसारासत.	३००	शिश्याकी	२१४
बृहद्गुडूचीतैलम्	"	सिम्भला	२१५
उरुस्तम्भचिकित्सा । (Paraplegia, Carbuncle of the thigh)		शूलचिकित्सा । (Colic and Neuralgia.)	
अष्टकटुरं तैलम्	३०३	वातशूलचिकित्सा	२१६
कुष्ठाय तैलम्	"	(१) नारिकेलखण्डम्	२१७
		पित्तशूलचिकित्सा	२१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
(१) नारिकेलखण्डम्	२२०	खण्डामलकी	२२०
कफमूलचिकित्सा	२२१	नारिकेलखण्डः	२२८
हृद्ग्रादि	२२२	कलायगुडिका	२२८
धात्रीनीहम्	२२	उदावर्त्तचिकित्सा ।	
वृद्धिश्चादिः	२२३	(Intussusception or Intestinal obstruction.)	
रुचकादिः	२२४	नारायचूर्णम्	२४१
एरण्डसप्तकम्	२२	आनाहचिकित्सा ।	
एरण्डशदशकम्	२२५	(Epistasis.)	
दाधिकं घृतम्	२२६	शष्कमूलकायं घृतम्	२४६
परिणामशूलचिकित्सा ।		स्त्रिराघं	२४
(Intestinal Colic.)		गुल्मचिकित्सा ।	
विषुद्गादिभोदकः	२२८	(Abdominal Tumour.)	
सामुद्राय चूर्णम्	२२०	वातगुल्मचिकित्सा	२४०
सनासतं शौहम्	२२१	पित्तगुल्मचिकित्सा	२४८
गुडविषली घृतम्	२२	कफगुल्मचिकित्सा	२५१
विषली	२२	हृद्ग्राय चूर्णम्	२५२
कीर्वादिमण्डूरम्	२२२	वचायं चूर्णम्	२५४
भीमवटकमण्डूरम्	२२२	हृद्ग्रादि	२५५
शौरमण्डूरम्	२२	काशायनगुडिका	२५६
शबिकादिमण्डूरम्	२२	हृत्प्रायं घृतम्	२५
शतावरीमण्डूरम्	२२३	पद्मपत्रकं	२५०
शारामण्डूरगुडः	२२	शूषण्यायं	२५
राममण्डूरम्	२२४	वायनावायं	२५
हृदयतावरीमण्डूरम्	२२	दायायं	२५८
रसमण्डूरम्	२२५	शौरवट्पत्रकं	२५
त्रिकलाशीहः	२२	धात्रीवट्पत्रकं	२५८
शौहगुडिका	२२६	भार्गववट्पत्रकं	२५
धात्रीनीहम्	२२	भद्रातकं	२६०
शौहायतम्	२२	रधीनायं	२६

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
दन्तोद्धरीतकी	३६०	ऊषकादिः	३८२
शचीराघरिष्ट.	३६१	कुशाद्य घृतम्	"
भङ्गातक घृतम्	३६३	वरुणाद्य "	३८३
हृद्रोगचिकित्सा ।		वरुणादिमणः	"
(Angina Pectoris, coronalgia.)		एलादिः	३८५
वल्गुम घृतम्	३६८	पाषाणभेदाय चूर्णं घृतञ्च	"
शदद्राद्य "	"	कुलत्थाद्य "	"
बलाद्य "	३६९	शरादिपञ्चमूलादि "	३८६
अर्जुन "	"	वहण "	"
मूत्रकण्डूचिकित्सा ।		वीरतराद्य तैलम्	३८७
(Dysuria)		वरुणाद्य तैलम्	"
वातमूत्रकण्डू	३७०	प्रमेहचिकित्सा ।	
पित्तमूत्रकण्डू	"	(Diabetes, Spermatorrhœa,	
काफमूत्रकण्डू	३७१	Gonorrhœa, Polyuria, &c.)	
विदीपजमूत्रकण्डू	"	कुशावलीष्टः	३८८
अभिघातजमूत्रकण्डू	३७२	व्यथोपाय चूर्णम्	३८९
पुरीषजमूत्रकण्डू	"	विकण्टकाद्य तैलं घृतं यमकञ्च	३९४
काफवायुजमूत्रकण्डू	"	धान्यनर घृतम्	"
यकविषयजमूत्रकण्डू	"	दाडिमाद्य "	३९५
शतावरीघृतघीरे	३७४	दूधपादिगुडिका	३९६
विकण्टकाद्य घृतम्	"	शिलाजतुप्रथीगः	३९७
सकुमारकुमारक "	"	✓ स्थौल्यचिकित्सा ।	
मूत्राघातचिकित्सा ।		(Obesity.)	
(Strangury.)		विडङ्गाद्य चूर्णम्	३९९
चित्तकाद्य घृतम्	३७९	विडङ्गाद्य लौहम्,	"
अशमरीचिकित्सा ।		व्यथोपायशतुप्रथीग.	४००
(Stone or Calculus.)		अच्छाद्यगुग्गुलुः	४०१
वीरतरादिमण.	३८०	नवकगुग्गुलुः	"
पाषाणभेदाद्य घृतम्	३८१	लौहसद्यनम्	"
			"

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
त्रिफलाद्यं तैलम्	४०२	पथकोलाद्यं घृतम्	४१७
उदरचिकित्सा ।		गुण्ठी	"
(Ovarian Tumour, Ascitis, Dropsy, &c)		चिधकाय	"
सामुद्रायं चूर्णम्	४०६	चिधक	"
पटीलाद्यं चूर्णम्	४०८	माथक	४२८
नारायणचूर्णम्	"	म्यलयन्न	"
पुनर्नवाटकः	४१२	शैनेशाद्यं तैलम्	"
दशमूलपट्पलकं घृतम्	४१३	शुक्लमूलाद्यं तैलम्	"
चिधक	"	पुनर्नवावनिष्टः	"
विन्दु	"	दशमूलहरीतकी	४२८
दधिमण्डाय	४१४	कसहरीतकी	"
नाराच	"	वृद्धिन्नघ्नचिकित्सा ।	
प्लीहयक्ष्मचिकित्सा ।		(Hypertrophy and Bubo.)	
(Spleen and Liver.)		हृत्सुप्तैश्ववाद्यं तैलम्	४३५
भाणायगुडिका	४१७	शतपुष्पाद्यं घृतम्	"
पिप्पलीवर्द्धमानानि	४१८	गलगण्डगण्डमालापची- ग्रन्थार्बुदचिकित्सा ।	
पिप्पलीचिधकघृतम्	४१८	(Bronchocele, Scrofula, en- largement of Lymphatic Glands, Goitre, and Tumour.)	
हृद्भ्रोकनाथो रसः	"	तुम्बीतैलम्	४३८
पिप्पली घृतम्	४२०	अशुताद्यं तैलम्	"
चिधक	"	कुङ्कुन्दरीतैलम्	४३८
रोहीतक	"	शार्ङ्गोटकविश्वामये तैले	"
सह्यारोहीतक	४२१	निर्गुण्डीतैलम्	४४०
शोथचिकित्सा ।		श्रीघाद्यं तैलम्	४४१
(Dropsy or Anasarca.)		अन्दनाद्यं तैलम्	"
पुनर्नवाटकः	४२३	गुहाद्यं तैलम्	"
शारादिगुडिका	४२६		
पुनर्नवाद्यं घृतम्	"		
स्रव्यपुनर्नवा	"		

✓ श्लोपदचिकित्सा ।
(Elephantiasis.)

विषयाः	पृष्ठाङ्काः.
इन्द्रदारकचूर्णम्	४४८
पिप्पल्याय चूर्णम्	४४८
कृषाद्यमोदकः	"
सीरेश्वरघृतम्	"
विषङ्गाय तैलम्	४५०

विद्रधिचिकित्सा ।
(Deep-seated Abscess.)

व्यवस्थाविधिः	४५१
---------------	-----

व्रणशोथचिकित्सा ।
(Boils, Inflammation of
wound.)

विलासकः	४५८
बीरकायं घृतम्	४६१
त्रिफलागुग्गुलुः	४६४
वटिकागुग्गुलुः	४६५
विङ्गनादिवटिकागुग्गुलुः	"
चमतावटिकागुग्गुलु	"
कातिकाय घृतम्	"
गौराय " "	४६६
करसाय " "	"
प्रदीपरोकाय " "	४६७
तिक्तकाय " "	"
अङ्गारकं तैलम्	४६८
प्रदीपरोकाय तैलम्	"
दूषाय तैलं घृतञ्च	"
मधुसाय " "	४६८
घाटलीतैलम्	"
अन्धनाथं घनकम्	"

नाडीव्रणचिकित्सा ।
(Sinus, Fistula.)

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सनात्रगुग्गुलुः	४७२
सर्जिकाय तैलम्	"
कुम्भीकाय तैलम्	"
भङ्गातकाय तैलम्	४७४
निगुण्डीतैलम्	"
इंसपादीतैलम्	"

भगन्दरचिकित्सा ।
(Fistula in Ano.)

नवकार्षिकगुग्गुलुः	४७६
सप्तविमतिकी गुग्गुलुः	४७७
विष्यन्दतैलम्	"
करवीराय तैलम्	४७८
निशाय तैलम्	"

उपदशचिकित्सा ।
(Syphilis, soft Chancre.)

भुनिम्बाय घृतम्	४८०
करसाय " "	"
आगारधूमाय तैलम्	४८१

शूकदोषचिकित्सा ।
(On the disease of the penis,
arising from the application
of the poisonous insects
to promote its
growth.)

श्रीवधव्यवस्थाविधिः	४८२
---------------------	-----

भग्नचिकित्सा ।
(Fracture.)

लासागुग्गुलुः	४८६
---------------	-----

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आभागुग्गुलुः	४८६	दूर्वाय तैलम्	५११
गन्धतैलम्	४८७	अकंसन, गिलातैले	"
		गळीरिकाय' तैलम्	"
कुष्ठचिकित्सा ।		पृथ्वीसारतैलम्	"
(Leprosy.)		सीमराजीतैलम्	"
पञ्चकषायः	४८८	उदईकोठशीतपित्तचिकित्सा ।	
कुष्ठाधमुदरर्जनम्	४८९	(Urticaria cyanida.)	
नृवकषायः	४९०	व्यवस्थाविधिः	५११
सप्तसमी योगः	"	अम्लपित्तचिकित्सा ।	
पञ्चनिम्बम्	५००	(Acidity and Biliousness.)	
एकविंशतिकी गुग्गुलुः	५०१	दशाङ्गः	५११
तिक्तषट्, पलकं घृतम्	५०२	वासागुग्गुलुः	"
पञ्चतिक्त " "	५०३	पञ्चनिम्बादिचरणम्	५१८
तिक्तक " "	"	अधपट्टिः	५१८
महातिक्तकं " "	५०४	लौहपट्टिः	"
महाखदिरकं " "	५०५	मण्डूरपट्टिः	५२०
पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः	"	रसपट्टिः	"
वज्रकं घृतम्	५०६	गन्धकपट्टिः	"
आरग्वधाय तैलम्	"	सुधावतीगुडिका	५२१
दणकं तैलम्	५०७	ओरिकाय' घृतम्	५२२
महादणकं तैलम्	"	पटौलघण्टीघृते	"
वज्रकं तैलम्	५०८	पिप्पली "	५२३
स्वप्नरिषाय' तैलम्	"	द्राक्षाय' "	"
वृद्धप्ररिषाय' तैलम्	"	शतावरी "	"
विषतैलम्	५०९	वीसर्पविस्फोटचिकित्सा ।	
करवीराय' तैलम्	५१०	(Erysipelas, Boils.)	
श्वेतकरवीराय' तैलम्	"	नवकषायगुग्गुलुः	५२०
स्वप्नसिन्धुराय' तैलम्	"	अमृतादिः	"
महासिन्धुराय' तैलम्	"		
आदित्यपाक' तैलम्	५११		

विषया*	पृष्ठाङ्काः
दमाङ्ग	५२८
चतुःसमम्	"
हवाय घृतम्	"
पञ्चतिलक "	"
महापद्मक "	"

मसूरिकाचिकित्सा ।
(Small-pox)

निम्बादि	५२९
खदिराष्टकम्	५३४

क्षुद्ररोगचिकित्सा ।

उपीदिकाचारतैलम्	५३८
चाङ्गेरीघृतम्	५४२
मूषिकाय तैलम्	"
हरिद्राय तैलम्	५४५
कनकतैलम्	५४६
मन्त्रिहायं तैलम्	"
(१) कुङ्कुमाय तैलम्	"
(२) कुङ्कुमाय तैलम्	५४७
(३) कुङ्कुमायं तैलम्	"
वर्षकं घृतम्	५४८
द्विहरिद्राय तैलम्	५४८
त्रिफलाय तैलम्	"
षितकाय तैलम्	५५०
गुण्णाय तैलम्	"
शङ्कराजतैलम्	"
प्रपीठरीकाय तैलम्	"
मालव्यायं तैलम्	"
सृण्णाय तैलम्	५५२
आदित्यपाकगुडूषीतैलम्	५५५

विषया*	पृष्ठाङ्काः
चन्दनाय तैलम्	५५२
महानीलतैलम्	५५५
शङ्कराज घृतम्	५५६
पटीलायं "	५५७

मुखरोगचिकित्सा ।

(Disease of the mouth.)

षीठरोगचिकित्सा	५५८
----------------	-----

दन्तरोगचिकित्सा ।

व्यवस्थाविधिः	५५८
---------------	-----

जिह्वारोगचिकित्सा ।

व्यवस्थाविधिः	५६५
---------------	-----

कण्ठगतरोगचिकित्सा ।

कालकचूर्णम्	५७०
पीतकचूर्णम्	"
चारगुडिका	५७१

मुखगतरोगचिकित्सा ।

महामण्डकतैलम्	५७२
हरिमैदाय तैलम्	५७४
लावाय तैलम्	"
वकुलाय तैलम्	५७५
मण्डकारगुडिका	"
स्वल्पखदिरवटिका	५७६
वृद्धखदिरवटिका	"

कर्णरोगचिकित्सा ।

(Disease of the ear.)

दीपिकातैलम्	५७८
चारतैलम्	५८०
मधुशक्तम्	५८१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अपामार्गचारतैलम्	५८२	द्वितीयं शमकाद्यं घृतम्	६११
अजिंकाचारतैलम्	"	सुधावती वर्तिः	६१२
दशमूलोतैलम्	"	चन्द्रोदयावर्तिः	६१३
विन्वतैलम्	"	कुमारिकावर्तिः	"
अम्बाद्यं तैलम्	५८३	विकलाद्या वर्तिः	"
शङ्खुकाद्यं तैलम्	५८४	चन्द्रनाद्या वर्तिः	६१४
धुन्धुराद्यं तैलम्	"	मौगतमधुनम्	"
कुहाद्यं तैलम्	५८६	व्योदाद्या वर्तिः	"
जीवनीशद्यं तैलम्	"	वृषण्याद्या वर्तिः	"
नासारोगचिकित्सा ।		नयनसखा वर्तिः	"
(Disease of the nose)		चन्द्रप्रभा वर्तिः	६१५
व्योवादिचूर्णम्	५८८	श्रीनागार्जुना वर्तिः	"
पाठादितैलम्	५८९	विष्यल्पाद्या वर्तिः	६१६
व्याघ्रोत्तनम्	"	कीकिष्या वर्तिका	"
त्रिकट्याद्य तैलम्	"	विकला घृतम्	६१४
करवीराद्य तैलम्	५९३	महाविकलाद्य "	"
शिशिरतैलम्	"	द्वैकल्य "	६२४
चिपकतैलम्	"	भङ्गराजाद्यं तैलम्	६२६
चिपकचरीतकी	"	सुपवन्नभं तैलं घृतद्य	"
नेत्ररोगचिकित्सा ।		अभिजित तैलम्	६२०
(Eye-disease.)		चूर्णाघनम्	६२२
विष्णाघनम्	६०१	शिरोरोगचिकित्सा ।	
घडङ्गगुग्गु	६०२	(Headache.)	
शामकादिः	६०३	शताह्वय तैलम्	६२८
रुद्रशामादिः	"	जीवकाय तैलम्	"
दन्तवर्तिः	६०८	रुद्रश्रीशकाय तैलम्	६२९
घटीलाद्य घृतम्	६१०	घड्विन्दुतैलम्	"
ललाय तैलम्	"	अपामार्गितैलम्	६३०
शङ्खुघृतम्	६११	घण्टाद्य घृतम्	६४१

विषय	पृष्ठाङ्क	विषयः	पृष्ठाङ्क
मयूराय घृतम्	६४४	ग्रन्थादि.	६०४
प्रपौष्टरीकाय तैलम्	"	अशुभम्ना घृतम्	६००
वृहत्प्रयूराय घृतम्	६४५	बालचाङ्गेरी "	"
असृग्द्रविक्रिया ।		कुमारकल्याणक "	"
(Menorrhagia.)		अष्टमद्रव " "	६०१
पुथानुवं चूर्णम्	६४७	लाक्षादितैलम्	"
सुद्धाय घृतम्	६४८	रत्नामन्ना	६०२
श्रीतकल्याणक "	"	विषचिकित्सा ।	
वृहत्प्रतावरी "	६४९	(Poisoning.)	
योनिव्यापच्चिकित्सा ।		मत्तसञ्जीवनीऽगद	६९४
(Uterine disease)		रसायनाधिकारः ।	
फलघृत प्रथमम्	६५६	सारस्वत (शाङ्गी) घृतम्	६९९
फलघृतं द्वितीयम्	६५७	साधुसाधनपरिमाणम्	७०१
नीलीन्पलाय घृतम्	"	लौहमारणविधि	७०९
वृहत्प्रतावरी "	६५८	प्यालीपाकविधि	७१४
भारवधाय तैलम् --	६५९	पुटपाकविधि	७१५
चार तैलम्	"	पाकविधिः	७१८
स्त्रीरोगचिकित्सा ।		अभक्तविधि	७२१
(Disease of women)		लौहभक्षणविधि	७२५
वञ्जकाञ्जकम्	६६५	अक्षतसार लौहं	७२०
पञ्चभ्रीरकगुड	६६६	प्रथमतामसीय	७२२
श्रीपर्णीतैलम्	६६८	द्वितीयतामसीय.	७२३
काशीमाद्य तैलम्	"	शिलाजत्रुप्रयोग.	७२६
बालरोगचिकित्सा ।		शिवागुडिका	७४०
(Disease of children)		अक्षतभस्मातकी	७४४
हरिद्रादि.	६०३	हृष्याधिकारः ।	
बालचातुर्भद्रिका	"	नारसिद्धचूर्णम्	७४८
धातकादि.	"	शीघ्रमाद्य घृतम्	७५०

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
शतावरी घृतम्	७५१	नस्याधिकारः ।	
गुडकुम्भाण्डकम्	"	प्रयोगविधिः	८०४
अश्वगन्धानैलम्	७५२	धूमपानाधिकारः ।	
स्नेहाधिकारः ।		प्रयोगविधिः	८१०
व्यवस्थाविधिः	७५५	कवल्लगण्डूयाधिकारः ।	
स्वेदाधिकारः ।		व्यवस्थाविधिः	८११
व्यवस्थाविधिः	७६४	आयुयोगनाञ्जनतर्पणपुट-	
वमनाधिकारः ।		पाकाधिकारः ।	
पञ्चकषाशः	७७०	व्यवस्थाविधिः	८१४
विरचनाधिकारः ।		गिराव्यधाधिकारः ।	
अभयादी भ्रूदकः	७७६	व्यवस्थाविधिः	८१९
अनुवासनाधिकारः ।		स्वस्याधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	७८०	दिनाचारविधिः	८१६
निरूहाधिकारः ।		चतुष्वर्था	८२८
व्यवस्थाविधिः	७८३	पञ्चकर्तुः परिचयः	८३५
अश्विमात्रिकः	७८८		
चारवलिः	८०१	परिगिटम् ।	
वैश्वदेववलिः	८०२	कफाशितवाधीर्भक्ष्यम्	८३०
पिण्डिभ्रवलिः	८०३	मृत्तिकाकालः	"

समाप्तम् ।

चक्रदत्तः ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।

त्रयौभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥

नानायुर्देविव्यात-सद्योगैश्चक्रपाणिना ।

क्रियते संग्रहो गूढ-वाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

घ. सावर्षद्वितीयो दधार धरणीधरम् ।

कस्यस्यकर वन्दे त देव देवकीसुतम् ॥

तात, किमत्र मातेति य दृष्टा दृष्टपूर्वकम् ।

अनूत् स्वन्देऽपि सन्देहस्त देह शिवशोभने ॥

टीका रजप्रभा चक्र-दत्तनिर्मितसरहै ।

यद्यप्यास्ते तत्राप्येष सवेपाय मभोधम, ॥

विसरोक्तं सच्चिद्य प्रतिदिष्य च दुर्वच ।

व्याख्यानरञ्ज निचिष्य टीकेय क्रियते मया ॥

विशिष्टशिष्टाचारादुमितस्तुतिबोधितकर्मन्वयताक प्रारिभिसतयन्वसनातिफलक तत्प्रति-
बन्धकविघ्नभ्रं समानकलकं वा स्वप्रकृतनिश्चिन्वतानमस्कारं शिष्यशिष्यार्षमादौ निवध्नाति,
गुणत्रयैत्यादि ।—गुणत्रय सत्त्वरजसमोहपम्, मूर्त्तित्रयं ब्रह्महरिहरस्वरूपम् ॥ १ ॥

प्रेचावता प्रशुभ्यं स्वस्वामिभियप्रयोजनमाह, मानेत्यादि ।—सदिति मिह-
कतम् । गूढवाक्य गूढार्थं वचनम्, तदोधक तदर्थप्रतिपादकं यद् वचन तदुक्तम्,
यथा—नरन्धरे षडङ्गादिभेदत्रविधानं, तथा शैवे “न दद्यात् तत्र भेदजम्” इति
भेदजनिर्बोधेऽपि, अतो विविदिनिर्बोधैरिह विषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परि-
हाराय “मुख्यभेदजस्वश्वो निविह” इत्यादि वचन निवहमिति । सद्येष
अह सद्योगाना वाक्य-वाचकलक्षणं, स्वस्वम्, सद्योगीवा एतन्निर्भेदा, अवात्पर-
प्रयोजन विकिक्रितम्, मुख्यं चारीन्द्र्यगति ॥ २ ॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
ज्जापरी गुतम्	७३१	नम्याधिकारः ।	
गुडकृष्णानकम्	७३१	प्रयोगविधिः	८०४
अश्वत्थामतेनम्	७३१	धूम्रपानाधिकारः ।	
स्रैहाधिकारः ।		प्रयोगविधि	८१०
अश्वत्थाविधि	७३३	कथनगण्डूपाधिकारः ।	
स्रैटाधिकारः ।		अश्वत्थाविधि	८११
अश्वत्थाविधि	७६१	आयुगीगनाञ्जनतर्पणपुट-	
यमनाधिकारः ।		पाकाधिकारः ।	
पञ्चकवापः	७७०	अश्वत्थाविधि	८१४
विरिचनाधिकारः ।		गिराव्यधाधिकारः ।	
अभवापी भोटक	७७६	अश्वत्थाविधि	८१९
अनुयासनाधिकारः ।		स्वभ्याधिकारः ।	
अश्वत्थाविधि	७८०	दिनाचारविधिः	८२६
निरूहाधिकारः ।		शतृण्यो	८२८
अश्वत्थाविधि,	७८३	दन्तकर्तुः परिचयः	८३३
अईमादिभः	७८१		
चारवलिः	८०१	परिशिष्टम् ।	
वैतरचरलिः	८०२	कफादितवाधोर्भवचम्	८३०
दिग्दिनवलिः	८०३	मृत्तिकाकामः	"

समाप्तम् ।

चक्रदत्तः ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।
 त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥
 नानायुर्जेंदविख्यात-सद्योगैश्चक्रपाणिना ।
 क्रियते संग्रहो गूढ-वाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

य. समवर्षदेगीयो दधार धरणीधरन् ।
 कस्यसकर वन्दे त देवं देवकौसुतम् ॥
 तातः किञ्च भाति त्रिं हृष्टा हृष्टपूर्वकम् ।
 अमृतं स्तन्देऽपि सन्देहस्त देह गिवधीर्भजे ॥
 टीका रत्नप्रभा चक्र-दत्तनिर्मितस्यहृ ।
 यद्यप्याले तद्याप्येष सत्त्वाय समीपम् ॥
 विश्वरोक्तञ्च सत्त्विय प्रतिशिव्य च दुर्लभः ।
 व्याख्यानरश्च निश्चिन्व टीकीय क्रियते मया ॥

विशिष्टशिष्टाचारागुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताक प्रारिण्डितयन्त्रसमातिफलक तत्प्रति-
 बन्धकविघ्नश्च समाचकलकं वा स्वयङ्गतमिष्टदेवतानमकार शिष्यशिष्यायमादौ निवध्नाति,
 गुणत्रयैत्यादि ।—गुणत्रयं सूत्ररत्नमोदपम्, मूर्त्तित्रयं त्रयप्रहृष्टिहरस्वरूपम् ॥ १ ॥

प्रेक्षावता प्रज्ञार्थं सम्बन्धान्धेयप्रयोजनमाह, मानैत्यादि ।—सदिति मिद-
 कम् । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनम्, तदोपक तदर्थप्रतिपादकं यद् वचनं तदुक्तम्,
 यथा—नवन्दरे चक्रादिभेदत्रिविधानं, तथा सर्वैव “न ह्यात् तत्र भेदजम्” इति
 भेदजनिषेधोऽपि, अतो विविदिषेधशैरिकविषयत्वेन विरोधः स्नात्, अतस्तत्परि-
 हाराय “सुख्यभेदजसम्बन्धो निविद्ध” इत्यादि वचनं गिरहमिति । सद्यैव
 सह सद्योगिना वाच्य-वाचकलक्षणं, सम्बन्धं, सद्योगिना एवाभिधिया, अत्रान्त-
 प्रयोजनं चिकित्सितम्, सुख्यं अरोग्यमिति ॥ २ ॥

अथ ज्वर-चिकित्सा ।

रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पद्याज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ ३ ॥

नवज्वरे दियाखप्र-स्नानाभ्यङ्गाजमेयुनम् ।

क्रोधप्रघातव्यायाम-कषायांश्च विवर्जयेत् ॥ ४ ॥

स्वरेः सहजनिमेवादानुपदिष्टमृते ज्वरात् ।

क्षयानिलभयक्रोध-कामगोकथमोज्जवात् ॥ ५ ॥

तत्र चिकित्साक्रममाह, रोगनिश्चयः ।—आदौ निदानपूर्वकपादिभिः रोगं परीक्षेत । तदनन्तरं रोगपरीचानन्तरमौषधं परीक्षेत । ज्ञानपूर्वमिति कर्मदर्शन-जनितज्ञानपूर्वम्, ज्ञापने चनेनेति चार्त्तं शान्तं, तत्पूर्वकमिति वा ॥ ३ ॥

तत्र ज्वरस्य सर्वरोगप्रधानत्वात् प्रथमं तद्विकल्पिते वक्तव्ये कृतमपि भिषज् निदानसेवनादकृतमिव मथतीति निदानपरिवर्जनस्यैव ररौयत्वात् प्रथमं निदान परित्यजेन्नक्षयं चिकित्सितमाह, नवज्वर इत्यादि ।—एवात्रं गुर्वंशं, लघुशस्यं विधा नान् । अत एवौक्तं हारोने—“गुर्वंशभोजनाद्यापि विष्टभो दीध-कोपनम्” इति । कषायांश्चति—“न तु कश्चनमुद्दिश्य कषायः प्रतिविध्यते” इति चरकशास्त्रस्वरसात्, कषायप्रक्षेदान् कषायरसमावमुच्यते, न तु स्तरमादिः । अत एव जतुकर्षेऽपि—“कषायरसगुरुष्विष्वक्षानाभ्यङ्गात्रं नवज्वरे वर्जयेत्” इत्युक्तम् । हरियन्द्रेणपि “नात्र स्वरसादीनां निषेधः” इत्युक्तम् । तथा—“लभ्यन्ते न विपथन्ते कुर्वन्ति विषम-ज्वरम् । दौषा यथाः कषायेषु क्षयित्वात् तरुणज्वरे” इति धरकवचने क्षयित्वा-दिशब्दं हेतुः कषायरसवर्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते । उक्तं हि “कषायः क्षयन जीतः” इति । स्मृतिरिति सः क्षयनः । साधयेऽप्युक्तं—“पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न गच्छते । नवज्वरे मन्त्रभात् कषायो विषमज्वरम् । कुर्वन्तेऽहविद्विज्ञान-सिद्धाऽऽज्ञानादिकापि” इति ॥ ४ ॥

“आमामयसमुत्थानां पूर्वञ्च लङ्घनमौषधम्” इत्युक्तम् ; स्वरीऽप्यामाशयममुत्थः, अत-न्मव लङ्घनमुपदिशति, स्वरे लङ्घनमित्यादि ।—यद्यपि लङ्घनवैकल्ये “चतुष्प्रकारा संशुद्धि” इत्यादिना दशविधेनेव लङ्घनमुक्तं, तथापि व्यायामप्रघातयोर्वर्जनीयत्वेनेव

धामायस्यो हृत्वाग्निं सामो भार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मान्नहनमाचरेत् ॥ ६ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्लहूनं दोषपाचनम् ।

उक्तत्वात् समोधनादीनां चावस्थाविशेषनिश्चयत्वात् पारिशेष्यादतीपवास एव लहून-
शब्देनोच्यते । अत एव लहूनमेवेत्येवकारिण्य समोधनादिरूपं लहूनं निश्चिद्यते ।
तेन ज्वरस्य पूर्वद्वये यज्ञपुग्नादिविधानं तस्य न निषेधः । वाग्भटेनापि “सामो
भृशप्रद्वेष्य परिशीष्य लहूनम्” इत्यनेन नवज्वरे अनशनरूपलहूनापेक्षया परि-
शीष्यलहूनप्रतिषेधं कुर्यतां समोधनादिरूपं लहूनं निश्चिद्यते । किं वा चरकेण
निदानस्थाने “हितं लघुशनमपतर्पणं वा” इति यदुक्तम्, तत् पूर्वद्वेष्याप्यायाम्,
अज्ञायान्तु लहूनमेवेत्येवकारिण्य लघुशनमपि निश्चिद्यते इति ज्ञेयम् । ननु लहून
इहपीये कफपित्तचरच्छरौदिस मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्त—“पाचनैस्तान् भिदक्
प्राञ्चः प्रादिसादावुपाचरेत्” इति, इह तु लहूनमेवादावित्यतो विरोधः ? नैवम्,
तद्वैषम्यप्रयोगस्यादौ पाचनं, न तु ज्वरस्यादावित्यवगम्यते । किं वा आदावेष लहूनं
कार्यमिति द्रव्यम् । तेन जीर्णज्वरे न लहूनं कार्यमिति बोधयति । उक्तं च
वाग्भटे—“यद्वैवातसप्रागन्तु-जीर्णज्वरिण्य लहूनम् । निष्यते तेजमिद्विदं शशनं यत्र
करंणम्” इति । हारीनेन तु—“पित्तश्लेष्मविशुद्धायं कुर्यादभजनमादितः” इति यदुक्तं,
तत् करुणप्रधानानित्यादिवचनानामाकाशव्यायां ज्ञेयम् । अयमग्नेन धातुस्य प्रकृतं ज्वरं
किं वा राजरूपकृतं ज्वरं गृह्णाति । अनिष्टमग्नेन तिरामानिलग्रहणम्, उक्तं
चि “यद्वैवातसप्रागन्तु जीर्णज्वरिण्य लहूनम् । निष्यते” इति । किं वा अयानिल-
ग्रहणं धातुस्य कुपितानिलग्रहणम् । यदुक्तं—“वायोर्धातुस्याम् कोपी मार्गस्थ-
वरश्चैव च” इति । यत्तु वायुर्मारुतशक्तेन कुर्याति, स आवरकधर्मितया प्रादेष
शानो भवति । तत्र लहूनं मातया कर्तव्यमेव । यदुक्तं “सामो वानिऽपि लहूनम्”
इति । अनिष्टज्वरमभिधायापि कामादिज्वरमिधानम्, कामादिज्वरम्
काशान्तरिण्य वातसम्बन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातसम्बन्धे कामादिव्यवहाराणाम्
अलहूनीयतोपदेशार्थम् ॥ ५ ॥

लहूनोपपत्त्यर्थं ज्वरस्य मर्यादामाह, धामायस्य इत्यादि ।—वाग्भटेण । अत्र
यत्तदीर्णित्यसम्बन्धान् दृष्ट्वादिति लभ्यते ॥ ६ ॥

लहूनकण्टमाह, अनवस्थितेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अनवस्थितौ लहूयानि स्वमानि

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्गा-रुचिनाघवकारकम् ॥ ७ ॥
 प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
 बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्योऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८ ॥
 तत्तु मारुतक्षुत्तृणा-मुखशोषभ्रमान्विते ।
 कार्यं न वाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं गात्रलाघवे ।
 हृदयोद्गारकण्ठास्य-शुद्धौ तन्द्राकृमे गते ॥
 स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
 कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ १० ॥
 पर्वभेदोऽङ्गमर्दय कासः शोषो मुखस्य च ।
 क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं शीतनेत्रयोः ॥

ज्ञानव्यथितौ दीपाग्नी यस्य स तथा । काङ्गा अन्नपर्यन्ता, रुचिः अन्ववहार-
 पाटवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्यं, यथा न बलहानिः स्यादित्याह, प्राणाविरोधिनेत्यादि ।—
 प्राणो बलं, विरोधश्चातिव्यथ इहोष्णैः । हितुमाह, बलाधिष्ठानमित्यादि ।—
 अधिष्ठानमायसः, अथ बहुव्रीहिः । अत एवोक्तम्, “व्याघ्रजवतः सर्वक्रियाप्रवृत्ति
 साध्यात्ममेव प्रधानविकारणानाम्” इति । यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयताह, तत् त्वित्यादि ॥ ९ ॥

सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह, वातमूत्रेत्यादि ।—हृदयस्य शुद्धिः शरीरवादि
 राहित्यं, कण्ठस्य शुद्धिः कफनिततादिविरहः, आस्यस्य शुद्धिः अविफलस्य,
 तन्द्रा निद्रावत् कृमिः, कृमौ दीपशा ग्नानिः । क्षुत्पिपासासहोदय इति—क्षुत्
 निपासशोषपददय इत्यर्थः । बालभेदेऽप्युक्तं “क्षुत्प्रमहोदयः शुद्ध-हृदयोद्गारकण्ठता”
 इति । किन्तु—“क्षुत्प्रमाहृतविक्षुत्तं क्षुत्पिपासासहं लङ्घम् । प्रसन्नात्तेन्द्रियं ज्ञान
 भरं विद्यात् सुनन्दितम्” इति सुवृत्तदर्शनात्, क्षुत्पिपासशोषसहोऽसह्य उदय इति
 अक्षेप व्याख्यातम् ; किन्तु न सहति इत्यसहः, पचाद्यजलः कर्त्तारि इत्यने, तेन
 असह्यस्यसावृत्तायैलकल्पने कष्टं स्यादिति । कृतमिति—सम्यक्कृतम् । अल-
 रात्मनीति—अलरिन्द्रिये मनसौत्यर्थः ॥ १० ॥

मनसः सधूमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वातस्तमो हृदि ।
 देहाग्निबलहानिय लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ११ ॥
 मद्योभुक्तस्य वा जातेऽज्वरे सस्तर्पणोत्थिते ।
 यमनं यमनार्हस्य गस्तमित्याह वाग्भटः ॥ १२ ॥
 कफप्राधानानुत्क्रिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् ।
 बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥ १३ ॥
 अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
 हृद्रोगं श्वासमानार्हं मोहश्च कुरुते भृगुम् ॥ १४ ॥
 तृष्यते सलिलञ्चोषां दद्यादातकफज्वरे ।
 मद्योत्थे पैक्षिके वापि शीतलं तिक्तवैः शृतम् ॥ १५ ॥

अतिलङ्घितलक्षणमाह, पर्वभेद इत्यादि ।—अरवि, मत्यामपि बुभुषायाम्
 अनशामितन्दनम्, श्रोतनेवयोर्द्विष्य स्वविषयवह्णामामर्शम् । सधूमोऽभ्र-
 भिद्यतन्वं, भानिरित्यन्वे । अभीक्ष्णमित्यतिशयेन । ऊर्ध्वातः डिन्नाशापकर्षं मनश्रुभा-
 दवः, स पुनरुद्गारविशेषः, अतिलङ्घनेन कफकशात् । स च पुन कफ हीपाद भवति,
 यदुक्तम्—“अधः प्रतिहती वायु श्रेष्ठया मारुतिन च । करोति निव्याद्गारमूर्ध्वातः ।
 स लघान् ॥” इति । तमः हृदि मोह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्वरारम्भ एव वमनाप्यत्रमाह, मद्य इत्यादि ।—सस्तर्पणोत्थित इत्यत्र “भामि
 विशिषत” इति वाग्भटे पाठो दृश्यते ॥ १२ ॥

तरुणातरुणज्वरे अवस्थाविशेषे अविशेषेण वमनमाह, कफप्राधानानित्यादि ।—
 अरकस्य । कफः प्रधानो दोषो ते कफप्रधानाः । अनुत्क्रिष्टान् उन्नासादिना वदि-
 निर्गतेनोन्मुत्वात् । काले ययोक्तामावस्थायां वम्यानामिति वमनयोश्चार्ता, तेन
 गर्भिण्यादितिषेधः, यदुक्तं वक्ष्यामाणवमनाधिकारे ॥ १३ ॥

उन्नासादिनात्यतिरेकेण वमने दोषमाह, अनुपस्थितेत्यादि ।—अरकस्य । अनुप-
 स्थितदोषाणाम् अनुत्क्रिष्टदोषाणामित्यर्थः ॥ १४ ॥

अङ्गुनकाले तृष्यते, ज्वरमाह, तृष्यते इत्यादि ।—अरकस्य । वातज्वरज्वरे इति ।—
 वातज्वरे कफज्वरे वातरुफज्वरे च उष्णं क्लिप्तमर्शप्रतं श्रेयम् । यदाह अदि-
 र्भम्,—“जाप्यमानेषु घृत् तोषं निष्येन निर्भलीकृतम् । भवत्यर्शवशितश्च तदुष्णो-

दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरक्षमुभयञ्च तत् ।

स्त्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्त्रेदप्रदं शिवम् ॥ १६ ॥

पङ्कजपानीयम् ।

मुस्तपर्पटकोशीर-चन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १७ ॥

मुख्यभेषजसम्बन्धो निपिङ्गस्तरूपे ज्वरे ।

तोयपेयादिसंस्कारे निर्दीप्यं तेन भेषजम् ॥ १८ ॥

दकमुच्यते ॥” मद्योत्थ इत्यादि ।—मद्यस्य अमुपवीर्यत्वादसृज्यत्वाच्च पित्तकर्तृत्वात् तद्यन्त्रज्वरस्य पित्तज्वरेण परिरुद्धे सिद्धेऽपि पुनस्तदग्निधानम् अन्वयिष्यति मद्योत्थ-
रोमे तिरुक्तकर्मतत्र नस्यैव यौगिकत्वसौधनार्थमित्याहुः । तिरुक्तकैः शृतमिति वक्ष्यमाण-
मुभादिभिरुक्तकैः शृतम् । ज्वरक्षमुभयञ्च तदिति उभयमुच्यं, तथा तिरुक्तकर्मतशीतञ्च ।
एतं दीपनमपि न पाचनं, लङ्घनं पाचनमपि न दीपनमित्यतः पदद्वयोक्तिः । यद्यपि
विदोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं नोक्तं, तथापि सामान्येन विमानस्थाने यदुक्तं “किं
तु खनु ज्वरिभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति” इत्यादिना, तत्प्रामाण्यादुष्णमेव जलं
दीयम् । वातपित्तज्वरेऽन्यथादाहकारके शीतमईशृतं जलं दीयन्निव्यपि विमान एवाश्व-
पित्तोत्सन्ने इत्यादिना यत्नेन सूचितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तिरुक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह, सुप्तेत्यादि ।—चन्दनं रक्तचन्दनं ; यदुक्तम्
“उक्ते चन्दनस्ये तु गृह्यते रक्तचन्दनम्” । उदीच्यं बालकम् । अत्र तु श्ली
अतित्राभ्यामाश्वदुष्टिकारणकञ्चरहितत्वाविहिता । चाग्नेते तु पञ्चकाष्ठ पच्यते न तु
शुष्ठी ॥ १७ ॥

ननु “ज्वरितं पङ्कजपानीयं” इत्यादिना, सत्राहानन्तरभेषीयपदानं वक्ष्यति, अत्र तु
सत्राहानन्तर एव षडङ्गाशौषधविधानम्, अतः पूर्वापरव्यतिरोध निराचिकीर्तुराह,
मुख्यभेषजसम्बन्ध इत्यादि ।—अन्नपानादिरसंस्कारकतया यदौषधमुपयुज्यते तत् प्रधानं,
तद्विन्न पुनरप्रधानमिति । तेन प्रधानौषधस्यैव तरुणज्वरे निषेधः ; नाप्रधानस्य षड-
ङ्गादेः । उपयुज्यते इत्यनेन भक्षणविषय उपयोगो विवक्षितः, तेन स्त्रेदानीनामप्रधान-
त्वात् तरुणज्वरे न निषेधः । अष्टाङ्गायवलीहोऽपि प्रधानत्वात् तरुणज्वरे दीय एव ।
यत्स्त्रिदोषज्वरे तु सत्राहानन्तर एव तस्य विधानं तदप्रमादरूपमैवेति उत्तराण्यपवाद-
रूपतया विविनिषेधयोर्न विरोधः ॥ १८ ॥

यदप्सु शृतशीतासु पङ्कजादि प्रयुज्यते ।

कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽन्धसि ॥

अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥ १८ ॥

वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।

यथास्त्रीपथसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥ २० ॥

लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ।

उक्तपङ्कजतोयसाधनार्थं यथा वचनात्पक्षे कपायसाध्यपेयादि, साधनार्थं च भेषज-
जनमानव्यवस्थापिका इद्वैद्यव्यवहारसिद्धा परिभाषामाह, यदप्सु इत्यादि ।—शृतशीतं
शृतशीतलजलनिमित्तं यत् पङ्कजादि द्रव्यं प्रयुज्यते, तत् कर्षमात्रम् । आदिशब्देन
पेयादिसम्पादनार्थं जनसंस्कारकधान्वपिचनीपचमूलीधान्वपचकादियह । पेयादिसंविधा-
वित्यादिशब्दान् तु सूत्रसादीना यद्वयम् । अत्र मध्यवीर्यस्यापि पङ्कजादि कर्षो मन्दा-
ननुरूपविपरतया भेदः, मध्यवीर्यस्य हि द्रव्यस्यैवमप्रभावमये व्यवस्थापनीयम् ।
प्रास्थिक इति द्रव्यैर्गुण्यच्छरावचतुष्टये, “द्वैगुण्यं कुड्वाङ्गं” ग्रन्थादिसुतिमानत”
इत्युक्ते । इमाश्च परिभाषां क्वायसाध्ययवागूविषयत्वेन इडाः प्रायः समाद्रियन्ते ॥ १८ ॥

वमनलङ्घनशीरनन्तरं यदिधेयं तदाह, वमितमित्यादि ।—चरकस्य । अवस्था
धमात् कदादिदन्तित, कदाविज्ञहित, कदाचित् वमितलङ्घितम् । दन्तानन्तरं हि
यदि सम्यग्विद्युद्दिर्न भवति, तदा रादहर्लङ्घनमपि क्रियते इत्यत उक्तं,—कालं
इत्युक्तदानयोग्यकालि । यथास्त्रीपथ यस्या यवाग्वां यद्वेषजं पिप्पलीनागरादि वाच्यं,
तत्सिद्धाभिः । किं वा यकिन् ज्वरे यदयद्वेषजं पाचनं वाच्यं तत्सिद्धाभिः ।
उक्तं हि सुश्रुते “अत्रकाले हिता पेया यथास्त पाचने, कृता” इति । यद्वयत् न
यथास्तनिति वीष्मायामच्यमीभावः । मण्डपूर्वाभिरिति ।—मण्डः पूर्वं प्रधानोऽश्वत्थया
यासां ताभिरित्यर्थः । एतेन पेयाया यद्वेषं, तस्या एव बहुद्रव्यत्वेन मण्डप्रधानत्वात्,
विकीप्यास्तु निरासः, तस्या अप्यद्रव्यत्वेन मण्डप्रधानत्वात् । अन्ये तु मण्डः
पूर्वं प्रथमाभ्यवहारार्थं यासां ता इत्यर्थः, तेषां प्रथमं स्वच्छभागं खादित्वा ततो घन-
भागं खाद्य इत्याहुः ॥ २० ॥

खानदेशमित्यादि ।—चरकस्य । अत्र खाजपेयामित्यादिना शृतशुद्धा ज्वरापहान्

पिवेज्जरी ज्वरहरां क्षुद्धानल्पाग्निरादितः ॥ २१ ॥

पेयां वा रक्तगालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिवेत् ॥ २२ ॥

कोष्ठे विव्रधे सरुजि पिवेत् पेयां श्रुतां ज्वरी ।

मृद्वीकापिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ॥ २३ ॥

पञ्चमूल्या लघ्वीयस्या गुर्व्यां ताभ्यां सधान्यया ।

कण्ठवा यूषपेयादि साधनं स्यादयथाक्रमम् ॥

घातपित्ते घातकफे त्रिदोषे श्लेष्मपित्तजि ।

यवागूः स्यात् त्रिदोषघ्नी व्याघ्रीदुष्पशंगीक्षुरैः ॥ २४ ॥

कर्पाईं वा कणाशुष्ययोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।

इत्यनेन चरके दत्त यवागूः इति हिताः । तत्र पिप्पलीनागरैः श्रुतामित्यन्ता श्रेयशीति हरिश्चन्द्रः । अथ तु लाजपेशां मुखज्वरामिर्त्यकां, पिप्पलीनागरैः श्रुतामिति द्वितीय-याम्, एवं शेषाभिः सममेकादश पेया इति व्याचक्षते । किन्तु “प्राक् लाजपेशां मुखज्वरं सगृहीम्” इति वाञ्छददर्शनात् हरिश्चन्द्रपक्ष एव समीचीनः, यतीन्द्रिण् प्रक-रथे तत्र लाजपेशा नोच्यते ॥ २१ ॥

पेयमित्यादि ।—चरकस्य । श्वदंष्ट्रा गीक्षुरं, मृद्वीका द्राक्षा, चित्रक रक्तचिवकं मांसान्तात् । पञ्चमूल्यादि चक्षुरो योगा अथवाचरणैव व्याख्याताः । यवागूः स्वादित्यादौ व्याघ्री कण्टकारी, दुष्पशां टूरानभा ॥ २२—२४ ॥

कल्कसाध्यवागूसाधनार्थं परिभाषामाह, कर्पाईं देत्यादि ।—कर्पाईं वेति कर्पाईं प्रथेकम् । द्विविधं हि संप्रदायं वीर्यभेदान् ; तीक्ष्णवीर्यं यथा,—शुष्पादि, मध्यवीर्यं—विज्ञाप्रिमत्यादि, मृदुवीर्यं नामलक्षादि । तत्र कणाशुष्योरिति तीक्ष्ण-द्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्यमावस्यैव कर्षप्रमाथमिति प्रापितम् । कल्कद्रव्यस्य वा पत्रमिति मृदुद्रव्योपलक्षणं, तेनान्यस्यापि मृदुवीर्यद्रव्यस्वागलक्षादेः पलां साध्य-मिति प्रापयति । एतन्न तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्षपलमानव्यवस्थया मध्यवीर्यस्य विज्ञाप्रि-मत्यादिरनुक्रमण्यैपलमानं सामर्थ्यादेव ज्ञेयम् । यत् पुनर्मध्यवीर्यस्य षडङ्गुलैः कर्षप्रमाथमुक्तं, तन्मन्वाननपुरथाभिप्रायेणेत्युक्तमेव । विनीयेति कल्कौक्त्य, प्रचिप्य-इति वा । अथवामित्यन्ताम्, अथत्वञ्च कथावसाध्यवागूसाधनपेया, तेन कल्कसाध्या-

विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम् ॥ २५ ॥

पङ्कपरिभाषैव प्रायः पेयादिसम्भता ॥ २६ ॥

यथागुमुचिताङ्गताञ्चतुर्भागदातां वदेत् ॥ २७ ॥

सिक्चकै रहितो मण्डः पेया सिक्चसमन्विता ।

मित्यर्थः । एषश्च तौलाद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाण, मृद्द्रव्यापेक्षया च पद्मप्रमाणं, मध्यबीर्यद्रव्यापेक्षया चार्द्धपरप्रमाणं द्रव्यं त्रितीयं कल्कसाध्या यथागु वारिप्रस्थेन द्रव्यद्वैगुल्याच्छरावचतुष्टयमानेन साधयेदिति योजना । ननु प्रवचनान्तरव्यतिरेकौ पुरुषे बहुप्रवाग्वादि विधेय, तत्र कथं वारिप्रस्थेन यथागुसाधनं भवित्यति ? इत्याह, दुष्मेति ।— एतेन यत्र उत्तमरत्नानले बहुप्रवागुर्विधेया, तत्र युक्त्या जलस्य प्रग्यदय त्रयं वा द्रव्यं नानुसृतं दत्त्वा यथागुं साधयेत्, अन्यवचनानले तु वारिप्रस्थेनेत्यर्थः । अपरानिति पाठे—यथादीनिति । तेन पेयासाधनरीत्या यथादयोऽपि साधनीया इति प्रतिपादि-
तम् ॥ २५ ॥

अथ क्वायमाध्ययथागुसाधनार्थं कथमिह परिभाषा भोज्या ? इत्यत आह, पङ्क-
परिभाषैव इत्यादि ।—अथ तु—“क्वायद्रव्याङ्गानि चक्षुः अपवित्वा जलाटके । अर्धं
शनेन तेनाथ यथागुमुच्यते” इत्येवं परिभाषामप्रवेशमहितीका क्वायसाध-
यथागुविषयत्वेनेत्याहुः । अस्वाद्यं ।—अद्यनि, पलचतुष्टयं, अपरित्वा जलाटके द्रव्य-
द्वैगुल्यान् जलस्य धोडमशरावे । द्रव्यं तारद्विविधं—बीर्यप्रधानं रसप्रधानञ्च । तत्र
आद्यं शिवजद्रव्यं, द्वितीयं पुनराहारद्रव्यं मासादि । तत्र रसप्रधानद्रव्यामिन्द्राद्यैश्च
अतुष्यन्द्रव्यं भिवातमत्र भेद्यम् । तेन परिभाषेयं “विद्धा शराहनिष्कंहे यथागुर्द्वैधी
मता” इत्यादि यथागुविषया बोध्या । इत्यन्तः—“इह वैद्याः पञ्च द्रव्यं दाहयित्वाटकेऽधमि ।
शिवजस्यातिशान्दत्वात् कदाविदकविर्भवेत् ।” इति, औषधद्रव्याख्यातमेव इह वैद्यव्यवहारं
निब्रजयेत् निखिलवान् ॥ २६ ॥

इदानीं यथागुवर्थं क्लियन्माना दरदभितत्पुनरा टिया ? इत्यत आह, यथागुमित्यादि ।—
अवितादित्यभ्यसात् । चतुर्भागतामिति चतुर्भागतां तद्विषयीयद्रुमुच्चापे-
क्षया ॥ २७ ॥

दियादीनां लक्षणमाह, सिक्चकैरित्यादि ।—अत्र द्रव्यसिक्चसमन्विता यथागुरिति
यथागुः सामान्यलक्षणम् । सा च द्विविधा, पेया निर्लेपीभेदात् । तत्र यथागु एते-
परितमभागी मण्डः, न तु इयमण्डः साधने, चापुत्रेदशास्त्रेऽदपिचितात् । यत्

यवागूर्बहुसिक्त्या स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ २८ ॥

अत्र पञ्चगुणे साध्यं विलेपी तु चतुर्गुणे ।

मण्डयतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽभ्रसि ॥ २९ ॥

पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् ।

तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्द्धनी ॥ ३० ॥

कृच्छिन्मण्डगुणो मण्डोपशोभो वा शूयने सोऽप्यसौ च बोध्यः । ननु मण्डयतुर्दशगुण-
 लमाध्यः, यवागून् षड्गुणजनमाध्या इत्यनन्तरमेव वचाति; तन् कथमुच्यते
 यथाग्ना उपरितनभागो मण्डः ? नैवम् । तत्र यवागूश्चेन्न पेया विवक्षिता । तेन
 पेयायाः पृथग्वनमानं नीकम् । द्रवमिक्षममन्वितत्वमेव यवागूमामान्यनक्षणं, तेन
 चतुर्दशगुणजनमिदमपि मण्डश्च मिक्षममन्वितान्स्थायां यवागूत्वमेव, तेन सुदृक्
 दशाग्रा उपरितनभागो मण्ड इति । पेया इति संज्ञानन्तत् बहुद्रवत्वमन्वमिक्षत्वञ्च
 ज्ञेयम् । तेन मिक्षममन्विता यवागूः पेयेति, पेयानक्षणे बहुद्रवत्वमन्वमिक्षत्वञ्च
 स्वभावतया बोध्यम् । तथा विरलद्रवा बहुमिक्षा च यवागूर्विलेपीति किन्निपीनक्षणं
 बोध्यम् । तेन पेयाविनिदीव्यतिरेकेण पृथग्यवागूनां नीत्याहः । अत एव वास्तुऽपि
 यवागूगुणः पृथङ्नीकः । तदुक्तं—“मण्डपेयाविनिदीनानीदनस्य च लाघवम् । यवागूर्वं
 निरम्लव मण्डोवातानुभोगनः ॥” इति । तथा चरकेऽप्यत्रपानेऽध्याये मण्डपेयाविनिदीव्योदभा
 नामीव गुणो दर्शितः; न पृथग्यवाग्रा इति । यत् द्रव्यगुणे माधवकरणेण पेयाविनिपीगुणं
 पत्रित्वा निवित्तं,—“वृक्षापनयनी श्लथी दीपनी बलिगोधनी । ज्वरे र्शंशतिमारं च
 यवागः सर्वदा हिता ।” इति, तत सामान्यगुणाभिप्रायेण बोध्यं, सामान्यसौरगुणत्वं । यत्
 प्रयोगरवाकरे—“चतुर्विधं भवेत्कं क्वदानप्रमादणः । तत्र भक्तं किन्निपी च दशागू-
 पेयया मह ।” इति; तत्र मण्ड एव पेयाश्चेन्न विवक्षितः; यत्तन्मण्डमन्वमिक्षमं यवाग्रा
 चतुर्दशगुणजनमुक्तं, तत्रैव—“पञ्चगुणे जनि भक्तं किन्निपी च चतुर्गुणे । यवागूः षड्-
 गुणे मोये चतुर्दशगुणे पराम्” इति ॥ २८ ॥

यवागूपाकार्यं ज्वरपरिभादमाह, अन्नमित्यादि ।—मृदगमस्य । यवागून्
 पेया ॥ २९ ॥

यवागूः क्वचित् विषये न कर्त्तव्येदाह, पांशुधान इत्यादि । पांशुधाने पांशुसद्ये,
 अतिकर्दमं यथा स्यात् तथा, क्लेदयति क्लेदं जनयति ॥ ३० ॥

मदात्यये मदनित्ये यौष्णे पित्तकफाधिके ।

ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च यथागूरुहिता ज्वरे ॥

तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रदेशं लाजग्रक्तुभिः ।

ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुगर्करम् ॥

द्रवेषान्भोद्वितास्ते स्युस्तर्पणं लाजग्रक्तवः ॥ ३१ ॥

मदात्यये इत्यादि ।—चरकस्य । चरके एतद्वचनस्योपरि “सन्ने मद्यसह्यतान्” इत्यन्ति, तेन मद्यस्यारपके ज्वरे यथागूरुर्निविष्टैव । तेन मदात्यये व्याधी तथा मदनित्ये मद्यये योऽमयद्विजोऽपि ज्वरः सोऽपि पेयालहं । तथा यौष्णे यो ज्वरः, तथा पित्तकफाधिको यो ज्वरः, तथा ऊर्द्धगरक्तपित्तो यो ज्वरः, तेषु सर्वेषु यथागूरुं दित्तेति । इह मदात्ययादीनां पेयालहंत्वेन तेषु जातोऽपि ज्वरः पेयालहं । पित्तकफाधिक इत्यनेन पित्तकफरोगनिमादोदमे सति पेयाया अशनं बोधयति । तेन कफज्ज्वरे, पित्तज्ज्वरे अनुज्ञतदीपे पेया देया । उक्तं हि—“कफज्ज्वरेपि यदा शौषो मूत्रादि-कामान् कफः । शक्ता एव यथास्वप्न तव पित्तेऽप्यवं कम्” इति । अत एव चरके “पौनिके पाथ शीता मधुयुता पिवेदयथागूरुम्” इत्यनेन पित्तेऽपि यथागूरुका । पाग-भाने यथा इष्टिरित्यादि हारीतकचनमपि अतिरुद्धकफविषयं श्रेयम् । अन्ये तु निमित्तपित्तकफाधिके पुरये यथागूरुप्रतिषेधमाहुः । ऊर्द्धगे कफपित्ते चेति पाठान्तर-मन्तव्यं ; पित्तकफाधिक इत्यनेनैव तदर्थस्य लाभान् । मुद्गुनेऽपि—“कफपित्तपरीतस्य रुद्रांस्रक्तपित्तस्यथा” इत्युक्तम् । अन्ये तु ऊर्द्धगे इति ऊर्द्धगरक्तपित्ते कफपित्ते चेति, कफगूरुपित्ते पित्तश्यालगने कफे इत्यर्थः । उक्तं हि वाग्भटे—“मद्योद्वे मदनित्ये पित्त-म्यानगते कफे । यौष्णे तयोर्वाऽद्विकथोलुब्धाहच्छर्दिपीठिते । ऊर्द्धे प्रवृत्ते रक्ते च पेया निश्चलिते तेषु तु ॥” इति व्याख्याय कफपित्ते चेति पाठमुपपादयति । यद्यपि चरके “ऊर्द्धगे तर्पणं पूर्वम्” इति वचना यथागूरुं चाजित्वा ऊर्द्धगे रक्तपित्ते तर्पणं विश्दिनतेषु, तथाप्यूर्द्धगरक्तपित्तो यो ज्वरस्तथापि तर्पणादिक्रमः कार्यः इत्याह, तवे-त्यादि ।—ज्वरापहैः फलानि शाकाशुडिमादीनि, उक्तं हि—“द्रावादादिमखर्जरपिपात्रैः अरपचकैः । तर्पणाहंषु कर्णस्य तर्पणं ज्वरगत्यनम् ॥” इति । तर्पणस्यन्दार्वनाह,—
द्रवेषान्भोद्वितास्ते स्युस्तर्पणं लाजग्रक्तवः ॥ ३१ ॥

अमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।

मुद्गयूपौदनद्यापि देयः कफसमुद्गवे ।

स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ ३२ ॥

रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः पष्टिकैः सह ।

यवाग्वौदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ३३ ॥

मुद्गामूलकयूपस्तु वातपित्तात्मके हितः ।

ऊस्त्रमूलकयूपस्तु वाफवातात्मके हितः ॥

निम्बकूलकयूपस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥ ३४ ॥

अमोवादि ।—नित्यमिति सर्वदा, नवे पुराणे च । रसो मांसुरसः, तैलोपमित्त
 औदनः रसौदनः । एव मुद्गयूपौदन इत्यत्रापि व्याख्येयम् । अथच रसौदनः दीमाघिं
 प्रति बोध्यः ; उक्तं हि मुद्युने—“उपपानग्रमहने ज्वरे वाताधिके तथा । दीमाघिं
 भोजयेत् प्राग्ने नवं मांसुरसौदनम् ॥” इति । मुद्गयूपौदनघापोति कफजे मुद्गयूपौदनो
 दीयो यवाग्वा अहितत्वात् । स एवेति मुद्गयूपौदनः ॥ ३२ ॥

रक्तशाल्यादय इत्यादि ।—चरकस्य । चरके पुराणा इत्यत्र “शाश्वतः” इति पठन्ति,
 तेन यवकादीनां निराम इत्याहः । ये तु पुराणा इति पठन्ति, तन्मते यद्यपि “शूकधान्यं
 शमीधान्यं मसालीतम्” इत्यनेन पुराणश्लोपश्लोको लब्धः, तथापि प्रसादादतिवचनस्य
 तद्यतिपुरातनस्य च यद्वचं मा भूदित्येतदर्थं पुराणा इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

सम्प्रति इत्यत्रेवाहारविधिमाह, मुद्गामूलकेत्यादि ।—असमकारेणैषा मुद्गस्य मूवमो
 माया, आहारद्रव्यत्वात् । दीमोऽयं यद्यपि मुद्युनेन अन्नपानाभ्यावे कफपित्तज्वरहरत्वेन
 निर्दिष्टः, तथापीह वातपित्तचरिदभिधानाद् वातपित्तचरहरत्वमपि वचनबलाद्दिवाधाव-
 मोदनं । ऊस्त्रमूलको वायुशूलकः । अथ शमीधान्यस्य यूपयोनित्वात् मुद्गाद्यपि बोध्यम् ।
 एव एव नास्ति तत्र सर्वत्र । किञ्च अन्नपरो रूपः । निम्बकूलकेत्यादि ।—मुद्युतस्य ।
 निम्बस्य पत्रं, तथा कूलकस्य पटोलस्य च पत्रम् ॥ ३४ ॥

मुद्गान् मसूरां चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
 आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
 पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कूलकं कारवेन्नकम् ।
 कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ।
 पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
 ज्वरितो हितमश्रीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽग्रवा ॥ ३७ ॥

मुद्गानित्यादि ।—सुश्रुतस्य । मुकुष्टको वनमुद्गः ॥ ३५ ॥

पटोलित्यादि ।—सुश्रुतस्य । वार्त्ताकुः वार्त्ताकुलं, कूलकमपि पटोलकथं, कर्को-
 टकं कारकोल इति ज्ञात, गोजिह्वा दावींशाकः ॥ ३६ ॥

इदानीं ज्वरितस्वारुचावपि हितभोजनं नियमयन्नाह, ज्वरित इत्यादि ।—अस्मा-
 कविरपि यदि भवेत् तथापि अरितो हितमश्रीयादेव, इत्युभयत्रापि नियमः ।
 यतो दिनात्ने भोजनेदिव्यनेन भूमि-क्रिया विहितैव । “न हि तस्माद्दित भुज-
 मायुषे वा सुखाय वा” इत्यादिना हितमपि विहितम्, अतः मित्रे सत्यात्मो
 नियमाय भवति । विपत्ते दण्डमाह अन्नकाले क्षीयादि ।—यतोऽन्नकाले हितम्
 अभुञ्जानः पुरुषः क्षीयते विपत्ते वा । अन्ये तु अरुची सत्याम् अशितुर्भोजने इच्छा-
 भावान् अस्मिन् निष्क्रमेण योजयित्वा नञं प्रश्लिष्यान्वया व्यावर्त्तते ।—अहं यदि
 अरुचिर्भवेत् तदा अहितमप्यश्रीयात्, कुतः ?—इत्याह, अन्नकाले क्षीयादि, यतोऽभुञ्जा-
 नस्य धानुचयो मरुत् वा स्यात् तस्माद्दितमश्रीयादित्यर्थः । न चैवं व्याख्याने
 गुरुनिष्यन्दकाले चेत्याद्युत्तरस्य विरोधः स्यादिति वाच्यम्, यतस्तेनापि यद्येन
 अहितं न प्रतिविध्यते, अन्यथा व्याख्यानात् । तथा हि ज्वरो नापुनश्च गुरुनिष्यन्द-
 काले च कथञ्चन कदाचिदद्यात् सङ्गुधीत्यर्थः । यतो मुक्तं भोजनम् आयुषं
 वा सुखाय वा न अहितं किन्तु हितमिव । इत्यर्थम्याने तु यद्यपिऽपि तु यद्य-
 निपातस्यानेकार्थत्वान् हेती व्याख्येयः । नन्वेवा व्याख्या तदेव सङ्गच्छते, यदि
 अहितार्थमुपदेयः क्वापि शक्ते तिष्ठति, किं तर्हि ?—हितस्यैव सर्वतोपदेशः । अवस्थाया
 तदपि हितमिति चेत्, तर्हि अहितमिति व्याहृतम् ? सत्यं, प्रायः सर्वदा मुक्तादि-
 वन्न हितमिति कृत्वा अहितमित्युच्यते, अत एवाह—“मनोऽनुरूपं यदप्यं तदपि
 कियत् एव” इति । यदुक्तं धरत्रे “मनसोऽप्यानुकूल्येन तुष्टिकर्त्तुं न विवर्षम् ।

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ॥ ३८ ॥
 सातत्यात् स्वाहभावाद् वा पथ्यं हेयत्वभागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ ३९ ॥
 ज्वरितं उ्वरमुत्तं वा दिनान्ते भोजयेत्सुधु ।

मुखीपभोगिता च स्वादाधियापि वनस्पद्ये” इति । किन्तु जेज्वडमने एषा व्याख्या
 न मद्भवे, यतो ज्वरितो हितमित्यादीरनन्तरमेव हितविधायकभङ्गितप्रतिषेधकं
 “मततं त्रियमं वापि” इत्यादि “वर्जयेच्च समासतः” इत्यनेन सत्यं जेज्वड, प्रउति,
 तन्मज्जे च गुर्बमित्यन्दीत्यादिपथ्योऽप्यस्ति, ततो गुर्बमित्यन्दीत्यादिमाकस्याहित-
 विधायकत्वव्याख्यानि प्रकरणमसङ्गतं स्यात् । तथा चन्द्रिकाकारिणापि “ज्वरितस्य
 मन्दाप्रे गुर्बं प्रापाकिऽजीर्णम्, अभिष्यन्दिनः स्रोतोरोधकत्वेन ज्वरइति” इत्यादि
 व्याख्यातम् । एवञ्च गुर्बमित्यन्दीत्यादिपथ्योऽप्यहितप्रतिषेधकपरतया अत्रमात्रेणैव
 व्याख्येयः । ज्वरितो हितमन्त्रीयादित्यादि हितविधायकतया एव व्याख्येयम् । अहितस्य
 रोगवर्द्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या गुर्बमित्यन्दीत्यादिपथ्यविधायकं इति ॥ ३० ॥

इदानीं नालवटुपट्टवल्गिनारुचेः प्रतीकारमाह,—अरुचाभित्यादि । धीमान्तरमाह—
 धात्रीत्यादि ॥ ३८ ॥

अथ हितमेव यदि मततोपयोगादनमिततरमादियोगाद्वा कृषिविषयो न स्यात्,
 तदा किं कार्यम् ? इत्याह, सातत्यादित्यादि ।—हृदयभयः । मानव्यादिति मततोप-
 योगत् । मततोपयोगादि स्वाद्व्रमपि अत्रियं मधुतीत्यनुभवंसिद्धम्, अस्वाद् तु म्वत
 एत्रापियम् । स्वादुभोटी रघः । तैभैः कल्पनाविधिभिरिति स्वरसकल्पादिमुद-
 शान्दोक्तविधानैः पुनः प्रियत्वं गमयेत् ॥ ३९ ॥

अन्नकालमाह, ज्वरितमित्यादि ।—वाण्टस्य । दिनान्ते इत्यपरान्ते . मुमुने
 ऽप्युक्तं—“सर्वज्वरेषु मत्ताहं मात्तापभोजनं हिमम् । दिनानाद्यन्यथा तद्धि व्वर-
 वेगाभिवर्द्धनम्” इति । अस्तिमित्यादिवाक्यान्तरं वाण्टवचनं अथा—“अयो-
 धितेऽथवा कानि दीशमाप्यानुरोधतः । प्राणस्यश्चिभुंघानो न ह्यजीर्णं न दीघनं”
 इति । तेन दस्य पुरुषस्य य उधित आहारकाणः, तन्निश्चयं त भोजयेत् । ययो-
 धिते हि काले दीशमाप्यानुरोधतः प्रायः सुदोषो भवति, तदतिक्रमे च सुधाप-

श्लेष्मद्यविह्वलोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ४० ॥

गुर्वभिष्यन्धकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।

न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥ ४१ ॥

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तकी रसः ।

पाचनान्यविपक्वानां दीपाणां तरुणि ज्वरे ॥ ४२ ॥

आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।

मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ४३ ॥

गमो भवति, तेन तस्य दिनान्तापेक्षा च न कर्मन्वेत्याह,—प्राज्ञिव्यादिः । अल्पवज्रितिति कादात्रेर्द्धिर्नि.सरण्यात् ज्वलितोऽल्पवज्रिव भवति । दीर्घमात्मानुशीघ्रान् अल्प-वज्रिति प्रागैव पूर्वाह्नेऽपि भुङ्गानोऽजीर्णेन न दीघति न वाध्यति इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नलरुचापि सत्यां हितमेव भोजन्यम्, नाहितमित्युक्तम्, अतस्तत् किमहित यत्र भोजन्यम् ? इत्याह, गुर्वित्यादि ।—सुश्रुतस्य । गुरु मिष्टकादि, अभिष्यन्दि दीषधानुमलस्रोतस्य स्वेदनकम् अक्षिकादि । नाद्यात् न खादेत् । तथा अकाले अपात्रे अग्निने च काले हितमपि नाद्यात् । कथञ्चन कदाविदपि । अत्र हेतुर्नही-त्यादि ॥ ४१ ॥

इदानीं लङ्घनमेशादिति यदुक्तं, तस्य पाचनता दर्शयन्, प्रसङ्गान् स्वेदादीना मपि पाचनतामाह, लङ्घनित्यादि ।—काल इत्यष्टाह. । तिक्तकरस्रोऽत्र यवागु पानीयादिभुक्तारकत्वेन ज्ञेयः । स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्य तरुणि निषेधान् । उक्तञ्च “भेषजं क्षामदोषस्य मूत्रो ज्वलप्रति ज्वरम्” इति । अविपक्वानामित्युक्तापि यत् तरुणज्वरे इत्युक्तं, तदष्टाहाद्दूर्द्धमतरुणि ज्वरे अपक्वेषु दीपेषु पाचनकथायस्य प्राधान्यमावेदयति, न तु लङ्घनदीनाम् । किञ्च अविपक्वसहस्रमष्टाहाद्दूर्द्धमपि सामवानुवर्तते भवतीति सूचनायम् । अत एवाष्टाहाद्दूर्द्धमपि आसपाचनार्थः पाचन ग्रमनीयं वेत्यादि कथ्यति ॥ ४२ ॥

ननु ज्वरस्य तरुणता किञ्चन काल तिष्ठति ? इत्याह, आसप्तरात्रित्यादि ।— मतरात्रं व्याप्य । आठयम् अनिषिधौ न मर्यादायाम्, अष्टाहस्य निरामज्वरकाले-भीकृत्वात् । मध्यं द्वादशरात्रमिति पाठः साधीयान्, न तु मध्यं चतुर्दशाहमिति, कतुकर्णे “जीर्णस्रयोदशदिवसः” इत्युक्तत्वात् । अत उत्तरमिति द्वादशाहानन्तर

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् तु तम् ।

चण्डोदयदिवसमारभ्य, पुराणमिति जीर्णञ्चरमाहुः । यत्तु—“विसृष्टाहव्यतीतस्य
ज्वरो यत्तुगतं गतः । श्लेष्माग्निमादं कुरुते स जीर्णञ्चर उच्यते” इति तन्मानरम्,
तदतिजीर्णाभिप्रायेण बोध्यम् । यद्यपि तरुणञ्चर एवात्र प्रकृतस्तथापि मध्यपुराणयो-
रदाभिधानमेकवाक्यनिवृत्त्यात् ॥ ४३ ॥

ननु सङ्घनादन्तरं किं कर्तव्यम् ? इत्याह, पाचनमित्यादि ।—एतच्च विकल्पद्वयं
योग्यतया यथाक्रममामदोष-पक्वदोषविषयं ज्ञेयम् । तेन पाचनं सामस्य, निरा-
मस्य शमनमिति ज्ञेयम् । षडहोऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनमारभ्य षडहोऽतिक्रान्ते
सप्तमेऽहनि सधुप्रतिभोजितं ज्वरितम् अर्थादष्टमेऽहनि पाचनं शमनीयं वा पायये-
दिति योजना । एवञ्च अष्टाहो निरामञ्चरलक्षणमिति पूर्ववाक्येण, तथा “निःसप्तता
निरामञ्चरलक्षणम्” इति खरनादवाक्येण, तथा “सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते
दीयमौषधम्” इति सुश्रुतवाक्येण, तथा “सप्ताहादौषधं केचित्” इति वाग्भट-
वचनेन सहैकवाक्यता उपपन्ना भवति । अन्ये पुनरसुमेवार्थं प्रकारान्तरेणैच्छन्ति—
षडहो अतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना कार्या वृत्तिदिनपरिहारिण्य परि-
हारगणनावत्, तेन षडहो अतीते इत्यस्य सप्तमे अतीते इत्येवार्थो भवति । भार-
हरियन्त्रेषापि सप्तमे दिने कषायपानं यदव्याख्यातं, तस्याप्ययमभिप्राय उन्नेयः ;
अथवा सुश्रुतादिविरोधो दुष्परिहर इति । चन्द्रिकाकारेणोक्तम् “अधिरोग-
दिनचतुष्टयवत् ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शमनं न शोधनम्”
इति । यत्तु पेश्यायनन्तरं हारीनेनोक्तम् “एतां क्रियां प्रयुञ्जीत पङ्कुरावं मप्रमे-
ऽहनि । विवेत् कषायसंशोभान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्” इति, तथा “इति षाड् राविक-
प्रोक्तो भवञ्चरहितो विधिः । ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्” इति खरनाद-
वचनस्य पूर्वोक्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकमेव ज्ञेयम् । अथवा पैत्तिकज्वरमिप्रायेण तद-
वदनद्वयं व्याखेयम् । यतः सुश्रुते “सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते दीयमौषधम्” इत्याद्यभि-
धाय “दैहिके वा ज्वरे दीयमन्यकालमस्तुत्यते । अविज्वरितस्यापि भेदज्यं दीयपाकतः”
इत्युक्तम् ; वाग्भटेनापि—“ज्वरज्वरे नहुर्देहयनिताय मया यदा । अविज्वरितस्यापि
भेदज्यं योजयेत् तदा” इति यदुक्तम्, तदपि सुश्रुतमंत्रादात् वित्तञ्चरपरमेव
ज्ञेयम् । एतद्वचनार्थं सप्ताहादवर्गापि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुद्धृतमाम-
तायामीव ज्ञेयम् । सङ्घृतसामताशाल्यं भेषजदानस्य श्लवदपायजनकत्वात् । अत

ज्वरितं पट्टहेऽतीति नद्युन्नप्रतिभोजितम् ॥ ४४ ॥

सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात्पाचनं ज्वरे ।

एवाह वाक्ये —सप्ताहादीवध केचिदाहुरग्रे दन्नाहतः । केचिद्गुणभुक्तस्य योज्यमाभोन्नयं न तु । तीव्रज्वरपरीतस्य दीपवेगोदयो यतः । दौषोद्यसामिनिविते तन्नासैमित्यज्ञादिदि । अत्रचमानं भवज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम्” इति । अपैतिक ज्वरे तु वायुज्वरो सप्ताहादवाङ् पाचनमपि न दीपयति । सप्ताहानन्तरमपि यदि सप्यग्दीपपाकमप्यपानि ज्वरमादं बहुधादीनि न भवन्ति तदा पाचनम्, अन्यथा तु शमनं दीपम् । एतदभिप्रायेणैव—“सदी ज्वरे लघी देहे प्रचयेत् मन्त्रे च । पक्वं दीपं विज्ञानीवाज्वरे दीप तदीवधम्” इति सुश्रुतपाचनं श्रेयम् । न चैतदपाचनं ज्वरमादंवादी दीपपाकमप्येव सद्गति मध्ये भवज्यस्य दीपतां बोधयति । तत्र च सप्ताहानन्तरमपि नियमो नास्तीति वाच्यम् । सप्ताहात् परं केचिदित्यादिवचनं सप्ताहानन्तरमेव भेदज्ञदानस्य बोधितत्वात्, तेन सप्ताहादवाङ् पाचनं शमनञ्च न दीपयति स्थितम् । स्वाध्यायानन्तरम् “ज्वरे पेया कषाशाश” इत्यादिस्वाध्यायानन्तर एव व्याज्येयम् । ननु सप्ताहापूर्वं ज्वरस्य निरामत्वात् किमर्थं तत्र पाचनं दीपने ? यदुक्तम् “अष्टाहो निरामज्वरत्वचणम्” इति । मध्यप्यष्टाहं यदि न निरामत्वं, तदा लघयति न स्यात् सामनिरामसाधारणत्वात् । असाधारणधर्मो हि लघय भवति । अथाह —द्विविधा हि सामता, एका—दीपस्य तदणत्व-रूपा, तदणत्वञ्च सप्ताहमात्रं, तदुक्तं पुष्कलावने “आ सप्तगवं तदणम्” इत्यादि । द्वितीया तु—रसस्य सुखवैरस्यदृष्ट्यारोचकादिरूपा । तत्र प्रथमा—अष्टाहादपैति, अत्र इत्यन्तरेण हृत्तरण्युक्तं “सप्ताहा धातुना धात्वभिना सप्ताहेनामपाकात् अष्टाहे नैः भैराद्यम्” इति । उक्तञ्च—“सप्ताहेनेव पच्यन्ते सप्तधातुगता मन्वा । निराम-यायतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि” इति । द्वितीया पुनः—सप्ताहात् परतोऽपि कश्चिद्दीपवाङ्नादप्रिमात्यासातुवर्तते । उक्तञ्च—‘द्वेषालानामवानातां ज्वरः प्रायः कफाधिकः । परिपाकं न सप्ताहे नापि याति मृदुभक्षा” इति । अतस्त्वं पाचनमुचितमेव । अत्र एवाह सुश्रुत —“बहुदीपस्य मन्दाग्रे सप्ताहात् परं ज्वरे । लङ्घनाच्च यथागुभिर्यदा दीपो न पच्यते । तदा तं सुखवैरस्य दृष्ट्यारोचकनाग्नौ । कषायैः पाचनेः हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्” इति ॥ ४४ ॥

इदानीं सप्ताहानन्तरमेव घस्याभयस्थायी पाचनं शमनञ्च दीपं तदाह, सप्ताहा-दित्यादि ।—अस्तब्धे सामे इति ह्यान्ताप्रसिक्त इत्यादि वचनानाप्यस्य रससामतालक्ष्यस्य

निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥ ४५ ॥

रससामतालक्षणमाह ।

लालाप्रसेको हृत्सास-हृदयाशुद्धारोचकाः ।

तन्द्रालस्याविपाकास्य-वैरस्यं गुरुगात्रता ॥

क्षुन्नागो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।

आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् ।

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ४६ ॥

आमपाकलक्षणमाह ।

मृदो-ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाञ्चरे देयं त.दोषधम् ॥ ४७ ॥

निवृत्तौ मत्स्यां प्रातलपुभावे मधुभाण्डावलेपन्यादेन स्थितस्य कौष्ठावलीपकाम भागस्य पाकाद्यं पाचनं देयम् । निरामे शमनमिति पाचनेन कौष्ठावलीपकस्याम भागस्य पाकात् मध्यद्विरामत्वे मतीत्यर्थः । मध्यद्विरामता च दशरावात् परमेव दोषसामता-रससामतयोः सर्वथा निवृत्त्या प्राप्यो भवतीति । अत एव “दशरावात् परं केचिद्वातश्चमिति निवृत्तम्” इति सुश्रुतेनोक्तम् । किंवा घट्ट दोषाशामनति-उपलान् मन्नाहनेन रससामतायि निवर्तने, तत्र मन्नाहानन्तरमपि शमनादि देयम् । “मन्ने सामे नौषधमाचरेत्” इति लालाप्रसेकादिरससामतालक्षणानां रसादप्रात लघुत्वे मन्नाहानन्तरमपि पाचनं शमनञ्च न देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

रससामतालक्षणमाह,—लालाप्रसेक इत्यादि । हृदयाशुद्धिं हृदयगौरवम् । न दद्यादित्यत्र हेतुमाह,—भेषजमित्यादि ॥ ४६ ॥

पाकलक्षणमाह, मृदावित्यादि—सुश्रुतस्य । मृदौ मन्दीभूते । मान्वाच्च ज्वर-शामरमस्य पाकात् श्वेतमि यज्ञे पुनः कौष्ठगते चोष्णणि भवति । प्रचलेषु प्रति-पञ्चकस्यामरमस्य व्यपशमात् श्विकरहेषु मलेषु वातपित्तकफशकटादिषु । पकमिति निरामम् । दोषमित्यनेन दृष्टिकारकत्वात् शकृदप्युच्यत इत्याह । देयं तदीयध-मिति अन्वयीषे अन्नभ्रगामतायां पाचनं, सर्वथा निरामत्वे तु शमनं शोधनं यथा-वञ्च देयम् । पतदनन्तरञ्च अन्यदपि पक्कलक्षणम् एकौषधतेन सुश्रुतेनोक्तं, यथा,— “दोषप्रकृतिभैक्यादेकैया पक्कलक्षणम्” इति । ज्वरारम्भकाले यो दोषसंभारः सम्भाति-

नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् ।

दद्यात् पाचनकं पूर्णं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ ४८ ॥

सर्वज्वरेषु ।

पीताम्बुलङ्घितः क्षीणोऽजीर्णो भुक्तः पिपासितः ।

न पित्तदौषधं जन्तुः संगोधनमयेतरत् ॥ ४९ ॥

वीर्याधिकां भवति भेषजमवहीनम्

हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव ।

तद्दालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतम्

ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च ॥ ५० ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत् क्षुत्प्या सुमनस्कता ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्धार-शुद्धिर्जीर्णोपधाकृतिः ॥ ५१ ॥

क्षमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छां शिरोरुजा ।

अरतिर्वलहानिश्च साधयेयोपधाकृतिः ॥ ५२ ॥

रूप. तस्यान्वयात्पादन्पत्वादेकैषां मने पञ्चनक्षत्रमिति । अन्वे तु प्रथमा प्रकृति-
आभरसमस्त्वर्किताना ज्वरजननसमर्थाना स्वकार्यस्य ज्वरतीव्रत्व दृष्टगुरुत्व-माल-
त्रिवन्धादेरुत्पादन, ततो विपर्ययी वैकल्यम् । प्रथमा प्रकृतिरप्याम एव । यदुक्तं—
“प्रथमा दोषदृष्टिश्च केचिदाम प्रचक्षते” इति ॥ ४० ॥

इदानीं सर्वज्वरसाधनार्थं पाचनकपात्रमाह, नागरनिश्चयि ।—भेदस्य । योगे-
ऽयं द्रव्यगुणपर्यालोचनया वातकफजे इति भद्रं, व्याधिप्रत्यनीकतया तु पित्तजि-
हिनत्वसंस्वाभ्युपगम्य सर्वज्वरविश्रमत्व प्रैदन्तित्याह सर्वज्वरेष्विति । अत एव तदापि
एवप्रभृतियोगान्ते पश्यते “सर्वज्वरेषु पश्यन्ते यथा रोरवन् प्रति” इति ॥ ४८ ॥

यैर्भेषजं न पेथ तानाह, पीताम्बुरित्यादि ।—भुक्त इति कर्मादिभ्यः, अयम्यद्.
समुच्चये निपातस्यानेकार्थत्वात्, नेत्रेतरत ममनञ्च न विवेदियर्थं ॥ ४९ ॥

परिणामप्रकृतभेषजमुष्णमाह, वीर्याधिकमित्यादि ।—भोजनसमप्रक्रियमाणो
पधापेक्षया वीर्येक्षीत्कृष्टमित्यर्थः । अत्रहीनमिति क्षुत्गर्भविशेषणम्, । यतोऽप्रहीन
भेषजनान्तरकदोषाभावाद्दलिनमेव खीतं प्रतिपद्यते कोष्ठञ्च हृन्मन्भावयति । अत्रहीन
इति दाहान्तरे कोष्ठ इति शेषः ॥ ५० ॥

भेषजपाकलक्षणमाह,—अनुलोमोऽनिल. स्वास्थ्यमित्यादि ॥ ५१ ॥

शोषशेषे भुक्तं पीतञ्च तयोपधं मग्नेपेऽन्ने ।

न करोति गदोपगमं प्रशोषयत्यन्धरोगांश्च ॥ ५३ ॥

शीघ्रं विषाकसुपयाति बलं न हिंस्यात्

अन्नाद्यतं न च सुहृदनाच्चिरेति ।

प्राग्भुक्तसेवितमयोपधमेतदेव

दद्याच्च वृद्धशिशुभीरवराङ्गनाभ्यः ॥ ५४ ॥

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।

व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभियाद्यैश्च मध्यमे ।

जघन्यस्य पलाह्निं स्रेष्ठकाथ्यौषधेषु च ॥ ५६ ॥

कर्पादी तु पलं यावद्दद्यात् पीडगिर्कं जलम् ।

भोजन्यामप्युपाकलषणमाह,—ऊम इत्यादि ॥ ५२ ॥

भोजनशौर्णे भोजने अन्नाशौर्णेऽपि भोजनशौर्णे दोषमाह, शोषशेषे इत्यादि ।—

भुक्तं भोजनम् एतच्चाभ्यवहारोपपन्नञ्च तत्र लिहवानशोरपि यद्वचम् । भुक्तमित्यस्य मन्थने न करोति गदोपगममित्यन्तर्भावितो स्वर्शो श्लेष्, यतः प्रकृतत्वाद्दोषमेव गदोपगमकं पुरुम्, तत्रायमर्थः,—भोजनशौर्णे भोजनशौषधमेव गदोपगमं न कारयतीत्यर्थः । पीतमित्यन्तः परिभोजनानिप्रायेथोक्तञ्च, तत्र लिहादीनामपि यद्वचम् । मग्नेपेऽन्ने इत्येव पाठः, अन्यथा अहन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ५३ ॥

भोजनममयोपयुज्यमानस्याथ्यौषधस्य विषयविशेषे गुणमाह, शीघ्रमित्यादि ।—शीघ्रपाकिता वुमुचितस्य प्रकृतजनउराननमन्थन्यादित्यभिसन्धिः । प्राग्भुक्तसेवितमिति मन्नात् पूर्वमव्यवहितकालि सेवितम् ॥ ५४ ॥

तदोपज्ञं किंपरिमाणमित्याह, मात्राया इत्यादि ।—अत्रप्यात्मनिति भैयस्यम्, अत एव अरकेणाप्यक्तं “मात्रा खलु व्याजिषनापेक्षिणी” इति ॥ ५५ ॥

तर्हि मन्दबुद्धे रनध्यवसायः स्यात् १ इत्यतः काथ्यस्य मात्रां प्रकृतात् खेहस्याप्याह, उत्तमस्येत्यादि ।—खेहकाथ्यौषधेष्विति खेहदपाणि काथ्यदपाणि चौषधानि तेषु, किञ्चा शोषधं स्वरसगुडादि ॥ ५६ ॥

काथ्यस्य तावत् पल्पमानं, तच्च क्रियता क्लीन कृपनीयमतस्तस्मानमाह, कर्पादीनि-

ततस्तु कुड्वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत् ।
 काथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्यार्द्धं पादशेषितम् ॥ ५७ ॥
 द्वात्रिंशन्माषकैर्भाषकरकस्य तु तैः पलम् ।
 षष्टाचत्वारिंशता स्यात् सुश्रुतस्य तु माषकः ।
 द्वादशभिर्धान्यमापैद्यतुःपथ्या तु तैः पलम् ॥ ५८ ॥
 एतच्च तुलितं पञ्च-रक्तिमाषात्मकं पलम् ।

त्यादि ।—अग्निदेहस्य काथविषयेषु परिभाषा, पञ्चं यावदित्येकपत्रम् । षोड-
 शिकं जनयति षोडशकषादिषुपम् । अत एव कषादिमानकाष्यापेक्षया दीयमानस्य
 षोडशगुणजनस्य चतुस्रस्या कुडवादिमानत्वेऽपि न हेतुत्वं, जनमानस्यापि
 कषादिषुपतया निर्दिष्टत्वात् । उक्तं हि—“रक्तिकादिषु मानेषु यावत् कुडवो
 भवेत् । युक्तद्रवादयोथापि तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्” इति । रक्तिकादिष्विति
 रक्तिकादिषुपतया निर्दिष्टेतिव्यर्थः । तत इति एकपत्रादूर्ध्वं पञ्चदशमारभ्य कुड्वपर्यन्त-
 नित्यर्थः । अत्र पञ्चं यावदित्यन्तस्यैव वचनस्य पितृकायविषयता, ततस्तु कुड्व
 यावदित्यादि तु सम्पूर्णश्रीकानुसोधादिवोक्तम् । अत एव पञ्चं यावदित्यस्य पितृकाय-
 विषयत्वं द्रव्यन् पादावशिष्टत्वञ्च बोधयन् कृष्णविधौक्तवचनमुपन्यस्यति, काथ्यद्रव्य-
 पले कुर्यादित्यादि ।—प्रस्यार्द्धमिति द्रव्यैगुणत्वात् षोडश पलानि, अत एवोक्तमन्यत्र
 —“काथ्यद्रव्यपले पारि दितृष्टगुणमित्यने । चतुर्भागावशिष्टञ्च पितृ पञ्चगुण्यम्” इति ।
 दितृष्टगुणमिति षोडशगुणमित्यर्थः । एतेन पले काथ्ये दीयमानस्यापि षोडशगुण
 जलस्य पादावशिष्टताकथनेन कषादी दीयमानस्य षोडशगुणजनस्य पादावशिष्टता
 काथ्येति सूचयति । उक्तञ्चान्वय—“द्रव्यमापोषित काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जनम् ।
 पादावशिष्टं कर्तव्यमीष काथविधिं स्मृतं” इति ॥ ५७ ॥

इदानीं काथ्यस्य पञ्चकषादिकनिध्यादि यदुक्तं, तन् सर्वमकिञ्चित्कारं, यतो
 रक्तिकादिशानाधीनं माषकज्ञानं, माषकज्ञानाधीनञ्च कषपलादिज्ञानं तद्वैव मूल
 निर्णीतम्, अतो माषकादिमानं व्यवस्थापयितुं परिभाषामाह, द्वात्रिंशन्माषकै-
 रित्यादि ।—शक्तिशब्दान्यमाषकै रित्यर्थः । तेन शक्तिशब्दात् श्रीहिमायै साधारण्ये
 माषकः, तैश्च माषकैरष्टाचत्वारिंशता चरकमते पञ्चं स्यादिति योजयन्, सुश्रुतमते
 पुनर्द्विमाषैर्द्वादशभिर्माषकैः, तैर्माषकैश्चतुःषष्ट्या सुश्रुतमते पलमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

इदानीं सुश्रुतचरकमते यावतीभी रक्तिभिर्माषकी भवति तदाह, एतच्चेत्यादि ।—

चरकाईपलोन्मानं चरके दशरक्तिकैः ॥

मापैः पलं चतुःपद्या यद्भवेत् तत् तथेरितम् ॥ ५८ ॥

तस्मात् पलं चतुःपद्या मापकैर्दशरक्तिकैः ।

चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासुपयुज्यते ॥ ६० ॥

वातज्वर-चिकित्सा ।

वित्वाटिपञ्चमूलस्य कायः स्याद्वातिके उवरे ।

पाचनं पिप्पलीमूल-गुडूचीविखजोऽथवा ॥ ६१ ॥

एतदिति शब्दमन्वयात्मापकतैश्चतुःपद्या मापकैः सुश्रुतेन यत् पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिस्तैः सत् पञ्चरक्तिमापकं भूत्वा चरकाईपलोन्मानं भवतीत्यर्थः । एतदेव विग्रहयति चरके दशरक्तिकैरित्यादि ।—यत्तद्यत्के हाविशमापकलाय क्तोरष्टावत्वारिंशन्मापकैः यत् पलमौरितमुक्तं, तद्दशरक्तिकैश्चतुःपद्या मापकैस्तैः सत् तदा तावन्मात्रमेव भवेत्, यद्यनुविंशत्या मापकलायैर्दशरक्तिकास्तुत्या भवन्ति, ततश्च दशरक्तिकमानायतुःषष्टिमापकायतुःषष्टिमापकलायैर्गुणिताः सन्तः षट्-विंशदधिकपञ्चदशतमापकलाया भवन्ति । एवं चरकमतेऽपि हाविशमापकलाय-प्रमाणा येऽष्टावत्वारिंशन्मापकान्ते हाविंशता गुणिताः सन्तः षट्-विंशदधिकपञ्च-दशतमापकलायाः स्युरिति, दशरक्तिकमापकतपलमानेन सद्य हाविशमापकलाय-प्रमाणमापकतपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतमते पुनर्दादशमापकलाया मापकः, ते चतुःषष्टिः पलमित्युक्तम् । ते चतुःषष्टिमापका शब्दमापकलायगुणिताः सन्तो-ऽष्टदशदधिकपञ्चदशतमापकलाया भवन्तीति चरकोक्तपलमानादहंन सुश्रुतोक्तपल-मानमिति ॥ ५८ ॥

इदानीं चरकसुश्रुतोक्तमानयोर्मध्ये चरकोक्तमानस्य व्यवहारीपथौषिकमित्याह, तस्मादित्यादि ।—यस्माच्चरकोक्तमानस्य वैद्यैश्चिकित्सासुपयुज्यते, तस्माद्दशरक्तिकैश्चतुःपद्या मापकैर्द्यत् पलं तदेव व्यवहारसिद्धमिति शेषः ॥ ६० ॥

वातज्वरोगरुग्णमाह, विन्वाटौत्यादि ।—वित्वादिपञ्चमूलं महत्तु पञ्चमूलम् । अत्र-चारणाप्यनेन क्रियते । पिप्पलीमूलैत्यादिकन्तु कायविषयमेवेति, कायार्थोक्तपाचनयोगेन कण्डूपैश्चैव अत्रचारणा क्रियते, न पुनरकण्डूपेण, अत्रचारणायोगेनापि कण्डूपैश्चैव कषाद्योऽपि क्रियते । तेन भान्दपिपल्यादिना कषायविवेकित्याह, ; केचित्तु कायार्थोक्त-पाचनयोगेनाकण्डूपेषुपि अत्रचारणमाहः ॥ ६१ ॥

किराताम्भामृतोदीच्य-वृहतीद्वयगोक्षुरैः ।

सस्त्रिराकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ ६२ ॥

रास्त्रा वृक्षादनी दारु सरलं सैलवालुकाम् ।

कपायः शर्कराचोद्र-युक्तो वातज्वरापहः ॥ ६३ ॥

प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः ॥ ६४ ॥

परिभाषामिमामन्ये प्रक्षेपेऽप्युचिरे यथा ।

कर्पयुर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः ॥

द्रवशुक्त्या स स्नेदव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ।

मात्रा चौद्रघृतादीनां स्नेहकायेषु चूर्णवत् ॥ ६५ ॥

विल्वादिपञ्चमूली च गुडुच्यामलके तथा ।

किरानेत्यादि ।—किरातं किरानेति श्वातम्, अन्दो मुसकम्, अमृता गुडुची, उदीच्यं बालकम्, स्त्रिरा शालपर्णी, कलसी वृद्धिपर्णी, विश्वं गुण्टी, विश्वध्याने विश्वस्य क्वचित् पाठः । “धोगवाह पर वायु,” इति पित्तघ्ने पाचनोद्योगोऽयं इति निश्चलः ॥ ६२ ॥

राशेद्यादि ।—वृक्षादनी वन्दा, एलवालुक स्वाम्भ्यात्, हारीतीद्वय योगः ; किन्तु तयोश्चरार्थमन्यथा पश्यते, “कोचं सगुडसर्पिल्लं पिवेहातज्वरापहम्” इति, एव चन्द्राष्टेऽपि । शर्कराचौद्रपाठस्तु बहुमशहपुलकेश्वेवान्नि, अत आर्षेणापि भवितव्यम् । अतः पित्तघ्नेषुपुने तत्प्रक्षेपो श्रेष्ठः । अथ योगी गुडमात्रप्रक्षेपादपि रक्षिष्यते न पश्यते ॥ ६३ ॥

चौद्रशर्करादीनां परिभाषामाह, प्रक्षेप इत्यादि ।—क्वाथ्यात् क्वचनीयद्रव्यात् रास्त्रादिः । उक्तमपुरुषादेक्षया पलात् पादिकः कर्प इत्यर्थः । एव मध्यमाधमादेक्षया यथायथं श्रेयम् । श्रेष्ठे कल्कसमो मत इति ।—“कल्कस्तु स्नेहपादिकः” इत्युक्तेः कल्कमम, पादिक इत्यर्थः । इति निति वक्ष्यमाणम् । कर्प इत्याशयपि चौद्रादीनां मात्रा चूर्णवदित्यतिदेशेन कर्प एवार्थः । अत एकार्थत्वादनुरमतेषु । एवं “सितोपलागुडश्चात्र सामान्याशप्रकल्पना” इति वक्ष्यमाणपि “प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्” इति वचनेन सहैकवाक्यता श्रेयाः । तथा हि सितोपलादिकमत्रोपलक्षणं, तेन मन्धादिकमपि श्रेयम् । सामान्यमुत्सर्गविद्धं पत्रविकर्षार्थं पत्रवर्षं यत् क्वाथ्यद्रव्यमात्रं तस्मात्त्रेण अतुर्भागरूपेण प्रकल्पना श्रेयाः । तेनापि क्वाथ्यात् पादिक एव, प्रक्षेपो श्रेयः । सामान्यो प्रकल्पनेति

व्युपितं धन्याकजलं प्रातः पीतं समर्करं पुंसाम् ।
 अस्तर्दाहं शमयत्यचिराद् दूरप्ररुद्धमपि ॥ ८२ ॥
 पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां ममाचरेत् ॥ ८३ ॥
 विदारो दाडिमं लोधुं दधित्यं वीजपूरकम् ।
 एभिः प्रदिह्यान्मुहानं तृड्दाहात्तस्य देहिनः ॥ ८४ ॥
 घृतभृष्टाम्बुपिष्टा च धात्री लेपाच्च दाहनुत् ।
 अम्बुपिष्टैः सुगोतीर्या पन्नागतस्रजैर्दिहेत् ॥
 बदरीपक्षवोत्सेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ ८५ ॥
 कालेयचन्दनानन्ता-यष्टीवदरकाञ्चिकैः ।

इति क्विन्, अयं पक्ष प्रवारी । अथे तु तत्कर्मैः सह निश्चिता काय
 इत्याहु ॥ ८१ ॥

व्युपितमित्यादि ।—धन्याकजाय एव व्युपित कार्य, इति क्विन्, अथे तु—“दृष्ट्वा
 दापोपितान् सीधे प्रतने निधि मस्थितान् । कषायो योऽभिनिय्योति स शीत
 ममुदाहृतः । घट्त्रि. पनेयतुर्भिर्वा मलिनान्कीतकाण्डो । आतुतं भिषग्वन
 रनाभ्यामी पक्षयम्” इति शास्त्रयुक्ता शीतकषायमित्याहुः । इह वैद्यास्तु भिषगार्थं
 पने अक्षयनइयेत शीतकषायं कुर्वन्ति ॥ ८२ ॥

दिलम्बरेण तत्रगत्यादि । तत्रस्येवनेन वषामाया घट्टेहाया शीतलजिज्ञा शीतं
 अर एव अर्त्तस्येति बोधयति । अथ एषोक्तं मुमुने—“परिषेकान् प्रदेहाय खिदान
 मनेधमानि च । एतान्मृद्दिनाब्द-शीतत्यापामयोचितं । कषायदुग्धमवाणि
 कोषादीनि तत्रैव च । मास्वनि च भोज्यानि वर्तन्ते तत्रकल्पनी” ॥ ८३ ॥

विदारोवादी ।—दधित्यं कश्चिद्दधु, दाडिन्सामि फलं, वीजपूरकस्य केश-
 रस ॥ ८४ ॥

घृतेत्यादि ।—धात्री आमलकी, आरी चक्षुःशक्तिविष्टा पदान्प्रकार्मुत-
 भटवर्त । अम्बुपिष्टैरित्यादि ।—अथ काञ्चिकम्, पन्नागतस्रजेय पन्नाम्नवपञ्चैः
 दिहेत् निष्पेत् । बदरीपक्षवोत्सेरित्यादि ।—अद्यापि बदरीपक्षव वादिहेतु विज्ञा
 प्ररुद्धकादिहेतु शोषणित्वा मद्यान्दुष्येन इत्यथ येनददधुं कर्त्तव्यम् । एषं निम्न
 पवर्त्तित्याहुः ॥ ८५ ॥

मष्टतैः स्याच्छिरोलेप-स्तस्यादाहार्तिशान्तये ॥ ८६ ॥
 उत्तानसुप्तस्य गभीरतान्त्र-कांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।
 तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशौता ॥ ८७ ॥
 धीतकाञ्जिकवस्त्राव-गुण्ठनं दाहनाशनम् ॥ ८८ ॥
 जिह्वातालुगलक्लोम-शोषे मूर्ध्नि तु दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ ८९ ॥

कफज्वरचिकित्सा ।

मातुलुङ्गशिफाविश्व-ब्राह्मीयन्यिकसन्धवम् ।
 कफज्वरेऽस्यु सत्तारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ९० ॥
 पिप्पली-पिप्पलीमूल-चञ्चचित्तकनागरम् ।
 मरिचैलाजमोदेन्द्र-पाठारेणुकजीरकम् ॥
 भार्गी महानिम्बफलं हिङ्गं रोहिणिसर्पपम् ।
 विडङ्गातिविषे मूर्वा चैत्यं कीर्तितो गणः ॥
 पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यारोचकञ्चरान् ।
 निहन्त्याहीपनो गुल्म-शूलग्रस्वामपाचनः ॥ ९१ ॥

कालेयेत्यादि।—कालियं कालीयकाष्ठम् ; एतन्ना एतन्मूलं, वद वदर-
 फणम् । मष्टतैरिति।—घृतभव यतधीतं प्रयच्छन्ति वृदा ॥ ८६ ॥

उत्तानेत्यादि।—सर्वदेव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे अम्बुधारा न पतन्ति,
 तथा कार्यम् ॥ ८७ ॥

धीतयेत्यादि।—परन्तु सम्प्राप्तोद्य क्रियते ॥ ८८ ॥

जिह्वेत्यादि।—मुशुतस्य । क्षीपोऽयम् । क्लोम विदासास्थानम् ; मूर्ध्नि विर-
 मान्मथ्ये ॥ ८९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—शिफा मूलम् ; ब्राह्मी ब्राह्मीशाकम्, यन्यिक पिप्पलीमूलम् ।
 मक्षारमिति मातुलुङ्गशिकारिषोपथमेव, न तु कणादिकमित्यस्य, यतस्तन्नागरे पिप्पल्या
 टिक्रान्तु पाचनं कफत्रे ज्वर इत्युक्तम् । न तु सवचारपदेप इति । कणादिकमिति।—
 मुशुतोक्तपिप्पल्यादिगणः अतस्मान्मेव कफं निर्दिशति ।—पिप्पलीत्यादि ॥ ९० ॥ ९१ ॥

कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रातिविषे वचा ।

कुष्ठमिन्द्रयवं मूत्रं पटोलश्चापि साधितम् ॥

पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लेष्मिके ज्वरे ॥ ८२ ॥

निम्बविखान्मृता दारु शटी भूनिम्बपोष्करम् ।

पिप्पल्यां बृहती चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥ ८३ ॥

सिन्धुवारदलत्रायः सोषणः कफजे ज्वरे ।

जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत् ॥ ८४ ॥

ग्रामलक्ष्मभया क्षुणा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।

सर्वज्वरकफातङ्ग-भेदी टीपनपाचनः ॥ ८५ ॥

त्रिफला पटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्यन्याः ।

मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलीवासवास्य वा कायः ॥ ८६ ॥

मुस्तं वक्ष्वावीजानि त्रिफला कटरोहिणी ।

कटुकस्त्रियादि ।—पञ्चानरस्य । मृशुने “हरिद्रा चित्रक निम्बसुमीमाति-
विषे वचा” इति दशमनात् कटुकण्यने उमीरमिति निघण्टु पठति । कटुके-
त्यादि वचान् एकी योग, कुष्ठादिपटोलान्ती द्वितीया, अत एव इत्ये पूर्वाहं परि-
त्यज्य कुष्ठमित्यादि द्वितीयाहंनैव पाठ्यते । अत्रापि एकयोगत एव सुश्रुतटीकाया
व्याख्यातवान् । पटोलमिति पटोलपदम्, “पटोलादेःकदस्तथा” इति वचनान् ।
सावितमित्यनन्तरं कषाःमिति शेषः । मरिचकण्य मधु तु इत्युं प्रत्येय सीमा-
सदुशीर्षत्वादिति चक्र ॥ ८२ ॥

निम्बेत्यादि ।—पोष्करमूलं, तदभावे कुष्ठम्, एवं सर्वतः बृहती कष्ट-
कारिणी ॥ ८३ ॥

सिन्धुशरित्यादि ।—आयुर्वेदकारस्य । सोषण इति सपिप्पलीक, अत एव कषाध
इति पाठ्यते ; अथे तु ऊपशमयेन मरिच व्याख्यानशक्ति व्यवहरन्ति च ॥ ८४ ॥

ग्रामलक्ष्मीत्यादि श्वटम् ॥ ८५ ॥

त्रिकलेत्यादि ।—द्विन्नरुहा मुद्गुची । तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी, षड्यन्या वचा,
अथ योगी दशमूलीवासककायसहस्रव्यात् काय इव, दशमूलीवासकान्धां मिश्रिताभ्यां
काय । अत्रापि मधु मत्स्यति ॥ ८६ ॥

परूपकाणि च वायुः कफज्वरविनाशनः ॥ ८७ ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

कटफलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।

कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ८८ ॥

कर्पशूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः ।

द्रव्यशुद्ध्या स लेहव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ८९ ॥

जर्द्वज्वरगरोघ्नी सायं स्यादवलेहिका ।

अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनावसता ॥ १०० ॥

क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः कासश्वासज्वरापहः ।

प्रीहानं हन्ति हिक्काश्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १०१ ॥

इन्द्रज्वरविक्रिता ।

संछटदोषेषु हितं संछटमथ पाचनम् ॥ १०२ ॥

वातपित्तज्वर-विक्रिता ।

गवाह — विश्वानृताब्दन्मूनिभ्यैः पञ्चमूलोसमन्वितैः ।

कृतः कपायो हन्त्याश्च वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०३ ॥

त्रिफलाशाल्मलीरास्त्रा-राजहृत्चाटूरूपकैः ।

शृतमम्बु हरेत् तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०४ ॥

मूत्रमिन्द्रादि ।—सुश्रुतस्य । वक्तकः कुटशः ॥ ८७ ॥

कटफलमिन्द्रादि ।—कटफलं खनामखानं, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥ ८८ ॥

कर्प इत्यादि ।—परिभाषा व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इदं कर्पमाणम् उत्तमपुरुष मयेत्य कथितं, तेन मध्यमज्वर्यापेक्षया कर्पमाणदपकर्षो श्रेयः । व्यवहारान्तु दिनेश्वरंसारकेरिते ॥ ८८ ॥

अधोपयोगार्थं समग्रमाह—उह्येत्यादि ॥ १०० ॥

क्षौद्रोपकुल्यादी—उपकुल्या विषली ॥ १०१ ॥

इन्द्रजाना विक्रितामाह, संछटमिन्द्रादि ।—संछटं मिश्रितं वातहरादिभिः ॥ १०२ ॥

त्रिफलामेत्यादि ।—असता मुद्गुधौ, पञ्चमूलो अस्या पञ्चमूली ॥ १०३ ॥

विह्वमिन्द्रादि ।—शाल्मलीइन्द्रस्य मूलम् । राजहृत्स्य कोपालुइन्द्रस्य फलम्, चक्र-परिभारं इत्यादिति परिभारम्, चटरपको वाक्तकः ॥ १०४ ॥

किराततिलामृता-द्राक्षाभामलकीशटीम् ।

निष्क्रुथ्य पित्तानिलजे काथं तं सगुडं पिबेत् ॥ १०५ ॥

निदिग्धिकावलारास्त्रा-त्रायमाणामृतायुतैः ।

मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १०६ ॥

पञ्चभद्रम् ।—गुडूची पर्यटं सुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १०७ ॥

मधुकं शारिवे द्राक्षा मधूकं चन्दनीत्पलम् ।

काश्मरी पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेशरम् ॥

परुपकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतभुषितं निशि ॥

वातपित्तज्वरं दाह-दृष्णामूर्च्छा-वमिभ्रमान् ।

शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव सारतः ॥ १०८ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

पटोलादि ।—पटोलं चन्दनं सूर्वा तित्ता पाठाभृता गणः ।

किराततिलमित्यादि ।—सुस्तस्य । अथवा गुडूची ॥ १०५ ॥

निदिग्धिकाद्यादि । निदिग्धिका कण्टकारी । मसूरविदलैरिति ।—श्रीहिमसूर-
विदलैरिति वक्तव्यम् । अन्ये तु मसूरविदल श्यामलतामाह, यद्यप्यस्या पश्याये
मसूरविदला पश्यन्ते, तथापि लिङ्गमश्लेष लोकाद्यत्वात् इति निहो अनादर ।
अथाय इत्युक्ते अरहन्तुलमसि, व्यवहारस्तु क्वचिदनया क्वचिदश्रीहिमसूरैरिति
॥ १०६ ॥

पञ्चभद्रस्य पित्तकफघ्नत्वमपि बोध्यम्, यदाह हारीत, —“किरात पर्यटं सुस्त
गुडूची विश्वभेषजम् । पित्तश्लेष्मज्वरे कुथ्यान् पाचनं ज्वरनाशनम्” इति ॥ १०७ ॥

मधुकमित्यादि ।—ये शारिवे श्यामलतानन्तुलैः, मधूकं मधूकपुष्पम्, चन्दनं
मीथोपलम्, काश्मरी गांधारी, अस्या फल इडोपदेशात् । पद्मस्य केयूर किञ्चन,
मृणालमुशोरम्, उत्तमवारिणि तण्डुलोदके । एतत् सर्वं शीतकषायविधिना गृहीत्वा
पेयम् ॥ १०८ ॥

पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दि-ज्वरकण्डविषापहः ॥ १०८ ॥

गुडूच्यादिः ।—गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिसु दीपनः ॥

हृत्प्रासारोचकच्छर्दि-पिपासादाहनाशनः ॥ ११० ॥

चातुर्भद्रक पाठासप्तकौ ।

किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीश्च कफाधिके ।

पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत् ॥ १११ ॥

कण्टकाद्यादिः ।—कण्टकार्यमृताभार्गी-नागरन्द्रयवासकम् ।

भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

दाहहृत्प्यारुचिच्छर्दि-कासहृत्पाखेशूलमुत् ॥ ११२ ॥

मपद्रपुष्यवासाया रसः चौद्रमितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सक्वामलम् ॥ ११३ ॥

विनककज्वरविक्रिस्तामाह, पटोलमित्यादि ।—मुस्तुत्पत् । गर्भोक्तत्वात् काय-
कम्पादिकल्पनास्य बोध्या १०८ ॥

गुडूचीत्यादि ।—पद्मकं पद्मकाष्ठम् । यत्र पद्मनिवृत्ति तत्र प्रायः पद्मकेयरमंत्र
गुह्यते । अत्र अथस्तदाहपिपासाया इहाः शीतोक्त्ये भुपु प्रचिपत्ति । तत्र बहुधा
दृष्टफलम् ॥ ११० ॥

किरातमित्यादि ।—“पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत्” इति किरा-
तादिपाठादिभिः सह मीनप्रिक्त्वा पिवेत् ; अतः पाठासप्तकत्वम् । मृणालमुशौरम् । पिता-
विक्र इत्यत्र कक इति शेषः । अनुकर्णोऽप्युक्तं—“भूमिम्-चन-गुडूची-युष्मन्मुशामक-
भास्यंभयापाठा” इति ॥ १११ ॥

कण्टकाद्यादि ।—भार्गी वामनहाठी ; इन्द्र इन्द्रधरः ; यशस्कं दुर्गाभः ।
एष योगः विमोचने कफ इति केचित् ॥ ११२ ॥

मपद्रेत्यादि ।—रसः क्षरसः तस्य गुह्यत्वात् अर्धपत्रं प्राविशोपगुह्यते । मिता-
मपुत्रोस्तु मन्देकं च्दुर्द्विषकीरस्य प्रदेप इति ॥ ११३ ॥

पटोलं पिचुमर्द्दस त्रिफला मधुकां वना ।

भाधितोऽयं कपायः स्यात् पित्तश्लेष्मोद्धवे ज्वरे ॥ ११४ ॥

अमृताष्टक' ।—गुडूचीन्द्रयवारिष्ठ-पटोलं कटुरोहिणी ।

नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥

अमृताष्टक इत्येव पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृल्लामारोचकच्छर्दि-दृष्णादाहनिवारणः ॥ ११५ ॥

पटोलयवधन्याकं मुद्गाम्लकचन्दनम् ।

पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे दृष्टच्छर्दिदाहनुत् ॥ ११६ ॥

पञ्चतित्तम् ।

सुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपीत्करञ्चैव किराततित्तम् ।

पिथेत् कपायन्विह पञ्चतित्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समयम् ॥ ११७ ॥

भगकरामचमात्रां कटुकासुष्णवारिणा ।

पोत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ ११८ ॥

टीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।

पटोलमिन्द्रादी—पिचुमर्दो निष्प' ॥ ११४ ॥

अमृताष्टके—अरिष्टो निष्प' ॥ ११५ ॥

पटोलिव्यादि ।—अष्टकम् ॥ ११६ ॥

सुद्रेत्यादि ।—सुद्रा कष्टकारी, नागरस्य कटुनेऽपि अविधौ गण्डभीति
स्यात् पञ्चतित्तकमशा ॥ ११७ ॥

भगकरामिन्यादि ।—मुस्तस्य । कण्ठकल्पनेयम् । शर्कराकटुरोहिणी. भिन्निना
समभावेन कर्षः । वैद्यभारकेऽपि समभाग एवोक्तः । अत्रान् यच्चराया उपसर्जनत्वात्
कटुकायाश्च प्राधान्यात् कटुकाया इदमसायकाः सितायाश्चत्वार इति, तत्र, अद-
र्बेदमारि—“सिता कटुकाया दुष्ठा पीत्वा शीघ्रेण हरिणा । और्ध्वं ज्वरं जयेच्छीघ्रं
कफपित्तज्वरं ज्वरम्” इत्येव सिताया एव प्राधान्येन निर्दिष्टात् । तथा “भारोऽप्यनुक्तं
समता विधिया” इति वचनात् समभागत्वेव दुष्ठा ॥ ११८ ॥

ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥ ११८ ॥

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

कफयातज्वरे स्वेदान् कारयेद्रूचनिर्मितान् ।

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पाषकमाशयम् ।

हृत्वा वातक्रफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ १२० ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकासित्तो हि बालुकास्वेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गाटीन् ॥ १२१ ॥

मुस्तनागरनूनिस्त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम् ।

कफवातामगमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १२२ ॥

पञ्चकोनः—पिप्पलीपिप्पलीमूल-चञ्चचित्रकनागरम् ।

दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं घ्नीहज्वरविनाशनम् ॥ १२४ ॥

दीपनमित्यादि ।—अथ धन्याकस्य दश मायकाः, पटोलस्य दशमायकाः । पटोलस्य तु षण्मायका इति केचित्, तद्, समभागपाषकाभावात् । शृतं काण्डः, व्यवहारस्तु व्यङ्गनेनैव ॥ ११८ ॥

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सायाह, कफशानेत्यादि ।—रूचनिर्मितान्यादि ।—रूचनिर्मितानिति करीषञ्चुषपाषाणवाप्यनिर्मितान् । यद्यपि वातश्लेष्मिश्चिदृष एव स्वेदो युक्तः, यदुक्तं—“स्वेदोऽतिनिश्चिदृषश्चो वातश्लेष्मिश्च शमयति” इति, तथापि आमाशयगतश्लेष्म दोषस्य ज्वरारम्भकत्वान् वानेऽपि रूच एव स्वेद उक्तः । उक्तं हि—“आमाशयगते वाने रूचपूर्वः प्रशस्यते” ॥ १२० ॥

तमेव रूचस्वेदमाह खर्पर इत्यादि ।—खिद्यते अनेनेति स्वेदः, शानुका एव स्वेदः, शानुकास्वेदः, नैव खर्परभृष्टे इत्यादि त्रिमेषथं मशुच्छने । शानुकाप्रकर इत्यपि पाठः ॥ १२१ ॥ मुस्तैत्यादि ।—प्रत्येकं कर्षः ॥ १२२ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—दीप्तोऽवधारणया कार्यभावि क्रियते; प्रत्येकं कोष्पप्रमाण-श्रीमादस्य पञ्चकोन इति संज्ञा उच्यते ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः शृतमित्यादि ।—पिप्पलीयातीकपौर्णतान् हाथान्तरवत् अस्य चर्ष-

मापिकं हिङ्गुसिन्धुज्वरणाद्यास्तु शाणिकाः ॥ १२८ ॥

मातुलुङ्गफलकेशरो घृतः सिन्धुज्वरिचान्वितो मुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषभाशु जडतामरोचकम् ॥ १३० ॥

सन्निपातज्वर-चिकित्सा ।

सङ्घनं बालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।

अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥

सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् ।

पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमाहृतौ ॥ १३१ ॥

पलं मावेति पक्षे इयं माता ज्ञेयाः मापिकं हिङ्गुति छेदः । पादशब्देन
सैन्धव-सौवर्चल-भरिचादयः ॥ १२८ ॥

मातुलुङ्गत्वादि ।—सिन्धुज्वरं सैन्धवम् ॥ १३० ॥

सन्निपातज्वरचिकित्सामाह, सङ्घनमित्यादि ।—यद्यपि सन्निपातज्वरनिदोषारम्भः,

तथापि आमाशयस्य कफस्थानत्वात्, स्यादित्येव च कफ एव बन्धो, अत-

स्तत्प्रत्यन्तौकधिकित्सा प्रथमतो विधेया । अतः कफप्रत्यन्तौकमेव सङ्घनादिकं प्रथम

कर्त्तव्यम् इत्याह, सङ्घनमित्यादि ।—अत एवोक्तमन्वत—“श्लेष्मणिरहमेवादी कुर्यात्

स्याधी विदोषजे” इति, यत् पुनस्तन्वात्तरि—“शमयेत् पित्तमेवादी ज्वरेषु सम

वायिषु । दुर्निवारतमं तद्वि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥” तथा—“वातस्यानु जयेत् पित्त

पित्तस्यानु जयेत् कफम् । वधाणा वा जयेत् पूर्वं यो मवेदहलवत्तम ॥” इत्युक्तं,

तत्पुनरेवत्याविशेषे बोध्यम् । तथाहि सामज्वरे कफमेवादितः प्रतिशुष्यात्,

आमाशकात्ते विषमवादी, चिरजे माहृतमेवादाविति । अत्रार्थे तन्वात्तरं—“स्वरे

विदोषजे सामे शमयेत् कफमादितः । पाकान्तमागने पित्तं चिरजे विषमेऽनिलम्”

इति । अन्ये पुन—“वातस्यानु जयेत् पित्तम्” इत्यादिश्लोकमतोऽप्यत्रापि यथा

वर्णयन्ति । ननु दातादीनां विभिन्नसस्यप्रकोपादीनां युगपदुपस्थानामाशात् कफ

सम्भूय, सन्निपातकृत्याधारभक्तत्वम् । अथ मन्यने—विदोषकरनिदानवर्जित

प्रकोपादेषां युगपदुपस्थितिरिति, तदपि न मनोरमं, यतस्तथाविधनिदानोपसंज्ञे-

ऽपि दोषाणां विदोषितमृगैः परम्परौपयात्तात् युगपदुपस्थितम् अनुपपत्ते । अतो-

ऽप्यने—न इत्यु दोषाणां निवृत्तिं एव मन्यो विपरीतः, समाप्तस्यापि कतिपययुगपद

संज्ञात् सगानेन हि दुर्गेन दोषाणामन्वोऽग्रप्रकोपस्यापि सम्भवात् । तथाहि,—

लङ्घनम् ।—त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमयापि वा ।
 लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्याद्धारोग्यदर्शनात् ॥
 दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या महिष्युता ।
 न हि दोषक्षये कश्चित् सद्यते लङ्घनादिकम् ॥ १३२ ॥

निहीयतम् ।—आर्द्रकस्त्रसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् ।
 आकण्ठं धारयेदास्ये निठीविद्ये पुनः पुनः ।
 तेनास्य हृदयात् श्लेष्मा मन्यापाग्बगिरागलात् ।
 लीनोऽप्याल्लयते शुष्को लाघवश्चास्य जायते ॥
 पर्वभेदोऽङ्गमर्दय मूर्च्छाकासगलाभयाः ।
 सुखाक्षिगौरवं आद्यमुत्केशयोपशाम्यति ॥
 महाददित्त्रिचतुः कुर्यात् दृष्ट्वा दोषवलावलम् ।
 एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ १३३ ॥

नम्यम् ।—मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोषां त्रिलवणान्वितम् ।

शोभाभाषव'शैशंपुसैजसं विनं प्रकीपयति, वितनव्यवमेव वायु, वायुरपि उन्म्यात्
 कर्म, कफोऽपि तथा वायु, वितघ इत्यनेन कर्म, कफोऽपि तथा विनिति
 गुणमाव्यम् । न वाद्यम्, विनोत्तु गुणी मूलात् चस्य समानगुणमभिनुद
 धर्मयन्त्रेव, कुतो न करोत्येव यतो दृष्ट्यावेवम विदीपकरद्वयप्रभाषव संयुक्त
 द्रवयनि परं न धर्मयन्तीति । हट्टवत्स्वाह—“वितहेव न त्वत् गुणैर्दोषि
 परम्यम् । दोषाः सुहृजमागन्वाह धार विवमहीनिकह” इति । अत्र, दृष्ट
 चक्रीयनरक्तत्वप्रदीपिकायामनुगन्धेव ॥ १३१ ॥

अङ्गुलं सुश्रित्वा दोषभेदेन सद्विमाह, त्रिरात्रमित्यादि । त्रिरात्र ७३३-
 दिविविद्युत्सो यथाक्रममुन्मेषशताद्वेषणं त्रैय । कुर्याद्धारोग्यदर्शनादि-
 धामं समहृदोषवशादेत्या व्यवमन्तौ च संयम । एतावन् एतावत् ७३३
 कर्मं कर्मम् १ इत्यादिवाह—दोषावानित्यादि ।—“अङ्गुलं दिकम्” इत्यत्र चार्द्रक-
 चातुलानेदादोषामपि दृश्यम् ॥ १३२ ॥

निहीयतमाह आर्द्रकेत्यादि ।—आर्द्रकस्त्रसोपेतं कृत्वा सैन्धवदिभूर्भेषज-
 दम्भा निहीयतमुपदिशति इत्यादि ॥ १३३ ॥

अन्यथा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं प्रयोजयेत् ॥

तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नय प्रसिच्यते ।

शिरोहृदयकण्ठास्य-पार्श्वरुक् चोपशाम्यति ॥ १३४ ॥

मधुकसारादिः ।

मधुकसारसिन्धुत्य-वचोपणकणाः समाः ।

श्लेष्मं पिष्ट्वाश्लसा नस्यं कुर्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १३५ ॥

सैन्धवं श्लैतमरिचं सर्पपं कुष्ठमेव च ।

वस्तुभूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ १३६ ॥

अञ्जनमाह ।—शिरीषबीजगोमूत्र-कण्ठामरिचसैन्धवैः ।

अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ १३७ ॥

अष्टाङ्गावलेहिका ।

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।

श्लेष्मचूर्णोक्तित्तैतन्नाधुना सह लेहयेत् ॥

एपावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।

द्विक्वा श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगं नियच्छति ॥

नस्यमाह, भानुसुप्त्यादि ।—नवणत्रय शैश्व-श्लैश्वल विडम् । सिद्धिविहित-
निति ।—अस्य योगस्य भानुकित्तन्वोक्तत्वात् भानुकित्तन्वस्यैव सिद्धिस्थाने श्लेष्म ॥
१३४ ॥

मधुकसारत्यादि ।—मधुस्यं फलविशेषकस्य सारः कण्ठास्थि-कण्ठं मरिचम् ;
अश्लसा लोचनम् ॥ १३५ ॥

श्लैश्वमित्यादि ।—श्लैतमरिचं शीभाञ्जनबीजम् ॥ १३६ ॥

अञ्जनमाह, शिरीषत्यादि ।—शिला मनःशिला । सरसोनेत्यादिविशेषणादेर्का योगः,
इदकपाठान् इयक्त्योगोऽपि बोध्यः । यदुक्तमात्रवेदगर्भ—“शुक्तावबीज गोमूत्र-कणा-
मरिच-सैन्धवैः । शिलावचारसोनैवा अञ्जनं स्यात् प्रबोधनम् ॥” इति ॥ १३७ ॥

अश्लेष्ममाह, कट्फलमित्यादि ।—शामो टुरालभा, कारवी कृष्णजीरकम् । सन्निपाते
भेदस्य सर्वदा हितत्वेन अदिगन्धस्यसुप्तुं देहस्य अञ्जनं, मधु च अस्मिन् विद्वच्छेत् ।

ऊर्ध्वगच्छेन्नहरणे उष्णे खेदादिकर्मणि ।

विरोध्युष्णे मधु त्यक्त्वा कार्य्येपार्द्रकजै रसैः ॥ १३८ ॥

अतस्तत्र मधु त्यक्त्वा आर्द्रकस्वरसेनावल्लिङ्गः कार्य्यं इत्याह, ऊर्ध्वं इत्यादि ।—एकमुच्यते इति पदं श्लेधादिविशेषणम्, अपरस्त्रीपपण्यर्थम् । यस्मान् उष्णविरोधि मधु ततो मधु त्यक्त्वा इत्यर्थः । मधु—“क्रियायास्तु गुणत्वायै क्रियामन्या प्रयोजयेत् । पूर्वस्या शान्तवैभावा न क्रियामद्गरो हितः ॥” इत्यनेन सुश्रुते क्रियासद्गरो निषिद्धः, तत्र कथं नञ्निष्ठीवनादीनां युगपदेव सन्निपातज्वरे विधानम् ? अत्रोच्यते,—क्रियासद्गरो हानिक- क्रियामेवकः, तत्र च दूषकत्व न सद्गत्वमात्रेण, किं तर्हि अतिमात्रत्वेन अप्रिमान्या- जनकतया तथा परस्परगुणविरोधाद्भेदीरपि निष्फलतया च । एतद्दोषद्वयमनन्तरि- मात्रं एव सञ्चरति, न पुनर्बहिः परिमार्जने नञ्निष्ठीवनादौ । एतदभिसम्भाव इन्दोऽपि समाधानमुक्तवान्, यथा,—“क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासादृश्यमिच्छते । भिन्न- रूपतया यास्तु ताः कुर्वन्ति न दूषणम् ॥” इति । तुल्यरूपता चात्रानन्तरिपरिमार्जनत्वेनैव ज्ञेया । नेमायमर्थः,—एकस्मिन् अन्तःपरिमार्जने उपद्रुक्ते यद्यपरमन्तरिपरिमार्जनमुपयुज्जते, तन्नैव क्रियासादृश्यस्य उक्तरीत्या दूषकत्वं, न बहिःपरिमार्जने नञ्जादायिति । कषायादि- भेदजोपयोगान्तरं पुनरवल्लिङ्गादितानि च यद्यपि क्रियासादृश्यदोषो भवत्येव, तथापि क्वाथ्याइतया न विरोधः । तदङ्गता चानादिहृदयवहारात्, दीपानुपलम्भात् बोध्यम् । किं वा क्रियासादृश्यस्य दीपस्थान्यतया कण्ठरोधादिवन्वदपायप्रणमकतया च निषिद्धमप्य- वल्लिङ्गादिकमवस्थाविशेषे अङ्गीक्रियते । यथा पीतविषे दालादौ समनम् । अन्ये तु कल्पनया तुल्यरूपता व्याख्याय कषायावल्लिङ्गयुग्मपटुपदोऽपि कल्पनाभिदात्र सादृश्यमित्याहुः । तत्र, सुश्रुते अप्रिमान्यादिहेतुत्वेन क्रियासद्गत्वावर्धनं दीपत्व- मुक्तम् । अत्र चातुल्यरूपता तुल्यरूपता चेति विशेषो नास्ति । केवलं इन्देनैव कषायनञ्छादीनां सन्निपाते युगपटुपयुज्यमानानामविरोधात् क्रियाभिस्तुल्यरूपाभि- रिति वचनं निबद्धम् । तत्र क्रियावय कल्पनया तुल्यरूपमनुल्यरूपं वा भवतु, उभयथाप्यतिमात्रादिनाप्रिमान्यादिहेतुतया निषिद्धमेव । तेनाभिद्वन्द्वनाम्यकैऽपि भेदप्रसङ्गे युगपद्रुक्ते अतिमात्रत्वादिना अप्रिमान्यादिहेतुत्वं दूषकतावोजनार्थवैरि- त्वात् अन्तःपरिमार्जनत्वेनैव तुल्यरूपत्वं, बहिःपरिमार्जने च भिन्नरूपत्व- व्याख्याय कषायनञ्छादीनादिषु क्रियासादृश्यदोषत्वं परिहरणीयम् ॥ १३८ ॥

पञ्चमुष्टिकः ।—यवकोलकुलत्यानां मुञ्जमूलकशुण्ठयोः ।

एकौकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ १३८ ॥

चातुर्भद्रकपञ्चमूलकम् ।

पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योव्यस्त्रिटोपजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥ १४० ॥

दशमूलम् ।—वित्त्वश्लोणाकगाभारी-पाटन्नागणिकारिकाः ।

दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥

शालपर्णीपृश्निपर्णी-वृद्धतीक्ष्णगोक्षुरम् ।

वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥

उभयं दशमूलम् सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं काष्ठहृद्यहनाशनम् ॥ १४१ ॥

शवेत्यादि ।—प्रत्येकं यवादीनां मुष्टिमन्तमंशं, न तु पत्रं इत्यत्राहनात् ।
अयमेव पत्रः प्रचारी । एकैकं इत्यत्राहृत्य समुदितानामिषां मिलित्वा पत्रमात्रं
पचेदित्यन्ते । अक्रः पुनर्ववादीनामाधारद्रव्यत्वात् प्रत्येकं पत्रमानत्वेऽपि न दोष
इत्याह । अथैव योयस्य धान्यवृद्धीदीनात् सममुष्टिक इत्यपि नाम । शस्त्रं,—
“यवकोलकुलत्येष मुञ्जमूलकशुण्ठकेः । धन्वाकविषसमुक्तैर्यवः स्यात् सम
मुष्टियः” ॥ १३८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—वातपित्तोक्तमवाद्रोग एवायम् । अथ पुनर्भधुनात्
पित्तोन्मथविदोपहृत्सं, पिप्पलीदीगाद्य कफोन्मथविदोपहृत्सत्वमद्य ज्ञेयम् ।
अथ कनीयस्या एव पञ्चमूलाय व्यपहारः । अन्ये पुनः ज्ञेयोन्मथे महतीं पञ्चमूली
माह् ॥ १४० ॥

दशमूलम् ।—उक्तत्वाद्गन्धाख्याहयानुरोधाय पञ्चमूलस्यमाह, विज्ञेयादि ।—
महातृप्तसम्पत्त्यात् वित्त्वादिपञ्चमूलस्य महत्त्वं, सन्वयतदसम्पत्त्यात् शालपर्णादीना

चतुर्दशाङ्गः ।

चिरज्वरे वातकफोत्थने वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिष्टता विमिश्रः १४२ ॥

वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः ।

दशमूली शटी शङ्खी पौष्करं सदुरालभम् ।

भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदयहृत्पाश्चात्ति-श्वासहृत्कावभीहरः ॥ १४३ ॥

पित्तश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः ।

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधौषध-

तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकपायः ।

तन्ध्रीम्लापकसनारुचिदाहमोह-

श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥

मुस्ताद्योषध ।—सुस्तपर्यटकोशीर-देवदारुमहौषधम् ।

त्रिफला धन्वयासञ्च नीली काम्पिलकं त्रिष्टत् ॥

किराततिक्तकं पाठा बला कटुरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥

अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।

सम्बन्धे ज्ञेयम् । सुश्रुते तु मोक्षुरग्नान्ने एरण्डमूलं पठयते, चरके तु मोक्षुर इति ।
तेन सुश्रुतप्रयोगेषु एरण्डमूलेन, चरकादिप्रयोगेषु मोक्षुरेणैव व्यवहार इति । शान्ति
होवादावप्येरण्डमूलेनैवेति ॥ १४१ ॥

चिरज्वर इत्यादि ।—वातकफोत्थने इत्युभयतापि सम्बन्धेन । शुद्धार्थिने वा
वित्रणाविमिश्र इति भगवद्विषये मति शोधनार्थं विचतुरत्रिंशत्पूर्णाभाषकाणां प्रसंगे
इत्याहुः ॥ १४२ ॥

दशमूलीत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ १४३ ॥

भूनिम्बेत्यादि ।—इन्द्रबीजम् इन्द्रधनुः । मुक्तेत्यादि ।—नीली नीलवृक्षा,

पित्तोत्तरे सन्निपाति हितश्चोक्तं मनीषिभिः ।

मन्यास्तम्भ उरोघात उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १४४ ॥

शब्दादिगणः ।—शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥

एष शब्दादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कामहृदग्रहपार्श्वार्त्ति-खासे तन्द्राञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥

वृहत्यादिगणः ।—वृहत्या पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।

बलकस्य च वीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

शृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कामादिषु च सर्वेषु देयः शोषद्रवेषु च ॥ १४६ ॥

भाष्वादिगणः ।—भार्गी पुष्करमूलञ्च राक्षां विस्त्रं यमानिकाम् ।

नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप् साधयेत् ॥

सन्निपातज्वरे देयं हृत्पार्श्वानाहशूलिनाम् ।

कामश्वामाग्निमन्दत्वं तन्द्रीञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥

चतुर्गणः ।—हिपश्चमूली पड्यन्या विश्वगुणखीहयम् ।

कफघातहरः क्षायः सन्निपातहरः परः ॥ १४७ ॥

काम्यवक गुणानुचनी । वनाद्यानि वसेति न पाठः, आयुर्वेदभारती उभापाठान् ॥ १४३ ॥

शटीत्यादि ।—किरातम्यानि केचित् पटोलं पठन्ति, तत्र, हारीत अनुकरणं-चन्द्राट-विट्टेहं किरातम्यैव पाठादिति ॥ १४५ ॥

वृहत्यादिगणः ।—कामादिविन्दव आदिगणग्रहणात् शब्दापुष्करहृदग्रहादीनां यत्प्रथमम् । सर्वेषु देयं शब्दापुष्करमस्य दीदम्य पाठान् ॥ १४६ ॥

भार्गीसित्यादि ।—भेन्म्यः । विन्व विन्वमूलं दौर्गिकमसुभ्रकालः । दम-मूलमिति पाठपक्षेऽपि भाष्वाद्यं तस्य पाठः, किन्तु क्लृप्ते “नागरञ्च मन्दाञ्च पिप्पलीञ्च” इति पाठो द्रष्टव्ये एवं चन्द्राटेऽपि, अत एवभाष्यमिति युक्तम् । हिपश्चमूनी

अभिन्यासज्वरचिकित्सायाह ।

कारवीपुष्करैरण्ड-त्रायन्तीनागरामृताः ।

दशमूलीशटीशृङ्गी-यासभार्गीपुनर्नवाः ॥

तुल्या मूत्रेण निष्काप्य पीताः स्रोतोविशोधनाः ।

अभिन्यासज्वरं घोरमाशु घ्नन्ति समुद्धतम् ॥ १४८ ॥

मातुलुङ्गास्मभिदित्व-व्याधीपाठोद्बूकजः ।

क्वाथो लवणमूत्राख्योऽभिन्यामानाहशूलनुत् ॥ १४९ ॥

निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याहतीजसम् ॥ १५० ॥

कण्ठरोधकफश्वास-हिक्कासत्र्यासपीडितः ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूल्यभसा पिबेत् ॥ १५१ ॥

व्योप्राब्दत्रिफलातिक्ता-पटोलारिष्टवासकैः ।

मभूनिस्वाभृतायासै-स्त्रिदोषज्वरनुज्जलम् ॥ १५२ ॥

व्यादि । विषमूली दशमूली, पङ्क्या ववा, शृङ्गनखीदय कानाकटा मुडकडिली-
भेदात्, रक्तश्रेतुपुष्पमिदाहा ॥ १४७ ॥

सत्रिपातज्वरभेदस्वामिन्यासस्य चिकित्सायाह, कारवीत्यादिः—कारवी लक्षणजौरकम्,
त्रायन्ती त्रायमाणा, मूत्रेण गोमूत्रेण ॥ १४८ ॥

मातुलुङ्गादि ।—अस्मिन् पापाणभेदी, विन्वस्य मूत्रे, लवण मैश्व, मूत्र
गोमूत्रम् । गोमूत्रमैश्वे प्रविष्य क्वाथ, पेय । गतप्रयोगदर्शनात् गोमूत्रेण क्वाथ प्रचेपय
लवणमिश्रके ॥ १४९ ॥

स्त्रिदोषघ्ने अभिन्यासलक्षणस्य अशुक्रत्वात् तद्वचनमिदं वाह, निद्रोपेतमित्यदि ।—
सत्रिपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात् । क्षीणं विद्याहतीजसमिति ।—क्षीणमिति
शोषधानुगतम् । अभिन्यासज्वरभेदं सत्रिपातज्वरमेव क्षीणधानुगतं हतीजस विद्यात् ।
उक्तं मुञ्चते—“अभिन्यासनुत् तं माहृहतीजसमथापरं । सत्रिपातज्वरं लक्ष्मसाध्यमपरं
शुग् ॥” इति ॥ १५० ॥

कण्ठरोधेत्यादि ।—दशमूलत्रायमेव मातुलुङ्गार्द्रकरसे प्रविष्य पिबेदित्यर्थः ॥ १५१ ॥

व्योदित्यादि ।—चरिदो निम्बः, तस्य लक्, जल क्वाथ, ॥ १५२ ॥

त्रिष्टुप्त्रिंशत्तापिफला-कटुकार्ग्वधैः कृतः ।
 सचारी भेदनः क्षायः पेयः सर्वञ्चरापहः ॥ १५३ ॥
 खेदोद्गमे ज्वरे देयधूर्णो भृष्टकुलस्यजः ।
 घर्षेज्जिह्वां जहां सिन्धु-व्यापणैः सान्धवेतसैः ॥
 उच्छृङ्खां स्फुटितां जिह्वां द्राघया मधुपिष्टया ।
 लेपयेत् सष्टतद्यास्यं सन्निपातात्मके ज्वरे ॥ १५४ ॥
 काकजहा जटा निद्रां जमयेच्छिरसि स्थिता ॥ १५५ ॥
 सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न हृद्ययेत् ।
 तृष्णादाद्याभिभूतेऽपि न दद्याच्छीतलं जलम् ॥ १५६ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्षकूले सुदारुणः ।
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥
 रक्तावसेचनैः पूर्वं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।
 प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कावलसहैः ॥
 गैरिकं पांशुजं शुण्ठी-यचाकटुककाञ्चिकैः ।
 कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ १५७ ॥
 कुलस्यकटुफले शुण्ठी कारवी च समांगिकैः ।
 सुखोष्णलेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥ १५८ ॥

त्रिष्टुप्त्रिंशत्तापिफलादि ।—त्रिंशत्ता मोरधककंठी, यवधार. प्रवेद्यः ॥ १५३ ॥

खेदोद्गम इत्यादि ।—सन्निपातात्मके ज्वरे इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ १५४ ॥

काकजहा इत्यादि ।—जटा मूलम् ॥ १५५ ॥

सन्निपात इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १५६ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते ज्वरे सन्निपातज्वरे वा ज्वरे इत्यर्थः । रक्तावसेचनैविति
 बहुवचनान् रक्तावसेचन नैरन्येषु च बोध्यम् । जतुकर्षे—“शुण्ठीरस्य मोक्षणम्”
 इत्युक्तत्वात् । सर्पिरिव पचसिक्तविकलाश्रुतादि । यकारान् वातकफघ्नसिद्धोऽपि
 बोध्यः । यदुक्तं सर्वेषु—“लेहाय कफवातघ्नाः कार्याः सकवङ्गदाः । तिकलाश्रुतपान
 वा हन्तं जाला समाचरेत्” ॥ इति ॥ १५७ ॥

कुलस्येति ।—स्पष्टम् । दशमूलेनापि सुखोष्णैश्च लेपमुपदिशति ॥ १५८ ॥

जीर्णज्वरचिकित्साभाह । निदिग्धिकादिः—

निदिग्धिकानागरकाभृतानां काथं पिबेन्निश्चितपिप्पलीवम् ।

जीर्णज्वरारोचकवासशूल श्लासाम्निमान्धादिं तपीनसेषु ॥

हृत्पुङ्गुगामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥ १५८ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्चिक्चरुहोद्भवः ।

जीर्णज्वरकाफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥

काभाजीर्णारुचिश्लास-द्वत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।

जीर्णज्वरेऽग्निमादे च शस्यते गुडपिप्पली ॥ १६० ॥

विषमज्वर-चिकित्साभाह ।

कलिङ्गकाः पटोसस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥

मिध्वं पटोलं त्रिफला मृधीका मुस्तवत्सङ्गी ।

किराततिक्ताममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥

गुडूथ्यामखटां मुस्तमर्द्धश्लोकसनापनाः ।

श्रीर्णज्वरचिकित्साभाह, निदिग्धिकादिः—निदिग्धिका कष्टकारी, वातकफे क्रियते, पिप्पलीचूर्णे त्रिपली त्वया मधु मक्षिपति इहा । पिप्पलीचूर्णं मापत्र वय मदीय प्रधारादिति कथित् । पुराणप्रतिग्राह्येऽप्ययं योगे दृष्टक्रम । अन्येव योगस्य सोपपत्तिक धैर्यव्यवहारविश्वमुपयोगकावभाह, इत्यादि ।—किम विन्दुमात्रं प्रातः समोऽप्युक्तः । यथा—“शासकामरिनाशाय मन्दाग्निदोषनाश च । चरुवेद्य निःशयर्थं प्राणदद्यात् तं पिबेत् ॥” इति । तथा इन्दोऽप्याह—“तत्र रात्रिज्वरे मापमन्यत्र प्रातरिष्यते” इति ॥ १५८ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—क्षिप्रकरा गुडूथी; पञ्चमूली च महती । योगदयेऽपि पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः । पिप्पलीचूर्णे मधु उपदिशति इहाः । इदं च योगस्य प्रायः मापमुपयुज्यते । कासेत्यादी गुडपिप्पली, प्रत्येकं मापकसयेण व्यवहरति इहा । ॥ १६० ॥

विषमज्वरचिकित्साभाह, कलिङ्गका इत्यादि ।—वाग्दत्तः । एते पञ्च योगाः

कपायाः शमयन्त्याश्च पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
 मन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १६१ ॥
 गुडप्रगाढां विफलां पिबेद्वा विपमार्दितः ।
 दीर्घपत्रककर्णाल्य-नैत्रं खदिरसंयुतम् ॥
 ताम्बूलैस्त्राहिने भुक्तं प्रातर्विपमनाशनम् ।
 गुडूधीमुस्ताधात्रीणां कपायं वा समाचिकम् ॥ १६२ ॥

मुक्तादिः ।—

मुस्तामलकगुडूचीपिखौपधकण्टकारिकाकायः ।
 पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विपमज्वरं हन्ति ॥
 मधौपधामृतामुस्त-चन्दनीशीरधान्यकैः ।
 काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
 वासाधात्रीस्थिरादारु-पथ्यानागरसाधितः ।
 सितामधुयुतः काथ-यतुर्थकनिवारणः ॥
 मधुना सर्वज्वरनुत्-शेफालीदलजो रसः ॥ १६३ ॥

पधसु मन्तत-सततान्येद्युस्त-तृतीयक-चतुर्थकेषु यथासंख्यं देयाः । अन्ये तु सर्वे
 एव योगाः सर्वत्र इत्याहुः । तत्र यथासंख्यमिव युक्तम् । सततोद्देहेन पटीनादि
 बीजस्य, तदा निम्बादेशान्येद्युस्तोद्देहेन, गुडूपादेष चतुर्थकोद्देहेन चारपाशौ
 दृष्टवान् । "मन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयक-चतुर्थकान्" इति पाठस्तु दाम्फटे चरके नास्ति ।
 इन्द्रेऽपि नास्ति । मनायमईशोकः संयुक्तं केनापि प्रमादान् लिखितः ॥ १६१ ॥

गुडप्रगाढामिन्यादि ।—मुञ्जुतस्य ।—विफलाभिन्यात्र कथितामिति शेष इति
 इत्यन्वयः । गुडोऽत्र प्रसेधः । दीर्घपत्रकेत्यादि ।—कर्णाल्यः काणाम्बोड इति
 व्यासः । तस्य विशेषणं दीर्घपत्रेति । नैत्रं मूत्रं, तदपि यक्षद्वेज्जातं पाशानुप
 दिग्गलि इत्यादि । गुडूधीत्यादि ।—मुञ्जुतस्य अयं योगो यद्यपि पूर्वं चतुर्थके पठितः ।
 तथापि मधुयोगाद् विपमज्वरमात्रं हन्यन्त्यस्य भोध्यम् । इत्यन्वयस्तु यद्यपि योगो-
 ऽयं विपमज्वरं पठितः तथापि समाजतन्त्रोक्तत्वात् विपमज्वरविशेषं चतुर्थकं एवात्र
 बोध्यं इत्याह ॥ १६२ ॥

मुक्तादिमधोवधादौ—व्यटी । वामादौ ।—वामास्थाने चन्द्रादि पाठा पर्यन्ते ।

अजाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी ।

अग्निसादं जयेत् सम्यग्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥ १६४ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलमित्रं योऽग्न्याति नित्यं विषमज्वरार्त्तः ।

विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ १६५ ॥

प्रातः प्रातः ससर्पिर्द्या रसोभसुपयोजयेत् ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिबेत् क्षीररसाशनः ।

षट्फलं वा पिबेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिङ्हेत् ॥ १६६ ॥

पयस्तैलं घृतञ्चैव विदारीक्षुरसं मधु ।

सम्भूर्च्छं पाययेदेतद् विषमज्वरनाशनम् ॥ १६७ ॥

पिप्पलीशर्करा क्षौद्रं घृतं क्षीरं यथावसम् ।

खजिन मद्यितं पयं विषमज्वरनाशनम् ॥ १६८ ॥

पयसा वृषदंशस्य शङ्खद्वेगागमे पिबेत् ।

वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ॥ १६९ ॥

व्यवहारस्तु वामद्वैत्रः । प्यिरा शालपर्णी । पथ्या हरितीक्ष्णी । मधुनेत्यादौ ।—सर्वज्वरनुत् क्षिप्रमाविषमज्वरनुत् ॥ १६२ ॥

अजाजीयादि ।—ननाग्धृष्ट कृष्णजीरकमिति अकः, मितजीरकमित्यर्थे ॥ १६४ ॥

रसोनकल्कमित्यादि ।—अजातं पूर्वं कर्त्तव्यम्, यदाह चरकः—“रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसीवनम्” इति ॥ १६५ ॥

प्रातरित्यादि ।—पिप्पलीत्यादियोगी शीघ्रती । षट्फलं सर्पिरेव वसु-
माणम् ॥ १६६ ॥

पय इत्यादि ।—दृग्धं घृतं बोध्यम् । विदारीक्षुरसमिति ।—इक्षुरसस्थाने अरस इति न पाठः, अक इति हारीने—“विदारीक्षुरस सर्पिमधुतैलं घृतं पयः । पिबे-
च्छतुश्रेकशासकामत्रातज्वरपहम् ॥” इति । अर्थे तु विदारीक्षुरसो विषमज्वरनाशने,
अतुर्थे इक्षुरसात् योगान्तरमाहः ॥ १६७ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—दृग्धं घृतं बोध्यम् ॥ १६८ ॥

दयसैत्यादि ।—दृग्धं शी विज्ञानः । इयस्यापि शङ्खदिव्ये, ॥ १६९ ॥

नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ।
 पिवेच्चरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ १७० ॥
 सुरां ममण्डां पानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधान् ।
 तित्तिरींश्च मयूरांश्च प्रयुञ्ज्याद्विषमञ्चरे ॥ १७१ ॥
 अम्लोत्तजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिवेत् ।
 पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्यकहरां वरहम् ॥ १७२ ॥
 सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।
 गेवाञ्जनं तैलपिष्टं विषमञ्चरनाशनम् ॥
 व्याघ्रीवसा हिङ्गसमा नस्यं तद्वत् ससैन्धवा ॥ १७३ ॥
 रुग्णाश्वरहृदाश्वद्व-गुग्गुलूकपुच्छजः ।
 धपश्चातुर्यकं हन्ति तमः सूर्य इवोदितः ॥ १७४ ॥
 गिरीपपुष्पस्वरमो रजनीद्वयसंयुतः ।
 नस्यं सर्पिःसमायोगाच्चातुर्यकञ्चरं जयेत् ॥
 नस्यं चतुर्यकं हन्ति रमो वागस्थपद्वजः ॥ १७५ ॥

षट्पद्मः ।

पलङ्कपा निस्थपञ्चं वचा कुष्ठं हरीतकी ।

विषमञ्चरं विरेकार्थमाह, नीलिनीयादि ।—नीलिनी नीलवृक्षा । चागमने चागमनदिशमे ॥ १७० ॥

सुरामिकादि ।—चरकस्य स्पष्टम् ॥ १७१ ॥

अम्लोत्तजशारेणै ॥ १७२ ॥

सैन्धवशिलादि ।—चरकस्य । अश्वत्थम्, अश्वत्थनेऽपि वर्तते, तत्रिरागाय नेत्र-पदम् । व्याघ्रीव्यादी स्त्रीनिर्दिशत्तु निर्दिशन् प्रयोजकं न तु जातिः ॥ १७३ ॥

रुग्णाश्वरहृदादि ।—अश्वत्थं हृदात्वं अश्वत्थश्वरमादिभिः, सन्तुः पक्षकः ॥ १७४ ॥

नस्यपाह, मित्रीयादि ।—रजनीद्वयपूर्णं सर्पिण्यं प्रलेप्यम् । मन्मथिकादी चण्डवृक्षं वदन्तिपतम् ॥ १७५ ॥

सर्वपाः सद्यथाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १७६ ॥

अपराजिताधूपः ।

पुरध्याभवचासर्ज-निम्बार्कागुरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः कार्थ्योऽयमपराजितः ॥ १७७ ॥

वंडालं वा शक्तदु योज्यं वेपमानस्य धूपने ।

अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः समतन्तुभिः ।

बद्धा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ १७८ ॥

काकजट्टा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।

पृथिवर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥

एषामन्यतमं मूलं पुथेणोद्धृत्य यत्नतः ।

रक्तसूत्रेण संवेद्य बद्धमैकाहिकं जयेत् ॥ १७९ ॥

मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनोऽनुतोऽक-चतुर्थकशोचिकित्सा ।

कर्मसाधारणं जघ्नात् तृतीयक-चतुर्थकौ ।

आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ १८१ ॥

पलद्वयेत्यादि ।—पलद्वया गुग्गुलु ॥ १७६ ॥

पुरेत्यादि ।—पुरी गुग्गुलु, ध्याम गन्धवणम् ॥ १७७ ॥

वैडाशमित्यादि स्पष्टम् । अपामार्गस्य जटा मूलं, पृष्ठे पादं दत्त्वा बन्ध-
कार्यं इत्याहुः । बन्धनविधिरानुबन्धेति यदा—“अपामार्गस्य मूलस्य सम्यक्कालितान्न ।
बन्धीघाद्वामहस्तेन सर्वज्वरविमोचणम् ॥ १७८ ॥

काकजट्टेत्यादि ।—काकजट्टा स्यामपश्याता, श्यामा इहदारक, ब्रह्मदण्डी
ब्रह्मदण्डिका; कृताञ्जलि साजालिया ॥ १७९ ॥

मूलमित्यादि ।—जयन्त्या येताम इत्याहुः, भूतजयन्त्या इत्यन्वये ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनोऽनुतोऽक-चतुर्थकशोचिकित्सात्, कर्मत्यादि ।—दैवव्यापयय दन्ति-
मङ्गलादि, युक्तिव्यापययय कथायादि, एतदुभयमपि चिकित्सित साधारणज्वर-
नाशोचने । जघ्नादिति एतन्भूतव्यर्थमिदं, तेन साधारणं चिकित्सित व्यन्धेदल

“गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।

तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्यैकाहिको ज्वरः” ॥

एतस्मिन्नेण चाश्वत्य-पत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ।

सोमं साशुचरं देवं समाह्वयमीश्वरम् ॥

पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विपमज्वरात् ॥ १८२ ॥

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ।

सुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १८३ ॥

ज्वरे घृतप्रयोगः ।

ज्वराः कपायैर्वमनेर्लङ्घनेर्लघुभोजनैः ।

चतुर्थकी कर्मरूपी जह्यात् हापयेत्, निराकुप्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र युक्तिव्यपाद्यं कपायादिकर्मोपदिष्टं, न देवव्यपाद्यम्, अथ पुनः किमर्थं देवव्यपाद्यमपि कर्तव्यत्वेन उपदिशते ? इत्याह,—आगन्तुत्यादि ।—आगन्तुर्भाति । विपमज्वरशब्देन तृतीयक-चतुर्थकाश्रमिमती । तृतीयक-चतुर्थकशब्देनात्र तद्विपर्ययभ्यापि रहस्यम् । अथे तु यद्यप्यागन्तुरनुशब्दो हि इत्यादिश्चनकत्वाद् विपमज्वरमात्र एव देवव्यपाद्यं कर्म कर्तव्यमित्यावाति, तथापि तृतीयक-चतुर्थकाविति यदुक्तं तद्विषेपाद्यम् । तेन तृतीयक-चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुभवजन्यत्वात् तयोरेव विशेषेण देव-व्यपाद्यं कर्म कर्तव्यमित्याहुः । अथे तु साधारणशब्देन दीघमात्रसाधारणं युक्तिव्यपाद्यमात्रं कर्तव्यम् । जह्यादित्यस्य त्यजतीत्यर्थः, तेन तृतीयक-चतुर्थके युक्तिव्यपाद्यमात्रं न कार्यं, किन्तुभयमपि कार्यम् । एवञ्च अगन्तुरनुशब्दो हीत्यादि द्वितीयाईमपि सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ १८१ ॥

गङ्गाया इत्यादि ।—एक-इत्याद्या, पुष्करिणी अकाकवादिने पानीयं नूनपचया नित्यम् ; उदिने च रवौ पानिदिने तर्पणं कार्यम् । अथ कुशा यथा कुसुमानि च उत्प्लिन्नमायभक्तादिना भनिष्ठेषुपदिशन्ति इडाः । अथ मन्त्रेषु कविदाप-श्लोकं पठन्ति यथा ।—“अथ अह-कनिष्ठेषु सौराष्ट्रमण्डेषु च । वाराणस्याथ यद-हनं तत्र अरसि सं ज्वर ॥” इति । सोममित्युमया महितम् ; अनुचरैर्मन्वादिभिश्च महितम् ॥ १८२ ॥

विष्णुमित्यादि ।—नामसहस्रेण महाभारताद्युक्तेन ॥ १८३ ॥

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥
निर्देशाहमपि ज्ञात्वा कपोत्तरमलङ्कितम् ।
न सर्पिः पाययेत् प्राज्ञः शमनैस्तमुपाचरेत् ॥
यावन्नघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन तु ॥ १८४ ॥
मांसार्थमिणलावादीन् युक्त्या दद्याद्द्विचक्षणः ।
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रौञ्चमेव च ॥
गुरुष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्स्काः ।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥
भिषज्ञात्वाविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि कालवित् ॥ १८५ ॥

इदानीं घृतप्रयोगान् विवक्षुः घृतस्य कानं विषयञ्चाह,—ज्वरा' कषायैरित्यादि ।—
अथ कषायैरित्यममानिर्देशेन व्यसौरपि कषायादिप्रयोगैः इत्यस्य सर्पिं पानं कर्तं
व्यमिति दर्शयति ।—चमनैरित्यनेन अवप्याविषयवमनप्रयोगान् सर्पिं षडहपूर्वभाषिणो
दर्शयति,—अङ्गुनैरित्यनेन च लङ्घनं स्वेदनं काल इत्याद्यज्ञा लङ्घनममानफला' स्वेदाद
योऽपि शृण्वन्ते । इत्यस्मैति वचनेन कषायादिप्रयोगे मद्यपि यद्यपि मामानुदन्धत्वात्
कफोत्तरतया वा यत्र रुक्षत्वं न भवति, तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति । भिषग्
जितं चिकित्सितम् । दशाहादृद्धं हि घृतपातावध्या चरकेषोक्ता, इदानीं तदप
वादमाह, निर्देशाहमपीत्यादि ।—निर्गतो दशाहादिर्देशाह । अलङ्कितमिति अमघ्रात
लङ्कितफलम् । इत्यञ्चावस्था प्रवनसामदीवारवत्त्वाद् ज्वरस्य, तथा अमध्यगुप-
चाराद्य भवतीति श्रेयम् । यावन्नघुत्वादिति श्लेध । लघुत्वे तु जाने कफोत्तरता
अलङ्कितता धापयति, नेन तदा सर्पिं'पानमनुवृत्तं कर्तव्यमित्यर्थः । यावदिति ।—
यावन्नघुत्वात् लघुत्वपर्यन्तं शमनैरुपाचरेत्, लघुत्वे मति सर्पिं'पानस, अथवा यावत्
तावत् नित्ययोगित्वात् लघुत्वात् यावत्पर्यन्तं शमनैरुपाचरेत् तावत् मांसरसेन ।
अशनस्य निर्देशाहज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्कितेऽपि मांसरसेन दीयमित्याह,—अशनं दद्या-
न्मांसरसेनेति ।—अनु किमर्थमेतादृशमशनं कफविरुहमपि कफप्रधानावप्याया
दौघेन । सत्यं, मांसरसस्य रत्नजनकत्वात्, यस्य च दीघनियहममर्दकत्वात्, अत
एवोक्तं तत्रैव—“वनं हलं नियहाय दीघाणां बलकृष टत्” इति ॥ १८४ ॥

एणलावादीनिव्यादिशब्दात्, कपिञ्जलादीनां दृश्यम् । मावाविकल्पज्ञ इति ।—

पिप्पल्यायं घृतम् ।

पिप्पल्ययन्दनं मुस्तमुगीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्ककृत्तामलकी शारिवातियिवे स्थिरा ॥

द्राक्षामलकविल्वानि द्रायमाणा निदिग्धिका ।

मिडमेतैर्घृतं मयो ज्वरं जीर्णमपोहति ॥

क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।

अङ्गाभितापमग्निश्च विषमं सत्रियच्छति ॥

पिप्पल्यायमिदं क्वापि तन्त्रे चीरेण पच्यते ॥ १८६ ॥

विकृत्यो विगिष्टकल्पना, संस्कार इत्यर्थः । मादायो विकल्पग्रहेत्यर्थः । तेन तावती
मासा कर्मस्था, तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा लघुत्वानुचले भवत इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

सर्पिःपानाश्च्यो प्रतिपाद्य सर्पोप्याह, पिप्पल्य इत्यादि ।—कनिङ्कक इन्द्रपवः,
तामलकी भूम्यामलकी; शारिषा अतसमूलं, विन्नं विश्वमलाटुः द्राक्षादिकल्प-
माहवर्थात् । अथ यद्यपि घृतस्य मानं भोक्तुं, तथापि इदं वैद्यव्यवहारात् प्रस्यमानं
गन्धने, अथ एवोक्तम्—“अनिदिष्टप्रमाथानो खेदानां प्रस्य इष्यते । अनुक्ते काष्ठ
माने तु पात्रमेकं प्रस्यते ॥” इति । अन्ये पक्वघृतस्य मानानिर्देशे अथर्वसिद्धत-
मानमेवेच्छातः पक्वमिति । यत्र तु प्रस्यादिमाननिर्देशं करोति, तत्र तावन्माने
नेव खेहेन प्राप्ते रोगोपशमो भवतीति ज्ञेयम् । तथा हि वातव्याध्यादी भुषिखेहे
मात्रे भूयसीमेव खेहेमादां वचाति । तथा प्रपीण्डरीकाद्यनस्ये योगितया खेहेभ्य
कुडवमानमेवोक्तम् । कुडोक्तितक्तपट्पलादी तु अथर्वघृतसंविधानेन तथैव पक्वस्य
घृतस्य कार्शकतुल्यं भवतीति मेरुजप्रभावदर्शो महर्षिर्बोधयति । तत्र यदि कुडस्य
दीर्घरोगतया भूयसा तिलपट्पलेन प्रयोजनं, तदा पुनःपुनः घट्पलमानं घृतं
पक्वस्य “यथा कुर्वन्ति स उपायः” इति वचनात् । एवं पानीयकलाशागम्यहरो-
तकादावपि प्रतिनियतमानकषणप्रयोजनं वाच्यम् । तस्मात् यादृच्छिकमाचार्यस्य
कृत्तिकाशामिधारात्मकप्रभात्तत्र कृत्तित्ति । अथ कौचत् प्रसक्तं हलीमकमिति
पाठः, ‘कृत्तिकाशामिधारात्मकमिति पाठश्चमपि न प्रत्येपथीयम् । यतः सुसुते,—“लोचंज्वर-
शिरःशूल-गुकोदरहलीमकान्” इति दृश्यते । वाग्भटे च—“पिप्पलीन्द्रयवधावनि-
तिका शारिवामशकतामलकीभिः । विन्नसुखहिमपालिनिर्घ्वेः द्राक्षयातिविषया

यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ ।
 तत्रैव कल्कनिर्यूहाविधेति स्नेहवेदिना ॥
 एतदाश्वलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ १८७ ॥
 जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् ॥
 अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सत्तिलं मतम् ॥ १८८ ॥
 घृततैलगुडादींश्च नैकाहादवतारयेत् ।
 व्यूषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः ॥
 स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।
 वङ्गौ श्लिष्टे च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
 शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।
 गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ १८९ ॥

स्थिरया च ॥ घृतमाद्य निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हृत्पीभकम् । अरविं
 धमतापमंसयोर्वन्धुं पार्श्वरजं चयम् ॥ इति दृश्यते, तस्मान् पाठशयमेव युक्तम् ॥
 १८६ ॥

अत्र केचित् “कल्कज्ञायावनिर्देशे गणात् तस्मान् समावपेत्” इति सुश्रुत-
 वचनात् पिप्पल्यादीनां कल्कत्वं कषायत्वञ्चिन्ति । अन्ये तु कल्कत्वमेव मुच्यन्ते । अत
 एतत् समवधिरासार्थं परिभाषामाह, यथेत्यादि ।—अधिकरणेनेत्यधिकारितया ; तेन
 सर्वैवाचार्येण गणत्वमधिकृतं, त्वैव विदारिगन्धादिगणादीं कल्ककषायकल्पना ।
 यत्र त्वद्विकृतगणत्वं नास्ति, तत्र कल्ककल्पनैव । एतेन सुश्रुतीनां “कल्कज्ञायाव-
 निर्देशे” इत्यादिका परिभाषा अधिकृतगणविषयैव, न तु निषजसमूहमात्रविषया इति ।
 ननु सा भूतभयकल्पना अनिष्टमेव कदाचित् कल्ककल्पना, कदाचित् ज्ञाथकल्पना
 कुतो न स्यात् ?—इति चेद्वैशम् । कषायकल्पनाया इत्यं न साधात् प्रधानभूतं स्नेह
 साधने व्यवह्रियते । कल्कान् साधादिव स्नेहसम्बद्धं पश्यत इति कल्कस्य प्राधा-
 न्यात् तथा “वृद्धव्यवहारस्येहाह—एतदाश्वलेनैवेत्यादि ॥ १८७ ॥

जलस्नेह्यादौ जलसन्धौ द्रवमात्रेणचक्रः ॥ १८८ । १८९ ॥

चीरपट्पलकं घृतम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धुतैः पलिकैः पयसा समम् ।

सर्पिःप्रस्यं शृतं ग्रीह-विषमज्वरगुल्फनुत् ॥

अत्र द्रवान्तरानुक्ते चीरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरेण योगे हि चीरं स्रेहसमं भवेत् ॥ १८० ॥

दशमूलपट्पलकं घृतम् ।

दशमूलैरसे सर्पिः सचीरे पञ्चकोलकैः ।

सचारैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निमन्दताः ॥

वातपित्तकफव्याधीन् ग्रीहानश्चापि पाण्डुताम् ॥ १८१ ॥

काष्याञ्चतुर्गुणं वारि पादस्यं स्याच्चतुर्गुणम् ।

पञ्चकोलैरित्यादि ।—दशगा सममित्यस्य समगब्दस्य तुष्यार्थताम्बोकारिण्यं स्रेह-
सम चीरम्, विगुणश्च अथमर्गोऽविकारोक्तपट्पलघृतसदादात् । तदयथा,—
“मचारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदकैः । समचीरं घृतप्रस्थं ज्वराम्ग्रीह-
गुन्दनुत् ॥” इति । “चीरदध्यात्नानैस्तु पाको यदेरितः क्वचित् । चतुर्गुणं बलं
तत्र बोध्याधानार्थमात्रपेत् ॥” परिभाषेयमनापेति कृत्वा केषित नादियने । अन्ये तु
चीरादिमाधनविषयेयमित्याह । चक्रस्तु भूममित्यस्य महार्थतामाश्रित्याह,—अवे-
त्यादि । एतन्नाम्ये द्रुपधनि, यतः मुञ्चतोक्तोदरविकिसिने—“पट्पलकैःसिन् घृत-
प्रस्थं तुल्यचीरम्” इति पश्यते । चरकैऽप्युक्तं गुणैः—“घृतप्रस्थं विपाचयेत् चीर-
प्रस्थेन” इति । व्यवहारस्तु क्वचित् विगुणोदकेन, क्वचिच्चतुर्गुणोदकेनेति ॥ १८० ॥

दशमूलैरस इत्यादि ।—रसः काषः, जिम्बडमने काषचतुर्गुणः, चीरान्तु स्रेह-
समम् । स हि काष्याञ्चतुर्गुणं वारीत्यादि परिभाषार्थंमुञ्चं बुद्धा चीरयोगे सर्व-
त्रैवमेव पाकं स्यावष्टे । चक्रत्याह,—यत्र काषः चीरद्यालि तत्र चीरेण सह स्रेहा-
ञ्चतुर्गुणो द्रव काषः, यत्र स्रेहपाके चतुर्गुण एव द्रव उत्सर्गमित्यहः । “स्रेहात् तीयं
चतुर्गुणम्” इत्यथ तीयस्य द्वयोपपन्नत्वात् । अतः काषोऽव विगुणं चीरश्च स्रेह-
सममिति । पञ्चकोलप्रचाराः प्रत्येकं पलिकाः पूर्वोक्तपट्पलकसाहचर्यात् पट्-
पलत्वानुपपत्तेयेति ॥ १८१ ॥

दशमूलेकाषार्थं परिभाषामाह, काष्यादित्यादि ।—स्रेहसमं चीरमिति यत्र

पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रयाणि खेहसंविधौ ।

तत्र खेहसमान्याहुरर्याक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥ १८२ ॥

वासाद्यं घृतम् ।

वासां गुडूर्चीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।

पञ्चम खेहपादिकत्वं घटते । अष्टपलदपले कल्कयनस्य खेहापेक्षया अष्टभागत्व-
मेव भवेदिति । एतच्च नातिमाधु, यतः सुमुत एव—“खेहकुडवे साध्ये क्वाप्यद्रव्य-
प्रम्यो विधेयः” इत्युक्तम् । तत्र कुडवेनैव यदि खेहपञ्चतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपल-
खेहे योऽष्टपलकाण्यगदणं स्यात् । न च तथा व्यवहरति क्वाप्यशीतमपलं हि
अष्टपल एव खेहे गृह्यते, तथादमाधकमेतत् कुडवाद्द्वैगुण्यस्येति, द्वैगुण्यां कुडवै
युक्तम् । अम्लपद्मश्रीतक्षां मधुन; कुडवं यच्चरकेशोक्तं तन्वान्तरे “मधुनश्च पला-
ष्टकम्” इति पश्यते, तथा तन्वान्तरे—“तायमाशाचतुष्टयम्” पञ्चादमकेऽभसि श्रेयिने ।
कुडवे कुडवान् मर्षिःशौरधातौरसान् पचेत् ॥” इत्युक्तम् । तत्र यदि चतुःपलं
कुडवः स्यात् तदा अशकोक्तवायमाणाघनेन सष्ट विरोधः स्यात् । तथाहि—“अन्नि
दमगुणे साध्ये मायमाशाचतुष्टयम्” इत्यादि यावत्—“रसस्यामलकानानु शौरस्य च
घृतान्य च । पलाणि पृथगष्टाटी दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥” तथाप्यथाप्युक्तम् ।—
“पादंद्रव्यद्रव्यपलैरष्टाभिरिव च । युक्तद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥”
इति । तस्मान् कुडवे द्वैगुण्यं माधु, यत् तु अष्टपलेऽपि खेहे कल्कस्य पलमानत्वं,
तत् स्वरसमाज्यखेहाभिप्रायेण पुष्पकल्काभिप्रायेण वा ज्ञेयम् । यदुक्तं,—“खेहे
निध्यति श्रुताम्बुनिःकादम्बरसैः क्रमात् । कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्यं पष्टमष्टमम् ॥”
तथा—“अथस्य कौविदारस्य कर्तुंदारस्य शान्तलेः । कल्काद्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रश-
सन्नि चतुःपलम् ॥” इति । अत्र खेहप्रम्यापेक्षया चतुःपलं कल्कं खेहादष्टमभाग
एव भवतीत्यादि विशेषवचनेन “कल्कस्य खेहपादिकः” इति सामान्यवचनस्य वाधा
कश्चिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधभावइतीति । अल्पमतिप्रपञ्चेन सर्वथा इहव्यव-
हारानुमतमेव वर्तमानुभरषीयमक्षाभिरिति संक्षेपः । विस्तरः पुनरक्षदीयचरक-
तत्त्वप्रदीपिकाशमेव गवेषणीय इति । पञ्चप्रभृतीत्यादिपरिभाषार्थं पुनर्वासायघृतव्याख्या-
वसर एव व्यक्तीकरिष्यामः ॥ १८२ ॥

वासाभित्यादि ।—यवासकं दुरालभा । अत्र अकारावासादिजायोऽपि घृताद्विगुण
इत्याह । युक्तघृतेतत्, यतः खेहपाके चतुर्गुणमेव इवसुवर्गसिद्धम् ;—“खेहात्

पक्वा तेन कपायेण पयसा द्विगुणेन च ॥

पिप्पलीमूलसृङ्गीका-चन्दनोत्पलनागरैः ।

कल्कीकृतैश्च विपचेद् दृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ १८३ ॥

तौघ चतुर्गुणम्” इति वचनात् । तौघमध्येऽपि तत्र द्रवमात्रोपलक्षक इति । अत्र दाभ्यामपि चातुर्गुणमित्यादि परिभाषावैव चीररूपवधोः प्रत्येकं द्वैगुणो मित्रे चकारोऽयं कायचातुर्गुणार्थ इति क्वचित् । अन्ये तु परिभाषाबलात् यद्यपि चीर कषायश्च द्विगुण एव लभ्यते, तथापि स्पष्टार्थं चीरद्वैगुणानिधानमित्याहुः, तत्र, चीरस्य हि मानानुक्ती—“काय्याश्चतुर्गुणं वारि पादस्यं स्वासतुर्गुणम् । संहत संहसम चीरं कन्कमा संहपादिकः ॥” इति वचनात् चीरस्य द्रवमात्रसाक्षिभ्ये सति, संहसमत्वमेव स्यत् । ततः कषायभागवयं चीरभागश्चैक इति कृत्वा दाभ्यामपि चातुर्गुणमिति परिभाषार्थोऽप्यनुग्रहीतो भवति । तथात् कर्तव्यं चीरद्वैगुणानिधानम् । अन्ये तु दाभ्यामपि चातुर्गुणमिति परिभाषायां प्रत्येकमेव द्रव्येण चातुर्गुणमिच्छन्ति । ततश्चेह कषायस्य चातुर्गुणं चीरस्य द्वैगुणमेव—“पयसा द्विगुणेन च” इति वचनात् तत्र, एकेनापि चातुर्गुणं, दाभ्यामपि चातुर्गुणं, विभिन्नपि चातुर्गुणं, चतुर्भिः सममिति वचनेन चतुर्भिः संहसमतामिधानेन संहसातुर्गुणमेव द्रवस्योक्तम् । अत्रो दाभ्या विभिरपि तथा चातुर्गुणं कार्यम् । यथा संहसातुर्गुणं स्यात्, तथा च मिलित्वैव चातुर्गुणं मिश्र्यति, न प्रत्येकमित्यर्थे । किञ्च यदि प्रत्येकं चातुर्गुणं विवर्चितं स्यात् तदा दशोपघाया चातुर्गुणमिति कुर्यात् । वतीवानिर्देशेन हि साहित्यं सूक्ष्मता मिश्रितयोगेव चातुर्गुणं प्रतीवत इति । अत्र एवैतत्परिभाषाधरमात्—“पञ्चमथपि यत्र सृष्टंवापि संहसंविधौ । तत्र संहसमान्याहुरर्षांक् तस्याश्चतुर्गुणम् ॥” इति मिलित्वैव चातुर्गुणम् । अन्यथा एतद्वचनयोर्विरोधो दृष्टरिद्धरः स्यात् । अन्ये तु—“अर्षांक् च स्वासतुर्गुणम्” इति प्रत्येकमेव चातुर्गुणम् । अन्यथा यत्र यत्र संहपाके चत्वारि द्रव्याणि सन्ति तत्र यदि द्ववचनद्वयस्य मिलित्वा चातुर्गुणं स्यात्, तदा संहसमान्याहुरेतावतापि द्रव्यचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुर्गुणे मित्रे, अर्षांक् च स्यात् चातुर्गुणमिति वचनं तावदेकस्मिन् द्रव्यविषये धरितार्थमेव । यत्र वा द्रव्यचतुष्टयविषये अवरितार्थमित्युच्यते तावतापि न वस्तुवति । दृष्टादेकेनापि चातुर्गुणमित्यादि चतुर्भिः सममित्युच्यते परि-

गुडूच्यादिघृतानि ।

गुडूच्याः क्लायकल्काभ्यां त्रिफलाया हृष्यस्य च ।

मृद्दीकाया वलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ १८४ ॥

ज्वरे पेयाः कषयायाश्च मर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।

भाष्येण इवचतुष्टयविषये तावन्निमित्ता चातुर्गुण्यं सिद्धमेव । तदिदानीं प्रत्येकं चैहममत्वेन साधनाम् ; “अर्शाक् स्यात् चतुर्गुणम्” इति वचनेन साध्यतामिति । अथे पुनरनपेयानुदयत्वा चतुःप्रभतीनि पठन्ति । शौकण्ठोऽपि गुड्याधिजारे परिभाषायामभ्यां चतुःप्रभतीनि पाठमेव श्लोक्तवान् ॥ १८३ ॥

गुडूच्या इत्यादि ।—शाम्भस्य । गुडूच्यादीनां पद्यानां षड् षड् क्लायकल्काभ्यां सिद्धानि षड् घृतानि बोध्यानि ॥ १८४ ॥

अथ पेयादिकं यदिष्टोक्तं महाप्राथम्यविशेषानविशेषापेयामिति प्रतिपादयन् श्वोरादिकसमिधात् पौष्टिका रचयति,—ज्वरे पेया इत्यादि ।—अथ पेया-कषाय-मर्पिः-क्षीर-विरेचनानामुक्तुर्गविविधा ज्वराहादारभ्य षड् षड् यथाक्रमं देयत्वमुच्यते । नेन—“वसितं लडितं काले यथाशुभिरुपाचरेत्” इत्यादि विमेषवचनात् लङ्घितादि षड्घातिक्रमेऽपि यत् पेयादिदानमुक्तं तत्र विरोधमावहति, सामान्यविधेः विशेषविधिना साधनस्य सर्ववैशानुमतत्वात् । ननु पेयादिप्रयोगे—“यावज्ज्वर-सदृभावात् षड् षड् वा विचक्षणः” इत्यादिना षड् षड् यावत् यथाशुभेति चरकेश्लोक्तं, तथा अत्रापि षड् षड् पेयादानमुक्तं ; तदर्थं षड् षड् किं ज्वरोत्पाददिनं श्लोत्वा भवतु लङ्घन-विषयदिनं द्वित्वा वा १ नाथः, अनयनरूप-लङ्घनवैयर्थ्यात् । लङ्घनं स्यात् एवोपक्रमः । यदुक्तं—“ज्वरे लङ्घनमेवादी” इति । नापि द्वितीयः,—“अवितं षड् षड् षड् लङ्घनप्रतिभोजितं” ज्वरदिनादानभ्याष्टमे प्राचनं यमनीयं वा प्रायशेदित्युक्तत्वात् ज्वरदिनस्य श्लोकीकृत्यैवाष्टाहः, यदुक्तं,— “षष्टाहो निरामज्वरमक्षणम्” इति । अथाहुः ज्वरोत्पाददिनं श्लोकीकृत्यैवाष्टाह प्रयोगेण ।—“यावज्ज्वरसदृभावात् षड् षड् वा विचक्षणः” इत्यनेनापि ज्वरोत्पाद-दिनमारभ्यैव षड् षड् षड् पेयाप्रयोग उच्यते । पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दोष-पाचनार्थे क्रियते ; यदुक्तं—“लङ्घनं खेदने कालो यथाव्यसितकौ रसः । पाच-नाश्वविषक्तानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥” इति । न तु यद्यिन् षड् षड् पेया, तत्रैवैव षड् षड् लङ्घनादिकमपीति । लङ्घनादिभिर्निरवकायतया पेया षड् षड् निर्विषयत्व-

पड़हे पड़हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्त्विह ॥ १८५ ॥
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे चीरं स्यादन्तुतोपमम् ।

मिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात् । वातज्वरो ह्यलङ्घनीयः । यदुक्तं—“अतः
ज्वरात् क्षयानिलभयकोधकामयोक्त्यमोहवात्” इति तैनालङ्घनीये वलज्वरे पेया
समयमेव पड़हं व्याप्नोति । एकदिवसिदिनं लङ्घिते पेया न दीपपाचकार्यं क्रियते ।
क्रियतेऽपि ज्वरे पञ्चतुम्बिदिनं यावत् पेयादिक्रमेवेति नातो निर्विषयत्वम् । पेया
षडष्टय यत्र तु दोषाणामतिस्वामतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव यद्वातातिक्रमेणापि
क्रियते । तत्र प्रादेशिके विधौ पेयायाः पद्मावनिधमं श्रीसर्गिकं प्रवर्तते । ननु
पेया दीपपाचकार्यं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते ? लङ्घनेनैव दोष
पाकसिद्धत्वात् । नैवम्, अतिलङ्घिते पेया न दीपपाचकार्यं क्रियते किं तर्हि
बहुपक्वामसौषाग्निभृत्पुत्र्याय । तवाग्निसम्बन्धे जाने पुनरीषधपानमेव भवति ।
ज्वरे पेयाः कषायायेत्यादावपि समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्ष्यभूताः पेयाः ।
यत्र पेया यत्र प्रतिविद्धा नद्योत्ये ज्वरादी तर्पणक्रमेणापि षडष्टौ यावत् । तत्र
प्रथमषडष्टे अलङ्घितं लङ्घनादि पाचनं कार्यमिति पेया षडष्टे दीयते वचनेनोच्यते,
कषायषडष्टोऽपि ज्वरोत्पादात् सप्तमदिनं परित्यज्याष्टमाहमारभ्यैव श्रेयाः । सप्तमे
ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात् । यत् तु हारीने लङ्घनीयोदकमुखादिषडष्ट-
शतकषापानीयपानं पेयाविधानान्तरमुक्तम्,—“एता क्रिया प्रमुञ्जीत पद्माव सप्तमे-
ऽहनि । पिबेत् कषायसर्शोमान् ज्वरघ्नान् साधुभाधितान् ॥” इति, तथा खरनादे-
नापि—“लङ्घितालङ्घितं तस्माद् वमित वा ज्वरार्दितम् । तस्मात्कालादतस्माभि-
रादी ज्वरमुपाचरेत् ॥” इति यवागूर्भिर्यथा दीपमित्यादि तर्पणादिक्रमकमभिधायोक्तम्,—
“इति षड्भुविकः प्रोक्तो नवज्वरचितो विधिः । तत्र परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे
हितम् ॥” इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव
प्रतिपादितम् । यस्तस्मिन् सप्तमाष्टमाहकषायपानविधायकानां वचनानामदूरालम्ब-
त्वात् एव न परस्परविरोध इत्युक्तम् । एतस्मिन्ऽप्यनुष्ठुतसामतायाः सप्तमदिनं
एव कषायपानम् । अष्टुतसामतायान् अष्टमेऽहनि इति न्यवस्था । तैदितस्मिन्
व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । तथा ज्वरे पेयाः कषाया-
येत्यादिनापि पेया षड्द्वान्तरमेव सप्तमे दिने यत् कषायपानमुक्तं तदप्यनुष्ठुत-
सामतादिप्रायेति न विरोधस्तदस्ति । कालं वीक्ष्यामयस्य चेति ज्वरलक्षणवत्ता
भयस्तावत्प्रायेण कालं वीक्षा पड़हे यथाक्रमं पेयादि दीयमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

तदेव तरुणे पीतं विपवडन्ति मानवम् ॥ १८६ ॥
 कामाच्छ्वासात् गिरःशूनात् पार्श्वशूनात् सपीनमात् ।
 मुष्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १८७ ॥
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ १८८ ॥
 त्रिकण्टकप्रलाब्ध्याघ्न-शुङ्गनागरसाधितम् ।
 वर्धो मूत्रविवन्धनं शोथज्वरहरं पयः ॥ १८९ ॥
 हृषीरविल्ववर्षाभू-पयसोदकमिव च ।
 पचेत् क्षीरावगिष्टन्तु तडि सर्वज्वरापहम् ॥ २०० ॥
 ग्रीतं वोषणं ज्वरे क्षीरं ययास्वीरीपधैर्युतम् ॥ २०१ ॥
 एरण्डमूलमिडं वा ज्वरे सपरिकर्त्तिके ॥ २०२ ॥
 ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वंश्चाधय बुद्धिमान् ।
 दद्यात् संगोधनं काले कल्पे यदुपदेश्यते ॥ २०३ ॥

क्षीरपात्रावध्यासाह, जीर्णज्वरे इत्यादि ।—कके क्षीर इति, ककसयात्, वात-
 पिभोत्तरतायां क्षीरगततायत इत्यर्थः । बहुलं—“दाहवृण्णापघीतस्य वातपिभोत्तर-
 ज्वरम् । बहुप्रत्युदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥” इति ॥ १८६ ॥

कामादित्यादि ।—पष्टमूली ध्वस्या वातपित्तहृत्प्लुत्वात् ॥ १८७ ॥

क्षीरसाधनपरिभाषासाह—द्रव्यादित्यादि । त्रिकण्टकेत्यादौ गुड, प्रसेध,
 शुङ्गपाकश्च निष्पद्योजनत्वादित्याहः ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

हृषीरेत्यादि ।—हृषीर श्वेतपुनर्नवा, वर्धाभूः रक्तपुनर्नवेति । श्वेतोदकक्षीरीपधानां
 पूर्ववदेव मानम् ॥ २०० ॥

ग्रीतं वेत्यादि ।—विकाशः इच्छाविशेषकृतः, किंवा वाते उष्णं, पिभे ग्रीत-
 मिति ॥ २०१ ॥

एरण्डेत्यादि ।—अथ विन्धकमिडं दृग्धमपि बोध्यं, चरकोक्तत्वात् । गुडे
 कर्त्तनवत् पीडा परिकर्त्तिका ॥ २०२ ॥

संगोधनावध्यासाह, ज्वरिभ्य इत्यादि ।—बहुदोषेभ्य इति चन्द्रोषेषु संगोधन-

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गेर्मधुकेन वा ।
 युक्तमुष्णाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २०४ ॥
 आरग्वधं वा पयसा भृङ्गीकानां रसेन वा ।
 त्रिहृतां द्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २०५ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
 कामन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥
 प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरूहान् सानुवासनान् ।
 पक्वाग्रयगते दोषे वच्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २०६ ॥
 गौरवे शिरसः शूते विवडेष्विन्द्रियेषु च ।
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २०७ ॥
 अभ्यङ्गाद्यं प्रदेहांद्यं सस्त्रेहान् सानुवासनान् ।
 विभज्य शीतोष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
 तैराशु प्रशमं याति वह्निर्मागं गतो ज्वरः ।
 लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वृद्धते ॥ २०८ ॥

निवेधार्यमुक्तम् । काल इति यथोक्तवमन-विरेचनयोग्यज्वरवस्थायाम् । कल्प इति कल्पस्थाने यन्मे यदुपदेचते सद्देयम् ॥ २०३ ॥

वमनयोग्यतयमाह, मदनमित्यादि ।—मदनं पिप्पलीयुक्तं कर्कं । कलिङ्गम् इन्द्रियतः, सद्र्युक्तं विलकफे, घटिमधुयुक्तानु दाहमाद्य इत्याहुः ॥ २०४ ॥

चतुरो विरेचनयोगानाह, आरग्वधमित्यादि ।—अत्र चरके वाग्भटे च विहता स्थाने विफला पाठी इत्यने, टोकाकारैश्च विफलैश्च व्याख्यायते ॥ २०५ ॥

ज्वरक्षीणस्येत्यादि ।—स्यटम् । सिद्धिषु सिद्धिस्थानोक्ताध्यायेषु ॥ २०६ ॥

नखावरदाभाह, गौरव इत्यादि ।—विवडेष्विति स्वविषयवदृष्ट्यासमर्थेषु ॥ २०७ ॥

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह, अभ्यङ्गानित्यादि ।—विभज्येति शीतोष्णसमुत्पन्नर-
 विभागेनेत्यर्थः, तेन चण्डोत्थे जीर्णज्वरे शीतद्रव्यकृताः प्रदेहादयः, शीतोत्थे तु
 चण्डद्रव्यकृता देया इत्यर्थः । वह्निर्मागंस्वगादि । अक्तं हि—“शास्त्रा रक्तादवो धातव-
 म्बक् च स वाह्यो रोगमार्गः” इति ॥ २०८ ॥

। पट्कट्टरतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वा-लाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।

तैलं ज्वरे षड्गुणकट्टसिद्धं-मभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात् ॥

दध्नः सप्तरकस्यात्र तक्रः कट्टरमिथते ।

घृतवत् तैलपाकोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः ॥ २०८ ॥

अङ्गारकं तैलम्—

मूर्वा लाक्षा दग्धिरे इ मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

वृहती सैन्धवं कुष्ठं राक्षा मांसी शतावरी ॥

आरनालाङ्गकेनैष तैलप्रस्यं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ २१० ॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षा हरिद्रामञ्जिष्ठा-कल्कैस्तैलं विपाचयेत् ।

षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ २११ ॥

यवचूर्णादिकुङ्कुर्वं मञ्जिष्ठार्धपलेन तु ।

तैलप्रस्यः शतगुणे काञ्चिके साधितो जयेत् ॥

ज्वरं दाहं महाविगमद्भानाञ्च प्रहर्षनुत् ॥ २१२ ॥

सर्जकाञ्चिकसंसिद्धं तैलं शीताम्बुमर्दितम् ।

सुवर्चिकेत्यादि ।—सुवर्चिका सर्जिकाचारः, लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, मुञ्जुन
वृहत्वाग्भटादिप्रदुत्तरतन्त्रस्यवादानः । अग्रे तु लोहितं चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठा
विदेहसंज्ञादादित्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यैव । शीतविदाहहनुत्वञ्च योग्यस्य
अविन्ययक्रित्वात् । तैलपाके विमेषं आरयति घृतयदित्यादि ॥ २०८ ॥

मूर्वेत्यादि ।—इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी ; अङ्गारको मङ्गलः, ततस्तत्त्वाद्दङ्गारक-
संज्ञा ॥ २१० ॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम् ।—अत्रापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात् ॥ २११ ॥

यवैत्यादि ।—मञ्जिष्ठा अर्धपलेनेत्यत्र दिपलेनेति न पाठः, मुञ्जुतचन्द्राटादी
अर्धपलेनेति पाठात् ॥ २१२ ॥

ज्वरदाहापहं क्षेपात् मद्यो यातास्त्रदाहनुत् ॥ २१३ ॥

चन्दनाद्यमगुर्याद्यं तैलं चरकवीर्त्तितम् ।

तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २१४ ॥

अभिघातज्वरो न स्यात् घानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।

क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्साया ॥ २१५ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्साभाह ।

श्लोषधीगन्धविषजौ विषपीतप्रबाधनम् ।

जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैस्तथा ॥ २१६ ॥

अभिचाराभिगापोत्यौ ज्वरो ह्योमादिना जयेत् ।

दानस्त्रस्ययनातित्यैरुत्पानग्रहपीडजौ ॥ २१७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्साभाह ।

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सदाकर्मिय चे ।

प्रदीहमाह मर्जं इत्यादि । मर्जो धुनकं कम्बु, काष्ठिकं अजुर्मुकुन्दम्, मिर्चं पञ्चम् । ततः शीतान्द्रुमदिप्तं शीतान्द्रुमैश्च तैलं संसर्जं वादाभ्यङ्गं कार्यं ॥ २१३ ॥
नारायणतैलं वातश्लेष्मी वक्ष्यमाणम् ॥ २१४ ॥

अभिघातेत्यादि ।—न घानं न भवेत् शान्ततौदर्यः । क्षतानाभिघात क्षतानाम् । अत्रापि ज्वरो न स्यादिति शीघ्रम् ॥ २१५ ॥

श्लोषधीत्यादि ।—मुक्षुतस्य । प्रबाधनं विक्रियितम् । विषपीतप्रबाधनंरिति पाठे,—विषपीतस्य यानि विक्रियितानि सैरित्यर्थः । सर्वगन्धकृतैरिति—सर्वगन्धमौक्षुत एवादिगन्धः, न एवान् विषहरत्वादुचितः, न तु “चातुर्जातकषुपूरककंठोऽप्यागुस्त्रस्यङ्गम् । त्वष्ट्रसहितेषु सर्वगन्ध विनिर्दिश्यते” इति निष्यञ्ज्यागोत्रो वाच्यः । तस्योदनेनादिनात्रविषदास्यत् ॥ २१६ ॥

अभिघातेत्यादि ।—मुक्षुतस्य । अभिघातोऽदर्ववेदीय श्लेष्मदिनाह । अभिघातो गुर्वादीनामदिष्टाभिर्दंशनम् । ह्योमादिनेत्यादिशब्दात् श्लोषपित्तविषमङ्गादयो वक्ष्यन्ते । अस्याती निषांनादिः । दण्डपीडकमिति दण्डपीडकशब्दम् । “चातो नडाभ्यन्दरोर्द्वयम्” इति दीङाभ्यन्दाकारस्य प्रथमम् । मुक्षुते तु “उत्पान दण्डपीडितम्” इति पाठो दृश्यते ॥ २१७ ॥

आश्रासेनेष्टलाभेन वायो; प्रथमनेन च ॥

हर्षणैश्च शमं याति कामक्रोधभयज्वराः ।

कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥

याति ताभ्यामुभाभ्याश्च भयशोकसमुद्भवः ॥ २१८ ॥

भूतज्वरचिकित्सामाह ।

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्धावेशनताडनैः ।

जयेद्भूताभिपङ्गोत्यं मनःशान्तैश्च मानमम् ॥ २१९ ॥

वर्जनीयविधिमाह ।

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चङ्गमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यायत्रो बलवान् भवेत् ॥ २२० ॥

ज्वरमुक्तिरक्षणम्—

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् ।

क्रोधज इत्यादि ।—अथ चरकः—“काप्यैरधर्मनोर्ध्वं पित्तघ्नैर्वाप्युपक्रमे । मदाशौचं शमं याति ज्वरः कामसमुद्भवः ॥” इति । आश्रासेनेत्यादि ।—अथकण्ठभ्यष्टम् । कामादिजन्त्यान् ज्वरान् कामादयः परस्परं नाशयन्तीत्याह,—कामादित्यादि ।—अथकस्य ॥ २१८ ॥

भूतविद्येत्यादि ।—सुश्रुतस्य । भूतानां यच्छरादसादीनां ज्ञानाणां प्रथमतायां च विद्या, सा च सुश्रुतीश्वरतत्त्वादावनुसरणीया । बन्धावेशनताडनैरिति अनुभवित्तस्य भूतस्य पुनरपसरतो मन्त्रेण संशमनं चम्बः । मन्त्रेषाकृत्य मन्त्रकं निवेशनमावेशनम् । ताडनं मन्त्रैः सर्पपादिभिरभिहननम् । ताडनैरित्यत्र पुत्रनैरित्येत पाठसुश्रुते दृश्यते । टीकाकृतोऽपि पुत्रनैः बन्धुपद्मान्शुत्यादिभिरिति व्याख्यासम्बन्धि । भूताभिपङ्गोत्यमित्ति, भूताभिपङ्गोत्यमित्यम् । मानसं कामक्रोधादिजम् । मनःशान्तिरिति मनःप्रसादनैः । मनःशान्तिरित्यत्र विद्यानादीरित्यपि पाठः सुश्रुते दृश्यते । टीकाकृतोऽप्यादिशब्दान् मन्त्राधिपैर्व्यादीनां यद्वचमिति व्याचक्षते ॥ २१९ ॥

ज्वरमुक्तेन यत्र शीघ्रं तदाह, व्यायामश्चेत्यादि ।—यान्मूर्च्छंकरमपि ज्वरं प्रत्यागच्छति, तदुक्तं—“यान्मायं ज्वरं कुर्व्याज्वरमुक्तस्य दीर्घिनः । तस्मान्मुक्तज्वरः यान् विषयन् परिवर्तयेत् ॥” इति ॥ २२० ॥

स्वेदः क्षयः प्रकृतियोगिमनोऽबलिष्ठा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ २२१ ॥

इति ज्वरचिकित्सा ।

अथ ज्वरातिसार-चिकित्सा ।

ज्वरातिसारे पेयादि-क्रमः स्यात्प्रकृते हितः ।
ज्वरातिसारी पेयां या पिबेत् सार्यां शृतां नरः ॥ १ ॥
उत्पन्नपट्कम् ।
पृश्निपर्णीविलायित्य-नागरोत्पलधान्यकैः ॥ २ ॥

अरमुक्तिवचनमाह, दीह इत्यादि ।—वाग्भट्टस्य । मुख एव पाको व्याधि
प्रभारान् । एवं कण्डूश्च मूर्ध्निष्यपि ॥ २२१ ॥

इति ज्वरचिकित्साविरतिः ।

अरे सद्युपद्रवतेनातोसारस्य अथवात् ज्वरानन्तरं ज्वरातोसार उच्यते ।
ज्वरातोसारमेवक्षय ज्वरातोसाराभ्यामन्योऽन्यथा इति क्लृप्त्वा निदानार्थदशे माधवेन
न पठित । अत एवोक्तं सिद्धसारे—“ज्वरातिसारयोक्तं निदानं यत् इत्यम्
इत्यम् । तत् व्याज्वरातिसारस्य तिम जायोदितं पुनः ॥” इति । ननु एव चिकि-
त्सापि भविष्यतीति चेत् न । नैव, सिद्धो बह्वन्त, उक्त इति,—“ज्वरातोसारयोक्तं
मेवयं यत् इत्यम् इत्यम् । न तद्विनितयो कार्यामन्योऽन्तं बह्वेदंयत ॥” इत्येत
दि अरहरमीषधमनु नोमन्म, चतिसारहरस्य अथानिति परम्परविहङ्गनात् सिद्धि
मयोर्न कार्यामित्यर्थः । पेयां इति वाग्भट्टपक्षे पशाम्भारामेक्षया । किंवा सार्या
मित्यन्तरान्तर वाग्भट्टो द्योऽन्तः । तेनान्वयान्तरार्थः कल्पितः । सार्यामिति ईषद
अन्तः । अथलक्ष दाहिसारसादिना । एतद्व्याज्वरात्कां इति उच्यते । इतिरती

पाठेन्द्रयवभूनिम्ब-मुस्तपर्पटकामृताः ।

जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥ ३ ॥

नागरादिः—नागरातिविषामुस्त-भूनिम्बामृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः क्षायः सर्वातीसारनाशनः ॥ ४ ॥

शोवेरादिः—शोवेरातिविषामुस्त-यित्त्वधान्यकनागरैः ।

पिवेत् पिच्छाविवन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वायु विज्वरम् ॥ ५ ॥

गुडूपादिः—गुडूपातिविषाधान्य-शुण्ठीवित्वाब्दबालकैः ।

पाठामूनिम्बकुटज-चन्दनोगीरपद्मकैः ॥

कषायः शीतलः पीयो ज्वरातीसारशान्तये ।

हृत्नामारोचकच्छर्दि-पिषामादाहनाशनः ॥ ६ ॥

उशीरादिः—उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।

ममज्ञा धातकी श्लोघं वित्त्वं दीपनपाचनम् ॥

हन्त्यरोचकपिच्छामं विवन्धं सातिवेदनम् ।

सशोषितमतीसारं सज्वरं वायु विज्वरम् ॥ ७ ॥

त्यादि ।—मुस्तुने त्वस्मिन् घोषे बालकमपि हृष्यते, यथा—“शुश्रुषणींश्चत विन्धधान्य-
कोपनवातकैः । मनागरेः पिवेत् पेषां साधितामुदरामयी” ॥ १ । २ ॥

पाठेत्यादि प्रयोगः कायेन ॥ ३ ॥

नागरेत्यादि ।—इसक इन्द्रयव । मिडुसारे—“डिन्नाभूनिम्बगुण्डाब्द कनिष्ठाति-
विषाकृतः” इत्युक्त्वात् ॥ ४ ॥

शोवेरादिशान्तशेषीति हृत्ना । यौगोक्ष्यमवधारय्यापि । विन्ध विन्धगुण्डक,
ममज्ञत्वात् ; एवं वषाण्णेषु ॥ ५ ॥

गुडूपादी कुटजेन तत्फलं, लघुत्वात् पाचनत्वाच्च । अयं घोषः पिच्छेद-
धीत्यापि व्यापयते ॥ ६ ॥

उशीरमित्यादि ।—दद्यापि समहृत्त्वयेन मडिष्ठाद्युच्यते, तथापि उगादनाशयेन
व्यरहति हृत्नाः ॥ ७ ॥

पषमन्नादिः—पषममूलीव्रनाविल्व-गुडुचीमुस्तनागरैः ।
 पाठाभूनिम्बज्जीवेर-कुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥
 हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वसिं तथा ।
 मशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 कनिद्रातिविषागुण्ठी-किराताम्वुयवासकम् ।
 ज्वरातीसारसन्तापं नागयेदधिकल्पतः ॥ ९ ॥
 वक्षकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्ली ।
 शूदंष्ट्रा पिप्ली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥
 द्वाप्येतो निदयोगौ श्लोकाहर्षेणाभिभाषितौ ।
 ज्वरातिसारगमनो विशेषाद्वाहनागनो ॥ १० ॥
 नागरामृतभूनिम्ब-विल्ववान्कवत्कैः ।
 ममुस्तातिविषोर्गीरै-र्ज्वरातीमारघ्नल्लम् ॥ ११ ॥
 मुस्ताकवित्यातिविषापाठाभूनिम्बवत्कैः क्षाथः ।
 मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातीसारो जयेद् घोरो ॥ १२ ॥
 घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्यरोहिणीविशैः ।
 मेन्द्रयवैः कृतमश्वः मातीमारं ज्वरं जयति ॥ १३ ॥

कनिद्राद्यगुडिका ।

कनिद्राविल्वजम्बुाम्ब-कपित्थं सरमाञ्जनम् ।
 माषां हरिद्रे क्षोयेरं वाट्फलं शुकनामिकाम् ।
 लोभ्रं मोघरसं गढं धातकीपटशुद्धकम् ॥

पषमन्नादी मयदि—“पषमूनीति सामान्याद् घोषा रिते कनोपसी । अङ्गी
 पषमूनीति शतश्रेयाधिके तथा” इति श्लेनोक्तं, तथापि अल्पपषमूनीं पष
 इति उक्त्वा ॥ ८ ॥

कनिद्राद्यदि कनिद्रावान् घोदपथ विमोचरे इत्याहुः । मादरागम्यनिम्ब-
 म्नादि ज्वरदोषने स्पष्टम् ॥ ९—११ ॥

कनिद्रादी हारीत-चन्द्रादसंभवात् कनिद्रावने इदृशं पठति, कटइव

पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्भितान् ।
छायाशुष्कान् पिवेच्छीघ्रं ज्वरातीसारशान्तये ।

रक्तप्रसादनाद्यैते शूलातीसारनाशनाः ॥ १४ ॥

उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।

पिवेत् तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ १५ ॥

व्योपाद्यचूर्णम्—

व्योपं वक्षकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।

चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीनतिविपां समाम् ॥

श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् सर्वांस्तत्तल्यां वक्षकत्वचम् ।

सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिवेत् तण्डुलाश्वुना ॥

सर्चौद्रं वा लिह्हेदेतत् पाचनं ग्राहि भेषजम् ।

तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ॥

कामलां ग्रहणीदोषान् गुल्मं ग्रीहानमेव च ।

प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥ १६ ॥

दशमूलीकपायेण विखलमक्षसमं पिवेत् ।

ज्वरे चैवातिसारे च सगोथे ग्रहणीगदे ॥ १७ ॥

श्लेषाकः । जम्बूवक्रजयोरग्न्ये शास्त्रम् । दरिद्रे इति हरिद्रादयम् । तण्डुलो-
दकञ्च—“जलमष्टगुणं दद्यात्पलं कम्पिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो पाठं तण्डु-
लोदककर्मणि ॥” इत्यनेन शास्त्रम् । शुकनासिका चर्मकारषटकः ॥ १४ ॥

उत्पलेत्यादौ—दाडिमफल्स त्वक्,—“फलं व्याहाडिमादीनाम्” इति वचनात् ।
उत्पलस्यापि बोध्यम् । पद्मे इत्यत्र पद्मः । पद्मस्य केसरः क्लिष्टकः । सरकं
पिणोत्तरे दोगोऽयमित्याहुः ॥ १५ ॥

व्योपादी तण्डुलां वक्षकत्वचमिति भिन्नितव्योशादिषुर्णतुल्याम् ॥ १६ ॥

{ दशमूलीत्यादि—अथ प्रवेद्यस्य दशमूलीचूर्णस्य दत्तं कर्षमानत्वमुक्तं, तन्
ह्याथस्य दशमूलस्य एवदपासुत्तममात्रमपेक्ष्य; तेन मध्यमाधममात्रानुसारं दशमू-
लीचूर्णस्य शान्तिरपि बोध्यः । अत्रैतत् “प्रवेद्यः पादिकः क्वाप्यात्” इत्येव परिभाषा प्र-
संगे, न तु “पातस्य चतुर्दश” इति वचनात् विषयसापेक्षया दशमूलीशापदनु

विहङ्गातिविषामुस्तं दारुपाठाकलिङ्गकम् ।

मरिचेन समायुक्तं शोयातिसारनाशनम् ॥ १८ ॥

किराताब्दाभृताविस्त-चन्दनोदीच्यवत्सकैः ।

शोयातिसारशमनं विशेपाञ्ज्वरनाशनम् ॥ १९ ॥

किराताब्दाभृतीदीच्य-मुस्तचन्दनधान्यकैः ।

शोयातिसारतृड्दाह-शमनो ज्वरनाशनः ॥ २० ॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सा ।

शुण्य कार्यः । यतः विश्वरूपापेक्षया दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेन यौगिकत्वात् प्राधान्यम् । अपि च क्वाथकरणं हि क्वाथमानापेक्षम्, क्वाथमानस्य उत्तमपुरुषापेक्षम् । अतस्मात् पचनद्विषां पचनमानमुत्तमोत्तमो व्यवस्थितमन्वेव, तदपेक्षस्य च क्वाथस्य उत्तमपुरुषापेक्षया व्याधिनिवृत्त्यै प्रयुज्यमानस्य नूनत्वकरणे भिषजस्मान्मात्रत्वदीपान् व्याधिनिवृत्तिरेव न स्यादिति विषये दीपदर्येणात् यथावस्थितचतुर्भागावशितक्वाथप्रयोगश्च क्वाथस्यैव प्रधानता । ततश्च यदि पातस्य चतुर्दश इत्यनुसारान् विश्वरूपापेक्षया दशमूलोक्वाथचतुर्गुणो गृह्यते, तदा प्रधानस्य क्वाथस्य नूनता स्यात्, चतुर्भागावशितक्वाथानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चतुर्गुणं गृह्यते, तदा चतुर्भागावशितक्वाथस्यैव प्रधानता । तेन यतः कार्येन चतुर्दश इत्यर्थेन क्वाथान् इत्यर्थेन विषयः, न तु "पातस्य चतुर्दश" इत्यर्थेति सिद्धः । एवमन्यत्रापि क्वाथेन चतुर्दश कलकस्य वा पाने क्वाथस्य प्राधान्यमनुक्तमस्ति । अत एव क्वचकादिचतुर्दशोऽप्याह—“क्वाथेन चतुर्दश यत् तत्र क्वाथप्रधानता । प्रवर्तते न तेनात्तं चतुर्दशो चतुर्दशः ॥” इति । चतुर्दशो चतुर्दशोऽप्येव ॥ १० । १८ ॥

किराताब्दादि स्युक्तम् ॥ १८ । २० ॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सावृत्तिः ।

अथातीसार-चिकित्सा ।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ।
 अतः सर्वातिसारेषु त्रेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥
 मज्जत्यामा गुरुत्वादित् पक्वा तूत्प्रवते जले ।
 विनातिद्रवसङ्घात-शैत्यश्लेष्मप्रद्रवणात् ॥ २ ॥
 शकृद्दुर्गन्धि साटोप-विष्टभार्त्तिप्रसेकिनः ।
 विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्वञ्च मज्जति ॥ ३ ॥
 आमि विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च ।
 कार्यञ्चानशनस्यान्ते प्रद्वं लघुभोजनम् ॥ ४ ॥

अत्रोपद्रव्यातीसारस्य चिकित्सामभिधाय सम्प्रति सततनशातीसारस्य चिकि-
 त्सायाह आमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्रिया चिकित्सा ॥ १ ॥

आमपक्वलक्षणमाह, मज्जतीत्यादि ।—अरकस्य । आमिति आमनिता विट्,
 जन्ने मज्जति । गुरुत्वादिति आमामितगुरुत्वात् । पक्वेति निरामा ; प्रवते निराम
 स्वेन लघुत्वादित्यर्थः । इत्योप्यामपक्वलक्षणयोपवादमाह, विनातिद्रव्यादि ।—
 अतिद्रवत्वात् आमपि प्रवते ; तथा अतिमृदात्वात् अतिकाटिन्यात् पक्वापि मज्जति ,
 तथा शैत्यमंहतिश्लेष्मप्रद्रवणात् कफमस्वशक्तगौरवेण पक्वापि मज्जति । शैत्यम्याने
 श्लेष्मपादे—हेतवर्णता । अनेनातिद्रवत्वादिकं विना मज्जनप्रवने मामनिरामलक्षण-
 तया ऋषे इत्यर्थः ॥ २ ॥

मामत्वनिरामत्वयोः सम्यग्ज्ञानार्थमपरमपि लक्षणमाह, शकृदित्यादि ।—साटोप-
 विष्टभार्त्तिर्तां तस्यदितम् । किंवा अतिः यत्नम् ; साटोपो रूपायुर्विक उदर
 शोभः ; विष्टभ्र. सुतीदशूलमलाप्रवतिः ; प्रसेकिनः कफप्रसेकिनः ; किंवा प्रसेक-
 श्लोकश्लोकमलमरणम् । कफात् पक्वञ्च मज्जतीत्यस्य तस्यानरीयवचनत्वाद् पीन-
 रूपायुर्विकनीयम् । इह तु सम्यग्ज्ञानार्थीकानुगोधात् पठितम् ॥ ३ ॥

आम इत्यादि ।—प्रद्वमिति प्रकटद्वयम् ; प्रकर्षयान् भास्वविहितत्वेन ऋषः ।
 तेनावाविहितद्रव्याप्रतिषेधात्, विहितलाजसम्प्रादिविधानार्थञ्च प्रद्वमिपादानं
 ज्ञेयम् । अतः—“वर्जयेद्द्वैदनं श्लो कृषी मासं चयी पित्तम् । द्रवममतीमाती
 मर्षञ्च तरुणज्वरी” इत्यादि वचनेन सहाज न विरोधः । अन्ते तु प्रयतद्रवमिति

सहनमेकां मुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।

समुदीर्णं दीपचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥ ५ ॥

क्रीविरश्ववेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ।

मुस्तीदीप्यशृतं तीर्यं देयं वापि पिपासवे ॥

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ ६ ॥

• पोषधसिद्धाः पेया स्नाजानां शक्तवोऽतिसारहिताः ।

वस्त्रप्रस्रुतमण्डः पेया च भस्वरूपध ॥ ७ ॥

गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।

शक्तनामाशु जीर्येत नृदुत्वादयलेहिका ॥ ८ ॥

वृहच्छालपर्थादिः ।

शालपर्णी पृथ्विपर्णी वृहती कण्टकारिका ।

वन्नाश्रुदंष्ट्राविस्थानि पाठानागरधान्यकम् ॥

एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ ९ ॥

स्याप्यग्निं विरोधं परिहरति । अत्र तु—विद्यतमानेकापेत्वात् प्रस्रुतस्य ईददरेतां
स्याप्यानयति । अथे तु—केव दद्रवस्यैव निषेधो न तु आश्रमण्डादेरित्याह ॥ ४ ॥

सहनपात्र न रोमंशे सहनस्य प्राधान्यमाह, सहननिश्चादि ।—सहस ॥ ५ ॥

क्रीविरश्यादि दीप्यर्थं पृथ्विपर्णिना चाश्रुतं बोध्यम् । उदीप्यं क्षालकम् ॥ ६ ॥

प्रद्वयं लघुभोजनमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति जीवधसिद्धा इत्यादि ।—जीवधं

वशाभाश्रुतपर्थादि धारुपक्षकारिकम् । पेया चेति ।—पेया च वस्त्रप्रस्रुतस्य ।

अत एवीकं,—“वस्त्रमुता यवागुर्वाऽन्नमृत्पृष्ठभक्तकम्” इति ॥ ७ ॥

गुर्वीत्यादि ।—अश्रुतं यथा कठिका प्रस्रुतिष्णिका गुर्वी कालः । ईव विद-
दीप्यादिति शरीरे सा लघ्वी भवति । अश्रुतिष्णिका अश्रुतस्योप्या विष्णो ॥ ८ ॥

वृहच्छालपर्थादी—विन्वानि विन्वज्जटवः भेदादित्यात् । यदुक्तं—“वृषा-
जिनहरं शोणं धिषं मदादि दीप्यम् । कटुतिक्तकषाणैश्च विन्वाममुदा-
हृतम् ॥” इति । अत्र सर्वत्र कण्टकोपे भेदः । उदीप्यं विन्वज्जटुर्वां देयम्, -
“विन्वाम्भ भक्तुदेवप्रदिष्टं न तु विन्वज्जटु” इति द्रव्यपत्रम् । आहारसंयोगे

स्वल्पशालपर्ण्यादिः ।

शालपर्णीविलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
 दाडिमास्त्रा हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १० ॥
 यवागूसुपभुञ्जानो न तु व्यञ्जनमाचरेत् ।
 शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽस्त्राश्च दुर्जराः ॥ ११ ॥
 धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वक्ततोऽथवा ।
 आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १२ ॥
 वातपित्तं पञ्चमूल्या कफे वा पञ्चकोलकैः ॥ १३ ॥ •
 धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारनुत् ।
 आभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ १४ ॥
 दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
 अतिमात्राय कल्पन्ते भूयस्तान् सम्प्रवर्त्तयेत् ॥ १५ ॥
 न तु संग्रहणं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
 दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
 शोथपाण्डुमयप्लीह-कुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

इति आहारस्य संग्रहणे संस्कार इति यावत् । सर्वातिसारिणामिति आनपपन्मान
पकातिसारिणा, प्रत्येकद्वन्द्वसन्निपातातिसारिणा वा ॥ २ ॥

स्वल्पशालपर्ण्यादिः ।—शाकटस्य ॥ १० ॥

यवाग्वोऽस्त्रा इति ।—अथवा अथविपाकाः ॥ ११ ॥

धान्यपञ्चकैत्यादि स्पष्टम् । वातपित्तं पञ्चमूल्या इति स्वल्पपञ्चमूल्या ॥ १२ । १३ ॥

आभ्यामिति धान्योदीचाभ्याम् ॥ १४ ॥

दोषा इत्यादि ।—सन्निचिता इति सङ्घट्टं प्राणाः । विदग्धाश्लेष्मावाविपका-
हारवाचिना चतुर्विधमध्याम-विदग्ध-विदग्ध-रसनीपदपमजीर्णमुच्यते । मूर्च्छिता इति
वर्द्धिताः । सम्प्रवर्त्तयेदिति अयं प्रवर्त्तमानदोषस्य उपेक्षया प्रवर्त्तनं कारयेत् । उक्तं हि,—
“तिसृषुषैव मीयजम्” इति, तदा लोकां लोकं विवहं वा विवेचनयोर्देन प्रवर्त्तयेत् ।
अत एव वक्ष्यति लोकं लोकं विवहं वेत्यादि ॥ १५ ॥

न तु संग्रहणमित्यादी—पूर्वमिति विज्ञेयदोषोत्तराणामामातिसारिण्येति अति-

• दण्डकालसकाशान-ग्रहस्यर्गो गटांस्तथा ॥ १६ ॥

क्षीणवातुवृत्तस्य बहुटापोऽतिनिस्तृतः ।

आमोऽपि स्तभनोयः स्यात् पाचनान्भरणं भवेत् ॥ १७ ॥

स्तोकं स्तोकं विवृद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ।

अभयापिप्लीकल्लैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १८ ॥

धान्यपत्रकम् ।—धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं वित्त्वमेव च ।

आमशूलविवृद्धं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥

इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्तं शुण्ठीं विना पुनः ॥ १९ ॥

पिप्लीनीं नागरं धान्यं भूतीकञ्चामयां वचाम् ।

ह्रीवैरभद्रमुस्तानि वित्त्वं नागरधान्यकम् ॥

पृथ्निपर्णो श्वटंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।

निस्तृतद्विदीपनस्य क्षीणधातवे मगदण्यं दीपयति दग्धयति । अत्र एव प्रकृति
क्षीणधातुवृत्तस्येति । अन्ये तु पूर्वं मगदण्यं न दीपयति वचनेन प्रधानमव्यञ्जा
शक्यत्वं कुटजवृत्तादिमगदण्यं न दीपयति क्षीणयति । मूलोटीत्यादि तु पाचन
गदण्यस्य यत्, पूर्वंमपि दीपयित्वाह ॥ १६ ॥

अभयाशामोऽपि भंगद्वयं दीपयित्वाह, क्षीणैत्यादि ।—पाचनादिति वचन-
पाचनात्, पाचनलभनत् इतिमेव ॥ १७ ॥

विरेचनावस्थानाह, स्तोकमित्यादि ।—सुशुतम् । अभयापिप्लीकल्लस्य भूती-
कञ्चामया कदुश्चयोगेन श्रेया ॥ १८ ॥

धान्यकमित्यादि ।—अथ योनः सामपित्तं बोध्यं । यदुक्तमायुर्वेदमार्गे—“पित्त-
विष्व घनोदीत्य धान्यकैः कथितं जपम् । सामपित्तातिमारुह्य दीपयत धान्यदण्ड-
कम् ॥” धान्यपत्रकं यदुक्तं तत् शुण्ठीव्यतिरेकेण कर्तव्यमित्येवमप्युक्तं—इदं
धान्यचतुष्कं स्यादित्यादि । भोजिष्युक्तं—“धान्यकं बालकं मुस्तं वित्त्वं पित्तं प्रदे-
यति । आमशूलविवृद्धं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥” इति । तदाव्यवायुक्तं—“धान्यकं
बालकं मुस्तं विष्वं पित्तं तु दीपयत् । आमशूलविवृद्धं पाचनं नागराश्वितम् ॥”
इति ॥ १९ ॥

पिप्लीनीमित्यादि ।—प्रमथ्यावयवं अरुक्तम् । अथ भूतीकं यतानी . भद्रमुस्तं

वातातिमारिणे देयास्तक्रेणान्यतमेन वा ॥ २८ ॥

कषटादिः ।—कषटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वह्रीवेरम् ।

जलधरनागरमहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥ ३० ॥

कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैर्वामलकैर्भिषक् ।

आर्द्रकस्वरमेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ।

नटीवेगोपमं घोरमतीसारं निरोधयेत् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं वक्षकं सरसाञ्जनम् ।

पित्तातिमाररोगघ्नं सक्षौद्रं वेदनापहम् ॥ ३२ ॥

पलं वक्षकबीजस्य थपयित्वा जलं पिवित् ।

पञ्चमूत्राद्यादौ पञ्चमूलो मन्था महतो वा । धातुकोप्यभिवन्धा इति विन्धा
विन्धशब्दात् । अन्ये तु विन्धा इत्यनन्तरं कन्धना इति शेषः । त्रिणाभिसिपान्
सर्वकन्धनेत्रं काष्ठैः । तत्र, स्वरस्य सभवात् तत्कन्धनायां गुरुत्वाच्च । अत एव
कन्धाऽपि न परिशेष्यात्, कषाययुक्तौ वा योग्यत्वादित्याहुः । अन्यतमेनेति काष्ठिक-
जम्बादौ नामन्यतमेन । काष्ठपत्रे तत्रादौ चर्षणं देयम् ॥ २८ ॥

कषट्यादौ ।—कषटादौनां चतुर्णां पत्रम् । नागरान्नेरुटाभिः कषायः ॥ २० ॥

कृत्वादि भ्यष्टम् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकमित्यादि ।—अत्र तद्युक्तोदकमपि बोध्यम् । तेन एषां चूर्णं
सुषुम्भिततद्युक्तोदकेन विवेदित्यर्थः । तदाह शम्भटः—“किराततिक्तकं मुस्तं
वक्षकं सरसाञ्जनम् । कषट्टेरी ह्रीवेरं विन्धमथ्य दूरामभा । त्रिणा भोषरसो
श्लोभं मनडा कमनाप्यम् । नागरं धातुकोप्य दाडिमस्य तद्युक्तम् । चर्ष-
णोक्तं अतः योगः सक्षौद्रान्मुलाब्जना ॥” इति । चरकैः श्लोक्तं—“किराततिक्तकं
मुस्तं वक्षकं सरसाञ्जनम् । विन्धं दाहहरिदाचम् ह्रीवेरं मद्रालम् । चन्दनञ्च
मन्थानञ्च नागरं भाद्रमुपयम् । त्रिणा भोषरसो श्लोभं समडा कमनाप्यम् ।
नागरं धातुकोप्यमुपयन् दाडिमत्वचः । कषट्कञ्च नागरं पाडा कन्धाऽप्युदरा-
न्मभा । श्लोका वडेने सक्षौद्रान्मुक्तोदकमंगुताः । पेयाः पित्तातिमारघ्नाः त्रीका-
हैस्तु निदर्शिताः ॥” इति । नियमस्तु वातेशादौ काष्ठविल्वेति शेष इत्याह ॥ ३२ ॥

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ३३ ॥
 मधूकं कट्फलं लोभ्रं दाडिमस्य फलत्वचम् ।
 पित्तातिसारि मध्वाक्तं पाययेत् तण्डुलाम्बुना ॥ ३४ ॥
 कुटजातिविषामुस्तं हरिद्रापणिनीह्वयम् ।
 सक्षौद्रगर्करं शस्तं पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ३५ ॥
 कुटजत्वक्फलं सुस्तं काययित्वा जलं पिबेत् ।
 अतीसारं जयन्त्याशु गर्करामधुयोजितम् ॥ ३६ ॥
 विल्ववतास्थिनिर्युहः पीतः मक्षौद्रगर्करः ।
 निहन्त्याच्छर्यतीमारं वैश्वानर इयाहुतिम् ॥ ३७ ॥
 पटोलयवधन्याक-कायः पेयः सुशीतलः ।
 गर्करामधुसंयुक्तश्चर्यतीमारनागनः ॥ ३८ ॥
 प्रियङ्गुश्चनमुस्ताश्च पाययेत् तु यथाबलम् ।
 तृष्णातिसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥
 कलिङ्गक-वचामुस्तं दारु सातिविषं ममम् ।
 कल्कं तण्डुलतोयेन पिबेत् पित्तानिलासयो ॥ ४० ॥

कुटजादि ।—कुटजं दाडिमं मुस्तं धातकीविल्वबालकम् ।

लोभ्रचन्दनपाठाद्य कपायं मधुना पिबेत् ॥

पत्रमित्यादि ।—शाकटकाः । रसाप्यो ज्ञानमामरमेन भुञ्जानः ॥ ३३ ॥

मधूकमित्यादि ।—पूर्वविधया योगोऽयम् ॥ ३४ ॥

कटुमेत्यादी ।—हरिद्रापणम्, पणिनीह्वयं शान्दपर्णी वृत्रिपर्णी । कारिका-

योगः ॥ ३५ ॥

कुटजत्वक्तित्यादि योगतयं स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

विन्वेत्यादि स्यात् ॥ ३७ ॥

पटोलमित्यादि स्यात् ॥ ३८ ॥

प्रियङ्गुमित्यादी अत्र न रगाद्यतम् । पूर्वविधया योगोऽयम् । ३९

कलिङ्गमित्यादी सातिविषमिति कलिङ्गादिभिर्मेपत् ॥ ४० ॥

सामि मशूले रत्नेऽपि पिच्छास्त्रावेषु शस्यते ।
 कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसारनाशनः ॥ ४१ ॥
 समझातिविषा मुस्तं विश्वं ह्रीवेरघातकी ।
 कुटजत्वक्फलं विश्वं काथः सर्वातिसारमुत् ॥ ४२ ॥
 दलोत्थः स्वरसः पेयो हिज्जलस्य समाधिकः ।
 जयत्वाममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥
 वटारोहन्तु संपिथ्य श्लेष्णं तण्डुलवारिणा ।
 तत् पिवेत् तक्रसंयुक्तमतीसाररुजापहम् ॥ ४४ ॥
 तण्डुलजलपिष्टाङ्कोठमूलकर्पादिपानमपहरति ।
 सर्वातिसारग्रहशीरोगसमूहं महाघोरम् ॥ ४५ ॥
 कक्कः कोमलवब्बोल-दलात् पीतोऽतिसारहा ॥ ४६ ॥
 कुटजत्वक्कृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।
 लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत् ॥ ४७ ॥
 वदन्त्यत्राष्टमांशेन काथादतिविषारजः ।

कुटज दाडिममित्यादौ ।—दाडिमफलवस्त्रकम् ॥ ४१ ॥

समझात्यादौ ।—समझा वराहजान्ता । काथ इत्यत्र एयमिति शेषः ॥ ४२ ॥

दलोत्थ इत्यादिः स्पष्टः ॥ ४३ ॥

वटारोहमित्यादौ ।—वटारोहः अस्यादौ भागः । सर्वातिसारग्रहशीरोगसंयोगा
 दीरपि केवलं नपुत्रात्र च्छब्दीमङ्गः । तदुक्तं—“यदा शीतप्रयत्नेन संयोगादीरतीरवम् ।
 न च्छब्दीमङ्ग इत्याह्वारा दोषाय सूच्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

कक्क इत्यादौ ।—कोमलवब्बोलदन्तः बब्बोलजिग्रन्थः ॥ ४६ ॥

कुटजत्वक्कृतः काथ इत्यादौ घनीभूत इति चतुर्थभागावधिष्टः काथ एव पुनः-
 पाकान् तथा चन कार्यः, यदा चूर्णं प्रथिते निष्ठं स्यात् ; अत एव सुशोभन इत्यु-
 क्तम् ॥ ४७ ॥

अतिविषावृषं लिखद्द्विषमिषतदर्थमाह, वदन्तीत्यादि ।—चतुर्थभागावधिष्ट-
 काथादेवया अष्टमांशेनातिविषावृषं दीयमिति वदन्ति इत्यादि । अत्र च्छब्दं स्वमतमाह,

प्रक्षेप्यत्वात् पादिकन्तु लेहादिति च नो मतिः ॥ ४८ ॥

अद्धोठवटकः ।

सदार्थद्धोठपाठानां मूलं त्वक् कुटजस्य च ।
 शाल्मलीशालनिर्यास-धातकीलोध्रदाडिमम् ।
 पिद्धाक्षसम्भितान् कृत्वा यटकांस्तण्डुलाम्बुना ॥
 तेनैव मधुसंयुक्तानिकैकान् प्रातश्चित्यतः ।
 पिवेदत्ययमापन्नो विड्विषिर्गण मानवः ।
 अद्धोठवटको नाम्ना सर्वातीसारनाशनः ॥ ४९ ॥
 पयस्यर्क्षोदके च्छामे छीयेरोत्पलनागरैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ ५० ॥

प्रक्षेप्यत्वादित्यादि ।—तदतिविशेषं पादिकं चतुर्भागावशित्वादापेक्षयत्वे ।
 कत. १ इत्याह,—प्रवेप्यवादिति । लेहादिति अश्लोपे पयसो, विदुर्हिष्य प्रक्षेप्यत्वा
 दिव्यं । तदुक्तं—“लेहे यव तु नो भागो निर्दिष्टो इव शक्यो । तथापि पादिक
 कल्पो दद्यात् कार्थो विज्ञानता ॥” इति । “कल्पो इति विहितः” इति हि कल्प
 मक्षयम् । अत्र कल्पग्रन्थेन चूर्णस्यापि यद्वयम् । इत्यादिति चतुर्भागावशितान् ।
 अत्र काव्यपत्रचतुष्टये दत्तस्य मधुसंयुक्तयज्जस्य पादमिवादिपले कापे अतिविश-
 चूर्णयत्प्रवृत्तिवत् । लेहाकारात्तत्रादापेक्षया पादिकमिति तु न व्याख्येयम्,
 दद्यात् पादिकं कार्थं इत्युक्तेः । तथापि लेहाकारान् इत्यादिति व्याख्याने अह-
 कल्पना म्यात् । अतिविशेषु इति घनीभूतकापस्य विधीयन्तम्, तेन कापे घनी
 भूते अतिविशेषं प्रसेद इत्यर्थः । इदमेवास्तु मधुनापि लेहं कारयन्ति कार्थ-
 समयेऽपि ॥ ४८ ॥

मदार्थोपादो दार्थो दाहहरिदाः । अद्धोठः अद्धोक् इति श्वातसहः । मस्य
 मधुसंयुक्तः । अत्र हि इतीति—“एतच्छाशोडमूलस्य पादां दार्थोच तत्तमाम् । पिडा
 तच्छाशोडमूलस्य चतुर्भागावशितान् ॥” इत्यादि ॥ ४९ ॥

दधुसो-वादि ।—अरकस्य । नागरमव मुस, म तु उच्छी ; रक्तातिसारे—“अश-
 चौराशोडोचमज्जस्योपले.” इति अत्रकसंभारदान् । छीयो इतिपर्णो । अत्र पर

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम् ।
 घातकीशुद्धवेरञ्च प्रपिबेत् तण्डुलासुना ॥
 चौद्रेण युक्तं मुदति रक्तातिसारमुत्थणम् ।
 मन्दं दीपयते चाग्निं शूलञ्चापि निवर्त्तयेत् ॥ ५१ ॥
 विडङ्गातिविषा मुस्तं दारु पाठा कलिङ्गकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं शोधातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

वत्सकादिः ।

मवत्सकः सातिविषः सविश्वः सोटीचमुस्तश्च कृतः कषायः ।
 सामे मयूले महशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ५३ ॥
 कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिम-वत्सकात् ।
 सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥ ५४ ॥
 गुडेन खादयेद्विल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

पृथिपण्डेन एको घीमः । अथे तु—“पृथिपण्डो च साधितः” इति पृथक्पाठः, पृथि-
 पण्डोऽप्येन साधित इत्यर्थः । नैनाहोदकञ्चागदुग्धं पृथिपण्डोऽप्येर्मिलित्वा पाकः
 काण्डः । उक्तं हि वाग्भटे—“पथस्यहोदके ऋगो ज्ञीवेरोपननागरेः । पंथा
 रक्तातिसारघ्नी पृथिपण्डो रसान्विता” इति ब्रुवने ॥ ५० ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—अत्र कुटजस्य फलं त्वक् च । मुस्तुनेऽप्युक्तं—“रसाञ्जनं
 सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं यथा । घातको भागरञ्चैव पाययेत् तण्डुलासुना ।
 सयूले रक्तज इति योगो मधुसमन्वितः ॥” इति ॥ ५१ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—अथ मरिचस्य प्रसेप्यत्वमित्याहः ॥ ५२ ॥

वत्सकादौ वत्सकः कुटजः । तस्य त्वमिति चन्द्रकलाटीकाकारः वैद्यप्रसार-
 कष । अथे तु—“विश्वमक्रप्रवाभोद-वानकातिविषाकृतः । कषायो हन्यतीसारं
 नामं पिपसमुद्भवम् ॥” इति सुश्रुतसंवादान् फलमेवेत्याहुः । किन्तु प्रायो न्यवहा-
 रत्वत्वा, फलेनापि ज्वरे रक्तपाश्वये च । यदुक्तं,—“कुटजः कुरुवातास्रग्लान्दीषार्शो-
 ऽतिसारजित् । त्वोजं रक्तपिपातोसारज्वरहरं द्विमम् ॥” इति ॥ ५२ ॥

कषाय इत्यादौ—द्विकिमात् कौमलत्वम् ॥ ५४ ॥

'पामशूलविबन्धघ्नं' कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५५ ॥
 विश्वाब्दधातकीपाठा-शुष्कीभोचरसाः समाः ।
 पीता रुन्धन्त्यतीमारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ ५६ ॥
 गल्लकीवदरीजम्बू पियालाम्बार्जुनत्वचः ।
 पोताः चौराण मध्वाद्याः पृथक् गोणितनागनाः ॥ ५७ ॥
 जम्बूाम्बामलकीनान्तु पल्लवानय कुट्टयेत् ।
 मंग्ठञ्च स्वरसं तेषामजाचौरिण योजयेत् ।
 तं पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ५८ ॥
 विश्वं छागपयःसिद्धं सिताभोचरसान्वितम् ।
 कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तागिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥
 ज्येष्ठाम्बना तण्डुलीयं पीतञ्च ससितामधु ।
 पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा चौरभुग्जयेत् ।
 रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ६० ॥

गुडनेत्यादि ।—अत्र गुडविन्धवीः समभाग., विन्धुश्च विन्धुशब्दात् . तत्र पानीयेनोत्प्लियं वाच्यम् । अदुब्धेदनमेव जलवागुपेयम् ॥ ५५ ॥

विश्वशब्देत्यादि । गुडेन मधुरीकृतं तत्रं गुडतकम् । पियसमपि तत्रैव, चानु वेदमारमशदात् ॥ ५६ ॥

गल्लकीत्यादी—चौरमात्रं वाच्यमित्याह . ॥ ५७ ॥

जम्बूाम्बेत्यादी स्वरस-शब्दागचौरयोः समभाग., मधुनोऽपि मावा चूर्णवर्द्धकं, 'मावा पीदशतादीनां खेदशोषेषु चूर्णदिव्यश्रेः ॥ ५८ ॥

विश्वं छागपयःसिद्धमित्यादि ।—विश्वशब्दात्तुब्धेदनयोगेन छागदुग्धेन किञ्चिन् पानीयमदिनेनेत्प्लियं तत्रं सितादिना मंथेयं वाच्यम् । अत्र विश्वशब्दात्साम-काटक, सिताया एकमात्रकः, भोचरस-कनिष्ठयोर्दुर्घं मिलित्वा मात्रकम इति तदु-च्यते । अत्रदुग्धमुत्तुब्धेदनावदितममुपेयम् ॥ ५९ ॥

ज्येष्ठाम्बे-त्यादावपि रक्तातिसारनाशनमिति योग्यम् । ज्येष्ठाम्बं तण्डुलाम्, तण्डुलोपकम् अदुमारोपकं मूलम् । पीत्वेत्यादि ।—अत्रैव . वातपित्तोपरे

कृत्स्नैः—शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूतं पुनः पचेत् ॥

सौवर्चलययक्षार-विङ्गसैन्धवपिप्पली ।

धातकीन्द्रयवाजाजी-चूर्णं दध्वा पलद्वयम् ।

लिङ्गादृटरमात्रं तत् पीतं घृष्ट्रेण संयुतम् ।

पक्षापक्रमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ।

दुर्वारं ग्रहपीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ ६७ ॥

कुटजाष्टकः ।

तुलामयाद्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्वा रसमादटीत ।

तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि सूक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शास्त्रलेन ॥

पाठां ममङ्गातिविषां समुस्तां विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

प्रक्षिप्य भूयो विपचेत् तु तावद्दूर्वाप्रलेपः स्वरससु यावत् ।

पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डनेन वाऽजापयसाऽथवापि ।

निङ्गन्ति सर्वेन्वतिसारमुयं क्षुण्णं सितं लोहितपीतकं वा ॥

टोपं ग्रहण्या विविधञ्च रक्तं शूलं तद्यार्शांसि सशोणितानि ।

इत्यस्य पद्यकेयरसंयुतम् । कागमरीपद्यपर्वेशवेद्य सूत्रेण त दृढम् ॥” शेषं तुल्यं
 भवेति । श्वेषाकस्य त्वचं पद्यकेयरस्य समभागं कृत्वा संविध्य, तं पिष्ट्वा गाभारी-
 पत्र पद्यपत्रयोः पृटे निविष्य, स्वनेशावेश्य मृधिकया चावलिष्य निर्धूमस्वद्विगडारंषु
 पुटपाकविधिना पक्वा रसो याद्य इति व्याख्यानवन्ति टीकाकाराः । अत्र श्वेषाक-
 पुटपाके वास्तववादात् मधुम्याने शर्कराप्रक्षेपोऽपि बोध्यः ॥ ६६ ॥

शतमिव्यादि—अर्मणो टोपः । सेहमिति सेहाकार घघा भवति तथा
 पचेत् । पलद्वयमिति मिलित्वा । चामदपाके क्षुण्णप्रक्षेपः । यत्रचारस्थाने सुड-
 चारपाठो न प्रसिद्धः । वदरमात्रमित्यष्टमापकम् । भावधनुष्टयेन व्यवहारः ।
 चौद्रयुक्तमित्युपयोगकानि अनुदपं मधु दत्त्वा उपयोग्यम् ॥ ६७ ॥

तुलामिव्यादि—तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात् । रसस्य पादावशेषे पत्रो-
 त्तर्गमिद्धः । पलसम्मितानीति प्रत्येकं, द्रव्यप्रधानत्वाग्निदेशस्य । समङ्गा वराह-
 कान्ता । शास्त्रलेनेति शास्त्रलीवेदकेन । अत्र केचित् क्षुण्णं दध्वा पाकः,—“प्रक्षिप्य

असृग्दग्धैवमसाध्वरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥

तुलाद्रव्ये जलद्रोणे द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ ६८ ॥

पडभृत्तम्—यत्सकस्य च बीजानि दाव्याश्च त्वच उत्तमाः ।

पिप्पली शृङ्गवेरश्च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥

पड्भिरेभिर्घृतं सिद्धं पयं भण्डावचारितम् ।

अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ६९ ॥

चीरिद्रुमाद्यं घृतम् ।

चीरिद्रुमाभीरुरसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कः पयसा च सर्पिः ।

सितोपलाहं मधुपादयुक्तं रक्तातीसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ ७० ॥

जीर्णेऽमृतोपमं चीरमतीसारं विशेषतः ।

ह्नागं तद्भेषजैः सिद्धं द्रव्यं वा वारिसाधितम् ॥ ७१ ॥

भूयो विपक्वं” इति वचनात् प्रवाराद्येयाद् । अथे तु तस्मिन् सुप्ते भूयः पचेत् ; ततो मनाक् दर्वप्रलेपनाख्यायां शान्धोविष्टकादिचूर्णं प्रविष्य, ततो रसः पीत इति योज्यम् । एतेन—“प्रायो न पाकयूर्णाना भूरिभूषणं योगत” इत्यपि वचन-मनुग्रहोत्तरं भवतात्याह । व्यवहारधानेर्भवेति । जलेनेति ।—शीतान्प्रतिनादिप्रामाण्ये ; मन्त्रेण वलिदृष्टौ , ह्यागोदृग्धेन रक्तौ ॥ ६८ ॥

पडभृत्तम् “दाव्याश्च त्वच उत्तमाः” इति सर्वत्र दाव्यांस्त्वच एव दाह्या उपलभ्युक्त-त्वान् । तस्य दुर्लभत्वान् अत्र काठमेव गृह्यते । पड्भिरेति पदं यथान्तामदहण-निषेधार्थम् । एभि कल्कोरघांशतुर्गुणमेव जल दियम् । इदमेव घृतं कुटजत्वचा मनाह भवति, तदुक्तं वैद्यप्रदीपे—“मन्त्रेण पयं तत्सर्पिः मनाहं कुटजत्वचा” इति ॥ ६९ ॥

चीरिद्रुमाद्यादी ।—चीरिणी द्रुमा वटीकुम्भरादयः । एषामन्वतमस्य समुदितस्य वा ह्नायः । यथावतीरसस्य घृतापेक्षया मिश्रित्वा विगुणः । कल्कोऽप्येषामेव । पयस्य खेदसमम् । घृतमपेक्षा च मिताया अर्धं घांशपलमित्यर्थः । मधुनाऽपि घृतमपेक्षाव पादिकत्वं ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

चीरयान्निषयमाह, जीर्णं इत्यादि ।—तदमेव जैरिति—अतिसारहन्मभवेत् । “द्रव्यं वा वारिसाधितम्” इति केवमेव विगुणेन जलेन साधितमित्यर्थः । उक्तं हि सुश्रुते—

वालविल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।

लिङ्गाहाते प्रतिहते मंशूले समवाहिके ॥ ७२ ॥

पर्यसां पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचाद्भवः ।

व्रहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ७३ ॥

कल्कः स्याद्वालविल्वानां तिलकल्के च तत्समः ।

दध्नः सरोम्नः स्रहाद्यः खेडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ ७४ ॥

विल्वापणं गुडं लोध्रं तैलं लिङ्गात् प्रवाहणे ॥ ७५ ॥

दध्ना मंसारेण समाचिकेण भुञ्जीत निधारकपीडितस्तु ।

भुतमकुप्यकथितेन वापि चोरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७६ ॥

दीप्ताग्निनिष्पुरीषो यः सार्यते फेनिलं शंखत् ।

स पिबेत् फाणितं शुण्ठी-दधितैलपयोद्युतम् ॥ ७७ ॥

गोथं शूलं ज्वरं तृष्णां कासं श्वासमरोचकम् ।

“यथाद्यते तथा धौरमतीसारिषु पूजितम् । विरोधितेषु तत् प्रथमपां भागैस्त्रिभिः प्रथम्” ॥ ७१ ॥

वाल्गुश्चमिद्यादि ।—चरकस्य । वागे प्रतिहते इति विषहवाने ॥ ७२ ॥

पर्यसेद्यादि ।—दध्नः प्र १, दिवली भाव ४, अथवा मरिचचूर्णं भाव २, एवं म्बवहरनि । मरिचभावा प्रवाहिकाग्रामयं योगः ॥ ७३ ॥

कल्कः स्त्रादित्यादि ।—चरकस्य । अथ स्रहाद्यता तिनदधिसरयोगात् । खेड इत्यस्यैव योगस्य मंत्रा । चरके खड्ड्याने मद्य इति पाठान्तरम् ॥ ७४ ॥

त्रिलोपकथित्यादी विल्वं तिनत्रगनाटुः, लघणं मरिचम् । ‘यदुक्तं’—“विश्वपेशीं गुडं लोध्रं तैलं मरिचयोजितम्” इति । तैलेन श्लेहः ॥ ७५ ॥

दध्नेत्यादि ।—मुद्युतस्यः समारेण अनुद्वतनवनोत्तेन । निधारकः प्रवाहिका ; यदाह पराशरः—“निर्वाहयेत् मकेनश्च पुरीषं यो मुहुर्मुहुः । प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिद्विधारकस्य मः ॥” इति । भुतमकुप्यकथितेनेति ।—अन्यत्रतत्रमुवर्णरजन-तरन्तोदप्रवेपान् कथितेन । असौ तु अचरितं दध्यादि कुप्यमाचरते । केचिषु कुप्यस्थाने कूर्पं पठति, व्याचरते च ।—“कूर्पः पापाद्यमदो दविष्ठापये त्वातः शङ्काथाकृतिः” इति ॥ ७६ ॥

हृदि मूर्च्छाश्च ह्रिकाश्च दृष्ट्वातीसारीष्णं त्यजेत् ।
 बहुमेही नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ ७८ ॥
 सान्नाभ्यङ्गावगाह्यांश्च गुरुस्त्रिधातिभोजनम् ।
 श्यायाममस्त्रिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ७९ ॥
 इत्यतीसार-चिकित्सा ।

अथ ग्रहणी-चिकित्सा ।

ग्रहणीमायितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
 अतीसारीक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
 शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ।
 विशुद्धाभाशयायास्त्रै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 दद्यात् पेयादि लघ्वसं पुनर्योगांश्च दीपकान् ॥ २ ॥
 कपित्थवित्थचाङ्गेरी-तक्रदाडिमसाधिता ।

दोषप्रवृत्तिरिति ।—मुञ्चतस्य । एतत्सर्वमाश्लेष पेयम् ॥ ७७—७८ ॥

इति अतीसारचिकित्साविधिति ।

ग्रहणीसारीयो. परस्परं शार्ङ्गकारणुभाक्मन्त्रशोऽधीत्यनन्तरं ग्रहणीचिकि-
 त्तिसुच्यते, ग्रहणीमायितमित्यादि ।—वाग्भटस्य । ग्रहणी सुप्राधाननाडी, तदु-
 क्तम्—“अथाधिष्ठानमत्रस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता” इति । अतीर्णवदुपाचरेदिति ।—
 आभाशशोचैव यथा कुमुदाद्युपचारो ह्रीपनपाचनशोधकम्, तदर्थक्यः । अतीसारीक-
 त्तविधेति ।—लङ्घनपञ्चपाचनादिना ॥ १ ॥

शरीरानुगत इत्यादि ।—चरकस्य । शरीरानुगते, शरीरव्यापके । “सामे रसे”
 इति आसुशब्दोऽस्य अत्रप्रधानः, तेन आसतासहितेषु च इत्यर्थः । रसे इत्याहार
 रसे । विशुद्धाभाश्यावेति ।—वस्तुपरिदेवन्तु नृसैवयाशीकृतया निर्द्वन्द्वतामदीपय ॥ २ ॥

अपिञ्जेत्यादि ।—चरकस्य । अपित्थवित्थयो. फलम्, दाडिमकमूलं च लङ्घ-

पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ ३ ॥

यक्ष्णीदीपिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात् ।

पथ्यं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोपणम् ॥

कपायोष्णविकाशित्वाद्ग्रीष्वाश्चैव कफे हितम् ।

वाते स्वाहम्नमाद्भ्रुत्वात् मद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ४ ॥

शुष्कं समुन्नातिपिपां गुडूर्चीं पिवेज्जलेन कथितां समांशम् ।

मन्दानलत्वे सततामतायामामानुबन्धे यक्ष्णीगदे च ॥ ५ ॥

अथ न कनमेवेयागुः । क्षयित्वादीनां चतुर्णां सदुद्भयत्वेन निमित्ता एतं कल्ह, तत्रैव द्रव्यादे, तत्र सावभृशयम् यावता यवागुः विध्यति । इहवेद्यास्तु अयस्य-गृहवभिया तत्रजलाभ्यां तुव्याभ्यां पाकनिष्पत्तिः । ग्राहिषोऽथवा एका यवागुः, एवा च वातकफे । मत्राने पाञ्चमूलिकीति द्वितीया, वातातिमारं स्वल्पमूलसिद्धा यवागुर्हनेति शेषः, “भृशवेर्वापुतौसारः” इति जतुकर्षसंज्ञादात् ॥ ३ ॥

तत्रैव यक्ष्णीदीपसाभ्यां दीपनयहितत्वञ्च सहेतुकमाह, यक्ष्णीदीपिणा-मिव्यादिः—“दीपनं ग्राहि लाघवात्” इति पथ्यत्वे हेतुः । मधुरपाकित्वाच्च च पित्त-प्रकोपणमिति, अथवात् पित्तप्रकोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति, अकाराद्यानि पित्तं शमयतीति आहृतम् ; किं वा “सर्वमिधार्शं प्राये ह्यस्य विद-हते” इति चक्रेविदाहजनकं यदस्ति, तदपि तत्रप्रयोगे विदाहकञ्च भवति, मधुर-पाकित्वात् तत्रैव । न तु जातासत्वेन पित्तप्रकोपनिषेधार्थमयं यत्, सद्यस्कोपयोगेन पित्तकारिणोऽस्वरसम्भावात् । अथच न प्रीत्यं विदाहित्वादिच, अत एवाह, मद्यस्कमविदाहीति ।—सर्व्यामदितमेव तत्रं पथ्यमानावभ्यायां विदाहकञ्च भवति । किञ्चित्कालन्यस्येते पुनरथत्वाद्दिदाहि भवत्येव । यत्तु स्वाहसाम्भ्रुत्वादित्यनेन अस्-रसत्वमुक्तं तदस्यानुरसतया श्रेयमित्याहुः । विक्राशित्वादिति ।—दीपाहतसीतोविशोधक-त्वादित्यर्थः । रीचादित्यत्र वैश्यादित्यपि पाठान्तरम् ; ऐच्छित्यरहितत्वादित्यर्थः । एतच्च बनिनो जीर्णावभ्यायां यक्ष्ण्यां दीपमित्याहुः ॥ ४ ॥

शुष्कीमित्यादि ।—सततामतायामिति ।—सर्वदा चानकीकृतयाम् । चामानुबन्ध इति ।—आमि प्रवर्तमान इत्याहुः । यक्ष्णीगदविशेषतया पुनरामानुबन्ध इति कचिन् पाठो दृश्यते ॥ ५ ॥

धान्यकातिविषोदीच्य-यमानीमुस्तानागरम् ।

बला-द्विपर्णीविल्वश्च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ६ ॥

विषकाय गुडिका ।—चित्तकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लवणानि च ।

व्योषहिङ्गुजमोदाश्च चथश्चैकत्र घूर्णयेत् ॥

गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥

भौवर्चलं भैश्ववश्च विङ्गुमौडिदमेव च ।

सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ७ ॥

श्रीफलादिः ।

श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ।

ग्रहणीमदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ ८ ॥

पचपद्मम् ।—जम्बूदाडिमगुड्राट-पाठाकञ्चटपल्लवैः ।

पक्कं पर्युषितं बाल-विम्बं सगुडनागरम् ।

हन्ति सर्वानतीमारान् ग्रहणोमतिदुस्तराम् ॥ ९ ॥

धान्यकैत्यादियोगं कथितम् ॥ ६ ॥

चित्तकमियादि ।—चरकस्य । चतुःकविप्रभाधिकरण्यक-न्याशान् वैचित्रवच-
नयमिच्छन्ति, तत्र,—“पटुनि पञ्च द्वौ चारौ मरिच पञ्चकोणकम् । दीप्यकं हिङ्गु-
गुडिका शीतपूररसे कृता । कौन्दाडिमतोये वा परं पाचन-दीपनौ ॥” इति चारु-
भट्टवचनात् । अत एव चक्रोऽप्याह, श्रीवर्चनमियादि ।—श्रीहिदं शास्त्रिणवचनम्,
सुष्कारिकेयनम् । सामुद्रिक करकचम् । गुडिकेयमार्द्रकरसेनापि शीघ्रा, चादु-
र्बेदमारदञ्जनात् ॥ ७ ॥

श्रीरुनेत्यादि । नागरचूर्णं चटुत्वमादत्तम् । सगुड इति समगुडः । चक्रं
शीतो बलि इत्याह् ॥ ८ ॥

जम्बूदाडिमियादि ।—एषां पञ्चवैश्ववश्च कृत्वा चतुस्रपञ्च कृत्वा दसैसा वाच-
विषवमृन्नेषु पर्युषितं कार्यम् । सगुडनागरमिति ।—विषवमशो गुडः, नागरचूर्णम्
चटुत्वभावकारकम् । रक्ते तु नागरं न दीप्यम् । चतुस्रेदशयोरतन्मनुष्येभिमियादु-
र्बेदाः ॥ ९ ॥

नागरातिविषामुस्त-क्वाथः स्यादामपाचनः । ।

चूर्णं हिङ्गुष्टकं घात-ग्रहणान्तु घृतानि च ॥ १० ॥

नागराद्यं चूर्णम्—

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥

पिवेत् ममांशं तच्चूर्णं मक्षोद्गः तण्डुलाम्बना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥

अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृशात्रेयेण पूजितम् ॥

शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ।

केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम् ॥ ११ ॥

भूनिम्बोद्यं चूर्णम्—

भूनिम्बकटुकाव्योष-भुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

ह्रीं चित्रकाद् वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥

गुडशीताम्बना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

नागराद्यादि म्यष्टम् । हिङ्गुष्टकमप्रिमान्तु वचाभाषम् ॥ १० ॥

नागराद्यचूर्णं मचीटमिति मधुप्रसेपयुक्तम् । कृशात्रेयः पुनर्वसुः । तण्डु-
लाम्बनेत्यादि ।—तण्डुलाम्बना तण्डुलधावनाम्बना । तत्र तण्डुलासु कथ
कर्मव्यम् * इति त्रिशास्रायां अमरं इन्दमतद्योपन्यसति शीतकषायमानेनेत्यादि ।—
शीतकषायविधानञ्च—“सुखमुष्णान्ध्रि व्युष्टं शीतसाहृषिकिक्तकाः” इति । जलमव
तण्डुलमपेनः पङ्गुथं याह्यम् । उक्तं हि—“धम्भिः पनैयतुर्भिर्वा सनिनाष्टीत
काष्टयो” इति । इन्दमतसाह, केऽपीत्यादि ।—अथे तु द्विगुणमसु तण्डुलिन
ममं चिरस्थितं तण्डुलाम् बदलि । अथे तु अनियततण्डुलमनियतजलेन प्रक्षान्य
जनं सखानि ॥ ११ ॥

भूनिम्बोद्यादि ।—ह्रीं चित्रकात् तथा वत्सकत्वग्भागान् षोडशेति प्रथमभागा-
देश्या दिभागयोऽयमभागपरिवहः । गुडयुक्तं शीतासु ; गुडशीतासु गुडघान

कामलाम्बरपाण्डत्व-मेहरुच्यतिसारनुत् ।
 गुडयोगाद् गुडाभ्य स्याद् गुडवर्णरसाश्वितम् ॥ १२ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
 कटुञ्जलवणचारैस्तीक्ष्णैश्चाग्निं विवर्द्धयेत् ॥ १३ ॥
 समूलां पिप्पलीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
 मातुलुङ्गाभयारास्त्रा-शटीमृरिचनागरम् ।
 कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिवेत् प्रातः सुखाम्बना ॥
 श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 एतैरेवोपधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ॥ १४ ॥

भस्मातकचारः ।

भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम् ।
 अन्तर्धूमं क्षिपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥
 स चारः सर्पिषा पेयो भोज्ये वाप्यवचारितः ।
 हृत्याण्डग्रहणीदोष-गुणोदावर्त्तशूलनुत् ॥ १५ ॥
 सर्वजायां ग्रहणान्तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ १६ ॥

ग्रहणंतामापुत्र्यांपनिजनको दीय इत्याह, गुडयोगादित्यादि ।—वैद्यप्रसारके तु—सर्व-
 चूर्णसमो गुडः, शीतलजनित ध पानमित्युक्तम् । व्यवहारस्तु पूर्वोक्तैः । पैलिकयहण्या-
 मश्वपित्तचिकित्सितमपि बोध्यम् । तदज वैद्यप्रदीपे—“अश्वपित्तहितं यद्य पानभोजन-
 भवजम् । पैलिके ग्रहणीदोषे तत्सर्वमुपकल्पयेत् ॥” इति ॥ १२ ॥

ग्रहण्यामित्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

समूलामित्यादि । मातुलुङ्गस्यात् मूलम् । एतैरिति ।—पिप्पलीमूलादिभि कण्ड-
 कपै ॥ १४ ॥

भस्मातकमित्यादि ।—चरकस्य । गोपुरीषाग्निनेति ।—अश्विन्यप्रभावात् मयोत्सम्भा-
 वलशक्तीनामिति । स चार इति ।—भस्मातकादीनामन्तर्धूमदाहात् य. चारः स एव
 सर्पिषा पीत इत्यर्थः । भोज्ये व्यवहारे वा स चारो दीय ॥ १५ ॥

सर्वजायामित्यादि ।—सामान्यो विधिरिति ।—प्रत्येकदोषोक्तचिकित्सासामान्येन विदोष-
 दंष्ट्रीचिकित्सा कार्यादयं ॥ १६ ॥

चूर्णं मरिचमहीषधकुटजवग्भवं क्रमाद्दिगुणम् ।
गुडमिश्रमधितपीतं ग्रहणीदोषापहं स्यात् ॥ १७ ॥

पाठाद्यं चूर्णम् ।

पाठाविल्वानलव्योप-जम्बदाङ्गिमघातकी ।
कटुकातिविषामुस्त-दार्वोभूनिम्बधसकैः ॥
सर्वैरेतैः समं चूर्णं कीटजं तण्डुलाखना ।
सचीद्रश्च पिवेच्छर्दि-ज्वरातिमारशूलवान् ।
तड्दाहग्रहणीदोषागोचकानलमाटजित् ॥ १८ ॥

कपित्थाष्टकचूर्णम् ।

यमानीपिप्लीभूल-चातुर्जातकनागरैः ।
मरिचाम्निजन्नाजाजी-धान्यसौवर्चलैः समैः ॥
वृक्षास्तघातकीक्षया-विल्वदाङ्गिमतिन्दुकैः ।
त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥

चूर्णमित्यादि । गुडमिश्रमधितपीतं गुडमिश्रं, ॥ १७ ॥

पाठादिचूर्णं श्लोकनाम्नि, एतन्दाहचव्यान् दाडिमफलस्यापि बीजम्, कसक
इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

यमानीत्यादि ।—अप्यं योगो वाग्भटे अतीसारविकिञ्चिते लिखितः । अग्रिघ्नकः,
जन्व' वाक्कम् । समैरिति समभागैः । वृक्षास्व महार्द्रकम् । त्रिगुणैरिति ।—एक-
भागापेक्षया वृक्षाद्यादीनां पक्षा प्रत्येकं त्रिगुणत्वम् । षड्गुणमितैः कपित्थाष्टगुणैः,
कृत इति मित्राक्षरपित्तयोरपि षड्गुणाष्टकगुणत्वे एकगुणापेक्षयैश्च, एतैः कृतचूर्णं
इति योज्यं । अरुणम् वाग्भट्टटोकाया षड्गुणमितैरिति पद वृक्षाद्यादितिन्दुका
नानां विशेषणं व्याख्याय मिनितवृक्षाद्यादिद्रव्यषट्कापेक्षया मित्राया षड्गुणत्वमाह ।
तथा सति मित्राभागाया अतमष्टाधिकं भवति । अन्ये तु—षड्गुणमिते कपित्थाष्ट-
गुणै इति घडन्ति, न्यायानयन्ति च—“एकभागापेक्षया कपित्थाष्टगुणत्वम्, अष्टगुण-
कपित्थापेक्षया च मित्रायाः षड्गुणत्वम्” इति ; तथा सति मित्राया अष्टचत्वारिंशद्भाग
भवतीति । अपरे तु—“षड्गुणमिते, कपित्थाष्टगुणीकृत इति चूर्णविशेषणं

चूर्णोऽतीसारग्रहणी-क्षयगुल्मगलामयान् ।

कामग्नासाम्निसादार्यः-पीनसारोचकान् जयेत् ॥ १८ ॥

दाडिमाष्टकः ।

कर्पोक्षिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्धिकम् ।

यमानोधान्यकाजाजी-ग्रन्थिव्योषं पलांशिकम् ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः क्षतः ।

गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ २० ॥

वार्त्ताकुगुडिका ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं नवणवयात् ।

वार्त्ताकुगुडवसाक्षादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥

दग्धा रसेन वार्त्ताकोर्गुडिका भोजनोत्तराः ।

भुक्षा भुक्तं पचन्त्याशु कामग्नाभार्गसां क्षिताः ।

विस्चुचिकाप्रतिश्याय-हृद्रोगशमनाय ताः ॥ २१ ॥

कत्वा समुद्रितकणोपेच ॥ द्विताकत्रिच गी' पङ्गुणाष्टगुणत्वम्" इत्याहुः । एतन्व्यत-
वयमपि न व्यवहारसिद्धं, शर्कराकामित्येतेरनिरवृत्त्यादिति । तथादिक्भागपेच
यैव पङ्गुणाष्टगुणत्वमिति । कपित्थभागाधिक्यादथ कपित्थाष्टक इति सङ्घा ॥ १८ ॥

कर्पोक्षितेति ।—शाम्भटस्य । तुगाक्षीरी बंशलोचना, चातुर्जातं स्वर्गला-
पचक्षरम् । द्विकार्धिकमिति प्रत्येकं, निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । एवं यमानादिकमपि
प्रत्येकं पलांशिकम् । शशिकं पिप्पलीमूलम्, दाडिमस्याव फलम्,—“फलम्
दाडिमादीनाम्" इत्युक्तेः । एवमन्यथापि । चकारान् सिताया चपि चटो
पलानि ॥ २० ॥

चतुष्पलमित्यादि ।—शाम्भटस्य । त्रिपलं नवणवयादिति निमित्ता, निर्दे-
शस्य मानप्रधानत्वात् । चित्रका नवणानि चेति ये पठन्ति, ते त्रिपलं चतुष्प-
लमित्वा चतुष्पलं वदन्ति, पूर्वोक्तचतुष्पलमित्यप्यापि मन्वन्त्यात् । अत्रवाचविर्द्धिवात्
पचन्त्याशु । शान्तोद्भुद्ध इति ।—दृक्शरानां कुशवत्पुटवः, स्वरशरान् । चर्को
दिति चर्कोमूलात् । दग्धा रसेन वार्त्ताकोरिति ।—चलभूमं दग्धा शरीरवत् शान्तोद्भु-

अष्टपलं घृतम् ।

द्रुपणविफलाकल्के विखमात्रे शुद्धात् पले ।

सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिवेत् ॥ २२ ॥

विन्वगर्भघृतम् ।—ससूरस्य कपायेण विख्वगर्भं पचेद्घृतम् ।

हन्ति कुक्ष्यामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलाः ।

केवलं त्रीहिप्राण्यङ्ग-कायो व्यष्टसु द्रोपलः ॥ २३ ॥

ग्रहणीघृतम् ।—विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।

घृतं निहन्याच्छययुं ग्रहणीसामतामयम् ॥ २४ ॥

नागरघृतम् ।—घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ २५ ॥

रसेन गुडिकाः कार्या इत्यर्थः । दग्धानि वार्त्ताकुरस इति च पाठः । भोजनो
त्तरा इति ।—भोजनमुत्तरं पयाकालीनं यामां तथा, किंवा भोजनादुत्तराः । भुजा
भुक्तं पचनीयत भुक्तं भुक्तमित्यपि पाठः ॥ २१ ॥

नापणेश्वादी ।—विन्वमाय इति षड्भिर्मिलित्वा पलमात्रे, कल्कस्य पादिक
त्वात् । अतुर्गुणशक्तेनाष्टपलघृतस्याव पाकः । इत्यनेन फलदानचमत्त्वस्य भव-
तीति महार्पिवचनादुच्यते । मावामिति ।—अष्टिष्वानुपपपरिमाणम् ॥ २२ ॥

ससूरस्येत्यादि ।—ससूरस्य कायोऽन्यन्नशियन्पीड्यकं वडा कार्यः । एवं
मायकुलन्यादीनामपि । विख्वगर्भमिति ।—विन्वगनाट्टकम् । घृतमय प्रस्यमानमेव ।
त्रीहिमासकायस्य तदङ्गः कार्यतामाह, केवलीत्यादि ।—अन्वङ्गं क्षाणादिभामम् ।
केवलमिति पाठे—केवलं समयं यथा म्यात् तथा व्युष्टं शक्तिव्युत्तितो दीयन् ,
यावता कान्तिन व्यष्टीभवति स एव दीपल इत्यर्थः । केवलत्रीहिज्वलपाठे न—
द्रव्यान्तर-संयुक्तवीह्यादिकायस्य न दीपलत्वमित्याहुः । तन्न न व्यवहारसिद्धम् ,
एत एव इह—“त्रीहिप्राण्यङ्गयोः कायं व्युत्तितं दीपलं मतम्” इत्येवोक्तम् । व्युष्टेति
पदसिद्धिस्तु व्युष्टादिभ्योऽन्—इति सूत्रनिदेशात् ॥ २३ ॥

विश्वौषधस्येत्यादि ।—ग्रहणीसामतामयमिति ग्रहणीनाद्यादितो घ. सामतामय
सामयो रोपसमित्यर्थः ॥ २४ ॥

घृतमित्यादी जलं अतुर्गुणम् ॥ २५ ॥

चित्तक घृतम् ।—चित्तककौथिकलंकाभ्यां ग्रहणीघ्नं शृगं हविः ।

गुल्मगोथोदरप्लीह-शूलाग्नौघ्नं प्रदीपनम् ॥ २६ ॥

विन्वादिघृतम् ।

विन्वाग्निचव्याद्रिकशृङ्गवेर-कायेन फल्लेन च सिद्धमाज्यम् ।

सक्लागदुग्धं ग्रहणीगदोत्य-शाथाग्निमान्द्यारुचिनुहरिष्ठम् ॥२७॥

चाङ्गराष्टम् ।—नागरं पिप्पलीमूलं चित्तकी हस्तिपिप्पली ।

खट्वंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विन्वं पाठा यमानिका ।

चाङ्गेरीश्वरसे सर्पिः कल्केरैर्तेर्विपाचितम् ।

चतुर्गुणिन दध्ना च तदघृतं कफवातनुत् ॥

अर्शामि ग्रहणीदोषं मूत्रक्षत्तुं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रंशार्त्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ २८ ॥

मरिचाद्यं घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भल्लातकं यमानी च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥

हिङ्गु सौदचनश्चैव विडङ्गसैन्धव-चव्यथ ।

चित्तकघृतम् ॥ २६ ॥

विन्वाग्नौथोदो ।—आर्दकेति घृष्टवेरविशेषण, तेन गुल्मस्य शूलोदपस्य निरास ।

विन्वादीनां क्वाथस्त्रिगुणः, चतुर्गुण इत्येके । क्वाथोदं खेदममम् ॥ २७ ॥

नागरमित्यादि ।—अथ हस्तिपिप्पली चवो, जगुर्कर्मसंवादान् । तददथा,—

“दक्षिधान्यविशेषपादायमानिकादपक्षकोलशोवरके । चाङ्गेरीश्वरसे सर्पिर्गुद-

निःशृतमुत्तानिगुदं यादि” इति । इत्यादिप्याद्य हस्तिपिप्पली चवोपप्रांशमेव

इत्यने—“वावेका कोलवञ्चो च हस्तिपिप्पलीदोषमे” इति । विन्वव्याने विन्वापात्रोऽपि

जगुर्कर्मसंवादादेव न भवति । चाङ्गेरीश्वरशोऽप्यस्य चतुर्गुणः । चतुर्गुणेन

दध्ना चेत्यथ चरकस्य मनुष्यशास्त्रान्, चापुर्वदमारिष्टपि—“चतुर्गुणिन दध्ना च चाङ्गेरी-

श्वरसे च” इत्युक्तम् । अथ ज “श्वरसे शौरवद्रिधि” इति कथनान्

“चाङ्गेरीश्वरसश्च खेदमम इत्याह, शक्यत्वात् पूर्वव्याख्येय ॥ २८ ॥

मरिचाद्यहते विडङ्गसैन्धवशरीति समाहारश्च, किंवा विडङ्गसैन्धवशुका

नक्र-कंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः ।

दीपनं शोथगुल्मार्शः-क्रिमिनेहोदरापहम् ॥ ३३ ॥

आ यामकाञ्चिकम् ।

वायस्य दद्याद् यदशक्तानां पृथक् पृथक् त्वाङ्कसम्मितञ्च ।

मध्यप्रमाणानि च सूक्ष्मानि दद्याच्चतुःपष्टि सुकल्पितानि ॥

द्रोणिस्रसः श्लाघ्य घटे सुधीते दद्याद्विदं मेषजजातयुक्तम् ।

घारद्वयं तुस्त्रह वस्तगन्धा धनीयकं स्याद्विडसैन्धवञ्च ॥

सौवर्चलं हिङ्गु शिवाटिकाञ्च चव्यञ्च दद्याद्विपलप्रमाणम् ।

इमानि चान्यानि पलोन्मितानि विजर्जरीकृत्य घटे क्षिपेच्च ॥

कृष्णामजाजीमुपकुञ्चिकाञ्च तथासुरीं कारविचित्रकञ्च ।

पक्षस्थितीऽयं बलपर्णदेह-वयस्करोऽतीव बलप्रदश्च ॥

कान् जीवयामीति यतः प्रवृत्त-

स्तत्काञ्चिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

आ यामकालाञ्जरयेच्च भक्त-

मा-यामकेति प्रवदन्ति सैनम् ॥

टकोदरं गुल्ममथ झीहानं हृद्रोगमानाहमरोचकञ्च ।

मन्दाग्नितां कोष्ठगतञ्च शूलमर्शोविकारान् सभगन्दरांश्च ।

वाताभयानाशु निघ्नन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विविधान्नराणाम् ॥३४॥

तक्रारिष्टे विपलांशकं तथा पलाशनीश्वपि प्रवेकं त्रयम् । तत्रापि कसं
आङ्के आसुतं कृतसम्मानम् । जातरिति ।—अधरसतया जातम् ॥ ३३ ॥

आ-यामकाञ्चिके वायस्येति ।—निस्तुपदरदन्तियवमण्डलं, तथा यदशक्तानाञ्च
पृथक् पृथगाङ्कसम्मितनिव्याङ्कप्रमाणम् । सम्मितिति भावे क्त । चतुःपटीत्या-
हृत्तिसानेन । सुकल्पितानीति ह्यण्यल्लघीकृतानि । श्लाघ्येत्याश्लाय । तस्त्रह
वर्णित्वयम्, वस्तगन्धा कौकान्धौ ; शिवाटिका रंशपरी (विडपरी) ; कृष्ण
विष्णो ; उपकुञ्चिका शूलकृष्णशौरकः ; आसुरीं राशिका, कारवि मृगशिर
कृष्णकृष्णशौरकम् । आ यामकालादिति ।—यामः प्रहरद्वय, कालः, तन्वधोक्त्य ॥३४॥

कल्याणगुड़ः ।

प्रस्यत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य द्वाद्वर्तुलां गुड़स्य ।
 चूर्णिकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-शोषेभकृष्णाह्वपाजमोदैः ॥
 विडङ्गमिन्धुत्रिफला-यमानी-पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
 दृष्ट्वा त्रिष्टुबूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद् यथावत् ॥
 तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सञ्ज्ञासकासस्वरभेदशोयाः ॥
 शाम्यन्ति चायं चिरमन्यराग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
 स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनोऽयं कल्याणको नाम गुड़ः प्रदिष्टः ॥
 तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिष्टुब्र चिकित्सकाः ।
 अत्रोक्तमानसाधर्म्यात् त्रिसुगन्धि पलं पृथक् ॥ ३५ ॥

कुष्माण्डगुड़कल्याणकः ।

कुष्माण्डकानां रुटानां सुखिस्रं निष्कुलत्वदाम् ।
 मर्पिःप्रस्थे पलगतं ताम्रभाण्डे शनैः पचेत् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्त्रिपिप्पली ।
 धान्यकानि विडङ्गानि यमानी मरिचानि च ॥

प्रस्यत्रयेषीत्यादि ।—अत्रं योगः मुमुने कासप्रतिषेधे पठितः । अत्र यथिकं
 पिप्पलीमूलम् . अजमोदा यमानी, पलःपरिमाणत्वात्, अतो यमाया भाग-
 दयम् । अष्टिपिचकः । पलप्रमाणैरिति ।—प्रत्येकम् । त्रिष्टुबं तैले मनाग्भर्ज-
 नोयम् ; भर्जनेन च तस्य मन्दवैरीत्यादतिविचकत्वं न भवति । अक्षकप्रमाण
 अर्थम् ; अक्षकारम् अतःपचमापकैरिति । त्रिसुगन्धि त्रयेणापयकम् । त्रिष्टुबं-
 मर्हित एव तैले गुठमामलकीरसशोषितं प्रदाय पाकः, सिद्धे च सिद्धे दृष्टिकादि
 चूर्णप्रयोग इति व्यवहारो वैश्यानाम् । अत्रोक्तमानसाधर्म्यादिति ।—दृष्टिकादिमूलस्य
 प्रदत्तं पलमानमुक्तं, तत्राहचर्ण्यादियर्थः ॥ ३५ ॥

कुष्माण्डकानामिति ।—कटानामिति ।—मण्डकपत्राणाम् . मण्डकपात्रद्वयं
 मृदागतैस्तन्वैरेव भरतीति । तादृशम् कुष्माण्डम् अण्डस्योद्भूतस्य तादृशे

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ॥
 एकैकस्य पलं चैव त्रिवृदष्टपलं भवेत् ।
 तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडपञ्चाशदेव तु ॥
 प्रस्यैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ।
 यदा दर्वीप्रलेपसु तदैवमवतारयेत् ॥
 यथाशक्ति गुडान् कुर्यात् कर्पकपर्षाह्मिकान् ।
 अनेन विधिना चैव प्रयुक्तसु जयेदिमान् ॥
 प्रमह्य ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शाभगन्दरान् ।
 ज्वरमानाहृद्द्रोग-गुल्फोदरविसूचिकाः ॥
 कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
 वातशोणितवीसर्पान् दद्रुचर्महलीमकान् ।
 कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्च व्यपोहति ॥
 व्याधिचीणा वयःचीणाः स्त्रीषु चीणाश्च ये नराः ।
 तेषां हृत्पथे बल्यश्च वयःस्थापन एव च ।
 गुडकल्याणकौ नाम बन्ध्यानां गर्भदः परः ॥ ३६ ॥

रसपर्पटिका ।

यास्त्रपित्ते विधातव्या गुड़िका च क्षुधावती ।
 तत्र प्रोक्तविधाशुद्धौ समानौ रसगन्धकौ ॥
 मम्रदा कज्जलाभन्तु कुर्यात् पात्रे दृढाश्रये ।

मधुरीतश्चकणस्य त्वचाकृताक्षरस्य किञ्चित् पाणीयं दत्त्वा सन्धिप्रथमं निचोष
 कलितरसस्य पिट्ठ्यातपे किञ्चिच्छुष्कस्य पत्रघतं शाहम् ; ततस्तस्य हृत्पथे
 चन्द्रेण तैलस्य चाष्टपले सन्तुलनं कार्यम् । ततः आमलकस्य रसस्य द्वादशपत्रादेव
 पञ्चाशद्गुडपलान्यालोप्य, ततः पूत्वा मन्थितकुम्भापात्रादिकमिक्कीकृत्य पत्रञ्चम् ।
 ततो गुडपाकविधया चरुत्तरिते पिट्ठ्यादिचूर्णस्य प्रवेप इत्यर्थः । भक्षयमावा
 न प्रायः कर्षाह्मेत्याहुः ॥ ३६ ॥

सिद्धकला रसपर्पटीमाह, याचेत्यादि ।—तवेति ।—तत्र क्षुधावती या विधा को

ततो वादरवज्जिस्थ-लौहपात्रे द्रवीकृतम् ॥
 गोमयोपरि विन्ध्यस्त-कदलीपत्रपातनात् ।
 कुर्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् ॥
 द्वादशरक्तिकां यावत् प्रयोगः प्रहरार्द्धतः ।
 तदूर्ध्वं बहुपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः ॥
 तृतीय एव मांसाज्य-दुग्धाद्यत्र विधीयते ॥
 वर्ज्यं विदाहि-स्त्री-रन्धा-मूलं तैलञ्च सार्पपम् ।
 क्षद्रमत्स्याम्बुज-खगांस्त्वक्त्रोन्निद्रः पयः पिवेत् ॥
 ग्रहणीक्षयकुष्ठार्शः-शोषाजीर्णविनाशिनौ ।
 रमपर्पटिका ख्याता निवदा चक्रपाणिना ॥ १ ॥
 ताम्रयोगः ।
 स्यात्यां सम्मर्द्य दातस्यौ मापिकौ रसगन्धकौ
 नखक्षुणं तदुपरि तण्डुलीयं द्विमापिकम् ॥
 ततो नैपालताम्रादि पिधाय सुकरालितम् ।

रसगन्धकगुडिप्रकारो वक्तव्यः, तैलं शुद्धावित्यर्थः । तत्र रसगन्धकं रसं दृढायवे
 श्वज्जगिलाया सम्मर्द्यं कञ्जलाभं धूर्णं कुर्यात् । वादरवज्जिस्थितिः ।—वादरदाहमन्मु-
 सितादिभ्य इत्यर्थः । शुद्धपारदकथं १, शुद्धगन्धककथं १, एतद्वयं खड्गे तावद्वर्षीयं
 लोहदण्डेन पाषाणदण्डेन वा, यावत् कञ्जलाभं भवति । ततो लोहदण्डिकाया-
 मेतदूर्ध्वं दक्षिणं वदराद्वारोपरि विन्ध्यस्त लोहदण्डेन सस्याज्यं यदा द्रवीभूतं भवति,
 तदा चार्दंगोमशपिण्डोपरिस्थापितकौमलकदलीपत्रे टालनीयम्, अपरकदलीपत्रान-
 र्थे चार्दंगोमशपिण्डेन पर्पटिकाकृतिः कार्या । रक्तिद्वयं क्रमादिति ।—प्रथमं गुग्गायुगलं,
 प्रतिदिनमेकैकद्विहो भवामिति क्रमादित्यस्यार्थः । पयं कृत्वा सध्या हिङ्गुगुग्गा
 मेका शोणकगुग्गादद्यञ्च भक्षणायम् । ततः क्षणं स्थित्वा दन्नादित्यं प्रकाल्य जल
 नुप्तकं पातयन्वित्युद्देशः । प्रहरार्द्धत इति ।—प्रहरार्द्धांशकरे । तदूर्ध्वमिति ।—ग्रह-
 णादूर्ध्वं, तृतीये दिवसे इति उक्तम् ॥ १० ॥

ताम्रयोगमाह, स्यात्यामिदंदि । अथापि रसगन्धकौ शुभाशुभगुडिकीत्-

यांशुनां पूरयेदूर्ध्वं सर्वां स्यातीं ततोऽनलः ॥
 स्यात्पथो नालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च । . .
 ताम्ब्रीताम्ब्रस्य रक्तयेका त्रिफलाचूर्णंरक्तिका ॥
 तत्रपणस्य च रक्तयेका विडङ्गस्य च तन्मधु ।
 घृतेनालोच्य लेदव्यं प्रथमे दिवसे ततः ।
 रक्तिहृदिः प्रतिदिनं कार्या ताम्बादिषु त्रिषु ॥
 म्ब्रिग विडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदो विवक्षितः ।
 तदा विडङ्गन्वधिकं दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ॥
 द्वादशाहं योगहृदिस्ततो ज्ञासकमोऽप्ययम् ॥
 यज्ञणीमन्त्रपित्तञ्च त्रयं शूलञ्च सर्वदा ।
 ताम्ब्रयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ ३८ ॥

इति बह्वर्षी-विक्रिया ।

विषया शोथितौ यासौ । मृकगणितमिति ।—पित्तभक्तमिक्षुकेन मोरभ्युर्मपित
 मित्यर्थः । पागुता बालुकया । नालिका घटीमेका यावदनमश्वाना स्यात्पथो
 द्येयचयः । विक्रियाया मित्वा चूर्णंरक्तिका ; एषं विकटोरपि । सर्वमिदं नूनं
 विडङ्गानं सधुपृताभ्यामापोश निहः । विडङ्गरक्तिका पुनः प्यिग न नूनाधिकं
 माता दय्ये । यदा युनं कोटत्रिभन्वाशानादिषु विरेकोऽपेक्षितो भवति, तदैव
 एषं विडङ्गस्य रक्तिद्वयं याच्यमित्यर्थः । अस्य च पत्नी यथा—शोधितभगवत्क
 प्रमा १, एतद्द्वयं कश्चमीकच दृढमृतनपातिभिकायो स्याद्यम् । तदपि तन्मन्त्री
 यक-रक्तमूलवर्णस्य सायकदशमशुदीहृदिन गृहीत्वा दीयम् । चक्रकारमेतत् सर्वं
 कण्टकवेधयोग्येन जैपाचतामपद्यदशमापकेन कृततामसा चन्वरोनिरसभावित्वा
 दृढमोघस । दृष्टित्वा पित्तभक्तमिक्षुकेन तासिकाया रथ्यर्णयनं कायम् । तत
 स्यात्पथोऽप्यिगतायाभावित्रकाया उपरि ता स्यातीं बालुकया पूरयित्वा, तदधो
 चट्टिका यावत् ज्ञाना दीयः । एषं कृततामाद्रक्ति १, मित्वात्रिकलाचूर्णंरक्ति १,
 तदा मित्वात्रिकटुचूर्णंरक्ति १, विडङ्गचूर्णंरक्ति १, एतत् सर्वं घृतमधुभ्यामापोऽ-
 न्नेचम, शोथनञ्चमनुपेधं, प्रथमदिने । एषं द्वादशदिनपर्यन्तं रक्तिमेका-
 क्त्वा हृदि । हृदिदत्तं ज्ञासकमोऽपि एवमेव श्रेयः । रसगन्धस्वद्वयस्य यो-

अथार्थचिकित्सा ।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।

भेषजचारशस्त्राग्नि-साधत्वादाय उच्यते ॥

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।

अनुपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्गमैः ॥

शुष्कार्गसां प्रलेपादि-क्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।

स्त्राविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्यास्त्रपैत्तिकी ॥ १ ॥

प्रथममाह—सुक्ष्मीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम् ।

कीपातकीरजोघर्षाविपतन्ति गुदोद्भवाः ॥ २ ॥

अक्ष्मीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्बुराद्य पङ्गवाः ।

करञ्जी वस्तुमूत्रश्च लेपनं श्रेष्ठमर्गसाम् ॥ ३ ॥

रजाकरे यथा—“सुकाफलसम चिम्ब घनं निषटल गुरुः चपल चपल शम
वदन्ति भिषजा वरा ॥” चपलमिति रघुं, द्वितीय चपलमिति अचलम् । “युक्त-
विष्णुसमच्छाये भवनीतसमप्रभ । मरणः कठिन, चिम्ब गृही मन्त्रक उच्यते ॥”
वृत्तमासुरसादीनाद्यावाहारविधिर्बोध्यः ॥ १८ ॥

इति गृहणै-चिकित्सा ।

पूर्वोक्तसङ्ख्यैव गृहण्यनन्तरमर्षचिकित्सितमुच्यते दुर्नामामित्यादि ।—आयु
इति ।—भेषजोपायः । विकारेण वक्ष्यमाणा चिकित्सा सारीशारेणाह, यद्वायो-
रित्यादि ।—चरकस्य । अर्थसैरिव्यर्थोरीगयुक्तैः । शुष्कार्गसामित्यादि ।—आदिशब्दात्
स्वेदादीना गृहणम् ॥ १ ॥

श्लेपादीनाह, सुक्ष्मीरमित्यादि ।—सुक्ष्मीरीरेण हरिद्राचूर्णमात्रं कृत्वा लेप ।
उक्तं हि वाक्ये—“सुक्ष्मीरार्द्रमिशालेप” इति । कीपातकी घोषक ॥ २ ॥

अक्ष्मीरार्द्रादी ।—करञ्जस्य लज्जुः सुधाक्षीरमित्यत्र सुधाकाण्डपरकं वाक्ये च
दृश्यते ॥ ३ ॥

अर्शोघ्नी गुदगा वर्त्तिर्गुडघोषाफलोद्भवा ।
 ज्योत्सिकामूलकफेन लेपो रक्तार्शसां हितः ॥ ४ ॥
 तुम्बीबीजं सौद्धिदन्तु काञ्चीपिष्टं गुडीत्रयम् ।
 अर्शोहरं गुदस्यं स्याद्दधि माहृषिमश्रुतः ॥ ५ ॥
 महाबोधिप्रदेशस्य पथ्या कोषातकीरजः ।
 कफेन लेपतो हन्ति लिङ्गवर्त्तिमसंशयम् ॥ ६ ॥
 अपामार्गाङ्गुजः चारो हरितालेन संयुतः ।
 लेपनं लिङ्गसम्भूतमर्शो नाशयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥
 वातातीसारवद्विन्नवर्चास्यर्शास्युपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि चासकृत् ॥ ७ ॥
 विड्विवन्धे हितं तक्रं यमानीविडुसंयुतम् ।
 वातश्लेष्मार्शसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ॥
 तत् प्रयोज्यं यथादोषं सस्त्रेहं रूक्षमेव वा ।
 न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥ ८ ॥
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ९ ॥

वर्त्तिं फलवर्त्तिः । गुडं जलेन द्रवीकृत्य घोषकफनचूर्णे प्रविष्य पक्वा वर्त्तिं
 काप्यां । ज्योत्सिका घोषकः ॥ ४ ॥

उद्धिदन्तुकारिकालवृक्ष शम्बरिलवणं वा ॥ ५ ॥

महाबोधिप्रदेशेति ।—महाबोधिर्मगधे प्रसिद्धः । पथ्या हरिताली । कफेन
 श्लेष्मणा ; समुद्रफेनेनेत्यन्धे, उदधि-कफत्वादिति भावः । मुष्टिद्योगतया पुत्रं व्याख्या
 भाष्यो । लिङ्गवर्त्तिर्लिङ्गाणः ॥ ६ ॥

अपामार्गाङ्गादि श्यष्टम् ; वातातीसारवदिति ।—वातातीसारवर्त्तिकक्या ॥ ७ ॥

विडु विषम इत्यादि श्यष्टम् । वातश्लेष्मार्शसांमिथ्यादि—चरकस्य ॥ ८ ॥

त्वचमिथ्यादि—तद्वैष । चित्रकमूलत्वचं पिष्ट्वा तिस्रोत्सेधमावः कुम्भं

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छकण्डरुजापहा ।
 गुदजान् नाशयत्याशु योजिता सगुडाभया ॥
 सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ।
 चिह्नहन्तियुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकाम् ॥ १० ॥
 तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनम् ।
 कुठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम् ॥
 तिलभस्मातकं पथ्या गुडश्चेति समांशिकम् ।
 दुर्नामकासश्चासन्नं श्लेष्मपाण्डुज्वरापहम् ॥ ११ ॥
 गोमूत्रव्युपितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
 पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमर्शं प्रदापयेत् ॥ १२ ॥
 मृत्क्षितं शौरणं कन्दं पक्ताग्नौ पुटयाकवत् ।
 अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १३ ॥
 खिन्नं वार्त्ताकुफलं घोषायाः चारजेन सलिलेन ।
 तदघृतभृष्टं युक्तं गुडेन चा तृप्तितो योऽस्ति ॥

गुदजानित्यत्र मास इति शेषः, तत्र पुलिङ्गता उपपन्ना । सगुडामित्यादि
 अष्टम ॥ १० ॥

तिलारुष्कराद्यादि ।—सद्युज्जने प्रयुज्यतेऽयमिति संयोग प्रयोग एव । अन्व न
 तिलारुष्करयोः संयोगो धवेत्याहुः ॥ ११ ॥

गोमूत्रव्युपितानित्यादि ।—चरकश्च । शब्दी गोमूत्रव्युपितानिति चक्र ।
 सगुडामित्यत्र एको योगः । वाच्यः पूर्वयोगापेक्षया ; चरके हि—“सगुडामभया
 शय प्राशयेत् पीर्षभक्तकीम्” इत्यभिधाय तदनन्तरमयं योग उक्तः, अतो भिन्नयोग
 त्वेन न पीर्षभक्त्यं स्यादिति । एतेन गोमूत्रव्युपितानिति प्रयोगानुरोधोपात् पुनरपि
 तन्वान्तरीयगुडहरीतकीमिहिनिति निरालोकात्मसंशयं, योगद्वयस्यैव चरकोक्त-
 त्वान् इति । पञ्चकोलकयुक्तमिति ।—पञ्चकोलकयुक्तम् ॥ १२ ॥

मृत्क्षितमित्यादि ।—वाग्भटश्च । शौरणं कन्दमिति शम्भुशब्दस्यैव, एवं
 मर्शसांसि, तदभावे साम्यरूपोऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्याखेवातिवृद्धगुदजानि ।

यान्ति विनायं पुंसां सहजान्यपि समरात्रेण ॥ १४ ॥

असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्यनु ।

खादतोऽर्थांसि नश्यन्ति द्विजदाढ्याङ्गपुष्टिदम् ॥ १५ ॥

दन्धरिष्टम्—दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।

भागान् पञ्चांगानापोथ्य जलद्रेणे विपाचयेत् ।

विपलं त्रिकलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ॥

रसे चतुर्थशेषे तु पूतगोले प्रदापयेत् ।

तुलां गुडस्य तत् तिष्ठेन्मासार्धं घृतभाजने ॥

तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शाभ्यो विप्रमुच्यते ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।

दोषनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्धरिष्टमिदं विदुः ॥

पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातकौलोध्रलेपिते ॥ १६ ॥

मनागरारुष्करवृद्धदारकं गुडेन यो भोदकमत्यदारकम् ।

अग्नेपदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ।

त्रिघ्नमित्यादि ।—घोषकषारोदकेन यद्गुणैकविंशतिशरपरिकुनेन उत्सृज्य
घृते भक्ष्यते अक्षुप्तपुङ्गेन संशोध्य भक्षयेदिति ॥ १४ ॥

असितानामित्यादि ।—तिलानां प्रकुञ्चं पलं, प्राक् खादतः अग्रे पपाण्डूत
वारि खादत इति दोष्यम् । द्विजदार्थम् दन्धदार्थम् ॥ १५ ॥

दन्तीत्यादि ।—चरकस्य । अथ उभयोरिति वचनवचनान् पञ्चमूलयोः प्रत्येक
भागं याव्याः ; “विपलं त्रिकलायाः” इत्यम तु निर्देशस्य मानप्रधानत्वान् त्रिघ्नित-
त्रिकलाया एव पत्रवर्धं यावत् । आमाश्रितेति ।—तन्मात्रे तु मानमित्युक्तं,
यथा—“त्रिकलादशमूलादिनिकुम्भानां पलं पलम् । कारिदोषं स्थितः पादशेषो
मुदगपान् । आश्रयान्ते श्रितो मासं दन्धरिष्टो निर्वचितः ॥” इति ; उभयमपि
प्रमाणं व्युत्तिषेधवत् ॥ १६ ॥

मनागरेत्यादि ।—रुष्करं भद्रातकम् । उहमित्यत्र आश्रयानिति रूपः ।

चूर्णं चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ १७ ॥

प्राणदा-गुड़िका ।

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च ।
 पिप्पल्याः कुड़वाद्द्विञ्च चन्दायाः पलमेव च ॥
 तालीशपत्रस्य पलं पलाईं केशरस्य च ।
 द्वे पले पिप्पलीमूलादर्दकपर्षश्च पत्रकात् ॥
 सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगमृणालयोः ।
 गुडात् पलानि तु त्रिंशच्चर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा क्षता ।
 पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलम् ।
 मद्यं मांसरसं यूपं क्षौरं तोयं पिबेत् तथा ॥
 हन्यादग्निं सर्वाणि सप्तजान्यस्त्रजानि च ।
 वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥
 पानात्यये भूतहाच्छ्रे वातरोगगलग्रहे ।

उदारकमिति महाफलम् । अन्ये दोषस्य चतुःसप्तशतमाह भव्यदत्तः । तन्मूलं समंनैव गुडेन द्विचिञ्चन दत्ताग्नी विपकन मोदकविधानम् । अक्षस्तु मोदकत्वान् गुडस्य द्वैगुण्यमाह । अन्ये तु—“मोदके द्विगुणो गुडः” इति कस्यचित् कभियुक्तस्य शाश्वतभार्यमिति कृत्वा नाद्रिग्रन्थं, उक्तरीत्या समेनापि गुडेन मोदकतोपपन्न-
 रिति ॥ १७ ॥

विपक्षमित्यादि ।—उच्यते मरिचस्यैव पत्रमेकमिच्छते । केशरस्य मरुत्केशरस्य । त्वगमृणालयोः ।—त्वक् गुडत्वक्, अमृणालमुगीरम्, अमृणालमिति कर्षः । पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाच्च भोजनस्येति भोजनस्य पूर्वं भोजनान्यवहितपूर्वकाले गुड़िका भक्ष्या, पश्चाच्च भक्ष्यादिकं पिबेदिति भोजनम् । न तु मन्त्रुरादिवत् भोजनस्य पूर्वपश्चाद्भवेन भक्ष्याति कम्पनीवम्, अर्धसि क्वचिदप्यस्य विधेर्दृष्टत्वान् । मद्यं मद्यं, मांसरसो मत्स्यः, पिबेत् क्षौरं, क्षौरं, क्षौरः, क्षौरः, तोयं, तोयं, वातकण्ड, एतन्मद्यान्यनुदानमदी दीक्षेदिति कम्पनीवः । वातकण्डे पुनर्यं दीक्षेत् २६५-

विषमज्वरे च मन्देऽग्नी पाण्डुरोगे तथैव च ॥
 क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ।
 श्वासकासपरीतानामेवा स्यादमृतोपमा ॥
 शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्युहे पित्तपायुजे ॥
 प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम् ।
 अम्लपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।
 पलद्वयन्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १८ ॥

काङ्गायनमोदकः ।

पथ्यापञ्चपलान्येकमजाज्या भरिचस्य च ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूल-चञ्च-चित्रकनागराः ॥
 पलाभिष्टडाः क्रमशो यवचारपलद्वयम् ।
 भजातकपलान्यष्टौ कन्दसु द्विगुणो भतः ।
 द्विगुणेन गुडेनैषां घटकानक्षसम्प्रितान् ।

विकल्पिते पश्यते, तत्र चातुर्जातमुशीरच प्रलेकं कर्पमानमुक्तं, यथा—‘ताम्रीश-
 पतमरिच-धञ्जानान् पलं पलम् । कृणा तन्मूलयोर्द्वे द्वे पले गुणदीपलत्रयम् । अतु
 जातमुशीरच कर्ष्यायं दत्त्वाचूर्णितम् । गुडेन घटकान् कृत्वा त्रिगुणेन मदा भजेत् ।
 मद्युपरसारिष्टमनुपेजापयोऽनुपः । वातप्रेक्षोन्वणां छर्दिं यद्वसो पार्श्वहृत्ताम ।
 ज्वरश्चक्षुपाण्डुरोगप्रपानात्पथ्यायामाम् । प्रसेकपोनसहायक्रामानाद्य निःशब्दः ।
 अभयां नातरम्यानि दद्यादभैव विड्युहे । क्षयादिषु च पौनेषु अतुर्गुणमितान्विता ।
 पञ्जेन गुडिकां कात्यां गुडेन मितशपि वा । परं द्वि चक्षुस्पर्शान्विमान
 भजति ताः ॥’ इति । गुण्ट्याः स्थान इत्यादि ।—चूर्णमानादिति ।—समुद्रितचूर्ण-
 मानात् । केचित्तु गुडमात्राच्चतुर्गुणमिते पश्यन्ति, तत्र, कार्भटत्रिगुणात्,
 प्रभूतयकंराप्रमद्वयम् । अत दीपभेदेनातुपातमावाभेदमाह, अनुपानमित्यादि ॥ १८ ॥

पथ्येऽपटी ।—मरिचस्येताप्येकमिति सन्धयने । तत्र मरिचस्य एकमक-

हृत्त्रैनं भक्षयेत् प्रातस्तत्रमश्रोऽनु वा पिबेत् ॥
 मन्दाम्निं दीपयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥
 काङ्कायनेन शिथ्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
 भियग्जितमिति प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ॥ १८ ॥

माण्णिभद्रो मोदकः ।

विडङ्गसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिष्टतावयञ्च ।
 गुडस्य षड्हादशभागयुक्ता भासेन त्रिंशद्गुडिका विधेयाः ॥
 निवारणे यक्षवरेण सृष्टः स माण्णिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे ।
 अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगन्दरङ्गीहजलोदरार्शसाम् ।
 ययेष्टचेष्टान्नपित्तारसेवी अनेन हृष्टस्तृणो भवेच्च ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः ।

सरिचमहोपधक्षित्रकशूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
 सर्वसमा गुडभागः शैथ्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
 ज्वलनं ज्वलयति जाठरनुज्वलयति शूलगुल्मगदान् ।
 निःशेषयति श्लैपदमर्शांसि नाशयत्याशु ॥ २१ ॥

हृष्टक्षूरणमोदकः ।

शूरणयोडशभागा वज्जेरष्टौ महौपधस्यातः ।

मित्यर्थः । पलाभिडङ्गाः क्रमश इति ।—यथाक्रम पलेन षड्हा । कन्दश्च द्विगुण इति ।—
 षोडशपलः । द्विगुणेषु गुडेनेति ।—समुद्रितचूर्णापेक्षया । असमन्वितानिति ।—कर्म-
 मन्वितान्, व्यवहारम् षडष्टमासकैरिति ॥ १८ ॥

विडङ्गसारित्यादौ—विडङ्गावयविति ।—त्रिष्टतायाः पलवयम्, गुडश्च ष षट्पलानि ।
 हादशभागयुक्ता इति ।—हादशपलवयवित्भासेन युक्ता कृता । भासेनेति ।—भासेनोप-
 योज्यमिति शेषः । अयमर्थः,—हादश पलानि विभज्य भासेनोपयोग्यम् । विड-
 गुडिकाः समभासेन कुर्यान् इति तेन एकैकगुडिका षड्भक्तिकाधिक नवमापकोपत
 कर्ममात्रा भवति । अथ २, भाव ८, इति ६ । व्यवहारम् दशभिरष्टाभिर्वा मायर्क
 इति । निवारणे इत्यत्र गुडज्ञानामिति शेषः । द्वेष इत्यर्थे ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः स्यट्, ॥ २१ ॥

अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य च ततोऽपि चार्द्धेन ॥
 त्रिफलाकणासमूलातालीशारुष्करक्रिमिघ्नानाम् ।
 भागा महीपधसमा दहनांगा तालमूली च ॥
 भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
 भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाख्येकत्र सञ्चर्ष्ये ॥
 द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
 गुरुवृष्यभोज्यरहितेष्वितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥
 भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
 भीमस्य मासतेरपि येन तौ महाशनी जातौ ॥
 अग्निबलवृद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्य्यः ।
 प्रभवति गस्त्रक्षाराग्निभिर्यिनाप्यर्शसामेपः ॥
 श्वययुष्नीपदजिद् ग्रहणीभपि कफवातसम्भूताम् ।
 नाशयति बलौपलितं मेधां कुरुते वृषत्वञ्च ॥
 हिक्काश्वासकासं सराजयक्ष्मप्रमेहाद्य ।
 ग्रीहानद्याद्योगं हन्ति च रसायनं पुंसाम् ॥ २२ ॥

शूरणपिण्डी ।

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
 महीपधादौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥

शूरणषोडशभागा इत्यादी—“त्रिफलाकणासमूलातालीशारुष्करक्रिमिघ्नानां भागा
 महीपधसमा” इति ।—त्रिफलादीनां प्रत्येकं महीपधसमा भागा, त्रिफलायाश्च प्रत्ये-
 कम् । कणा समुत्ता इति ।—विषण्णाः कणं मूलञ्चेत्यर्थः । समूला इत्यत्र विद्या,
 पुंशश्चापितपुंस्कादनूङ् इत्यादिना पुंशश्चात्रो मोहावनौयः । तस्योत्तरपदे स्त्रीप्रत्य-
 यान्ते परतो विधानात् । विशेषणत्वादस्य पूर्वनिपातोऽपि मोहावनौयः, विषण्णाकणा-
 दस्यैव विशेष्यत्वात् । दहनपित्रजः । भृङ्गैले मरिचांशे प्रत्येकं, भृङ्गं गृहत्वक् ।
 गुरुवृष्यभोज्यरहितेष्वितरेष्विति ।—प्रकामधनप्रतियोगितया दरिद्रेषु । उपद्रवमिति ।—
 न्यायनिम् ॥ २२ ॥

पिण्डां गुडो मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिकारकः ॥ २३ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम् ।

व्योषामन्यरुक्करविडङ्गतिलाभयानाम्

चूर्णं गुडेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।

दुर्नामकुष्ठगरशोथशकृद्विबन्धा-

नग्नेर्जयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥ २४ ॥

समशर्करं चूर्णम् ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगीलम्

चूर्णकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्ध्वमन्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्य-

कासारुचिश्वसनकण्डूहृदामयेषु ॥ २५ ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।

लवणोत्तमवङ्गिकलिङ्गयवांश्चिरविल्वमहापिचुमर्दयुतान् ।

पित्र सप्तदिनं मथितालुलितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान्

॥ २६ ॥

चूर्णकृता इत्यादि ।—वाग्भटस्य । मोदकवदिति—दिगुण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

व्योषाधीत्यादि ।—अथ गुडस्यैकभागत्वं चूर्णयोगत्वान् इति । किन्त्वयं योगो विभौतकामनकयोगान् गुडिकापि क्रियते, यदाह वाग्भटः—“गुडव्योषवराविञ्ज-
तिलारुक्करविबर्कैः । अर्थासि इति गुडिका लवणविकारश्च शीलिता ॥” इति ॥ २४ ॥

शुण्ठीत्यादि ।—नागं नागकेशरचूर्णम् ; दलं तैजसपत्रम् । क्रमविवर्द्धितमूर्ध्व-
मन्यादिति ।—अन्तस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकद्विवादिक्रमेण पक्वैर्घृदिदित्यर्थः ।
समसितमिति ।—मिलित सर्वचूर्णसमशर्करम् ; अस्मन्निति—शासः ॥ २५ ॥

लवणोत्तमेत्यादि ।—वाग्भटस्य । लवणोत्तमं शैशवम्, वङ्गिदिवकः, कलिङ्ग-
यव इन्द्रयवः । चिरविल्वः करञ्ज, तस्य मूलम् ; यत् पुनरस्य सुष्ठुने फलग्रहण
सुक्तं तच्छोधने प्रथम् । महापिचुमर्दः पर्वतनिम्बः, निम्बसदृशरुह्यमो इव,
वाह्योपनीति लोकाख्यातः । यामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्याहुरन्ते,
अस्य लवणं यादृशः । मथितालुलितानिति—तकेशालोदितान् ॥ २६ ॥

श्रीबाहुगाली गुडः ।

त्रिहृत् त्रैजोवती दन्तौ खदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।

गवाक्षीमुस्तविखाह्व-विहङ्गानि हरीतकी ॥

पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।

षट्पलं हृद्ददारस्य शूरणस्य तु षोडश ॥

जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।

पूतन्तु तं रसं भूयः क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुडः ॥

लेहं पचेत् तु तं तावद् यावद्दूर्वाप्रलेपनम् ।

श्रवतार्य्यं ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥

त्रिहृत्त्रैजोवतीकन्द-चित्रकान् द्विपलांशिकान् ।

एलात्वङ्गश्चिञ्चापि गजाक्षाञ्चापि षट्पलाम् ।

द्वात्रिंशत् पलान्येव चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसायनः ॥

पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।

जयेदशांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥

टीपयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणश्चापकर्षति ।

अपीनसं प्रतिश्लायमाव्यवातं तथैव च ॥

त्रिहृत् त्रैजोवतीत्यादि ।—कस्यचित् तस्यश्च । त्रैजोवती चतुः । एवं सर्वम् । यत्र पुनश्चैत्रौ त्रैजोवती चास्ति तत्र परं त्रैजोवत्या श्रोत्रिप्रती गृह्यते, यथा गुग्गुलु-पञ्चतिलके सूत्रे । गवाक्षी गोरक्षजकंठी, तस्या मूलम् ; एवं सर्वम् । न तु गवाक्षी नेतापर्याजिता, कापि टीकाकटिहरत्याख्यातान्तात् । क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुड इति ।—एकत्रवारं शिंशपदकाश्यापेक्षया वैगुण्येन गुडस्य वधो विंशतिपलाधिकमतपत्वं भवति । कन्दः गरुडः ; विहङ्गादीनां द्विपलत्वम्, एलादीनाञ्च षट्पलत्वम् । यद्यपि निर्दे-शस्य द्रव्यव्यवहारत्वाद्देव श्लोकेन मिथ्याति, तथापि इति शिंशपदकाश्यापेक्षया षट्पलं तत् क्वचित् द्रव्यव्यवहारनिर्देशेऽपि प्रत्येकता नामीति सूचनायम् । तत्र कौटोपकगुग्गुली त्रिकटोपणं षट्पदपरिमाणमित्यत्र मिथ्यात्वेव त्रिहृत्पूरुषट्पदपरिमितत्वं इह व्य-
व-

'अथ' सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामारिरयश्चाथ दृष्टो धारसहस्रशः ॥
 भवन्त्येनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षं निरामयाः ।
 आयुषो दैर्घ्यजननी बलीपलितनागनः ॥
 रमायनवरस्यैव मेधाजनन उत्तमः ।
 गुडः शोषाद्गुणालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥
 तीक्ष्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न भ्रूवते गुडः ।
 क्षिप्तश्च निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यते ॥
 यदा दर्वीप्रलेपः स्याद् यावद्वा तन्तुलीभवेत् ।
 एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः ॥
 सुखमर्दः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः ।
 पीडितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितः ॥ २८ ॥

गुडभजातकः ।

भजातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥

धारभिद्धेति शीघ्रम् । शक्तिशतं पलान्येव पाठोऽप्यथा चन्दोभद्रं स्यात् । क्वचिद्
 शक्तिशतं पलान्येवमिति पाठः । अपीनसमिति प्रतिश्रावमेद । पीनसे च प्रति-
 श्राव इति पाठोऽपि स एवार्थः । अत्र अनुपालमनुक्तमपि वातकफे कोष्णाम्बु, पित्ते
 शीरादिके शेरम् । न चात्र भजातकप्रवेशादुष्णजलम् अयुक्तमिति शङ्कनीयम् ;
 यतो भजातकसहस्रे एव उष्णजलनिषेधो न भजातकयोगमात्रे । तथा शीतम्—
 "उष्णेदकानुगान्तु खेदानामथ शस्यते । अने भजातकसहस्रात् तत्र तीक्ष्णं शीत-
 लम् ॥" इति । इहान्तु शीततीक्ष्णं व्यवहरन्ति । तीक्ष्णं यदा पात्र इत्यादि—गुड-
 पाकनियमम् । इहान्तु तीक्ष्णपूर्णापात्रोपरि कोमलकन्दनीपत्रं दत्त्वा, गुडस्य मुद्रा-
 पाकं निरूपयन्ति । न भ्रूवते—न भवति पतितः । पावाधीयतोऽपि न शीर्यते—न
 विस्फोर्णतां याति ॥ २८ ॥

गुडभजातके—भजातकसहस्रे द्वे इति ।—भजातकानां सहस्रवयम्, एवं सर्वत्र

भस्मातकसहस्रांशं छिन्वा तत्रैव दापयेत् ।
 सिद्धे ऽस्मिंस्त्रिफलाव्योष-यमानीमुस्तसैन्धवम् ॥
 कर्पाशसन्धितं दद्यात् त्वगीलापत्रकेशरम् ।
 खादेदग्निबलापेची प्रातरुत्थाय मानवः ॥
 कुठार्गःकामलामेह-प्रहणीगुल्मपाण्डुताः ।
 हन्यात् घ्नोहोदरं कास-क्रिमिरोगभगन्दरान् ।
 गुडभस्मातको ह्येष श्रेष्ठधार्योविकारिणाम् ॥ ३० ॥

अपरो गुडभस्मातकः ।

दशमूल्यमृता भार्गी श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।
 भस्मातकसहस्रञ्च पलाशं क्षाययेद् बुधः ॥
 पाटशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत् ।
 दध्वा गुडतुलामिकां लेहीभूतं समुदरेत् ॥
 माक्षिकं पिप्पलीं तैलमौरुकञ्च दापयेत् ।
 कुडवं कुडवञ्चात्र त्वगीला मरिचं तथा ॥

पत्रादिमानविरहे ; यथा सैन्धवायनैले भस्मातकास्थौनि विंशतिरिति । यत्र तु पत्रादि
 क्षुतिभत्र तथैव व्यवहर्तव्यम् । यथा बाह्यालुगुडे ; "पत्रान्यटावरुकरात्" इति ।
 एवं इगौतकादावपि श्रेयम् । भस्मातकसहस्रांशं छिन्नेति—विधा कृत्वा गुडसहितकाश
 एव परुष्यं इरीतकीवत् । विक्त्रादीनाञ्च प्रत्येकमेव कर्षमानम् ॥ ३० ॥

द्वितीयगुडभस्मातके—पलाशमिति ।—दशमूल्यादिभिः सम्बन्धते । भस्मातकसहस्रञ्च
 पूर्ववदाकृतिमानात् । काशयेदिति ।—पूर्वाक्तभस्मातकगुडसंवादान् , अपापि जलद्रोणं
 किंवा काश्याद्रव्येभ्योऽष्टगुणे जले । माक्षिकं मधु । शीरुकञ्च तैलमेरुतैलम् , एतच्च
 प्रथमतः चित्तैव गुडः परुष्यः । सिद्धे मधु पिप्पलीवूर्णादि प्रक्षेप्यम् । एकः कुडव
 शब्दो माक्षिकादिभिः सम्बन्धते ; अपरश्च त्वगीलादिभिः । माक्षिकैरुत्तैलयोश्च
 द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पत्रानि । त्वगीलामरिवादीनान् कुडवं मिलित्वेति केचित् ;
 प्रत्येकमित्यन्ये । एतदेव युक्तं द्रव्यप्रधानत्वात् निर्देशस्य । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तम्—
 "भस्मातकसहस्रं छि शटीदहनगोश्वरान् । दशमूल्यमराभार्गीः पलाशाः संविपाच्य च ॥

अर्थः कासमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शीथमेव च ।
नाशयेद्वह्निसादञ्च गुडभङ्गातकः स्मृतः ॥ ३१ ॥
चव्याद्यं घृतम् ।

चश्वं चिकटकं पाठां चारं कुसुम्बुरुणि च ।
यमानो पिपलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥
चित्रकं विश्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
शक्रहातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्त्रवम् ।
गुदवह्णशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ३२ ॥
व्योषाद्यं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।
साधितं पिवतः सर्पिः पतन्व्यर्शांस्यसंशयम् ॥ ३३ ॥
उदकपट्पलं घृतम् ।

सत्वारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके ।
समक्षीरं घृतप्रस्यं ज्वरार्शःश्लोहकासनुत् ॥ ३४ ॥
सिंहानृतं घृतम् ।

पचेद्दारिचतुर्द्वीणे कण्टकार्थ्यनृतागतम् ।

दत्त्वा गुडतुला तत्र लेहवत् साधु साधयेत् । पिपल्या मधुन, सिद्धे तैलम्यो-
रुक्तस्य च । प्रयेकं कुडवं दत्त्वा त्वरीलामरिचस्य च । नियतं भुचवेन्द्रित्यमर्शः-
कामोदरापहम् ॥" इति । अत एव आयुर्वेदसारसंवादात् "कुडवाईच्च त्वरीलामरिचम्"
इति पाठान्तरमपि प्रतिषेधणीयम् ॥ ३१ ॥

चव्यनिधादिः) —वरकस्य । कुसुम्बुश्च धनीयकम् । जाते दधीति—मृजाने ।
अथ केचित्तु—"भ्रमक्षीरमाहृत्यै पात्रो यथेरितः क्वचित् । चतुर्गुणं शशं तत्र वीष्या-
धानार्थमाचपेत् ॥" इत्याहुः । परिस्त्रयति गुदपरिस्त्रवम् ॥ ३२ ॥

व्योषाद्यं घृतं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

उदकपट्पलं घृतं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

तत्राग्नित्रिफलाव्योप-पूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥
 सकाश्मर्यविडङ्गैश्च सिंहं दुर्नाममेहनुत् ।
 घृतं सिंघमृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्यायं तैलम् ।

पिप्पलीं मधुकं विष्वं शताह्वं मदनं वचाम् ।
 कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥
 पिप्पा तैलं विपल्लव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।
 अर्घसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कट्यरुपृष्ठदौर्वल्धमानाहं बह्वृणाश्रयम् ॥
 पिच्छास्त्रायं गुदे शोधं वातवर्चोविनियहम् ।
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेच्चैवानुवासनात् ॥ ३६ ॥

पंचदिव्यादौ ।—कण्टकारीगुडूचोर्निहित्वा शतं, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ।
 अन्ये तु—द्रवमूयस्वदर्शनात् प्रत्येकमेव शतमाहुः । चतुर्दशे द्वीषावशेषः, अतो-
 ऽत्र घृतादकं बोध्यम् ; चतुर्गुणेन पाकस्तौर्गोष्ठित्वात् । मस्यपक्षे तु षोडश-
 गुणत्वमेव पाकस्य । अशिरत्त चित्रकः ; शूलकस्य करञ्जस्य त्वक्, कार्मर्यं
 गाम्भारीफलम् । कच्छस्य तु छेदापेक्षया पादिकत्वमेव । बोधिसत्त्वेनेति ।—योगि-
 विशेधेष, अन्ये तु लोकनाथिनेत्याहुः ॥ ३५ ॥

पिप्पल्यायतैले—विष्वं विष्वशलाटुः ; पुष्कराख्यमिति—पुष्करमूलं, तदभावे
 कुष्ठमेव द्विगुणं याह्यम् । अत्र द्रवान्तरस्थानिर्दिष्टत्वात् द्विगुण एव पाक इति
 केचित् । अन्ये तु—चतुर्गुणपाकस्य उत्तरोष्ठित्वात् अलमप्यत्र द्विगुणमिच्छन्ति ।
 अपरे तु—“क्षीरदध्यारनालेषु पाकौ यवेरितः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र बोध्या-
 धानार्थमावपेत् ॥” इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमावधत्ते, युक्तं चेतत्, यदाह
 ब्रह्मभुतः—“शटीपुष्करकृष्णाह्वामदनामरदादभिः । शताह्वानुष्ठयस्याह्वावधायिन्व-
 हुताशने ॥ सुषिष्टं द्विगुणं क्षीरं तैलं शोयचतुर्गुणम् । प्रका वधी निघातव्यं
 मूढवातानुलोमनम् ॥” इति ॥ ३६ ॥

रक्तार्थचिकित्सा ।

रक्तार्थसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिपक् ।

दुष्टास्त्रे निगृहीते तु शूलानाहावसृग्गटाः ॥ ३७ ॥

साजैः पेया पीता चुक्रिकाकेशरोत्पलेः सिद्धा ।

सा हन्त्यस्रस्त्राव' तथा बलाष्ट्रिपर्णीभ्याम् ॥ ३८ ॥

शक्रकायः सविखो वा किंवा विश्वशलाटवः ।

योज्या रक्तार्थसैस्तद्वज्ज्योत्स्त्रिकामूललेपनम् ॥ ३९ ॥

नवनोततिलाभ्यासात् केशरनवनोतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमयिताभ्यासाद् गुदजाः ग्राम्यन्ति रक्तवहाः ॥ ४० ॥

रक्तार्थसा चिकित्सायाह, रक्तार्थसामिव्यादि।—उपेक्षेत, न तु सम्भवेत् । निगृहीत इति लभिते । असृग्गटा इति वीसर्पादयः ॥ ३७ ॥

साजैः पेयेत्यादि।—चुक्रिका चाङ्गेरी, केशरं नागकेशरम् । तथा बलाष्ट्रिपर्णीभ्यामिति द्वितीयो योगः । तथैवनेन साजैः पेयेत्यनुवर्तते ॥ ३८ ॥

शक्रकाय इत्यादि।—शक्र, कुटज, उक्तं हि रक्तकोषि—“इत्येक शक्रपर्यायी वत्सको मिरिमज्जिका” इति । तदवत्कालकायः, उक्तं हि चरके—“कुटजवङ्गनिर्युहः सनागर' सिग्धो रक्तमरुहण” इति । वाग्भटेऽप्युक्तं—“सकफे प्रपिचेत् पाक्य शुष्णीकुटजवन्कन्दम्” इति । निशलसु इन्द्रधवकाय इत्याह । सनागर इव-
नागर, स च प्रसेपविधिनेति केचित् । अन्ये तु—उक्तवाग्भटवचनसंवादात् शुष्णी-
कुटजवन्कलथोः काय इत्याहुः । विश्वशलाटव इत्येवमपि सनागर इति योज्यम् ।
अथे तु—केवलं विन्व पिष्टा पेयमित्याहुः । ज्योत्स्त्रिका कोषातकी घोषक-
भेद' ॥ ३९ ॥

नवनोततिलाभ्यासादिव्यादि।—योगवधमेतत् । अथ केशर' पद्मकेशर', रक्त-
सम्भनत्वात्, यदाह वाग्भट—“शर्कराभोजकिञ्चन्क-सहितं सह वा तिलै ।
अभ्यस्य रक्तगुदजान् नवनोतं नियञ्छति ॥” इति । आपुनिकाम् नागकेशरं च व्य-
हरन्ति । दधिसरस्य मयित तत्र दधिसरमयितम्; उक्तं हि जतुकर्षि—“नवनोत
तिलैः शकरा केशरेण वा । नवनोतं हृतं वाजं दधौ वा, मृज्जित, हरः ॥”
इति ॥ ४० ॥

समङ्गोत्पलमोचाह्व-तिरीटतिलचन्दमैः ।

छागचीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोषितापहम् ॥ ४१ ॥

कुटजलेहः ।

कुटजत्वक्पलगतं जलद्रोणि विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायभवतारयेत् ॥

वस्त्रपूतं पुनः क्षायं पचेत्तेहत्वमागतम् ।

भस्मातकं विडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा ॥

रसाञ्जनं चित्रकाञ्च कुटजस्य फलानि च ।

वचामतिविषां विल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥

त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत् ।

मधुनः कुडवं दद्याद् घृतस्य कुडवं तथा ॥

एष लेहः शमयति चार्शो रक्तसमुद्भवम् ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव शैषिकं सान्निपातिकम् ॥

ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ।

अस्त्रपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥

ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्लययुं कामलामपि ।

अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ।

समङ्गोत्पलमोचाह्व-तिरीटतिलचन्दमैः—समङ्गा वराङ्कान्ता, उत्पलं नीनोत्पलम्, मोचकं शान्दली-
वेष्टकम्; तिरीटं पट्टिकाशोभम्; एषा कन्कणातलोत्पलाशोभ पयः । उक्तं
हि वाग्भटे—“लोभं तिलं मोचरसं समङ्गा चन्दनोत्पलम् । पाषाणित्वाजटुन्धेन
शान्दोत्पलैश्च भोजयेत् ॥” इति । अथे तु—चीरपरिभाषया छागचीरं पञ्जा पय-
मित्याहुः ॥ ४१ ॥

कुटजत्वक्पलगतमित्यथ केचित् पलस्थाने फलमिति पठन्ति, तन्मते—कुटजत्वक्-
फलमिति तिलैव पलगतम् । अष्टाष्टभागावशिष्टमित्यथ अनुभागावशिष्टमिति
पठयते । अथ घृतकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्वः, सिद्धे तस्मिन् भस्मातकाद-

रोगानीकविनाशाय कौटजी लेह उच्यते ॥ ४२ ॥

कुटजरसक्रिया ।—

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमाद्रं महेन्द्रसलिलेन ।

यावत् स्यादरसं तद्रव्यं स रसस्ततो ग्राह्यः ॥

मोचरसः ससमद्गः फलिनी पलाशिभिस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकवीजं तुल्यं चूर्णिकृतमथ दातव्यम् ॥

पूतोत्कथितः सान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

भावाकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्त्रावम् ॥

कागलीपयसा भुक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निवलम् ।

जीर्णोपधश्च शालीम् पयसा च्छागेन भुञ्जीत ॥

रत्ताशांस्यतीसारं शूलं सासृग्रुजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्यभयभागम् ॥ ४३ ॥

चूर्णप्रलेप मधुम कुडवोऽर्ली पलानि, द्रतकुडवोऽप्येवम् । कुडवदेगुणान्तु पूर्वमेव
स्थापितमिति ॥ ४२ ॥

कुटजत्वच इत्यादि ।—यच्च पलशत तुला, तेन “तुलाद्रव्ये जनदोषः” इति
वचनात् द्रोणमात्रं अत्र ग्राह्यम् । तच्च “यावत् स्यादरसम्” इति वचनाच्चतुर्भागाव-
शिष्टं काव्यम्, उक्तं हि—“चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं नतरस भवेत्” इति । अन्ते
षु तन्नालरीययोगान्ते “द्रोणोऽम्भसः पलशतं विपाच्यं कुटजत्वचोऽष्टभागव्यं” इत्यष्ट-
भागावशिष्टदर्शनात्, अथाप्यष्टभागावशेषं काव्यो ग्राह्य इत्याहुः । व्यवहारम् पूर्व-
मेव । महेन्द्रसलिलमालरीघजन्म, तदभागे भूमिस्थजलं तदनुकारि ग्राह्यम् ।
यदत्र—“किञ्चित्तरानुरसं तनुं लघुं शीतं सुसन्धिं सुरमच्च । अनभिष्यन्दि च यत्
तत् सति तन्महेन्द्रवज्ज्येवम् ॥” फलिनी प्रियङ्गु । दर्वीप्रलेपनी ग्राह्यः इति ।—
दर्वीप्रलेपावस्थायां नवतारणीय इत्यर्थः । अत्र रसक्रिया निष्कर्षैव, वास्य-
ऽप्यक्रम—“पञ्चावलिहं लीढा च तद्वयसापिबलं पिबेत्” इत्यादि । उभयभागमिति ।—
यद्यपि युगपद्दर्शां प्रश्नरक्तपित्तस्त्रासाध्यत्व, तथाप्युभयभागं हन्तीत्यस्य कृमिघोर्हग-
नवीमद्यं हनान्तरं, तथाप्यवीमस्य याप्यत्वात् तत्रप्रतिपादनमेव निहत्यादित्य-
स्कार्था श्रेयः । अन्ते तु—योग्यत्वेरचित्यत्वाद्वाद्यमपि हन्तीत्येवमाहुः ॥ ४३ ॥

कुटजाद्यं घृतम् ।—

कुटजफलवल्ककेशर-नीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।

सिद्धं घृतं विधेयं शूलरक्तार्गसं भिषजा ॥ ४४ ॥

मुनिपण्डक-चाङ्गेरीघृतम् ।—

शवाक्पुष्पी बला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम् ।

न्यग्रधोडुम्बराश्वत्थ-शुङ्गाद्य द्विपलोमिताः ॥

कपाय एष पेप्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥

कलिङ्गं शाक्यलीपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम् ।

कटुफलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविपे स्थिरा ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चल्लः समझा सनिदिग्धिका ।

विल्वं मोचरसः पाठा भागाः सुरः कार्पिकाः पृथक् ॥

चतुःप्रस्थघृतं प्रस्थं कपायमवतारयेत् ।

त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥

मुनिपण्डक-चाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।

मर्चैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

एतदर्गःस्रतीसारै त्रिदोषै रुधिरस्त्रुती ।

प्रवाहणे गुदभ्रंगे पिच्छासु त्रिविधासु च ॥

कुटजाद्यघृते कुटजफलं वल्कलस्य ; वल्कलस्यो वल्कलवचनः, कश्चित्पु.
वल्कलमिति पाठः । चक्रदत्तं चतुर्घृतप्रदं यथा ॥ ४४ ॥

शवाक्पुष्पीत्यादि ।—शवाक्पुष्पी ईडवृक्षी । एषाद्याद्याः प्रदेक एव-
दशमिति मिलिता धोदगपत्रं ज्ञाप्यं भवति । तथा मुनिपण्डक-चाङ्गेर्याःसि-
द्धाद्यः, मालप्रधानाः प्रदेकैः । वीरा चतुःप्रस्थघृतं प्रस्थ-
मिदानीं ।—यद्यपि धोदगपत्रं ज्ञाप्यं चतुःप्रस्थं ज्ञानुजगोमिहमेव तथा ईडः, पि-
चनुषी भागः प्रस्थ एव भवति, तथापि यद्विदुः प्रस्थघृतमिदानीं भवति, तत्र
“वाण्याचतुर्घृतं वारि” इत्यादिविधिः बायाः सूत्रकं देयम् । तथा—“नि घृतमिति तु

उत्थाने चातिबहुशः शोथशूलगुदामये ।
 सूत्रग्रहे सूडघाते मन्दाग्नावरुचावपि ॥
 प्रयोऽयं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ४५ ॥

चारः ।

प्रगस्ते ऽहनि नक्षत्रे क्षतमङ्गलपूर्वकम् ।
 कालमुष्ककमाहृत्य दग्धा भक्ष्य समाहरित् ॥
 आढकत्वेकमादाय जलद्रीणे पचेद्भिषक् ।
 चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा ।
 गडचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।

प्रथो विज्ञेयो विपलाधिक" इत्यपि वचने द्रवहेतुष्वपरिभाषामुच्यते नैव ज्ञेयम् ।
 यतश्चैव हरा हृदयसंस्कारेऽपि द्रवहेतुषुसुक्तम् । किंवा परिभाषामिहमपि
 द्रव हेतुषु यदिह निर्दिशति, तद्द्रवहेतुष्वपरिभाषा क्वचिद्व्यतिरिचितापि भवतीति
 न्ययति । निज कुडवप्रप्यादिकं 'अहोलेव हेतुषु', न कुडवादर्वाक् इत्यर्थे, मिश्रो
 भवति । अथ तु—दाहार्थेऽसमायितशिशु-बुद्धिद्वयार्थेऽसितवचनमित्याह । विपला-
 विज्ञेयकतया यद्यपि विपलाधिकानीति निर्देशो पुन्यने, तथापि प्रथमविज्ञेयकतया
 पुनर्निर्देश उक्तवचनस्य च निर्देश समन्वयेऽर्थः । उच्यते चातिबहुश इति ।—

• श्रीकृष्णोक्तिसंश्लेषे ॥ ४५ ॥

इदानीं चारपाकविधिमाह, प्रथमा इत्यादि ।—कायमुष्कः कृष्णपुषो चखा-
 पाकवि . न एव गेहगुलः, यदाह विज्ञासिह.—"हे-इयः कृष्णपुषो गतुच्यन्ते
 च । पौतोऽन्वोऽपि वस्त्रेषु कृष्णपुष प्रकीर्तित ॥" इति । तस्य च का-
 तिपलाभेदं दग्धा भक्ष्य कर्तव्यम्, इत्यनेन सुसुताभिधानम् । चादकमिति ।—
 चतुर्भागावशिष्टानि । जलद्रीण इति ।—हेतुषुऽसितु-पट्टिगणैः । अने तु—द्रव हेतुषु
 नैव । गडचूर्णस्य कुडवपु-पचं, शोडशसंस्कारहेतुषुऽसितु । परिशक्ति

गनैः गनैर्मृद्वस्त्री तु यावत् मान्द्रतनुर्भवेत् ॥
 मर्जिकायवशूकाभ्यां शुण्ठी भरिचपिष्यनी ।
 वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्तकयोस्तथा ॥
 एषांचूर्णानि निक्षिप्य शृयक्त्वेनाटमायकम् ।
 दृश्या मद्बुद्धितश्चापि स्थापयेदायसे घटे ।

एष बद्धिममः श्वारः कौत्तितः काश्यापादिभिः ॥ ४६ ॥

तोये कानकमुस्ककस्य विषषेदुभस्मादुर्कं पद्भुणे
 पात्रे नोह्रमये दृढे विपुलधीटश्यां गनैर्वद्वयन् ।
 टाध्वाग्नो बहुगमनाभिगकलान् पूतायग्रेपे क्षिपेद्
 यदोरण्डजनानमेप टदति श्वारो यरो वाक्गतात् ॥

वाटावच्छिद्योदकादकादिति चन्द्रिका । आगमपामाण्यमिह ईदृश्यापये तु शक्ति-
 राजेनेति बोधम् । आपस इति भीहमये ; एतच्च पात्रविशेषकचमं गुलीकवासें,
 "यथा कुंभिन म उपायः" इत्युक्तेः । श्वार इति ।—प्रतिमारणोय श्वार इत्येवं,
 प्रतिमारणोयच मचयोय इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तोये कानकमुस्ककस्येति ।—बद्धुषेति ।—वडाटके श्वरहासादकृतविपुणे, चत एव
 इत्युक्तं—“हेमन्त मादकेऽप्यय भागमावोपवसनात्” इति । एतस्याये दूष-
 यन्ति, आदकादिभ्युया द्वये यदहेमन्तं सर्वांगमिहं तद् कथं वापनोपम् * न च
 क्वचिन् मने भागमावमुक्तं, धन भागमावोपवसविति वाच्यम्, चत एव लक्षणा
 भागमावेष हेमन्तायं न किमपि निलिखम् । “दण्डाग्नौ वचस्यमाभिरकलात्
 पूतायग्रेपे क्षिपेदिति” ।—विभागमेवेत्याद्यर्थेऽप्यन्त्यादिष्वचोदये कान्दमन्त्रेण वाच-
 यिना आवाञ्चु वाचम् ; तत्र पुनः पसेत् ; एषादासदवासे बद्धुगमनाभिरकलात्
 मयो दत्ता मय चूर्णे तुय्येनेत्यादिस्वाभावात्सुमारोपे लियेत् ; चर्णे तु—विभा-
 गेन चूर्णसुमारोपे वा श्वारोदके वचसुते मद्बुधुचं दत्ता पुनः पसेत्, यथा शक्ति-
 मान्द्रतनुर्वद्वयक स्मादिशक्तः । पूतायग्रेपे इत्यर्थ—पूतायग्रेपे इति क्षिपन् पदञ्चि,
 तस्य च चूर्णोपायग्रेपे श्वारोदक इत्यर्थः । मयश्च मिहलात्सवसमाद्य, यदे
 एतन्नवान्विति ।—एष इति एतद् शीत श्वारो ददि निष्पत्तिसंज्ञात्वात् संदेन
 वाचस्यलोदिवसताइ इदिति, एषा वाः पसे इत्यर्थः । पूतायग्रेपे इत्यर्थः, एष

प्रायस्त्रिभागशिष्टे ऽस्त्रिञ्छ्रुपैच्छिष्यरक्तता ।

मञ्जायते तदास्त्राय चाराम्भो ग्राह्यमिष्यते ॥

तुर्य्येणाष्टमकेन षोडशभवेनांशेन संधूयहिमी ।

मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारोदकाच्छुद्धकः ॥

नातिसान्द्रो नातितनुः चारपाक उदाहृतः ।

दुर्नामकादौ निर्दिष्टः चारोऽयं प्रतिसारणः ॥

पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।

स्त्रावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुयतुर्गुणे ॥ ४७ ॥

क्रियदशिशिष्टे म्याप्यम् १ इत्याह—प्रायस्त्रिभाग इत्यादि । आस्ताव्येति ।—वस्त्रेण गाल-
जित्वा । इदानीं प्रचेप्यगच्छचूर्णं मानमेदेन प्रतिसारणीयचारस्य सदादिभिद-
माह—तुर्य्येणेत्यादि । चारोदकान् इति ।—विभागवशिष्टचारोदकमपेक्ष्य शुद्धक-
शुद्धचूर्णं यदि तुर्य्येण चतुर्थांशेन विहितः प्रयुक्तो भवति, तदा सन्वृद्धिम इति सद्-
चारो भवति । सन्वृद्धिम इति सद्गुणसंज्ञा । अष्टमकेनाष्टमांशेन यदि शुद्ध-
चूर्णं दीयते, तदा मध्यं चारं, षोडशभवेनांशेन यदि शुद्धचूर्णं दीयते, तदा श्रेष्ठ
चार इत्यर्थः । यद्यदि सन्वृद्धिमे चारोदकाच्चतुर्थांशेन दीयमानं शुद्धचूर्णं मध्य
श्रेष्ठचारं 'दीयमानशुद्धचूर्णपेक्षया प्रभूतमेव, तथापि चारस्य सद्गुणमेव भूयसा
शुद्धचूर्णेन चारोदकस्य तीक्ष्णताया अभिभूतत्वात् । पानीयचारे तु न शुद्धचूर्णयोग
इति तस्य नैते भेदाः । प्रतिसारणीयचारपाकलक्षणं तथा तद्विषयश्चाह—नाति-
सान्द्र इत्यादि । प्रतिसारण इति—सकणप्रयोजकः । पातव्यचारोदकस्य विधान
विषयश्चाह, पानीय इत्यादि ।—पानीय इति पातव्यं य. चारः, तं चारं षड्गुणे
चतुर्गुणे वा जले पाके त्रिनेत्र एकविंशतिवारान् प्रतिसार्य चारोदकं ग्राह्यम् ।
अथे तु चतुर्गुणे जले पाका अर्द्धावशिष्टं कृत्वा कन्कभपसार्य चारोदकम् एक-
विंशतिवारान् परिस्रावयेदेव न प्रतिसारणीयचारवत् अथ पुनःपाक इति तान्
पठ्याये इत्याह । विश्वामित्रोऽप्याह,—“पानाय भावनायाय परिस्राय चतुर्गुणे ।
जले चार्द्धावशिष्टे च चाराम्भो ग्राह्यमिष्यते ॥” इति पानाय यद्भावन चारोदकविधानं
तदर्थमिष्यते । पानीयचारमात्रं च पद्यतिकर्षार्थं पलरूपा क्रमादुत्तममध्यमाधम-
नानामविषया रेया ॥ ४७ ॥

चारसूत्रम् ।—

भाषितं रजनीचूर्णैः स्रहीक्षीरे पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिणस्यर्गो भगन्दरम् ॥
 प्राग्दक्षिणं ततो वामं पृष्ठजञ्चाग्रजं क्रमात् ।
 पञ्चतिक्तेन संस्रेह्य दहेत् चारेण वज्रिणा ॥
 वातजं श्लेष्मजञ्चार्यः चारेणास्त्रज-पित्तजे ।
 महान्ति तनुमूलानि च्छिष्ट्वैव बलिनो दहेत् ॥
 चर्मकीलं तथा च्छिष्ट्वा दहेदन्यतरेण वा ।
 पक्कजम्बूपमो वर्णः चारदग्धः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥
 गोजीश्रीफालिकापत्रैरर्गः संलिख्य लेपयेत् ।
 चारेण वाक्त्रुग्नं तिष्ठेद् यस्त्रदारं पिधाय च ॥
 तच्चापनीय वोक्षेत पक्कजम्बूफलोपमम् ।

चारसूत्रमाह—भाषितमित्यादि । पुनःपुनरिति—सनाहमित्यर्थः । प्राग्दक्षिण-
 मित्यादि ।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मन्त्रार्थमन्त्रविशिष्टपुरुषगण्यं वा ; एष च क्रमो
 रस्य चतुर्वेद पाठेष्वर्गोमि मन्त्रि तं प्रथेय बोध्यः, यस्य पुनरेकतमपाठे, तस्य तदेव
 दहनोपमम् ; एष च क्रमः चारे चारसूत्रेषौ च । चपत्रमिति ।—चण्डकोष समोप-
 ष्यम् . अस्य च दाहो वृद्धैरेव क्रियते वाग्म्यभयात् । पञ्चतिक्तेनेति ।—पञ्चतिक्-
 त्त्वेन पानादिना खेदयित्वाद्यर्थः । चारेण वज्रिणा च उभयमेव श्लेष्मज वातजच
 दहेत् । रक्तजे पित्तजे पुन. चारेणैव दहेत् । चारो हि सर्ववैदोचितः । यदाह
 मन्त्रुन.—“चारस्य सर्ववैदोचितमिदो नत्वधिः” इति । अन्यतरेणेति—चारेण वज्रिणा
 वा । चारेण मन्वदग्धस्य लक्षणमाह—पक्केत्यादि ।—पक्कजम्बूपमः क्षिणस्यवर्ण
 ५४८ ॥ ४८

प्रतिशरणीश्रवणो यथोपयुज्यन्दाह गोजीश्रीयादि ।—गोजी श्राघोदकः ।
 चारेण लेपयेदित्यन्वयः । भ्रूवाधरोधारमन्त्रान्नी वाक्त्रु, तस्याः शतं, क्षोदीगतं वा ।
 यत्रदारं सुदृढ्यतयुज्यन्वयं श्रावं, पिधाय कर्पटादिना उच्छ्रित्वा । पक्कजम्बूफलोपम—
 मन्वदग्धं, क्षीणत्वमे तु शोहितं भवति । यदाह वाग्मटः,—“पक्कजम्बूफलो-
 पमं मन्वदग्धं विपर्ययात् । तामाभं तोदकश्राव्यं दूर्गन्धं तत् पुनर्दहेत् ।

यटि च स्यात् ततो भद्रं नो चेन्नित्येत् तथा पुनः ॥
 तत् तुषाम्बुधुतं सान्द्यं यष्टीकल्केन लेपयेत् ।
 न निम्नं तालवर्णाभं वज्रिदम्भं स्थितासृजम् ॥
 निर्वाप्य मधुसर्पिर्भ्यां वज्रिसञ्जातवेदनाम् ।
 सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरी-प्लवचन्दनगैरिकैः ॥
 सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ।
 मुहूर्त्तमुपवेश्यासी तोयपूर्णैःथ भाजने ॥
 चारमुष्णाम्बुना पाय्यं विबन्धे सूत्रवर्चसोः ।
 दाहे वक्ष्यादिजे लेपः शतधीतेन सर्पिषा ॥
 नवाक्षं मापतक्तादि सेव्यं पाकाय जानता ।
 पिवेदुन्नणविशुद्धार्थं वराक्तायं सगुग्गुलुम् ॥
 जीर्णं शाल्यवमुद्गादि पथ्यं तिक्ताज्यसैम्भवम् ।
 रूढसर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वाऽनुवासयेत् ।
 पिपल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनपाचनम् ॥ ४८ ॥

अतिदग्धे स्वेदशकं मूर्च्छांदाहज्वरादयः । गुदं विशेषादिग्गुग्गु-रोधो वातिवर्धनम् ।
 वातपित्तप्रशमनी शौता तत्र क्रिया हिता ॥” इति । तुषाम्बु काञ्चिकम् । न
 निम्नमित्यादिना सम्यग्दग्धिलक्षणम् । वज्रिदम्भमिति ।—वज्रिना सम्यग्दग्धं, न
 निम्नमित्यादि अचक्षुक्तं भवतीत्यर्थः । तालवर्णाभमिति ।—पकतालममवर्णम् । ताल-
 वृक्षाभमिति पादेऽपि—पकतालवृक्षममवर्णमित्यर्थः । स्थितासृजमिति ।—स्थितरक्तम्,
 एतच्च यदा अर्शनिदृच्छा दृश्यते तदा श्रेयम् । दाहश्च शिरासुद्धीकलेन रक्तमन्धक
 इति । दाहानन्तरं यदिष्यं तदाह, निर्वाप्येत्यादि ।—सम्यग्दग्धे श्रेयसीत्यर्थः । तुगा
 क्षीरी वज्रन्तोचना, तदभावे तालक्षीरी, प्रच. पकटिः, तस्य वल्कलम्, अन्तता
 गुडधीः । यद्यपि गुडुधौ पाकादुष्णवीर्या तथापि स्वशांच्छौकैव, यथा काञ्चिकमन्धमपि
 भक्षणात् पित्तकरं स्पृशेत् शीतमिति कृत्वा पित्तहरं भवति, तेन गुडुध्या निर्वा-
 पणत्वं चित्त्वमिति केनचिदुक्तं, तदप्यपानम् ; किं वा उष्णवीर्याया अग्निं गुडुध्या
 द्रव्यान्तरमधीतमदिभैवात् दाहप्रयत्नकालं श्रेयम् । तोयपूर्णं इति ।—कोणसीयपूर्णं
 इत्याहुः । चारमुष्णाम्बुनेति ।—क्षारं यवचारम् । वराक्तायमिति ।—वरा तिकला,

अग्निमुखं लौहम् ।—

विविधत्रकनिर्गुण्डी-सुहीमुखटिकाजटाः ।

प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रीणे विपाचयेत् ॥

पलत्रयं विद्वङ्गस्य व्योपात् कर्पत्रयं पृथक् ।

त्रिफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥

दिव्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चर्णितम् ॥

पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोर्युतम् ।

घनीभूते सुशीते च दापयेद्वतारिते ॥

एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ।

मममग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ॥

तिक्तान्यं पञ्चतिक्तपृतम् । आरं दधेति ।—आरवन्ति उक्त्वा, आरवन्तिदानानाम्
विषयान्नाद्येन तैलेनानुवामयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्रमिदपञ्चमधिसुखलौहमाह, विविधत्रकेत्यादि ।—अत्र सुगुणिका मुण्डी,
अजटा मूत्रामलकी । अस्याः स्थाने जट्टेति पाठे—विद्वङ्गादीनां मूलमित्यर्थः । एषाश्च
जलद्रीणे काष्ठपतुर्भागावशिष्टा योऽश्वत्थरावकपोऽर्धवगादेव मिष्टः । पृथक्पृथ-
क्नेन—व्योषध् प्रत्येकं त्रिकर्षमानत्वम् ; त्रिफलायाश्च मिश्रिता पञ्च पलानि । एषाश्च
विद्वङ्गादिशिलाजलन्तपूर्याणां पाकावतारसमये म्रसेपः । दिव्यौषधिः स्वर्णमालिकं,
मनःशिला वा, शालिकीरुक्ती वा । अत्र तु मनःशिलाहतस्तेति पाठान्तरदर्शनात्
मनःशिलेति युक्तम् । लौहमारकत्वान् तु मधुशर्कराविकृतानि । वैकङ्कतहतस्य
वेनिः—रादायां वद्विच्छीति ख्यातं, वारेन्दुगादिषु बयोऽङ्गोविरिति ख्यातम् । किन्तु
स्वर्णमालिकादिकं विना सम्यग् लौहमारघं न सिध्यति ; अत्रानं तस्मात्पदसम-
स्येनादि कथञ्चम् । रुक्मलौहं—कालव्यतिरिक्तं वचपाश्यादिहृत्पत्रौहम् . तदुक्तं
निचवटी—“तीक्ष्णमयसमुत्तरापयपिष्टं रुक्म रुक्मकुडिः हृत्पत्रौहनामानि” । अत्र-
तुक्तस्यापि गन्धपृतस्य चतुर्विंशतिपलानि . पाकारश्चमपय एष, इहोपेदेदेवेत्ये, पृतं
विना क्वचिदपि लौहस्य पाकादर्शनात्, अत एव क्वचित् पलैश्चतुर्विंशत्यान्तकरं दो-
षपीति पाठान्तरं केचित् पठन्ति । मधुशर्करयोर्युतविंशतिपलानि मिश्रिताः

पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः ।
 गुरुवृष्यान्नपानानि पयो मांसरसो हितः ॥
 दुर्नामपाण्डुखयथु-कुष्ठप्लीहोदरापहम् ।
 अकालपलितश्चैतदामवातगुदामयम् ॥
 न म रोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्त्यादिदं क्षणात् ॥
 करीरकाञ्चिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत् ।
 स्रवत्यतोऽन्यथा लौहं देहात् किञ्च दुर्जरम् ॥ ५० ॥

भङ्गातकलौहम् ।—

चित्तकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्ग-दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥
 एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 भङ्गातकसहस्रे द्वे च्छिप्त्वा तत्रैव दापयेत् ॥
 तन पादावशेषेण लौहपात्रे पचेद्भिक्र ।
 तुलार्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥
 द्रूपणं त्रिफला वङ्गिः सैश्ववं विहमौडिदम् ।
 मौर्वलविडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥
 कुडवं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च ।

शर्कराऽताभ्या पार्श्वे रात्रिपर्यन्तं शीते मधुनः प्रलेपः, तेन शर्कराया हाट्टमपानानि,
 मधुना वादस्य पानानि, घृतस्य च अगुर्विश्रुतिपलान्नीति । भक्षणविधिरमतसार-
 नीहवत् ॥ ५० ॥

भङ्गातकलौहे कुठेरकं पर्णाशः । “भङ्गातकसहस्रे द्वे” इत्याहुतिमानान् । तत्रै
 इति—जलद्रोणे । तीक्ष्णलौहस्येति—वज्रपाण्डुगदिभौहस्य । मन्वघृतस्य कुडवद्वय-
 मिति देगुण्यात् षोडश पलानि, एवं मधुनोऽपि । विडं च द्रुपणादीना प्रचप ;

शूराण्यस्य पत्रान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥
 सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवहयम् ।
 प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेद्वयथाञ्जलम् ॥
 अर्गासि ग्रहणोदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलञ्चाशु व्यपोहति ॥
 करोति शक्रोपचयं बन्धीपलितनागनम् ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ५१ ॥

रमण्डिका—रमणु पादिकसुत्या विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।

गङ्गापालङ्गजरसे खल्लयित्वा पुनः पुनः ॥
 रक्तिमात्रा गुदार्योघ्नी वङ्गेरत्यर्थदीपनी ॥ ५२ ॥
 वेगावरोधस्त्रोपृष्ठ-यानमुल्कटुकासनम् ।
 यथास्वं दीपलञ्चाद्रमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

इति अर्थधिकित्ता ।

मर्षमपरममतसारवत् । अत्रामृतमारोक्तविजिना पुटितं यथाव्याधि प्रत्यनीकद्वय
 पुटितघ्नौह गच्छ', भवणादिविधिरपि तथैव ॥ ५१ ॥

रमणु पादिक इति ।—विडङ्गादीनामेकतमभागापेक्षया ; तेन विडङ्गमरिचाभ्र-
 काणां प्रत्येकं तयो भागाः, पारदस्यैको भाग इत्यर्थः । शोभितपारद १ माषा,
 मारिताभ्रचूर्णं विडङ्ग मरिच प्र ६ माषा । यस्यान्तरेऽपि रमभागापेक्षया विडङ्ग-
 मरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं भागत्रयमुक्तम् । गङ्गापालङ्ग इति ।—पालङ्गमद्वयपत्रं गङ्गा-
 पालङ्गं, गाङ्गा इति ख्यातम् । पुनः पुनरिति ।—अत्राहमात्रं कृतं नियम इत्यर्थः ।
 रमानकशोधनश्च शुभावयुक्तविधयेन विधेयम् । पृष्ठयानं—इत्यत्रादिपृष्ठे गमनम्
 ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति अर्थधिकित्ता ।

अथाग्निमान्द्यादि-चिकित्सा ।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ।

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥ १ ॥

हिङ्गुष्टकं दूर्णम् ।—

तिकटुकमज्जमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

ममधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवड्भुक्तं सर्पिषा चूर्णमेतत्

जनयति जठरग्निं वातरोगांश्च हन्यात् ॥ २ ॥

समयवशूकमहौषधचूर्णं मीढं घृतेन गोमर्गे ।

कुरुते सुधां सुखोदकपातं विश्वौषधं वैकम् ॥ ३ ॥

अत्रमण्डं पिषेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चनान्वितम् ।

विषमोऽपि ममस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ४ ॥

अथ कावल्यात् तदन्तरमग्निमान्द्यादिविक्रियामाह, समस्येत्यादि । रक्षय
मिति पालनम् । वातनिग्रह — वातस्य प्रशमनमित्यर्थः ॥ १-३

तिकटुकमित्यादि ।—वाक्पटेनाय घोरो दुग्धाधिकारं पूडितः । अज्जमोदा
यमानो, एव सर्वतान् परिमार्जने, अदि मन्दाजने पुनरज्जमोदेव । अथ हि—“अन्-
मन्दाजने प्राथम्यमौदा च यमानिका । अदि मन्दाजने अथा अज्जमोदाऽज-
मादिका ॥” इति ममधरणधृतानामिति —धरण-शुभा, तथा मम यथा व्यात् तथा
धृतानाम् अन्तु एतदज्जमोदो धरण, समाप ते धरणधृतादिति विग्रहः ।
अष्टमो हिङ्गुभाग इति ।—विकटुादीनां सप्तभागास्तदेकमात्रमथो हिङ्गुभाग इत्यर्थः ।
वातरीणाश्च हन्तीत्यत्र वाक्पटे वातदुग्धादौ हन्तीति कश्चित् पाठः ॥ २ ॥

समस्यादीः—एषदुग्धो यवचारः । विश्वौषध वैकमिति ।—वाग्भू, पूर्वयोस्ता-
दस्य इत्येव वाग्भो वा । गोमर्गे—गो मूत्रेकिकरवत्, सते मीढे वातविघ्नः ।
दूर्णं दूर्णमित्यर्थः, दूर्णं दूर्णम् ॥ ३ ॥

अष्टममिति ।—अष्टमं अथ अष्टमस्य इति कश्चित् । अथ हि—अष्टमस्य
दुग्धाधिकारं एव अष्टमोऽष्टमस्य अर्थः अथ अष्टमस्य दूर्गाधिकारितिराष्टम-
मित्याह ॥ ४ ॥

अधमण्डगुणाः ।—

क्षुब्धोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहृत्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥५॥

तौच्छाम्निचिकित्सा ।

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिवेदौष्टुस्वरीं त्वचम् ।

आभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥

यत्किञ्चित् गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भेषजम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्रपनं दिवा ॥ ६ ॥

सुहृमुंहुदुरजीर्णेषु भोज्यमस्योपकल्पयेत् ।

निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न निपातयेत् ॥ ७ ॥

विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूपणम् ।

पिवेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नी त्वक्पत्र-सुरभीकृतम् ॥

पुशोधन इत्यादि ।—षट्गुणो हि मण्ड इति ।—यद्यपि माधवकरोच द्रव्यगुणं —

“सुतण्डुलातो प्रसृतहयस तददंमुद्गः कटुकश्च तक्रम् । कुल्लुङ्गी मैश्वरिद्रुतेभसु
पमिष्य सर्वैः क्रियते हि मण्डः ॥” इत्यादिबचनानन्तरं पुशोधन इत्यादि पदं
परितं, तथाप्यद्रमण्डव्यापि मण्डचमामात्यादेतत् गुणाटकं संयम् । कुल्लुङ्गी
धन्याकं, तच्च मनाम्भुष्टं शाल्यं, त्रिविः पुनरस्य यथोक्तमानो तुल्लुङ्गुर्द्रो तक्र-जले
युक्त्वा दत्त्वा शिपाया मण्डो दाष्टः । यथात् विकटुकादिभिर्गन्धा संस्कार
इति ॥ ५ ॥

अथचिकित्सासाह, नारीक्षीरेत्यादि ।—उडुस्वरत्वच कर्प, पायसपत्रे तु—
उडुस्वरत्वचः पलं, तण्डुलं नारीक्षीरेणानुसूपं दत्त्वा पायस, काण्डं । यत्किञ्चि-
दित्यादि—सर्हिपीडुम्बादि ॥ ६ ॥

सुहृमुंहुदुरित्यादि ।—तथाऽजीर्णेषु सुहृमुंहुर्भोज्यमस्योपकल्पयेत्, यथा निरि-
न्धनोऽपि, अक्षरमित्यवकाशं लब्ध्वा, एतमानुरं न निपातयेत् न मारयेत्, धानु-
पाकादिति भावः । अत्र हि—“आहारमपिः पचति दीयन्नाहारवर्जितः । धानुं
चानेषु दोषेषु न जीवेद्धानुमंशये ॥” इति ॥ ७ ॥

विश्वामयेत्यादि ।—त्वक् गुडत्वक्, तत्रपत्रे सुरभीमाचलकारके ईधे । पत्र-

पञ्चकोलं ममरिचं पडूपणमुदाहृतम् ॥ ८ ॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नामरेण गुडेन वा ।
 सैन्धवोपहिता वापि सातत्वेनाग्निदीपनी ॥ ९ ॥

मिन्धूत्यपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्ण-
 मुष्णास्वना पिबति यः खलु नष्टवह्निः ।
 तस्याग्निप्रेण सद्यतेन वरं नवास्व
 भस्मोभवत्यग्नितमात्रमिह क्षणेन ॥ १० ॥
 मिन्धूत्यह्नित्रिफलायमानौ-
 व्योपैर्गुडांगर्गुडिकां प्रक्षुष्यात् ।
 तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन् ना
 भुञ्जीत मन्दाम्बिरपि प्रभुतम् ॥ ११ ॥

कोल ममरिचं पडूपणमिति —पटल —“मरिचं दिव्यलो गृह्णी मापट ममरि-
 हृतम् । दिव्यलोम्लसंयुक्तं पटुदण्डमुच्यते । मापि पञ्चोपलक्षेण मयस्यैव पड-
 वलम् ॥” इति । पटल पडूपणं अर्धेदरिचये इत्यम ॥ ८ ॥

हरीतकीवादिः—मुष्णतया । योग्यतया मितया युज्यात् कफे, गुडेन वा, सैन्धवेन दोषतदपि, विप्रियादातकफे ॥ ९ ॥

मिन्धूत्येवादिः—पण्य हरीतकी, इत्यत्रमिह शब्दमन्वान् । मधोऽथा दिव्यलो, अवापि पूर्ववदुच्यते । वा—पटलमिति यावत्, सामान्यभासविक-
 मदीत्यर्थः । अत्रिदिह सैन्धवादीनां भासभेदात् सातिप्रमिह हरिचन्द्रमत वर्ण-
 ॥ इति । पडूपणा—“हरीतकी हरिहरमुष्णपडुगुणा पटुगुणा पटुरविभाम दिव्यलो ।
 विजितकं परवदनेकमेवै वसायनं तुदं पणं अग्निदीपनम् ॥” इति । अत्राहम्भ
 ममभारिनेति ॥ १० ॥

मिन्धूत्येवादी—गुडादेरिति—एकदण्डममोऽथ दुग्धभासः, प्रादेव हि उंसा-
 मिन्धूत्येवादि उच्यते च गुडो वदन्तो न तुदं इत्यादिर्लक्षः । अथे तु—सर्वेषु-
 दोषेण विजिते तुदं, तत्राह गुडादेर् मन्दिप्रभुर्धे, येन दुग्धमिति, लोदके
 ॥ गुडा तुदं इति एवमनुपपद्येत भवतीत्याह, । अग्निमवाहृदिति ।—मन्दादिरदि

कपित्थसक्रचाङ्गेरी-मरिचाजाजिचित्रकैः ।

कफघातहरीशची खड्गे दीपनपाचनः ॥ १५ ॥

शार्दूलकाष्ठिकः ।—

पिप्पली शृङ्गवेरश्च देवदारु सचित्रकम् ।

चविकां विल्वपेयीञ्चाजमोदाश्च हरीतकीम् ॥

महौषधं यमानीञ्च धान्यकं मरिचं तथा ।

जीरकश्चापि हिङ्गश्च काष्ठिकं माधयेद्विषक् ॥

एष शार्दूलको नाम काष्ठिकोऽग्निबलप्रदः ।

सिद्धार्थतेलमधुष्टो दग् रोगान् व्यपोहति ॥

कासं श्वाभमतीमारं पाण्डुरोगं भकामलम् ।

श्यामश्च गुल्मशूलश्च वातगुल्मं सवेदनम् ॥

अर्गामि श्रययुञ्जैव भुक्ते पीते च साध्यतः ।

क्षीरपाकविधानेन काष्ठिकस्थापि माधनम् ॥ १६ ॥

अग्निमुखं चूर्णम् ।—

हिङ्गभागो भवेदेको यथा च द्विगुणा भवेत् ।

पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥

भोजनार्थे इत्यादि अष्टम् ।—इमं शृङ्गवेरं सर्वेऽप्यादियन्ते इत्यस्य मतान् मरुत
अथवाच ॥ १४ ॥

कपित्थोद्यादी—कफघातहर इत्येव पाठः, म म् कफपित्तहर इति, इत्येव
एषांभोजनार्थे कपित्थादीनां घातककडकान्यात् । अह इति—वृषविर्षका परि-
भाषिको मया, अथ विधानज्ञातीनामादिभार एवेत्यम् ॥ १३ ॥

पिप्पलीद्यादी—विश्ववेरी विश्वनाटु शृङ्गवेरम् शार्दूलम् । एषान्
निभाज्यैव काष्ठिकं चतुर्तेजस मन्थनम्, हिङ्गुश्रीरुचदोष इत्येव इत्युपदिशति
इहा । साध्यतेऽप्यादिभार । क्षीरपाकविधानेति—इत्यादिसंज्ञं क्षी-
रिकादिदिमाहवा । अथ एवेऽत्रमन्थ—“क्षीरमस्तारमन्थनं शक्तिं पाकं, अथा
विषम् । मन्थनं पाकं च मन्थेणु कथान् श्लेषे अमुमुदम् ॥” इति ॥ १६ ॥

यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
 चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठश्चाष्टगुणं भवेत् ॥
 एतद्दातहरं चूर्णं पीतभात्रं प्रसन्नया ।
 पिवेद् टप्पा मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥
 मोटावर्त्तमजीर्णञ्च ग्रीहानमुदरं तथा ।
 अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥
 अर्शोहरं टीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम् ।
 कामं खासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥
 चूर्णमम्बिमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ १० ॥

पानीयभक्तगुडिका ।—

रसोऽर्धभागिकस्तुल्या विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।
 भक्तोदकेन सम्मथ्यं कुर्याद् गुञ्जानिभान् गुहीन् ॥
 भक्तोदकानुपानैका सेव्या वङ्गिप्रदीपनी ।
 वार्य्यश्चभोजनश्चात्र प्रयोगे सात्म्यमिथ्यते ॥ १८ ॥

हृष्टदम्बिमुखं चूर्णम् ।—

द्वौ चारौ धित्कं पाठा-करञ्जलवणानि च ।
 सूक्ष्मैनापत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गु पीष्करम् ॥

हिङ्गुभाग इत्यादी—विगुलेत्याद्यभागापेक्षया एव विगुषेति । प्रसन्नयेति—
 मविश्रम्भाने, दध्नेति गुडवाने, मस्तुनेति चम्पकशुशाने, सुरया कफवाने, उष्णवारिणा
 मामशाने कफे च ॥ १० ॥

पानीयभक्तगुडिकायां—रसोऽर्धभागिक इत्येकभागापेक्षया ; क्षेपितम् कश्चपि-
 कायं रससाहं गन्धकं क्षिपन्ति । विडङ्गादीनां प्रत्येकं रसापेक्षया विगुषो भागः ।
 अर्शोऽधिकारोक्तभक्तगुडिकायां विडङ्गादीनां रसापेक्षया प्रत्येकं विगुषो भागः
 इति शब्दः । भक्तोदकेनेत्यभक्तपानीयेन ॥ १८ ॥

हृष्टदम्बिमुखे—करञ्जं करञ्जसूतस्य लवङ्गं ; यत् एतस्य सुदुर्मेन कीविदत्त
 पुत्राणां फलमिन्द्रेण फलवपणमुपदिष्टं, तच्छोधनविषयं श्लेष्मं । लवणानि

गठी टावीं त्रिहृन्मुक्तं षचा सेन्द्रयवा तथा ।
 धात्रीजीरकवृषास्त्रं श्येयसी चोपकुञ्चिका ॥
 अश्ववेतनमग्नीका यमानी सुरदारु च ।
 अभयाऽतिविषा श्यामा हृषुपारगुग्गुधं समम् ॥
 तिनमुक्ककशियूणां क्रीकिलाक्षपलाशयोः ।
 चाराणि मीहकिहृश्च तप्तगोमूत्रसेचितम् ॥
 सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 मासुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम् ॥
 दिनत्रयश्च शुक्लेन चार्द्रकस्वरमेव च ।
 अत्यग््निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निममप्रभम् ॥
 उपयुक्तविधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
 अजीर्णकमयो गुल्मं श्लीघ्नानं गुदजानि च ॥
 उदराण्यन्त्रहृत्तिश्च अष्टीनां वातगोणितम् ।
 प्रणदत्युखणान् रोगान् नटमग्निश्च दीपयेत् ॥
 समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा सुभाजने ।
 टापयेदस्य चूर्णस्य विडालपटमावकम् ।
 गोदोहमावात् तत् सर्वं द्रवीभवति सोषकम् ॥ १८ ॥

पञ्चपर्यायि, इलायं महादंष्ट्रं, चैयसी द्रवपिपली, एवं सर्वसादिदीपनयोगे,
 धात्र पर दंष्ट्रसां शक्ता गृह्णतेः उपकुञ्चिका अश्वजघ्नैरकम्; अश्वीका
 तिलिही, एवं सर्वसादिदीपनयोगे, पुरीष संदहादी पुनरशीकपा चाहरी गृह्णते ।
 श्यामा इहदारुः, चाराश्वः शोचाश्वपम्, तिनमुक्कदेवाय तिल्यायदहृत्,
 अश्ववेतान्, मुक्कः चट्यायादनी, मीहकिहं मण्डूरं, तत्र पुराणं वाटम् ।
 अश्वदम्, किहं इदमेव पादिहृत् अश्वुरादिति । तत्रं दोमुपरीचितादिति ।—
 च टपय कृत्वा मन्था मोसुवनिर्वापितमिदमेः, एवं सर्वं मण्डूरदोहनं संक
 मुक्तेति । दहन्मुक्कमभानिरेषश्च, तदभाषे नादिपेन टपयन्तु
 गोदोहमावत् गोदोहमावत् १११ ॥ ११ ॥

भास्करलवणम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याककृष्णजीरकम् ।

मैन्धवञ्च विडङ्गैव पञ्च तालीशकेशरम् ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।

मरिचाजाजिशृण्ठीनामिकैकस्य पलं पलम् ॥

त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुडवद्वयम् ।

टाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चास्त्रवेतसात् ॥

एतच्चूर्णीकृतं श्लेष्मणं गन्धाद्यममृतोपमम् ।

लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम् ॥

जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।

वातगुल्मं निहन्त्येतद् वातशूलानि यानि च ।

तक्रमस्तुसुरांसीधु शक्तकाञ्जिकयोजितम् ॥

जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च ।

मन्दाग्नेरशतः शक्तो भवेदाश्वेव पावकः ॥

अर्शांसि अहणीदोषं कुष्ठामयभगन्दरान् ।

हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान् ॥

प्लीहानमश्मरीञ्चैव श्लामकामोदरक्रिमीन् ।

विशेषतः शर्कराटीन् रोगान् नानाविधांस्तथा ।

पाण्डुरोगांश्च विविधान् नाशयत्यर्शनिर्यथा ॥ २० ॥

अष्टम—पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

हिङ्ग चञ्चाजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥

भास्करलवणे—किञ्चन नामकिञ्चनपुष्पम् । पञ्च सौवर्चलस्येति ।—पञ्च पलानि सौवर्चलस्येति । त्वगेले चार्द्धभागे च इति—पलापेक्षया, तेन त्वगेलेषु, प्रत्येकमष्टपलमित्यर्थः । गन्धाद्यमिति ।—पवतानीमादिद्रव्ययोगादेव, न पुनरपरवानुजातप्रसेपेण ॥ २० ॥

द्वौ चारौ ह्युपा चैव दद्यादर्धपलोम्भितान् ।
 टधिकाष्त्रिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥
 पार्श्वकम्बरमप्रस्यं घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रगप्यते ॥
 अग्निमां नागनं त्रैहं तथा गुणोदरापहम् ।
 यत्र्यावुदापचीकाम-कफमेदोऽनिलानपि ।
 नागयेद् ग्रहणीदोषं श्लथयुं सभगन्दरम् ॥
 ये च वस्तिगता रोगा ये च कुष्ठिममाश्रिताः ।
 सर्वांस्ताम् नागयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ २१ ॥

मसुपट्पनर्क घृतम् ।—

पनिकैः पञ्चकोनैस्तु घृतं मसुचतुर्गुणम् ।
 मक्षारैः मिहमस्वाम्निं कफगुण्यं विनाशयेत् ॥ २२ ॥

बडवामुखचूर्णम् ।—

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वाम्निभिः मितासुषैः ।
 बडवामुखं विजयते गुरुतरमपि भोजनं चूर्णम् ॥ २३ ॥

१५९/१५९५ — भस्मातकमहस्त्रार्धं जसुद्रोणे विपाचयेत् ।

षट्भागावगोपञ्च कपायमवतारयेत् ॥
 घृतप्रस्यं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् ।
 त्रापणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥
 क्षिप्रं चथ्याजमोदा च पञ्चैव श्लवणानि च ।
 द्वौ चारौ ह्युपा चैव दद्यादर्धपलोम्भितान् ॥

विपरीकादि — मन्द्यादिषु मन्दाग्निनां अग्निघृतम् । अग्निमेदा अग्निमा
 (अग्निमानो) । द्वौ चारौ अग्निघृतः सन्निपातः ॥ २१ ॥

मसुपट्पनर्क घृतम् इत्युक्तं — “अग्निघृतप्रमादात् सन्निपातं इत्युक्तं”

१५९५ १५९५ अग्निघृतम्, अग्निघृतं अग्निघृतम् ॥ २१ ॥ २१ ॥

दधिकाम्बिकगुह्यानि स्नेहमात्रासमानि च ।
 आर्द्रकस्वरमस्रैव शोभाञ्जनरमं तथा ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 एतदस्निष्टृतं नाम मन्दास्नीनां प्रशस्यते ॥
 चर्गमां नाशनं श्रेष्ठं मूढवातागुलोमनम् ।
 कफवातोद्धवे गुल्मे श्लेष्मिपदे च दकोदरे ॥
 शोथं पाण्डुमयं कासं चर्हणीं श्वासमेव च ।
 एतान् विनाशयत्याशु तमः सूर्य इवोदितः ॥ २० ॥

चारुगुह्ये—इ पञ्चमूले त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम् ।
 दन्तीं चित्रकामास्फोतां राक्षां पाठां सुधां शटीम् ॥
 पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् ।
 त्रिःसप्तकत्वस्तद्वस्म जलद्रोणे च गान्तयेत् ॥
 तद्रमं साधयेदग्नीं चतुर्भागावशेषितम् ।
 ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
 मिडं गुडन्तु विघ्नाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।
 वृश्चिकालीं द्विकाकोष्ठीं यवचारं समावपेत् ॥
 एते पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च ।
 हरीतकीं त्रिकटकं सर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥
 हिङ्गुस्त्रिवेतसाभ्याश्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।
 अक्षप्रमाणां गुडिकां कृत्वा खादेद् यथावलम् ॥

ब्रह्मद्रिष्टने—भस्मतकसहस्रांश्चमिव्याकृतिमानान् : शोभाञ्जनरसः, शोभा-
 ञ्जनस्य मूलत्वच. स्वरमः ॥ २४ ॥

चारुगुह्ये—आम्बोता नवमञ्जिका (हाकरमालि) इति ख्याता : सुधा सुही, तस्य
 मूलम् । त्रिःसप्तकत्व इति—एकविंशतिवारान् वाराभिधेये कृत्वस्पर्शयः । वृश्चिकाली
 वृश्चिकपत्नी ; काकोष्ठी काकोली-धीरकाकोष्ठी । एते पञ्चपला भागाः पृथगिति
 छेदः । पञ्चपलानोऽथ पञ्चमिति श्रेष्ठः । तेन हरीतक्यादीनां वचान्तानां मित्रित्वा

अजीर्णं अरयत्येष जीर्णं सम्दीपयत्यपि ।
 भुक्तं भुक्तञ्च जीर्व्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥
 ग्रीहार्गःश्वययुश्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् ।
 मग्नाग्निविपमानीनां कफे कण्ठोरसि स्थिति ॥
 कुष्ठानि च प्रमेहांय गुल्मञ्च व्यपोहति ।
 श्यातः चारगुडो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

चित्रकगुडः ।—

नामारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी ।
 विना घात्रीरसं सोऽग्निन् प्रोक्तचित्रगुडोऽग्निदः ॥ २६ ॥

आमाजीर्ण-चिकित्सा ।

वचालवणतोयेन वाप्तिरामे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्ण-चिकित्सा ।

अथं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
 तद्वस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाह्लेदिभावाच्च भयत्यघस्तात् ॥ २८ ॥
 विदह्यति यस्य च भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठमसञ्च यस्य ।

पद्य वनानौल्ये. । हिमश्रुवेतसयोरपि निमित्तैव हे पथे । रोगयुक्त इति ।—न तु
 स्वये, शीत्यधातुचयभयान् ॥ २५ ॥

नामारोग इत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

अग्निमाद्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमाद्यप्रकरण एवाजीर्णचिकित्साभाह,
 वनेत्यादि ।—अथानुपपन्नश्चपुष्केनीथीदकेन किंवा इत्यवा अइशनेनोदकेन
 मन्वनेन वा समनम् ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्साभाह, अथमित्यादि ।—सुसुतस्य । शीताम्बुना परिपाक
 मेतीति शुकं तदेवोपपादयति, तद्वामेत्यादि ।—हिमश्रुं हेनी । तदिति—
 शीताम्बु. अग्नाजीर्णम्; पित्तं निहन्तीत्यस्य. । आह्लेदिभावादिनि—इव
 त्वात् ॥ २८ ॥

विदह्यति इत्यादि ।—सुसुतस्य । सुसुतमावर्ति ।—मन्वनेन, वानंश्या, यावद

द्राक्षासितामाचिकसन्धयुक्तां लीढ्वाभयां वै स सुखं समित ।
 हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैम्भवहिर्युक्ता ।
 सोक्षारध्मं भृगमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् तुषाच्च ॥२८॥

विष्टश्वाजीर्णचिकित्सा ।

विष्टश्चे स्वेदनं पय्यं पेयञ्च लवणोदकम् ।

रसमेपे दिवास्त्रप्रो लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ३० ॥

व्यायामप्रमटाध्ववाहनरतक्लान्तानतीसारिणः

शूलश्वासवमस्तृषापारिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् ।

भुक्तमित्यर्थः; भुक्तमाकर्ष्य माकाशब्दो वर्तते । किंवा भुक्तभावमिति भोजनान्तरं, तत्कालमेवेत्यर्थः । “अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रम्” इत्यादि वाक्यं, तथा— “विदग्धने यस्य तु भुक्तभावम्” इत्यादि वाक्यं, तथा—“भवेदजीर्णं प्रति यस्य शब्दा” इत्यादि वचनानामनु सौश्रुतवचनमनापमिति, अजीर्णं, भिषजनिषेधस्य स्वयमेव मुमुनेनीकत्वान्, लङ्घनाद्युपदेशाच्च; ‘तव तच्च किनाप्ययवैरेण घृणरवैरेण प्रकल्पित योग्यप्रतिदमिस्थाच्च जैम्बडः । अपरे तु प्रषाराङ्गरिपाठदर्शनाच्च योग्यमेतदर्थं मन्यन्त एव, किन्तु स्व-व्याजीर्णे बोध्यमेतत्, प्रभूताजीर्णे तु, ‘मेषजसम्बन्ध’ न कुर्यात्, अस्याजीर्णे तु शीघ्रं मेवमिति । हरीतकीत्यादी ।—धान्यतुषोदः सन्धानविशेषः, तदभावे काष्ठिकं, तेन सिद्धा उत्सृष्टिश्च ॥ २८ ॥

विष्टश्वाजीर्णचिकित्साभाह, विष्टश्च इत्यादि ।—लवणोदकं सैम्भवयुक्तसुषोदकमित्यर्थः । रसमेपे दिवास्त्र इत्यन्वयोपलक्षणाः; महति च लङ्घनमुचितम् । लङ्घनमित्युपदेशः; अथे तु—लङ्घनशब्देनात्र साधकरो विधिरिष्यते, तेन लघुत्वं यथा नरणां कालप्रतीक्षणं पावनोपधं तथा स्वेदस्य प्राप्यते, न परलङ्घनमुपवासः, द्रोणस्यान्वयादित्याहः । वातवर्जनमिति—वातस्थामेवनम् ॥ ३० ॥

व्यायामेत्यादि ।—रनेति भावे क्तः, रतमनुरक्तिरामक्तिरिति यावत्, तेन व्यायामादी अतिरतत्वेन च क्लान्तानामित्यर्थः, न तु रत मुरत, मस्य प्रमदाद्यङ्घनेनैव लज्जत्वात् । वाङ्मनस्य इत्यादिशानम् । व्यायामादिक्लान्तानामाद्य धातुपुरुषार्थम् । यदुक्तं—“सप्रप्रमदास्य नरो वराह इव पुष्यति” इति । अशीसारं दिवास्त्रापः ककवईकतया स्रोतःसंरोधकतया प्रभावात् इति; स. च सर्वातीसारं कफवर्ज्यं श्रेयः । शूलशामयत्वादिषु वात

क्षीणान् क्षीणकफाब्धिगून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरिताश्चराविरगनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ३१ ॥

भालिप्य जठरं प्राप्नो हिङ्गुत्पूषणसैश्वरैः ।

दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ३२ ॥

धान्यनागरसिद्धन्तु तोर्यं दद्याद्विचक्षणः ।

धामाजोर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ३३ ॥

शान्या प्रभावाद्वा हितः । क्षीणानिति—वातक्षीणान्, तेन सुशुतोक्तरसादिधातु-
कथेऽपि दिवास्वाप, प्रापयेत् । क्षीणकफानिति—स्वतन्त्र, किञ्च न्यायानादिर्नपि
योग्यः तेन न्यायानादिक्रान्तान् क्षीणकफानेव दिवा स्वापयेत् । गिरुणाश्च निद्रा-
मात्रत्वाच्च दिवानिद्रा । मदहतानिति—मदहतान्, तथाच मद्यजराणां दिवास्वाप ।
वृद्धान् प्रति धातुपुष्टायम् । रसाजीर्णिनो रसविशेषपाकार्थं दिवानिद्रा रात्रौवपि,
निद्रितसैवाहारपाकस्य दृष्टत्वात् । किञ्च निद्राणस्य स्रोतःमदोचादनिर्गच्छन्
देहोष्णो जठरानलमुद्दीपयति, तेन शौचमजोर्णस्य पाकः । न च—दिवास्वप्नात् कफ-
पित्तयोः प्रकोपो भवति, तदुक्तं चरके—“दिवास्वप्नात् श्लेष्मपित्ते प्रकुप्येने” इति,
तत्रप्रकोपाद्यतन्पश्चात् एव कफं न स्यादिति वाच्यं, यत् स्रोतःमदोचादुपजात-
जठराग्निर्जठराजीर्णपाचक एव, न तदा कफपित्तयोः प्रकोपः, प्रतिनियतशक्ति-
त्वाद् भेषजानामिति । अथ वा कफपित्तप्रकोपस्यैवपि नाशिमाम्, तथाविध-
दोषदृश्यसयोगाभावात्, न चा- नियमः, यत् कफप्रकोपेऽवश्यमग्न्युपघात इति,
कफपित्तप्रकोपजन्यतिमिरादौ सत्यपि कफपित्तप्रकोपेऽग्न्युपघातादृष्टत्वादिति । रात्रौ
जागरिताना जागरणजनितवातघोभप्रशमनाद्यैरेव दिवास्वप्नः, स च रात्रिजागरण-
कालादहं कार्यः । यदाह वाग्भटः,—“सप्तम्याज्जागरादहं प्रातः सुष्यादस-
न्दितः” इति । निरग्रानामिति ।—अत एव हारीते,—“भुक्त्वा स्वप्नसंसेवैत स्वस्थोऽप्य-
स्वस्थितो भवेत्” इति ॥ ३१ ॥

भालिप्येत्यादि स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

धान्यनागरेत्यादि ।—“कषाई वा कण्ठागुण्डोः” इत्यादिवचनेन तीक्ष्णद्रव्यमाल्य
भान्तसुक्तं, तेनेहापि तीक्ष्णातीक्ष्णयोर्धान्यनागरयोश्चक्षमावाद्या पत्ने यष्टमाणे चाप्य
साहेविकर्षमानं नागरन्तु कषाईमानं याष्टम् । यत्तु धान्यगुण्डापयोगे “गुण्डाव्य-
धान्यतस्यथम्” इति केनचिदुक्तं, तदनापत्तात्प्राद्रिपते । ईशप्रचारसु गुण्डाः
प्रत्यापका, धान्यस्य दग्ध, एव ज्ञेयमिति ॥ ३३ ॥

पथाधिकम्—पथापिप्यलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।

मसुनोथ्योदकेनाथ बुद्ध्वा दीपगतिं भिषक् ॥

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलश्चाथ नियच्छति ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का

स्त्रिधस्य जन्तोर्वलिनोऽत्रकाले ।

पूर्वं मशुण्ठीमभयामशङ्कः

म प्राश्य भुञ्जीत हितं हिताथो ॥ ३५ ॥

किञ्चिदामेन मन्दाग्निरभयागुडनागरम् ।

जग्ध्वा तक्त्रेण भुञ्जीत युक्तेनार्धं पडूपणैः ॥ ३६ ॥

विस्त्रुचिका-चिकित्सा ।

विस्त्रुचिकायां वमितं विरिक्तं सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ।

पेयाटिभिर्दोषनपाचनैश्च सम्यक् क्षधात्तं समुपक्रमेच्च ॥ ३७ ॥

कुष्ठमैश्वयोः कल्कं चुक्रतेनसमन्वितम् ।

पथेत्यादि ।—पथादीनां त्रयाणां समो भागः, तत्र मिलित्वा कर्षप्रमाणं याहाः ।

“कर्षयूर्णस्य कल्कस्य” इत्यादिवचनात् ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णमित्यादि ।—मृश्रुतस्य । रमथेयाजीर्णविययकमितं वाक्यं, भोजनो-

पदेनात् । रमथेये हि म्वन्पदोपः, तेन तवीषधपूर्वकं भोजनं सम्भवतीति । पूर्व-

मितं—प्रातःकाले, यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति शङ्का भवेत्, सोऽत्रकाले यस्य पुत्रस्य

यः भोजनकालः तस्मिन् मशुण्ठीं शण्ठीमहिताम् अभया सम्प्राश्य भुञ्जीतेति

योजन्याः ; न तु पूर्वं सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योज्यं, सम्प्राग्येवनेनैव पूर्वकालस्य मन्त्र-

त्वादिति ॥ ३५ ॥

किञ्चिदित्यादि ।—यद्यपि गुणेन शण्ठीमित्यादि वचनं पूर्वमुक्तं तथापि तत्कपट-

धनमन्त्राद् योमान्तरमैवैतदोध्यम् ॥ ३६ ॥

विस्त्रुचिकाचिकित्सायाह, विस्त्रुचिकायामित्यादि ।—मृश्रुतस्य ।

पेयादीनाञ्च दीपनपाचनत्वं, दीपन-पाचन-धान्यपत्रकादि-संस्कारात् ॥ ३७ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—आतुरस्य तांकातिकी पीडा महती, तद्वद् च तैले प्रक्रमश-

विस्त्र्यां मर्दनं कोणं खल्वीशूलनिवारणम् ॥ ३८ ॥

करञ्जनिम्बशिखरि-गुडुच्यर्जकवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाहोरो हन्ति विस्त्रिकाम् ॥ ३९ ॥

ध्रुपं करञ्जस्य फलं हरिद्राम्

भूलं समावाप्य च मातुलुङ्गयाः ।

छायाविशुष्का गुडिकाः कृतास्ता

हन्तुर्विस्त्र्यां नयनाञ्जनेन ॥ ४० ॥

गुडपुष्पसारशिखरितण्डुलगिरिकर्षिकाहरिद्राभिः ।

अञ्जनगुडिका विलयति विस्त्रिकां त्रिकटुसनाया ॥ ४१ ॥

त्वक्पत्रास्त्रागुरुशिशुकुष्ठैरस्त्रेण पिष्टैः सप्तधाशताष्टैः ।

कम्, अतः क्रिषिबृकं तैलघ दत्त्वा कुष्ठमैश्वरयो कल्पोन कटुणेन मर्दनं कार्य-
निश्चायुहेहा । तैलपाकपणे तु—कुष्ठमैश्वरयोः कल्क. पादिकः, पुष्टे च तु-
गुणम् । खलो इत्यादौ मिरामोटनरुपा वेदना ॥ ३८ ॥

करञ्ज्यादि ।—करञ्जस्य फलम् ; शिखरि अणुमार्गस्तस्य बीजम् । अर्जक,
अतदप्याय इति उच्यते ; तथा हन्तीकाया चन्द्राटोद्यर्जक इति पश्यते ; तस्मात्
अर्जकस्याने अञ्जनेति प्रमादवातः । वत्सकः कुटुम्बः । पीत कषायो वमनादिति ।—
वमनापेक्ष कषायः ।—“काष्यद्रव्यस्य कुडव अर्थायैव जनादके । अर्धभागावशेषेच
षमनेष्ववधारयेत् ॥” इति परिभाषया अर्धगतः कार्यः । अर्धभागावशेषनिवृत्त चतु-
र्भागावशेष इति पाठो दृश्यते, तस्य नियमो मानुसपत्तेः । वमनघातोष्णं, श्लोक-
श्लोकवमिकारकात्रीर्षनिरासाद्यम् ॥ ३९ ॥

व्योषनिद्यादि ।—सुशुतस्यः । मातुलुङ्गी मधुकुडुटी । विस्त्र्योश्चेत्यात्र विस्त्र्यो-
जनितसूक्ष्मां-प्रमीलक-शिरोरोगादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्य्यपिधारात् । किं वा
अञ्जनेन प्रभावादेव विस्त्र्यो हन्ते, इति सुशुतटीकाकृतो व्याख्यानम् ॥ ४० ॥

गुडपुष्पादि ।—गुडपुष्पो मधुकुडुश्च, तस्य सारो यावत् । शिखरितण्डुला
अणुमार्गबीजानि । गिरिकर्षिका श्रेतापराशिसा, तस्या मूलं पाण्डुम् । त्रिकटुकान्त
एकी घोगः । विलयति शमयति ॥ ४१ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक् गुडत्वक् ; परं तेजपत्रम् । अत्रेण पिष्टैर्विस्त्रिकादिभिः

उदत्तं खल्विस्त्रिकाद्यं तैलं विपक्व तदयकारि ॥ ४२ ॥

पिपासायामनुत्क्षेपे लघुस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य या शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ४३ ॥

विस्त्र्यामतिहृदायां पाण्डोर्दाहः प्रगस्यते ॥ ४४ ॥

अलसकचिकित्सा ।

वमनन्वलयसे पूर्वं लघणेनोष्णवारिणा ।

स्वेदो वृत्तिर्लघुनश्च क्रामयातोऽग्निवर्धनः ॥

सरक् चान्द्रमुदरमन्त्रपिटैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवतीकुष्ठ-शताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥

तक्रेण युक्तं यवघूर्णमुष्णं सद्यारमत्तिं जठरे निह्न्यात् ।

पिटैः । शताह्वा श्लुका इति ख्याता; शताह्वैरित्यत्र अत्राह्वैरित्यन्वयं पठन्ति ।

यथा—“रासायनागुणामांघ्री-कुष्ठशियुलघो वचा । पिटमद्येन तच्छ्रेष्ठं विस्त्र्या-

महनर्दनम् ॥” सुश्रुते तु शतपुष्पी अत्रामांघ्री चेति इयमपि न दृश्यते, यथा,—

“कुष्ठवागुरुपतय राम्ना शियुलघा वचा । पिटमद्येन तच्छ्रेष्ठं विस्त्र्यामहनर्दनम् ॥

इति । तैलं विपक्व तदयकारोति ।—त्वक्पत्रादिभिः कल्कीकृतैः काष्ठिकेन द्रव्येण

चतुर्गुणेन तैलं पक्वं सुन्वीविस्त्रोकाद्यं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पिपासायामित्यादी ।—अनुत्क्षेप इत्युत्कासिका, त्रिक्रूति लोके ख्याता इति

नियलः; अन्ये त्वनुत्क्षेप इतीषट्त्क्षिष्ट-दोष इत्याहुः । लघुस्याम्बु चन्द्रमयीतम्,

एव जातिफलासु भद्रघनासु च श्रेयम् । भद्रघनं भद्रमुत्तकम्; अचानरे योगा-

नरं दृष्टफलमत बोध्यम् ।—“आश्राय तद्विशेषतो मातुलुङ्गफलत्वम् । पीत्वा

भद्रघनकायमनुत्क्षेपशक्तिमुच्यते” । पाण्डोर्दाह इति ।—पादपाण्डिपुगदाहस्तं सूक्ष्मां-

शान्दयम् । सूक्ष्मतरलपणाभावे सति सत्रमरादिशलाकया पाददाहः । स च प्रभा-

वान् पाददेशे एव कृतो हितो भवतीति वचनादुच्यते । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“साध्यासु

प्रारब्धं पाण्डोर्दाहनम्” इति । चन्द्राट्टेऽप्युक्तं—“हृदाया दिस्त्र्या पाण्डिदेशे च

दाहः” इति । अतः पाण्डिदेश इत्यत्र पाण्डिदेश इति ये पठन्ति ते भ्रान्ताः ।

पाण्डिदाहस्य सर्वतन्त्रविदितत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अलसकचिकित्साभोह वमनमित्यादि ।—लघणेन सैन्धवेन । वृत्तिरिति—कम्;

वृत्तिः, सा चीदावर्णं वचाभाषा । अत इति ।—अत ऊर्ध्वमित्यर्थः । सरुमिति ।—सगु-

लम् । हैमवती अथा । तक्रेणेत्यादि ।—अरकस्यं । सद्यारमिति सद्यवधारम्,

स्वेदो घटेर्वा बहुवाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितार्पैः ॥ ४५ ॥

तौत्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिवेच्छूलघ्नमौषधम् ।

आमसस्रोऽनलो भालं पक्षुं दीर्घौषधाशनम् ॥ ४६ ॥

इत्यग्निमान्वादि-चिकित्सा ।

अथ क्रिमि-चिकित्सा ।

पारसिय-यमानिका पीता पर्युषितवारिणा प्रातः ।

गुड़पूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ १ ॥

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

केवुकस्य रसं वापि पत्तरस्याथवा रसम् ॥

लिङ्गात् क्षौद्रेण वैडूर्यं चूर्णं क्रिमिविनाशनम् ॥ २ ॥

तस्यै घटे प्रविष्य उदरे स्वेद इत्याह कथितः । तत्र, अरकेऽस्य योगस्य प्रदेह-
प्रकरणे प्रतिबलान् । तस्माद् यवचूर्णयवघारी तत्रैव पिना किञ्चिदूर्णं कृत्वा उदरे
लेपः कार्यः । स्वेदो घटेर्वा बहुवाष्पपूर्णैरिति ।—तत्रकाशिकादिभिर्वाष्पपूर्णैर्घटैर्नयान्-
रुष्णैश्चपुटकादिभिरनया हस्ततापैरपि स्वेद इति योग्यम् । तौत्रार्त्तिरित्यादि ।—
वाग्भटस्य । 'नाजीर्णी' तौत्रार्त्तौऽपि सन् गुणहरमौषधं न पिवेत् । यतः अनेन
सशो मन्दीभूतोऽग्निः दीर्घौषधाशनं पक्षुं न समर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इत्यग्निमान्वादिचिकित्साविहितः ।

अजीर्णात् क्रिमिसम्भवं इत्यजीर्णानकारं क्रिमिचिकित्सायाह, पारसियेत्यादि ।—
पारसिय-यमानो स्त्रीराजशो यमानोति श्लाघा । गुड़पूर्वेति ।—गुडः पूर्वा यस्या इति
गुडं भक्षयित्वा मृदाक् विस्मन् कृत्वा सा पातयेत्थयं । येष्वपि पर्युषितवारि-
येति ॥ १ ॥

पारिभद्रकेत्यादि ।—पारिभद्रकः मन्दारविशेषः । केवुकस्तेति ।—केवुकस्य केटमाहुः

मुस्ताखुपर्णीफलिशिपुदारु-कायः सङ्ख्याक्रिमिग्लकल्कः ।
मार्गद्वयेनापि चिरमवृत्तान् क्रिमौन् निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान्

॥ ३ ॥

आखुपर्णीदन्तैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूषिकाम् ।

जग्ध्वा सौवीरकक्षानु पिवेत् क्रिमिहरं परम् ॥ ४ ॥

पलाशवीजस्वरसं पिबेद्वा चौद्रमंयुतम् ।

पिवेत् तद्बीजकल्कं वा तक्त्रेण क्रिमिनाशनम् ॥ ५ ॥

सुरसादिगणं वापि सर्वयैवोपयोजयेत् ॥

विडङ्गसैन्धवचारु-कम्पिङ्गकहरीतकीः ।

पिवेत् तक्त्रेण सम्मिथ्य सर्वक्रिमिनितृप्तये ॥ ६ ॥

इति ख्यातस्य, तस्य मूलस्वरसः राहाः । एवं पत्तूरसः ; पत्तूरः शान्तिघः,
सौद्रम्यमिति पदं केवुकरसे पत्तूरमेऽपि योज्यम् । निष्ठादित्यादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

मुलेत्यादीः—आखुपर्णी मुखिकपर्णी, दन्तीमेदो वा । फलमधेनात् विफला
राहा, रविगुणमशदान् । क्रिमिग्लुविं कश्चारुः ॥ ३ ॥

आखुपर्णीदन्तैरित्यादि—आखुपर्णी द्रवनी, मुखिकपर्णी दन्तीमेदो वा,
मण्डूकपर्णीत्यन्ते । दन्तं कोमलदन्तम्, यदाह वाक्यटः—“आखुपर्णीकिसलदः
मूषिकैः पिष्टमिश्रितैः । पक्षा पूषिकां स्यादेद् धान्याश्च पिवेदनु ॥” इति । पिष्ट-
केनेति—यत्र पिष्टकेन, क्रिमिहरत्वादिति मुञ्चुतटीकारुतः । शान्तिग्लुपिष्टकेनेति
नियतः । आखुपर्णीपिवस्व भागवयं पिष्टकस्य त्वेको भाग इत्याहुः । सौवीरं
काष्ठिकम् । यद्यपि मुञ्चुते वाक्यटे च चोराणि मासानोत्यादिनाऽव्यभावस्यैव
वर्जनमुक्तं, तथापि विमेषवचनादत्र काष्ठिकानुपालनिति न विरोधभावइति ॥ ४ ॥

पलाशवीजमित्यादि—पलाशवीजस्य स्वरसः तद्बीजकल्को वा । तक्त्रेणेति—
तन्मृगान्मृगान्मयं ; योगो ज्ञेयः । तद्गुणं मुञ्चुते—“पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा
तन्मृगान्मृगान्” इति ॥ ५ ॥

सुरसेत्यादि—सुरसादिगणः सौम्यतः ; सर्वैरेवेति—कल्ककषायकम्पनया ।
विडङ्गसैन्धवत्यादीः—कम्पिङ्गको गुण्यारोचनी, कम्पानुंही इति ख्याता ॥ ६ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलशियुभिर्मरिचेन च ।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नो समुवर्चिका ॥
पीतं विम्बीघृतं हन्ति पक्वामाशयगान् क्रिमीन् ॥ ७ ॥

त्रिफलाघृतम्—

त्रिफला त्रिवृता दन्ती वचा कम्बिज्जकं तथा ।
सिद्धमेभिर्गणां मूत्रे सर्पिः क्रिमिविनाशनम् ॥ ८ ॥

विडङ्गघृतम्—

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विडङ्गप्रस्थ एव च ।
द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचरेत् ॥
पादशेषे जलद्रोणे शृतं सर्पिर्विपाचयेत् ।
प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत् परं क्रिमिमाशनम् ॥
विडङ्गघृतमेतच्च लेह्यं शर्करया सह ।
सर्वान् क्रिमीन् प्रणुदति वञ्चं सुकृमिवासुरान् ॥ ९ ॥
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तरपत्रजः ।
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपो यूकविनाशनः ॥ १० ॥

विडङ्गतैलम्—

सविडङ्गगन्धकशिलासिद्धं सुरभीजस्लेन कटुतैलम् ।

विडङ्गश्यादि ।—धरकश्च । तक्रसिद्धेति ।—तक्रमवाहोदिकं पादगम्, अन्यथा
अथश्रता स्यादित्याहुः । समुवर्चिका सर्जिकाणरः, तं दन्ता भक्षयेत् । विम्बीघृत-
मिति ।—विम्बीघृते त्रिफलविम्बीफलस्य कण्ठघृतशुभं जलम् ॥ ७ ॥

त्रिफलेति ।—त्रिफलाघृते दन्ती नागदन्ती, सा च स्थूलमूलव्याहुः । तद्वचं—
“विहत्कम्पित्कचचा-भागदन्तीफलतयैः । गोसूत्रसावितं सर्पिः पानत क्रिमिनाशनम् ॥”
इति ॥ ८ ॥

त्रिफलादि भ्यष्टम् । विडङ्गघृतं क्वचित् पुष्पिकं तथा इन्द्रे च ; तत्र टीका-
हृद्दिने घृतम् ; इत्यधिकमेवेति श्रेयम् ॥ ९ ॥

। रसेन्द्रेणश्यादी ।—रसेन्द्रः पारदः । ताम्बूलपत्रं पर्णं, “लेपने यौक्तनाशनम्” इति
पाठे—श्रीकं यूकउन्दम् ॥ १० ॥

आजस्य नयति नाशं लिख्यासहितासु युकाय ॥ ११ ॥
इति किमिचिकित्सा ।

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।

साध्यन्तु पाण्डुरामयिनं समोक्ष्य स्निग्धं घृतेनोक्ष्मधय शुद्धम् ।
सम्पादयेत् चाद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ १ ॥

सविद्यहेत्यादी ।—शिक्षा गन्, शिष्येति कैविदाहः । अन्ये तु गन्धकगुल्फा गन्धक-
शय्यागमेवेति वदन्ति । सुग्भीजनं मीमंयं, तत्र चतुर्गुणं यावद्गुणं ॥ ११ ॥
इति किमिचिकित्साविहतिः ।

पुण्येकमितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रियन्तत्तं पाण्डुरोगचिकित्सायाः, साध्यनिश्चयि ।—सुश्रुतस्य । समीचीनाति अनुसन्धादुपसर्प्य तद्दोषविशेषं मध्य गुणवत् स्निग्धमेव, न स्निग्धं पाण्डुरोगे स्वेदनियमात् । उक्तं हि सुश्रुते—“पाण्डुरो गेहो राश्वपिचो लपासं; जातीयो दुर्भोऽजीर्णमुक्तः । दकोदरी गभिणी पीत-
मयो नेते ज्वेयाः यथ सप्तऽतिमारी ॥” इति । घृतेनेति ।— न तु तैलादिना सर्प-
पाण्डुरोगाया पिचपधानत्वात् रक्तद्वयात् । उक्तं हि सुश्रुते—“त्यागभक्त लवणानि मयं शर्दं दिवाम्ब्रमतीव तीक्ष्णम् । निषेज्यमाषस्य प्रदूष्य रक्तं दीपास्वर्ष पाण्डुरतां नयति ॥” इति । पित्तं घृतस्य प्रधानत्वात् घृतेनेव सेहनं युक्तम् । घृतघ्नं श्वजसं-कृतमिव देयं बहुगुणत्वात् । उक्तं हि चरके—“कल्याणकं पञ्चगव्यं महा-
तिक्तगवापि वा । सेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥” इति । उक्तं हि सुश्रुते च—“किञ्चनैव घृतेनेत्याहुः ।” कर्हमिति वचनेन, अथ इति विरचनेन । यथापि पाण्डुरोगे वसनं निविद्धं, यदुक्तं—“न वामयन्तु तैमिरिकं न गुल्फिनं न चापि पाण्डुरोगपीडितम्” इति, तथापि पीडितमिति वचनेन प्रकृतपाण्डुरोगविषयं तद्वर्षं श्रेयम् ; उपक्रमे तु कामलमुदीपाद्यपेचया कपीद्वेकावस्थायां शट्वमन श्रेयम् । तथा च हारीत—“कालमुदीपप्रकारिं शरीर समीचा दद्यान्नन विधिः” इति । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“एतेऽप्यजीर्णञ्चयिता वस्या वै च विवायुगाः । अतीव चोन्मत्तफाले च सुमंथुकासुता” इति । विरचनसु तीक्ष्णमेव ; यदुक्तं,—“शक्तस्य शिवात्सुमोत्तमनि कपीपदिष्टानि भिन्नदिश्यात्” इति ॥ इदानीं संशोधना-
नसर्दं कृतसंस्पर्जनकमस्य दोषविशेषा मनार्थमाह, सन्धाददित्यादि ।—हरीतकी

पिवेदृष्टं वा रजनोविपक्षं सत्रैफलं तैस्वकमेव चापि ।
विरेचनद्रयकृतपिबेदा योगाद्यवैरेचनिकान् घृतेन ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा ।

विधिः त्रिग्वसु वातोत्थे तित्तशीतसु पैत्तिके ।
त्रैमिके कटुरुक्षोणः कार्या मित्यसु मित्यके ॥ ३ ॥
द्विशर्करं त्रिद्वयं पलाशं पैत्तिके पिबेत् ।
कफपाण्डो च गोमूत्र-क्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ॥
नागरं लौहचूर्णं वा क्षयां पथां तथाऽश्मजम् ।
गुग्गुलुं वायु मूत्रेषु कफपाण्डुमयी पिबेत् ॥

चूर्णमेव प्रयोगेनैवासाधनैर्वायसादिभिर्हरीतकीचूर्णवहुनैरित्यर्थः । हरीतकीचूर्णं
युतेरिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

रजनीविपक्षनिति ।—हरिद्राकन्काकायाभ्यां सिद्धमिति मयदासः । तत्र, कल्क-
कायकरणस्य गणविषयत्वात् । तस्मान् हरिद्राकन्काविहमित्यस्ये, अन्ये तु वसामाण-
हरिद्रापृतमित्याहुः । तत्र, चरककृतत्वात्, इदं वाक्यं भोजननिति । कैफल-
निति—त्रिकलाकायकन्कासिद्धम् ; त्रिकलापटीलपित्तुमर्देत्यादि कुष्ठोक्तं, पात-
नोक्तं वा श्रेयम् । गैलकनिति—वातस्थाध्युक्तम् । विरेचनद्रव्यकृतनिति—विद्व-
दादिद्रव्यसंस्कृतं घृतम् ; इदं हि वाक्यं सूत्रम् । योगाद्यवैरेचनिकानिति ।—
भोजनविरेचनाध्यायोक्तान् घृतेन पिबेदिति ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सानाह, विधिरित्यादि । मित्यक इति इत्यजि ॥ ३ ॥

द्विशर्करमित्यादि ।—त्रिद्वयंमेव त्रिगुण्यशर्करं सत् पलाशंमानं पिबेत्, तेन
शर्करा कर्ष १ भा ५ रति ४ । त्रिद्वयं माया १० रति ८ एवं मिलित्वा पलाशं-
मित्यर्थः, न तु त्रिद्वयं पलाशं सत् त्रिगुण्यशर्करा पलाशकम्, एवं मिलित्वा साईपलाशक
स्यहोपयोगेऽप्या माताया अनर्हत्वात् । गोमूत्रक्लिन्नयुक्तनिति ।—गोमूत्रेषु क्लिन्ना पिबेत्,
तदनु गोमूत्रेषु युक्तानालोडिता पिबेदित्यर्थः ; इहवाग्भटेऽप्युक्तं—“गोमूत्रेषु
वा हरीतकीः क्लिन्नाः” इत्यादि ; अन्ये तु गोमूत्रेषु क्लिन्नासुत्वेदित्यन्वित्याहुः ;
अथे तु चरके वसामाणशोमे चारम्भपरसेनेति पठित्वा चारम्भपरसेन हरीतकीं
दिबेदिति पूर्वेषु योजयन्ति ; किन्तु वाग्भटसंवादात् पूर्वपाठ एव साधुः । नागर-
मित्यादि ।—नागरलीहचूर्णाभ्यामेकी योगः ; कृष्णापथ्याभ्यां तृतीयः, अशमः

सप्तरात्रं गवां मूत्रं भावितं वाप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिवेच्चरः ॥ ४ ॥

फलत्रिकामृतावासा-तिक्तामूनिम्बनिम्बजः ।

कायः क्षोद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ५ ॥

अयस्त्रिलवूपणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।

तैर्मांदकः क्षोद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्डुामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ६ ॥

अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसेचितम् ।

मधुसर्पियुतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥

दीपनद्वाग्निजननं शोथपाण्डुामयापहम् ॥ ७ ॥

नवायसं चूर्णम्—

वूपणं त्रिफलामुस्त-विहङ्गचित्रकाः समाः ।

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥

शिलाजतु, अयं शोथशूलोद्यः । गुग्गुलुमिति चतुर्थः ; गोमूत्रेणेति सम्बन्धने सर्व-
वैत्रः । लौहचूर्णं तु जातितं पुटितञ्च पाण्डु, तदभावे लौहपवित्रा शोथः । मा च
शान्तिचरणविकलाकाशैः पुटपाकेन संसाधनीया, एवं सर्वैः ; तच्च भावकर्मिकं,
शुद्धीचूर्णं मापकचतुष्टयमित्याहुः । एवंगुदं पिप्पलीहरीतकीचूर्णं ; तथा
शुद्धशिलाजतु माषा ३, घृतपेषितगुग्गुलु माषा ८, सर्वैरेव गोमूत्रेण पानम् ।
रुद्रगतमित्यादि—स्वष्टम् ॥ ४ ॥

फालविकेत्वादी । अमृता गुडुषी, तिक्ता कटुकी, मुनिम्बपिरता ॥ ५ ॥

अयस्त्रिलवूपणं—कोलं यच्छरदरं, न तु कर्षावं ; यदाह सुदानसेनः—“अय-

कोलतिलयोधैः समैर्माक्षिकधातुना । मधुना घटकान् कृत्वा जम्बु तत्रं विद-
दतु ॥” इति । त्रिफलापि लक्षः । माक्षिकधातुः स्वयंमाक्षिकं, तदपि गुहं पाण्डु-
तप्तोपमञ्च लौहपदीपादी बोध्यम् । अमुनाह इति तर्कानुपपन्नः ॥ ६ ॥

अयोमलन्यादि ।—अयोमलं पुराणजम्बू, मूत्रोमोमूत्रसिधितमिति—घृतं वाप्यम् ।

ईदृगस्य मण्डूरचूर्णस्य मापकचतुष्टयं विधा विनाम्य भोजनादिमध्यानेषु मधुसर्पिषा
सिद्धं, पदादध्याह्ननस्य मापकं कथयेत् । अमुनाह इति तर्कं दृश्यं वा ॥ ७ ॥

भक्षयेत् पाण्डुहृद्दोग कुर्हार्यःकामलापहम् ।
नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ ८ ॥

वीमराजः ।—त्रिफलायास्तयो भागास्तयस्त्रिकटुकस्य च ।

भागश्चित्तकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥

पञ्चाशमज्जतुनी भागाः पञ्च कृष्यमलस्य च ।

भाक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ॥

अष्टौ भागाः सितायाय तत् सर्वं स्रच्छूर्णितम् ।

माक्षिकेषामुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।

उड्स्वरसमां मार्चां ततः खादेद् यथाग्नि ना ॥

तूपणमित्यादि ।—एकभागापेक्षया नवगुणं मन्थूरचूर्णम्, चादी रक्तिकयं घृत-
मधुर्भा लौहपात्रे लौहमूलिकया विमयं निह्यत्, रक्तिकयं कृत्वा षड्भि. काव्या,
भाषकइयं यावदिति व्यवहारः । वाष्पटे तु तत्रायगुपानघोक्तं, यथा—“व्योषापि-
त्रिफलाविडमूर्धन्मूलमधोरजः । चूर्णितं तत्रमन्थाज्य-कोष्ठाभोभि. प्रयोजितम् ॥”
इति । एतदेव नवायसं सुसुते प्रमेहचिकित्सायां पठितम् ॥ ८ ॥

त्रिफलाया इत्यादि ।—चरकस्य । त्रिफलायास्तयो भागा इति मिलित्वा तयो
भागाः, एवं त्रिकटुकस्यापि, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् । चित्तक विडङ्गयोःरपि प्रत्येकं
पलम् । शिलाजत्वादिभौहचूर्णान्तानां प्रत्येकं पञ्च पलानि, शर्करायादाशौ पलानि,
शिलाजतु च शिवागुडिकीकृविधिना दाह्यम् । कृष्यमलस्य घृतं ।—कृष्यस्वावभाष्य-
मानस्य यत् किं निगच्छति तद्रूप्यमलम् । भाक्षिकस्येति ।—मारणपुटनादिना शुद्धस्य
स्वर्णभाक्षिकस्य । अन्ये तु “पञ्चाशमज्जतुनी भागाः पञ्च कृष्यमलस्य च” इत्यत्र “तथा कृष्य-
मलस्य च” इति पठन्ति ; तत्र कृष्यमलस्येति शिलाजतुविशेषणं ; ततश्च रसायनाधि-
कारि राजतं कटुकं श्रेतमित्यादिना शब्दिभाजतु कृष्यमलत्वेनोक्तं तदिह पृथगे
इत्याहुः । एतन् न व्यवहरन्ति ब्रह्माः । वाष्पटे तु—लौहव्याने कृष्यं पठितम् ।
यथा,—“ताप्याद्रिजतुहृष्यायो-मलाः पञ्च पलाः पृथक् । चित्तकत्रिफलाश्वीव रिकर्तुः
पलिकैः सह ॥ शर्कराएफनीग्नियाचूर्णितं मधुनाऽुताः ॥” इति । तदेव प्रथमे
भेदाद्यविरोधः, उक्तं हि,—“सुवर्णमयवा कृष्यं घीने यथा न लभ्यते । तत्र लौहं
कम्पांश्च भिषक् कृष्यादिष्वप्यः ॥” इति । पूर्वोक्तस्वप्यापि शिलाजतु-लौहमल-स्य-

दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णं भोज्यं यद्येषितम् ।

वर्जयित्वा कुलत्यांश्च काकमार्चीं कपोतकान् ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥

पाण्डुरोगं विषं कासं यन्मात्रं विषमञ्जरम् ।

कुष्ठान्यजरकं मेहं खासं हिकामरोचकम् ।

विशेषाहृत्यपश्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ८ ॥

विशालाकटुकामुस्त-कुष्ठदारुकलिङ्गकाः ।

कर्पाशा द्विपित्तुं मूर्धा कर्पाहां च घृणप्रिया ।

पीत्वा तद्घूर्णमम्भोभिः सुखं लिङ्घ्यात् ततो मधु ॥

पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं खासमरोचकम् ।

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तच्छयेत् ॥ १० ॥

लौहपात्रे शृतं क्षीरं समाहं पथ्यभोजनः ।

पिवेत् पाण्डुमयी शोथी ग्रहणीदोषपीडितः ॥

कल्याणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमयापि वा ।

स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥

माक्षिक-भीहरजोभिपतुभिरेव इत्यने, तेन तन्वकारणचनयोर्न विरोध इति ।
उज्ज्वरः कर्पः । अजरकम् अजोर्णम् । यद्यपि मन्वत् ना पुरुषः ॥ ८ ॥

विशालेत्यादि ।—विशाला मीरचककंठी । कर्पाशा च घृणप्रिया इत्यपवादः ।
किन्तु कर्पाहांमेति । अहं हि चक्रे—“विशालाविकलागुला-कुष्ठदारुकलिङ्गकान् ।
कर्पोन्धितानतिविषा कर्पाहांश्च प्रदापयन् । कर्वा मधुरसाया इी सर्वमेतन् मुख्या-
न्तुगा । सदितं तं रसं पूतं पीत्वा निश्चाय . मधुनु ॥” इति ; अत एव रसनयनान्
कक्कशादिविधानमप्यत्र दीपि बोध्यम् । तेन तद्घूर्णं सुखैः कटुघूर्णम्भोभिपुसादिसया
चतुर्गुणैर्भूदित्वा चतुर्गुणं कृत्वा पिवेत्, अतश्च मधु निश्चादिपदं ॥ १० ॥

लौहपात्र इत्यादि ।—अत उच्यं चतुर्गुणं दीर्घं, पाकानुपपत्तौ । कल्याण-

रिचनं कामलात्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।

ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ११ ॥

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाब्या निम्बस्य वा रसः ।

प्रातर्माद्धिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ १२ ॥

अञ्जनं कामलात्तानां द्रोणपुष्पीरसः स्मृतः ।

निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

नस्यं कर्कोटमूलं वा त्रेयं वा जालिनोफलम् ॥ १४ ॥

अयोरजोव्योपविडङ्गचूर्णम्

लिङ्गैरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ।

सशर्करा कामलिनां विभण्डी

हिता गवाची सगुडा च शुण्ठी ॥ १५ ॥

दावीं सत्रिफला व्योप-विडङ्गान्ययमो रजः ।

सधसर्पियुतं सिद्ध्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ १६ ॥

उक्तं पञ्चगव्यस्युत्पत्तय, उन्मादे वक्ष्यति । महातिक्रम कुष्ठे, रिवनस्य पिप्पलर-
त्वेन ॥ ११ ॥

त्रिफलाया इत्यादि—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अञ्जनमित्यादि ।—अञ्जनं जैत्राञ्जनं, द्रोणपुष्पी दण्डकलस इति केचित् । निशा-
दिभिर्घूर्णाञ्जनं कार्यं ; तदुक्तं तन्मानरे,—“निशागैरिकधात्रीणां चूर्णैरताञ्जनं मतम् ।”
एतच्च सधसर्कराकथा कार्यमित्याहुः ॥ १३ ॥

नस्यमित्यादीः ।—कर्कोटमूलमिति कर्कोटमूलरस इत्यर्थः । जालिनी पीत-
घोषकः ॥ १४ ॥

सशर्करेत्यादि ।—सुशुतस्य । विभण्डी विडता, रिचनार्थमर्थं योगः । गवाची
गौरसर्करकोटो, त्रेतापरजिता इत्यन्ये, अथापि सशर्करेत्यादि घोष्यमित्याह,
मित्यल । कार्मिकस्तु सगुडा च शुण्ठीत्यत्र अकारं भिन्नक्रमं योजयित्वा शुण्ठी
सगुडैति व्याख्याय गवाचीमपि सगुडामाह । एवं सुशुतटीकया इत्यपीति
व्याख्यातवान् ॥ १५ ॥

दावीत्यादि ।—परकस्य । दावींस्तब् ॥ १६ ॥

तुल्या अयोरजःपथा-हरिद्राः क्षौद्रसर्पिषां ।

धूर्णिता कामली लिङ्गात् गुडक्षौद्रेण वाभयाम् ॥ १७ ॥

धात्रीलीङ्गरजोव्योष-निशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।

लीङ्गा निवारयत्याश्च कामलासुखतामपि ॥ १८ ॥

दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायमन्तु

गोमूत्रनिर्वापितमष्ट वारान् ।

विदूर्ष्य लीङ्गं मधुनाचिरेण

कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १९ ॥

पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके ।

कामलायाश्च या दृष्टा सापि कार्या भिषग्वरैः ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यं लीङ्गम्—

विडङ्गसुस्तत्रिफला-देवदारुपडूपणैः ।

तुल्यमात्रमयधूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणं पचेत् ॥

तैरक्षमात्रां गुडिकां कृत्वा खादेद् दिने दिने ।

कामलापाण्डुरोगात्तः सुखमापद्यतेऽचिरात् ॥ २१ ॥

तुल्या इत्यादि स्पष्टम् ॥ १७ ॥ धात्रीत्यादि स्पष्टम् ॥ १८ ॥

दग्ध्वाद्यादि ।—सुस्तस्य । अलङ्घनी विभीतकश्चः । सुमुने कृत्तुपुत्रेण चन्द्रादादिषु—“गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारम्” इत्येव पाठो दृश्यते, अन्ये तु—“गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम्” इत्येव पठन्ति ॥ १९ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सां हलीमकेऽप्यतिदिशति, पाण्डुरोगक्रियानिश्चादि ।—क्रिया विरिचकादिपदा ॥ २० ॥

विडङ्गर्षी—तुल्यमात्रमयधूर्णमिति ।—मिश्रितविडङ्गशूर्णादिमंत्रवर्षं सप्तमयधूर्णं-मित्यर्थः । अथ लीङ्गस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयैवाष्टगुणगोमूत्रेण लीङ्गशूर्णं पक्वाऽप्यतारिने च विडङ्गादिशूर्णस्य प्रसेप इति केचित् । अन्ये तु—विडङ्गादिशूर्णमहितमेव लीङ्गशूर्णस्य पाकः ; गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं सर्वशूर्णापेक्षयैव । अत एवरेगुणं न व्यक्तमिति दृष्टाः । पाकश्चायं सुद्रापाकेष्वेवाहः । अक्षमात्रां गुडिकां कथ्यते, न तु तप्तमात्रं खादेत् । मात्रा दीहादिपत्रादिषु (१) ; अत एव गुडा विभज्य कर्तव्या ॥ २१ ॥

स्रापणाद्यं मण्डरम्—

स्रापणं विफला मुस्तं विडङ्गं च्यवचित्रकौ ।
 दार्वीत्वक्पाचिकी धातुर्ग्रन्थिकां देवदारु च ॥
 एषां द्विपलिकान् भागांयूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 मण्डरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनमग्निभम् ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः ।
 उडुम्बरममान् कुर्व्याद् वटकांस्तान् यथाबलम् ॥
 उपयुञ्जीत तत्रेण सात्तं जीर्णं च भोजनम् ।
 मण्डुरवटका च्येत् प्राग्दाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

मूत्रमित्यादि ।—वरकम् । दार्वीत्वकित्वा षष्ठीसमास, न तु दार्वी लक्
 चेति, “ताद्य दार्वीत्वक् चयम्” इति वाक्यवचनात् । दयिक पिप्लीमूलम् ।
 एमिचतुर्दशदशैः पृथग्प्रियलैरेटाविश्रितिवानि भवन्ति । मण्डुरश्च समुदित
 च्चाष्टगुणं सत् पृथक्प्राप्यलमान भवति । गोमूत्रश्च द्विगुणं चूर्णात्पेक्षाष्ट
 गुणम्, मनोहरागतेन देगुणैश्च नाम्ने । अथ तु—मूत्रमष्टगुणं प्रत्याबलम्
 मण्डुरादिचयैः वदन्ति । चक्रवर्त्यनुमतीऽयं पक्षः । अग्रे दीपिकायामथर्वेण यत्र
 मतेभानोयुक्तम् । एतद्यं न युक्तं, यदाह वाक्ये,—“ताद्य दार्वीत्वक् चयं
 दयिक देवदारु च । लोपादिनवकश्चैव चूर्णद्विगुणं ततः । मण्डुरश्चाञ्जन-
 निभ सर्वतोऽष्टगुणे पचेत् । पृथग्विक्रमे गोमूत्रं वटकीकरणचमी । प्रक्षिप्य वट-
 कान् कुर्व्यात् तान् खादित तत्रभोजनं । इति । वाक्येटीकापाठः—सर्वत इति
 मण्डुरमद्वित्चूर्णादष्टगुणं गोमूत्रमिति व्याख्यातम् । उडुवाक्येऽपि सूत्रं सर्वतो-
 ऽष्टगुणमित्युक्तम् । पृथक् पृथगिति ।—एकपृथक्शब्दे द्विपलिकानीत्यनेन स्वव्याप्त-
 रितोयपृथक्शब्दाच्च मण्डुरचूर्णमेव पृथक् कृत्वा पक्तव्यं, लक्ष्मिशास्त्रपात्रे मूत्र-
 णाद्विचूर्णप्रक्षेप, चूर्णवङ्गलतात्, एव सर्वतं वङ्गुणं प्रक्षेपविषये आसन्नपाक, एव
 प्रक्षेप, अन्यचूर्णस्य तु प्रक्षेप. सव्यक्पाके सन्नेव, अत एवोक्तं—“प्रायो न पाक-
 यूर्णांना भुविचूर्णस्य तत्र हि । आसन्नपात्रे प्रक्षेपः अन्यस्य पाकमात्रे ।” पाक
 भागते इति सव्यक्पाक इत्यर्थः । पाकलक्षणं—“रसो गन्धः युग्मः पाकं वति,
 खादुगादुमर्दधात्” इति । उडुम्बरसमप्रति—कर्षमानान् । पचवटकापकेण शब्देन

कुष्ठान्यजरकं शोधमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
 अर्शांसि कामलां मेघान् ग्रीहानं शमयन्ति च ॥
 निर्वाप्य बहुशो मूत्रे मण्डूरं घ्राह्यमिष्यते ।
 आह्वयन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ॥ २२ ॥

पुनर्नवामण्डूरम्—

पुनर्नवात्रिवृत्तरण्टी-पिप्पलीमरिचानि च ।
 विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम् ॥
 त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चचिकं तथा ।
 कुटजस्य फलं तिक्तां पिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥
 एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्वा स्यापयेत् स्निग्धभाजने ॥
 पाण्डुरोगोदरानाह-शूलार्गः क्रिमिगुल्मानुत् ॥ २३ ॥

मण्डूरवध्ववटकः—

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् ।
 विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसन्निताः ॥
 यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 पक्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् ॥
 ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिवेत् तत्रेण तक्रमुक् ।
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥

प्रकारः । अजरकमजीरकम् । बहुश इति सप्त वारान् । अकेषु तु—आह्वयन्त्यष्ट-
 गुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णत इत्येव पाठो निखिलतः । यतो दीपिकायां मण्डूरापेक्ष-
 देवाष्टगुणत्वं, तन्मायमेव पचः प्रतिभातीति वदता स्वीकृतम् ; गोमूत्रं सर्वचूर्णत
 प्रति त्रिकेनापि प्रतिसंख्यन् निखिलतम् ॥ २२ ॥

पुनर्नवामण्डूरं गोमूत्रेऽष्टगुणत्वं मण्डूरापेक्षयैव, सन्निहितत्वात् व्यवहारात् ;
 अत्रापि द्वैगुणं न व्यवहरन्ति ॥ २३ ॥

मण्डूरवध्ववटके “विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसन्निताः” इति पञ्चकोलादिभागा

अर्शांसि ग्रहणोरोगमूर्खस्तश्मयापि वा ।

क्रिमिं ब्रीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥

मण्डरवष्णनामायं रोगानीकविनाशनः ॥ २४ ॥

धात्रीरिष्टम् ।—धात्रीफलसहस्रे हे पीडयित्वा रसं भिषक् ।

सौद्राष्टभागं पिप्पल्याशूर्णाशैकुडवान्वितम् ॥

शर्कराईतुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धघटे स्थितम् ।

प्रपिबेत् पाण्डुरोगात्तौ जीर्णं हितमिताशनः ॥

कामलापाण्डुहृद्रोग-वाताह्विषमञ्जरान् ।

कामहिकाऽरुचिञ्ज्ञासांशैबोऽरिष्टः प्रशाशयेत् ॥ २५ ॥

द्राक्षाष्टम् ।—पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।

कामलागुल्फापाण्डुर्ति-ञ्जरमेहोदरापहः ॥ २६ ॥

हरिद्राष्टम् ।—हरिद्रात्रिफलानिम्ब-बल्लामधुकसाधितम् ।

सत्तीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ २७ ॥

मूर्चाय एतम् ।—मूर्धातिक्तामिश्रायास-क्षणाचन्दनपर्यटैः ।

त्रायन्तीयत्सभूनिम्ब पटोलास्वददारुभिः ॥

विडङ्गमुक्तसहितान्विषमसञ्चिता इत्यर्थः । अथापि मण्डरापेक्षयाऽण्डगुणत्वं
शुद्धम्, अदेगुण्यञ्च पूर्ववत् ॥ २४ ॥

धात्रीफलत्यादि ।—चरकस्य । सौद्राष्टभागमिति ।—सौद्राष्टमी भागः, जम्बू-
मन्मथश्वरस्य सप्त भागा इति मिथ्यतिः शर्कराईतुत्वा पञ्चाशत् पलानि, अ-
पमेति लेखकदोषान् प्रमादपाठः ॥ २५ ॥

पुराणसर्पिष इति ।—पुराणं दशवर्षेभ्यस्त सर्पिः । जलमत्र चतुर्गुणमर्द्यात् ।
अन्वे तु—“पिष्टा शोणनिकायान्तु पलाशघटी समावपेत् । पुराणसर्पिषः प्रस्थ पठेत्
सीरचतुर्गुणम् ॥” इति हारीतदर्शनात् सीरमत्र चतुर्गुणताहः ॥ २६ ॥

हरिद्रेत्यादीः ।—सीरं चतुर्गुणम् ॥ २७ ॥

मूर्चायुतै बल्लकेन बल्लककणं पाण्डुम् ॥ २८ ॥

अचमात्रैर्धृतप्रस्यं सिद्धं क्षीरं चतुर्गुणम् ।
पाण्डुताक्वरविस्फोट शोधागौरक्तपित्तनुत् ॥ २८ ॥

द्व्योपाद्यं घृतम्—

द्व्योपं विश्वं द्विजनी त्रिफला द्विपुनर्नवम् ।
मुस्ताभ्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥
हृद्यिकाली च भार्गी च सचीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
सर्वान् प्रगमयत्येतद्विकारान् मृत्तिकाकृतान् ॥ २९ ॥
इति पाण्डुरोगचिकित्सा ।

रक्तपित्त-चिकित्सा ।

नोद्विक्तमाटी मंत्राद्यं बलिनोऽप्यश्रुतश्च यत् ।
हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-प्रीहगुल्मज्वरादिकृत् ॥
ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।
अधीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥

द्व्योपनिपादि—वायुद्वयम् । विश्वं विश्वगुणम् । शरीरजैः पुटादि-
शोषितं माद्यम् । द्विजनीं विशनीति ध्याता । शीरमद चतुर्गुणं शोध्यम्,
चक्रदत्त—क्षीरं घृतमम, जलन्तु चतुर्गुणमित्याह ॥ २८ ॥

इति पाण्डुरोगचिकित्साऽन्तिमः ।

पाण्डुरोगवत् रक्तपित्तस्यापि पित्तरक्तकरणाद्यभिचारान्तु पाण्डुरोगान्तर-
रक्तपित्तमाह, नोद्विक्तमित्यादि ।—नोद्विक्तमित्यादिना सौश्रुततिशामाह ; उद्विक्त-
नतिगवेण प्रवृत्तदोषम् । अश्रुत इत्यनेन मूलपथोद्धृतत्वं दर्शयति । शरी-
रुद्वेगो दोषमाह हृद्यिकादि ।—रोगमाह हृद्यिकादिभिः सन्ध्याः, प्रत्येकमिति
शेषः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषमेति—मुद्युतस्य । अतिप्रवृत्तदोषमेति पाठान्तरम् ।
अपतर्पणं लज्जनम् । अरके रक्तपित्ते लज्जनकरणीयपित्तैर्द्विजैः, यथा—“प्रायेण हि
कमुत्कृष्टपान्दोषाश्चरीरिणाम् । इति प्रयाति पिताहक् तन्नाह्वयमादितः ॥”

ऊर्द्ध्वं तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ।
 प्राग्धोगमने पेया वमनञ्च यथाबलम् ॥ १ ॥
 तर्पणं सद्यतद्यौद्र-लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।
 ऊर्द्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
 जलं खर्जूरमृद्धीका-मधुकैः सपरुषकैः ।
 शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ २ ॥
 त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्द्ध्व-रक्तपित्तञ्चरापहः ॥ ३ ॥
 शालपर्णादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।
 वमनं मदनीम्बिश्रो मन्यः सञ्जाद्रगर्करः ॥ ४ ॥

इति । दोषनिदानापेक्षया यत् कर्त्तव्यं तदाह, ऊर्द्ध्वं इत्यादि ।—यदाह परक, —
 “नार्गे दोषानुबन्धनिदानं प्रथमोऽथ च । लङ्घने रक्तपित्तादी तर्पणं वा द्रवो-
 जयेत् ॥” इति । अस्मिन्,—यदि ऊर्द्ध्वमार्गेण सामं विषं कर्त्तव्यं दोष. विष्णोऽथ
 निदानं तदा लङ्घनम्, अन्यथा तर्पणम् । तर्पयतीति तर्पणमयनम् । तत्र यथागुणैश्च
 यात्रम् । ये तु मज्जुतर्पण तर्पणमिति, तत्राह—यथागुणानुबन्धो न संशयोतः स्मृति-
 त्याह—प्राग्धोगमन इति ।—अथाने रक्तपित्तं प्राक् पूर्वं पेयादिति चर्त्तव्यं. ॥ १ ॥

तर्पणमिति चर्त्तव्यं ।—परकस्य । अथम् । एत इत्येव यत्तुगामापीडनं कार्यं
 तदाह, जलमित्यादि ।—अथ सञ्जाद्रादिना जल पदविधानेन सार्थम् । पाप
 जलमदर्थं मधुरजलस्यैव लङ्घनस्य रक्तपित्तयादिप्रयत्नोक्तताया दीदिकं
 शब्दम् ॥ २ ॥

विरेचनमाह त्रिवृतेत्यादि ।—विरेचति—चरचमूत्रा ; श्यामेति—श्याममूत्रा विरेच,
 न तु श्यामा लता इत्यादयो वा, चरचं श्यामाविरेचतः लक्षणात्वे परिक्रान्ते । अत्र
 “भोदके विगुहो गुहः” इति पक्षान्त्वं मर्कशायापूर्वाङ्गुलिभिरिति, मधु पुनरेक-
 द्रवमर्क, त्रिंश मधुसर्करं मिनित्वा चूर्णाङ्गुलिम्, समुदोरपि भोदकत्वात् । अत्र
 दोषः मुसुनेपि पापने, ततोऽथाकारेण विकृतायाः प्रवेक्ष्य भक्त., सर्वगामाधि-
 क्तम् भोदकधोऽप्याह ॥ ३ ॥

शालपर्णादिना सिद्धेति ।—शालपर्णादि मन्त्रपत्रं तदातिशयं उर्द्ध्वं दो

शालिपष्टिकनीवार-कोरदूपप्रशक्तिकाः ।
 श्यामाकथ प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
 मसूरमुद्गचणकाः समकुष्टाङ्कौफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपयूपार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥
 शाकं पटोलवेताग्र-तण्डुलीयादिकं हितम् ।
 मांसं लावकपोतादि-शशैणहरिणादिजम् ॥ ५ ॥
 विना शुण्ठीं पङ्कजेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ॥ ६ ॥
 क्षीणमांसमूलं कालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् ।
 अश्वम्यमपिरेच्यञ्च स्तम्भनैः समुपाचरेत् ॥ ७ ॥
 हृष्यपत्राणि निर्व्यूह्य रसं समधुगर्करम् ।
 पिवेत् तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारणम् ॥ ८ ॥

च सल्पमहद्देवान् । एवं शालपण्यादिप्रथमैव दोषाद्यपेक्षया देवमित्याहुः । म्यत्र-
 हारस्तु प्रायः स्वल्पपत्रमूलैरेति । वसनमिति ।—मयो द्रवद्रव्यालोहितः
 शक्तवः ॥ ४ ॥

शालीत्यादौ ।—नीवार उडिया इति ख्याता, कोरदूवः कौद्रवः, च खेड पुरातनो
 पाण्डः, तेन कोरदूपस्य यद्रक्तपित्तैर्दुर्लभं चरके निदानव्याने श्रेष्ठं, तदभिनवाभिप्रायेणेति
 केचित् । अथे तु निश्चायमापयूप्यादियुक्तस्यैव कोरदूपस्य संयोगमहिष्या रक्तपित्त-
 र्दुर्लभं निदाने श्रेष्ठं, केवलस्य तु कषायमधुरत्वप्रत्वात् रक्तपित्तकृत्वमैवाहः ।
 प्रयातिका रक्तयुक्ता, रक्त उडिया इति ख्याता, सा जलमध्ये प्रायो भवति । विषयः
 कष्टः, कायोनेति लोके । आदकौ तुषरी ॥ ५ ॥

त्रिणा शुण्ठीमित्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

निषिद्धवसनविरिचनमाह क्षीणैश्चादि ।—शोषानुबन्धिनं यस्मानुबन्धयुतम् ॥ ७ ॥

स्तम्भनयोगात्तच्च इत्येत्यादि । हृष्यस्य पत्राणि पुष्टपाकविधिना उत्सृज्य तर्ता
 रसो वाह्यः, अल्पया तल्पवस्त्ररसो वृषंको भवति । अथच योग ऊर्ध्वे कोष्ण
 इत्याहुः । 'योगोऽयं मधुशर्कराशक्तिरेकेण तत्कृतकषयादिषापि बोध्यः ; यदाह
 शम्भटः—'पित्ताहृत्, शमयेत् पीतो निर्व्यूहो वाटकपत्रः । शर्करामधुसंयुक्तः ऊर्ध्वो
 वा शतोऽपि वा इ' इति ॥ ८ ॥

षट् रूपकनिर्व्यूहे प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोभ्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पियेत् ॥ ८ ॥

वासकपायोत्पलमृत्प्रियङ्गु-

लोभ्राञ्जनाभोरुहकेशराणि ।

पोत्वा सिताक्षौद्रयुतानि ह्वन्यात्

पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ १० ॥

तालोगूर्णसहितः पियः क्षौद्रेण वासकास्वरसः ।

कफपित्ततमकश्वास स्वरभेदशोणितपित्तहरः ॥ ११ ॥

षट् रूपकमृद्धीकापथ्याक्तायः सशर्करः ।

क्षौद्राढ्यः कसनम्बास-रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ १२ ॥

वासायां विद्यमानायामाशयां जीवितस्य च ।

रक्तपित्तो क्षयी कासी किमर्यमवसौदति ? ॥ १३ ॥

षट् रूपकनिर्व्यूह इत्यादि ।—षट् रूपो वासकः ; मृत्तिका क्षीराक्षी मृत्, तदभावे पट्टपपटी ; अञ्जनं रसाञ्जनम् ; क्षौद्रान्नास्यं योगः । उक्तञ्च वाग्भटे—“वासारसैर्न फनिनीधदसाञ्जनमाविकम् । पित्तासृज् शमयेत् पीतम्” इति । विनीय कन्कौक्य प्रसिध्यति वा । प्रियङ्गादीनां मिलितानां कर्षं क्षौद्रस्य च कर्षं प्रसिध्यति पियेत्, परिभाषाकलात् । उक्तं ह्यप्रिवेशेन,—“कर्षंयुक्तं कन्कस्य” इत्यादि, तथा “मावा क्षौद्रघृतादीनाम्” इति । अन्ये त्वाह—“क्षुणादीनां कर्षंमानलं स्वतन्त्रप्रयोग एव भवति । यदि पुनरलोक्तपरिभाषानुसारेण प्रियङ्गादीनां प्रत्येकं मृद्धाने, तदा निवृत्तभूयस्वं स्यात्, प्रियङ्गादीनामन्तर्लं युक्तं भवति ; व्यवहारस्तु प्रियङ्गादि-कन्कक्षौद्रयोः प्रत्येकं घनःपञ्चमाशक प्रसेप इति ॥ ८ ॥

वासकपाय इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । उक्त्यादीनां क्षौद्रान्नानां प्रसेपः । निवृत्तभूयःमितामपुनोः प्रत्येकं शाश्व, उक्त्यादीनां निवृत्ता शाश्व इत्याह ॥ १० ॥

तालोग्नेत्यादि ।—एतन् वासकस्वरसस्य पन्, तालोग्नेर्ष्वंशं भारकषणं, मधु भाषकगुणमिति व्यवहारमि ॥ ११ ॥

षट् रूपकैत्यादि ।—अरक्तस्यायं योगोऽपार्थ इति शिष्यः, इत्यने त्वं चन्द्रादिषु बहुसंख्येष्वपीति ॥ १२ ॥

वासाशानित्यादि ।—मृदम् ॥ १३ ॥

समाधिक्तः फल्गुफालोद्भयो वा

पीतो रसः शीणितमाद्यु इति ॥ १४ ॥

मदयन्त्यङ्घ्रिजः कायस्त्रादत् समधुसर्दारः ॥ १५ ॥

अतसीकुसुमसमङ्गा-वटावरोहत्वगभसा पीता ।

प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते सुद्रयूपेण ॥ १६ ॥

कषाययोगैर्विविधैर्दीप्तान्नौ निर्जितं वाफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत् तत्र वातोत्खणे पयः ॥

द्व्यागं पयोऽथवा गव्यं नृतं पञ्चगुणे जले ।

अभ्यस्येत् समिताचीर्द्रं पञ्चमूलीनृतं पयः ॥ १७ ॥

द्राक्षया पर्णिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा ।

श्वटंष्ट्रया श्रुतापर्या रक्तजित् साधितं पयः ॥ १८ ॥

पक्कोद्भुम्बरकाशमर्थ्य-पथ्याखर्जूरगोस्तनाः ।

समाधिक इत्यादि ।—फल्गुफले काकोद्भुम्बरिकाफल्गुम् । एवं शीणोऽपीनो भवति ॥ १४ ॥

मदयन्त्यङ्घ्रिजः ।—मदयन्ती मञ्जिकाभिदः, तस्या मूलम् ॥ १५ ॥

अतसीत्यादौ ।—वटावरोहत्वमिति—वटावरोहस्त लक् । एतन् स्रवं रिसा अश्रवा पयम् ॥ १६ ॥

पीरवानविषयगाह कषाययोगैरित्यादि ।—काष्ठस्य । कषायानुपेक्षयादयः ।

पञ्चमूली स्वत्या ; पीरपाठविधानेन पञ्चमूलोसाधित पयः । एवापि सधितापीठ-मिति शीत्यम् । सत्तं हि वाग्भटे—“पञ्चमूलक लडुना प्रतय सधितामधु” इति ॥ १७ ॥

द्राक्षवेत्यादि ।—एते पशुयोगाः । पर्णिनीभिरिति ।—शायपर्णी-श्रिपर्णी सुद्र-पर्णी-माधपर्णीभिरिति, एवं सत्रय अश्रवचनानं ; दिवचनानं त्वाय इ । एते योगा विद्येद्येष मूयनाने रक्तजिते प्रेराः । मया श्रुतस्य सर्करायाः प्रवेष्टेऽत केश्यः । यदुक्तं वाग्भटे—“जोषसर्पभक्तौ द्राक्षा-वनामधुसर्पोपरैः । एषड्, एषड्, एत पीरं सधृतं सितरापि वा । गोहृष्टकाभोरुमत्तं पर्णिनीभिरुपा पयः । इत्याय सधृत रक्तं विद्येऽपानुत्तमार्गम्” इति । एषय सजीवकं सर्पभक्तमित्यादि अरवीषाण्डम् ॥ १८ ॥

मधुना घ्नन्ति मंलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 भद्रशाखोटकत्वयसविन्दुद्वितययुतो घृतद्विगुणः ।
 भूनिम्बकल्क ऊर्ध्वगपित्तास्त्रकासश्यामघ्नः ॥ २० ॥
 खरिदस्य प्रियङ्गुणां क्रीविदारस्य शात्मलीः ।
 पुष्पचूर्णान्तु मधुना लीढा चारोग्यमग्रते ॥ २१ ॥
 अमया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी भता ।
 श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिमारनुत् ॥ २२ ॥
 वामकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।
 कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ।
 भावनायां द्रवो देयः सम्यगाद्र्द्वैतकारकः ॥ २३ ॥

पकीडुम्बरेत्यादि ।—उडुम्बरादीनां फलानि पकानि, ततश्चेषां चूर्णानां मधुना निह । काशार्थं शाश्वरीकनं, खर्जूरं पिण्डखर्जूरं, मोक्षना द्राघा । मधु-
 नेत्यादौशदभातो अर्चन्ते वा सर्वत्र चार्कं कर्त्तव्यं खर्जूरनाम कदम्बादिभूम-
 सभवं वा बाह्याभिवर्धः । नामाद्वयगतपिण्डेऽपि पकीडुम्बरफलं मधुना गुणेन च
 ह्यवने, उक्तं हि विन्दुसारे—“उडुम्बरादि पकानि गुणेन मधुनापि वा । उद-
 युक्तानि निघ्नन्ति मामारजं मूषां भृशम् ॥” इति ॥ १८ ॥

भद्रेत्यादि ।—भद्रशाख्य ॥ २० ॥

खरिदस्येत्यादि ।—खरकस्य । खरके तु—“पुष्पचूर्णानि स्वल्प निहारा रक्त-
 पित्तमृत्” इति पाठः ; टीकाकारोऽपि चूर्णानि तत्र रक्तपित्तमुदिति विशेषणं नोप-
 पद्यत इति कृत्वा पुष्पचूर्णानि चत्वमाह । सर्वकारेण “पुष्पचूर्णानि मधुना लीढा
 चारोग्यमग्रते” इति प्रतिमंशुष्य निश्चितम् । अथ च पुष्पचूर्णं क्री-
 विभक्तस्त्रेण निदोशदिति उन्दिप्यते, किन्तु खरकटीकादिभिर्न म्बाह्यातोऽप-
 मदः ॥ २१ ॥

अमदीत्यादि ।—अयं शोणी यद्यपि पकीडुम्बरकाशार्थेत्यादिपरीक्ष्ये पठित एव
 तथापि कश्चिद्विषयव्यवहारोऽपि पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

वामकस्वरस इत्यादि ।—कृष्णा च वामकस्वरसो भाविनेति शोभते ; भावना च
 सप्तधा । उक्तं हि चन्द्रादि,—“दिवा दिवातपे द्रव्यं रात्रौ रात्रौ च समदेतुः ।

एलादिगुड़िका—

एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा ।
 मितामधुकर्जूरः मृहीकाश्च पलोन्मिताः ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्त्या गुड़िकाः कारयेद्विपक् ।
 अन्नमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्त द्विने दिने ॥
 कामं स्वाप्तं ज्वरं हिकां छटिं मूच्छां मदं भ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठोवनं तृणां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
 गोयम्रीहाब्जवातांश्च स्वरभेदं जतक्षयम् ।
 गुड़िका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २४ ॥
 लोहगन्धिनि निश्वासे चोद्गारे रक्तगन्धिनि ।
 पृथ्वीकां शाणमात्रान्तु खादेद्वृद्धिगुणशर्कराम् ॥ २५ ॥
 नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिट्टमाम्लकम् ।
 सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ २६ ॥
 घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सगर्करं नासिकया पयो वा ।
 द्राक्षारमं क्षीरघृतं पिवेद्वा सगर्करश्चेक्षुरमं हितं वा ॥ २७ ॥

गुणक चूर्णोक्तं द्रव्यं सत्राहं भावनाविधिः । द्रव्येण यावता द्रव्यमीकीमुपाटंता
 ब्रजेत् । तावन्मात्रं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधी ॥ इति ॥ २३ ॥

एलाद्यादि ।—एतत्सोऽथे चरकस्य ।—अर्धाक्षा इति प्रत्येकं कपर्दोद्गमात् । एव
 मितामधुश्च प्रत्येकं पलोन्मिताः । मुक्ता इति ।—यावता मधुना गुड़िका भरति तावन्मानं
 मधु देयम् । आद्यवातं वातरक्तम्, ऊरुक्षयमित्यर्थे ॥ २४ ॥

पृथ्वीकां शाणमात्राविति ।—पृथ्वीका क्षणजोरकं, न तु मूर्ध्निवा, टीकाकारि
 व्याख्यातवान् । शाणी माधुचतुष्टयम् । क्षणजोरकस्य तीक्ष्णत्वे उष्णत्वेऽपि
 विद्युत्सगर्कराद्योगात् प्रभावात् पित्तहन्तृत्वम् ॥ २५ ॥

नासीत्यादि ।—नासिकार्कं घृते अत्रा कारिके विद्या शिरसि निवेदे देयः ॥ २६ ॥

घ्राणप्रवृत्त इत्यादि ।—सृक्षुतस्य । कषादयः सगर्कराः पक्ष मन्वयोदा इति
 गददामः । तथा ह्यन्योऽपि घ्राणप्रवृत्ते सगर्करं पाणोर्व, पयोऽपि सगर्करं,

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत् तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥
 घृत्तुःस्त्राविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन घृत्तुपी ।
 मेदुपायुप्रहृत्ते तु वस्तिकर्मसु तद्वितम् ॥
 रोमकूपप्रहृत्ते तु तदभृङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

शतावरीघृतम्—शतावरी दाडिमतिन्निड्डीकम्

काकोलिमेदे मधुकं विटारीम् ।

पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य

घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं घ्नः ।

कासज्वरानाहविवन्धशूलं

तद्रक्तपित्तं घृतमाशु हन्यात् ॥ ३१ ॥

वृहच्छतावरीघृतम्—

शतावर्यासु मूलानां रसप्रस्थद्वयं मतम् ।

तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

जीवकर्षभर्का मेदा महामेदा तथैव च ।

वाक्कीली क्षीरकाकोलो नृहीक्षा मधुकं तथा ॥

सुद्वर्णो मापपर्णो विटारो रक्तचन्दनम् ।

शर्करामधुसंयुक्तं मिडं विस्त्रावयेद्विपक् ॥

रक्तपित्तविकारिषु धातरक्तगदेषु च ।

मयासांसि रजसापादौ शोतसंश्रकत्विकोक्तात् ; अकारणु प्रायः शैतलन्दनेनेति ।
 तन्मुक्तुम् त्वजाशोरेच प्रवेकं चतुर्गुणं, दत्त्वा येवेति चकारावित्याहुः ॥ ३० ॥

शतावरीत्यादि ।—चक्रदत्तः । कविदत्त दाडिमकथम् श्रीसरपथिकमित्याहुः ।
 तिलिड्डीकं महाद्रकम् । काकोलीपुत्रे मेदे काकोलीमेदे, मधुपदभोदी समानः ।
 किंवा काकोलीरुद्रः प्रथमैकवचनान्ध्रीलिङ्गजन्तः, मेदे इति मेदादयं, तन्वा-
 न्तरपमाद्यात् ; चक्रं हि—“काकोली मधुकं मेदे तिलिड्डीकं महाद्रकम् । शतावरी
 विटारोश्च बीजपूरकटावित्याम् ॥ ३१ ॥ चतुर्गुणं तीये पञ्चमार्थं शतावरीम् ॥” इति ॥ ३१ ॥

कामदेवहृतम्—

अश्वगन्धापलगतं तदहं गोक्षुरस्य च ।
 शतावरी विदारी च शालपर्णी यन्ता तथा ॥
 अश्वत्थस्य च शङ्खानि पद्मवीजं पुनर्नथा ।
 काशमरीफलमेतत् तु मापवीजं तथैव च ॥
 पृथग्दश पलान् भागांश्चतुर्दशैः शसः पचेत् ।
 चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
 ऋद्धीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
 चालकं नामपुष्पञ्च आम्रगुप्ताफलं तथा ॥
 नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।
 पृथक् कर्मसमक्षैश्च शर्करायाः पलद्वयम् ॥
 रसस्य पौष्ट्यकेषूष्णामाढकं तत्र दापयेत् ।
 चतुर्गुणेन ययसा हृतमस्यं विपाचयेत् ॥
 रक्तपित्तं चतुर्घोषं क्षान्तलां वातशोषितम् ।
 हलीमकं तथा शोथं स्वरभेदं बलक्षयम् ॥
 अरोचकं मूत्रक्षत्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
 एतद्रात्रां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरधारिणाम् ॥
 स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 ह्यीवानामल्पशुक्राणां क्षीर्णामस्यरेतसाम् ।

पान्तान् मधुनोऽपि चतुष्पलमाहुः । अत्र केचिदरुहे—“कासं स्वरं पित्तभवञ्च
 र्शलं दुग्धं यक्ष्णं शीघ्रदायं हन्ति” इति फलपदं पठन्ति । - वाग्भटेऽप्युक्तं—“दिल-
 गुक्यरुक्तास-कासहृदोक्तान्तलाः । तिनिरञ्चरौघर्ष-सरमैदाश्च नाशयेत् ॥”
 इति ॥ ११ ॥

अश्वगन्ध्यादी ।—तदहंनिति गोक्षुरस्य पञ्चाशत् पलानि; शतावरीदीनां
 वनानामात्रं अत्येकं पञ्चाशत् पलानौत्तर्यः । अश्वत्थपद्मादीनाञ्च पञ्चानां पृथक् दश

त्वगीलापवमरिच-धान्यकानां पलाईकम् ।
 न्यस्येत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्यां सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
 तत् पक्वं स्थापयेद्वाण्डे दृष्ट्वा घोटं घृताईकम् ।
 तद्वयथाग्निबलं खादेद् रक्तपिप्ती घतघयी ॥
 कासश्वासतमग्निदि-वृथाञ्चरनिपीडितः ।
 वृथं पुनर्भवकरं बलदण्यप्रसाधनम् ॥
 उरःसन्धानकरणं वृंहणं खरवर्धनम् ।
 अग्निभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥
 खण्डामलकमानानु-सारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
 पात्रं पाकाय टातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् ।
 अत्रापि सुद्रया पाकी निस्स्रवं निष्कलीकृतम् ॥ ३६ ॥

हे पक्षी औरकस्य चेति ।—कषायशुद्धोः प्रत्येकं पक्षय्यं; औरकस्य च हे पक्षीः
 तन्वानरसम्प्रतघेतत् । तद्वयथा—“रिपलायैः कषायशुद्धो-औरकैरवर्धितैः” इति ।
 वैद्यप्रसारकेऽप्येवमेवोक्तम् । व्यवहारीऽप्येतदेव । अन्ये तु पलाईकमिति
 परेषु सम्भवात् औरकस्य पलाईमित्याहुः; तत्र, तन्वानरविरीघात् ।
 त्वगीलादीनाञ्च घटानां प्रत्येकं पलाईकम् । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं—“कुष्माण्ड-
 कानां घटानां क्षिप्रं यतपत्रं पचेत् । प्रतप्ते हविषः प्रष्टे मधुबर्णेऽपि
 वीविते ॥ खण्डाकृतं कषायाभ्योर्दिपत्रं भागरादपि । आभ्योपत्रं विदस्य
 पृथगईपत्राधिकम् । घृताईं माचिकोपेतं तत् खादेदस्यपित्तनिम् ॥” इति । घृताई-
 मिति—प्रष्टाईमानमित्यर्थः । खण्डामलकमानानुसारादित्यादि ।—खण्डामलके
 कुष्माण्डगुलाईं कुष्माण्डसामान्यकरसयोः प्रत्येकं प्रष्टं इत्युक्तं; तत्र कुष्माण्डमत-
 पक्षे पावमिति हेगुण्डेन प्रष्टयद्रुप्यं दातव्यमित्यर्थः । पलायनमाह—“यावान् वाच
 रसो भवेत्” इति ।—स्त्रिप्रकुष्माण्डस्वातिपीडनेन यावान् रसो भवति तावतेव पाक
 इत्यर्थः; व्यवहारीऽप्येतेनैव । गुण्डायं पच; उक्तं हि तन्वानरे—“इहं पुरातन-
 चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् । त्वक्षिराभ्यां विनिमुक्तमनवोनेविंशतितम् ॥ क्षिप्रं
 मुपिष्टं इयदि बल्लेऽथैव प्रपीडितम् । विगुण्डमातपे किञ्चिद् पात्रं तत् तुलया
 घृतम् ॥ श्रीहृन्वरकटाई तु पचेत् प्रष्टं च सर्पिषः । जला श्रीरिनिर्णं तद्विन्

वामाखण्डकुमाण्डकः—

पद्माग्रे पलं क्षिप्रं कुमाण्डात् प्रस्यमाश्रयतः ।
 ग्राह्यं पलगतं खण्डं वामाकायादङ्के पचेत् ॥
 मुस्ताधानीशुभाभार्गी-त्रिसुगन्धैश्च कार्पिकैः ।
 ऐलेयविश्रथन्धाक-मरिचैश्च पलांगिकैः ॥
 पिप्लीकुङ्कुवक्षैव मधुमार्गीं प्रदापयेत् ।
 एतस्यूर्णोक्षितं तत्र दध्वां सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
 तद् यथाग्निबलं श्लादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
 वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत् ॥
 कासं श्वासं चयं हिक्कां रक्तपित्तं हन्तीमकम् ।
 हृद्दोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपीहति ॥ ३७ ॥

विदेत् खण्डयत्नं निवृत् । कुमाण्डपौडनात् सीधं घृत् तेन विपचेत् पुनः ॥” इति ।
 मुद्रया पाक इत्यादि—चन्द्रनिपौडनग्रन्थं विद्धं मुद्रा, तथा पाकी प्रिय । एतस्योप-
 कर्षणं, तेनात्यदपि पक्वत्वं प्रियम् ॥ ३६ ॥

पद्माग्रे पलनिष्पादिः—पलावि पूर्ववत् निम्बे, संकृतकुमाण्डान् पद्ममन्-
 पत्रम् । न चाव खण्डकुमाण्डान् कुमाण्डरसी वाद्यः, पाकीयं वामाकायादङ्के-
 तान् । वाकायादनुःपटिः पञ्जानि, अलम्बापि चतुःपटिः मरुताः ; स्वायन्तु योऽङ्ग-
 म्भवावपमादकम् । शुभा संशोचना, ऐलेयम् एतन्नानुकम् । मधुमार्गीति मधुनी-
 ष्टी पत्तानि । अथ क्षिप्रं माषिकायां हेतुश्लिच्छनि, —किन्तु—“माषिका-
 कुङ्कुवी चेति या वा संख्या पत्रैः कृता । अर्द्धद्वये द्वये चैव न तत्र त्रिगुणं विदुः ॥” इति
 वचनान्, तथा चारपाविषवने माषिकाटी पञ्जानेवैद्यवधारणादटाविव पत्तानि,
 न तद्देहेतुत्वात् पौड्य पत्तानीत्यर्थः । अरदेऽपि पूर्वं मरुतानिष्यत् पूर्वपदेन मरुति
 हेतुत्वाभावात् सूचितः, तथा हि पूर्वपदं हेतुत्वाप्रतिषेधपरम्, अन्यथा पूर्वपदं अर्थं
 स्यात् । अरुत्त माषिकाकुङ्कुवी चेति वचनस्य द्वितीयं छविदस्यप्रिहिततादनायत्न-
 मादद्वय माषिकाया हेतुश्लिच्छन् अरुकोत्पद्यनादिद्वये माषिकया हीङ्गपत्तन
 व्याख्यातवान् ॥ ३७ ॥

त्वगैलापत्रमरिच-धान्यकानां यत्तार्किकम् ।
 न्यस्येत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्यां ससृष्टयेत् पुनः ॥
 तत् पत्रं स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा चोद्रेण घृतार्किकम् ।
 तद्दयघाम्निबलं खादेद् रक्तपिसी घृतघ्नयी ॥
 कामग्नासतमन्वर्दि-दृश्यान्वरनिषीदितः ।
 हृथं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥
 उरःसन्धानकरुणं हं हृथं स्वरवर्धनम् ।
 अग्निभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥
 खण्डामलकमानानु-सारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
 पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् ।
 अत्रापि सुद्रया पाको निह्वचं निष्कुलीकृतम् ॥ १६ ॥

हे पत्रे गौरकस्य चेति ।—कणाशुण्ठीः प्रत्येकं पत्रद्वयं ; गौरकस्य च हे पत्रे ;
 तन्मान्तरसम्प्रतश्चेत् । तदयथा—“द्विपलायैः कणाशुण्ठी-गौरकैरवचूयितैः” इति ।
 वैद्यप्रसारकेऽप्येवमीदृशम् । — व्यवहारोऽपीत्यनेन । अन्वे - तु पत्रार्किकमिति
 परेण सम्भवात् गौरकस्य पत्रार्किकत्वात् ; तत्र, तन्मान्तरविरोधात् ।
 त्वगैलादीनाञ्च पत्रानां प्रत्येकं पत्रार्किकम् । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं—“कुष्माण्ड-
 कानां इटानां स्त्रिणं मतपत्रं पचेत् । प्रतमे हविषः प्रत्ये मयुरसोऽत्र
 बीजिते ॥ खण्डाश्चतः कणाशान्धोर्दिपलं मातरादपि । आशोषकं विमन्त्र
 पूदमहंपत्रार्किकम् । घृताहं माचिकोपेतं तत् खादेदसपिणितम् ॥” इति । घृताहं-
 मिति—प्रघ्नाहंमानमित्यर्थः । सुद्रयामलकमानानुसारादित्यादि ।—खण्डामलके
 कुष्माण्डानुवाहे कुष्माण्डरसामलकरसयोः प्रत्येकं प्रत्ये इत्युक्तं ; तेन कुष्माण्डप्रत-
 पत्रे पात्रमिति हेतुश्लेषेण प्रत्येचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः । पचान्तरमात्र—“यावान् वाच
 रसो भवेत्” इति ।—स्त्रिणंकुष्माण्डस्यातिपीडनेन यावान् रसो भवति तावत्तत्र पात्र
 इत्यर्थः ; व्यवहारोऽप्यनेनैव । युक्तत्वायं पत्रः, उक्तं हि तन्मान्तरि—“इहं पुरातन-
 चापि कुष्माण्डं कठिणं इदम् । त्वक्षिराभ्यां विनिर्मुक्तमकवीरैर्विभक्तिम् ॥ स्त्रिणं
 सुपिष्टं ह्यदि बद्धेथैव प्रपीडितम् । विद्युत्प्रमातये किञ्चिद् वाद्यं तत् तुलया
 घृतम् ॥ श्रीहृन्वरकटाहै तु पचेत् प्रत्ये च सर्पिषः । जला श्रीहनिर्भ तद्विम्

वासाखण्डकुभाण्डकः—

पञ्चागद्य पलं स्त्रिंशं कुभाण्डात् प्रस्यमाज्यतः ।
 आह्नं पलगतं खण्डं वासाकायादृके पचेत् ॥
 मुस्ताधात्रीशुभाभार्गी-त्रिसुगन्धैश्च कार्पिकैः ।
 ऐलेयविश्वधन्याक-मरिचैश्च पलांशिकैः ॥
 पिप्पलीकुङ्कुमैश्चैव मधुमार्गीं प्रदापयेत् ।
 एतच्चूर्णोक्तं तत्र दर्व्यां सहृद्येत् पुनः ॥
 तद् यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती घृतचयी ।
 हृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत् ॥
 कासं श्वासं घयं हिजां रक्तपित्तं हन्तीमकम् ।
 हृद्रोगमम्लपित्ताच्च पीमसञ्च व्यपीहति ॥ ३७ ॥

विपैन् खण्डगतं भिषक् । कुभाण्डपीडनात् सोयं यत् तेन विपचेत् पुनः ॥” इति ।
 सुद्रया पाक इत्यादि—अट्टलिपीडनजन्य विडं सुद्रा, तथा पाकी श्रेय । एतच्चोप-
 लक्षणं, तेनाप्यदपि पकलक्षणं श्रेयम् ॥ ३६ ॥

पञ्चागद्य पलमित्यादि।—चत्वारि पूर्ववत् स्त्रिंशं, सक्रतकुभाण्डात् पञ्चामन्-
 पवम् । न चात्र खण्डकुभाण्डवत् कुभाण्डरसी याद्यः, पाकार्यं वासाकायस्यैषोक्त-
 त्वात् । वासायाद्यतु.वटि. पलानि, जलस्यापि चतु.वटिः शरावाः ; स्याप्यन्तु पीडन-
 शरावद्वपमादृकम् । शुभा वंशलोचना, ऐलेयम् एतवानुक्तम् । मधुमार्शीति मधुमो-
 ष्टी पलानि । अथ क्वचित् माधिकारा वैगुण्डनिष्कलि ;—किन्तु—“माधिकार-
 कुडवी चेति या वा संख्या पलैः कृता । आर्द्रदम्बे द्रवे चैव न तत्र त्रिगुणं विदुः ॥” इति
 वचनात्, तथा चारपादिवचने माधिकारो पलाभेदेवधारणादृष्टविव पलानि,
 न तद्द्वैगुण्यात् षोडश पलानोक्तयेः । चरकेऽपि पूर्णं शरावनिष्कल पूर्णपक्षेन शरावे
 वैगुण्याभावः सूचितः, तथा हि पूर्णपदं वैगुण्यप्रतिषेधपरम्, अन्यथा पूर्णपदं व्यर्थं
 स्यात् । अरुक्ष माधिकारकुडवी चेति वचनस्य किनापि क्वचिदप्यलिखितत्वादनार्थत्व-
 मादृश्य माधिकार्या वैगुण्यनिष्कन् चरकीकृतग्रन्थादिभूते माधिकार्या षोडशपदत्व
 व्याख्यातवान् ॥ ३७ ॥

वासाखण्डः—तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छवाच्छतं तथा ।

दे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च साक्षिकात् ॥

कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् ।

चिद्या विलोडितं खादिद् रक्तपित्तौ हतक्षयी ।

श्वासकासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ ३८ ॥

खण्डशायो लौहः—

शतावरी च्छिन्नरुहा हृषो मुण्डतिका बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्वचस्तथा ॥

भार्गी पुष्करमूलञ्च पुथक् पञ्च पलानि च ।

जराद्वेणे विपत्तयसष्टभागावशेषितम् ॥

दिन्यौषधहतेस्यापि साक्षिकेण हतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रक्तस्लीहस्य चूर्णितम् ॥

खण्डतुल्यं घृतं देयं पलपोडशिकं युधैः ।

तुलामादायेत्यादि—पदादां वासा, एवं सर्वत्र, निम्बादिकमपि । उक्तं हि—“वासानिम्बदोषकेतश्चिबवाकुभाण्डकेन्दोवरी-यसांभूकुटशाशयगभसहिते हे पुति-गभाग्ने । मांसं नागवशापहापरपुरा दिद्वाद्रंके निवधो वाणावत्सणमेव न विगुणितो ये चेशुजाता घना ।” इति । अष्टगुणे जल इति—शरादग्नेः ; माव ईगुणम्,—“न ईगुण्ये तुलामाने पभोहेखानते तथा” इत्युक्तेः । पार्श्वपाच पच-विन्दतिशरावाः । चूर्णानामिति—हरीतकीचूर्णानामाढकं चतुःशष्टिपलानीत्यर्थः ; “माथो न पाकचूर्णानाम्” इति प्रायःशब्दान् पाकीऽन्यस्तीति सूचयति, तेन चूर्णानां पाकीऽपि न विरोधः । “चातुर्जातं पदमालम्” इति श्लोकेन पलमात्रं, सिद्धेऽस्य मान-प्रमाणत्वान् ॥ ३८ ॥

खण्डशायं लौहशय, शतावरीत्यादि—विद्रवदा गुडुषी ; हृषो वायजः, कुण्डतिका मुण्डीरी ; गायत्री खदिरः । त्रिफलायास्वच इति—निराक्षितिरुपायाः ।

पचेत् ताम्रमये पात्रे गुडपाको यथा मतः ॥
 प्रस्यार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्रमजतुकत्वचः ।
 शृङ्गी विडङ्गं क्षणा च शुष्यज्जाजी पलं पलम् ॥
 त्रिफला धान्यकं पत्रं हरलं गरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भास्त्रे निधापयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ।
 गुरुवृथानुपानानि स्निग्धं मांसादि वृंहणम् ॥
 रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्रिमीन् ॥
 श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं म्लीहोदरं तथा ।
 धानार्हं रक्तसंस्त्रावमस्त्रपित्तं निहन्ति च ॥
 भारोग्यं पुनटं श्रेष्ठं वामाग्निबलवर्द्धनम् ।
 चक्षुष्यं वृंहणं त्वय्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥

दिव्यौषधिसंज्ञ.त्रिला, कषामूल वा, मादिशं स्वर्णमादिकम् । मग रिलास्वर्ण-
 मादिकायां प्रत्येकं निरित्वा वा प्रलिय दग्धा च लोहं मारणीयम् । खण्डतुण्ड-
 निति शब्दः ; तेन खण्डस्यापि हादय पत्नानि । केषितु तु रक्तपित्तहन्तृत्वात् खण्डस्य
 प्रचुरतरसीवाधिकरोतीति घृतपदेन सह खण्डतुण्डमिति योजयन्ति, तत तु न
 सम्यक्, लौहयोगत्वादेव लौहप्राधान्येन मन्वानापकर्षस्यापुक्तत्वात् ; रक्तपित्तप्रत्य-
 नीकत्वन्तु लौहस्य स्वल्पत एव महाप्रतिक्रियात् विशेषतो रक्तपित्तहरम् । तत् तु
 द्रव्यपुटादिभाषितत्वेन महाबौध्दकदयोपपन्नम् ; व्यवहारस्य लौहसमतयैव ।
 प्रस्यार्द्धनिति—घोहस्य पत्नानि । शुभा वंशनोचना ; अश्रमजतुक रिलाजतु, खड्क
 गुडत्वक् ; शुभादीनां जीरकालानां प्रत्येकं पत्रं ; विप्लवादीनां कैशरानानां
 प्रत्येकं हरलं, कर्षद्वयतिथयः । विडालपदकं कषयैः ; एतच्च पूर्वगुणगुरुधामिप्रायेण
 भानमुक्तं, व्यवहारसु रक्तिविषतु पचकादारभ्य रक्तिद्वयहृदा मापचतुष्टयं यावत्
 हृदिः । गव्यक्षीरानुपानमिति ।—जीरापेचना चतु.षट्गुणं, क्षीरान्तरे तथा दर्श-

श्रीकारं साधवकरं खण्डकार्यं प्रकीर्तितम् ॥
 कागं पारावतं मांसं तिक्तिरिः काकराः शशाः ।
 कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥
 नारिकेलपयःपात्रं सुनिषण्णकवासुकम् ।
 शुष्कमूलकजीरास्यं पटोलं वृहतीफलम् ॥
 फलं वाक्ताकुं पक्वान्मं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसश्चानूपसम्भवम् ॥
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डकार्यं प्रकुर्वता ।
 लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेप्यते ॥ ३८ ॥
 यच्च पित्तन्वरे प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्तं हितं तच्च क्षीणचतुर्हितश्च यत् ॥ ४० ॥
 इति रक्तपित्त-चिकित्सा ।

भातः । अतं हि—“अनुपानं चतुःषष्टिगुणं मातुः सदा युधाः” इति । जीरास्य-
 मिति श्रीराज्यभाक्तं मारिकाकारं चम्पकादी जीरिति ज्ञातम् । ककारपूर्वकमिति
 विद्विताम् ककरकुरङ्गकृष्णसाराण् विहाय, दद्यात् । ककारपूर्वकं क्षपीत-
 ककोटादि, तत् परिव्याज्यम् । अमृतमारुतौहबदमापि इतिमत्तादि श्रेयं, मनुष्य-
 मदनदिकश्च । अत्र केचित् मन्त्रज्ञाभरसयोगं कुर्वन्ति । एतदनुसृत्य च वर्ण-
 पठन्ति,—“न रसेन विना लौहं मन्त्रज्ञासाधकं विना” इति, तथा—“वदसेन
 विना लौहं यः करोति पुमानिह । अदरे तत्र किञ्चिद् जायते मात रंशयः ॥”
 इति । एतत् तु न व्यवहारयोग्यम् । यतः रसायनसहितौहप्रयोगस्य प्रवृत्तताप्रति-
 पादनायै तथाप्यकृष्णश्रीहे निरिक्तिसादिव्याप्यज्ञानिश्चयैरमन्त्रज्ञासाधकं प्रसेप-
 कार्यञ्च कक्षातिशयप्रतिपादनायैमपि अनुसृत्यमन्त्री वै वाक्यव्यतिर्दं पठितम् । पुमानि-
 हति, इहमन्त्रान् यद्यनवयमपि मन्त्रेण बोध्यं, नाशयः । अन्वयं सामान्यत एव
 परिभाषितमिदं ज्ञादिति ॥ ३८ ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्त-चिकित्सा विवृतिः ॥

यद्य यक्ष-चिक्षित्सा ।

गालिपट्टिकगोधूम-यवमुन्नादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षि-शृगाः गस्ता विद्युत्प्रताम् ॥
 शुथतां चीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
 दद्यात् क्रव्यादमांसानि वृंहणानि विधेयतः ॥ १ ॥
 दीपाधिकानां वमनं शस्यते सविरेषनम् ।
 स्नेहस्त्रेदोपपन्नानां सस्त्रेहं यद्य कर्पणम् ॥
 शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं वृंहणदीपनम् ।
 युक्तायत्तं वमनं पुंसां मन्त्रायत्तं हि जीवितम् ।
 तस्माद् यत्नेन संरक्षेद् यक्षिण्यो मन्त्ररतसी ॥ २ ॥

यक्षरूपेषु पिशाचस्य चावन इति रक्तवितानकरं राजवक्षविचिक्षितमुच्यते ।
 शक्रीत्यादि—यास्यादिकं संवञ्जरातिकारणं, यदाह बाम्भटः—“गालिपट्टिक-
 गोधूमयवमुद्गं समातीतम्” इति । क्रव्यादमांसानोति—क्रव्यादा व्याघ्रशृगादयः ।
 एषाञ्च मांसमतिशयेन मांसकरं भवति । उक्तं हि—“मांसोपचिताङ्गानां मांसं
 मांसकरं परम् ।” एतद्य भवाच्छाकादिमांसव्याजेन दैयम् । उक्तं हि—“शक्रीवृ-
 हकरीपि-गशात्रनकुशोरन्म् । यत्रचासस्त्रोद्गृह इति वक्ष्योतुसंक्षितम् ॥” इति ।
 मुञ्चनेऽप्युक्तं “काकानुष्कान् नकुशान् विषाणान् मधूपदान् व्यापविलैमयाङ्गु ।
 यत्राश्च दद्याद्विभिधैः प्रकारैः मधोमवान् संपपतेष्वष्टान् । दीपानि मांसानि च
 आङ्गानि सुहादकोष्परसाश्च हृद्याः । श्वरोद्गनाशतराश्रजानि दैवानि मांसानि
 मुञ्चन्वितानि । मांसोपदशाश्च विवेदरिष्टान् माभ्योक्पुत्रा मदिराश्च शैवाः ॥” इति ।
 मुञ्चन्वितानोति मूदशास्त्रोक्तविधया उपचक्षन्वितानि ॥ १ ॥

दीपाधिकानानित्यादि—शरकस्य । सस्त्रेहमीषतुस्त्रेहम् । यद्य कर्पण-
 मन्त्रेण वमनविरेषनयोरेव बहून्तोत्पत्तापकर्पणयोः प्रयोक्तं दर्शयति । स्त्रेहोदि—
 बाम्भटस्य । यक्षस्य सर्वेषातुसारत्वान् तदधीनं प्रक्षिप्यत्तं वमनम् । मन्त्रायत्तं हि
 जीवितमिति ।—यद्यपि स्त्रेहमीष जीवितं मन्त्रायत्तं मन्त्रस्य श्वरोत्पत्तयान्,
 तथापि विषादाद्गणपत्त्रिभ्यो जीवितं मन्त्रायत्तम् । उक्तं हि—“नविद् शक्रीपुत्र

सपिप्यत्नीकं सयथं सकुलत्वं सनागरम् ।
 दाङ्गिमामक्तकोपेतं चिग्धमाजरसं पिवेत् ॥
 तेन पङ् विनिघ्नन्ते विकाराः पीनसादयः ।
 रसे द्रव्याम्बुपेयावत् सूदग्नास्त्रवशादिह ॥
 पलानि द्वादश प्रस्ये घनेऽथ तनुके तु यद् ।
 मांसस्य घटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ ३ ॥

अग्निर्वदन्नं कोष्ठसंश्रितम् । मलं भवति तत् प्रायः कश्चिन्ने किञ्चिदोजसि । तस्मान्
 पृथक् संरक्ष्य विशेषाद्दामयन्निघ्नः । सर्वेषां तु च यथा तं स चरं अस्य हि विद्वन्मन् ॥”
 इति ॥ २ ॥

सपिप्यत्नीकमित्यादि ।—यत्र वैचिन् यत्र कुलत्वावयवद्रव्यापेक्षया प्रचुरी दीवी
 यत्र वीनित्वात् ; पिप्यत्नी यच्छी च तावती देवा, यावत्या कटुत्वमात्रं स्यात् ; एवमथ-
 त्वायं दाङ्गिमामक्तकोपेतं ; एतत् सर्वं पिप्यत्यादिद्रव्यापेक्षया त्रिगुणमांसेन सह
 एकीकृत्याष्टगुणजस्यै ह्यनोयं, तत् पादस्यं घृतेन संक्षय्य सपयोग्यमिति । इह-
 वैद्यास्तु—पिप्यत्नीगुण्योः प्रवेर्णं मापकचतुष्टयं, यत्र कुलत्वावयवद्रव्यापेक्षया
 मांसं, त्रिगुणं
 यावत् । सर्वमिक्कीकृत्याष्टगुणजस्यै ह्यनोयं, तस्यादस्यं घृतेन संक्षय्य सपयोग्यमि-
 त्याहुः । चक्रस्य अमृतमाह, रस इत्यादि ।—यत्र ह्यपरिभाषया द्रव्यं जवच्च गृही-
 त्वा ईशतं कार्यं, तेना ईशतं कार्यं “पञ्चानि द्वादशमस्य” इत्यादि वक्ष्यामाणा सुदग्नास्त्रोक्त-
 परिभाषानुसारं परिहितं पिना मांसं घटकौहय पुनरपि विष्टा पञ्चा च यः
 कार्यं इति । अथ ह्यारसु पूर्वोक्तद्रव्योपदिष्ट एव श्रेयः । पीनसादय इत्यादिगन्धा-
 न्नकोक्तानि गिरःशुक्लामृतासक्तसत्त्वपदार्थयथानि बोध्यानि । रसे द्रव्याम्बु
 पेयादिषादी ।—पेयादिष्वनेन यथा ज्ञायमाभ्यपेयायां यत्र ह्यपरिभाषया द्रव्यजनयो-
 र्व्यवस्था, तथा मांसरसेऽपीत्यर्थः । मांसस्य सुदग्नास्त्रोक्तसंज्ञानुसारं प्राणमिन्द्राह
 पनातीत्यादि ।—अस्त्रार्थः—सर्वं प्रापि पिष्टेति श्रेयः । प्रस्ये द्रवे यदि घनरसः
 कर्तव्यमसदा मांसस्य द्वादश पलानि पिष्ट्वा घटकं कुर्यात् ; तथा प्रस्ये द्रवे यदि
 तनुकोऽच्छरसः कर्तव्यमसदा मांसस्य घट्टं पञ्चानि पिना घटकं कुर्यात् । एवं प्रस्ये
 द्रवे यदि अच्छरसो रसः कर्तव्यमसदा मांसस्य पत्रं पिना घटकं कुर्यादिति । यत्र ह्य-

मणोदमाः ।—अग्न्याकपिप्लवोपिप्लव-दग्ममूलीजलं पिप्लेत् ।

पार्श्वगुणश्चरसास-पीमसादिगिष्ठतये ॥ ४ ॥

अग्निगन्धाऽमृताऽभौर-दग्ममूनीवलाहपाः ।

पुष्करातिविपे घ्नन्ति घयं घोररसाग्निः ॥ ५ ॥

दग्ममूलवहाराद्या-पुष्करसुरदाहनागरैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वसग्निरोरुक्क्षयकासादिभ्रान्तये सस्मितम् ॥ ६ ॥

ककुभत्वङ्नागवला-वानरीदीलानि घृष्टितं पयसि ।

पत्रं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्षादिकासश्चरम् ॥ ७ ॥

पारावतकपिच्छाग-कुरङ्गाणां पृथक् पृथक् ।

मांसवूर्णमजाघोरं पीतं यक्ष्महरं परम् ॥ ८ ॥

घृतकुसुमसारलौढं घयं घयं नयति गजवलामूलम् ।

दुग्धेन कीवलेन तु वायसजहा निपीतैव ॥ ९ ॥

लक्ष्याद्राघासितालेहः घयघ्ना चौरुद्रतैलधान् ।

ध्वे पुनः यद्विभक्तिभाशानुसारेण प्रत्यभावं लक्ष्मणंयते तन् प्रव्यासंभवे भवति, तेन तत्र घनरुषी मांसस्य षट् पत्रानि ; तनुके पत्रतयम्, अथ्यतरैर्द्विपत्रमिति ॥ १ ॥

अग्नाकपिप्लवोत्वादि ।—वातकफोत्तरे योगोऽयम् ॥ ४ ॥

अग्निगन्धेत्वादि ।—अभौरः शतमूत्रो ; उषो वासकः । हापितायं योगः । अग्नि-मासनिर्देशादिषु पुष्करातिविपयोः प्रसंपत्त्वमिति इन्द्रटिप्पणौ ॥ ५ ॥

दग्ममूलवहारेत्वादि ।—अष्टम् ॥ ६ ॥

ककुभेत्वादि ।—ककुभत्वङ् अक्षुंनवस्त्वङ् ; नागवला शोरघतल्लुला, अस्या मूलं सर्वत्र बोध्यम् । वानरी शूकशिशोः एषां चूर्णं प्रत्येकमेकपत्रं, अर्धरा पत्र १, दुग्धशराव २, सर्वनिर्दं पक्षा लुत्कारिका कार्या, परिभ्रंजनार्थं घृतकर्वं २, सुगीते मधु किञ्चित् दक्षा भवति ॥ ७ ॥

पारावतेत्वादि ।—अष्टम् ॥ ८ ॥

घृतेत्वादी ।—उद्युमसायो मधु । गजवला नागवला, शोरघतल्लुलिति ख्याता । वायसजहा काकजहा ॥ ९ ॥

मधुसर्पिर्युतो घात्र-गन्धाक्षयासितोद्भवः ॥
 यर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं चयी ।
 क्षीराग्री लभते पुष्टिमनुष्ये चाप्यमाक्षिके ॥ १० ॥

सितोपलादिलेहः—

सितोपलातुगाक्षीरौ-पिप्पलीमहुलात्वचः ।
 अस्याद्दूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेत् घौद्रसर्पिंषा ॥
 घूर्णं वा प्रायवेदेतत् श्वासकासघयापहम् ।
 सुप्तजिह्वारोचकिनमस्याग्निं पार्श्वशूलिनम् ।
 हस्तपादांसदाहेयु ष्वरे रक्ते तथोद्भवे ॥ ११ ॥

लवङ्गाद्यं घूर्णम्—

लवङ्गककोसमुथीरचन्दनं मतं सनीलोत्पलजीरकं समम् ।
 तुटिः सक्त्यागुरुभृङ्गकेशरं कषा सविम्बा नक्षदं सष्टासुदम् ॥
 अहीन्द्रजातीफलबंशलोचनाः सिताष्टभागं समसुष्मघूर्णितम् ।
 सुरोषणं तर्पणमग्निदीपनं वसप्रदं हृष्यतमं त्रिदोषजित् ॥
 उरोविबह्वं तमकं गलघ्नं सकासहिकारविद्यच्छपीनसम् ।
 ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्बुदं प्रमेहगुल्माद्य निहन्ति सञ्चरान् ॥ १२ ॥

इत्येत्यादि—सितोद्भव इत्यन्तं योग्यं स्पष्टम् । अनुष्ये चाप्यमाक्षिके इत्यपि
 योग्यम् । अत्रापि “लिङ्गं चयी क्षीराग्री लभते पुष्टिम्” इति बोध्यम् ॥ १० ॥

सितोपलेत्यादि—चरकस्तः सितोपला मञ्जरा । तुगाक्षीरौ बंसलोचना ।
 बहुला एता । लवङ्गमुक्तम् । अस्याद्दूर्ध्वं द्विगुणितमिति ।—अस्यायास्तत्र एवो भागः ।
 एतापा दो । पिप्पल्यायत्वारः । तुगाक्षीर्यां अष्टौ । सितोपलायाः षोडशेः ।
 यद्यद्दूर्ध्वं इत्येताः नागतमभिषेते यथा—“अतः ऊर्ध्वं प्रवचामि यस्मिन्निषीवथाः”
 तदाप्यत्र विवचावशादतीतमप्यभिषेते । घूर्णं वा प्रायवेदिष्येन मधुहृतं विनापि
 मधुर्षं बोधयति ॥ ११ ॥

लवङ्गेत्यादी ।—मतं लवङ्गादिषु, तदभावि त्रिदोषोपरः । सनीलोत्पल-
 जीरकमिति यावे—पर्वं तेजपत्रम् । तुटिः सुप्तेषु । अङ्गं मुक्तम् । नक्षदं

तालीशाद्यं चूर्णं, मोदकय—

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पलो शुभा ।
ययोत्तरं भागवृद्धा त्वगोले चार्द्धभागिके ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेशा सितशर्करा ।
श्यामकासारविहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोग-झीहशीपञ्चरापहम् ।
हृत्पत्तीसारशूलान्नं मूढघातानुलोमनम् ॥
कथ्येद् गुडिकाश्चैतच्चूर्णं पक्ता सितोपलाम् ॥
गुडिका घ्निसंयोगाच्चूर्णान्नघुतराः घृताः ।
पैत्तिके ग्राह्यस्येके शुभया वंशलोचनाम् ॥ १३ ॥

शृङ्गर्जुनाद्यचूर्णम्—

शृङ्गर्जुनाखगन्यानागवलामुष्कराभयाच्छिब्रह्माः ।
तालीशादिसमेता लीह्या मधुसर्पिर्भ्यां यक्षहराः ॥१४॥

माषी । सङ्गर्जुनेति पाठे—चक्षु बालकम् । अहीश्रीऽननमूलम् । शर्कराया
एकभागापेक्षयाटा भागाः ; अन्ये तु निम्बितचूर्णापेक्षयाष्टः । व्यवहारस्तु पूर्व-
वैव ॥ १२ ॥

तालीशपत्रनिष्पादी ।—यमेति पिप्पलीविशेषं, न तु श्यामीषणा, समानतमे
हारीतादावद्वैतान् । किन्तु संश्लकाराः प्रबलपिणे श्वाया वंशलोचना मान्येति
लिखन्ति । एतमेवार्थं कश्चिद्विद्वति यथा—“तालीश-मरिच-नागर-भागिका-वश-
लोचनाः क्रमयः । हृत्पाण्डुविराड् रूपायाः सिता भवेदष्टगुणा ॥” इति । त्वगोले चार्द्ध
भागिके इति ।—प्रथमभागापेक्षया त्वगोलेः प्रत्येकमर्द्धभागम् ; पिप्पल्यष्टगुणेति ।—
पिप्पलीभागापेक्षया षष्टगुणा सितशर्करा । गुडिकापत्रे समं जलेन शर्करापाकं
कुर्वन्ति हहाः ॥ १३ ॥

शृङ्गर्जुनादी ।—क्षिप्रहृहा शुद्धौ । तालीशादिसमेता इत्यनेन ताली-
शादिद्रव्यमात्रमनुकथंति, न तु तालीशभागाद्विक्रममपि, यथा वक्ष्यमाणैतत्सङ्घे
कल्यायकस्य चाङ्ग्रेनेपुक्तत्वेऽपि कल्याणशुतोक्तककद्रव्यमात्रमिति, तेनात्र शृङ्गादीनां
समभागतया तालीशादयोऽपि समाना एव याव्याः ॥ १४ ॥

मधुताप्यविडङ्गाश्म-जतुलीहृष्टताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताग्निना ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासियोगः—

व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि द्वे बले तथा ।

सर्वाभयहरो योगः सोऽयं लीहरजोऽन्वितः ॥

एष वक्षःक्षतं हन्ति कण्ठजाय गदांस्तथा ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तम्भमथार्दितम् ॥ १६ ॥

रसेन्द्रगुड़िका—

कर्पे शूडरसेन्द्रस्य स्वरसेन जयाद्र्योः ।

शिलायां खल्लयेत् तावद् यावत् पिण्डं घनं ततः ॥

मधुताप्येत्यादि ।—मधुघृताभ्यां सैहः । लीहमवायुर्घुषं पुट्टादिशोधितं, न तु लीहमगुह रसायनत्वात् । लीहमगुर्विति हन्दिप्यनी । ताप्यं स्वर्णमासिकं, तथा मृतसारवक्षामाणविधिना शोधितं यास्यम् । अस्मज्जु शिलाजतु, तदपि पक्षमाण-शिलागुड़िकाविधिना शोधितं यास्यम् । अयोरजयात् भिन्निनेतरघूर्णममम् । लीहघूर्णंस्वात् रसायनतया श्रेष्ठत्वात् महावीर्यत्वात् महाव्याधिप्रशमनहेतुत्वं युज्यत इति ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासियोर्गे ।—व्योषि फलानोति विफला ; द्वे बले इति नामवकारने, न तु श्रेतपीतमदात् । अत्र लीहघूर्णं रसायनतया श्रेष्ठत्वात् द्यौमिकत्वात् महावीर्य-त्वात् निश्चितव्योषादिघूर्णेन सम यास्यम् ; अत एव व्योषादिपाठात् विश्विद्य लीह-रजोऽन्वित इति पठितम् । घूर्णयोग एषायं घृतमधुनोरयुतत्वात् । अन्ये तु—सैह एषायं घृतमधुभ्यां कर्षन्त्यः, लीहमकरणविहितत्वादिन्त्याहः । युक्तयैतत् ॥ १६ ॥

कर्पेनित्यादि ।—रसेन्द्रः सारदत्तस्य शोधनं पक्षमाणपक्षधावतीगुड़िकायां बरा-काणविधिना कार्यम् । तदनुक्रमेण जयाया जयत्वाः स्वरसेन पञ्चगव्यायां सधर्षं

जलकणोकाकमाची-रसाभ्यां भावयेत् पुनः ।
 भौगन्धिकपलं भृङ्ग-स्वरसेन विभावितम् ॥
 घृणितं रससंयुक्तमजाचीरपलद्वये ।
 खलितं घनपिण्डन्तु गुडो स्त्रियकलायवत् ॥
 कृत्वादी शिवमभ्यर्च्य द्विजातीन् परितोष्य च ।
 जीर्णोन्नो भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः ॥
 सर्वरूपं ह्ययं श्वासं रक्तपित्तमरोचकम् ।
 अपि वैद्यगतैस्त्र्यक्तमस्त्रपित्तं नियच्छति ॥ १७ ॥

एलादिमन्यः—

एलाजमोदामलकाभयाक्ष-गायत्रिनिम्बामनगालसारात् ।
 विडङ्गभक्ष्मातकचित्रकांथ कटुतिकाभोदसुराद्रिकाश्च ॥

पक्त्वा जले तेन पचेत् तु सर्पि-
 स्तस्मिन् सुसिद्धे त्वयतारिते च ।
 त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया
 दद्यात् तुगाचीरिपलानि षट् च ॥
 प्रस्ये घृतस्य द्विगुणश्च दद्यात्
 क्षौद्रं ततो मन्यहृतं निदध्यात् ।
 पलं पलं प्रातरतो लिहेच्च
 पथात् पिवेत् क्षीरमतन्द्रितश्च ॥

पिण्याकारं कुर्यात्, तदनु जलकणां मोरटा तथा रसेनाशान्य प्रत्येकं मरुधा भाव-
 येत् ; ततः सौमन्धिकं भद्रतरुजम्बकं तदपि चुधावर्णा वक्षामाणविधिना शोधित
 पल्पपरिमितं पारदेन छद्म घर्षणीयम् ; तदनन्तरमजाचीरपलद्वये खल्लशिलाब्दिने
 खलितं घनपिण्डतापत्रे तु स्त्रियकलायप्रमाणां गुडिकां कुर्यात् ; तदनु प्रत्ये-
 षेकां गुडिकां जीर्णोन्नो भक्षयेत् । अनुपानश्च दुग्धादिकमेव ॥ १७ ॥

एलिन्दादि ।—मुञ्जतस्य । अजमोदा यमानो ; अर्चं विभौतकम् ; गायत्री
 खदिरः ; अश्वनः पीतशालः ; गायत्र्यादीनां शालान्तानां चतुर्णां सारो राक्षः ।
 क्षीराक्षी मुराक्षत् । एलादीनां क्षीराक्षानां श्वगटी पलाजि गच्छन्ते । जलं

एतद्वि मध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यतमं तथैव ।

यस्मात्प्राणमाशु व्यपहन्ति शूलं पाण्डुमयश्चापि भगन्दरञ्च ॥

न चात्र किञ्चित् परिवर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥१८॥

सर्विगुणः—बला विदारो ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।

पञ्चानां शौरिश्चाणां शङ्खा सुध्वंशिकाः पृथक् ॥

एषां कषाये द्विचौरि विदार्यांजरसांशिके ।

जीवनीयैः पचेत् कल्मैरचमात्रैर्घृतादृकम् ॥

षोडशगुणं दृष्ट्वा षोडश्यां स्यापयेत् ; तत्र क्रापेन केशलेनेव घृतप्रथमं पाचयेत् । घृतप्रस्थापेक्षया विगुणं मधु । मन्थो मन्थानदृष्ट इत्याहुः । अन्ये तु क्रुव्याख्यानु-
वादाप वापटवचनं पठन्ति, यथा—“एलाजनीदाविफला-शौराष्ट्रीव्योपचितकान् ।
सारानरिष्टमायवी-शालवोजकसम्भवान् ॥ भद्रातकं विडङ्गच पृथगटपन्नोन्मितम् ।
सन्निभैः षोडशगुणैः षोडश्यां ध्यतं पचेत् ॥ पुनस्तत्र घृतप्रथमं सिद्धे चाक्षिन्
पन्नानि षट् । तुगाचीव्याः विपेत् विंशत् सितापा विगुणं मधु ॥ घृतात् विजातात्
विपले ततो लोढं खजाइतम् । पयोऽनुपानं तत् प्राप्ते रसायनमयन्त्रणम् ॥”
इत्यादि । एतद्दर्शनात् विजातकमपि शोध्यं शौगध्यादम् ; अत्र तु न पठिर्, तदातिरेकेणापि व्याधिङ्गुत्वात् । अन्ये त्वाहुः सुश्रुतोक्तयोगेऽकिञ्चिन्भेदपाठान् विजाता-
भावादयोमान्तरमेवेदम् । तदा घृतप्रथमस्य साध्यादेलादीनां मन्तदयानां निमित्ता
चतुःषष्टिपलानि, जलस्य तु चतुःषष्टिधरावाः, शेषाः षोडश धरावा इति ॥ १८ ॥

बलेत्यादि।—अयं योगधरके चतचौषविकिकित्तिरे चक्रः । शौरिश्चाः इक्ष-
वेतसोऽहुस्वराश्रयवटाः । शालास्ये तु—वेतसस्थाने मधुकं निविष्य पच शौरिश्चा
व्याख्याताः ; यथा—“उडुम्बरो वटोऽश्रयो मधुजः इक्ष एक च । पचते शौरिश्चो ।
इष्टा अक्षिंसन्ने प्रकौर्मिताः ॥” इति । अक्षिंसन्ने इति वचनेन शालास्याधिकारव्यति-
रिक्ते म्याने पूर्ववदा उक्ता युक्ताः । अन्ये तु—वेतसस्थाने कपोतनमाहुः । कपोतनो
गर्दभास्यः । शङ्खा इत्यधिकहितपवसुकुलम् । सुध्वंशिकाः पलमानाः । अत्र
बलादिकाथे मयोदशपले जलदोषो दीयसस्य पादावशेषादष्टाविंशत्यधिकमन्तपन्न-
मानम् । द्विचौर इति।—द्विप्रकारं शौरं यवेति । तथा चौरदपचात् प्राधावादानं

सितापलानि पूते च शीते हात्रिंशदावपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशो-चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥

गन्धयाम् । अजरसन्दागमांसरसः । एषां चतुर्गुणमपि द्रवाणां कायसमल-
सिक् साहस्यार्थादिति पञ्चगुणपाकः । क्षीरानुपानञ्च पित्तं श्रेयम् । उक्तार्थसंवादक-
तन्नात्तरं यथा—“पुनर्नवां वनां इवां पञ्चमूर्त्तौ विदारिकाम् । छत्रुम्बरवटायत्-
प्रचवेतमगुहकान् ॥ पत्रिकांनान् जलद्रीणे पक्वा पादावशेषिने । पादायैश्चाग-
मोक्षीर-विदाय्यांः स्वरसैः प्रयक् ॥ कर्पायैर्जीवनीयैश्च कन्धैराज्यादकां पचेत् । कृष्ण-
गोधूमशृङ्गाट-वांशो-सौद्राघ्ननि प्रयक् ॥ सिद्धे प्रथ्ठी सितायाय दत्त्वा खादेत् खज्जा
हतम् । एतद्गुह्योक्तं सर्पिर्घटे भृजांन्विते स्थितम् ॥ अनुपानं विवेत् क्षीरं पित्तं
सद्यः कफे हितम् । अतश्चास्त्रितान् श्वरयोपप्रणामनम् ॥” इति । अत्र पादायै-
रिति—पादस्य कायसमभावेरिति । चक्रात्ताड—“काथ्ये तयोदशपले द्रव्यान्पलभया-
जन्म । अटगुणं कायसमी विदाय्यांजरसौ प्रयक् ॥ इति । “केचिद्वयधोक्तकाथ्ये तु काथं
घृतसमं जगु ॥” इति ।—अस्यार्थे,—तयोदशपले काथ्ये इटगुणं जलं तयोदश-गराव-
परिहितं भवति ; तस्य तु पादशेषान् सपादशरावमयं काथ्ये वदन्ति । कायसमस्य
विदारिरसन्दागमांसरसश्च, क्षीरञ्च काथापेक्षया दिगुणानिति सार्धपट्मराव” ।
एवं घृताटके पक्वञ्चै निश्चलाधिकं द्रवपलगतनिह भवति । एवञ्च सति द्रवपल-
स्यादिति भयात् केचिदत्र यक्षीक एव काथ्ये तयोदशपलरूपे तथा पानीयं दीयं यथा
पादशेषान् काथो घृतसमः स्यात् ; तेनात्र तयोदशपलेऽपि काथ्ये जलद्रीणं दत्त्वा
पादावशेषात्कायस्य घृतसमत्वं कल्पनीयमिति जगुःकृत्वाः । अस्मिन् पक्षे क्षीरं
दिगुणं दत्त्वा विदारिणींसरसौ च मिलित्वा घृतसमाविति चतुर्गुणद्रवेषु पात्र
अर्त्तसिद्धौ भवति, चतुर्गुणद्रवेषु तु स्नेहपाकीकर्मत्वात् । अनुकूलैर्नापि काथ्य-
भाजसनिवृत्तमिवाकां, कायस्य तथापि स्नेहसम एव, पक्षप्रभृति यत्र सूरिलुकेः ।
अपि च यथा इषीरं पञ्चमूर्त्तं बना विदारिं वटादिशृङ्गाय निःकाथ्ये विधीरे च्छाम-
विदारिरसै च सने तत् जीवनीयगणकल्कैः पक्वा घृताटकनित्यादि । अन्ये तु—
“द्रव्यभाजोयितं काथ्ये दत्त्वा योऽधिकं जलम् । पादावशेषे, कर्त्तव्य एव कायविधिः
श्रुतः ॥” इति कृष्णविशपरिभाषानुसारेण काथ्ये योऽयगुणं जलं दीयमानं षड्विंशति-
शरावं भवति, पादशेषाच्च सार्धपट्मरावकावो भवति । विदारि इति—काथापेक्षया

समाक्षिकं कौड़विकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्थानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥
 तान् जग्ध्वा पलिकान् चीरं मयध्वानुपिवेत् कफे ।
 शोषे कासे क्षतक्षीणे अमस्त्रीभारकर्षिते ॥
 रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चौरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशिरःगूले भेदे च खरवर्णयोः ॥
 काथ्ये त्रयोदशपले द्रव्याल्पत्वभयाज्जलम् ।
 अष्टगुणं काथसमौ विदाय्यांजरसौ पृथक् ।
 केचिदयथोक्ताकाथ्ये तु काथं छतसन्नं जगुः ॥ १८ ॥

अथगम्याः—वित्वाग्निमन्वश्योष्णक-काशमर्थ्यः पाटलो बला ।

पर्यञ्चतस्तः पिप्पल्यः श्वर्दंष्ट्रा हृहतीक्ष्यम् ॥
 शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
 अभया सामृता ऋद्धिर्जीविकर्षभकौ शटी ॥
 मुस्तं पुनर्नवामेदे सूक्ष्मलोत्पलचन्दने ।
 विदारौ हृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥
 एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।

चौरस्य हेगुण्यान् त्रयोदश शरावाः; मिनिली विदाय्यांजरसावपि कषायापेक्षया
 दिगुण्याविति; एवं मिनित्वा साङ्गंवाविंशच्छरावदेवैः पाक इति व्याचक्षते। व्यव-
 हारं पुनः प्रायेणानेनेव। खजो मयानदण्डः। भूर्जपत्रे वेष्टनञ्च शशुल्कपां-
 देम् ॥ १८ ॥

विन्वेत्यादि।—पर्यञ्चतस्य इति।—शानपत्नीं पृथीपत्नीं-मुद्गपत्नीं मापपत्नीं। ताम-
 लकी—भूम्यामलकी। जीवन्ती स्वनामख्याता। पुनर्नवामेदे इति।—पुनर्नवा च मेदा च
 इति इत्ये; न तु मेदादर्थं, “परिन्त्यः पिप्पली शृङ्गी मेदा तामलकी चृष्टिः” इति
 वाचस्पत्यवचनात्। उत्पलं नीलोत्पलं, न तु कुष्ठम्, सर्वस्मिन्नेव तन्नामरे कुष्ठमिति
 पादस्य तद्दीकाकारैरव्याख्यातत्वात्। काकनासिका कायुशाट्टी; केन्द्रस्तु रसो-
 क्तमित्याह। शतान्यामलकस्येति।—आहतिमानत्वान् आमलकीफलस्य पञ्च शतानि;
 एतानि कर्पटे पोडुनीं कृत्वा अदरैः काच्यद्रव्यैः सह कृष्यनीयम्। गतरसत्वञ्च
 द्रव्याणां चतुर्भागावप्येष काषेनेति स्वयमेव वक्ष्यति; अत एव पादावमेव इति

पञ्च दद्यात् तदैकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
 तथामलकमुद्गत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ।
 पलद्वादशके भृष्टा दद्याद् चार्दितुलां भिषक् ।
 मत्स्यण्डिकायाः पूतायाः स्नेहवत् साधु साधयेत् ॥
 षट्पलं मधुनद्यात् सिद्धमीति प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगाचीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगीलापत्रकीशरात् ।
 इत्ययं अवनप्रायः परमुक्तो रसायनः ॥
 कासश्वासहरयैव विशेषेणोपदिश्यते ।
 क्षीणघतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्दनः ॥
 स्वरक्षयसुरोरोमं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशुक्लस्थान् दीपांश्चैवापकर्षति ॥
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाच्चावनः सुदृढोऽभूत् पुनर्युवा ॥
 मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 स्त्रीषु प्रहृषं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥

याम्बटेनोक्तम् । अथे त्वष्टभावावशेष इत्याह, तप्तु न व्यवहारमिदम् । निष्कुल-
 मिति—शिरास्थिरहितं, तत्र क्षीमादिघर्षणेन कार्यम् । पलद्वादशक इति—मिलित्वा,
 निर्देशश्च मानप्रधानत्वात् ; एवं त्वगीलापत्रकीशरादपि मिलित्वैव पलम् । ये तु
 समासकरणसामर्थ्यान् निमित्तपदद्वयमाहः, तन्नति—अथन्वदरीतक्यादी दग्मूलस्थापि
 मिलित्वा द्विपलता ह्यात्, दशमूलोति समासनिर्देशादिति श्रेयम् । अथ समयो-
 रपि मधुसर्पिषोर्द्वैवान्तरसंयोगादेव न विरुद्धत्वं श्रेयम् ; किंवा अमिलकमज्जैश्च
 घृतस्त्रीपदीषत्वान् समत्वमेव नास्तीति । यद्यपि मध्याग्निर्वापेक्षया शर्करा विभक्ता
 तथाप्युपापत्त्वादिहैव श्रेयता, तदभावे शर्करा खण्डो वा गृह्यते ; अत्रेव तु शर्क-
 रैकीका । अवनद्य सुमेः प्राय इति धञ्, । योपरुन्ध्यान्न भोजनमिति ।—या प्रयमात्र-

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात् लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेयात् ।
जराकृतं पूर्वमपास्य रूपं विभक्तिं रूपं नवयौवनस्य ॥

सितामत्यण्डिकालामे धातुराद्य न्दुभर्जगम् ।

घतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ॥ २० ॥

जीवन्त्याद्यं घृतम्—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

शटीं पुष्करमूलस्य व्याघ्रीं गोक्षुरकं यलाम् ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभान् ।

पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥

एतद् व्याधिसन्नुहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेवादशविधं सर्पिरग्रं व्यपोहति ॥ २१ ॥

विष्वीघृतम्—पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागचीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निप्रवृद्धयं सर्पिञ्च क्षयकासिनाम् ॥ २२ ॥

पारारघृतम्—यष्टीबलागुडूथ्यल्प-पञ्चमूलीतुलां पचेत् ।

शूर्पेऽपामटभागस्ये तत्र पात्रं पचेद्वृत्तम् ॥

भोजनोपप्लवा जरपेन द्वितीयात्रकाले भोजनोपरोधं न करोतीत्यर्थः ; यदुक्तं—
“रुणद्धि नैकमाहारं या सा माया जरां प्रति” इति । कुटीप्रवेयादिति ।—वातातप-
परिहारिणेत्यर्थः ॥ २० ॥

जीवन्तीमित्यादि ।—चरकस्य ।—अत्र जलमेव घतुर्गुणम् । केचित्तु चरके
ष्वदंशाष्टानन्तरनर्थं योग उक्तः, अतः प्रत्यासत्त्या पूर्वयोगोक्तं शीरमेवात्रापि द्रव-
मित्यादि ; किन्तु वाग्भटादपि न दृग्भनती जलमेव उक्तम् ॥ २१ ॥

विष्वीघृतम् ।—विष्वीघृणी कटकौ ; छागचीरं चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

यष्टीत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—यष्ट्यादीनां मिलित्वा तुला । शूर्पे इति—द्रोणशर्पे ;
उक्तं इन्द्रवनेन—“कुम्भो द्रोणशर्पे शूर्पः” इति ; खारपाणिनाप्युक्तं,—“द्रोणशर्पणु शूर्पः
स्नान् कुम्भ इत्यत्रिचोदने” ; तथापि द्रोणशर्पायां शूर्पे इति इन्द्रवनिष्ठितमतं नादर-

धात्रीविदारोत्तुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्भणे ।
सुपिटैर्जीविनीयैश्च पारागरमिदं घृतम् ।
ससैर्न्यं राजयक्ष्माणमुन्मलयति शीलितम् ॥ २३ ॥

ह्यागलायं घृतम्—

ह्यागमांसतुलां ऋद्धय साधयेत्तत्त्वणेऽभ्रसि ।
पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्यं विपाचयेत् ॥
ऋद्धिहृद्दी च मेदे हे जीवकर्ममकौ तथा ।
काकोलीचीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥
सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥
पलं पलं पिबेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुर्जयम् ।
क्षतत्रयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं खासं हन्यात् सुदारुणम् ।
बल्यं मांसकरं तृप्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ २४ ॥

अपरं ह्यागलायं घृतम्—

तोयद्रोणद्वितये च्छागलमांसस्य पलशतं पक्त्वा ।
जनमष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेद्घृतं प्रस्थम् ॥
कल्केन जीवनीयानां कुडवेन तु मांससर्पिरिदम् ।
पित्तानिसं निहन्यात् तज्ज्वानपि रसकयोजितं पीतम् ॥
कासखासावुग्रौ यक्ष्माणं पार्श्वहृद्गजां घोरात् ।
अध्वव्यवायुशोषं शमयति चैवापरं किञ्चित् ॥ २५ ॥

कीदम् । यद्यपि तुलाद्रव्ये एक एव जलद्रोण उपितसदापि निर्दहत्वादिक्र मोघं
द्रोणद्रव्यमिव देयम् : यथा वक्ष्यमाणद्वितीयवृत्तान्नादिष्टने ह्यागलासतुलायां जल-
द्रोणद्रव्यमिति । धात्रोदिरसानां मिलित्वा त्रिपात्रम् । पावमादकम् ॥ २३ ॥

ह्यागलायं लवणो द्रोणः ॥ २४ ॥

तोयेत्यादौ ।—जीवनीयानां दसानां कुडवेनेति मिलित्वा । तज्ज्वानिति ।—पित्तानि-
ज्वान्नात्वाधीन् । रसकयोजितमिति ।—मांसरसावधारितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रजापञ्चकं घृतम्—

छागगण्ड्रसमूत्रक्षीरैर्दध्ना च साधितं सर्पिः ।

सचारं यक्ष्महरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥ २६ ॥

बलागर्भं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कपाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके ।

कल्कं बलायाः सुनियोन्व्य गर्भं सिद्धं पयःप्रस्थयुतं घृतञ्च ॥

सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूल-चतत्रयोक्त्वांसहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥

नागबलाघृतम्—

पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ।

तेन कायेन तुल्यांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥

पलाङ्गिकेयातिवला-बलायष्टिपुनर्नवा-

प्रपोण्डरीककाश्मर्य्य-पियालकपिकच्छुभिः ॥

अत्रगन्धासिताभीरु-मेदायुग्मतिकण्टकैः ।

मृणालविसशालुक-शृङ्गाटक-कशेरुकैः ॥

एतन्नागबलासर्पी रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।

हन्ति दाहं भ्रमं तृष्णां बलपुष्टिकरं परम् ॥

बल्यमोजस्यमायुष्यं बलीपलितनाशनम् ।

उपयुञ्जीत पश्मापान् हृदोऽपि तरुणायते ॥ २८ ॥

प्रजापञ्चकघृते—सर्पिरप्यज्ञाया एव, एवं दधि च । यक्ष्मरसाप्यत प्रचेपल-
माहुः ॥ २६ ॥

द्विपञ्चमूलस्येति—दशमूलस्य मिलित्वा शविण्यमलानि, जलस्य च शविण्यस्यैरावा-
न्तः प्रस्थद्वयं शेषः । मांसरसस्य चैक इति—छागमांसरसस्य एकच्छिन् प्रस्थ
द्वयस्यः । गर्भमित्यन्तः ॥ २७ ॥

पादशेष इत्यादि—वाग्भट्टस्य—पादशेषमित्येव पाठः । पादशेषं यदा
भवति तथा पचेदिति । अन्ये तु—पादशेष इति पठित्वा पादशेषे कर्तव्य इति व्याख-
यन्ते । नागबला गौरक्षतष्टुला, अतिबला गौरक्षतष्टुलैव । मृणालविसे—सप्त-
महद्वेदान् । मृणालमुशीरं, विषं—दशमूलम् इत्यन्ते ॥ २८ ॥

निर्गुणोष्ठम्—समूलफलपत्राया निर्गुण्डाः स्वरसैर्घृतम् ।

सिद्धं पीत्वा क्षतघ्नीणो निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥ २८ ॥

बलाद्यं घृतम्—

बलां शर्दद्रां वृहतीं कलसीं घावनीं स्थिराम् ।

निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥

ऊत्वा कपायं पेय्यार्थं दद्यात् तामलकीं शटीम् ।

द्राचापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥

घृतं पयथ तस्मिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।

क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥

चरकोदितवासाद्य-घृतानन्तरसुक्लितः ।

वदन्तीह घृतात् काथं पयथ द्विगुणं पृथक् ॥ ३० ॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनाम्बु नखं वाप्यं यष्टी शैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सरलं दारु शब्येलापृत्तिकेशरम् ॥

पत्रं तैलं सुरामांसौ कङ्कोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥

त्वयेणु नलिका चैभिस्तैलं मसुचतुर्गुणम् ।

निर्गुणोष्ठमकल्कम् ॥ २८ ॥

बलानित्यादि ।—चरकर ।—अरधिकित्तिदेश्य योगः । कलसी इन्द्रियर्षी ; घावनी कण्टकारिका । स्थिरा शालपर्णी । चरकोदित्यादि ।—चरके द्वि वासाष्टता ; नन्तरमयं योग उक्तः, तत्र च काय. पयथ प्रत्येकं घृताद्विगुणम् ; तस्माद्घृत्यात् इत्यादि तथैवेति । घृतसमं चीरं, काथय विगुण इत्यप्ये ॥ ३० ॥

चन्दनादितैले—अम्बु शालकम् ; वाप्यं कुत्रं, धूतिः खशायी ; तैलं शिला-
रसः ; वनिता शिशुः ; तिक्ता लताकसूरी ; रेणु रेणुकं, नलिका चाणुका ।

लाचारसप्तमं सिद्धं ग्रहघ्नं वलवर्षेष्वात् ॥
 अपस्मारज्वरोन्माद-कृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
 आयुःपुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 छागं मांसं पयस्छागं छागं सर्पिः सगर्करम् ।
 छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यच्चनुत् ॥ ३२ ॥
 उरो मत्वा चतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिवेच्छीर्षं पयसाद्यात् सगर्करम् ॥ ३३ ॥
 इक्ष्वालिकाविसग्रन्थि पद्मकेशरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुशृतं सन्धानार्घं पिबेत् क्षती ॥ ३४ ॥
 बलाश्लगन्धाश्रीपर्णी-बहुपुत्रीपुनर्नवाः ।
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः क्षपयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ३५ ॥

बलाद्यष्टतम्—

घृतं बलानागबलाङ्गुनाम्बु-सिद्धं सयष्टीमधुकस्कपादम् ।
 हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्त-कासानिलाद्यक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ३६ ॥

इति यक्षचिकित्सा ।

लाचारसो लाक्षाजापः ; लाक्षायाः योऽश्वपत्नं, पाकार्यजलं योऽश्वराशं, शेषं मर्षिकम् ॥ ३१ ॥

क्षामनित्यादि षष्टम् ॥ ३२ ॥

उर इत्यादिना उरःक्षतचिकित्सायाह ।—उरःक्षतं मत्वा लाक्षां पयसा मधुसंयुतां पिबेदित्यर्थः । औष्णे पयसा सगर्करमघ्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इक्ष्वालिकेत्यादि ।—इक्ष्वालिका मनसुवागतीति ख्याता ; विसग्रन्थिः मृणालरन्धिः ; पद्मकेशरं पद्मकिञ्चनकः । सन्धानार्घमिति ।—क्षतीरः सन्धानार्घम् ॥ ३४ ॥

बलेत्यादौ ।—श्रीपर्णां नाभापर्वाः फलम् । बहुपुत्री शतावरी । बलाद्यो व्यस्ताः शमसा वा शोभ्याः ॥ ३५ ॥

घृतमित्यादि षष्टम् ॥ ३६ ॥

इति यक्षचिकित्साविशतिः ॥

अथ कास-चिकित्सा ।

वातकास-चिकित्सा ।

वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिपखकम् ।
छेहासैलादयो भक्ष्याः चीरेक्षुरसंगौड़िकाः ॥
दधारनांलाम्बफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासेषु स्वादुस्त्रलवणानि च ॥
ग्राम्यानूपौदकैः शालि-यथगोधूमषट्टिकान् ।
रसैर्माषाकगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ १ ॥
पञ्चमूलीकृतः कायः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसान्नमग्रतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ २ ॥

अपराजितलेहः—

शटीशुद्धीकषाभार्गी-गुड़वारिदयासकैः ।
सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ ३ ॥
चूर्णिता विश्वदुःसर्गा-शुद्धीद्राक्षाशटीक्षिताः ।
लीढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दारुणम् ॥ ४ ॥
भार्गीद्राक्षाशटीशुद्धी-पिप्पलीविश्वभेषजैः ।
गुड़तैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ ५ ॥

पित्तकास-चिकित्सा ।

पित्तकासे तनुकफे विवृतां मधुरैर्युताम् ।

यफरुषेषु कासपाटात् कासापेक्षया च यक्ष्मसम्भवात् यक्षाधनरं कासचिकित्सा-
माह वास्तुक इत्यादि ।—वायसी काकमावी । पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली महती,
उषधीर्यतया विशेषेण वातप्रत्यनीकत्वात् । अन्ये तु स्वल्पाभाङ्गः । रसानं मारुतसोप-
हितमद्रम् ॥ १ ॥ २ ॥

शटीत्यादि ।—वीगवयेऽपि कटुतैलेन लेह इति इन्दुटिप्पली; किन्तु टीका-
कृद्भिर्न व्याख्यातीऽयमर्थः ॥ १—५ ॥

दद्याद्दहनकफे, तिलैर्विरेकार्यं युतां भिषक् ॥ ६ ॥
 मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकीद्रवाः ।
 मुद्गादियूपैः शाकैश्च तिलकैर्मात्रया हिताः ॥ ७ ॥
 बलाद्विह्वहतीवासा-द्राक्षाभिः क्षयितं जलम् ।
 पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८ ॥
 शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राघयोस्तथा ।
 कपायेण शृतं क्षीरं पिवेत् समधुशर्करम् ॥ ९ ॥
 काकोलीवृहतीमेदा-युग्मैः सृष्टमनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीर-यूपांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ १० ॥
 द्राक्षामलकखर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
 पित्तकासापहं ह्येतन्निष्ठान्माक्षिकसर्पिषा ॥ ११ ॥

पित्तकास इत्यादि ।—शरकस्य । तनुकफ इत्यत्रकफे । कफस्य तनुत्वं घनत्वञ्च
 कासनीगनिःसाध्यमाणकफस्य दर्शनादिव श्रेयम् । मधुरैरिति ।—मधुरद्रव्यैर्युक्तां विवृता-
 मिति शब्दमर्थः । अथे तु—मधुरैर्जाङ्गलीयदशकैरित्याहुः । मधुरैर्जाङ्गलरसैरित्यत्र
 मधुरैः स्वादुभिः, किंवा जीवनीयसङ्घैः ॥ ६ ॥ ७ ॥

बलेत्यादि ।—श्वसम् ॥ ८ ॥

शरादीत्यादि ।—शरकस्य । शरादिपञ्चमूलस्य शरीरुसर्भकागशाजवस्तेषां मूलं
 श्रेयम् । अतः षडङ्गपरिभाषया चर्षयतकषादिषु चतुर्गुणेन दृश्यं माध्यम् ॥ ९ ॥

काकोलीत्यादि ।—अत्र युग्मैरिति काकोल्यादिभिः सम्बध्यते इति चक्रः । अथे
 तु वृहतीमेदाभ्यां युज्यत इति ; युक्तं चेतत्, यदाह जतुकषः—“वृषकाकोलीवृहतीमेदा
 वृहतीयुग्मैः” इति ॥ १० ॥

द्राक्षेत्यादि ।—इदं कफानुवन्धे श्रेयम् ; पिप्पलीद्रैश्च तु मरिचस्थाने शर्करा
 श्रेया, यदाह चारपाणिः,—“पित्तान्ध्यामलकी द्राक्षा खर्जूरं शर्करा मधु । क्षीरैश्च
 सृष्टतो क्षीरं पित्तपयजकासनिह् ॥” इति ॥ ११ ॥

खजूरपिप्पलीद्राघा-सितालाजाः समांशिकाः ।

मधुसपिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ १२ ॥

शठीङ्गीवेरहृती-शर्कराविश्वभेषजम् ।

पिष्टा रसं पिबेत् पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ १३ ॥

मधुना पशुबीजानां चूर्णं पैत्तिककासनुत् ॥ १४ ॥

कफकास-चिकित्सा ।

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।

यथाद्यैः कटुरुक्षोणैः कफत्रैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १५ ॥

पिप्पलीचारकैर्यूपैः कौस्तुभैर्मूलकस्य च ।

लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥ १६ ॥

पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघु गस्यति ।

श्वासकासज्वरहरं बलवर्णान्निवर्धनम् ॥ १७ ॥

पौष्करं कटुफलं भार्गी-विश्वपिप्पलिसाधितम् ।

पिबेत् क्षार्थं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्यहृष्टे ॥

स्त्ररसं शृङ्गवेरस्य मात्तिकेण समन्वितम् ।

पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्लायकफापहम् ॥ १८ ॥

खजूरेत्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

शठीत्यादि—काशटण्ड। तत्र शठ्यादिकं जले पिश तद्रसं वक्षुपूतं कला हतमश्लिशं पिबेत्। हृष्टी भाव कष्टकारी कासहन्तृत्वात्। उक्तं हि धरके—
“शर्करानाकरोदीप्य कष्टकारीशठीसमम्। पिश रसं पिबेत् पूतं वक्ष्ये घृत-
मूर्च्छितम् ॥” इति ॥ १२। १४ ॥

बलिननिव्यादिना कफचिकित्सायाः। पिप्पलीचारकैरिति पिप्पलीपवदार-
संस्कारैरित्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

पौष्करमित्यादि—कफापहपर्यन्तं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

नवाङ्गयूपः—

मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन ।
शुण्ठीकणाभ्याश्च कुलत्पकेन यूपो नवाङ्गः कफरोगहन्ता ॥१८॥

पार्श्वशूले ज्वरे कासे श्वासे श्लेष्मसमुद्भवे ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दग्धनूलीजलं पिवेत् ॥ २० ॥

कट्फलमिन्द्रादिः—कट्फलं कर्पूरं भार्गीं सुस्तं धान्यं वचाऽभया ।

शृङ्गी पर्पटंकें शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम् ॥

मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे क्षये शूले श्वासद्विक्राज्वरेषु च ॥ २१ ॥

कण्ठकारीकृतः काथः सकृष्णः सर्वकासहा ॥ २२ ॥

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशक्तत्परिवेष्टितम् ।

स्विन्नमङ्गौ हरेत् कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ २३ ॥

वासकस्वरंसः पेयो मधुयुक्तो द्विताशिना ।

पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २४ ॥

मधुकं पिप्पली द्राक्षो लाक्षा शृङ्गी शतावरी ।

द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैद्यतुर्गुणा ॥

नवाङ्गयूपे यवामलाकदाडिमकर्कन्धुमूलकशुण्ठकेः षडङ्गपरिभाषदा चरङ्गमे
कृत्वा मुद्गकुलत्पयी युक्त्वा प्रचुरी दत्त्वा यूपः साध्यः, पयान् कटुत्वायं शुण्ठीपिप्पली-
चूर्णदानम्; किंवा सकलमिव द्रव्यं यद्योचितमात्रया शृङ्गीला क्वाचविधानेन पञ्च-
मुष्टिकवत् यूपः कार्य इत्याहुः ॥ १८ ॥

पार्श्वशूल इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २० ॥

कट्फलमिन्द्रादी ।—कर्पूरं गन्धवपम् ॥ २१ ॥

कण्ठकारीव्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २२ ॥

विभीतकमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २३ ॥

वासकेत्यादि च ।—स्पष्टम् ॥ २४ ॥

तं लिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २५ ॥

पिप्पली पद्मकं द्राक्षा सम्पक्वं हृष्टतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लीहः श्वासकासनिवर्हणः ॥ २६ ॥

हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं गुडैः तुल्यं गुड़िका विधेया ।

निवारयत्यास्यविधारितेयं श्वासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥ २७ ॥

मरिचाद्यं चूर्णम्—

कर्पः कर्पाईमयो पलं पलद्वयमयार्द्धकर्पय ।

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥

सर्वैर्पथैरसाभ्या ये कासाः सर्वैद्यविवर्जिताः ।

अपि पूयं हृदयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ २८ ॥

समशर्करं चूर्णम्—

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्यात्तयुतानमीषाम् ।

पलाईमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महीषधस्य ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसृज्य रोगानिमानाश्च बलान् निह्नव्यात् ।

कासज्वरारोचकमेहगुल्म-श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीप्रदोषान् ॥ २९ ॥

हरीतकीकणाशुण्ठी-मरिचं गुडसंयुतम् ।

कासघ्नो भोदकः मोक्षस्तृणारोचकनाशनः ॥ ३० ॥

मधुकनित्यादी ।—तुगाचीरो वशर्चाचना, एकभागपेचया विगुणा, सर्वचूर्णा-

पेचया चतुर्गुणा मिता ॥ २५ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—अष्टम् ॥ २६ ॥

हरीतकीत्यादी ।—समुदितचूर्णेन तुल्यो गुडः ॥ २७ ॥

कर्प इत्यादि ।—मरिचकर्पं १, पिप्पली तोलक १, पक्षदाडिमशील पंज १, गुड पल २, यवचार तोलक १ । बाष्पटेऽप्युक्तं,—“गुडचारीषणकषा दाडिमं शामकासजित् । क्रमान् पलद्वयार्द्धाणा-कषोपाईपभोग्रितम् ॥” इति ॥ २८ ॥

लवङ्गेत्यादि ।—पलाईमेकमित्यत्र एकपदं श्रीकपूरवार्द्धमेवोक्तम् । चत्वारि ।—

अयं-आदित्यादश्च, बलवती रोगानित्यर्थः । मीन प्रसृज्य इत्यनेन न पीनकर्मम् ॥ २९ ॥

हरीतकीत्यादि ।—भोदकत्वात् गुडो विगुणः ॥ ३० ॥

ध्योपान्तिका गुड़िका—

तालीगवक्रिदीप्यकषयिकाम्नपेतसव्योपैः ।
 तुल्यैस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुडैर्न गुड़िका प्रकर्त्तव्या ॥
 कासग्नासारोचकपीनसङ्घत्कण्डवाङ्निरोधेषु ।
 ग्रहणीगदोद्भवेषु गुड़िका ध्योपान्तिका नाम ॥ ३१ ॥
 मनःगिलालमधुकाःमांसीमुस्रोद्भुदैः पिवेत् ।
 धूमं त्रयहृच्च तस्यायु सगुडश्च पयः पिवेत् ॥
 एष कामान् पृथग्दन्ध-सर्वदोषसमुद्भवान् ।
 गतैरपि प्रयोनागां साधयेदप्रसाधितान् ॥ ३२ ॥
 मनःगिलालितदलं वदर्यातपशोपितम् ।
 सघोरं धूमपानञ्च सर्वकासनिवारणम् ॥ ३३ ॥

तालीगव्यादी । वक्रिचितकः ; दीप्यकं यमागी ; विमुक्तभियुतैरिति ।—सर्वबुलां-
 पेषुग चतुर्धागेन निमित्तं विमुक्तभियुत्संभित्यायुः । ध्योपान्तिकेति ।—अथान्तपद
 अथान्तमाह, ध्योपान्तिकेतिविमुक्तभ्याम् पूर्वमवस्थितत्वात् । किंवा तालीगादीनां
 विरोधप्रधानत्वादपेक्षयैवान्ते प्रियः ॥ ३१ ॥

मनःगिलादिनादि ।—आप्तं इतिताम् ; इदं पुत्रघ्नोवपन्नमध्यं, अन्तम्
 इत्यन्ते, गुकृतेतम्,—“मनःगिलालमधुकां मांसीमुस्रोद्भुदीत्वचः” इति वामटवच-
 नात् । अत्र मनःगिलादीनां पेषणं ह्ययन्तुषेण बोध्यं, ह्ययन्तुषेणपिठैरिति
 सुसुतदर्शनात् । अत्र मधुकास्थाने मरिचं केचित् पठन्ति ; तत्र,—“गिलादिदु-
 यच्छास-मांसीधूपं पिवेत् चरुम्” इति गन्धर्वदर्शनात् । अत्र मनःगिलादिकं
 कल्कीकृत्य प्रत्येकप्रकारं लिखेत्, ततः आतपे शोभयित्वा वृत्तिं विधाय त्रास-
 सन्पृष्टस्यपदराश्यावज्ञी निविष्य ददोक्तनिकया धूमपानं कार्यम् । विधाय
 किञ्चित् सगुडघोरं पेषं, धूमस्य तीक्ष्णलेनोत्पद्यदिति ॥ ३२ ॥

मनःगिलिव्यादी ।—वदर्यातपशोपितमिति ।—वदर्याः मनःगिलालितदलम्, आतपे
 शोभितमिति शोभना । वदर्यातपेति अग्निद्विधिरनिन्दत्वात् सन्धिः ॥ ३३ ॥

षकंच्छ्लशिले तुल्ये ततोऽह्नैः कटुत्रिकम् ।

चूर्णितं यङ्गिनिक्षिप्तं पिबेद् धूमन्तु योगवित् ॥

भक्षयेदथ ताम्बूलं पिबेद् दुग्धमथाम्बु वा ।

कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ ३४ ॥

मरिचशिलार्कचीरैर्वात्तकीं त्वचमाशुभावितां शुष्काम् ।

कृत्वा विधिना धूमं पिबतः कासाः शमं यान्ति ॥ ३५ ॥

दशमूलघृतम्—दशमूलकपाद्येण भार्गीकल्कं पचेद् घृतम् ।

दक्षतिक्षिरिनिर्व्यूहे तत् परं वातकासनुत् ॥ ३६ ॥

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।

पुष्कराङ्गगटीवित्स्व सुरसव्योपहिङ्गभिः ॥

पैयानुपानं तत् पीयं कासे वातकफाधिके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ३७ ॥

दशमूलपट्पलकं घृतम्—

दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हृयिः ।

सधारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् ॥

षकंच्छ्लश्यादि ।—षकंच्छ्लम् षकंमूलकम्, शिला मनःशिला ; ततोऽह्नैः कटुत्रिकमिति, तत उभयोरह्नैः मिश्रितं त्रिकटुकम् ॥ ३४ ॥

मरिचेत्यादि ।—म्यदम् ॥ ३५ ॥

दशमूलकपाद्येत्यादि ।—दशः कुङ्कुटः ; दक्षतिक्षिरिभ्यां मिश्रितैश्च कायः । दशमूलकपाद्येण दक्षतिक्षिरिकायेन च मिश्रित्वा चातुर्मुस्तम् ॥ ३६ ॥

दशमूलादक इत्यादि ।—शाम्पटश । अथ दशमूलस्य काण्डमादृशमानस्य, तेन “काण्डः काण्डसमी मतः” इति वचनात् पादावगिहकायोऽप्याटकमानो भवति । विन्व विन्वमूषम् ; सुरसः पद्मासः । पैयानुपानमित्यत्र पयोऽनुपानमिति केषित् पठन्ति, सिन्धु पियेव वातकफहनुत्वान् पुरा ॥ ३७ ॥

कामहृत्पार्श्वशूलघ्नं हिक्काश्लासनिवारणम् ।

कल्कं पट्टपलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषग्वराः ॥ ३८ ॥

कण्टकारीघृतम्—

कण्टकारी-गुडचीभ्यां शयक् विंशत्य गद्गसे ।

प्रस्थः सिद्धो घृतादात-कासनुहृद्भिदौपनः ॥ ३९ ॥

अपरं कण्टकारीघृतम्—

घृतं रास्त्रावलाव्योष-श्वदंष्ट्राकल्कपाचितम् ।

कण्टकारीरसे पानात् पञ्चकासनिच्छदनम् ॥ ४० ॥

सहस्रकण्टकारीघृतम्—

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्या रसादके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योष-विडङ्गशटोचित्रकैः ॥

सौवर्चलयवचार-विश्वामलकपौष्करैः ।

सुधीरसुहृतीपथ्या-यमानीदाडिमर्दिभिः ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्य-धन्वयांसास्त्रवेतसैः ।

शुद्धीतामलकीभार्गी-रास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥

कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्लासे च गस्यते ।

कण्टकारीघृतं सिद्धं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ४१ ॥

रास्त्रार्थं घृतम्—

द्रोणेष्वां साधयेद्रास्त्रां दशमूर्त्तीं शतावरीम् ।

दशमूलवटपत्रकं घृतं सृष्टम् ॥ ३८ ॥

कण्टकारीकादिः—कण्टकारीगुडचीर्मिलित्वा पल ६०, जल शराव ६०, शिष १५ । अथ तु जलद्रोणं दत्त्वा शिषं ६६ इत्याहुः । कण्टकारीरस इति ।—कण्टकारीस्वरसद्यतुमुण्डः ; उक्तञ्च—“निदिधिकायाः स्वरसं पाहयेद्व्यक्तपीडितम् । चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥” इत्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

समूलीत्यादिः—अयं क्षीयपरके वाग्भटे च पश्यते । अत्र श्वेतारक्तमिदम् ५०-नंवाचयम् ॥ ४१ ॥

तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धोति च माचिकात् ।
 लिह्याद् द्वे चामये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्वलवर्धनम् ।
 पञ्च कासान् घृतं श्वासं ह्रिकां सविषमञ्जरान् ॥
 हन्यात् तथा ग्रहण्यर्षो-हृद्रोगारुचिपीनसान् ।
 अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ४३ ॥

व्याघ्रीहरीतकी—

समूलपुष्पच्छट्कण्टकाय्यान्तुनां जलद्रोणपरिप्लताश्च ।
 हरीतकीनाश्च गतं निदंभ्यादयात्र पक्षां चरणावशीपम् ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नी विपक्वमुत्तीर्य ततः सुशीते ।
 कटविकञ्च द्विपलप्रमाणं यस्तानि घट् पुष्परसस्य तत्र ॥
 क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।
 वातात्मकं पित्तकफात्मकञ्च द्विदीपकाद्यानपि यांस्त्रिदोषान् ॥
 घृतोद्भवञ्च क्षतजञ्च हन्यात् सपीनसश्वाससुरःक्षतञ्च ।
 यस्मान्मेकादशरूपमुषं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ४४ ॥

इति कास-विक्रिया ।

इत्या चतुर्भागावष्टमेव कषायं कुर्वन्ति । अन्ये जटभागावष्टमं कषायमेवाहुः ।
 तत्र, सुशुभ्रसंवादात् । विद्वद्दरीतकीमतस्य वेदत्रयनाकया कृतविद्वत्स्य भर्जनार्थं
 घृत-तैजयोः कुड्भे घृत्तु, ईगुण्णाय घृत्तुपदपमाने । भर्जनं च यद्यवदाख्यादंम् ।
 तन्मान्तरं चात्र सधुनय पलाटकमीरीकम् ; तुष्यमानत्वेऽपि घृतमधनोर्द्वैबालरसोवाप
 विरुहवम् । अशतारणममये त्रिपलीचूषेकुड्भं प्रक्षेप्यम् । निह्यादिति ।—प्रहत-
 लेहं निह्यात्—इ चामये खादिदिति धीज्यम् । अथ यद्यपि लेहस्य मानं मोक्षं
 तथापि सुशुभ्रसंवादात् कुर्वमानं बोध्यम् । अन्येनिति—प्रभाषात्, किंवा धनाजंनहेतुः
 मेकस्यसाधकत्वात् ॥ ४३ ॥

व्याघ्रीहरीतक्या कटुविकं प्रत्येकं पण्डयम् । चतुर्जातपलमिति—निहित्वा पत्रम् ॥ ४४ ॥
 इति कासविक्रियाविरहितः ।

हिकार्त्तस्य पयस्कागं हितं नागरसाधितम् ॥ ६ ॥

कण्ठामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ।

मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ ७ ॥

हिक्काश्वासोद्भवे भार्गी सविज्ञामुष्णवारिणां ॥ ८ ॥

नागरं वा सिताभार्गी-सौवर्चससमन्वितम् ॥ ९ ॥

शुद्धीकटुतिकफलतयकण्टकारी

भार्गी सुष्करजटा लवणानि यश्च ।

चूर्णं पिवेदशिशिरेण जलेन हिक्काः

श्वासोर्द्भवातकसंनारुचिपीगसिपु ॥ १० ॥

अभयानागरकल्कं पोष्करयवशूकमरिचकल्कं वा ।

तोयेनोष्णेन पिवेत् श्वासी हिक्का च तच्छास्त्र्ये ॥ ११ ॥

—दर्शासपञ्चकम्—

अमृतानागरफल्नी-व्याघ्रीपर्णाससाधितः कायः ।

पीतः सकणाचूर्णं कासश्वासी निहन्त्याश ॥ १२ ॥

दग्मूलीकपायसु पुष्करिणावचूर्णितः ।

कासश्वासप्रशमनः पाखण्डच्छूलनाशनः ॥ १३ ॥

कुलत्यनागर-व्याघ्री-वासाभिः क्वथितं जलम् ।

पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ १४ ॥

गुडं कटुकर्तलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।

त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ १५ ॥

मधुसितायुतम् ।—सौवर्चलानं स्पष्टम् ॥ १-२ ॥

शुद्धीकटुकार्दी ।—पुष्करजटा पुष्करमूलम् ॥ १० ॥

अभयस्यादी ।—पीठस्य स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अमृतस्यादी ।—कटुो ३३३३३३ ॥ १२ ॥

दग्मूलीकपाय इत्यादि ।—शुद्धीकटुत्तं स्पष्टम् ॥ १३-१४ ॥

शुद्धीमहीपधकषाघनपुष्कराणाम्

घूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।

कार्येन पीतममृतावपचमूल्याः

श्यामं ब्रह्मेण शमयेदतिदोषमुपम् ॥ १६ ॥

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं राक्षां कणां शटीम् ।

जङ्घात् तैलेन विलिङ्गन् श्यासान् प्राणहरानपि ॥ १७ ॥

द्विजां हरति प्रबलां प्रबलं श्यासश्च भागयंत्याशु ।

शिशुपुच्छभूतिपिप्यसिघूर्णं मधुमिथितं लीढम् ॥ १८ ॥

कपं कलिफलघूर्णं लीढश्चात्यन्तमिथितं मधुना ।

अचिराद्हरति श्यामं प्रबलामुद्धंसिकाश्चैव ॥ १९ ॥

हिंसाद्यं घृतम्—

हिंसाविडङ्गपूतीक-त्रिफलाभ्योपचितकैः ।

द्विचीरं सर्पिषः प्रस्यं चतुर्गुणजम्बान्वितम् ॥

कोलमात्रैः पचेत् तद्वि श्यासकासौ व्यपोहति ।

अर्शांस्यरोचकं गुल्मं शूलभेदे चयं तथा ॥ २० ॥

महीत्यादि ।—महादीनां घूर्णं कृत्वा पादिकं, प्रवेष्टवान् । अत्र पचमूली
मही, वातकफहनुत्वादिभ्यः ॥ १६ ॥

हरिद्रामित्यादि ।—मुष्णतप्य ।—अष्टमिदम् ॥ १७ ॥

द्विजामित्यादी ।—शिशु मधुरसामुप्यस्य भूतिभञ्ज, तथा पिप्यलीघूर्णं च मधु
मधुना सिद्धम् ॥ १८ ॥

कर्ममित्यादि ।—कदिपयं शिभीतकम् ॥ १९ ॥

हिंसेत्यादि ।—मुष्णतप्य ।—हिंसा आत्माभोजकाः पूतीकं पाटाकरवृक्ष
सूत्रम् । कोपमानैरिति ।—यद्यपि जीवमथैनं नावच्छादयं कर्षेद्योष्यते, यदांश्च
चारपाचिः—'दाचकाभ्यान् आनीयान् चीरं षडङ्गस्यचम् । ताभ्यां कर्षः पिप्य-
चार्यं कर्षे पाचितयं तथा । विडङ्गपदं चीरं विचिच्य चतुर्गुणतम् ॥' इति,
तदापि कर्षं दद्यात् दद्यात् । अथवा कल्पसामुप्यस्य स्यात् । इदं चार्पितयं
सुप्तं, तस्मान् वाग्भीरं व्याप्तेति ॥ २० ॥

तेजोवत्याद्यं घृतम्—

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ।

भूतिकं पौष्करं मूलं पलायश्चित्रकं शटी ॥

सौवर्चलम्बामलकी सैन्धवं विल्वपेशिका ।

तालीशपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसन्धितैः ॥

हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत् तोयचतुर्गुणे ।

एतदयथाबलं पीत्वा हिकाम्बासी जयेन्नरः ॥

शोथानिलार्शोग्रहणी-हृत्पार्श्वरुज एव च ॥ २१ ॥

भार्गोशुक्रः—शतं संगृह्य भाग्यासु दशमूल्यास्तयापरम् ।

शतं हरोतकीनाञ्च पचेत् तोयचतुर्गुणे ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्रुते ।

भालोद्या च तुला पूर्ता गुडस्य त्वभयां ततः ॥

पुनः पचेत्तु मृदन्नौ यावत्सेहत्वमागतम् ।

शीते तु मधुनश्चात्र घट् पलानि प्रदापयेत् ॥

त्रिकटु त्रिसुगन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।

कर्पडयं यवक्षारं सञ्चूर्ण्य प्रक्षिपेत् ततः ॥

भक्षयेदभयामेकां सेहस्यार्धपलं लिङ्गित् ।

खासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ।

स्वर्ग्वर्णप्रदो ह्येष जठरान्नेष दीपनः ॥

तेजोवतीत्यादि ।—परकस्य ।—तेजोवती वसिष्ठाः भूतिकं चतुष्टयम् । हिङ्गु-
पादैरित्येकभागमपेक्ष्य, तेन हिङ्गुनपलातो मापकाः ॥ २१ ॥

भार्गोशुक्रे दशमूल्यापि मिलित्वा । तोये चतुर्गुण इति ।—चतुर्गुणं दश-
मूल्यात्तं भार्गोशुक्रतश्च मिलित्वा जलस्य शरावधत्तं दीयमित्याहुः । “हरीतकीमित-
त्याव भक्ष्यत्वादादकं जलम्” इति वच्यते, तेन जलस्य शोणितशरावधित्वात्शरावधत्त-
मित्यर्थः । इत्युक्तम्—“हरीतकीवर्तकस्य वापिप्रक्षिपिष्यति” इत्याह । इत्याहु उच्यन्ते

पसोक्तेखागते माने न हेगुण्यमिहेच्यते ।

इरीतकीमतस्यात्र प्रस्यत्वादादृक्कं जलम् ॥ २२ ॥

उपलक्षणम्—कुलस्यं दग्मूलचं तथैव द्विजयष्टिका ।

गतं गतश्च संशुद्धं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

पाटावशेषे तस्मिंस्तु शुद्धस्यार्चतुलां क्षिपेत् ।

शीतीभूते च पक्ते च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥

षट् पलानि तुगाचीर्ष्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।

त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादेदग्निबलं प्रति ।

ग्रसं कासं क्वरं हिक्कां नागयेत् तमकं तथा ।

प्रतिगतं द्रोणनियमाज् ज्ञेयं द्रोणत्रयस्त्रिह ॥ २३ ॥

इति हिक्काग्रस-चिकित्सा ।

शीर्ष्यांशानामेव द्वयस्य हेगुण्यमिहेच्यते ; तस्यैव जलमपाचयत इत्यम् । अनेनेव इरी-
तस्या अपि पाकः । अरहात्तु प्रायश्चतुर्गुण्यमिनात्ततद्हेगुण्येन ॥ २२ ॥

उपलक्षणमित्यादी ।—अशुद्धीच इति ।—प्रतिगतमित्यर्थः, एतत्तु अज्ञानतम् ; इत्य-
स्ताह—“योगसूत्रेणादय इह वैद्योपदीयतः । जलं चतुर्गुणं दीयन्त्यादाद्रीच-
कारिणः । मानसाग्निधर्मसादादृक्कं त्रिसुगन्धिनः ॥” इति । योगसूत्रेणादिति—
अमानस्यस्यमात्रकृतत्वगुणकारी चतुर्गुण्यस्यसूत्रेणादित्यर्थः ; इदम् न मरुत्तते,
द्रोणपदस्य साक्षात्पादानाम्, तस्य चतुर्गुण्यस्यस्यैव द्रोणपदस्य वैयर्थ्ये भ्याम् ।
पिप्पलीपत्रस्यसाग्निध्यात् त्रिसुगन्धि च त्रिभिरत्र एतदर्थं तथा तस्यान्तर्गतादाह,
यथा एतन्मातीयकृतत्वगुणकारी—“मधुनः कुङ्कुरं दद्यात् त्रिसुगन्धिस्यस्यस्यम्”,
इति ॥ २३ ॥

इति हिक्काग्रस-चिकित्साविधिः ।

अथ स्वरभेद-चिकित्सा ।

वाते सलवणं तैलं पिप्पे सर्पिः समाचिकम् ।
 कफे सञ्चारकटुकं चीद्रं कवडं इष्यते ॥
 गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
 तेन निष्कथते श्लेष्मा स्वरवास्व प्रसीदति ॥ १ ॥
 पाद्ये कोष्ठां जलं पेर्यं जग्ध्वा हृतगुडोदनम् ।
 चीराशयानं पिप्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं भरिचं विखभेषजम् ।
 पिबेन्मूत्रेषु मतिमान् कफजे स्वरसंशये ॥ २ ॥
 स्वरपेषाते मेदोजे कफवद्विधिरिच्यते ॥ ३ ॥
 अयजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥
 चव्याम्बवेतसकटुत्रिकतिम्बिहीक-
 तालीयजीवकसुगादहनैः समांगैः ।

प्राचीनांगदृष्टिसाधर्म्यात् द्विजात्रासागरं स्वरभेदविनिर्णयार्थं, वात इत्यादि ।—
 नैवमत्र कटुचं कृत्वा कवनः कार्य इत्याहुः । चारो यत्रचारः ॥ १ ॥

चाप इति ।—वातस्वरभेदे पिबेत् । सर्पिरिति ।—यद्यपि सामान्येनैवोक्तं तद्यपि
 सुसुते वासोत्रं वासाहतं पित्तवासोत्रं वा विदारोन्मोन्मत्तशाग्निव्यादिमोत्रं उच्य-
 मित्याहुः । पिप्पलीमित्यादि ।—पिप्पल्यादिषु च मोमूत्रेषु पियम् । स्वरसंशये
 इति—स्वरभेदे ॥ २ ॥

स्वरपेषात इत्यादि ।—सुसुतस ।—कफवदिति—कफजस्वरभेदसम् । अयजे
 सर्वजे चापीत्यपिशब्दकाल् मेदोजसङ्गयोः परिपदः । तन्वागरे द्वि चमदीरम्य-
 माध्वतमुक्तम्, यथा—“चौदस इदस्य इदस्य चापि विरोदितो दस मदीरमातः ।
 मदीरमिः ससंमुदस्य स्वरामयो धी न च सिद्धिमिति ॥” द्विषा चाप अयजे
 अथवाचोक्ता, सर्वजे तु—इत्येकदोषोक्तं मिलित्वा चाप्यां ॥ १ ॥ ४ ॥

चव्याम्बवेतसकटुत्रिकतिम्बिहीक-
 तालीयजीवकसुगादहनैः समांगैः ।

घूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धियुक्तम्
दैस्वर्यपीनसकफारुचिपु प्रशस्तम् ॥ ५ ॥

तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे ।

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां मागरेण वा ॥

अजमोदां गिशां धात्रीं चारं वडिं विधूर्णं च ।

मधुसर्पिर्युतं लीढा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ६ ॥

फलितरुफलसिन्धुकणाचूर्णं तक्ष्णेण लीढमपहरति ।

स्वरभेदं गोपयसा पीतं वामलकचूर्णञ्च ॥ ७ ॥

यदरीपत्रकण्डं वा घृतघटं ससैन्धवम् ।

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

शर्करामधुसिन्ध्याणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत् पयांसि यस्योर्धैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ९ ॥

कण्टकारीघृतम्—

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं राम्नावाद्यालगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कामञ्च पञ्चविधम् ॥

विवक्तः । गुडोऽथ समुदितचूर्णसमः । त्रिसुगन्धि प्रदेहमीकभातापेक्षया चतु-
र्धाश्लेपेति केचित्, एकभातसमं त्रिनिगन्धित्वे ॥ ५ ॥

तैलाक्तनिष्वादि ।—घ्रीकरयं व्यटम् ॥ ६ ॥

फलितरुफलसिन्धुकादि ।—फलितरुफलं विभोतकफञ्चम् । तक्ष्णेदेवत शुभेति
पाठाक्षरम् ॥ ७ ॥

यदरीपत्रकण्डं इत्यादि ।—यदरीपत्रं ससैन्धवं चतुश्चने यथा तैलेन श्लेष्मापेक्ष
निहितम् ॥ ८ ॥

शर्करादि ।—सुशुतम् । मधुरैरिति—शर्करादिनादिनाः । पयःकापननिह
श्रीरपाहपरिभाषया ॥ ९ ॥

व्याघ्रीत्यादि ।—यस्यै इह इतं राजेदरिणा काशीसुतं, तदात्रैव स्वर-

शुक्लद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिख्यटगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावग्रेपितम् ॥ १० ॥

भृङ्गराजाद्यं घृतम्—

भृङ्गराजामृतावल्लीवासकदशमूलजासमर्दरसैः ।

सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधुना ॥ ११ ॥

इति स्वरभेद-चिकित्सा ।

अथारोचक-चिकित्सा ।

वस्त्रिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।

कुर्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥ १ ॥

वान्तो वचाङ्गिरनिले विधिवत् पिबेत्

श्रेहोऽण्तीयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

भेदहृत्प्रतिपादनार्थं पुनरभ्युक्तम् । स्वरसन्नाभाषे कायसहस्रमाह शुक्लद्रव्य-
मित्यादि ।—पादस्तु चतुर्भागः । अथ केचित् स्वरदानुकम्पत्वादृष्टावशिष्ट एव
कायो युक्तो गुरुत्वादिति । पादशब्दस्य मूलवचनत्वेनावापि पादशब्दोऽयं मूली-
भूतमाद्यभाषमाह, तेन यज्ञमापेक्षया अष्टगुणत्वं तावन्नेव भागः स्यादनीय इत्याहुः ।
अथे तु—पादावग्रेपितमित्यत्र मासावग्रेपितमिति पंडितस्य भाष्यच्छोऽष्टाष्टमी भाग
इत्याहुः । अथारोचक चतुर्भागोऽयं ॥ १० ॥

भृङ्गराज्यादि ।—भृङ्गराजादीनां कायसहस्रं विषयाः पादिषः कण्ठः ।

विहरीते तु घृतान् पादिकं मधु प्रच्छेद्यम् ॥ ११ ॥

इति स्वरभेद-चिकित्साविहितः ।

अतोषकस्याप्यङ्ग-विकारत्वेन स्वरभेदान्तरमरोचकमाह, वस्त्रिमित्यादि ।—
मनोघ्नजे इति—मनोवेदनादृष्टगुणोक्तादितः । एतद्योष्यवर्णं, तेन कायादिजैःपि
श्रेयम् । बाल इत्यादि ।—मुमुगस्य ।—विधिवत् वाक्यः कृतवचनः ; विधिवदित्य-
नेन कायवेदादिकमद्य बोधयति, तेन बालः सन् वेदादिकमेष कृतवचनः सन् चर्तं

क्षुण्णाविडङ्गयवमन्महरेणुभार्गी-
 राक्षैलहिङ्गलवणोत्तमनागराणाम् ॥ २ ॥
 पैत्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तम्
 लोहः ससैन्यवसितामघुसर्विरिटः ।
 निम्बार्बुद्धितवतः कफजे तु पानम्
 राजद्रुमास्तु-मधुना सह दीप्यन्नाप्यम् ॥
 चूर्णं यदुक्तमथयानिलजे तदेव
 सर्वेषु सर्वक्षतमेवमुपक्रमेच्च ॥ ३ ॥

कुठसीवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विडम् ।
 धात्रेरलापद्मकीशीर-पिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥

पिवेन्न सहस्रैति । अनिल इति ।—कारणे कार्यादयमत्रान् अनिलजे ; अनिलजेऽपि
 वमननिह कफघ्नानगतत्वादेदित्यम् । सेहसैन्यनिह पातङ्गनूत्वादिति इन्द्र-
 टिप्पणी ; तत्र, घृतमेव युक्तम्, वषाणापवाप्तवचनान् । यदमथ इति यवचारः ।
 लवणोत्तमं सैन्धवम् । एतम् एवशानुकमिति कार्त्तिकः, एमिन्ध्वे, दुत्तुष्टैतन्
 वाप्तसंवादान् ॥ १ । २ ॥

गुडाम्बुमधुरैरिति ।—गुडाम्बुश्रीगाम्बुमधुरैर्वमनयोर्भेः । अत्र शङ्खद्वययोरीऽपि
 श्रेयः, केवलगुडोदकेन वमनस्यासम्भवात् ; अथ तु—मधुराश्वेनाटवर्तमानः ; अदरे
 तु—मधुरैरित्यव गणुहेरिति पठन्ति । निम्बार्बुद्धितवत इति ।—आर्यगणसमनित्य-
 मिति आगनाभावात्त केवलशङ्खकारः, तेन न अन्दीभङ्गः । अन्दीभङ्गु निम्बार्बु-
 वानितवत इति पठति । राजद्रुमाम्बुमधुरेति ।—राजद्रुम आर्यवधुम्बर फल्गुना
 मधुना सहित इत्यर्थः ; कार्त्तिकस्तु राजद्रुमश्वेन आर्यवधुम्बरमात्र, कफ-
 धिक्सेऽर्भोवितत्वादिति, किन्तु वापटे एषं भोक्तं ; तेन आर्यवधुम्बरमात्रमात्रं न
 प्रमाथमिति । दीप्यन्नाप्यमिति ।—प्रनालीचूर्णमत्र प्रवेष्टव्यम् । चूर्णं यदुक्तमथ इति ।—
 अनिलजे यत् चूर्णं गुणं कृत्वादिनात्तरात् तदेवैव राजद्रुमास्तु वा विदित् । अथ
 विविशंतामुपमं सति श्रेयः । सर्वेषु सर्वक्षतमिति ।—प्रवेष्टव्योऽर्भो मन्त्रित्वा सर्व-
 दोषममोचकमुपापरेदित्यर्थः ॥ १ ॥

कुठेवादि ।—वरहस्य ।—चतारी दीवाः स्पष्टाः । लघुमेवर्षदि ।—लघु

लोध्रं तेजोवती पथ्या त्रूपणं सयथाग्रजम् ।
 भाद्रदाडिमनिर्यासद्याजाजीशर्करायुतः ॥
 सतैलमाक्षिकायैते चत्वारः कवडग्रहाः ।
 घतुरोऽरोचवान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ ४ ॥
 त्वङ्गुस्तमैला धान्यानि मुस्तमामलकानि च ।
 त्वक् च दावीं यमान्यथ पिप्पल्यस्तेजोवत्यपि ॥
 यमानी तित्तिङ्गीकश्च पञ्चैते सुखशोधनाः ।
 श्लोकपादैरभिहितः सर्वारोचकनाशनाः ॥ ५ ॥
 अम्लीका गुडतोयश्च त्वगेलामरिचान्वितम् ।
 अभक्तच्छन्दरोगेषु यस्तं कवडधारणम् ॥ ६ ॥
 कारव्यजाजीमरिचं द्राक्षाह्वचारुदाडिमम् ।
 सौवर्चलं गुडं घौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ ७ ॥
 त्रीण्यपणानि त्रिफला रजनीद्वयश्च
 चूर्णीकृतानि यथशूकविमिश्रितानि ।
 घौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
 मन्यानि तित्ताकटुकानि च भेषजानि ॥ ८ ॥

गुडत्वक् : तेजोवती पथी । एषां चूर्णेन शिष्टापरेषु कार्यमित्याहुः । सुख-
 शोधना इति ।—सुखगतदोषशोधनाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अम्लीकायादि ।—अम्लीका पञ्चतिलिङ्गीकणम्, एतच्च, पुरातनं, शाश्वमित्याहुः ।
 त्वगेलादीनाञ्च कटुलघुगन्ध्यापादकं मानम् ॥ ६ ॥

कारवीत्यादि ।—कारवी लणशौरकं ; इत्याद्यं महार्द्रकम् । गुडिका पच-
 यन्नापकमाना, मुखे धार्येत्याहुः ॥ ७ ॥

त्रीणीत्यादि ।—सुसुतस्य । सुखधावनार्थमिति ।—घर्षेण सुखशोधनमिति ।
 अन्यानि तित्ताकटुकानि च भेषजानीति त्वगेलादिघटितानि भवन्ति, यदुक्तं—“त्वगेला-
 घटितं सर्वं कटुतित्तामरोचकी । निष्ठात् घौद्रेण संयुक्तमल्पमत्वं पुनःपुनः ॥”
 इति ॥ ८ ॥

विट्चूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाहिमसंभवः ।

प्रसाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्तुधारितः ॥ ८ ॥

यमानोपाह्वयः—यमानो तिमितीकश्च नागरश्चाम्बवेतसम् ।

दाहिमं वदरश्चान्नं कार्पिकास्थपकल्पयेत् ॥

धान्यसौवर्णलाजाजी-वराङ्गश्चाहकार्पिकम् ।

पिप्पलीनां मतस्यैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ ९ ॥

शर्करायाश्च चत्वारि पलाश्वेकत्रं चूर्णयेत् ।

जिह्वाविगोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥

हृत्पीडापार्श्वगूलघ्नं विषन्धानाहनागनम् ।

कासश्लामहरं ग्राहि घृहण्यर्गोविकारनुत् ॥ १० ॥

कलहंसम्—

अष्टादश शिषुफलानि दश मरिचानि विंशतिश्च पिप्पलवः ।

आर्द्रकफलं गुहृफलं प्रस्यदयमारनालस्य ॥

एतद्विहसवणयुतं खजाहतं सुरभिगन्धाप्यम् ।

व्यञ्जनसहस्रघाति त्रैयं कलहंसकं नाम ॥ ११ ॥

इत्यरोचक-चिकित्सा ।

विट्चूर्णमेवादि ।—मृदम् ॥ ८ ॥

यमानोपाह्वयः—अद्यमिति वदरविशेषणम् । वराङ्गं मूकजम् । पिप्पलीनां मत-
निष्ठाजनिमानाम् । दाह मरिचस्यापि मतस्यम् । एतच्चूर्णं हृद्यं हृत्पीडा हनेः
मनेर्ग्राहः करचोयनिद्युपदिशति । शर्कर इति मधुराखरोरस्य शंका, यमानोप-
लक्षितः शर्करो यमानोपाह्वयः ॥ १० ॥

अष्टादशमेवादि ।—शिषुफलानि शोभासद्वोजानि । सुरभिगन्धाः शानु-
जांतसाधनिसहस्रैः । एतद्विहसवणयुतं इति चरकस्येन समुत्तर-प्रदस्येन चकृहंस-
संज्ञा ॥ ११ ॥

इत्यरोचक-चिकित्साविधिः ।

अथ हृदि-चिकित्सा ।

आमाशयोत्क्षेपभवा हि सर्वा-

शुद्धी मता लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक् कारयेन्मांसतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥

इत्यात् चीरोदकं पीतं हृदि पवनसम्भवाम् ।

ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छृदिनिवारणम् ॥ २ ॥

मुद्गामलकयुषं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।

यवागूं मधुमित्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

चरीषकवत् पचविधत्वात् तथा हृद्यांशयेऽप्यहचेः सुश्रवाद्दरीषकाननरं हृदि-
चिकित्सितमुच्यते, आमाशयेत्यादि।—चरकस्य।—आमः आमरसः, तस्याशयः
आमाशयः, तवीत्क्षेपः दोषाणामुदोरचं, तद्वेमुकाहृदयः; किंवा आमाशयस्या-
शयविशेषस्थोत्क्षेप इति । हिमन्तो हन्ती । यथादोमाशयोत्क्षेपेन एताः हृदयः,
आमाशयसमुत्थे च रोगे लङ्घनमुक्तं, तस्यादित्यर्थः । चरुर्गन्तुका अपवादमाह, प्राक्
कारयेदित्यादिना।—यद्यपि शातजायामप्यामाशयसम्भवेन कफोऽप्यसि लङ्घन-
साध्यः, तथापि शातस्य मद्गाव्यस्यथाकारिणो लङ्घनमोहनाभ्यां इतिर्गं सन्वयकरो
हृदिदिति भावः । अत्र लङ्घनमत्यदोषविषयं, शोधनञ्च बहुदोषविषयमिति ।
संशोधनमर्थेनाय वमनविरचनयोरेव यद्वचनं ; उच्यतेऽपि वमनस्य वमनाश-
त्वात् । अथे त्वत् संशोधनमर्थेन प्रतिमार्गेऽहरणतया अत्यर्थं हितं विरेचनमेव
वर्णयन्ति ॥ १ ॥

इत्यादित्यादि।—सुश्रुतस्य।—चीरोदकमित्यत्र चीरघृतमिति हन्वनः पठति,
ष्याचष्टे च—चीरमघनाद्घृतं घृतं चीरघृतं, चीरघृतं वा चीरघृतमिति ; किन्तु
शाब्दटे—“पीतं मुद्गान् वा पयः” इत्युक्तम् ; तत्र चीरोदकमिति पाठः । ससैन्धवं पिबेत्
सर्पिर्विषयं पकं घृतम् ॥ २ ॥

मुद्गामलकयुषं वा ससर्पिष्कमिति।—सर्पिर्विह मूषधनलनादम् । यवागूं
मित्यादि।—सुश्रुतस्य।—पञ्चमूली खन्धा इति चक्रः, भङ्गतीति गयदासः ; शात-
जायामप्यामाशयसमुत्थितत्वेनानुषन्धस्य कफस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

पित्ताभिकायांस्वन्तुलोमनार्यम्
द्राघाविदारोक्षुरसैस्त्रिहृत् स्यात् ।

कफाशयस्यन्वतिमात्रवृद्धम् ।

पित्तं जयेत् स्वादुभिर्दुर्लभैव ॥ ४ ॥

शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्याम्

स्राजैश्च मन्यं यदि वापि पेयाम् ।

प्रदापयेन्मृद्गरसेन वापि

शास्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ ५ ॥

चन्दनेनाद्यमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।

पिबेत् माघिकसंयुक्तं हृदिस्तेन निवृत्तते ॥ ६ ॥

चन्दनशाम्भालश्च बालकं नागरं हृष्यम् ।

सतण्डुलोदकघ्नैः पीतः कल्को वमिं जयेत् ॥ ७ ॥

कपायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

हृद्यतीसारवृद्धाह-ध्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ ८ ॥

हरोतकीनां चूर्णन्तु लिङ्गान्माघिकसंयुतम् ।

पित्तेत्यादि ।—परकस्य ।—(चूर्णोक्तता) विवृणोति ।—द्राघादिरसैः प्रत्येकमुपयोग्य-
निन्दायुः । कफाशयस्यमिति—आमाशयोर्द्विभानस्यम् । स्वादुभिर्दुर्लभैवेति—चमनोत्त-
रांशादिभिरेव । ऊर्ध्वमिति—वमनेन हृदिस्थैः । चतानुक्रमेण मदनपत्रं वमन-
योग्यतया ज्ञेयम् ; अन्ये तु—केवलमेव द्राघादिरसमाकृष्टं पीत्वा वमनं कालं-
निन्दायुः । आद्य इति—सत्यमुमुषाकाले । यदि वापि पेयामिति ।—मन्दाग्निं
प्रति पीया ज्ञेया ॥ ४ ॥ ५ ॥

चन्दनेनेत्यादि ।—परकसंशदात् चेतचन्दनं ज्ञेयम् । चन्दनकल्पापेक्षया च-
लकीरसचतुर्गुणः, “पातव्यश्च चतुर्गुणः” इत्युक्तेः । चन्दननिन्दादी ।—कलकाम्—
लस्योरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

कषाय इत्यादि ।—शुद्धं भवात् कषायविधिना कषायः कालंरतो वाग्बुद्धे-
प्रदीपः ॥ ८ ॥

अधोभागीकृते दोषे च्छर्दिः क्षिप्रं निवर्तते ॥ ८ ॥
 गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः कथितं पिबेत् ।
 शौद्रयुक्तं निहन्त्याश्च च्छर्दिं पित्तान्नसम्भवाम् ॥ १० ॥
 कायः पर्यटजः पीतः ससौद्रच्छर्दिनाशनः ॥ ११ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रयस्तम्

सपिप्पली-सर्षप-निम्बतीयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-

च्छर्द्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ १२ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्व-चूर्णं मधुयुतं जयेत् ।

विडङ्गवशुशठीनामयवां श्लेष्मजां धमिम् ॥ १३ ॥

सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं सुस्तायुतां कर्कटकस्य गृहीम् ।

दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां लिङ्घ्यात् कफच्छर्दिर्विनिष्यार्थम् ॥ १४ ॥

इरीतकीनामित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ८ ॥

गुडूचीत्यादी ।—पित्ताद्यसम्भवामिति असपित्तसम्भवाम् ॥ १० ॥

काय इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ ११ ॥

कफात्मिकायामित्यादी ।—सपिप्पलीसर्षपनिम्बतीयैरिति ।—निम्बवल्गुनामकान्धमने
 सुच्यते ; तैम विप्यत्यादिबन्धुसुखादकं विवेदित्वाङ्गः । वाशुशुशुक्लं—“कफजादा

वमेतिन्म-ज्ञायापिच्छीतसर्षपैः । युक्तेन शौचतोर्धन” इति । तमाशुशुभमि वमन-
 योग्यतेन सैन्धवं शोधम् । विशीतको मदनकणम् । कफामाशयशोधनार्थमिति—
 कफपूर्वांशामयशोधनार्थम् ; कफस्वामाशयस्य च शोधनार्थमित्यर्थे ॥ १२ ॥

विडङ्गत्यादी ।—पुत्रं शैवर्तं सुसक्तम् ॥ १३ ॥

सजाम्बरमित्यादि ।—शाम्बरं कण्डुवृक्षासि । बदरस्य चूर्णमिति ।—बदरास्य-
 चूर्णमिति चरकै पश्यते, तस्मिन् कस्यबदरस्यै चूर्णम् ; चर्चं ट—बदरस्य चूर्णमिति
 कठिना बदरास्यमन्वचूर्णमित्याङ्गः । सुस्तायुतां . कर्कटकस्य गृहीमिति—रितीको
 कोणः । दुरालभा इति—वृत्तीयो घोटः । शोदयतीति मधु सन्धयति ॥ १४ ॥

तर्पणं वा मधुयुतं तिष्ठणामपि भेषजम् ।
 क्षतं गुडूच्या विधिवत् कपायं हिमसंश्रितम् ॥
 तिष्ठष्वपि भवेत् पथ्यं मासिकेण समायुतम् ॥ १५ ॥
 द्रव्यादापोयितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
 कपायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥
 यद्भिः प्लेक्षतुभिर्वा सलिखात् शीतफण्डयोः ।
 आप्लवं भेषजप्लवं रसाख्यायां प्लव्वयम् ॥ १६ ॥
 श्रीफलस्य गुडूच्या वा कपायो मधुसंयुतः ।
 पेयञ्छर्दित्रये शीतो मूषो वा तण्डुलाम्बना ॥ १७ ॥

जम्ब्याम्बप्लव्वगवेधुकधान्यसेव्यः
 ऋषिरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।
 हृदिः प्रयाति शन्नं त्रिस्तुगन्धियुक्ता
 लीढा निहन्ति मधुनाय पुरालभा वा ॥ १८ ॥

तर्पणमिथादि ।—तर्पणं तोयसंयुताः शक्यः । तिष्ठणामिति ।—एवमवातादि-
 जानाम्, प्लव्वयाः प्लव्ववनानुपपत्तिः । एतेन विदोषकहृदिहरणमन्त्रोक्तं भवति,
 यतः पृथग्वाचादिहृदिभेषजयुक्तमिव साद्रिपातिकहृदिभेषजं भवति, चरके
 तथोक्तत्वात् । क्षतमित्यादि ।—भुक्षुतस्य । अत्रापि पूर्ववत् व्याख्येयम् । हिमसंश्रित-
 मिति ।—शीतकषायसंश्रितं, तदर्थमिव कृष्णविद्यपरिभाषामाह, उष्ण-
 दित्यादि ।—स्ववहारश्च प्रायेण भेषजार्थपः जल्पनपरमिति । रसाख्याया एवमव-
 मिति ।—स्वरसाभवे यत् शीतवृत्तं सुखोदके प्रोक्तस्य स्वरसानुक्तस्य त्रिप्रति तस्मिन्
 कषाये कर्तव्ये भेषजस्य प्लव्वयं दत्त्वा स्वरसानुक्तस्य कार्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीफलस्येत्यादि ।—श्रीफलो विन्धुं, तस्य मूषं याष्टं,—“विन्धुमूषं महत्-श्री-
 षर्दिष्टं न च पिणक्तम्” इति गुणपाठात्, एवमन्वेषापि । गुडूच्या वा कपाय इति ।—
 गुडूच्याः काय एव शीतलः कार्यः, न तु शीतकपायः, मावात्रंनमवादि तथोक्तत्वात् ;
 यथा—“दिग्गन्धवायाः कायं सुनोः यो नरः विवेन्द्रपुत्रा । हृदिं स पालयित्वा
 श्रेष्ठमनुत्था निवारयति” इत्यादि ॥ १७ ॥

जम्ब्यामेत्यादि ।—द्वैपुको गुदः, धान्यं धान्यकम् । शीतमूषीरम् । वारि
 च—१८

जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पली-मंरिचान्वितः ।
 शौद्रेण युक्तः शंभयेत्सेहोऽयं छर्दिमुल्वणाम् ॥ १८ ॥
 प्रिद्धा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
 दत्त्वा मधुपलञ्चात्र कुडुवं सलिलस्य च ।
 वाससा गालितं पीतं हन्ति च्छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ २० ॥

एलादिपूषम्—एलालवङ्गजजकेशरकोलमञ्ज-

लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
 घूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
 ; च्छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाञ्च ॥ २१ ॥

कोलामलकमळानौ मक्षिकाविट् सिता मधु ।
 सङ्ख्यातण्डुलो सेहश्छर्दिमाशु नियच्छति ॥ २२ ॥
 अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्वापितं जले ।
 तत्तोयपानमात्रेण छर्दिं जयति दुस्तराम् ॥ २३ ॥
 यच्छाङ्गं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम् ।
 तेनैवालोढ्य पातय्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम् ॥ २४ ॥

लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानाम्
 शौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।

शीतकपाय इत्यर्थः । पुनर्दुंराजमेति श्लोकानुपोधाङ्गं, तिसृगभिवेगिभ योगान्तरत्वात् ।
 न पीनरक्षम् ॥ १८ ॥

जात्या इत्यादि ।—जाती नामधेयौ ; कपित्थस्तेति—कपित्थरूपम् । एक
 एवायं दोगः ॥ १८ ॥

विरेद्यादि ।—इदमु अन्वयाद्येच्छया पियं, श्रेयं भाज्यम् ॥ २० ॥

एलाद्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २१ ॥

कोलिद्यादि ।—कोलं बदरं, गदन्दिमञ्जा राक्षस । सङ्ख्यातण्डुलः पिप्पली-
 मण्डुलः ॥ २२ ॥

अश्वत्येद्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २३ ॥

• श्याङ्गमित्यर्था ।—तेन इति—पीरेच ॥ २४ ॥

पथ्यामृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनाम्
सेहास्तयः सकलवम्यरुचिप्रगान्त्यै ॥ २५ ॥

पद्मकायां घृतम्—

पद्मकामृतनिम्ब्यामो धान्यचन्दनयोः पचेत् ।
कल्के क्षाये च हविः प्रस्यं छर्दिनिवारणम् ॥
दृष्यारुचिप्रगमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ २६ ॥
इति छर्दि-चिकित्सा ॥

अथ दृष्या-चिकित्सा ।

दृष्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि गस्यते ।
रसाद्य वृंहणाः शीता गुडूष्वा रस एव च ॥ १ ॥

पञ्चाङ्गकाः पञ्चगणा य क्ष्मास्तेष्वम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा ।
पिबेत् सुखीष्णं मज्जोऽस्पृशो वा दृष्योपरोधं न कदापि कुर्यात्
॥ २ ॥

साजेयादौ—कपित्थस्य फलम् ; जपथं सरिषम् ; जीरकोऽजोशी ॥ २३ ॥

पद्मकघृते—क्षायः कम्बुय पद्मकादिपचकम् ॥ २६ ॥

इति छर्दि-चिकित्सा-विवृतिः ।

दृष्यां लुप्तोपद्रवत्वाच्छर्दिहरं दृष्याचिकित्सायाः, दृष्यायामित्यादि—शत-
भटस्य—सगुडं दधोति—गुडं प्रसेप्यम् । पञ्चाङ्गका इत्यादि—मुद्गुतस्य—पच
अङ्गानि येषाम् एवञ्च ता ये पचमथाः मन्थइहगुणरशौकवृक्षौमंशुअनि पंच
पचमूत्रानि मुद्गुतोत्रानि तेषु । चम्बु सिद्धमिति—चम्बु क्षापोऽर्धमत् वा । एते च
पच योगाः, प्रथमे च क्षायविधायकम् । प्रथमो गणो विदारोत्रादिः सौष्ठवः । चम्बु
इति—शोचं शौकम् ; चम्बु तु—चम्बु इति दृष्याविरोधं व्याख्याय चम्बुमूत्रायां
अ मर्त, महती वननिधायः । दृष्योपरोधं न कदापि कुर्यादिति—चतोऽप्याप-

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वम् - - -

। निहन्ति तोयं पय एव वापि ॥ ३ ॥

काशमर्थ्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपत्रकम् ।

द्राघामधुकसंयुक्तं पित्ततप्यं जलं पिबेत् ॥ ४ ॥

पित्तजायान्तु लघ्वायां पक्वोद्भुस्वरजी रसः ।

तत्कायो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणास्तु वा ॥ ५ ॥

स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वा पित्तजे तप्ये ॥ ६ ॥

तद्वद्द्राघाचन्दनखर्जरोशीरमधुयुक्तं तोयम् ॥ ७ ॥

सगारिवादौ लघुपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गण्ये वा ।

जनदानत् लघ्वाया उपरोधं दुःखं कदापि न कुर्यात्; किंवा किमर्थं पुनरिद-
मन्वाम् जपं दीयते इत्याह, लघ्वादि ।—यस्मात् लघ्वाया उपरोधे सति प्राणत्यागः
स्यत्, अतः पुरुषः कदापि लघोपरोधे न कुर्यादित्यर्थः । उन्वन्तु—“पिबन्
सुखोर्षं मनुजोऽविरिण लयो विमुष्येत हि वातजायाः” इति पठति । कश्चिन्—
“पिबेत् सुखोर्षं मनुजोऽप्यमन् जलोष्णदृग्धस्य तस्यैव पानम्” इति ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिगोलितानित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—पित्तहरैरिति—काकोल्यादिभिः । उन्व-
न्तु—“पित्तघ्नवर्गेषु कृतः कषायः शशकंरः क्षीरघृतः भुशीतः । पीतकृषां पित्तकृतां
निहन्ति क्षीरं घृतं वाप्यय जीवनीयैः ॥” इति पठति, व्याघटे च—पित्तघ्नवर्गैरित्यु-
क्तादिभिः काकोल्यादितिपेति ॥ ३ ॥

काशमर्थ्यादिमधुकान्त एको धीगः । शीतकषायोऽयम् । अन्ये तु—एषां कन्धो
जलेन पेय इत्याहुः ॥ ४ ॥

पित्तजायानित्यादि ।—काशमर्थस्य । पक्वोद्भुस्वरज इत्यपवादः, सुश्रुतइधनात् ।
हिम इति—शीतकषायः । तद्वदिति—हिम इत्यर्थः ; शारिवादिगणस्य वाग्न्योक्तः ।
स्याज्जीवनीयेत्यादि ।—चरकस्य ।—क्षीरघृतमिति—क्षीरोत्थं इत्यम् । वा पित्तजे
तप्यं इति ।—शतजे चेत्यर्थः, न तु संसर्गं ; तेषामनुचितत्वात् ; किंवा अन्यत्रितानामपि
हन्तानां गुणानामभिधाने यो व्यायः स एवावाय्यनुसरण्यो इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तद्वदित्यादी ।—तोयं शीतकषायमित्याहुः ; अत्रान्तु तद्वदित्यत्र पैत इति पठति,
व्याघटे च—पैत इत्यत्र तप्यं इति सम्यक् इति । सगारिवेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।

क्षुर्यात् कषयायं तथैव युक्तान् मधुकपुष्पादिषु चापरेषु ॥ ८ ॥

विस्वाङ्किकिधातकिपञ्चकोल-दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ॥ ९ ॥

हितं भवेच्छूर्दनमेव चात्र तस्मिन् निम्बप्रसवोटकेन ॥ १० ॥

सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गवेर-सौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि मध्वः शस्यन्ति दृष्ट्याम्

॥ ११ ॥

सतोत्थितां रुग्निनिवारणेन जयेद्द्रसागामसृजथ पानैः ॥ १२ ॥

घनमौषडाद्यैः, तेन शारिवादिगणचतुष्टयस्य कषायं कुर्व्यादित्यर्थः । मधुरो गणः,—
काकोत्थादिः । मधुरो गण इत्यत्र प्रथमो गण इति उच्यते; पठित्वा विदारोमन्वादि-
गण इति व्याचष्टे, तत्र प्रामाणिकं, बहुभिरव्याप्यातत्वात् । अनेन गणचतुष्टयेन
पत्वारः कषयाः काव्या इति पत्वार एव योगाः । तथैव युक्तानिति ।—शीतकषाय-
विधिना कृतान् ; मुशुने कषायप्रहासे चक्षुष्येण पठितत्वात् । उच्यते—“तथैव
युक्तान्” इत्यत्र यथेष्टितान् वेति, पूर्वकविधानेन एतेन जलं दत्त्वा प्रदाने निशि वासुर्न
कृत्यात् । मधुकपुष्पादिषु चापरेष्विति ।—एषाश्च शीतकषयां कुर्व्यादित्यर्थः । मधुक-
पुष्पादीनि तु मधुक-शोभाह्वन कोविदार-मिश्रपुष्पाणि पत्वारि रक्तपित्तघ्नत्वेनेह
पठितानि ; किंवा आदिसन्ध. प्रकारवाचो, तेन मधुकपुष्पद्रावाकागम्यैस्त्रैर्जा-
योति पत्वारि ॥ ७ ॥ ८ ॥

विस्वाङ्किकीत्यादि ।—विन्धस्य मूलम् ; आङ्को तूवरी । मिटमित्यतः परं
शकनिति शेषः ; शकनिति ।—पङ्कजविधानेति अत्र, अथे तु—जाठमाहुः । अत्र
मुशुतटीकाज्ञतो धातकोपञ्चकोलस्थाने धान्यकपद्यमूलनिति, पठित्वा, घस्युर्न सन्ध-
नित्याहुः, सर्वांस्तु दृष्ट्यां पित्तघ्नत्वत्वेन पञ्चकोलमनुचितमित्याहुः । दर्भं
समुकः । निम्बप्रसवोटकेनेति ।—निम्बचमुद्गप्रहासेनेति अत्र ; निम्बपुष्पाद्यैर्नित्य-
रथः ; निम्बपत्रप्रहासेनेति जेम्बङ्गः, पुशुधेतत्, शम्भारसंवादान् । आर्द्रकशृङ्ग-
वेरसौवर्चलानीत्यर्थः आदित्वात् । आर्द्रकशृङ्गदिरम् आर्द्रकमेव ; शीरकादिकसं
शीरभक्तुल्यमात्रकारकं दियम् ॥ ९—११ ॥

सतोत्थितामित्यादि ।—सार्द्धश्लोकः मुशुतस्य । रुग्निनिवारणेनेति ।—प्रथमेदना-
निर्वापयेन कारकोच्छेदान् तत्कार्येण सततं दृष्ट्या शस्यतीत्यर्थः । रसाणा-
निति—संश्लेषात् । अथशथ पानैरिति ।—रसादिरक्तस्य घस्यन्त्य पानैरित्यर्थः,

चयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदकं वाय मधुदकं वा ।
गुर्वन्नजामुस्त्रिखनैर्जयेत् चयाहते सर्वकृताश्च दृष्याम् ॥ १३ ॥

साजोदकं मधयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।

कास्मर्थ्यगुर्करायुक्तं पिबेत् दृष्यादितो नरः ॥ १४ ॥

अतिरुचदुर्वलानां तर्पणमयेनृणाभिहाश पयः ।

छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ १५ ॥

आम्रजम्बूकापायं वा पिबेन्माचिकसंयुतम् ।

एतच्चायथोपि तद्धृती मत्यां ज्ञेयम् । अथोत्थितानिवादी ।—क्षीरजनिति—
क्षीरनिमित्तं जडनिमित्तं ; क्षीरजनितिवत् क्षीरघृतमिति उन्नतः पंडित, व्याघटे च—
क्षीरोत्थं घृतं क्षीरमहितं वा घृतमिति । मांसोदकमिति ।—मांसरस एव, अथो तु—
साजोदकमिति पंडित्वा साधुधूपमिति व्याघटने । मधुदकं वेति ।—मधुनिमित्तमुदक-
मित्यर्थः । उदकश्चाव ऐन्द्रं ; तदनुकारि भूनिष्ठमुदकं वा चरकसंवादान् । न च
विरोधः, अतुल्योपयोगात् ; उक्तं हि सुश्रुते—“मधुमन्वी मधुमपिषी वातस्तस्यै
माश्रीयात्” इति । ननु अथजायां वृद्धयमेवोचितं, मधुदकानु कृषणमिति तत् कथमत्र
प्रयुक्तमिति ? नैवं ; अथजापि क्षीपवक्ष्येण जन्यते, यदुक्तं—“रसचयाद् या अथ-
मश्रवा सा तां सन्निपातादिति क्षिप्रिदाहः” इति । तत्र यद्यदि कफपित्तं वा
अधिकं तदा मधुदकं दीयम् । उन्नतत्वा—मधुदकमित्यत्र मधुकोदकमेवेति पंडित्वा
व्याघटे—ग्रहिसधुजलमिति ; तत्र युक्तं, चरकसंवादान् । उन्नित्तमैरिति ।—वमनैः ।
न केषलं गुर्वन्नजामेव वमनैर्जयेत्, किल हि ?—अन्त्यामपौत्याह, चयाहने इत्यादि ।—
अथोपजापि सर्वदोषारम्भा, तस्यां क्षीणधामुत्वात् वमनं न कार्यम् । सर्वकृतानिति ।—
सर्वदोषकृतामामकानिति कान्तिकः, अथो तु—“अथाहने सर्वकृतात् दृष्या” इति
पंडितः ; अथजां विहाय अन्त्याः सर्वास्तुत्या वातपित्तकफामगुर्वन्नेः कृतदृष्या वमनै-
र्जयेदिति व्याख्यानयन्ति । अस्मिन् पद्ये—गुर्वन्नजायाः पृथगभिधानं विशेषा-
यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

साजोदकमिव्यादि ।—साजबूधंभाषितमुदकं शीतकपायो वा । कास्मर्थ्यं
जाभारोक्तम् ॥ १४ ॥

अतिरुचिदादि ।—मधुरगणसाधितेनात्र सम्यग्मधुरता ज्ञेया ॥ १५ ॥

हृदि सर्वां प्रणुदति दृष्ट्याञ्चैवापकर्षति ॥ १६ ॥
 वटशुद्धसितालीध-दाहिमं मधुकं मधु ।
 पिबेत् तण्डुलतोयेन हृदिदृष्ट्यानिदारणम् ॥ १७ ॥
 गोस्तनेक्षुरसः क्षीर-यष्टीमधुमधूप्लवैः ।
 नियतं नस्यतः पानैस्तथा शाम्यति दाहणा ॥ १८ ॥
 क्षीरक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रशीधुगुडोदकैः ।
 हृद्यान्नाम्नैश्च गण्डपास्तालुगोपनिवारणाः ॥ १९ ॥
 तालुगोपे पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमद्यापि वा ॥ २० ॥
 मूर्च्छाच्छृदिदृष्ट्यादाह-स्त्रीमद्यभृशकशिताः ।
 पिबेयुः शीतलं वारि रक्तपित्ते मदात्यये ॥ २१ ॥
 धान्यास्तमास्यवैरस्य-मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
 तदेवास्तवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥ २२ ॥

भावजम्बूकपात्रं वेति ।—भावजम्बूः फलाख्ये लघ्वने, पञ्चवक्त्रायाऽपि युज्यते,
 "जम्बूवपञ्चवक्त्रं क्षौद्रं दृष्ट्या सुयीतलम्" इति पठितत्वात् ॥ १६ ॥

वटेश्यादी ।—शुद्धादीनां धूर्णम् ॥ १७ ॥

गोस्तनेत्यादि ।—गोस्तना द्राक्षाः । एभिः प्रत्येकं नस्यम् । माहृशरे तु—
 द्राक्षादिवयं द्राक्षायष्टिमधुनीलोत्पलं कन्कीकृत्य प्रविष्य मधु च प्रविष्य सर्वभान्नीय
 पियमिति । तथा बलाभाशक्षीरादिभिः प्रत्येकं गन्धुषा, बहुवचननिर्देशान् ।
 यद्यपि तालुगोपे घृतं निषिद्धं, यदुक्तं—“दृष्ट्याहृदिदरीताश्च सर्पिण्डस्तालुगोपिण्डः ।
 न पिबेयुर्घृतम्” इति, तथापि चरकसंवादादेव मलवती इत्यादिभ्यो घृतपानं बोध्यम् ;
 अतो विशिष्टविधित्वात् निरोधः ; यथा बलवांश्च तालुगोपेऽपि पिबेद्घृतं इत्यमरमन्थ-
 सेवेति, किंवा बालोत्पलावस्थायामितान् घृतपानं बोध्यम् । तालुगोपश्च वक्ष्याप्रकार
 एव, तेनैव सङ्गतमस्याभिधानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

घृतमण्डनिति ।—घृतस्त्रीपरिभागः, अत एव घृतस्त्रीपरि स्थानो भाग इति काम-
 विक्रित्तिने चक्रेणाप्युक्तः । श्रीकण्ठस्तु घृतस्त्रीपरि श्लेष्मभाग, घृतमण्डमित्याह ।
 मूर्च्छेत्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥ २१ ॥

धान्यास्तमित्यादि ।—धान्यास्तं काशिकम् ॥ २२ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे व्रणान् ।

दाहदृष्याप्रशमनं मधुगण्डपधारणम् ॥ २३ ॥

कोलदाडिमहचाम्ल-शुक्रौकाशुक्रिकारसः ।

पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृणां नियच्छति ॥ २४ ॥

वारिं शीतं मधुदुत्तमा कण्ठाद्वा पिपासितम् ।

पाययेद्दामयेच्चापि तेन दृष्या प्रशाम्यति ॥ २५ ॥

वटशुह्रामयचौद्र-लाजनालोत्पलैर्दृढा ।

शुद्धिका वदन-न्यस्ता क्षिप्रं दृष्यां नियच्छति ॥ २६ ॥

शोदनं रक्तशालीनां शीतं भास्त्रिकसंयुतम् ।

भोजयेत् तेन शाम्येत्तु छर्दिस्तृणा क्षिरोत्थिता ॥ २७ ॥

पूर्वामयातुरः सन् दानस्तृणार्दितो जलं याचन् ।

न लभेत चेदाखेव मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥

द्वपितो मोहमायाति मोहात् प्रापान् विमुञ्चति ।

तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्धारि वार्यते ॥ २८ ॥

इति दृष्या-विक्रिस्ता ।

सन्दधाति मुखे व्रणानिति ।—रूपयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

कोलत्यादी ।—शुक्रौका चाङ्गुरोः शुक्रिकेति—शुक्रा इति ख्याता । मुखालेप इति ।—मुखकण्ठरे निपः, कपोलादी निप इति तु निपलः ॥ २४ ॥

वारिं शीतनिवादि ।—विषत्रयानामयं योगः । आ कण्ठोपपादादत्र किञ्चित् मधुपानमित्युपदिशन्ति इडाः ॥ २५ ॥

वटशुह्रादौ ।—वटशुह्रो वटप्ररोहः । आमयः कुष्ठम् । मधु तु दारता कठिमा शुद्धिका भवति तावन्मात्रं दीयम् ॥ २६ ॥

शोदनं रक्तशालीनां शीतमिति ।—शयनकपानोपभक्तम् ॥ २७ ॥

प्रसन्न दृष्यां जनस्याप्रदाने दीपमाह, पूर्वांमयेत्यादि ।—पूर्वामयातुरः सन् स्वररक्तप्रितादिभोगक्रिष्टः सन् । दीन इति ।—दृष्याशौद्धित्वेनैव ज्ञानमनाः । कथं नियत ? इत्याह,—द्वपित इत्यादि ॥ २८ ॥

इति दृष्या-विक्रिस्ता विवृतिः ।

घृथ मूर्च्छा-चिकित्सा ।

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा ध्यजनानिलय ।
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्थासु मूर्च्छास्वनियारितानि ॥ १ ॥
 सिद्धानि यमं मधुरं पयोसि सदाहिमा जाड्वन्तजा रसाय ।
 तथा यथा लोहितगानयथ मूर्च्छासु गन्ताथ सतीनमुद्गाः ॥ २ ॥
 यथादोषं कषयाणि च्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।
 रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥
 मद्यजायां वमैश्वर्यं निद्रां सेवेद् यथासुखम् ।
 विषजायां विषघ्नानि भिषजानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 क्षीन्तमज्जोपणोगीर-केशरं शीतवारिणा ।
 पीतं मूर्च्छां जयेन्नीटा कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ ५ ॥
 मद्योपधामृताक्षुद्रा-पोष्करयन्त्रिकोद्भवम् ।

तथासा मोही भवतीत्यनन्तरं मोहचिकित्सायाः, सेक्यादि ।—मुञ्चतस्य ।
 मणयो मुक्ताभक्तिकप्रभतय' ने च सहारा' हारापीपिता इत्यर्थः । पानानि च
 गन्धवन्तीति कपूरदिद्रोगान् मुग्धभीति पानीयानौघर्षः । मद्योम् मूर्च्छास्वनिवा-
 रितानौघनेन वातकृकृततायां मूर्च्छांशकपि क्षुप्रवन्तीकृष्टिकृष्णाजग्ने वासना-
 ङ्ग, एते शीतविधयो व्याविषयनीकृतया पितानुबन्धाच्च न वाच्यीया इति दर्श-
 यति ॥ १ ॥

यमं मधुर इति ।—शक्तीन्पादौ । सदाहिमा इति ।—दाहिमासमहिता इत्यर्थः ।
 सतीनी रत्नंरक्तलायः ॥ २ ॥

यथादोषं कषयाणि च्वरघ्नानि प्रयोजयेदिति ।—वातादिमूर्च्छासु यथाक्रमे
 वातादिकषयाशये यानि तानि प्रयोजयेदित्यर्थः । रक्तजायामिति ।—रक्तदर्श-
 जायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायानिति ।—मद्यमेवतजायाम् ॥ ४ ॥

क्षीन्तमज्जादी ।—जपथं भरियम् ॥ ५ ॥

पिबेत् कणायुतं कायं मूर्च्छार्थेषु मर्देषु च ॥ ६ ॥

गताधरीबलामूल-द्राघासिद्धं पयः पिबेत् ।

ससितं भ्रमनागाय वीजं वाद्यालकस्य वा ॥ ७ ॥

पिबेद्दूरालभाकायं सवृतं भ्रमगान्तये ।

त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ८ ॥

रमायनानां कौश्लस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ९ ॥

सधुना हस्त्यपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः ।

समाहात् पथ्यागी मदमूर्च्छाकासकामलोन्मादान् ॥ १० ॥

अञ्जनान्यत्रपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ११ ॥

लुञ्चनं केगरोमणाश्च दन्तदंशनमेव च ।

आत्मगुप्तावधर्षय हितास्तस्यावबोधने ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छा-चिकित्सा ।

महौषधेशादी ।—चण्डा कण्टकारी ; यन्त्रिकं पियलीमूलम् । भ्रमः स्मृतिधंशो
मोहयत्नवृत्तानिद्य । प्रयोगोऽभ्यासः ॥ ६—८ ॥

कौश्लं सर्पिर्दंशवर्षात्मकम् ; अन्धे तु—“पिबितं वर्षणतं त्रिहं कौश्लं सर्पिस्तदु-
च्यते” ॥ ९ ॥ १० ॥

अञ्जनानीति ।—पीकान्जनानि अपथारोक्तानि । अरपीडाः नासिकायां निर्गु-
ण्यदिरसा अरपीडा यि दोषने । धूमाः वैरेचनधूमाः । प्रथमनं चूर्चनकम् । सूचीभि-
रित्यादी—पीडा नखान्तर इति ।—नखमांसयोर्मध्ये . पीडनम् ॥ ११ ॥

आत्मगुप्ता यत्कर्मिणी ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छा-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ मदात्यय-चिकित्सा ।

मन्यः खर्जूरमृद्धीका-हृद्यान्नाम्निकदाङ्गिभैः ।

परुषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारवृत् ॥ १ ॥

सतीनमुहमिश्रान् वा दाङ्गिमामलकान्वितान् ।

द्राक्षामलकखर्जूर परुषकरसेन वा ।

कल्पयेत् तर्पणान् यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ २ ॥

मद्यं सौवर्षलव्योप-युक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।

जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ ३ ॥

सुद्रयूपः सितायुक्तः स्वादुर्धा पेशितो रसः ।

पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ४ ॥

पानात्यये कफोद्धूति लघुनश्च यथाबलम् ।

दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः ॥ ५ ॥

सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ।

आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥

न चन्मद्यक्रमं मुक्ता चीरमस्य प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

मूर्धावश्रदात्ययस्यापि मद्यजन्मनात् मूर्धान्तरे मदात्ययचिकित्सायाः ।—मद, एवात्ययकारको मदात्ययः ; किंवा मदमन्त्रेणैव मदहेतुतया मद्यमुच्यते, तेन कृती-
त्ययो मदात्ययः । मन्य इत्यादि ।—द्रवेषान्नीकितयुक्तो मन्याः, द्रवपेह खर्जूरा-
दीनां दाह्यः । मृद्धीका तिलिङ्गीफलम् । कन्दोऽगुरोधाङ्गमः । सतीनेति ।—सतीनी-
वर्तुनकदायः । सतीनमुहमिश्रं इति पाठे—कागरमस्य विशेषणम् ; शरके हि एत-
द्वचनात् पूर्वं कागरसमित्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

मदनित्यादि ।—सौवर्षलव्योपयु लघुणजटुलनाशकारकं दीपम् । किञ्चिज्ज-
मद्यमिच्छन्तित्याहुः ॥ १ ॥

सुद्रयूप इत्यादि ।—स्वादुरित्यनेन संस्कारार्थं कद्रुद्रव्योपयोगेन न-कार्य इति
वर्णयति ॥ ४—५ ॥

लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जातदोर्बल्यलाघवे ।

श्लेष्मसुख्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ॥ ७ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणात्याल्पमाचरेत् ॥ ८ ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पयः पुनर्नवाकायं यष्टीकत्कप्रसाधितम् ।

घृतं पुष्टिकरं पानाम्मद्यपानहृतीजसः ॥ ९ ॥

षष्ठाङ्गलवणम्—

शौवर्धलमजाज्यञ्च वृक्षास्रं सान्द्रवेतसम् ।

त्वगीलामरिचादींश्च शर्कराभागयोजितम् ॥

क्षितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् जीतोविशोधनम् ॥ १० ॥

चञ्च शौवर्धलं हिङ्गुं पूरकं विश्वदीप्यकाम् ।

चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ११ ॥

जलाप्लुतश्चन्दनरूपिताङ्गः

स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ।

यस्मान्नवाकायं क्षीरप्रयोगः कर्तव्यमाप्ताह, लङ्घनाद्यैरिति ।—आयस्यदात् शोधनादीनां बह्वणम् ॥ ७ ॥

क्षीरप्रयोगनित्यादि ।—एतद्वचनान् पूर्वं—“पयसा च हृते रोमे बले काष्ठे निवर्धयेत्” इति वचनमस्ति, तेनात्र क्षीरप्रयोगनित्यञ्च पूर्वोक्तिन निवर्धयेदित्यनेन सम्बन्धान् क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्धयेत् । मद्यञ्च क्रमेणात्याल्पमाचरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

पयः पुनर्नवाकायिकादौ ।—क्षीरं घृतसमं, क्षीयस्त्रिगुणयतुर्गुणो घृत्याहुः ॥ ९ ॥

शौवर्धलमित्यादि ।—अत्र शौवर्धलादीनां चतुर्णां सभभागताः, त्वगीलामरिचानां सभभागतापेक्षया प्रत्येकमर्धभागिकत्वम् । शर्कराभागोऽपि शौवर्धलाद्येकतमद्रव्यसमः ॥ १० ॥

चञ्चनित्यादौ ।—पूरकं—वीजपूरकं फलत्वमिति निश्चलः । दीप्यकं यमानौ ॥ ११ ॥

मद्यं देन प्रकारेण विकारं न जनयेत् । मदाह, जलीत्यादि ।—मुहुतस ।—अचन्दन

पिबन् सुरां नैव लभेत रोगान्

मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥ १२ ॥

द्राक्षाकपित्यफलदाडिमपानकं यत्

तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराव्यम् ॥ १३ ॥

पथ्याक्ताथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणकं वापि मदभूर्च्छाहरं पिबेत् ॥ १४ ॥

सच्छूर्दिभूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशमयेत् पीतमा दृतेर्वारि शीतलम् ॥ १५ ॥

बन्धकरीपद्माणाञ्जलपानाञ्जवणभक्षणादापि ।

शाम्यति पूगफलमदशूर्णरुजा शर्कराकवनात् ॥ १६ ॥

शङ्खचूर्णरजोघ्नाणात् स्वल्पं मदमपोहति ॥ १७ ॥

कुभाण्डरसः सगुहः शमयति मदमाशु मदनकीद्वजम् ॥ १८ ॥

धोस्तूरजञ्च दुग्धं सशर्करं पानयोगेन ॥ १९ ॥

इति मदात्यय-चिकित्सा ।

इतिते निवृत्तं घृतम् । पिबितं भासम् उपदर्शो भवति घृता भा तथा । जना-
भतिघ्नमिति विशेषणात् द्वितीयादिमदं न प्राप्नोति, प्रथमन्तु मनोऽनुमघातकं लभत
एवैवम् ॥ १२ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—मुशुतस्य । द्राक्षादिभिः पानकं मृदमस्त्रानुसारेण कार्यम् ॥ १३ ॥

पथ्येत्यादि ।—घृतप्रथमकम् । अथैव गदत्वसामस्यात् पृथक् पृथक् चिकित्सा-

भाह, सच्छूर्दीत्यादि ।—बन्धेत्यादि ।—अनें जलं तद्वदो बन्धः ताड इत्यर्थे इति

केचित् । करीष इति—शुक्रगोमयः ; अन्धे तु—बन्धकरीषं बलभवकरीषमाहुः । घृतं

च बन्धकरीषादयः पृथक् प्रदीक्षन्त्याः । चूर्णं रुजिति ।—अतिभावशूर्णभक्षणे दो

रमनादिदाहः । एतच्च शब्दुर्णं द्रौकानुरोधात्त्रिखितम् । स्वल्पं मदं—पूगमदस्य संवे ।

कुभाण्डेत्यादि ।—मदनं घृतापानविशेषः, ज्वनायास इति ख्यातः । धोस्तूरं

धुस्तूरफलमक्षयम् ॥ १४—१९ ॥

इति मदात्यय-चिकित्सा-विधिः ॥

अथ दाह-चिकित्सा ।

यत् पित्तज्वरदाहोक्तं दाहे तत् सर्वमिष्यते ॥ १ ॥

शतधीतंष्टताभ्यक्तं दिद्याद्वा यवशक्तुभिः ।

कीलामलकयुक्तैर्वा धान्याश्चैरपि बुद्धिमान् ॥ २ ॥

• छार्दयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा ।

लामल्लेनाथ शुक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥

चन्दनास्युकुण्ठास्यन्दि-तालवृन्तोपवीजितः ।

सुष्याद्वाहाटितोऽश्लोत्र-कदलीदलसंस्तरे ॥ ४ ॥

परिपेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।

शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहप्रशान्तये ॥ ५ ॥

क्षीरैः क्षीरिकापायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।

अन्तर्दाहं प्रथमयेदेतैरन्यैश्च शीतलैः ॥ ६ ॥

कुशाद्यं तैलं घृतञ्च—

कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम् ।

तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

मदात्ययवहाहस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् मदात्ययाधिकारान् एव दाहचिकित्सा ।
यदित्यादि ।—कीलेत्यादि द्वितीयो योगः ; अथापि दिद्यादिति धीज्यम् । नामभ्र-
मुशीरं ; युक्तं सन्धानविशेषः ; तालवृन्तं तालपत्रनिर्मितव्यजनम् ॥ १—५ ॥

क्षीरिकापायो, शटीदुम्बरादिकाश्च ; क्षीरादिकश्चैतन् पानपरिदिकादो योज्यम् ॥ ६ ॥

कुशादीत्यादि ।—कुशाद्रिपत्रमूलं, तृणपत्रमूलं, तत्र सुशुतीभं कुश-कास नल-
दभंकाण्डेषु मूलरूपम् । अत्र शालपर्णीमध्येन विदारोगेभ्यादिनवस्य यद्यप्यमिति
इन्दुटिष्यती ; अन्ये तु—शालपर्णादिपत्रमूलस्य यद्यप्यमित्याह । मिश्रलक्ष्णादिशब्दा-
भावान् शालपर्णीमात्रस्यैव यद्यप्यमित्याह । जीवकाद्येति ।—जीवकाद्यद्यर्गेषु,
जीवकाद्यद्यर्गेषु जीवक-श्वपभक्ष-भेदा महानेदा-काकोली क्षीरकाकोली-कश्चि-इत्यर्थः ;

फलिनौ लोत्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥

श्रीवैरपद्मकीशीर-चन्दनक्षौदवारिणा ।

सम्पूर्णमिवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ९ ॥

इति दाह-चिकित्सा ।

अथोन्माद-चिकित्सा ।

उन्मादे वातिके पूर्वं स्नेहपानं विरेचनम् ।

पित्तजे कफजे वान्तिः परो वस्त्रादिकः क्रमः ॥ १ ॥

यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदप्यम्भारचिकित्सिते ।

एव सर्वत्र सुश्रुतयोगे जीवनीयाष्टकम् । अरकयोगे पुत्रैव अदिहदिरहितमाष-
पर्णी-मुद्गपर्णी-जीवनी-मधुकमहितं जीवनीयदशकं श्रेयम् । अत कुशादिशाल-
पर्णीभिः कायं, जीवकायेन कन्कः । अन्ये तु—“कन्ककाषावनिर्देशे गणान्
तस्मान् समावपेत्” इति वचनात् सर्वैरेव कन्ककाषावित्याहुः ॥ ७ ॥

फलिनोत्यादौ ।—फलिनौ पित्तः ; सेत्रमुशीरम् ; अम्बु शालकं, हेम
नागकेशरं ; एवं तेजपत्रं ; कुटन्नटं कौबर्गसुसर्कं ; कालीयकं कालीया इति
ख्यातं, पीतकाष्ठं गन्धद्रव्यविशेषः ; श्वेतचन्दनमिति कथित् कालीयककाषाद्य
पेषणार्थमिति वदन्ति ॥ ८ ॥

श्रीवैरत्यादौ ।—क्षौद्रं घूर्णम् । एषा घूर्णानि शीतलजलेन निग्नयित्वा अत्र-
गाहन कार्यम् ॥ ९ ॥

इति दाह-चिकित्सा विवृतिः ॥

अथपि मदान्यदस्य उन्मादसङ्गत्वेन तथा पूर्वोक्तरीत्या च मदान्यपानन्तर-
मुन्माददाहावेव वक्तुमुचितौ, तथापि घृचीकटाङ्गनायेन दाहमभिधाय उन्माद-
चिकित्सितसुचने, उन्माद इत्यादि ।—परो वस्त्रादिकक्रम इति ।—पणान् स्नेहवन्ति-
निष्कृष्ट-शिरोविरेचनान्नकः क्रमः कार्यः । अरकेऽप्युक्तं—“निदहणं स्नेहवन्तिः

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याहेतुदूष्ययोः ॥ २ ॥
 ब्राह्मीकुष्माण्डीपङ्कज्या शङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
 उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेति कुष्ठमधुमित्र्याः ॥ ३ ॥
 दशमूत्रास्यु सष्टतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ ४ ॥
 उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
 लाक्षारमनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ५ ॥
 श्वेतोन्मत्तोत्तरदिशा-मूलसिद्धसु पायसः ।
 गुडाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांसु दीपजान् ॥ ६ ॥
 उन्मादे समधुः प्रियः शुद्धो वा तालशाखजः ।
 रसो नरयेऽभ्यङ्गने च सार्धपं तैलमिष्यते ॥ ७ ॥
 अपक्वघटकीक्षीर-पीतोन्मादविनाशिनी ।
 बडं सार्धपतैलाक्तमुत्तानञ्जातपे न्यसेत् ॥ ८ ॥

गिरमथ विरेचनम् । ततः कुप्यांश्च यथादीर्घं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ इति ।
 सामान्याहेतुदूष्ययोरिति ।—उन्मादापकारयोर्हेतुमन-उपघातादिः दूष्यश्च उदरं समान
 मित्यर्थः । सामान्याहोषदूष्ययोरिति केचित् पठन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

ब्राह्मीत्यादयश्चत्वारो योगाः । कुष्माण्डीफलमव पुराणं वाह्यमित्योः ॥ २ ॥ ४ ॥
 पुराणघृतपचणघाह उग्रगन्धमित्यादि ।—शरकस्य ।—शरखटीकाकृतस्य केचित्
 इमं उक्तमनार्थं वदन्ति, केचिद्देकवर्षातीतं घृतं पुराणमिति कुर्वते, तन्मानस-
 मनादान् ॥ ५ ॥

श्वेतित्यादि ।—श्वेतोन्मत्तः श्वेतधुनूरसस्य उत्तरदिशि स्थितं मूलं वाह्यम् ।
 महेश्वरसु—उत्तरदिशि स्थितं धवलधुनूरमूलं पिशा पल १, सुद्रतचुस्य पल ४, दृग्ध-
 गराव ४, पायसं सार्धं, तदनुष्ये गुरुशुते दद्यात् खाद्यमित्याह ॥ ६ ॥

उन्माद इत्यादि ।—यद्द इति केवलः । तालशाखज इति ।—शान्दसत्वाद्दृक्त्वः ;
 रस इति श्लेदः ; तेन कौमपताशशाखाभवो रसः मधुमक्षेपेण, शुद्धो वा मधुना
 विनाऽपि ॥ ७ ॥

सिद्धार्यको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च ।
 मञ्जिठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ॥
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
 वस्तभूमेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
 नस्यभालेपनञ्चैव क्षानमुद्धर्तनं तथा ।
 अपस्मारविषोन्माद-कृत्वालक्ष्मोज्वरापहः ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सपिरेतेन सिद्धं वा सगोमूर्खं तदर्थकृत् ॥ ८ ॥

द्रूपणाद्या वृत्तिः—

द्रूपणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
 शिरीषनक्तमालानां वीजं श्वेताश्च सर्षपाः ।
 गोमृवपिष्टैरेतेर्वा वृत्तिर्नैत्राञ्जने हिता ।
 चतुर्यकमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १० ॥
 शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नायनमञ्जनम् ।
 टाडनञ्च मनोबुद्धि-स्मृतिसंवेजनं हितम् ॥
 तर्जनं त्रासनं दानं सास्त्रनं हर्षणं भयम् ।
 विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ११ ॥

अपक्ववटकीति ।—आमवटर्षो अन्कोक्तयः । भड्मिन्द्रादि ।—एतच्च सीतो-
 निद्रुद्धार्यमुद्देजनायैव ॥ ८ ॥

सिद्धार्यक इत्यादि ।—अतः करञ्जद्वयस्य लक्षित्याहुः, श्वेता श्वेतापराजिता,
 कटभी लनाकटकीति ख्याता, अन्ये तु—“करा” इत्याहुः; शिरीषस्य फलम् । अपद
 इति ।—सगोमृवपिष्टहरः, कृत्या अभिचारः, राजद्वारे च शस्यत इति ।—वगोकरव
 ताद । पनेनेति ।—सिद्धार्यकादीनां कस्केन ॥ ८ ॥

स्यवपिष्टाद्यादि ।—न्यष्टम् ॥ १० ॥

गृह्येवादि ।—अरकस्य ।—शुद्धस्येति ।—प्रमितस्य । आचारविभ्रते अच्युन्माद ।
 सवेजनमुद्देजनं, तर्जनं वचसा, विस्मृते-मोरिति ।—उन्मादहेतुभयदृष्ट्यादिनिष्कारकतया

कामगोकभयक्रोध-हर्षेर्ध्यालोभसम्भवान् ।
 परस्परं प्रतिदन्दैरेभिरेव गमं नयेत् ॥ १२ ॥
 दृष्टदृश्यविनाशात् मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सान्त्वास्त्रासैश्च तान् जयेत् ॥ १३ ॥
 प्रदेहोक्तादनाभ्यङ्ग-धूमाः पानञ्च सर्पियः ।
 प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धि-स्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥
 कल्याणकं महद्वापि दद्याद्वा चैतसं घृतम् ।
 तैलं नारायणञ्चापि महानारायणं तथा ॥ १४ ॥
 पानीयकल्याणकं घृतम्—
 विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वैलवालुकम् ।
 स्थिरा नतं रजन्यौ द्वे शरिरं द्वे प्रियङ्गुका ॥
 नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठा-दन्तीदाडिमकेशरम् ।
 तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥
 विडङ्गं पृथ्विपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ।
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

प्रभावादेव मयः प्रकृते स्वभावे नयन्ति । परस्परप्रतिदन्दैरिति ।—चर्चोऽन्यप्रत्य-
 नाकेः । तस्य तत्सदृशप्राप्तेरिति ।—भावे गः ; तत्सदृशप्रापयेरित्यर्थः । सान्त्वा-
 यामैरिति ।—सान्त्वं सामप्रयोगः, यस्मीभूतकरणार्थं उपायविशेषः ; आशाम्, मन्तीय-
 वचनम् । उक्तादने चूर्णवर्षणम् । नारायणतैलं महानारायणतैलञ्च वातव्याधौ
 वृणोति ॥ १२—१४ ॥

विशालिकादि ।—विशाला गोरक्षककटौ ; कौन्ती रीतुका ; एलवालुकं सनाम-
 ख्यातं शुगन्धिद्रव्यं ; स्थिरा शालपर्णी ; नतं तगरपाटुका, तदभावे शिथली-
 क्कोपरः, केशरं नागकेशरं ; मालती जाती, तस्याः कुसुमं ; नवमिति—कुसुमविग-
 षटम् । अष्टाविंशतिवत् कल्कानां पात्रादेव सिद्धं, किमर्थमुच्यते अष्टाविंशतिभि-
 रिति ?—अथ यद्यपि त्रिफलायाः प्रत्येकमेव भागो दृष्टाने उत्तमनिहत्यात्, तथापि
 त्रिफलायाः प्रत्येकभागवद्विषदाब्धार्थम् अष्टाविंशतिभिरित्युक्तम् । यद्यपि त्रिफला-

अपकारे त्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ।
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयक-चतुर्थके ॥
 वन्वर्गोमूत्रकृच्छ्रेषु वीरुर्षोपहतेषु च ।
 कण्डूपाण्डुमयोन्मादे विष-मेहगर्भेषु च ॥
 भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरितसाम् ।
 शस्तं स्त्रोणाञ्च बन्ध्यानामायुर्वर्णबलप्रदम् ॥
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहविनाशनम् ।
 कल्याणकामिदं सर्पिः येष्टं पुंसवनेषु च ॥ १५ ॥

घोरकल्याणकं घृतम्—

द्विजलं सचतुःक्षीरं क्षीरकल्याणकन्विवदम् ॥ १६ ॥

महाकल्याणकं घृतम्—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥

शब्देन द्राक्षाकाण्डव्यपदपका उच्यन्ते, तथापि इरीतश्वादिनिष्फलाश्च एवान् यदर्थं
 प्राधान्यादेव । एवमन्यत्रापि । पुंसवनेविति ।—पुंसकारकयोगेषु ॥ १५ ॥

तदेव घृतं यदा जलस्वाष्टी शरावान् क्षीरस्य षोडश शरावान् दत्त्वा पच्यते, तदा
 क्षीरकल्याणकं भवति । (इति पानीयकल्याणक-क्षीरकल्याणक प्रयोगौ) ॥ १६ ॥

०३३ एवेति ।—कल्याणकोक्तनिम्बानादिभ्यः । स्थितदीनोत्प्लेविदारीगन्धादि

पञ्चमूलस्यापि दृढं स्यात्त आह, एकविंशतिनिति ।—तदुपसृष्टिज्ञानवङ्गनीहिमडा-
 निरासार्थं वा एकविंशतिनित्युक्तम् । गृष्टिरेकवारप्रवृत्ता धेनु । अथ चतुर्गुण-
 क्षीरस्य निर्दिष्टत्वाद्गुणसर्गसिद्धौ द्रव एव दीयः, तेनानिर्दिष्टमानकाशोऽथ खेदमन
 एवेति पचगुणं प्राकः । युक्तश्चेत्तत्, पचप्रभृति-यत् स्मृत्वादिपरिभाषायां नान्नायायैव
 समानन्यायत्वादिति केचित् । अथ तु—क्षीरैषैवाथ चतुर्गुणे प्रायेण कषायः “एके
 नापि चानुगुणम्” इत्यादिपरिभाषाया - अत्रियत्नेन “वेदान् तोः चतुर्गुणम्”
 इति द्रव्यानुगुणपरिभाषया क्षीरमानशास्त्रवर्थाश्च चतुर्गुणे येव इति वदन्ति ।

वीरा दिनाय काकोभी-स्ययुगुमर्षभर्षिभिः ।

भेटया च गमैः कल्पेस्तात् स्यात् काष्ठाणकं सहत् ॥ १५ ॥

हृङ्गणीयं विगेषेण नयिपातघरं परम् ॥ १७ ॥

चैतमं घृतम्—

पञ्चमूल्यापकाग्मर्यां राक्षैरपञ्चिष्टुहना ।

मूर्धा गतावरी चैति काच्यैरिप, लकैरिभैः ॥

कन्याणकस्य चाङ्गेन तद्घृतं चैतमं घृतम् ।

मंत्रचेतोपिकाराणां गमनं परमं मतम् ॥

घृतमखोऽत्र पत्रयः कायो द्रोणाश्रमा घृतात् ।

चतुर्गुणोऽत्र मम्याद्यः कल्कः काष्ठाणकैरितः ॥ १८ ॥

महापैगाधिकं घृतम्—

जटिना पूतना केगी चारटी मर्कटी यथा ।

दायमाणा जया वीरा वीरकः वटुरोहिणी ॥

वीरा इति वीरः, वीरविद्योदने । विद्योदनेन राजाव-वेदमापदोद्वे-
निते वैविद्युः, अथे तु—हृङ्गणीयं मातपदोद्वेदनिदाह । अथे तु—विद्योदने
काकोभीदनेन समभात् वीरकाकोभी अत्र एतद्विद्युः, तत्र, वाक्यतया-
विद्योदने, अथे तु—वीरांमवेति पाठान्तरम्, चाङ्गंमार्दव्यथमात्र इति व्याख-
यने । वीरादोश्वरैरित्यद्वीगातीयेके, वीरादोश्वः अथेकमेवपन्निति महे
धरः ॥ १७ ॥

पञ्चमूल्याधिकं—पञ्चमूली गन्धादिरहिता । दिवनिर्गति ।—एषा प्रत्येकं दिव-
त्तम् । कन्याणकस्य चाङ्गेनेति—दासीदहकशाश्वीतकल्कन यथेत्तमानेनेयदः,
अथे तु—अथोक्तमानं पोटियत्त घृतात् परिज मानं यद्वलिः । यद्यपि “द्वयमायो-
विषं काच्यै दस्ता वीरविषं जन्म । दाशरणिहं कल्पेभ्येप ह्यादविभिः कृतम् ॥”
इति हृद्यापिपरिभाषा विद्योदने हृद्ये परिः प्रत्या भवति जन्म, तथापि
हृद्यात् घृतात्तुर्गुणार्थं द्रोणाश्रमेति अथोक्तम् ॥ १८ ॥

महापैगाधिकं—जटिशा मीनो; पूतना इरीतको; केगी भूतकेयी; चारटी
कुशाक, पदवशाभिनयम्, प्रद्वद्वीवररे, मर्कटी शुक्रदिशो; जया जयन्तो;

वयःस्या शुक्री च्छ्वा सातिच्छ्वा पलङ्गपा ।

महापुरुषदन्ता च वयःस्या नाकुलीहयम् ॥

कटभरा हृदिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम् ।

सिद्ध चतुर्थकोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ॥

महापैशाचिकं नाम घृतमेतदयथाऽमृतम् ।

मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्धनम् ॥ १८ ॥

हिङ्गाद्यं घृतम्—

हिङ्गमौवर्धनञ्चोपैर्दिपलांशैर्घृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे मिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ २० ॥

लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनस्याविनटस्य तुलार्धं निसुपीकृतम् ।

तदर्धं दशमूल्यासु द्वादशकेऽपां विपाचयेत् ॥

पादश्रेये घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।

कोलमूलकट्वास्त्र-मातुलुङ्गार्द्रिकै रसैः ॥

दाडिमास्त्रुरामसु-काञ्चिकास्त्रैस्तदर्धिकैः ।

वीरा धोःकाकीनो, दृष्टिपर्णान्दियरे; चोरकचोरपुष्पी; वयःस्या ब्राह्मी, गुडूषो-
 ल्यन्ते, च परे तु—निर्गुणोद्याहः; शुक्री वारादिका, तदर्धार्धं चर्मकारापुष्प; ;
 क्वा मधुरिका, अतिच्छ्वा शतपुष्पा; पलङ्गपा गुण्गुः; महापुरुषदन्ता शतावरी;
 वयःस्या गुहानना, ब्रह्मीत्यन्ते; नाकुलीहयं राधाहयं,—राधा मथराद्या च; कटभरा
 कटनी प्रसारणी वा; हृदिकाली हृदिकपती, विद्यातीति ख्याता; स्थिरा मान-
 पर्णी। स्मृतैश्चिकित्साभावात् महश्चन्द्रोऽयं महागुणधारकत्वादित्याहः; अथे
 तु—ग्रहेणा स्थिरान्बुद्धेशाब्दादिना स्मृतैश्चिकित्सापि तन्वात्परि द्रितित्वात्
 तदपेक्षयाश्च महानदक्षमाह. ॥ १८ ॥

हिङ्गिद्यादी ।—धोषन् प्रत्येकं विपलांशता ॥ २० ॥

लशुनस्येत्यादी ।—अविनटस्येति ।—विषद्वय; तुलार्धं पचयन् पशानि; तदर्धं
 दशमूलस्येति निमित्ता दशमूलस्य पचयिष्यति; पशानि; पादश्रेय इत्यादिकं, लशु-
 नस्य रसं तथा इति ।—प्रस्थनेत्र । दाडिमास्त्रु दाडिमरसः । तदर्धिकैरित्यत्र—तच्छब्देन

माधयेत् त्रिफलादारु-लवणश्योपदीप्यकैः ।

यमानीचञ्चहिङ्गुञ्ज-वेतसैश्च पलाशिकैः ।

सिद्धमेतत् पिवेच्छूल-गुल्मार्गोजठरापङ्गम् ॥

ब्रह्मपाण्ड्यामयज्ञोह-योनिदोषक्रिमिज्वरान् ।

वातश्लेष्माभयांयान्यानुष्मादांश्चापकर्षति ॥ २१ ॥

सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्वादिशेष्यते विधिः ॥

पूजाबन्धुपहारेष्टि-हीममन्वाञ्चनादिभिः ।

जयेदागन्तुमुष्मादं यथाविधिं शुचिर्भिषक् ॥ २२ ॥

कृश्यामरिचसिन्धूत्य मधुगोपित्तनिर्मितम् ।

अञ्जनं सर्वभूतोत्य महोष्मादविनागनम् ॥ २३ ॥

दार्वीमधुभ्यां पुण्यायां कृतञ्च गुडिकाञ्जनम् ।

मरिचं वातपि मासं सर्पित्तं हितमञ्जनम् ॥

वैकृतं पश्यतः कार्यं दीपभूतहतस्मृतैः ॥ २४ ॥

प्राधान्यात् प्रत्यामुष्या च हृतपरिमाणान् कोलादिरसैः प्रत्येकमर्षप्रभैरित्यर्थः ।
अन्ये तु—तदधिकैरित्यत्र तच्छब्देन पादावशिष्टकषायः परामग्नये, तेन लग्नस्य
रमाद्रीनां दशानामिव शशाशङ्कित्वेन प्रत्येकं प्रथ्यनामनित्याहुः ॥ २१ ॥

आतनुष्मादविक्रित्तामाह, सर्पिरित्यादि ।—सर्पिरिह भूतहरं चैतमादि ।
पूजेत्यादी ।—रविः पूजोपकरणम्, छप्पहार उपद्रीकनम्, किंवा पूजाबन्धुपहारः
उपद्रीकनमिव । अञ्जनादिभिरिति ।—आदियच्छान् स्त्रव्यनादिकं बोध्यम्, यदुक्तं—
“भूतानामधिपं दीवमीशानं जगतः प्रभुम् । पूजयन् यन्नती नित्यं नुदत्युष्मादगं
भयम् ॥” इति ॥ २२ ॥

कृश्याद्यादी ।—गोपित्तं गोरोचना ॥ २३ ॥

दार्वीत्यादि स्पष्टम् । मरिचमित्यादि ।—मरिचं गोरोचनाया आतपे मासिकं
भावितामञ्जनं कर्त्तव्यम् । दीपभूतहतस्मृतैरिति ।—दीपेण भूतेन वा हता स्मृति-
संश्लेष्यः ॥ २४ ॥

निम्बपत्रवचाहिङ्गु सर्पनिर्माकसर्पपैः ।

डाकिन्यादिहरो घृषो भूतोन्मादविनाशनः ॥ २५ ॥

कार्पासास्थिमयूरपिच्छहृतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-
स्त्वम्बांशीवृषदंशविट्पुपवचाकेशाहिनिर्माककैः ।

गोशृङ्गद्विपदन्तहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु घृषः कृतः

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः ॥ २६ ॥

ब्रह्मराक्षसजिन्नस्यं पकैन्द्रीफलमूत्रजम् ।

सान्ध्यं भूतहरं नस्यं श्वेताग्नेष्ठाब्जुनिर्मितम् ॥ २७ ॥

देवर्षिपिष्टगन्धर्वैरुषात्तस्य च वृद्धिमान् ।

वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥ २८ ॥

प्रसादयेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादसङ्घणम् ॥ २९ ॥

इत्युन्माद-चिकित्सा ।

निम्ब्यादि ।—स्यष्टम् ॥ २५ ॥

कार्पासाद्यादि ।—कार्पासास्थि कार्पासबीजम् ; - निर्माल्यं मिश्रनिर्माल्यम् ,
पिण्डीतकं मदनकलम् , त्वम्बांशीति ।—त्वग्शूरा, वांशी वंशलोचना ; अन्ये तु—
त्वम्बांशी—वशस्य त्वग्निव्याहृ. । वृषदंशो विडाल, तस्य विट् पुरीषम् , शंशो भूत-
केशी, बाल इत्यपरे ॥ २६ ॥

ब्रह्मेशादि ।—पकैन्द्रीफलं परिणतभोरचककंटीफलं गोशूलेण सह दीप्यं मेरुं
विधेयम् । सान्ध्यमित्यादी ।—श्वेताग्नेतापराजिना , ज्येष्ठास्तु तप्तुलांशु ॥ २७ ॥

देव्यादी ।—क्रूरमिति—ताडनवन्मनादिकम् । एतच्च परिवर्जनं वैद्यातुरीप-
धातपरिहाराद्यम् ; उक्तञ्च—“वैद्यातुरी विनिघ्नति एवं क्रुद्धा महीजस.” इति ॥२८॥२९॥

इत्युन्माद चिकित्सा विवृतिः ।

अथापस्मार-चिकित्सा ।

वातिकं वस्त्रिभिः प्रायः पैत्तं प्रायो विरिचनैः ।

श्लैथिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १ ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्रसितस्य च ।

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥ २ ॥

मनीह्वा तार्क्ष्यजक्षैष शक्तत् पारावतस्य च ।

अञ्जनं हृत्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ ३ ॥

यष्टिहिङ्गुवचावक्र-शिरीषलशुनामयैः ।

साजामूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ ४ ॥

पुष्योद्धृतं शूनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।

तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ ५ ॥

नकुलोलूकमार्जार-गृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ ६ ॥

कायस्थान् शारदान् मुद्गान् सुस्तोशैरयवांस्तथा ।

सव्योपान् वस्तमूत्रेषु पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते ।

विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ७ ॥

तुल्यचिकित्सितत्वाद्दृग्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते, वातिकमित्यादि ।—

वमनप्रायैरिति ।—वमनप्रधानैः ॥ १ ॥

सर्वतः इत्यर्थमथय शुद्धस्य । आश्रसितस्येति ।—संशोधनानन्तरं भ्रमजनकमेव सञ्जातबलस्य ॥ २ ॥

मनीह्वा—मनःशिला ; तार्क्ष्यं—रसाह्वनम् ॥ ३ ॥

यष्टीत्यादी ।—वक्रं शरदम् ; शिरीषं—शिरीषस्य फलम् ; सामयं—कुष्ठम् ॥ ४ ॥

पुष्येत्यादि ।—पुष्यानपत्वे यदष्टया कृत्कृत्वरस पिप्लवं पापामित्याहुः ; ललकः

। विषकः ; कीटः पदिमदेशजो इधिकः । एषां तुण्डादिकं यथासम्भवं

। शास्त्रम् ॥ ६ । ६ ॥

अपेतराचसीकुष्ठ-पूतनाकेशिचोरकैः ॥
 उक्तादनं मूत्रपिष्टैर्नूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ८ ॥
 जतुकाशकृता तद्दहृर्धैर्वा वस्तरोमभिः ।
 अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्यशिशुभिः ॥ ९ ॥
 यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः ।
 अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम् ॥ १० ॥
 उल्लम्बितनरश्रीवा-पाशं दग्ध्वा कृता मसी ।
 शीताम्बुना समं पीता हृन्व्यपस्मारमुद्धतम् ॥ ११ ॥
 प्रयोज्यं तैल-लशुनं पयसा वा शतावरी ।
 ब्रह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १२ ॥
 निर्दह्य निर्द्रवां कृत्वा च्छागिकामरनालिकाम् ।
 तामम्लसाधितां खादन्नपस्मारमुदस्यति ॥ १३ ॥

कायस्थानित्यादि ।—कायस्थो निर्गुणौ । शारदानिति—सुत्रविशेषणं ज्येष्ठ-
 भासोऽवमुद्रनिरासार्थम् । रत्नैरित्यङ्गनवर्णैः । विषपीत इति ।—पीतविषे, यत्र
 सद्योगविषम् । जलधत इति ।—जलपानेन धतप्राये, सर्वथा धने हि भेदजं विफल-
 मिति । जलधतलक्षणं यथा—“विष्टव्यापयुमूर्द्धाचमाभातोदरमेहनम् । विद्याम्ल-
 सत जम् शीतपादकराननम् ॥” इति ॥ ७ ॥

अपेतराचसीत्यादि ।—अपेतराचसी श्वेतकुलसी, तस्या, क्षरस इत्यर्थः । पूतना
 हरीतकी ; केशी भूतकेशी ; चोरशोणुष्यो । चरकोक्तपूर्वयोगी वसाम्बुवसन्दांना-
 दवापि वसाम्बुमेवेत्याहुः । किंवा प्रधानकल्पतथाऽत गोमूदनेव मूत्रशब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

जतुकाशकृतेति ।—जतुका धर्मचटक, मस्याः पुरोधेण तरदित्युक्तादनम् । दग्ध-
 रिति ।—वस्तरोमभिरित्यनेन योज्यम् । अपस्मारित्यादी ।—मूत्रं गोमूत्रम् ॥ ९ ॥

यः खादेत्त्यादी ।—माक्षिकेण मधुना ॥ १० ॥

उल्लम्बित उदभनमसी नरः, तस्य श्रीवापायं श्रीवावधनरश्चुम् ॥ ११ ॥

प्रयोज्यमित्यादि ।—योगवयं स्युष्टम् ॥ १२ ॥

इत्कम्पोऽचिरजा यस्य खेदो हस्तादिशीतता ।

दग्मूलीजलं तस्य कल्याणज्यञ्च योजयेत् ॥ १४ ॥

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम्—

गोशकृद्रसदध्यन्त्र-चौरभूतैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं चतुर्यकोन्माद-ग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १५ ॥

बृहत्पञ्चगव्यं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां रजन्यौ कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥

सन्धाकं फलामूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्ता पादावशेषिते ॥

भार्गीं पाठां त्रिकटुकं विहृतां निचुलानि च ।

त्रेयसीमादुकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥

द्वे शारिवे रौहिपञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्ट्वाद्यन्मात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥

गोशकृद्रसदध्यन्त्र-चौरभूतैश्च तत्समैः ।

निर्दहोन्मादी ।—अमरनालिका अमराप्यस्युन्मादी । अमसाधितामिति ।—

काञ्चिकसाधिताम् ॥ १३ ॥

उत्कम्प इत्यादि ।—अष्टम् ॥ १४ ॥

गोशकृद्रसदद्यादी ।—दध्यञ्चं परिणतदधि । सप्तमन्दोऽप्य दध्यादिभिश्च सम्बध्यते ॥ १५ ॥

द्वे पञ्चमूले इत्यादि ।—द्वे पञ्चमूले विदारोग्यादिके । रजन्यामिति ।—द्विपला

द्वयम् ; वामदेऽपि—“द्विपञ्चमूलोत्रिफला-द्वित्रिशाकुटजत्वचः” इत्युक्तम् । सप्तपर्णं

सप्तपर्णं च त्वक् ; अपामार्गम् अपामार्गं च मूर्ध्नि ; नीलिनीं अनामण्याता, अन्धा-

कम् आरवधः फला काकीदुम्बरीकारुणे, कुमुर इति श्लोके ; पौष्करं मूल-

मिन्दवयः । भार्गीं भार्गीं मूर्ध्नि ; विहृता विहृतान्मूलं ; निचुलानि इत्यन्मूलं

फलानि ; त्रेयसीं इतिदिप्यलीम् ; आदुकीं तुवरी, तस्या वीजं ; रौहिण्यं अन्-

द्वयभेदः, भूतिकं यमानी, मदयन्तिकां यममन्त्रिकाम् । अथ पादावशेषितकथय-

दनुसुंघः । रोगकृद्रसदद्यादी ।—गोशकृद्रसदद्यादय घृतसमाः, त्रैनाटगुणः पात्रः ॥ १६ ॥

पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम् ॥
 अपस्मारे ऋरे कासे श्वयथावदरेषु च ।
 गुल्मार्गःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
 अलक्ष्मीपहरक्षोभं चतुर्यकविनाशनम् ॥ १६ ॥

महाचैतसं घृतम्—

शण्डस्त्रित्तु तथैरण्डो दग्मूली शतावरी ।
 रास्त्रा मागधिका शिशुः काथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥
 विदारौ मधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ सिता तथा ।
 एभिः खर्जूरमृहीका-ऽभोरुयुञ्जातगोचुरैः ।
 चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्त्यर्थं घृतमुत्तमम् ।
 महाचैतससंज्ञन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥
 गरीन्मादप्रतिश्याय-द्वितीयकचतुर्थकान् ।
 पापालक्ष्मणौ जयेद्वैतत् सर्वग्रहविनाशनम् ॥
 श्वामकामहरश्चैव शुकार्त्तवविगोधनम् ।
 घृतमानं काथविधिरिह चैतसवन्मतः ॥
 कल्कचैतसकल्कोक्त-द्रव्यैः सादृश्च पादिकः ।
 नित्यं युञ्जातकाप्राप्तौ तालमस्तकामिष्यते ॥ १७ ॥

महाचैतसे शण्डस्य मूल बीजं वा, व्यवहारस्तु बीजैरेति । मागधिका पिप्पली ।
 काथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यनेन—काथ. ; काथोऽपि पूर्ववत् चैतसकाथवत् द्रोणाभ्रसा
 कार्यः । विदारौप्रभृति कल्कः । मेदे—मेदे द्वे ; खर्जूरं खर्जूरस्य फलम्,
 अभीरु शतावरी ; युञ्जातम् औत्तरपथिक. कन्द., तदभावे तालममकम् ।
 चैतसस्य घृतस्याङ्गैरेति ।—पूर्वोक्तचैतसघृतकल्कैर्विशालाविकलादिभिः । चैतसस्ये-
 व्यादि पानीयकल्याणकस्याङ्गैरेति वक्तव्येऽतिदीर्घातिदीयकरणम् । अवोक्तकल्कद्रव्येषु मत्त
 पादिकार्थम्, अन्यथा पानीयकल्याणके तवाणममन्वितैरित्युक्तत्वादावपि अचनान प्रस-
 ज्यते, अतो विशालाविकलेश्यादिना कल्केन सप्त विदारौमधुकादे. कल्कस्य

कुष्माण्डकघृतम्—

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यथ्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मीघृतम्—ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठ-शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं मेध्यमुष्माद्-ग्रहापस्मारनुद् घृतम् ॥ १९ ॥

पलङ्क्याद्यं तैलम्—

पलङ्क्यावचापथ्या-वृश्चिकाल्यर्कसर्पपैः ;

जटिलापूतनाकेशी-नाकुलीहिङ्गचोरकैः ॥

लशुनातिरसाचित्रा-कुष्ठैर्विड्भिद्य पक्षिणाम् ।

मांसाग्निनां यथास्नाभं वस्तभूत्रे चतुर्गुणे ॥

सिद्धमभ्यस्त्रने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ २० ॥

अभ्यङ्गः सर्पपं तैलं वस्तभूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्गोशङ्खभूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ २१ ॥

इत्यपस्मार-चिकित्सा ।

मिन्त्रिणा घृतान् पादिकत्वं श्रेयम् । अत्र एक वचाति—“कल्कपेतसकल्कोत्तद्रव्यैः साष्टक पादिकः” इति ॥ १७ ॥

कुष्माण्डकघृतं—स्पष्टम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मीघृते—चतुर्गुणे ब्रह्मीरसे घृतपाकः ॥ १९ ॥

पलङ्क्यादि।—पलङ्क्या गुग्गुलुः ; जटिला मांसी । पूतनाकेशी मृतकेशी इति केचित् ; अथे तु—पूतना इरीतकोभिदः, केशी भूतकेशीत्याहुः ; शङ्खपुष्पे शोभोगी पश्यते, न तु पूतना । नाकुली महापैशाचिका व्यरुहता । अतिरसा कल्पघटमपु, अथे तु—ज्योतिषतीत्याहुः, कशुकर्णे मधुकमिति । विषा दन्धी । मांसाग्निनां पक्षिणामिति ।—श्टप्रदीनाम् ॥ २० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि।—अकम्भिरं तैलम् । गोग्रता उत्सादनमुत्सर्जनं, गोमू-
दे च स्नानमिति यथायोग्यतया बोध्यम् ॥ २१ ॥

इत्यपस्मार-चिकित्सा-विशतिः ।

अथ वातव्याधि-चिकित्सा ।

स्नाहस्त्रजवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः ।

अभ्यङ्गस्नेहवस्त्र्याद्यैः सर्वानिवोपपादयेत् ॥ १ ॥

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते चारं पिवेन्नरः ॥ २ ॥

आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥ ३ ॥

आमाशयगते वाते चूर्दिताय यथाक्रमम् ।

देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुजा ॥

चित्रकेन्द्रयवाः पाठा कटुकातिविधाभयाः ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥

पलदशमांशो धरणं योगोऽयं सौश्रुतस्तातस्तस्य ।

मापिण षड्गुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ४ ॥

वातविशेषशास्त्रेषुकादेरपकारवदेवकर्तव्यात् तथा प्रायस्तावच्चिकित्सितत्वाच्च अपकारानन्तरं साध्यादिरुच्यते ।—यद्यपि वातव्याधिरित्युक्तेरविकृते वा यावन्नि प्रसङ्गः, तथापि व्याधिपदसामान्याधिकरणादिज्ञानो दुःखकारी वातो वातव्याधिरित्यर्था श्रेयः । ननु वातव्याधिवत् पित्तकफविकारा अपि शीतशीतलगादयः, किमिति पृथक्करणेन शोचन्ते ? नैवम्, वागीरतिबलत्वेन गरीयस्तात्, तदिकाराणामिव तु न साध्यत्वात् आत्रेवाव्ययकरत्वात् विशिष्टचिकित्सितत्वाच्च, पृथक्करणेनाभिधानं युक्तम् । कफपित्तविकाराणाम् यथाविधित्वात् विरेचनवमनादिकफपित्तसामान्य-चिकित्सोक्त्या चिकित्सोक्तेति श्रेया । साधारणचिकित्सामाह, स्नाहस्त्रेत्यादि ॥ १ ॥

विशेषत इत्यादी ।—चारं यवचारं, किंवा यद्वणव्याद्युनिर्दिष्टं दीपनचारम् । आमाशयस्थ इत्यादि ।—शुद्धस्य वमनविरेचनादिना शुद्धस्य ॥ २ । ३ ॥

आमाशयगत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—चूर्दिताय यथाक्रममिति ।—स्नेहस्नेहदेयादि-क्रमानतिक्रमेण, वातस्यापि ककस्यानगतत्वेन । यदुक्तं—“स्नानान् स्नानगतं शोथं स्नानवत् समुपाचरेत्” इति ॥ षड्धरणयोगे महाव्याधिप्रशमन इति मीद-ककावृत्त्याधिः महाव्याधिः । षड्धरण इति ।—यथा विषकादीनां प्रत्यहं धरणं पलदशमांशधर मानं यव स तथा ; एतदीवाह पलदशमांशो धरणमिति ।—ननु षड-

पक्षागयगते वाते हितं स्नेहविरचनम् ।

वस्तुयः शोधनीया याः प्राशाद्य लवणोत्तराः ॥ ५ ॥

वेङ्कटभगम्—सुहीलवणवार्त्ताकु-स्नेहांश्चये घटे दहेत् ।

गोमयैः स्नेहलवणं तत् परं वातनाशनम् ॥ ६ ॥

कार्यो वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ७ ॥

त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ८ ॥

दृश्यन्वस्तिगते चरकमुद्गततन्मतेन हिधोक्ता, तदिह चरकस्य पलसं दग्मनामो धरणम्, इत्यत आह, योगोऽनिति ।—अयं चिद्वैकल्यादियोगः सौम्यत इति कृत्वा तस्य मुद्गतस्य पञ्चगुह्यजमानेन मार्दव यत् पलं भवति, तस्यैव पलस्य दग्मनामो भयः प्रवेकं विदकाशेना षष्ठं प्रत्यहं सतदिहं यादहेय इत्यर्थः । एष पञ्चगुह्यक-मानानुसारान् पलदग्मनामेव रक्तिदवाविकल्पजायका भवति, पङ्क्तिर्वर्णयेय मितिचा पद्धतिक्रमापानुसारेण सरक्तिदवाविकल्पकर्मण्येव स्यात्, एतदेव अस्तिदग्मनामेव दग्मतिक्रमापेण सरक्तिदवाविकल्पकर्मण्येव भवति; तादृशः मानस्य प्रयत्नेन सनरात्रं यावत् देयम् । अन्तर्गतो हि कर्मधर्मस्य टीयो भवति । नच सरक्तिदवाविकल्पकर्मण्येवार्थं विशेषचनमेवेति ॥ ४ ॥

वस्तुयः शोधनीया या इति ।—शोधनवस्तुयः; यथा—“शोधनद्वयनिःकायास्त-कच्छसेहर्मस्यैः । कुलाः सुजेन सथिता वतयः शोधना मताः ॥” इति । प्राशाद्य लवणोत्तरा इति ।—नचप्रधाना आहाराः, किवा लवणोत्तराः प्रायाः खेहलवण-कामाद्यलवणोत्तराः ॥ ५ ॥

तदेव स्नेहलवणमाह, सुहीत्यादि ।—अथ लवणानि पच, खेहाद्यत्वारः इत्र इति ।—उरावादिभिर्हिने निमज्जते । गोमयैरिति ।—सुहीपञ्चलवणवार्त्ताकु-स्तानि तदन्तु सुवनेलवणामन्तुः शिथीकच घटे कृत्वा सुखमालिष्य श्लेसदाग्निना दग्म-ज्वानि, अथ कोष्ठं विभज्य उपयोज्यानि ॥ ६ ॥

विधिर्वस्तिविशोधन इति ।—सूत्राघाताश्लेरोधिकित्साविधिः । त्वनित्यादि ।—अथ त्वङ्मांसस्यदिगतवाने रक्तमोक्षपद्धतमैत्रमैत्र चिकित्सितम् आयरकरक्तच्ययमसतया बोध्यम् । अन्ते “खेहाद्यलवणोत्तराः कर्दमादीपनानि च” इति मुमुक्षुवाक्यस्य त्वङ्मांस-सृक्शिरासात् इत्यनेन सह समर्थं विदधति । ततश्च त्वङ्मांसस्यदिगतवाने खेहा-भ्यादिभ्यः, रक्तगतवाने तु योग्यतया रक्तमोक्षपद्धतमैत्रपाह् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्नेहोपनाहाग्निर्कर्म-बन्धनोऽर्दनानि च ।
 स्यायुसम्यस्थिसम्प्राप्त कुर्याद्वाते विचक्षणः ॥ ८ ॥
 खेटाभ्यङ्गावगाहांस हृद्यञ्चात्रं त्वगायिते ॥ १० ॥
 शीताः प्रदेहा रक्तस्ये विरेकी रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥
 विरेकी मांसमेदःस्थे निरुहाः शमनानि च ॥ १२ ॥
 वाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ १३ ॥
 हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हितम् ।
 विबहमार्गं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥ १४ ॥
 गर्भं शुष्के तु घातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
 मितामधुक्काश्मर्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥ १५ ॥
 शिरोगतेऽनिले वात-शिरोरोगहरी क्रिया ॥ १६ ॥
 व्यादितास्ये हनुं खिन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीद्य च ।
 प्रदेग्निनीभ्याञ्चोन्नम्य चिवुकोन्नामनं हितम् ॥ १७ ॥

स्नेहोपनाहादिव्यादिना—वायु-सम्यस्थितगतवातचिकित्साभाह ॥ ८ ॥

स्नेदाभ्यङ्गादिव्यादिना—रसगतानिलचिकित्साभाह । हृद्यमित्यत्र स्वष्टमिति

जेज्जह पठति, किन्त्वत्र त्वक्षयेन त्वक्ष्यताश्च लयने, त्वगायित्वच्च रसस्य
 सत्रमव्याद्भवति । अत एव धातुगतकुष्ठाभिधाने त्वगायतत्वेनेव रसगतत्वमुत्तमिति
 कृत्वा रसगतकुष्ठलक्षणं मुञ्चनेनीकम् । अतो रसस्य विशेषेण हृद्यगायित्वात् हृद्य-
 मेव पाठा युक्त इत्याहुः । शीता प्रदेहा इति ।—शीतप्रदेहादिरूपचिकित्साकथनार्थ-
 मिह लिखित, तेन त्वङ्मासाद्यगिव्यादिमुमुत्तवचनेन पूर्वोक्तनास्य पीनकता
 नायुनायम ॥ १० ॥ ११ ॥

मेद स्यादित्यवचिकित्साभाह, विरेक इत्यादि । रसगतानिलचिकित्साभाह,
 वाह्येत्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गङ्गस्थानित्यवचिकित्साभाह, हर्ष इत्यादि ।—हर्ष इति मनसः ॥ १४ ॥

गभ इत्यादी ।—मधुक्-काश्मर्यैर्ललाभ्या दृग्ध साध्य, सिता तु प्रक्षेपयोदा ;
 केषित तु सितादिभिर्दृग्ध साध्यमित्याहुः । उत्थापने—पुष्टिजनने ॥ १५ ॥ १६ ॥

व्यादितास्ये इत्यादि ।—व्यादितास्ये विहतास्ये, प्रदेग्निनी अङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीद्य ।

अर्दिते नवनीतेन खादेन्नापिच्छरीं नरः ।
 क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥
 स्नेहाभ्यङ्गशिरोवस्त्रि-पाननस्यपरायणः ।
 अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिवेदौत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
 पञ्चमूलीकृतः काथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
 रुचः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥ १९ ॥
 वाताहाम्भमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूपधारणम् ॥ २० ॥

कल्याणकलेहः—

सहरिद्रा वचा कुटं पिप्पली विश्वमेपजम् ।
 अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 तच्चूर्णं सर्पिपालोद्य प्रत्यहं भक्षयेत् नरः ॥
 एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥
 जङ्गद्वटमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ २१ ॥
 वचस्त्रिक-स्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।
 यमनं हन्ति नस्यञ्च कुयलेन प्रयोजितः ॥ २२ ॥

उद्वेगश्च विडुक्तमिति श्रेयः । मापेन्द्रो मापिष्टकविकृतिः । मापेन्द्रोभक्षणा-
 न्नरं क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा ततो दशमूलीरसं पिबेदित्यर्थः । शीतरभक्तिकमिति—
 भोजनान्नरकालीयम् ॥ १० ॥ १८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि स्पष्टम् । वातादित्यादौ ।—वाम्भननी—वाम्बादिनी धमनी ॥ १९ ॥ २० ॥

सहरिद्रेत्यादौ ।—अजाजी कृष्णश्रीरकम् ; अजमोदा यमानी ; यष्टीमधु-
 कश्चेन ब्रह्मयष्टी । श्रीकण्ठदन्तो व्यापद्ये, तत्तु न व्यापहारविहं, नापि टीकानरे
 दृष्टमिति ॥ २१ ॥

वच इत्यादि ।—मुस्तस्य ।—विकृतिः शंसदयान्तरमभिः, स हि श्रेयस्यदान,
 तद्वत् एव वापि यमनं नस्यद्यौदिकम् ; नद्यनिह शिरोविरचनमिति । कुयलेन
 प्रयोजितमिति विद्यपत्याम्—इतिमर्थं रिता चतुर्विधमप्यत्र नस्तन्मित्ये ॥ २२ ॥

हरीतकी वचा रास्त्रा सैन्धवश्चास्त्रवेतसम् ।

घृतमात्रासमायुक्तमपतानकनाशनम् ॥ २८ ॥

स्वल्परसोनपिण्डः—

पलमर्द्धपलं वा हि रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुलीरकसिन्धुतैः मौवर्चलकटुतयैः ॥

चूर्णितैर्मापिकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्नि भक्षितं प्राता खूकायानुपानतः ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातरोगं निहन्त्याशु भर्दितं सापतन्त्रकम् ॥

एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

जरुस्तम्भे च गृभ्रस्यां क्रिमिकोष्ठे विशेषतः ।

कटीघृष्ठामग्रं हन्यादुदरञ्च विशेषतः ॥ ३० ॥

हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्मन्त्रं सवचोपणम् ।

अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमो हितः ॥ ३१ ॥

वातघ्नैर्दशमूल्या च नवं कुञ्जमुपाचरेत् ।

शङ्खोप इत्यादी ।—महत् कल्याणकम् उत्प्रादाधिकारोक्तम् : उदीत्यादी ।—

अग्रमती शालपर्णी, तथा मिश्रं परः इत्यर्थः ॥ २० ॥ २८ ॥

हरीतकीत्यादि ।—काश्चिन् चूर्णन वाद्यं योगः । कापपचे—सैन्धवघृते प्रक्षिपेत् ,

चूर्णपचे—घृतकर्षद्वयेन चूर्णस्याटौ मापकाः देया इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पलमर्द्धपलनिश्चाटि ।—पलमर्द्धपलं वेति माईपलम्, एवं चाग्रधो पूर्वधीगापिसया,

इकार्यं चाग्रधो वा । ।—पलमर्द्धपलं चैवैव्यपि पाठः । त्वगादिरहितपिटरसोनस्य

त्रिधिदातपेन गुक्तस्य माईपलमेकं ; मापकाटकं मापकदमकं वा प्रतिदिनं मेक-

नीयम् । अत्रथैव मातया मानमेकं लेखनोपद्रुतं न खान्,—इतः पुनरपि रत्नोक्तपिण्डः

करणोऽः । न च कार्यं वाचया मादशा माधोपरीको भवति, तावथैव मावा

क्रिमिः । न दर्शनेति, यतस्तथा सति चोर्थदानिः स्वादिवाहः ॥ ३० ॥

जलोत्यादी ।—सवचोपणं ति ।—वधानरिषवर्णसहितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

स्नेहैर्मांसरसैर्वापि प्रवृषं तं विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 पिप्पल्यादिरजस्तूणी-प्रतितूरयोः सुखाम्बुना ।
 पिवेद्वा स्नेहलवणं सृष्टं चारहिङ्गु वा ॥ ३३ ॥
 आधानि लङ्घनं पाणितापश्च फलवर्तयः ।
 दीपनं पाचनञ्चैव वस्तिद्याप्यत्र शोधनः ॥ ३४ ॥
 प्रत्याधाने तु वमनं लङ्घनं दीपनं तथा ॥ ३५ ॥
 प्रत्यष्ठीलाष्ठीलिकयोरन्तर्विद्रधिगुल्मवत् ॥ ३६ ॥
 दशमूलीत्रलारास्त्रा-शुडूचीविश्वभेषजम् ।
 पिवेदेरण्डतैलेन शृङ्गसोखञ्जपङ्गु ॥ ३७ ॥
 श्रेफालिकादलैः कायो मृदग्निपरिसाधितः ।
 दुर्वारं शृङ्गसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥ ३८ ॥
 पञ्चमूलीकपायसु रुवुतैलं त्रिवृदृष्टतम् ।
 त्रिवृतैर्वाथवा युक्तं शृङ्गसीगुल्मशूलनुत् ॥ ३९ ॥
 तैलं घृतं वार्द्रकमातुलुङ्गयो रसं सचुक्रं सगुडं पिवेद्वा ।

वातघ्नैरिति ।—भद्रदावादिगणैः, दशमूली च विख्यातैव मथ्यतात्, एतैः काय-
 स्नेहोपनाडादिक कुर्यात् । नवत्वन्तु कुञ्जस्य घातत न रुजाद्विद्विरिति ॥ ३२ ॥

पिप्पल्यादिगण शीघ्रतः । रजयूर्णम् । स्नेहलवणश्च सुष्ठीलवणानां कु-
 स्नेहानित्यादिना पूर्वमुक्तम्, इदमपि सुखाम्बुनैव पिवेदिति । सृष्टं चारहिङ्गु-
 वेति ।—घृतेनैव यवचारहिङ्गुयोः पानम् । घृतस्य कर्षकं, यवचारस्य चतुर्भाषकं,
 हिङ्गुन. घट्टरक्तिमिति । दीपनं पाचनञ्चेति ।—लङ्घनानन्तर शोधनोपरमनार्थं दीपनं
 पाचनञ्च भेषजं दीयम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रत्याधाने तु वमनमिति ।—प्रत्याधानस्यान्तर्ग्रहणमुच्यतात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूल्यादीनां काये एरण्डतैलं प्रषेद्यम् ॥ ३७ ॥

श्रेफालिकीत्यादि ।—वचनं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली महती ॥ ३९ ॥

तैलं घृतं वेत्यादी ।—वार्द्रकम-मातुलुङ्गकरक-पुत्रक-गुडयोः तैलं भाव्यं,

कस्यूरुपृष्ठत्रिकगुल्मशूल-गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ ४० ॥

तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।

भासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यरुग्रहापहः ॥ ४१ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां क्षाया पीता सुचूर्णिता ।

दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ४२ ॥

अग्नाति यो नरः सिद्धामेरण्डतैलसाधिताम् ।

वार्त्ताकुं गृध्रसीचीणः पूर्वामाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ४३ ॥

पिष्टैरण्डफलं क्षीरे सविश्वं वा फलं रवोः ।

पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसीकटिशूलनुत् ॥ ४४ ॥

रास्त्रायासु पलक्षैकं कर्पान् पञ्च च गुग्गुलोः ।

सर्पिषा गुडिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ४५ ॥

गृध्रस्यात्तं नरं सम्यक् पाचनाद्यैर्विगोधितम् ।

तैलं घृतं वा दत्त्वा विवेदिनि । पिवेत्तेति ।—वाग्भट्टः पूर्वयोगापेक्षया ; किंवा तैल-
मेव सचक्रगुडमित्येको योगः, तथा घृतमपि सचक्रगुडमिति द्वितीयः, तथा मिनि-
भार्द्रकरसः मानुषुद्रोरसोऽपि सचक्रगुड इति तृतीयो योगः । मानुषुद्रो मधु-
कुण्डटी ॥ ४० ॥

तैलमेरण्डजनित्यादि ।—योगोऽयं विरेधकलेमाश्रमादया प्रत्यङ्गं मासं याव-
दुपयोज्यः । भूरिमावोपयोगे तु बलहानिः स्यात्, तेन गोमूत्रस्य एव किञ्चित्शुभं
वा, तथा एरण्डतैलमपि मापकाटकं किञ्चित्शुभं वा कोष्ठाग्रपेक्षया प्रत्यङ्गं मासं
यावदुपयोज्यम् ॥ ४१ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि ।—गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिलित्वा कर्पेद्वयं, पिपली-
चूर्णंश्च मापकचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति ऋषयः ॥ ४२ ॥

अग्नातीत्यादी ।—एरण्डतैलसाधितां सम्बन्धितानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पिष्ट्यादि ।—त्वग्रहितमेरण्डबीजं कर्पं किञ्चित्शुभान् दत्त्वा क्षीरेण
विरेधनायं पायसः साध्यः । सविश्वं वेति ।—पूर्वयोगापेक्षया वाग्भट्टः, अत्रापि किञ्चित्
तद्युसादीन् दत्त्वा शुक्लेरण्डफलाभ्यां पिष्टाभ्यां कर्पणै वा कषायण्डोरित्यादि-
परिभाषया पायसः साध्यः ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा नरं प्रदीप्तान्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
 नादौ वस्त्रिविधिं कुर्याद् यावद्दूर्ध्वं न शुध्यति ।
 स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येवाहुतिर्यथा ॥ ४७ ॥
 गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायाः स्नेहस्त्रेदे कृते मृशम् ।
 पद्भ्यां निर्मर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥
 भवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैःशनैः ।
 ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थिं कण्ठरायां व्यवस्थितम् ॥
 तं शस्त्रेण विदार्यांशु प्रवालाङ्गुरसन्निभम् ।
 समुद्धृत्याग्निना दग्धा लिम्बेद् यष्ट्याङ्गचन्दनैः ॥
 विध्येत् शिरामिन्द्रवस्त्रेरधस्ताच्चतुरङ्गुले ।
 यदि नोपशमं गच्छेद्दहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ४८ ॥
 तगरस्य शिफां शार्द्रां पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत् ।
 वङ्गणानिलरोगार्त्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥ ४९ ॥
 दशमूलीकपायेण पिबेद् वा नागराम्भसा ।
 कटीशूलेषु सर्वेषु तैलमेरुण्डसम्भवम् ॥ ५० ॥
 विस्त्रयां खञ्जपद्भ्योश्च दाहे हर्षे च पादयोः ।
 क्रोष्टुगीर्यविकारे च विकारे वातकण्ठके ।

राक्षाया इत्यादि ।—खाद्यन्तु माषकाष्टकं, तत्रशूलमनुपानम् ॥ ४५ । ४६ ॥
 नादौ वस्त्रिविधिं कुर्यादित्यादौ ।—यावद्दूर्ध्वं न शुध्यतीति ।—कर्द्धमित्यत्र पका-
 शयादिति शेषः, तेन यावद्विरक्तवमनाभ्याम् चामाशयो न शुध्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
 गृध्रसीत्यादि ।—जङ्घायाः सकामात् गृध्रस्य कनिष्ठायामङ्गुली भवताप्येति
 धीजना । कण्ठरा कनिष्ठाङ्गुलिचङ्घता स्तूनिगरा । इन्द्रवस्त्रिरिह गुल्फजङ्घयो-
 संध्यदेशः ॥ ४८ ॥

तगरस्त्रेत्यादि ।—तगरः पिष्टतगरः ॥ ४९ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलीकाश्च नागरकायो एरुण्डतेन प्रसिध्य विदित् । नाग-
 राम्भ इति ।—अत्यन्तसामतायां बोध्यम् ॥ ५० ॥

शिरां ययोत्तां निर्विध्य चिकित्सा वातरोगनुत् ॥ ५१ ॥

शिराव्यधः पाददाहे वातकण्ठकावत् क्रिया ॥ ५२ ॥

शतधीतष्टतोश्मियैर्नागकेसरकण्ठकैः ।

पिष्टैः प्रलेपः सेकय दशमूल्यम्युनेष्यते ॥ ५३ ॥

आलिप्य नवनीतेन खेदो हस्तादिदाहहा ।

अग्नितपेटकाखण्डं काञ्चिकैः परिपिच्य तु ।

तद्वाप्यस्वेदनं कार्यं पादहर्षविनाशनम् ॥ ५४ ॥

दशमूलस्य निर्यूहो हिरण्यपुष्करसंयुतः ।

शमयेत् परिपीतम् वातं भ्रिक्कनिमंज्ञितम् ॥ ५५ ॥

गुग्गुलुं क्रीष्टुशीर्षं च गुडूचीत्रिफलाश्रसा ।

चीरेणैरण्डतैलं वा पिवेद्वा हृषदारकम् ॥ ५६ ॥

रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकाण्ठकैः ।

पिवेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ ५७ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कयुक्ततैलसमन्वितः ।

सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥

खल्लगां स्निग्धास्त्रलवणैः स्वेदमर्दीपनाहनम् ॥ ५८ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः—

पृथक् पलाशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।

शिरां ययोत्तामिति ।—शिराव्यधविध्वनातिक्रमेष वातकीपमवादन्यमन्त्रच रक्तं स्नाप्यम् । खड्गपद्मादी देगी मीकसेन-खड्गादिष्वपि रक्ताहतवातवेदनाया अङ्गादि-सन्धिगतैव शिरा व्याधा भवतीति भाग्यमती ॥ ५१—५५ ॥

गुग्गुलुनिन्दादि ।—एरण्डकायेन त्रिफलाकायेन वा शोधयित्वा गुग्गुलुयोक्तः । श्व एरण्डपेलेन पिशा गुग्गुलुः प्रतेष्यः । चीरेणेत्यादि ।—चतुर्गुणेन दृग्धेन एरण्ड-तैलं पेषम्,—“बहुदोषे विरिकार्यं जीर्णे चीरात्रभोजनम्” इत्यादि वाक्यदर्शनात् । पिवेद्वा हृषदारकमिति ।—अथापि चीरेणिति योज्यम् ॥ ५६ । ५७ ॥

खल्लानिन्यादी—अस्त्रमिति—काञ्चिकम् ॥ ५८ ॥

दशमूलाम्बुना भाव्यं त्वगीलाक्षपलान्वितम् ॥
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतः ।
 एष मांसरसाभ्यासाद्वातरोमान् विशेषतः ।
 हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 भाव्यद्रव्यसमं काथ्यं काथोऽष्टांशस्तु तेन च ।
 चार्द्रं यावद्दिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ५८ ॥

द्वयोदशाङ्गुग्गुस्तुः—

आद्याखंगन्धा ह्रस्वुपो गुडुची
 शतावरी गोक्षुरहृददारम् ।
 रास्त्रा शताह्वा सशटी यमानी
 सनागरा चेति समैश्च चूर्णम् ॥
 तुल्यं भवेत् कौशिकमत्र मध्ये
 देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम् ।
 अर्द्धाक्षमात्रस्त्वथ तत्प्रयोगात्
 कृत्वानुपानं सुरयाऽथ यूषैः ॥
 मद्येन वा कोष्णजलेन वाऽथ
 क्षीरेण वा मांसरसेन वाऽपि ॥

पृथगित्यादी ।—त्वगीलयोर्मिलिजाऽर्द्धपलं बोध्यम् ; अत्र विकृतादि गुग्गुल्वत्वं सर्वमेकीकृत्य बोध्यम् । भाव्येवादि ।—काथविधिः । तेनेति ।—चर्त्यायेत्यकाथेनाद्रं कृत्वा दिनैकं यावद्भावं, भावनाविधिसमाप्तित्वा सप्ताहादिति । इयञ्च परिभाषा वाग्भटमतानुसारिणी, तेनास्मात् अमूलकत्वं नागदनीयम् । इत्यन्त—“लेहवददिगुग्गुनायमालोच्य चातपे स्थितः । दशमूलाम्बुना शीघ्रः सप्तवारं च गुग्गुस्तुः ॥” इत्युक्तत्वात्, तत् पुनरुक्तमित्येति निश्चयः ॥ ५८ ॥

द्वयोदशाङ्गुग्गुस्तुः—आहमिति ।—स्नानान्ध्यायं चण्डिद्वयम् । ह्रस्वुवा स्नानम-
 ख्याता । समैरिति ।—समैर्भादैरुपलक्षितम् । तुल्यं भवेत् कौशिकमिति ।—समुदित-
 सर्वैश्चैसुभो गुग्गुस्तुत्वर्थः । अतोऽर्द्धभागमिति—कौशिकार्द्धभागम् । भिषजस्तु

कटीग्रहे गृध्रसि-बाहुपृष्ठे
 हनुग्रहे जानुनि पांदयुग्मे ।
 सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते
 मज्जाश्रिते श्चायुगते च कोष्ठे ॥
 रोगान् जयेद्वातकफानुविद्वान्
 वातेरितान् हृदग्रहयोनिदोषान् ।
 भग्नास्थिविहेषु च खण्डवाते
 त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ६० ॥

जित्वावरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम् ॥ ६१ ॥
 अन्नाहते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु ॥ ६२ ॥
 सुतिवाते त्वष्ट्रोक्षं कारयेद्दुग्धो बुधः ।
 दिह्याच्च लवणागार-धूमैस्तैलविमर्दितैः ॥ ६३ ॥
 सर्पिस्तैलयसामज्ज-पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
 स्वेदाः स्निग्धा निवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ॥
 रसाः पर्यासि भोज्यानि स्वादस्त्रलवणानि च ।
 हंहणं यत्तु तत् सर्वं कर्त्तव्यं वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
 पटोल-फलकैर्यूपो हृथ्यो वातहरो लघुः ।
 वाय्यालककृतो यूपः परं वातविनाशनः ॥ ६५ ॥
 वलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।

यावता हृतेन गुग्गुलोः पेषणं भवति, तावदेव हृतं स्यद्भवति । सुरापानुपानभेदी
 दीपभेदापेक्षया ॥ ६० ॥

मंसदादातवातचिकित्साभाह, जित्विति ।—वातरकमिति ।—बायोरावरको यो
 दीपसम् । तदुल्लेख इति ।—अन्नस्य वननम् ॥ ६१—६२ ॥

सर्पिरित्यादि ।—क्रियास्य चरकस्य ॥ ६४ ॥

पटोलफलकैरित्यादी, तथा वाय्यालककृतो यूप इत्यादी ।—दुग्धयोनितानुद्वा-
 दयोऽपि बोध्याः । अथे तु—केवलपरीरेव पटोलफलवाय्यालकयोर्दुग्धापेक्षया ॥ ६५ ॥

अजाशीर्षाम्बुजानूप-क्रव्याद-पिशितैः पृथक् ॥

साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यम्बुज्योपसंस्कृतान् ।

भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलक्षणैर्नरम् ॥ ६६ ॥

पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ६७ ॥

वाजिगन्धा बलास्तिस्त्रो दशमूली मधुपधम् ।

द्वे गृध्रनख्यौ राक्षा घृणी भारतनाशनः ॥ ६८ ॥

कोलं कुलत्थं सुरदारु राक्षा माघातसी तैलफलानि कुष्ठम् ।

यथाशताह्वे यवचूर्णमम्बान्युष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ६९ ॥

आनूपवेशवारोष्ण-प्रदेहो वातनाशनः ॥

निरस्थि पिशितं पिष्टं स्निग्धं गुडघृतान्वितम् ।

लण्वाभरिचसंयुक्तं वैशवार इति स्मृतः ॥ ७० ॥

वनाद्या इत्यादि ।—वनादिभिल्लिभिः साधनद्वयैरजायोर्षाद्वयस्तु चत्वारः पृथक् साध्याः, तेन दादय रसा भवन्ति । बलादिभिरर्द्धमत्तं कृत्वा, तेन मांसरसः करणीय इत्याहुः । अन्ये तु—प्रायिकेऽप्यसि कर्षमानं वनामूलमनुपमशाशीर्ष-मांसश्च प्रविष्य पाचनोद्यम् ; परिशिष्टे पञ्चतुष्टये सति बल्लेण क्षान्वित्वा परि-भर्तनीयं, तदनु सैम्बुज्योपसंस्कृतं चतुष्टयाणि दत्त्वा संस्कार्यम् । एवं दृश्य-मूलेन च साधनम् । अजाशीर्षं च कूर्मककंटाद्यमुजानां मासेन, तथा मधुष-वराह्यादीनामानूपानां मासेन, तथा शयादानां मासेन रससादनं कुर्यादिति ॥ ६६ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—स्तम्भा पञ्चमूली ॥ ६७ ॥

वाजिगन्धेत्यादी ।—वनास्तिष्ठ इति ।—बला, अतिबला, नागबला चेति ख्याताः । अतः वना पीतपुष्पा, अतिबला श्वेतपुष्पा, नागबला नीरघृतमृत्वा । एतन्नखीर्यं श्वेतरक्तपुष्पमेदात् । गण्ढादानेन मृशां क्वाद्यादिकल्पनाः कार्याः ॥ ६८ ॥

कोलिन्यादि ।—कोलं बदरफलम् ; अणुमी तिसीति भाषा ; तैलफलं तैल-विशिष्टरूपम् । एतानि सप्तभागवृत्तानि काञ्चिकेन पिष्टा ततोऽह्वये सिद्धे दीयः ॥ ६९ ॥

आनूपवेशवार इति ।—वराह्यादीनां संज्ञकम् । तस्य शरिभाषिको संज्ञामाह,—निरम्बीत्यादि ॥ ७० ॥

शाल्वनखेदः—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाङ्गद्रव्यसंयुतः ।

सानूपमांसः सुखिन्नः सर्वस्त्रैहसमावृतः ।

सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वनः परिकीर्तितः ॥

तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥

वातघ्नो भद्रदावादिः काकोल्यादिषु सौम्यतः ।

मांसेनात्रौषधं तुल्यं यावताऽम्लेन चाम्बता ।

पट्टी स्यात् खेदनायञ्च काञ्जिकाद्यस्तमित्यते ।

चतुःस्रहोऽत्र तावान् स्यात् सुखिन्नत्वं यतो भवेत् ॥

शाल्वनखेदमाह, काकोल्यादिरित्यादि ।—काकोल्यादिरिति ।—काकोल्यादि-
 गणः । वातघ्न इति ।—भद्रदावादिगणस्य संज्ञा । सर्वाङ्गद्रव्यं—वाञ्जिका-सुरा-सीवीर-
 नुषोदकादि । सानूपमांस इति ।—सानूपमांसं यकुरादयः । सर्वस्त्रैहाः,—सर्वस्त्रै-
 वसामञ्जानः । उपनाहमिति ।—उपनाहप्रलम्बः । उक्तमिदं शाल्वनखेदं विवृणोति,—
 वातघ्न इत्यादि । सौम्यत इति विशेषणं सुसुप्तोक्तकाकोल्यादिगणो याद्यः, न
 पुनरष्टवर्गसंज्ञित इति । इहसौम्ये तु काकोल्यादियथा—“काकोल्या मधुका मेदे
 त्रौषक्यभक्तौ लहे । कश्चिर्हस्तिगणैरी पुरुरीकं लपप्रकम् ॥ जीवन्तो
 मासता मन्त्री मरुका खेति कुशवित् । काकोल्यादिर्यं पिप-योक्तानिम्ननाशनः ॥”
 इति । भद्रदावादिगणं—“भद्रदाह निरी भागो बरुको मियमञ्जिका । लटा भिपट्टी
 चातंगनी वरागोरलतगुण्डाः ॥ अर्का चर्दङ्गा गणिका-धुसुरपतमलेदकः । वरी
 म्बिरा पट्टीवा दक् वफांभूवंमुको यवः । भद्रदावादिगणेषु कले वातविनाशनः ॥”
 इति । मांसेनात्रौषधं तुल्यमिति ।—काकोल्यादि-भद्रदावादि-गणद्वयमौषधं मांसं तुल्यं
 वाद्य, यथावाभद्रद्वेषि मांसं तुल्यं देयं, तत्र वातापहम् । इन्द्रस्ताह—“अद्या-
 दिमिव संस्कार्ये काकोल्यादिर्यं निमिः” इति । अस्यार्थः—अद्यादिमिः अद्य-
 संस्कार्यस्यैः संस्कारः कर्तव्यः । संस्कारत्वादयं तत्रावधत्तं देयं, यावदद्यधिग-
 नवत्तमात्रं सादित्यर्थः । काकोल्यादिस्तादा भद्रदावादिस्तानूपमांसम् एतन्नयन्
 मन्त्रायम् । संस्कार्यत्वादयं प्राधान्यं, तत्र त्रयमेवं संस्कार्यत्वात् प्रत्येकं तुल्य-
 भवामिति । यावताऽम्लेन चाम्बता, पट्टी सादिति ।—पट्टीमादात् इत्यर्थः, स्यादिति

सप्तस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमघापि वा ।
प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्वत्र गणकर्मणि ॥ ७१ ॥

अश्वगन्धाद्यं घृतम्—

अश्वगन्धाकपाये च कल्के क्षीरचतुर्गुणम् ।
घृतं पक्नन्तु घातघ्नं हृथं मांसविवर्द्धनम् ॥ ७२ ॥
दशमूलार्द्यं घृतम्—

दशमूलस्य निर्य्यूहे जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
क्षीरेण च घृतं पक्त्तं तर्पणं पवनात्तिजित् ॥
कायोऽत्र त्रिगुणः सर्पिःप्रस्थः साध्यः पयःसमः ॥ ७३ ॥

छागलाद्यं घृतम्—

आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशुद्धखुरादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशिषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्ट्याद्वैः क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥

व्यक्तिः आदिति । काश्चिन्नादिशब्दात् सुरा-क्षीर-तृषोदक-धान्याद्य-दधिमसश्चिका-
कोलादीनां रहस्यम् ॥ ७१ ॥

अश्वगन्धाद्यते ।—चतुर्गुणक्षीरसाहस्रवर्षादशगन्धाकायोऽपि चतुर्गुणः । कल्कोऽपि
अश्वगन्धाया एव ॥ ७२ ॥

दशमूलघृते ।—दशमूलकायोऽपि त्रिगुणः, क्षीरम् खेदसममिति शकः । जीवत-
मने तु—“सहाचतुर्गुणः कायः क्षीरं खेदसमम्” इति । अङ्गिप्रथे परिभाषा ।—“एक-
द्वित्रिद्वयद्वयैः कृष्यात् खेदचतुर्गुणम् । क्षीरं खेदसमं दद्याच्चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति । अस्यार्थः,—यतैको द्रवः, तत्र तत्रैव चातुर्गुणम् ; यत्र तु द्वौ, तत्र
द्वौ भावम् । यत्र त्रयः, तत्र त्रिभिरेति चातुर्गुणं मिलित्वा ; क्षीरम् खेदसमं, चतुर्भि-
रपि मिलित्वैव चातुर्गुणम् ; एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । जीवनीयैरित्यत्र जीवनीय
शकम् ; अतुलसंख्यात्वात् एवं सर्वत्र अनेनैव कल्कः ॥ ७३ ॥

आजं चर्मविनिर्मुक्तमित्यादि ।—चर्मोद्विहीनं तद्व्यङ्ग्यगुणकम् एकं स्युरार्यघृते
सद्युग्गुणकत्वं शङ्कोत्वा दशमूलस्य हाविशतुल्यमानं जलद्रोणे पक्त्वन्मित्येके । अथाद्विहीनं
तद्व्यङ्ग्यगुणकत्वं शङ्कोत्वा, दशमूलस्य हाविशतुल्यमानं जलद्रोणे पक्त्वन्मित्याह

पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥
 तथागुरु सर्जरसं सरलं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमैलां कालानुगारिवाम् ॥
 मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।
 शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
 तत् साधुसिद्धं सौवर्णं राजते मृन्मयेऽपि वा ।
 प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥
 बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
 यथाबलमती मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥
 या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रय यः पुमान् ।
 क्षीणवाते मर्महृतेऽभिहृते मयितेऽपि वा ॥
 भग्ने यमाभिपत्रे च सर्वधैवोपयोजयेत् ।
 सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥
 हिकां कासमधीमन्यं गुल्लं खासं सुदारुणम् ।
 पद्मासानुपयुञ्ज्यैतदन्वहृदिमपोहति ।
 प्रत्वग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
 राक्षामेतद्धि कर्त्तव्यं राजमात्राय ये नराः ।
 सुखिनः सुकुमाराश्च बलिनयैव ये नराः ॥ ७७ ॥

कोनकृत्यानाञ्च भित्तिका अपरकायश्च ; एवं बलाकाद्यैश्च मद्यस्यः कादासया पय-
 येति द्रव्यतुल्यम् । एवं चतुर्णां द्रव्याणां प्रत्येकं तैलप्रत्यापेक्षयाऽष्टगुणो भागः,
 एवञ्च भित्तिका तैलान् द्वाविंशदगुणो द्रवो भवति । तैलञ्च मातृशिशुनिर्दोषान्
 प्रप्यरतिमितमेव दाह्यम् । एकत इति ।—एकोऽह्वयः । आशय्य मधुरं सत्यमिति ।—
 काकोष्ठादिवर्षं कच्छोऽह्वयः । सैन्धवसंयुतमिति ।—सैन्धवसगुणादि च कच्छोऽह्वय
 पञ्चमम् । काशानुगारिणा तगरपादिका, तदभावे शिदधौक्षीपकः । तरु
 विष्णोतगामूर्चं, शारिवा श्यामावता, पुनर्नवान् कम्बः । सुनिगुप्तमिति ।—वाता-
 तयादिपरिहारेण मुहुरविनाम् । तैलनिर्दं सुशुभ्रे मृदुसर्भे पठितं, तैल "सूतिकायै
 प्रदापयेत्" इति विशेषोक्तम् । चक्रदत्तमसोहतीति ।—चक्रदत्तकौशल्यात्तद्विद्वि व्यपोह
 तीति, प्राक्कनकोशदाः पुनः(वा)ध्यात्वात् । राजमात्रा इति ।—राष्ट्र इव माता परि-
 ष्ठी दीवः तै ददा ॥ ७७ ॥

एषां दश घलान् भागांश्चतुर्द्वेषेऽम्भसः पचेत् ॥
 पादश्रेयं परिस्त्राय तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
 गतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णीचतुष्टयम् ।
 रास्त्रा तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पेपयित्वा विनिक्षिपेत् ।
 शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 आजं वा यदि वा गव्य क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 पाने वस्त्रैः तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रगस्यते ॥
 अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
 यङ्गुलः पीठसर्पिं च तैलेनानेन सिध्यति ॥
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
 दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 यस्य शयति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाय ये नराः ॥
 अधिरा लक्षजिघ्राय मन्दमेघस एव च ।
 अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
 वातार्त्तो हृषणी येषामन्वहृद्विष दाहणा ।
 यतत् तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
 तगरं नतमत्र स्यादभावे श्रितली जटा ॥ ७८ ॥

इति फलाः ; अतिरक्ता शीरस्तश्चुला ; तगरं तगरपादिका, तदभावे मियनी-
 क्षीपकः, विष्टतगरमूलनिश्चये । आजं वा यदि वा गव्यमिति ।—यद्यपि गव्याज-
 पयोः प्रायो गुह्यसाधे, तथापि श्वातक्षीरेषु यत्र तैलमिदमलभिद्यन्दि विदोषहरश्च
 भवतीति प्रस्येत्यम् ; अथे तादृः,—क्षीराकारनिष्ठमधुं विदोषघ्नापकमिति । नारा-
 यणसंज्ञा चाम्ब विदुनिमित्तत्वात्, शतावरीरसमाधितत्वात् । नारायणीति शतावरी-
 पायः ॥ ७८ ॥

अश्वगन्धातैलम्—

शतं पक्काऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।
 विस्राव्य विपचेत् तैलं घीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 कल्कैर्मृणालशालूक-विसकिष्णकमालती-
 पुष्पैर्ज्विरमधुवा-शारिषापक्षकैः ॥
 भेदापुनर्नवाद्राघा-मष्त्रिष्ठाहृतीहृयैः ।
 एलैलवालुत्रिफला-मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥
 पक्वं रक्षात्रयं वातं रक्तपित्तमष्टग्दरम् ।
 हन्यात् पुष्टिवलं कुर्यात् कृगानां मांसयर्दनम् ।
 रेतोयोनिविकारघ्नं श्वदोषापकर्षणम् ।
 पण्डानपि हृषान् कुर्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ८१ ॥

मूलकाण्डं तैलम्—

मूलकस्वरसं तैलं घीरदध्यस्त्रकाष्ठीकम् ।
 तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्षलाचित्रकसैन्धवैः ॥
 पिप्पल्यतिविपाराघा-चविकागुरुचित्रकैः ।
 भस्मातकयचाकुष्ठ-खट्वंष्ट्राविश्वमेघजैः ॥
 पुष्कराङ्गगटीविल्य-गताह्वानतदारुभिः ।
 तत् सिद्धं पीतमत्यग्रान् हन्ति वातात्मकान् गटान् ॥ ८२ ॥

अश्वगन्धातैले ।—अंशशेषितमिति ।—पादशेषितम् । मृषामं शुष्कमृषामं, विमलं
 अश्वगन्धामं, विमलचन्दनं मृषामनितंतः प्रतामः, किष्णकः पण्डराटः, पण्डरकः
 पण्डराटः, चके तु—उपलब्धिप्रत्यनिपातः । मीदाघ्याने सद्येति पाठे—सद्यः
 महामहा, भावपर्योदयेः ॥ ८१ ॥

मूलकैवादि ।—चक्रदत्तः । मूलकस्वरसादीनि चकारि द्रव्याणि तैलममनि ।
 चक्राधिकसैन्धवैरिष्यत चक्रादिदुष्टसैन्धवैरिष्येव पाठपरहेतु इत्यने, चके तु—
 उभयतः चित्रकद्वयंभात् एवत्र चित्रकद्वयैरेवमुक्तं व्याचक्षते, तत् टीकाकारिभि
 व्याख्यातमिति ॥ ८२ ॥

क्वाथोऽत्र मापनिष्पाद्यः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) मापतैलम्—

मायात्मगुप्तातिरसोरुबुक-राघ्रागताह्वालवणैः प्रपिष्टैः ।

चतुर्गुणे मापत्रलाकपाचे तैलं हतं हन्ति च पत्रवातम् ॥ ८७ ॥

(२) मापतैलम्—मापप्रस्यं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलादुके ।

पाटशेषे रसे तग्निन् चीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥

प्रस्यञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाचमग्मितम् ।

जीवनौयानि यान्यष्टौ गतपुष्पां ससैन्धवाम् ।

रास्त्रात्मगुप्तामधुकं बलाथ्योषं त्रिकण्टकम् ॥

पचाघातेऽटिते वाते कर्णशूले सुदारुणे ।

मन्दशुतौ चायवणे तिसिरे च त्रिदोषजे ॥

हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वात्थामववादुके ।

गस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यस्त्रनवस्तिभिः ॥

मापतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) मापतैलम्—मापातसीयवकुरण्टककण्टकारी-

गोकण्टटुण्टुकजटाकपिकच्छतोयैः ।

कार्पासकास्थिगणधीजत्रुगन्धकोत्त-

क्षाचेन वस्तपिणितस्य रसेन चापि ॥

पत्रः । अथो तु—केवलसैन्धवस्य कुवापि कल्कवादर्शनात्पापसैन्धवयोः कल्कः, अन्त-
द्रवत्वाज्जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

मायात्मगुप्तेत्यादौ ।—अतिरसा मूर्षेति निदधः, यद्विमथिरन्वैः । मापप्रस्योप-
मिन्विता चतुर्दशः क्षापः ॥ ८७ ॥

मापप्रस्यमित्यादौ ।—जीवनौयानि घासटाविति अष्टवर्गः ॥ ८८ ॥

मापातसीत्यादौ ।—चण्ठी चतुर्लक्षणायाः, कपिद्वितिविधेयाहः । कुण्डली-
विद्यो, गोकण्टको मीरुः ; टुण्डुकजटा श्यावाकम्पं ; अविश.शु रक्त-

कायोऽत्र मापनिष्पाद्यः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) मापतैलम्—

मापात्मगुप्तातिरसोरूपक-रास्त्राशताह्वालवणैः प्रपिटैः ।
चतुर्गुणे मापत्रलाकयाद्ये तैलं कृतं हन्ति च पक्षवातम् ॥ ८७ ॥

(२) मापतैलम्—मापप्रस्यं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलादुके ।

पाटग्रेपे रसे तस्मिन् चीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥

प्रस्यञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाच्चसम्मितम् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम् ।

रास्त्रात्मगुप्तामधुकं बलाध्योपं त्रिकण्टकम् ॥

पचाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे ।

मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥

हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामववाहुके ।

शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यङ्घनवस्तिभिः ॥

मापतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्धजत्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) मापतैलम्—मापातसीयवकुरण्टककण्टकारी-

गोकण्टटुण्टकजटाकपिकच्छृत्यैः ।

कार्पासकास्थिशण्वीजकुलत्यकील-

क्षाघेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

चक्रः । अन्धे तु—केचनसैन्धवस्य कुत्रापि कल्कलादशंनान्द्रापसैन्धवयोः ।

द्रवलाजलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

मापात्मगुप्ताद्यादी ।—अतिरसा मूर्धेति नियतः, यष्टिमधिवन्धे
मिलिता चतुर्गुणः द्वापः ॥ ८७ ॥

मापप्रस्यमित्यादी ।—जीवनीयानि यावद्यष्टाविति षट्शतैः ॥ ८८ ॥

मापातसीत्यादी ।—पतसी वस्तुंशकलायः, कविर्द
भेदी; गोकण्टको गोचरः; टुण्टकजटा श्रोत्रात्मभुम्;

कायोऽत्र भाषनिष्याद्यः सैश्वर्यं करुणमेव च ॥ ८६ ॥

(१) भाषतैलम्—

भाषात्मगुप्तातिरसोरुयूक-राक्षाशताह्वालवणैः प्रपिष्टैः ।
चतुर्गुणे भाषत्रलाकपाये तैलं कृतं हन्ति च पक्षवातम् ॥ ८७ ॥

(२) भाषतैलम्—भाषप्रस्यं समावाप्य पचेत् सस्यगुजलाढुके ।

पाटशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं-दद्याच्चतुर्गुणम् ॥

प्रस्यच्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाचसन्धितम् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ-शतपुष्पां ससैश्वर्याम् ।

राक्षात्मगुप्तामधुकं बलाशोपं त्रिकण्टकम् ॥

पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे ।

मन्दशुतौ चाश्ववणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥

हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामववाहुके ।

शस्तं कलायखञ्जे च यानाभ्यश्चनवस्तिभिः ॥

भाषतैलमिदं त्रैलमूर्ध्वजद्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) भाषतैलम्—भाषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-

गोकाण्टटुण्टुकजटाकपिकच्छतोयैः ।

कायांसकास्थिशण्वीजकुलत्यकोल-

काधेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

चक्र. । अन्ते तु—केवलसैश्वर्यस्य कुचापि कल्कत्वादयं नाम भाषतैश्वर्ययोः कल्कः । अत्र तु-
द्रवत्वाच्च चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

भाषात्मगुप्तेत्यादौ ।—अतिरसा मूर्ध्वेति निघण्टुः, यद्विमिश्रितम् । भाषात्मगुप्ते
मित्त्वा चतुर्गुणः कायः ॥ ८७ ॥

भाषप्रस्यमित्यादौ ।—जीवनीयानि यान्यष्टौविति षट्शतैः ॥ ८८ ॥

भाषातसीत्यादौ ।—अशौ वस्तुं कपायः, कपिदतिविशेषात् ; कुरण्टकी
विष्टो ; गोकाण्टको गोचरः ; टुण्टुकजटा शशाङ्कमूलं ; कपिद. क. रङ्क-

शुण्ठ्या समागधिकया शतपुष्पया च
 सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरण्या ।
 रास्त्रावलाऽमृतलताकटुकैर्विपक्वम्
 मापाख्यमेतदववाहुहरश्च तैलम् ॥
 अर्द्धाङ्गुशोपमपतानकमाख्यवात-
 माक्षेपकं सभुजकम्पशिरःप्रकम्पम् ।
 मस्येन वस्तिविधिना परियेचनेन
 हन्यात् कटौजघनजानुरुजय सर्वाः ॥ ८८ ॥

(१) महामापतैलम्—

मापस्याङ्गौदकं दत्त्वा तुलार्धं दशमूलतः ।
 पलानि च्छागमांसस्य त्रिंशद्दोणेऽश्वसः पचेत् ॥
 पूते शीते कपाये च चतुर्यांशावतारिते ।
 प्रस्यश्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 आत्मगुप्तीरुवूकश्च शताङ्गा लवणत्रयम् ।
 ओवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककटुफलम् ॥
 सशोपपिप्पलीमूलं रास्त्रा मधुकसैश्वरम् ।
 देवदार्वमृता कुष्ठं वाजिगन्धा वचा शटी ॥
 एतैरचसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ।
 पश्चाद्घातेऽर्दिते वाते वाधिय्ये हनुसंघहे ॥

शिशो । मापादिना कपिकण्डूमेनेकः जायः ; कापोऽस्यप्रथिता कोषान्नापरः
 जायः , कोलघ्नश्चरदरम् । तथा वसुभिर्मितस्य आगमांसस्य रसः क्षापकृतीयः । एवं
 विभिद्रं वैभित्तिना चतुर्गुणम्,—“एकविंशत्येः कृष्यांश्चोद्यांश्चतुर्गुणम्” इति
 वचनात् । सरणौ प्रसारणौ, अघतजता गुडूषो, कटुकं मरिचं, न तु लता-
 ककरो ॥ ८८ ॥

मापस्याङ्गौदकमित्यादि ।—अर्द्धाङ्गं शोपमं पलानि । अथापि पूर्ववत् यद्वि-
 मधुकस्य भागत्रयम् । लवणत्रयमित्ति ।—परकोक्तमनिह्यैश्वर्यान् शोषार्धं सैश्वर्यं

कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजै ।
 पाणिपादशिरोशीवाभ्रमणे मन्दचक्रमे ॥
 कलायखञ्जे पाङ्गुल्ये गृध्रस्यामववाहुके ।
 पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्यकर्णाक्षिपूरणे ।
 तैलमेतत् प्रगंसन्ति सर्ववातरुजापहम् ॥ ८० ॥

(२) महाभापतैलम्—

द्विपञ्चमूर्त्ती निःक्वाथ्य तैलात् षोडशभिर्गुणैः ।
 भापाट्टकं साधयित्वा तं निर्य्यूञ्चं चतुर्गुणम् ॥
 ग्राहयित्वा तु विपचेत् तैलप्रस्थं पयःसमम् ।
 कर्ष्कार्यञ्च समावाप्य भिषग्द्रव्याणि बुद्धिमान् ॥
 अश्वगन्धां शटीं दारु बलां राम्नां प्रसारणीम् ।
 कुठं परूपकं भार्गीं द्वे विदार्यौ पुनर्नवाम् ॥
 मातुलुङ्गफलाजाज्यौ रामठं शतपुष्पिकाम् ।
 शतावरीं गोक्षुरकं पिप्पलीमूलचित्रकौ ॥

विडम् । पुनः सैश्वरमिति वचनात् सैश्वरस्यापि भागद्वयम् । औवनौयानि इति ।—
 औवनौय दशकम् । पाणिपादशिरोशीवाभ्रमण इति ।—पाणिपादादिकस्य इत्यर्थः ॥ ८० ॥

द्विपञ्चमूर्त्तीनित्यादि ।—अथ भापस्य क्वाथ्यस्तादृकमानत्वमुक्तं, तस्माच्चव्यांश्च-
 ग्गुणस्यापि क्वाथ्यस्याट्टकं त्रयम् । तैलात् षोडशभिर्गुणैरिति ।—तैलप्रस्थापेक्षया
 षोडशगुणजनैरित्यर्थः ; प्रथमं षोडशगुणः सन् द्रोणो भवति, तेन जलद्रोणेनेत्यर्थः ।
 भापाट्टकञ्च तैलात् षोडशगुणैर्भस्त्रैः साधयित्वेति योज्यम् । तं दशमूलकाद्यं तथा
 भापकाद्यञ्च तैलात्तुर्गुणं यथा स्यात् तथा ग्राहयित्वा तैलप्रस्थं विपचेदिति
 योज्यम् । पयःसममिति ।—दृग्धं तुल्यं तेन गवगुणः पाक इति धत्तः । अत एव
 वसति—दशमूलाट्टकं द्रोण इत्यादि । अन्ये तु—द्विपञ्चमूर्त्तीं भापाट्टकञ्चक्रौह्यजल-
 द्रोणमात्रेण साधयित्वाहुः । तस्मिन्—पञ्चगुणः पाकः । अपरे तु—दशमूलकाद्येषु
 तैलात् षोडशगुणेन भापाट्टकं साधयित्वा तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थपाक इत्याहुः ।
 अथ पक्षे निमित्तदशमूलं पत्र २५६, जलघराव २५६, श्रेयघराव ६४ ; किन्तु अयं
 पक्षो शतैनाद्विपने, कुदापि एवंविधप्रत्ययानाया अदृष्टत्वात् । इति । द्वे विदार्यौ ।—विदारो

जीवनीयगणं सर्वं संहृत्यैव ससैन्यवम् ।
 तत् साधु सिद्धं विधाय मापतैलमिदं महत् ।
 वस्यभ्यञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥
 पक्षाघाते हनुस्तम्भे अर्दिते सापतम्बके ।
 भववाहुकविश्याच्योः खञ्जपङ्गुल्ययोरपि ।
 हनुमन्याग्रहे चैव अधिमन्ये च वातिके ॥
 शुकचये कर्णनादे कर्णशूले च दारुणे ।
 कलायखञ्जशमने भैषज्यमिदमादिशेत् ॥
 दशमूलाढकं द्रोणे निःक्वाप्य पादिको भवेत् ।
 कायश्चतुर्गुणसौलान्मापकाथेऽप्ययं विधिः ॥ ८१ ॥

वृहत्सापतैलम्—

मापकाथं बलाकाथं रासाया दशमूलजं ।
 यवकीलकुलत्थानां क्षाममांसरसे पृथक् ॥
 प्रथे च तिलतैलस्य चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 राद्यात्मगुप्तासिन्धुत्य-शताङ्गैरण्डमुस्तकैः ॥
 जीवनीयबलाच्योपैः पचेदक्षसमैर्भिषक् ।
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे वाहुशोषेऽववाहुके ॥
 वाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे ।
 विश्वाच्यामर्दिते कुष्ठे गृध्रस्यामपतानके ॥
 वस्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु च दापयेत् ।
 मापतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्धजत्वगदापहम् ॥
 कायप्रस्थाः पङ्केवात्र विभक्त्यस्तेन भाषिताः ॥ ८२ ॥

कण्ड. चीरविदारो च, मातृगुहकर्म मातृगुहस्य फलम् । जीवनीयदशकम् ॥ ८१ ॥

सप्तप्रस्थमापतैले कापस्य प्रस्यस्याप्यत्वात् नायादीनां प्रत्येकं प्रस्थां वासः ।
 निवृत्तदशकमुपस्थाः ; तथा यवकीलकुलत्थानां निवृत्तैव प्रस्थाः ; सर्वैरेव चतु-

मज्जस्येहः—

प्राभ्यान्पौदकानान्तु भिन्नास्थीनि पचेज्जले ।
 तं स्नेहं दशमूलस्य कपायेण पुनः पचेत् ॥
 जीवकर्षभकास्फोता-विदारिकपिकच्छुभिः ।
 वातघ्नैर्जीवनीयेषु कर्ष्कैर्द्विघ्नैश्चौरभागिकम् ॥
 तत् सिद्धं नावनाभ्यङ्गात् तथा-पानानुवासनात् ।
 शिरापर्वोस्थिकोष्ठस्यं प्रणदत्याशु मारुतम् ॥
 ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसय ये ।
 बलपुष्टिकरं तेषामितत् स्यादनृतोपमम् ॥ ८३ ॥

चतुःश्लेषः—

प्रस्यः स्यात् त्रिफलायासु कुलत्पकुष्ठयङ्गयम् ।
 हृष्यगम्भात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥
 रास्त्राचित्रकयोर्हं द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।
 जलद्रोषे पचेत् पादमेवं प्रस्योन्मितं पृथक् ॥
 सुराऽऽरनालदध्यन्त्र-सौवीरकतुपौदकम् ।

गुणं कलं देयं, चतुर्भागोऽवमेव्यः । चत एवाह—“हाचप्रस्यः पचेत्तम” इत्यादि ।
 जीवनीयेरिति—जीवनीयदशकैः ॥ ८३ ॥

प्राभ्यान्पौदकानामित्यादी ।—विशुष्यचौरसाहचर्य्याद्दशमूलौजायोऽपि विशुष्य एव
 पाडाः ; अथे तु—चतुर्गुण इत्याहः । वातघ्नैरिति ।—भद्रदावादिगणैः । मधुर
 लवणकाम्याद्युक्तैर्वातहरद्रव्यैः । जीवनीयगण—प्रविष्टयोः जीवकर्षभकयोः पुन. पत्रो
 भागइययङ्गपायम् । आस्फोता—वाजरमालीति ख्याता ॥ ८३ ॥

प्रस्यः स्यादित्यादि ।—अथ त्रिफलाया निमित्ता प्रस्यः, हृष्यगम्भा शोभाञ्जनम्,
 अस्यास्तक् मूलत्पक् ; अथे तु—हृष्यगम्भा शोभित्याहः ; तत्र, अनुकर्षे—
 “त्रिफलाप्रस्यः कुलत्पकौ” इत्यादि पाठात् । दशमूलं पलोन्मित-
 मिति ।—प्रयेकम् । प्रस्योन्मितं पृथगिति ।—सुरादीनां पयोऽन्तानां प्रस्येत्तं प्रस्य-

कोलदाडिमद्विजाट्-रसं तैलं घृतं यसाम् ॥
 मज्जानच्च पयसैव जीवनीय-पलानि षट् ।
 कल्कं दत्त्वा मद्वाद्येष्टं सम्यगेनं विपाचयेत् ॥
 शिरामज्जास्थिगे याति सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
 वेपनाद्येपशूलेषु तमभ्यङ्गं प्रदापयेत् ॥ ८४ ॥

कुजप्रसारणीतैलम्—

प्रसारणीघृतं क्षुण्णं पचेत् तोयार्मणे शुभे ।
 पादशेषे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्चिकाम् ॥
 द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
 चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥
 शतपुष्पां देवदारु रास्त्रां वारर्षपिप्पलीम् ।
 प्रसारणाय मूल्यानि मांसीं भक्तांतकानि च ।
 पचेन्मृद्गिना तैलं वातश्लेष्मानयान् जयेत् ॥
 अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ।
 कुजं स्तिमितपङ्कत्वं गृध्रसीं खुड्कादितम् ।
 हनुपृष्ठशिरोघोवा-स्तम्भं वापि नियच्छति ॥ ८५ ॥

(१) त्रिशतीयप्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रशाखाश्च जातसारां प्रसारणीम् ।
 कुट्टयित्वा पलशतं दशमूलशतं तथा ॥

इत्यर्थः । दध्यञ्जम् अम्रदधि, तुषीदकं काञ्चिक, कोल मदर, दाडिम अलदाडिम, द्विजाटं महादकं, “मद्वादा” इति ज्ञाता । जीवनीयपलानि षडिति ।—भिन्जिला । महाशुद्धमिति ।—चतु.सेहस्र मन्दा ॥ ८४ ॥

कुजप्रसारणीतैले ।—सममिति ।—पादावशिष्टकायसामम्, चाटकमित्यर्थः । दधि दद्यात् सकाञ्चिकमिति ।—दधिकान्धे तैलधने । तैल तैरद्विकान्धिकायो प्रलेक-माटकम्, द्विगुणञ्च पय इति ।—चाटकद्वदमित्यर्थः । अर्थे तु—सकाञ्चिकमिति पत्राविशेषण कृत्वा काञ्चिकस्यारि हेतुमिति । अथ देवदारु पूर्वोक्तैः । गृध्रको वशिदातः । अर्थे तु—वातरुष्टक इत्यादि ॥ ८५ ॥

अश्वगन्धापलगतं कटाहे समधिचिपेत् ।
 वारिद्रौणे पृथक् पक्वा पादशेषावतारितम् ।
 कपायसममात्रन्तु तैलमत्र प्रदापयेत् ॥
 दध्नस्तयादृकं दध्वा द्विगुणञ्चापि कान्जिकम् ।
 चसुद्रौणेन पयसा जीवनीयैः पलोम्भितैः ॥
 शृङ्गवेरपलात् पञ्च त्रिंशद्भस्मात्कानि च ॥
 हे पले पिप्पलीमूलाश्चित्रकाश्च पलद्वयम् ॥
 यवचारपले हे च सैन्धवस्य पलद्वयम् ।
 सौवर्चलपले हे च मञ्जिष्ठायाः पलद्वयम् ।
 प्रसारणीपले हे च मधुकस्य पलद्वयम् ॥
 सर्वाण्येतानि संहृत्य शनैर्महग्निना पचेत् ॥
 एतदभ्यञ्जने श्रेष्ठं वस्तिकर्मनिरूहणे ।
 पाने नस्ये च दातव्यं न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव सर्वाणितान् व्यपोहति ॥
 गृध्रसीमस्थिभङ्गश्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
 अपघ्नारमथोक्त्वाटं विभ्रमं मन्दगामिताम् ॥
 त्वग्गताश्चैव ये वाताः शिरःसन्धिगताश्च ये ।
 जानुसन्धिगताश्चैव पादशृष्ठगतास्तथा ॥
 अश्वो वा वातसम्भ्रानो गजो वा यदि वा नरः ।
 प्रसारयति यस्माद्धि तस्मादेवा प्रसारणी ॥
 इन्द्रियाणां प्रजननी वृद्धानाश्च रसायनी ।
 एतेनान्यकृद्दृष्टीनां क्षतं पुंसवनं मञ्जत् ॥
 प्रसारणीतैलमिदं धूलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 अपनयति बलीपलितमुत्पाटयति पक्षाघातम् ।

वातस्तम्भं सर्वाङ्गगतं वातगुल्मञ्च नाशयति ।

एतदुपसेव्यमानः प्रसन्नवर्णेन्द्रियो भवति ॥ ८६ ॥

(२) त्रिशतीयप्रसारणीतैलम्—

प्रसारण्यास्तुलामश्व-गन्ध्याया दशमूलतः ।

तुलां तुलां पृथग्वारि-द्रोणे पादावशेषिते ॥

तैलाढकं चतुःक्षीरं दधि तुष्यं द्विकाञ्चिकम् ।

द्विपलैर्ग्रन्थिकाचार प्रसारण्यसैन्धवैः ।

समञ्चिठान्नियध्याङ्गैः पलिकैर्जीवनीयकैः ।

शुण्ठ्याः पञ्चपलं दत्त्वा त्रिंशद्भक्तकामि च ।

पचेद्दस्यादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम् ॥

पुंस्त्वोत्साहस्मृतिप्रघ्ना-बलवर्णाग्निवृद्धये ।

प्रसारणीयं त्रिशती अघ्नं सौवर्चलन्विह ॥ ८७ ॥

सप्तशतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रासुत्पाद्य शरत्काले प्रसारणीम् ।

शतं घ्राह्यं सहचरात् शतावर्ष्याः शतं तथा ॥

बलात्मगुप्ताश्व-गन्ध्या-केतकीनां शतं शतम् ।

पचेच्चतुर्गुणे तोये द्रवैस्तैलाढकं भिषक् ॥

मसु मांसरसं चुक्रं पयसाढकमाढकम् ।

प्रसारण्यास्तुलानिव्यादी—दशमूलस्य भिन्निवा तुला । इष्टम् वारिद्रोण इति ।—
तिष्ठतु तुलासु प्रत्येकं जलद्रोणदानमित्यर्थः । सैन्धवसामिध्यादघ्नं सौवर्चलं गृह्णाति
इत्यादि । ग्रन्थिकादीनां यष्ट्याङ्गानानां प्रत्येकं द्विपल, जीवनीयदशकानु प्रत्येकं
पलिकम् । विशद भक्तकानोत्साहतिमानान् ॥ ८७ ॥ *

समूलपत्रानिव्यादी—शतं घ्राह्यमिति ।—प्रसारण्या इत्यर्थः । तथा शब्दान् सह-
चरात् शतमित्यन्वयः । केतकी कीटा इति ख्याता । पचेच्चतुर्गुणे तोये इत्यत्र
पलोञ्जैः खान्तमानत्वाच्चतुर्गुणतोयस्य न हेतुष्यम् । अन्ये तु—सम्पन्नोषधीषानाद्यं हेतुष्यान्
चतुर्गुणमष्टगुणं गृह्णाति, इदन्तु न व्यवहार्यमिह, न वा शास्त्रसिद्धमिति । द्रवैरिति ।—
प्रसारण्यं दीनां केतकानानां पादावशेषिकाद्यैः । चुक्रं यद्यथाधिकारोक्तविधिना कार्य-

द्रव्याङ्कसमायुक्तं पाचयेद्गृदुनाग्निना ॥
 द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्द्धपक्षांगिका ।
 तगरं मदमं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥
 राक्षा सैन्धवपिप्पली मांघी मञ्जिष्ठयष्टिका ।
 तथा मेदा मधामेदा जीवकर्पभकी तथा ।
 शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठी देवाश्रमिव च ।
 षाकोली क्षीरकाकोली यथा भङ्गातकं तथा ॥
 पेपयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।
 भातिपक्षं न होनश्च सिद्धं पूतं निधापयेत् ॥
 यत्र यत्र प्रदातव्या तस्ये निगदतः शृणु ।
 कुष्ठानामथ पङ्क्त्यां यामनानां तथैव च ॥
 यस्य शुष्यति चेकाङ्गं ये च भग्नास्त्रिसन्धयः ।
 यातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ॥
 स्त्रीमद्यक्षीणशुक्लाणां धाजीकरणमुत्तमम् ।
 वस्तौ पाने यथाभ्यङ्गे नस्ये पैय प्रदापयेत् ।
 मयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ८८ ॥

एकादशशतिकं प्रसारणीतैलम् —

शाखामूलदलैः प्रसारणितुलास्त्रिस्तः कुरण्टात् तुले
 छिन्नायाश्च तुले तुले रुयुकतो राक्षशिरीषात् तुलाम् ।

मित्रेके ; अथ तु—महाराजप्रसारणा वक्षामावीन विधिनेत्याहुः । द्रव्यापामिति ।—
 कन्दद्रव्यापाम् । अर्द्धपक्षांगिका इति ।—अर्द्धपक्षमात्रा । तगरं पूर्ववदाख्येयम्, केशरं
 नागकेशरम् ; मञ्जिष्ठयष्टिका इति ।—मञ्जिष्ठायाश्चादसत्वाद् इत्यत्र, यष्टिका यष्टिमपु ।
 व्याघ्रनखं नखी ; देवाश्रं देवदाह । भङ्गातकासहस्रे रजस्यन्दनं दीयम् ॥ ८८ ॥

शाखामूलदलैरित्यादि ।—अथ तृतीया सर्वाद्ये विधेयमे वा । कुरण्टः नीन-
 भिष्टी । राक्षशिरीषोर्नैलित्वा एका तुला । देवदाहकैतकवीरपि भिन्नित्वेन

देवाह्वाद्युःसंकेतकाद् घटयते निःक्वाथ्य कुम्भांशिके
 सोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ दत्त्वाढकं मसुनः ॥
 शक्ताङ्गागरसादथेक्षुरसतः चीराद्य दत्त्वाढकम्
 पृक्काकर्कटजीवकाद्यविकसा काकोलिकाकच्छुरा—
 सूक्ष्मैलावनसारकुन्दुसरलाकाश्रीरमांसीनखैः
 कालीयोत्पलपद्मकाङ्कयनिशाककोलकमन्यिकैः ॥
 चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाजातीफलाऽभीरुभिः
 श्रीवासाऽमरदारुचन्दनवचाशैत्यसिन्धुद्वैः ।
 तैलाभ्रोदकटुभराङ्गिनलिकाहृद्यौरकशोरकैः
 कस्तूरीदशमूलकेतकनतध्यामाश्वगन्धाभुभिः ॥
 कौन्तीतार्क्ष्यजशङ्खकीफललघुश्यामाशताह्वामयैः

तुषा । घटयते इति—द्रोणशने कुम्भांशिक इति—द्रोणद्वयशिके, बटुक—“द्रोणद्वयल
 मूरः स्वाश्रयेव, कुम्भः ए एव च ।” अन्वे तु—कुम्भो द्रोणमिवाहः ; “मन्वेषामंशो-
 न्यामघटकुम्भकलसाः पर्यायाः” इति इहवामभट्टवचनात् कुम्भशब्दोऽपि द्रोण-
 पर्यायः, तेन कुम्भांशिके इत्यस्य द्रोणशये इत्यर्थः, किन्तु व्यवहारः पूर्वेष्वेव । अत्र
 द्रव्यजलदोः इहलत्वादकस्मिन् पत्रे काष्ठो दुष्करः, तेन द्रव्य विभक्त्य जल तदनु-
 सारेण दत्त्वा ळयनीयम् । तैलघटं तैलघोषम् । तुषाम्बुकलसौ—काञ्जिकस्य
 द्रोणद्वयम् । शक्तादीनाञ्च चीरान्नाना प्रत्येकमाढकम् । जीवकाद्य जीवनीयदशक-
 मलपर्षा वा, काकोल्या भावद्वयं जीवनीयगणेष्वप्यस्याः पठितत्वान् । विकसा मञ्जिष्ठा,
 कच्छुरा शंखशिखी, दुग्धमन्थ्ये; चक्षुषार, कपूरम्; कुन्दुः कुन्दुदशमूल
 सुगन्धिश्वद्वयम्; कुन्दुकुण्डलिरिति ख्याता । सरला सरलकाष्ठं, ते तु विहगो,
 सुगन्धिद्रव्यान्ःपठितत्वान्; एवं शम्बिकमपि शम्बिपर्षी, न तु पिप्पलीमूलम्,
 उत्पन्नमव्युत्पन्नपुत्र, न तु कुष्ठम्, तस्य वज्रमाश्रयत्वात् । चाम्पेयं चम्पक-
 कान्तिका, नाशकेशरी वा; अमरसुशोरम्; चर्चं मुडुलकः; पूग पूगकणं, पूग
 इत्यत्रागिन्यर्थे; कटुका मलाकच्छुरी; अभीरुः शतमूली, श्रीवासी मन्वीतखीटिः;
 चन्दन श्वेतचन्दनम्; तैल सिद्धकः; कटुभरा प्रसारणी इविकापत्री वा, तस्या
 अङ्गिमूलम्; हृद्यौरः श्वेतपुनर्नवाः कशोरको गन्धशरी, ध्याम शम्बद्वयम्,
 कौन्ती रेणुका; तार्क्ष्यज रकाञ्जनम्, फल कटुफलं, भदनकणं वा, लघुः कपूरः,

भस्मात्त्रिफलाज्जकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः ।
 सव्योपैस्त्रिपलैर्महीयसि पचेन्नन्देन पात्रेऽग्निना
 पानाभ्यञ्जनवस्त्रिनस्यविधिना तन्मारुतं नाशयेत् ॥
 सर्वादीर्घगतं तथाऽवयवगं सन्ध्यस्थिमज्जाश्रितम्
 श्लेष्मोत्थानयं पैत्तिकांश्च शमयेन्नानाविधानामयान् ।
 धातून् हृंहयति स्थिरैश्च कुरुते पुंसां नवं यौवनम्
 वृद्धस्यापि बलं करोति सुमहद्व्यासु गर्भप्रदम् ॥
 पीत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं सृतेऽमुना मूरुहाः
 सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः स्त्रिधा भवन्ति स्थिराः
 भग्नाङ्गाः सुदृढीभवन्ति मनुजा गावो हयाः कुञ्जराः ॥८८॥

अष्टादशगंतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलदलशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावय्यां अद्भुतमन्दाशतं तथा ॥
 केतकीनां शतशैकं दलमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाट्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ।
 जलद्रीणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ॥
 ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ।
 सुव्यक्तेनारनालेन दधिमण्डाढकेन च ॥

श्यामा प्रियङ्गुः ; महाश्यामा श्यामलता ; एषा प्रत्येकं विपलम् ; व्योषस्य मिलित्वा
 निदलं शाखम् । अत्र कञ्चमूयफलादेलादिनिषेधधर्मैः सुगन्धिद्रव्यैः प्रथमः पाकः,
 मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तु तृतीय इति । अत्र मन्थद्वयं कपूर-कस्तूरीभ्यां
 पक्वकृत्वा कार्यः । पक्वकृत्वा पक्वघाये वाच्यम् । पक्वकृत्वा तु मानमव तैलानु-
 रूपतः, सुगन्धितैलान्तरोरुमानानुसारात्वा श्रेयम् ॥ ८८ ॥

समूलदलशाखाया इत्यादि ।—दसमूलाच्छतं शतमिति ।—विन्वादीनां दशानां प्रत्येकं
 शतमित्यर्थः । इहा अत्र कषायमध्ये रासादेवदाहयोरपि प्रत्येकं पचाद्यतुपलानि प्रविपन्नि,
 अत्र एव अष्टोऽपि “काये तुषारं” इत्यादि वच्यति । जलानु पद्योक्तमेव देये, नलधिकम् ।

अभ्यङ्गात् त्वगातं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ॥
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्यान् नस्याद्दूर्ङ्गतं तथा ।
 पक्वाशयगतैर्वस्तिनिरुहः सार्वकायिके ॥
 एतद्धि बड़वाखानां किशोराणां यथाऽमृतम् ।
 एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥
 अनेनैव च तैलेन शय्यमाणा महाद्रुमाः ।
 सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥
 वृद्धोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥
 न प्रसृते च या भारी साऽपि पीत्वा प्रसूयते ।
 अप्रजाः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥
 अशीतिं वातजान् रोगान् श्लैष्मिकान् पित्तजानपि ।
 सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥
 एतेनान्यकहृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ।
 कृत्वा विष्णोर्वलिञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥
 काथे तुलाद्वै रौन्ध्रायाः किलिमस्य च दीयते ।
 भस्मातकासंहत्वे तु तत्स्याने रक्तचन्दनम् ॥
 त्वक्पत्रपत्रमधुरी-कुष्ठचम्पकचोरिकाः ।
 अन्विक्रीपी भरुवकमधिकत्वेन दीयते ॥
 कर्पूरमददानञ्च शुक्लगन्धोदकक्रिया ।
 द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्भाविप्रसारणीसमः ॥ १०० ॥

अस्तिवातुल्यं स्तादिति । अथापि कश्चभूयस्तात् पूर्ववत् अधमैः सुगन्धिद्रव्यैः
 प्रथमः पाकः, मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तु तृतीय इति । अथापि तृतीयः पाको
 गन्धोदकेन ; द्विस्तु द्वितीयं पाकमपि कन्धोदकेनेष्यति । अत्रोपदेशाद्गुरुमप्यधिकं
 तत्राप्यादिकं गन्धद्रव्यं दीयमित्याह, त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक्पत्रं तीक्ष्णपत्रम् : पत्रम् वेत्त-

आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भक्षातकं कषा ॥
 नागरं मरिचञ्चैव प्रत्येकं षट्पलोमितम् ।
 भक्षातकामहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥
 पथ्याक्षधात्रः सरलं शताक्षा कर्कटी घृत्वा ।
 चोरपुष्पी शटी सुस्त-इयः पद्मञ्च सीत्पलम् ॥
 पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।
 दशमूलं समुदितं चक्रमदौ रसाञ्जनम् ॥
 गन्धदणं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा ।
 एषां त्रिफलिकैर्भागीराद्यः पाको विधीयते ॥
 देवपुष्पीवीक्षपत्रं शल्लकीरसयैलजे ।
 प्रियङ्गुशीरमधुरी-भांसीदारुवलाचला ॥
 श्रीवासो नलिका खोटिः सूक्ष्मैला कुन्दुर्मुला ।
 नखोदयञ्च त्वक्पत्नी पमरा पृत्तिचम्पकम् ॥
 मदनं रेणुका पृष्ठा मरुवञ्च पलत्रयम् ।

नितः । एभिर्द्रवैरिति ।—आद्यकाञ्चिकादिभिः सर्वैः । नागरं गुप्ती । अथ भक्षा-
 तकामहत्वे तु रक्तचन्दनं देयम् । अथ एव वक्ष्यति—भक्षातकेत्यादि । अथ विभी-
 तकम् । पद्मं पद्मपुष्पम् ; लम्पलं नीलोत्पलम् । दशमूलं समुदितमिति ।—तेन दश-
 मूलस्य निवृत्त्या पलत्रयनित्यर्थः । चक्रमदं एष्टगणवेशम् । ओषधीषो गण इति ।—
 ओषधीषदशकम् । पथ्याक्षधात्र इति ।—अथ त्रिफलाद्याय प्रत्येकमीन पलत्रयं यावाम् ;
 इह समुदितनितिपदाभावात् । हितौयनाकमाह, देवपुष्पेत्यादि ।—देवपुष्पादीनां
 कन्दः । देवपुष्पो देवकुली ; वीलो रश्मिरसः । शल्लकीरसः शल्लका रसः ; अन्ये तु—
 शल्लकीरसगण्डेन कुन्दुर्मुलाह ; यत्रुक्तं शब्दार्थे—“कुन्दुस्तोपागन्धः स्यात् भीषणः
 शल्लकीरसः”, इति ; तस्यैव भागद्वयं कुन्दुरोः । चला बालकम् ; चला मित्रञ्च ;
 खोटिः काष्ठखोटिः । नखीवदमिति ।—यद्यपि पञ्च नखो भरनि, यदुक्तं—“नखो
 पचिर्वा ईःकञ्च गन्धानां रश्मत्पर्यः । काविरुदरपनाभा तथोत्पलदानीपमा ॥

प्रत्येकं गन्धतीयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥
 गन्धोदकन्तु त्वक्पत्रौ पत्रकोशीरमुस्तकम् ।
 प्रत्येकं सत्रलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥
 कुष्ठार्द्धभागोऽत्र जल-प्रस्यासु पञ्चविंशतिः ।
 अर्द्धावशिष्टाः कर्त्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥
 गन्धाम्बु-चन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
 कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयककुङ्कुमम् ॥
 भद्रशियं ग्रन्थिपर्णं लताकस्तुरिका तथा ।
 लवङ्गागुरुककील-जातीकोषफलानि च ॥
 एला लवङ्गकङ्की च प्रत्येकं त्रिपलोनितम् ।
 कस्तूरी घट्पला चन्द्रात् पलं सार्द्धेऽथ गृह्यते ॥
 वेधार्थंश्च पुनश्चन्द्रमदौ देयी तद्योन्मितौ ।
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्त्तिता ॥

काविद्वयपुराकारा गजकर्णसमाऽपरा । वराहकर्णसदाशा पद्मनी परिकीर्त्तिता ॥”
 इति । तथाप्यवाद्यासु चतसृषु मध्ये नखीतयं पात्रं, वराहकर्णिकोया निषिद्धवान् ।
 यथा—“करिकर्णं तुरगसुरं नखं प्रमुञ्जीत गन्धयोर्विषः धूपेषु बदरीत्यस्यपतं न
 वराहकर्णमुभयवापि ॥” । त्वक्पत्रौ तेजपत्रम्, पूतिः खरायी, चम्पक चम्पक-
 कान्तिहा, प्रत्येकं पत्रदशमित्यन्वयः । गन्धोदके त्वक्पत्रौ तेजपत्रम्, पत्रानु सुगन्धि-
 पत्रानरं तेजपत्रसदृशं पाटियापत्रमिति ख्यातम् । पलामूलं बाद्यालकध (बालकस वा)
 मूलम् । कुष्ठार्द्धभाग इति ।—कुष्ठस्य सार्द्धेऽदशपलमित्यर्थः । गन्धाम्बु चन्दनाम्बुभ्या-
 मिति ।—गन्धाम्बु गन्धोदकं, तद्योक्तमेव, चन्दनाम्बु चन्दनमात्रेणार्द्धयतम् । अन्ये तु—
 सुपिष्टशौण्डिलचन्दननिधं वारिमार्त्तं वदन्ति । जातीकोषफलानोति ।—जातीकोषो रज-
 वासः, तथा जातीकोषवेद्ययः । भद्रशियं शैतवन्दनम् । लवङ्गकङ्की लवङ्गवक्क-
 लम् । चन्द्रः कूर्पूरं, वेधार्थं पत्रकन्कारणम् । अस्य तैलस्य मज्जिका लिख्यते,—जघ-
 न्तिलेन शः ६५, काशार्थं—गन्धभाशलिशो पत्र १००, पीतकिण्ठीमूल पत्र
 २००, चम्पक्या पत्र १००, एरण्डमूल पत्र १००, बाडियामूल पत्र १००, अतदूर्ध्वं

नखं संक्वाथयेदेभिरभावे मृन्मयेन तु ॥

पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ॥

गुडपथ्याम्बुना ह्येवं शुध्यते नात्र संगमयः ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिः—गोमूत्रे चालम्बुपके पक्का पञ्चदलीटके ।

पुनः सुरमितोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत् ।

गन्धोया शुध्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिः—

मुस्तकान्तु मनाक्दृष्टं काञ्जिके त्रिदिनोपितम् ।

पञ्चपल्लवपानीय-खिन्नमातपशोपितम् ॥

गुडाम्बुना सिध्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत् ततः ।

भाजशौभाञ्जनजलैर्भावयेच्चेति शुध्यति ॥ १०६ ॥

शैलजशुद्धिः—

काञ्जिके कथितं शैलं भृष्टा पथ्यागुडाम्बुना ।

मिनापीय मध्या उत्सवेदनं कार्यमित्यर्थः, किन्तु गोमयेनाप्युत्सवेद उक्तः । यदाह,—
 “गोविट्काञ्जिकविद्याशुद्धिना” इति । तिलिङ्गीकनैरिति ।— तिलिङ्गीकनमस्मिन्ने-
 रित्यर्थः । अभावे मृन्मयेनेति ।—रूपमतिकामिपितमस्मिन्नेत्यर्थः । उक्तं हि—“कापयेत्
 कर्कशं कापयणे कामिपिने जने” । इति । समुद्रककण्टकशुद्धिमकारोऽप्येवं, अत
 एवोक्तम्—“अनेनेन प्रकारेण शुद्धिमाशानि कर्कशः” इति ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिमाह, गोमूत्रं यदादि ।—चतस्रवक इति ।—चतस्रवामदिलीटके,
 “चतस्रव च सुशुद्धो” इति पर्यायमुक्तावधौ । सुनिरीर्यगन्धोदकम्, अनेन वाष्पस्वेदय
 कार्ये । गन्धोदकं वाष्पं निविद्य तदुपरि सञ्चिद्रं व्याप्यनरं दत्त्वा सदा व्यापीद्वयाव-
 कागमानिष्य सञ्चिद्रम्यापीमये चर्चा निविध्य ततः शरावेण पिपाय अधो गाना
 टिया इति वाष्पस्वेदविधिः । गन्धोया यथा । रजनो च विशेषतः इति ।—अनेन इति
 शुद्धिमपि वचाशुद्धिर्विधयेन कुर्यादिति बोधयति ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिमाह मुस्तकान्त्यादि ।—गन्धोदकं यामेति ।—दरदक्षितं द्विदिनेषु
 तम्, अत्रत्य जर्ज मृतम् ॥ १०६ ॥

सिञ्चेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ १०७ ॥

खट्वाशीशुद्धिः—

यथालाभमपामार्ग-स्रुद्धादिचारलेपितम् ।

वाय्वस्त्रेदेन संस्त्रिद्य पूर्तिं निर्लीमतां मयेत् ॥

दीलापाकं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणि ।

खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्त्रेहतां नयेत् ॥

आजश्रीभाञ्जनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।

शियुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।

पचेदेवं विशुद्धः सन् भृगनाभिससो भवेत् ॥ १०८ ॥

तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरश्चापि सपिपा ।

रुधिरेणायसं प्राञ्जैर्गोमूत्रैर्घ्नित्यिपर्णकम् ॥

मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाब्जुना ॥ १०९ ॥

ईपत्चारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ।

पीता केतकगन्धाद्या लघुस्त्रिग्धा भृगोत्तमा ॥ ११० ॥

पक्तात् कर्पूरतः प्राङ्गुरपक्कं गुणवत्तरम् ।

तत्रापि स्यादयदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ।

पक्कञ्च सदलं स्त्रिग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ॥ १११ ॥

शैलजशुद्धिमाह, काश्मिक इत्यादि ।—शैलमिति ।—शैलज काश्मिके विपाच्य पञ्च-
पल्लवतीयेन जालनमित्युपदेशः ॥ १०७ ॥

खट्वाशीशुद्धिमाह, यथालाभमित्यादि ।—दीलापाकमिति ।—खट्वाशीशुद्धौ कश्चिच्च
पीशनीं बद्धा पञ्चपल्लवकायमध्ये दीलावज्जम्बमानं पचेत्, तत आजस्य निष्पीय
निःस्त्रेहतां स्त्रेहनीयतां नयेत्, तदनु श्रीभाञ्जनादित्रयादि बहुधा भावयेत् ; तदनु पिष्टश्रीभा-
ञ्जनमूलकानि पिष्टे तत्रिधाय तदनु केतकीपुष्पपत्रैर्विष्टविला कुशेन बद्धा परेजालिष्य
पुटपाकेन पचेत्, तदनु जाल्यादिक्लृप्तभैरधिवासयेदित्युपदेशः ॥ १०८ ॥

सिद्धकादिशुद्धिमाह, तुरुष्कमित्यादि ।—तुरुष्कं सिद्धकम् । रुधिरयेति ।—कृद्, मिन,
भायसमित्यनुर, भाव्यमिति सर्वत्र योग्यम् । इदानीं गन्धद्रव्याणां प्रमेसाणां लक्षणमाह,

भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ।
 मृगशृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
 फाकतुण्डाकृतिः सिग्धी गुरुयैवोत्तमोऽगुरु ॥ ११४ ॥
 सिग्धाल्पकेशरत्नस्रं शालिजो वृत्तमांसलः ॥ ११५ ॥
 मुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ११६ ॥
 रणुका मुहसंस्थाना शस्तमानूपजं धनम् ॥ ११७ ॥
 जातीफलं सशब्दश्च सिग्धं गुरु च शस्यते ॥ ११८ ॥
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ११९ ॥
 नखमश्वखुरं हस्तिकर्णश्चैव प्रशस्यते ॥ १२० ॥
 एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रवरो गुणः ॥ १२१ ॥

महासुगन्धि-लक्ष्मिविलासतैले—

जिङ्गीचोरकदेवदारुसरलव्याघ्रीवंचाचेलक-
 त्वक्पत्रैः सहगन्धपत्रकशटीपथ्याक्षधात्रीधनैः ।
 एतैः शोधितसंस्कृतैः पलयुगीत्याख्यातया संख्यया
 तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमतिः कल्कैः पचेद्धान्धिकैः ॥

मांसीमुरामदनचम्पकसुन्दरीत्वग्-
 यन्त्यम्बुरुद्धरुवकीर्दिपलैः सष्टकैः ।
 श्रोवासकुन्दुरुनखीनलिकामिषीणाम्
 प्रत्येकतः पलमुपार्ज्य पुनः पचेत्तु ॥

ईषदिव्यादि ।—ईषत्चारुगन्धेनानुगतगन्धाः ; सुगोत्तमा सुगन्धः । रक्तपीतकमिति ।—
 किञ्चिद्वक्तव्योत्सारम् ; असमिति ।—कुष्ठमम् । शालिजः खड्गशो ॥ १०८—१२१ ॥

जिङ्गीत्यादि ।—जिङ्गी मञ्जिष्ठा ; व्याघ्री—विहनेति ख्यातं सुगन्धि द्रव्यं, नखी
 इत्यर्थे । चेलकत्वक् गुवाकहृत्पत्रं त्वक् ; पत्र तैजसपत्रम् ; गन्धपत्रं पाटियापत्रम् ।
 सशब्दशुभ्रं प्रत्येकम् ; शालिजोऽस्ति ।—यन्त्यविद्विहितार्थः ; एतैः कल्कैः पच्यम्, पच्यम् ;
 द्वितीयपाकाद्यं कल्कमाह, मांसीत्यादि ।—सुन्दरी प्रियङ्गुः ; त्वक् गुडत्वक् ; यन्ति-
 यन्त्यपत्रम् ; अश्व बालकम् ; रुक् कुष्ठम् ; नलिका भातुका ; मिषिः मधुरी,

एलालवङ्गचलचन्दनजातिपूति-

ककूलकागुरुलताघुसृणैः पलाहैः ।

कस्तूरिकाचसहितामलदीप्तियुक्तैः

पक्ता तु मन्दशिखिनैव महासुगन्धम् ॥

पञ्चद्विकेन वाङ्गेन भदात् कर्पूरमिष्यते ।

कर्पूरमदयोरर्धं पत्रकल्कादिहेष्यते ॥

पक्वपूतेऽपुत्राय एव सम्यक् पेपणवर्चितम् ।

दीयते गन्धतृड्यर्थं पत्रकल्कं तदुच्यते ॥

प्रागुक्तौ शुद्धिसंस्कारौ गन्धानामिह तैः पुनः ।

द्विगुणैर्लक्ष्मोविलासः स्यादर्थं तैलसत्तमः ॥

पञ्चपत्राम्बुणा चाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणां ।

तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना ॥

तैलयुग्ममिदं तूर्णं विकारान् वातसम्भवान् ।

क्षपयेज्जनयेत् पुष्टिं कान्तिं मेधां धृतिं धियम् ॥ १२२ ॥

इति वातव्याधि-चिकित्सा ॥

गुणभोहरी (भौरी) इति लोके । एतैः कल्कैः द्वितीय. पाकः । तृतीयपाकाय कल्कमाह, एलीत्यादि ।—चल सिद्धकः, चन्दनं शतचन्दनम्, जाति जातिकर्णम्, पूति, खहाशी, खटा लताकसूरी, घुसृण लक्ष्मणम्, अचसंहिता कर्पूरमिने-
त्यर्थे, अमलदीन, चन्द्रः, तत्राभवात् कर्पूरमित्यर्थः । एभिस्तृतीय पाकः ।
कर्पूरं क्रियन्मान् वातमित्यत आह -पञ्चेत्यादि ।—महात् निर्दिष्टकस्तूरिकाकधानं,
पञ्चधाविभक्तात् तत्रैकी भागी रक्तिकाशयप्रधिकविमाशकौ भवति, तथा मानं च
कर्पूरस्य द्वौ भागी योद्धावित्यर्थः । अतः कर्पूरस्य रक्तिकाशयतुष्टयाधिकभाषक-
षट्कमिति पिच्छार्थः । पञ्चानिरेमाह, अङ्गेन इति ।—कसूरीकर्षोपेणया आङ्गेन, तत्र
कर्पूरस्याष्टौ भाषका इत्यर्थः । ननु पत्रकल्कं किंश्यानी कर्पूरमर्द्धं देयावित्यत
आह कर्पूरमदयोरर्धमित्यादि ।—इह तैलकल्कं पत्रकल्कात् पत्रकल्कभावकपत्र
कर्पूरमदयोरर्धमित्यत तैले कल्कत्वेन इत्यने, तत्र तैलकल्कद्वयपत्रा वावश्यान्ने

अथ वातरक्त-चिकित्सा ।

वाद्यं लेपाभ्यङ्गसेकोपनाहैर्वातशोषितम् ।

विरेकास्थापनस्नेह-पानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥

इयोर्मुञ्चेदसृक् शृङ्ग-सूच्यलावु जलौकसा ।

देशाद्देशं ब्रजेत् स्वाद्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा ।

अङ्गुलानौ च न स्वाद्यं रुद्धे वातोत्तरे च यत् ॥ १ ॥

अमृतानागरधन्याक-कर्पवयेण पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥ २ ॥

कर्पूरमशुक्ली पत्रकण्ठे तु तदपेक्षया द्विगुणौ कर्पूरमदौ दीयाविति पत्रकण्ठ-
मानमपि भङ्गा कथितं भवति, तेन पत्रकण्ठे कसूर्याः कर्पवयं, कर्पूरश्च
तु अष्टरक्तिकाधिका द्वादश मापकाः किंवा कर्प इति । पत्रकण्ठ-
शब्दस्त्वादनाह, पत्रपूत इत्यादि ।—पूर्वोक्तौ गन्धानां गुणिसंस्कारावमापि कार्या,
तथा तैः पूर्वोक्तमहासुगन्धितैलसाधनद्रव्यैः त्रिगुणादिभिर्हं गुणैर्यदि तैलमित्यु-
साध्यते, तदा इदमेव तैलं लक्ष्मीविनाससंश्रकच भवतीत्याह—प्रागुक्तावित्यादि ।
पाकार्यमुभयोरपि तैलयोः क्रमान् द्रवद्रव्यमाह, पत्रपत्रावुवेत्यादि ।—आद्यपत्र,
कान्धपत्रं, कपित्थपत्रं, विन्धपत्रं, वीजपूरकपत्रम्, एतत्सर्वमष्टगुणत्रये पञ्चा चाङ्गा-
वशेषं कुष्ठान् । गन्धकारिणा—गन्धोदकेन, तद्योक्तमेव । धूपिताम्बुनेति ।—अगुवादि-
धूपितजलेनेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

इति वातव्याधि-चिकित्सा-विग्रहः ।

वातव्याधि विमेषत्वाद्वातरक्त-चिकित्सायाह,—वाद्यमित्यादि । वाद्यमिति ।—उत्तानं,
स्वङ्गसाशयमित्यर्थः । गम्भीरानु मेदःप्रभृतिधात्वाद्यम्, तथा चोक्तं,—“त्वङ्गसाशय-
मुत्तानं गम्भीरानुत्तराद्यम्” इति । इयोरिति ।—उत्तानगम्भीरयोः । देशद्वयं ब्रजे-
दिति ।—स्थानान्तरप्रसरणशीलम् । अङ्गुलानाविति—कार्यं ॥ १ ॥

अमृतेत्यादि ।—प्रत्येकमेक कर्पं गृहीत्वा कर्पवयमित्यर्थः ॥ २ ॥

वत्सादन्युद्भवः कायः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

वामागुडूचीचतुरङ्गलानामेरण्डतैलेन पिबेत् कपायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यग्निं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ४ ॥

लौढा मुण्डितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमायुतम् ।

छिन्नाकार्यं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ५ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्च गुडेन पथ्या

जम्भा पिवेच्छिन्नरुहाकपायम् ।

तदातरक्तं शमयत्यदीर्ण-

माजानुसम्भिन्नमपि ह्यवश्यम् ॥ ६ ॥

घृतेन वातं सगुडा विबन्धम्

पित्तं सिताद्या मधुना कफञ्च ।

वातासृगुग्रं रुतैलमित्या

शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ७ ॥

गुडूथाः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा कायमेव वा ।

प्रभूतकालमासेद्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ ८ ॥

वत्सादनीत्यादी ।—पीतो गुग्गुलुसंयुत इति ।—शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलीः कर्ष', कर्षाई वा ; संशमनार्थं च माषकचतुष्टयमिति , एव सर्वत्र ॥ ३ ॥ .

वामेत्यादी ।—चतुरङ्गलोऽथ शोणालुफलम् । अत्र तन्वान्तरसंवादादेककाव्यापिचया विमुच्यतेऽेरण्डतैलं प्रचेष्टमित्याहुः ॥ ४ ॥

लौढेत्यादी ।—मुण्डितिका मुण्डिरीति ख्याता ॥ ५ ॥

तिस्रोऽथवेति ।—पुनश्चमयेवा आकृतिमानान् तिष्ठः पञ्च वा पथ्याः पिडा समगुडेन ख्याते ; तदनु गुडूथा, कपायमनुपेयम् ॥ ६ ॥

घृतेनेत्यादि ।—पद् योगाः ॥ ७ ॥

गुडूथाः स्वरसेन कापिच चूर्णेन वा ॥ ८ ॥

दशमूलोऽयं शीरं सद्यःशूलनिवारणम् ।

परिपेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ८ ॥

प्रटोलकटुकाऽभीरु-त्रिफलाऽमृतसाधितम् ।

क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १० ॥

गोधूमचूर्णाऽजपयो घृतञ्च सच्छागदुग्धो रूव्वीजकल्कः ।

लेपे विधेयं शतघौतसर्पिः सेके प्रयथाविक्रमेव शस्तम् ॥ ११ ॥

लेपः पिष्टास्त्रिलास्तद्वदुष्टाः पयसि-निर्वृताः ॥ १२ ॥

कटुकामृतयथ्याह्ण-शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।

गोमूत्रपोतं जयति सक्रमं वातशोणितम् ॥ १३ ॥

धात्रीहरिद्रामुस्तानां कपायं वा कफाधिके ॥ १४ ॥

कोकिलाक्षामृताक्वाथे पिबेत् कृष्णां कफाधिके ।

पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मच्यते वातशोणितात् ॥

दशमूलोऽयं शीरं परिपेक इति योग्यं न तु पेयम् ।

शुण्—वातरक्तप्रदेशे व्यथा । तद्वदिति—परिपेकः ॥ ८ ॥

प्रटोलिकादी ।—कटुका कटुरोहिणी ; अभीरुः शतावरी ; अमृता गुरुची ।

चान्दिमत्वात् इहः ; अयं योगः पिप्पलीचरे ॥ १० ॥

गोधूमोऽयं शीरं सद्यःशूलनिवारणम् ।

परिपेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ११ ॥

प्रटोलकटुकाऽभीरु-त्रिफलाऽमृतसाधितम् ।

क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १० ॥

गोधूमचूर्णाऽजपयो घृतञ्च सच्छागदुग्धो रूव्वीजकल्कः ।

लेपे विधेयं शतघौतसर्पिः सेके प्रयथाविक्रमेव शस्तम् ॥ ११ ॥

लेपः पिष्टास्त्रिलास्तद्वदुष्टाः पयसि-निर्वृताः ॥ १२ ॥

कटुकामृतयथ्याह्ण-शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।

गोमूत्रपोतं जयति सक्रमं वातशोणितम् ॥ १३ ॥

धात्रीहरिद्रामुस्तानां कपायं वा कफाधिके ॥ १४ ॥

कोकिलाक्षामृताक्वाथे पिबेत् कृष्णां कफाधिके ।

पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मच्यते वातशोणितात् ॥

कफरक्तप्रगमनं कच्छुवीसर्पनाशनम् ।

वातरक्तप्रगमनं हृद्यं गुडघृतं स्मृतम् ॥ १५ ॥

संसर्गेषु यद्योद्रेकं मिथं वा प्रतिकारयेत् ॥ १६ ॥

सर्वेषु सगुडां पथ्यां गुडूचीकाथमेव वा ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥

गुडूचीतैलम्—

गुडूचीकाथकल्काभ्यां पचेत् तैलं तिलस्य च ।

पयसा च समं पक्त्वा भिषङ्मन्देन वङ्गिना ॥

हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ।

त्वग्शीषं व्रणवीसर्पं कण्डदद्रुविनाशनम् ॥ १८ ॥

नवकार्षिकः—

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ।

वत्सादनी दारुनिशा कपायो नवकार्षिकः ॥

वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।

कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पानाद्देवापकर्षति ॥

पञ्चरक्तिकमापेण कार्ष्योऽयं नवकार्षिकः ।

किन्त्वेवं साधिते काथे योग्या मात्राऽत्र दीयते ॥ १९ ॥

कीकिलावेद्यादी ।—कीकिलावसूलं यावत् । हृद्यं गुडघृतमिति ।—वातान्
विहाय गुडघृतेनैव समभागेन सौहृद्यं कर्तव्यमित्याह । कच्छुः कच्छुः कच्छुः ॥ १५ ॥

संसर्गेणिति ।—संसर्गेषु हृद्येषु यद्योद्रेकमिति ।—एकदोषोन्वये । मिथमिति ।—
समकुपिते ॥ १६—१८ ॥

नवकार्षिके ।—दारुनिशा दारुहरिद्रा । पञ्चरक्तिकमापेण मानेन विक्रमादीनां
नव कर्षान् गृहीत्वा षट्गुणजननेन काथः, किंवा व्यवहारिभिरेव नवकर्षैः काथः
कार्ष्यः, परन्तु अत्र योग्यमात्रापेक्षया अधिकं यद्वर्षति तत् कार्ष्यम् : एतद्विवाहः—

गुडूचीघृतम्—

गुडूचीकायकल्पाभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ।

हन्ति घातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ २० ॥

शतावरीघृतम्—

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याद्यतुर्गुणे ।

क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं घातशोणितनाशनम् ॥ २१ ॥

अमृताद्यं घृतम्—

अमृता मधुकं द्राक्षा विफला नागरं वला ।

वासाऽऽरग्वधक्षीर-देवदारुत्रिकाण्डकम् ॥

कटुका सवरी क्षणा काशमर्थस्य फलानि च ।

रास्नाक्षुरकगन्धर्वं वृद्धदारुघनोत्पलैः ॥

कस्करेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।

धात्रीरसं समं दत्त्वा वारित्तिगुणसंयुतम् ॥

सम्यक्मिदन्तु विघ्नाय भोज्ये पाने च शस्यते ।

बहुदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥

उत्तानश्चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुजम् ।

क्रोष्टुशोषं महाशूले चामवाते सुदारुणे ॥

वातरोगोपसृष्टस्य वेदनाश्चातिदुस्तराम् ।

मूत्रक्षुब्धमुदावत्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥

एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्धवान् ॥

मर्षकालोपयोगिनं वर्णायुर्वलदहिनम् ।

पञ्चरक्तिकनाशेत्यादि ।—अष्टगुणजनदानाम्रं, इन्द्रेण कर्षादौ तु फलं यावदित्यादि-
परिभाषा विहितैव ॥ १८ ॥

गुडूचीघृतम् ।—जायतनुर्गुणः, क्षीरन्तु वेदसममिति व्यवहरन्ति ॥ २० ॥

एव शतावरीघृतम् ॥ २१ ॥

अग्निभ्यां निर्मितं येष्टं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ २२ ॥

दशपाकवस्त्रातैलम्—

बलाकपायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।

दशपाकं भवेदेतद्वाताह्रस्वातपित्तजित् ॥

धन्यं पुंसवनञ्चैव भराणां शुक्रवर्द्धनम् ।

रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ २३ ॥

गुडूच्यादितैलम्—

गुडूचीकायदुग्धाभ्यां तैलं द्वाघ्रासेन वा ।

सिद्धं मधुकवाश्मर्य्य-रसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ २४ ॥

अग्नेत्यादौ ।—वरी शतावरी, तथा सप्त वर्णमिति सूत्री । अर्थः एरण्यं, चतस्र नौलोपलम् ॥ २२ ॥

दशपाकवस्त्रातैले ।—बलाकपायः चतुर्गुणः, चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यात् । तैलमिदं यद्योक्तमानेन द्रवेष कन्केन च दश बारान् पक्तम् बीर्ष्यैल्कपायम् । अनेन पाकेन अहचपोऽप्यत्र नास्ति, क्षीरगतस्त्रेहेन नृनभागपूरणात् । अत्र च बहुपाकोप देश प्रकृतिममसमवेतव्यार्थमिप्रायेण शेषः, तेनान्यथापि प्रकृतिममसमवेते व्याधी तैलादिधनुकोऽपि बहुधापाको बीर्ष्यैल्कपायं बुध्यत एव । विकृतिविषमसमवेते तु यद्योद्विष्टमेव कार्यं, सद्योगशक्तेरधिगन्त्यात् । तथात् विकृतिविषमसमवेते व्याधिमहिम्ना व्याधिहरमेव भेषजं दीयत इति क्त्वा यद्योद्विष्टमेव कार्यम्, प्रकृतिममसमवेते तु दीपव्यादीव व्याधिष्य इति दीपहरमेव भेषजं दीयते इति दीपप्रत्यनीकतया अनुत्तमपि क्रियत एव । न च दीपहरमेव व्याधिहरमिति वाच्यम्, वातकारिणापि छदिरेष वातिककुक्षानुपशयप्रसङ्गात्, शदिरे हि वातजनकमपि प्रभावादातिकमपि क्षुद्रमुपशमयति, न तु वानम् । किञ्च, यदि दीपहरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते, तदा प्रतिवाधी बहु प्रदोषकचनमपि सुनीनां लब्धं स्यात् । तस्यह्योपप्रत्यनीकभेषजगणकमनेनैवान्वयासिद्धे । तस्मादाविहरे सद्योगप्रधानत्वात् यद्योक्तविधनुमरणमेव शरत् ॥ दीपहरे तु बीर्ष्यैल्कपायंनुकोऽनुको वा बहुधा पाकोऽपि दीपप्रत्यनीकतया युक्त एवेत्याह । किञ्च, बहुविधव्यपाशमसाध्यत्वात् वैदीनायमनुगम्यते पद्या । इति ॥ २३ ॥

गुडूचीत्यादौ ।—तैलप्रयमकम् ॥ २४ ॥

खुड्डाकपद्मकतैलम्—

पद्मजोगीरयद्याह-रजनीक्वायसाधितम् ।

स्यात् पिष्टैः सजंमञ्जिष्ठा-वीराकाकोलिचन्दनैः ।

खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं यातास्त्रदोषमुत् ॥ २५ ॥

नागवलातैलम्—

शुद्धं पचेन्नागवलातुलान्तु विस्त्राथ्य तैलाढकमत्र दद्यात् ।

अजापयसुल्यविमिश्रितन्तु नतस्य यष्टीमधुकस्य कल्कम् ॥

पृथक् पचेत् पञ्चपलं विपक्वं तद्वातरक्तं शमत्यटीर्णम् ।

वस्तिप्रदानादिह समरात्रात् पीतं दशाहात् प्रकरोत्वरोगम् ॥

तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ २६ ॥

पिण्डतैलम्—

ममधृच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरसशारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तंरुजापहम् ॥ २७ ॥

महापिण्डतैलम्—

शारिवामर्जमञ्जिष्ठा-यष्टिसिक्तैः पयोऽन्वितैः ।

खुड्डाकपद्मकतैले ।—वीरा—घोष्काकोली । खुड्डाकपद्मकं—श्वेतपद्म ॥ २५ ॥

नागवलातैले ।—नागवला गोरचवाकुतिर्यति स्याता । अजापयसौलतुल्यम् । नतं—

शरदाटिका ॥ २६ ॥

ममधृच्छिष्टेत्यादी ।—मधृच्छिष्टं मधुमिक्षकम् ; ससर्जरो धुनकः ; शारिवा
पतलगूलम् । अजापयसु चतुर्गुणम् । पिण्डतैलभाषया चात्र वस्त्रादिपूतमीवेतत् तैलं

ततंचरित्याहः । दैर्घ्यात् पुल्लैश्च व्यवहरन्ति ; किन्तु चरके ममधृच्छिष्टेत्यादेः पुल्ले, —

‘आरनालाडके तैलं पादसर्जरसं शतम् । प्रभूने खञ्जितं तोषे ज्वरदाहार्तिगुण-

गम ॥’ इत्युक्तम्, तेन आरनालाडके सार्धं तैलमिव सर्जरसस्थाने मधृच्छिष्टादीनां

स्वेपादवि पिण्डतैलमुच्यते इति चक्रः । जतुकर्षेऽप्युक्तं—“काञ्चिकसर्जरसशतं

वञ्जितं बहुना जलेन दाहद्विगम् । विकसान्तासिक्त्यजसर्जरसैर्गुणं मघितं वा ॥”

इति ॥ २७ ॥

तैलं प्रकं विमञ्चिष्ठै रूषोर्वा वातरक्तानुत् ॥ २८ ॥

कौशोरको गुग्गुलुः—

वरमहिपलोत्तनोदर-सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्यम् ।

प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥

द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन ।

विपक्षेत् तदपमत्तो दद्यात् सङ्घट्टयन् मुहुर्वावत् ॥

अर्धचयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पक्रात् ।

अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेत् पात्रे ॥

सान्द्रोभूते तस्मिन्नवतार्य द्विसोपलप्रस्ये ।

अथरविण्डतेलद्वयमाह, शारिरेत्यादि ।—यद्विदंष्टिमधुकम्, परंयतुगुग्गुम्, इह द्रव्यानुरासात् । विमञ्चिष्ठैरिव्यादि तु द्रव्यैर्विण्डतेलम् । विमञ्चिष्ठैः,—सञ्चित-रहितैः शारिवादिभिः कसैक रूषोरैरुच्यते तैलं चतुर्गुणैः पयसा सह यत्नं कृत् अपरं विण्डतेलं भवतीत्यर्थः । विमञ्चिष्ठमिति पात्रे—क्रियाविशेषणम् ॥ २८ ॥

कौशोरगुग्गुली ।—वरमहिपलोजनोदरसन्निभवर्ण इति ।—कोहितवर्णस्येत्यर्थः, न तु कश्चस्य, मममहिपलोजनोदरवर्णो हि कोहित एव भवतीति । त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणा-मिति ।—प्रत्येकं प्रस्यमानाम् । द्विफलाञ्च गुग्गुली, तस्या द्वात्रिंशत् पलानि । एवं मिलित्वा वस्त्रवतिपलानि कल्प्यानि । अथ हि द्रव्यैर्गुग्गुलु उक्तमसिद्धे ज्वलं दीयमानं वस्त्रवतिशरावपरिमितं भवति । वस्त्रवतिशरावैश्च यद्वाटका भवन्ति । एतत् सर्वमभि-धाद्य वक्ष्यति—“प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्य” इत्यादि । अन्यत्वाद्,—त्रिफलाञ्च यथोक्तपरि-माणामिति,—मिलित्वा प्रस्यमाना, समुदायप्रधानत्वादिदृश्यम् । तेन गुग्गुलुप्रभतीनि द्रव्याणि मिलित्वा चतुर्दशपलानि भवन्ति ; तत्र सोऽसंमिद्धं ज्वलं चतुर्दशपल-मिद्धं, चतुर्दशपलमिद्धं दोषो भवति, तेन तोयराशिसङ्घट्टनाच्च दोष एव बोध्य इति । अथ गुग्गुलु पुटके षड्वा अपरैः क्वाथैः सह तोयराशौ कथनीयः । पश्चात् गुग्गुलु विहाय क्वाथं त्यक्त्वा मिद्धं तद्व्यक्ताद्यै पुनर्ज्ञं गुग्गुलुं सन्निभ-वर्णस्यैव यावत् चरीभवति, सर्वप्रसिद्धैः अवतार्य त्रिफलादिचूर्णं प्रक्षिपेदिति, यत्तु गुग्गुलुं विहाय क्वाथं कृत्वा पश्चात् मिद्धं कदम्बक्वाथं गुग्गुलुं मीलयन्ति, तत्र दुग्धं, गुग्गुली क्वाथत्वेनीकत्वात् । एवं वक्ष्यामाणाऽवतार्य गुग्गु-लावपि द्रष्टव्यम् । द्विसोपलप्रस्ये इति ।—द्विसोपलान् शीने । अथ चतुर्दश-पलान् कृत्वा वस्त्रवतिपलानि । अन्यत्वं तु कोषे एव चूर्णानां दानं दृश्यते ।

त्रिफलाचूर्णाद्विपलं त्रिकटोरुर्णं बृहत्तपरिमाणम् ॥
 क्रिमिरिपुचूर्णाद्विपलं कर्पं कर्पं त्रिवृहन्त्योः ।
 पलमेकश्च गुडूच्या दत्त्वा मंमूर्च्छां यत्नेन ॥
 उपयुज्य चानुपानं यूपं तोयं सुगन्धि सलिलेन ।
 इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥
 तनुरोधि वातगोणितमेकजमय इन्द्रजं चिरोत्पद्य ॥
 जयति स्रुतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजानुजञ्चापि ॥
 व्रणकासकुष्ठगुल्लं शययदूरपाण्डुमेहाय ।
 मन्दाग्निश्च विषन्वं प्रमेहपीडकाय नाशयत्वाशु ॥
 सततं निषेच्यमाणः कालवशादन्ति सर्वगदान् ।
 अभिभूय जरादोषं याति हि कैशोरकं रूपम् ॥
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र पहादकम् ।
 गुडयद्गुग्गुलोः पाकः समन्थसु विशेषतः ॥ २८ ॥

अमृतागुग्गुलुः—

प्रस्थमेकं गुडूच्यासु अर्धप्रस्थश्च गुग्गुलोः ।
 प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥
 सर्वमेकत्र संक्षुद्य साधयेत् त्वर्माणेऽभसि ।
 पादशियं परिस्त्राव्य पुनरग्नावधिययेत् ॥
 तावत् पचेत् कषायं तं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।

अथ त्रिफलाचूर्णाद्विपलं निमित्तैव दृश्यते, मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य ; प्रत्येकम् अथ-
 इरिति । त्रिकटोरुर्णं बृहत्तपरिमाणमिति ।—निमित्ता । क्रिमिरिपुर्बिडङ्गः । यूपं
 तोयमित्यादी ।—शशब्दो बोध्यः । कैशोरकं रूपमिति ।—कैशोरी घृतनीम्बुल्लोऽत्र-
 शावकः ॥ २८ ॥

अथ त्रिफलागुग्गुलो ।—तत्रप्रमाणमिति ।—प्रस्थाद्वयम् । श्लेषसाद्विपलमिति ।—प्रत्येकम् ;

दन्तीशोषविद्वहति गुड्डीत्रिफलात्वचः ॥
 ततश्चावपलं पृतं गृह्णीयाच्च प्रति प्रति ।
 कर्पन्तु त्रिवृतायास्तु सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
 तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्ये प्रक्षिपेद् बधः ।
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य भावां प्रदापयेत् ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ।
 दुष्टव्रणप्रमेहाद्य सामवातं भगन्दरम् ।
 नाद्याद्यवातशयथून् सर्वानितान् व्यपोहति ॥
 अग्निभ्यां निम्बितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ।
 अर्धप्रस्थं त्रिफलायाः प्रत्येकमिह गृह्यते ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलोः—

अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकञ्च गुग्गुलोः ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥
 सर्वमेतच्च संक्षुध्य काययेन्नल्पणेऽग्निमि ।
 पुनः पचेत् पादशेषं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥
 दन्तीचित्रकामूलानां कणाविश्वफलत्रिकम् ।
 गुड्डीत्वग्बिड्वहानां प्रत्येकावपलोन्मितम् ॥
 त्रिवृताकर्पमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 सिद्धे चोष्ये क्षिपेत् तत्र अमृतागुग्गुलोः परम् ॥
 यथावाग्निबलं खादेदम्हपित्ती विशेषतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥

त्रिफलात्वच इति ।—निरस्थित्रिफलायाः प्रत्येकमवपलम् । तत्पमाशमिति पदस्याप-
 माह—“अर्धप्रस्थं त्रिफलायाः” इत्यादि ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलोः ।—त्वक् गुडत्वक् । अमृतागुग्गुलोः परमिति ।—अनन्तर, भावा-
 निति शेषः, तेन परमित्यनन्तरममृतागुग्गुलोर्भावा यथावच्छिद्यं खादेदित्यर्थः ।

दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।
 नाद्याद्यवातं शययून् हन्यात् सर्वाभयानयम् ॥
 अश्विभ्यां निर्गमिता ह्येषोऽमृताख्यो गुग्गुलुः पुरा ॥ ३१ ॥
 योगसारामृतः —

शतावरी नागबला वृद्धदारकमुच्चटा ।
 पुनर्नवामृता कृष्णा घाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ॥
 पृथग्दशपलान्येर्षा श्लक्ष्णदूर्णानि कारयेत् ।
 तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं संमर्दयेद् बुधः ॥
 स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।
 घृतप्रस्थे समालोच्य त्रिसुगन्धिपलेन तु ॥
 तं खादेदिष्टचेष्टात्मा यथावच्छिबलं नरः ।
 वातरक्तं क्षयं कुष्ठं काश्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥
 यातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्दिधान् ।
 हत्वा करोति पुरुषं बलीपलितवर्जितम् ॥
 योगसारामृतो नाम लक्ष्मोकान्तिविवर्द्धनः ॥ ३२ ॥
 टिवास्वप्राग्निसन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 कटूष्णगुर्वभिष्यन्दि-लषणाम्लानि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

वृद्धदुडूचीतैलम्—

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।
 चीरद्रोणञ्च ताभ्यान्तु पचेत् तैलाढकं शनैः ॥
 कल्केर्मधुकमञ्जिष्ठां जीवनीयगणस्तथा ।
 कुष्ठैलागुरुमृद्दीकां मांसी व्याघ्रीनखं नखौ ॥
 हरेणु स्त्राविणी व्योषं शताह्ना भृङ्गशारिवे ।

अमृताख्यो गुग्गुलुः पुरेति ।—अमृतानिर्मितात्वादस्यतात्पर्यं । यद्यप्ययममृतोपोगादमृताख्य-
 गुग्गुलुर्कथापि पुनर्नवाधोगात् पुनर्नवागुग्गुलुरिति नामान्तरं, पूर्वोक्तामृताख्यगुग्गुलोऽस्य
 अर्थार्थं वा ॥ ३१ ॥

त्वक्पत्रे वचविक्रान्ता स्थिरा चामलकी तथा ॥
 नतं केसरङ्गीषेर-पद्मकोत्पलचन्दनैः ।
 सिद्धं कर्पसमैर्भागं पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥
 परं घातास्त्रजान् हन्ति सर्वजानन्तरस्थितान् ।
 धन्वं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ॥
 खेदकण्डूरुजापामा-गिरःकम्पार्दितामयान् ।
 इत्याद्व्रणकृतान् दीपान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥
 इति वातरक्त-चिकित्सा ॥

अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्याव च मारुतकोपनम् ।
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
 न तस्य स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
 सर्वो रक्तः क्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥ २ ॥
 पचाद्वातविनाशाय क्षत्स्त्रः कार्यः क्रियाक्रमः ॥ ३ ॥
 शिलाजतु गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
 उरुस्तम्भे पिविष्मूत्रैर्दशमूलैरसेन वा ॥ ४ ॥

योगसारोच्यते ।—तदईशकराद्युक्तमिति ।—समुदितपूर्वाह्णमात्रं सर्वथा । सिद्धमिति ।
 पसेनेति ।—प्रत्येकम् ॥ ११—१४ ॥

इति वातरक्त-चिकित्सा-विहितः ।

चाइतवातजन्यत्वात् सारमात्राहातरत्नात्तरसूक्ष्माश्चिकित्साः, उरुस्तम्भ इत्यादि ।—
 एवविषयं भेषजमरिष्टादि ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भे खड्गादिनिषेधमाह, न तस्येत्यादि ।—खेदकमिति ।—पामाभ्यङ्गानुत्तमम् ।
 किं वा खड्गमिति वस्तिर्कर्मविशेषत्वं, शिलाजतुनाममिदं, पिप्पलीमथ इत्यादि ।
 वनमपि शीघ्रम्, ऊरुस्तम्भे वनमस्यापि निषिद्धत्वात् ॥ १ ॥

शिलाजतु इत्यादि ।—शिलाजतु शोधितमैरेवकोत्तमम् । सर्वथा सिद्धमिति ।
 सोनां गोमूत्रेण, दशमूलैकायेन वा पानम् ॥ १ ॥

भङ्गातकामृताशुप्ली-दारुपथ्यापुनर्नवाः ।
 पञ्चमूलौदयोन्मित्रा जरुस्तम्भनिवर्हणाः ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलः भङ्गातकाथ एव वा ।
 कल्को वा समधुर्देय जरुस्तम्भनिवर्हणः ॥ ४ ॥
 त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहेत् ।
 जरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ५ ॥
 लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।
 सुखाम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं पङ्घरणं नरः ॥ ६ ॥
 पिप्पलीवर्हमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ।
 जरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ७ ॥
 चव्याभयाग्निदारुणां समधुः स्यादूरुग्रहे ।

भङ्गातकैत्यादि ।—भङ्गातकादिभिर्दृशमूलानैर्भिन्नित्वा काथ इत्याहुः । पिप्प-
 लीत्यादि ।—पिप्पल्यादीनां वयाथां काथो वा दीयः ; पिप्पल्यादीनां कल्क इति ।—
 चूर्णे मधुसहितं वा चबलेहसपतया दीयं, किंवा पिप्पल्यादीनां चूर्णं पानयोग्यं मधु
 दत्त्वा पीयम् ॥ ४ ॥

त्रिकुलीत्यादि ।—कटुकं त्रिकटुकम् । पुरं मूत्रेण वा पिबेदिति ।—यद्यप्ययं योनः
 “शिलाजतु गुग्गुलुं वा” इत्यादिना पूर्वमेवोक्तस्तथापि सम्पूर्णाङ्गोपादान् पुनरप्यत्र
 लिखितः । कटुकायुतमिति ।—त्रिकटुयुतं कटुरीक्षीयुतं वा । पङ्घरणं—वात-
 व्याधानुक्रमम् । यद्यपि पङ्घरणं पिबेदित्येतावतैव सुखाम्बुता इति लभ्यते, उष्णो-
 दकैर्नैव पङ्घरणपानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाप्यननरोक्षीक्षेण पानाश्रयानिरासाशं-
 सितदुःखं भवति ॥ ५ ॥ ६ ॥

पिप्पलीवर्हमानं वेति ।—पिप्पलीवर्हमाननियमक्रमेण पिप्पलीं गृहीत्वा
 चूर्णयित्वा मधुना गुडेन वा सहोपयुञ्जीत । गण्डीरारिष्टमेव वेति ।—गण्डीरः शमठः,
 स तु स्वदशो याव्यः, तीक्ष्णत्वान् ; तस्वारिष्टं सन्धानम् ; तच्च गण्डीरपलमत्तं
 लक्ष्मीयेन पक्षा पादावशेषे तत्रिन् गुडतुलामावाप्य धातकी-क्षौद्रलिप्ते कुम्भे
 सन्धानीयम्, इत्यद्वयं यदा भवति तदोपयोत्पम् । किंवा चरिष्टो दिव्यः । शमठः
 दिव्योद्युत्तमननरोक्षेण मधुना गुडेन वा सहोपयोत्पम् ॥ ७ ॥

कल्को दिङ्हेच्च मूर्वाण्यैः करञ्जफलसर्पपैः ॥ ८ ॥

क्षौद्रसर्पपवल्मीक-मृत्तिकासंयुतं भिषक् ।

गाढमुक्तादनं कुर्याद्दूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ८ ॥

कफक्षयार्थं ध्यायामेष्वेनं शक्येषु योजयेत् ।

स्थानान्याक्रामयेत् कल्पं प्रतिस्त्रोतो भेदीं तरेत् ॥ १० ॥

अष्टकट्टरं तैलम्—

पलाभ्यां पिप्पलीमूल-नागरादष्टकट्टरम् ।

तैलप्रस्थः समो दध्ना षट्प्रसूरुग्रहापहः ।

अष्टकट्टरतैलेऽग्निं स्तैलं सार्पपमिथ्यते ॥ ११ ॥

कुठायां तैलम्—

कुठयिवेष्टकोदोष्यं सरलं दोषं केशरम् ।

अजगन्धाऽजगन्धा च तैले तैः सार्पपं पचेत् ।

सक्षौद्रं मात्रया तष्माद्दूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ १२ ॥

सखेत्यादि ।—समप्रः कल्पः “पेष” इति योज्यम् । दिङ्हेदित्यादि—सर्पपैरित्यन एषो योगः ॥ ८ ॥

उक्तादनमुक्तादनम् । स्थानानीति ।—उभयदेशान्, स्थानानीति पठे—स एवार्थः । कल्पमिति,—घातः, शीघ्रमिति ॥ १० ॥

अष्टकट्टरतैले ।—दध्यायो दिङ्हेदौ मूलनागरादीनि ।—पिप्पलीमूलनागरादीः मिलित्वा पंचरसं, क्षौद्रप्रधानतया रश्मिरेष्ये । संक्रोडपि दिङ्हेदौ दिङ्हेदुर्वायात् संक्रोडमिथ्याह । इन्द्रेन्द्रिययोगेनादि पिप्पलीमूलनागरादीः प्रत्येकमेकपेनेमित्युक्तम्, मिथ्यादि प्रत्येकं पंचरसेम्, चक्षुष्या कल्पनादिर्मन्त्रोपलक्षितं तैलेदित्याह । अष्टकट्टरमिति ।—अष्टकट्टरं कट्टरं संसारद्वयितकं यत् ॥ ११ ॥

कुठयादौ ।—यौवकः नवनीतखोटिः, अजगन्धां चक्षुष्यादी । सितुगुणजलेन याकः । सक्षौद्रमिति—प्रवेपविषयः, अथ च क्षौद्राभिरवच्छादितेषु शीघ्रं, चक्रं हि चरके—“इषाणां घातशीपवेदिशारायातिपूर्वकः । अष्टकट्टरकसत्

सैन्धवाद्यं हितं तैलं वर्षाभ्रमृतगुग्गुलुः ॥ १३ ॥

इतूरुस्तम्भ-चिकित्सा ।

अयामवात-चिकित्सा ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।

विरेचनं स्नेहपानं वस्तयद्याममारुते ॥

सैन्धवाद्येनानुवास्य चारवस्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥

आमवाते पञ्चकोल-सिद्धं पानाद्यमिष्यते ।

रूक्षः स्वेदः प्रकृतेभ्यो बालुकापुटकैस्तथा ॥ २ ॥

शटी शृण्ठमया चोग्रा देवाह्वाऽतिविषामृता ।

कषायमामवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम् ॥ ३ ॥

शटीविश्वीषधीकल्कं वर्षाभ्रूक्तायसंयुतम् ।

कार्ष्णो वातामयापहः ॥” इति । सैन्धवाद्यमित्यादी ।—सैन्धवाद्यं तैलं वातव्याधा-
वृद्धं, पुनर्नवागुग्गुनुरस्यतागुग्गुन्ध वातरक्तं शोथः ॥ १२ । १२ ॥

इतूरुस्तम्भचिकित्सा-विवृतिः ।

आमवातजन्यत्व सामान्यादूरुक्षभ्रान्तरमामवातचिकित्सायाः, लङ्घनमित्यादि ।—
विरेचनस्य मद्देशरपतिकार्या विरेचेशोक्तम् ; अत्रं हि—“विश्वसैन्धवगुग्गुना
नारनालेन चूर्णितम् । पीत्वा विरेचयेत्स्युमामवातहरं परम् ॥ सप्ताहं च चि-
त्तुर्षं विरक्तकायेन भावितम् । काञ्चिकेन तु तत् पीतं रेषनद्यामवातिनाम् ॥” इति ।
तत् सर्वमत्र बोध्यम् । स्नेहपानमिति ।—लङ्घनादिभिरामचये आते तदनन्तरं कचस्य
वायोः प्रथममायं स्नेहपानं, किंवा स्नेहमेनाय विरेचकतया एवमेतत्
बोध्यम् । इत्यत्र इति ।—शोधनवस्तयः । इष्यः स्वेद इति ।—इष्यमेदः तत्त्वानारोक्तः,
यथा—“कार्पासास्यिज्जलत्थिकृतिज्यनेरेरस्यमूलावसी-वर्षाभ्रूक्तायस्युक्ताश्चिक्तयुतैरकीकृतैर्वा
प्रयत्नः । स्वेदः स्यादस्य कूर्परोदरगिरः स्त्रिकृपाशिरादाहनि-पीवास्तम्भकटीरुजो विप्रयने
सामाः समसा इजः ॥” इति ॥ १—२ ॥

शटीत्यादी ।—अथा यथा ॥ ३ ॥

सप्तरात्रं पिवेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ ४ ॥

रास्त्रादशमूलकम्—

दशमूलाभृतेरण्ड-रास्त्रानागरदारुभिः ।

कायां रुष्कतैलेन सामं हृत्यनिलं गुरुम् ॥ ५ ॥

दशमूलीकपायेण पिवेद्वा नागराश्रया ।

कुच्चिस्त्रिकटीशूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ६ ॥

रास्त्रापञ्चकम्—

रास्त्रां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महीषधम् ।

पिवेत् सार्वार्द्धिके घाते सामे सम्यख्यिमज्जते ॥ ७ ॥

रास्त्रासप्तकम्—

रास्त्रामृतारम्बधदेवदारु-त्रिकण्डकैरण्डपुनर्नवानाम् ।

कायं पिवेद्वागरचूर्णमिथं जङ्घोरपृष्ठत्रिकापाशेशूली ॥ ८ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककायः प्रातःप्रातर्निपेवितः ।

सामवाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रथाशनः ॥ ९ ॥

शामवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिवेत् ।

खादेहाऽप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ १० ॥

दशमूलीयादी—रुष्कतैलेनेति ।—शोधनार्थम् एरण्डतैलस कर्षः, समधिको वा ।
जमनाथं पुनः पङ्कटी माषका इति ॥ ४—६ ॥

रास्त्रापञ्चके—पिवेदिति ।—काशरूपतया । अथ शोथे, तथा वक्षामाश-रास्त्रासप्तकेऽपि
यदि विरेकयिक्तोर्विलो भवति, तदा एरण्डतैलं प्रवेष्टमिति वदन्ति । रास्त्रासप्तके—
राशेत्यादि ।—स्पष्टम् ७ ॥ ८ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककाय इत्यादि ।—अथ शुण्ठा भातमेकं, गोक्षुरस्य भागवर्धं
शुद्धं, कीडभेदे कर्षण्ये यवशाकमप्यत्र प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

शामवातिविश्वमिति ।—इरीतकीचूर्णं वा २, शुण्ठीचूर्णं वा १, विशा खाटं, ततश्च-
मनुपेयम् । गुडूचीं नागरेण वा इति ।—शायिनं देवदारुः । केचित्तु—विश खण्डो-
दकेन मन्थयन्ति ॥ १० ॥

एरण्डतैलयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।
 आम्रानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसि-वृद्धरटितो नित्यम् ॥ ११ ॥
 कर्पं नागरचूर्णस्य काष्ठीकेन पिबेत् सुदा ।
 आम्रवातप्रयमनं कफवातहरं परम् ॥ १२ ॥
 पञ्चकोलकचूर्णञ्च पिबेदुष्येन वारिणा ।
 मन्दाग्निशूलगुल्माम-कफारोचकनाशनम् ॥ १३ ॥
 अमृतानागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम् ।
 मस्वारनालपीतञ्चाम्रानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १४ ॥

वैखानरं चूर्णम्—

माणिमन्यस्य ह्यौ भागौ यमान्यास्तद्वदेव तु ।
 भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चकम् ॥
 दश ह्यौ च हरीतक्याः शूलचूर्णकृताः शुभाः ।
 मस्वारनालतक्रेण सविषोत्थोदकेन वा ॥
 पीतं जयत्वामवातं गुल्मं हृदस्तिजान् गदान् ।
 प्रीहानं अन्विशूलादीनानाहार्यांसि पौनसम् ॥
 विषन्धं जाठरान् रीगांस्तथा वै हस्तपादजान् ।
 वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैखानरं स्मृतम् ॥ १५ ॥

एरण्डियादि ।—हरीतकीचूर्णं श्वेतैरण्डतैलेनापलिष्टः ॥ ११ ॥

कर्पं नागरचूर्णस्येत्यादि ।—गृध्रीचूर्णं श्वेतपुत्रस्य काष्ठीकस्य मन्त्रेण मण्डोप-
 योक्तः प्रचरति ॥ १२ ॥

पञ्चकोलकेत्यादि ।—सप्तभागपञ्चकोलकचूर्णं मयकाटकसुषुम्नैः पिब्यम् ॥ १३ ॥

अमृतस्यादी ।—वृषभं वृषभमूलम् ॥ १४ ॥

वैखानरचूर्णमाह, माणिमन्यस्येत्यादि ।—माणिमन्यं वैभवम् । यमान्यास्तदिति ।—
 मादहवम् । भागास्त्रयोऽजमोदाया इति ।—अजमोदा यमलो, तत्र पञ्चमागो दमान्या
 एव, एते दमान्योऽस्मिन् यस्वारं पठति ; वैखानरयमानीं सुन्दरं यमान्या भगवत्वं

(१) अलम्बुपाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुपां गोक्षुरकं गुडूचीं हृद्ददारकम् ।
पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ॥
त्रिफलां नागरञ्चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
सस्वारनालतन्त्रेण पयोमांसरसेन वा ॥
शामवातं निहन्त्याशु श्वययुं सन्धिसंस्थितम् ॥ १६ ॥

(२) अलम्बुपाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुपागोक्षुरक-त्रिफलानागरामृताः ।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥
पिबेत्सुसुरातक्त-काञ्चिकोष्योदकेन वा ।
पौतं जयत्यामवातं मशोधं वातशोणितम् ॥
त्रिकजानूरुसन्धिस्यं ज्वरारोचकनाशनम् ।
पथ्याक्षधात्रयस्त्रिफला भागवृद्धावयं क्रमः ॥ १७ ॥
पथ्याःविश्वयमानीभिसुल्याभिश्चूर्णितं पिबेत् ।
तन्त्रेषोष्योदकेनापि अथवा काञ्चिकेन च ।
शामवातं निहन्त्याशु शोधं मन्दाग्नितामपि ॥ १८ ॥

शतपुष्पाद्यं चूर्णम्—

शतपुष्पा विडङ्गश्च सैन्धवं मरिचं समम् ।

प्रयच्छति . अन्वे त्वजमोदायां वनयमानो गृह्णति ; किन्त्वन्तःपरिमाणेन यमात्मेन युक्ता । दश ही चेति ।—दादश भागा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अलम्बुशामिव्यादि ।—अलम्बुपा मुष्टितिका ; हृद्ददारकं हृद्ददारकमूलम् ; वरुण वरुणमूलम् ॥ १६ ॥

अलम्बुपाद्यचूर्णम् ।—यथोत्तरं भागवृद्धेति ।—यद् यत् परं तत्तदीकभागवर्धितमित्यर्थं । श्यामा हृद्ददारकः ; तत्सममिति ।—निलितचूर्णसमम् । त्रिफलाया दीन क्रमेण भागवृद्धिं कुर्व्यात् त क्रममाह,—पथ्याक्षधात्रय इत्यादि । अयमेव क्रमो हृद्दवैद्यव्यवहारविद्वा इन्देनापि लिखितः ॥ १७ ॥

पथ्येयादी ।—चूर्णितमिति ।—भावे क्रः, तेन पथ्यादिभिः कृतं चूर्णं पिबेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

घूर्णमुखाम्बुना पीतमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १८ ॥

हिङ्गाद्यं घूर्णम्—

हिङ्ग चव्यं विडं शण्ठी कृष्णाजाजी सपौष्करम् ।

भागोत्तरमिदं घूर्णं पीतं वातामजिह्ववेत् ॥ २० ॥

योगराजगुग्गुलुः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानी कारवी तथा ।

विडङ्गान्धजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥

चञ्चैला सैश्ववं कुष्ठं रास्त्रागोक्षुरधान्यकम् ।

त्रिफलां मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवायजम् ॥

तालीशपत्रं पत्रञ्च श्लक्ष्णाचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥

सम्भईरु सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

आमवाताव्यवातादीन् किमिदुष्टव्रणानपि ।

झीहगुल्मीदरानाह-दुर्नामानि विनाशयेत् ॥

अग्निश्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।

धातुरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ २१ ॥

शशुषेयादिः—स्पष्टम् । हिङ्ग चव्यमित्यादीः—कृष्णा पिप्पली । अजाजी विल-
जीरकमिति निघण्टुः, कृष्णाजाजी कृष्णजीरकमिति इन्द्रदिप्यमौ । भागोत्तरमिति ।—
यदीपरम् एतन्नाह-परिउद्धम् । पीतमिति ।—उपाङ्गुना ॥ १८ ॥ २० ॥

योगराजगुग्गुलीः—कारवी कृष्णजीरकम् ; अजमोदा यमानी, अलःपरिमाजंन-
त्यान्, एरमन्थवादि । सव्यं सर्पिषा गाढमिति ।—प्रथमे तावन् घृतं दत्त्वा केषुं
गुग्गुलुः पितृशोयः । पचादन्पमत्तं घूर्णं दत्त्वा पितृशोयः । सव्यं घूर्णमित्यने तु

सिंहनादगुग्गुलुः—

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
 सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलं तथा ॥
 कुडवं चित्ततैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।
 पाचयेत् पाकविद्वेद्यः पात्रे लौहमये दृढे ॥
 हस्ति घातं तथा पिशं श्लेष्माणं खञ्जपङ्कताम् ।
 खासं सुदुर्जयं हस्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
 कुष्ठानि वातरक्तानि गुल्मशूलोदराणि च ।
 आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥
 एतदभ्यासयोगिन जरापलितनाशनम् ।
 मर्पिस्तूलरसोपेतमश्रीयाच्छालिषष्टिकम् ॥
 सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
 वज्रिद्विद्विकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिनां ॥ २२ ॥

सिंहनादगुग्गुलुः—

पिष्टितां गुग्गुलोर्माणीं कटुतैलपलाष्टके ।

चिन्त्यभाण्डे निविधः । सर्वकार्पं पृतमानघाव वायता चूर्णं मिलितं भवति ; अन्ये तु—गुग्गुलोर्माणींमिल्याहः । ततो मावां प्रमुञ्चति इति ।—अष्टमापकदपाम् । अष्टमापकाधिकानुपेयमित्याहः ॥ २१ ॥

पलत्रयमित्यादि ।—त्रिफलायाः कायस्य पलत्रयं प्रत्येकम् । सुचूर्णितमिति ।—सौगन्धिकपलमित्यनेन सुस्पष्टेन । सौगन्धिकमिति ।—गन्धकं, तत्र शोधितं वाद्यम् । कौशिकस्येति ।—गुग्गुलो । चित्ततैलमिति ।—एरुतैलम् । कुडवं इति ।—अष्टौ पलानि । अन्ये तु—तैलस्य बहुलत्वेन पाको दुर्बलः स्यात् इति कृत्वा अहततद्वैशुद्धमेवात्र कुडवं दृढयति । त्रिफला प्रत्येकं पल १, कर्प २, कायस्यं जल शराव ४, पल ४ ; जेष ३ १, पल, १, शोधितगन्धकचूर्णं पल १, गुग्गुलु पल १, एरुतैलं पल १ । एरुतैलं दत्त्वा गन्धकचूर्णेन सह गुग्गुलुं घेयवीथं । तदनु त्रिफलाश्लेष्मालोख्य लौहपात्रे यत्नतः, मलात् तैलनिःसृष्टे सति सम्यक् पाको भवेत् । प्रथमतो मापकम्, अष्टौ भाषकान् वायत् योज्यम् ॥ २१ ॥

कटुतैलेन गुग्गुलुं पिष्टयित्वा काय-जलेन सह पश्चात् आसप्रपाके प्रथेपार्श्वे विकटु-

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो साहद्वेदोणे जले पचेत् ॥
 पाटशेषे च मूत्रश्च पुनरग्नावधिययेत् ।
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गामरदारु च ॥
 शुडूष्यग्नित्रिवृहस्ती-चवीशूरणमानकम् ।
 पारदं गन्धकश्चैव प्रत्येकं शक्तिसम्मितम् ॥
 सहस्रकानकफलं मिद्धे सञ्चर्ष्यं निधिपेत् ॥
 ततो मापहयं जग्धा पिबेत् रुसजलादिकम् ॥
 अग्निश्च कुरुते दीप्तं बह्वानलसन्निभम् ।
 धातुवृद्धिं वयोवृद्धिं बलं सुविपुलं तथा ॥
 आमवातं गिरोवातं सन्धिवातं सुदारुणम् ।
 जानुजहायितं यातं सकटीयहमेव च ॥
 अश्मरिं मूत्ररुच्छं च भग्नश्च तिमिरोदरे ।
 अस्त्रपित्तं तथा कुठं प्रमेहं शुदनिर्गमम् ॥
 कासं पञ्चविधं खासं क्षयं च विषमध्वरम् ।
 प्रीहानं क्षीपटं गुल्मं पाण्डुरोगं सकामसम् ॥
 शोथान्मृद्विद्विशूलानि शुदञ्जानि विनाशयेत् ।
 मेदःकफाममहातं व्याधिवारणदर्पहा ॥
 मिहनाद इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ २२ ॥

वृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्—

सैन्धवं त्रिफला रास्त्रा पिप्पली गजपिप्पली ।

सर्जिका मरिचं कुष्ठं शण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥
यमान्धो पुष्कराजाजो मधुकं शतपुष्पिका ।
पलाहिकैः पचेदेतैः प्रस्यमिरण्डतैलतः ॥
प्रस्थाम्बु शतपुष्पायाः प्रत्येकं मसुकाञ्जिके ।
दद्याद् द्विगुणितं पान-वस्त्यभ्यङ्गप्रयोजितम् ॥
शामवातहरं श्रेष्ठं सर्ववातघ्नमग्निदम् ।
कटीजानूकसन्धिस्थे पार्श्वे हृद्द्वयाग्रये ।
शस्तं वातान्द्रवृद्धौ च सैन्यवाद्यमिदं महत् ॥ २४ ॥

अजमोदाद्यवटकः—

अजमोदामरिचपिप्पलिबिडङ्गसुरदारकचित्तकशताक्षाः ।
सैन्यधपिप्पलिमूलं भागा नवक्रस्यः पलिकाः स्वः ॥
शण्ठी दसपलिका स्यात् पलानि तावन्ति हृद्द्वारस्थः ।
पथ्यापञ्चपलानि सर्वमेकत्र कारयेत्सर्षपम् ॥
समगुडवटकान् खादतसूणे वाप्युच्यवारिणा पिबतः ।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वरोगाः सुकटासुः ॥
विश्वाचिकाप्रतितूष्णीतूष्णीहृद्रोगाय श्ठभ्रसौ चोषा ।
कटिवस्तिगुटस्फुटनर्चैवास्थिजह्वयोस्तीव्रम् ॥
श्वयधुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः ।
सर्षे प्रयान्ति नागं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ २५ ॥
(१) पण्डोषतम्—नागरकायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन तेनाथ केवसेमोदकेन वा ॥

अजमोदाद्यवटकः—अजमोदा यमानी । नवक्रसेति ।—सक्तामोदादि नवक्रस्य
प्रत्येकं पलिका भागा इत्यर्थः । पलानि तावन्ति ।—दस पलाभीष्टं । समगुडवट-
कानिति ।—समीनेव गुडेन विचिन्त्य दद्यात् पण्डोषत्वात् इतीहनेन वटका-
कल्पाः ; अन्यथा वटकभावेऽस्य दुष्परः । सूरे इति ।—गुडस्य विना ३ १३ ३१३ ३

वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।

नागरं घृतमित्युक्तं कव्यामशूलनागनम् ॥ २६ ॥

(१) यच्छीघ्रतम्—सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम् ।

सिद्धमग्निकरं त्रैष्ठमामवातहरं परम् ॥ २७ ॥

युद्धोघृतम्—अमृतायाः कपायेण कल्केन च महीपधात् ।

मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥

आमवाताव्ययातादीन् क्रिमिदुष्टग्रणानपि ।

अर्शांसि-गुल्फांश्च तथा नाशयत्याशु योजितम् ॥ २८ ॥

काञ्जिकपट्पलकं घृतम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं चथ्यं माणिमन्यं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतमस्यं विपाचयेत् ॥

आरनालाङ्कं दत्त्वा तत् सर्पिर्जठरापहम् ।

शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥

पुष्यं पयसा साध्यं दध्ना विण्मूत्रसंग्रहे ।

दीपनायं मतिमता मसुना च प्रकीर्तितम् ॥ २९ ॥

यच्छीघ्रते ।—चतुर्गुणेन तेनेति ।—नागरकायेन ; केशमिनोदकेन घृति ।—कापस्यां चतुर्गुणं लभं दत्तेत्यर्थः ॥ २६ ॥

यच्छीघ्रतं—स्पष्टम् ॥ २७ ॥

अमृताया इत्यादी ।—“कल्केन च”—इति पदं महीपधादित्यनेन सम्बध्यते । आव-
धान्,—ऊरुसम्भः ॥ २८ ॥

काञ्जिकपट्पलके ।—त्रिकटुकं प्रत्येकं पलिकम् । माणिमन्यं मैश्वरम् । पुष्यं-
मिथादि ।—उरुसम्भे काञ्जिकपट्पलकं यदि पुष्यं क्रियते, तदा काञ्जिक-
व्याने पयो दत्त्वा साध्यम् ; विण्मूत्रसंग्रहे कार्ये दध्ना साध्यम् ; दीपनायं यदि,
तदा मसुना साध्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलमजाजीकुष्ठचित्रकम् ।
 नागरं मरिचं चथ्यं चूर्णितञ्चाक्षसम्भितम् ॥
 सप्ताहात् परतः पेया घातरोगामनाशिनी ।
 क्रिमिकुष्ठक्षयानाह-गुल्मार्शःप्लीहमेहनुत् ।
 अग्निसन्दीपनी चैव पाण्डुरोगविनाशिनी ॥ ३२ ॥

शिष्टाकी ।—सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुधीतं निसुधं जले ।

मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्व्यसत्रयम् ॥
 धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चूष्यं पलिकानि च ।
 अलम्बुषा गोक्षुरकं शतपुष्पीपुनर्नवे ॥
 प्रसारणी वरुणत्वक् शुण्ठी मदनमेव च ।
 सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ॥
 भृष्टा सर्पपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ।
 भक्षिता लवणोपेता जयेदामं महारुजम् ।
 एकजं द्वन्द्वजं साध्यं सात्रिपातिकमेव च ॥
 कक्षूरुवातमानाह-जानुजं त्रिकमागतम् ।
 उदावर्त्तहरी पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ ३३ ॥

घटे घटमध्ये क्षिपेदित्यन्वयः । ततोऽह्नेन रसोनिति ।—पद्याग्रपलमित्यर्थः ।
 संशुद्धमिति ।—त्वक्शिरारक्षितम् ॥ ३२ ॥

सिद्धार्थकखलीप्रस्थमित्यादि ।—सर्पपल्लवी चूर्णोक्तव्य कलेनालोच्य ज्ञानयित्वा
 निन्दुशील्य चातपे संशोध्य दास्यं ; पल १६, मण्ड ४ शराव, मिश्रयित्वा धान्यराशौ
 दिनवयं भ्याप्यम् । तत इति ।—धान्यराशौराह्वयान्तरादिचूर्णं प्रत्येकं पलिकं
 दद्यात् । ततोऽह्नेन सम्यक् पाकं सम्यक् परिचयमिति विज्ञाय भ्यापनीयम् ।
 ततः प्रत्येकं दास्यं कर्षं २, तण्डुलपूर्वं पल १, पाकाये जन पल ८, “यवायुः षड्-
 गुणोऽप्यग्नि” इत्युक्तेः ; भर्त्तनायं सर्पपतैलेन कर्षं १, हिङ्गु रति ३, सैन्धव माषा ३ ; ततः
 पुनरग्निं क्षिपिञ्चवर्षं दद्यात् भक्षणीवेति परिपाटो कथिता । सिद्धा तण्डुलमिश्रितेति ।—

विष्वक्—त्वगादिहीनाः संशुष्काः प्रत्यपाः शकुनादयः ।

स्रष्टवूर्णोक्तं तेषां ग्रीते पलगतत्रयम् ॥

शतेन कटुतेनस्य व्योपरामठधान्यकैः ।

समिधदीप्यरुनिगा-चविक्राग्रन्यकार्द्रकैः ॥

जीरकद्वयद्वयीर-सुरमार्जजशिशुकैः ।

दगमूलात्मगुप्ताभ्यां मार्कवैल्वणैश्चिभिः ॥

चूर्बितैः पनिकैः सार्द्धमारनामपरिप्लुतैः ।

विन्यसेत् स्नेहपात्रे तु धान्यरामौ पुनर्यसेत् ॥

सप्तरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजनेः ।

सिधलेयं प्रयोक्तव्या सामे वायौ विग्रेपतः ॥

भस्मरुग्णाघूरतद्वताः कम्पिनः पीठसर्पिणः ।

गृध्रमीमग्निसादञ्च शूलगुल्मीदराणि च ॥

बनीपनितडासित्य इत्वा स्युरमलेन्द्रियाः ॥ ३४ ॥

दधिमत्स्यगुडचौर-पोतकीमापपिष्टकम् ।

वर्जयेदामवातात्तौ गुर्वभिष्यन्दकारि यत् ॥ ३५ ॥

इत्यामवात-चिकित्सा ।

एषा शिष्टाकी तन्त्रनिधिता सती शिष्टा कायां शेषा कायैर्धर्यः । कृषे तु—
पिष्टतन्त्रनिधनेन षट्कः कार्य इत्याहुः । शिष्टाकीति समानविशेषस्य संज्ञा
तीरमुक्तिपिष्टा ॥ ३३ ॥

शिकवायां—शैत इति ।—शैतकामि । अर्जकः सुरस्य पर्वासमेदः । चारनाय,
पत्रितैरिति ।—तावन्मातमारनायं यावता परिप्लवः सव्यक् भवति । स्नेहपात्रम्—वट
कटुतेनपाचयित्वा यौगिकम् । भक्षयामिति ।—अभ्यंभोजनं, भोजनमद्यादिभोजनम् ॥ ३४ ॥

मापपिष्टकमिति ।—मापकतं पिष्टकं, किवा मापकं पिष्टकञ्च । अभिष्यन्दकारि,
दीवचतुस्रक्रेदकारि ॥ ३५ ॥

इत्यामवात-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ शूल-चिकित्सा ।

वमनं लङ्घनं खेदः पाचनं फलवर्धयः ।

चारचूर्णानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥

पुंसः शूलाभिपन्नस्य खेद एव सुखावहः ।

पायसैः कृशरैः पिटैः सिग्धैर्वा पिशितोत्करैः ॥ २ ॥

वातशूल-चिकित्सा ।

वातात्मकं हृन्म्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्य कुलत्पयूषः ।

ससैन्धवो व्योपयुतः सलावः सहिद्गुसौवर्चलदाडिमाद्यः ॥ ३ ॥

बलापुनर्नवैरष्टः हृत्तौहयगोक्षुरैः ।

सहिद्गुलवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ ४ ॥

शूली निरन्नकोष्ठोऽद्भिरुष्णाभिद्यूर्ध्विताः पिवेत् ।

हिद्गुप्रतिविषाथ्योय वचासैत्त्रिचलभयाः ॥ ५ ॥

तुम्बुरुष्यभया हिद्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेद् यवाम्बुना वात-शूलमुल्मापतन्तकी ॥ ६ ॥

आमवातवत् शूलस्याप्यामशब्देन तदभ्रतरं शूलचिकित्सायां, वमन-
मिथादि ।—सुश्रुतश्च । वमनमुत्क्रिष्टकफे, लङ्घनमापपाचनार्थं, खेदः पित्तं
विहाय । चार इति ।—चारवन्तिः चारप्रयोगो वा । चूर्णगुडिके इष्टे च वचा-
माषे ; पुंस इत्यत्र तस्येति पाठान्तरम् । कृशरसिक्ककम्बः । पायसादिभिः विष्प्रदि-
सम्भवात् खेदो बोध्यः । पिशितेति ।—भेकादिमांसैः ॥ १ ॥ २ ॥

वातशूलचिकित्सादि ।—शूल इति ।—कुलत्पयूषमांसयोर्मिलित्वा कर्षं, कर्षं षोडश-
पर्णं, पन्चतुष्टयस्थिते विमर्शं वस्त्रेण क्षानयित्वा हिद्गुसहितेन घृतेन भर्जनोप-
तदभ्रतरं सैन्धवादीनां चूर्णं मिलित्वा कर्षं प्रतिपः, पश्चाद्वाडिमबीजरसो
ग्राह्यः । कुलत्पयूषं १, क्षानमांसकषं १, पाकार्थं पजोय मः १, शैव पत्र ४, पतञ्ज
विमर्शं वस्त्रेण क्षानयित्वा घृते भर्जनोपयम् । सैन्धवज्योषादिभिः यथायोग्यं संस्कारः ॥ ३ ॥

वनेत्यादि ।—द्योगोऽयं कायविधिनः । हिद्गु लवणश्च प्रवेष्टव्यम् । लवणमव सौव-
र्चल, वातशूलहन्तारदियादुः ॥ ४ ॥

निरन्नकोष्ठ इति ।—अमुक्त इत्यर्थः । अन्वे तु—अहम् अश्रीषाम् तच्छुन्यकोष्ठ-
इत्याहुः । प्रतिविषा अतिविषा ; तन्मूत्र स्नानामर्थार्थं ; यवाम्बुनेति ।—यवाम्बुनेति ।
नवैरष्ट्याम्बुना । पियमिति तु पाठान्तरं, तत्र वाभासिच हायः ॥ १ ॥ ६ ॥

श्यामा विडं शिशुकलानि पथा विडङ्गकम्प्लकमखमूत्रो ।
कल्कं समं भक्षयुतञ्च पीत्वा शूलं निहन्त्यादनिलात्मकान्तु ॥७॥

यमानोहिङ्गुसिन्धूत्य-घारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिस्सदनाः ॥ ८ ॥

विश्वमेरण्डजं मूलं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ९ ॥

हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।

विश्वैरण्डयवक्तायः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १० ॥

तदद्भुवूयवक्तायो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ ११ ॥

हिङ्गुमूत्रकणालदणं यमानी घाराभयःसैन्धवतुल्यभागम् ।

चूर्णं पिबेद्दारुषिभण्डमित्यं शूले प्रहृष्टेऽनिलजे शिवाय ॥ १२ ॥

(१) नारिकेलखण्डम् —

सुपक्कनारिकेलस्य ग्रस्यं पलचतुष्टयम् ।

पिष्ट्वा घृतपले भृष्टा क्षिपेत् खण्डचतुःपलम् ॥

नारिकेलस्य च प्रस्ये किञ्चिच्छस्यवतो जले ।

धन्याकं पिपलीं मुस्तं हिजोरं वंशलोचनाम् ॥

शाणभानं चतुर्जातं चूर्णं शीते क्षिपेद् बुधः ।

हृन्त्यम्लपित्तमरुचिं रक्तपित्तं क्षयं वमिम् ॥

श्यामित्यादि ।—श्यामा इन्द्रकारकः । कम्प्लिकी गुण्यारोपनी, चचमूत्रो
शूलको ॥ ७ ॥

यमानोत्यादी ।—घारो यश्चारः । सुरामण्डेति ।—सुराया उपरितनपञ्चदश-
भाण्डे, एवमन्वयादि ॥ ८ ॥

विश्वमित्यादि ।—एरण्डमूलस्य भागत्रय, यद्वृणार्थको भाग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

हिङ्गुपुष्करेत्यादि ।—“हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां” “हिङ्गुसौवर्चलेन वा” इति ।—उभयत्र-
सहाय्यं लतीया । तत्रदिति ।—सद्यः शूलकर इत्यर्थः ॥ १० । ११ ॥

हिङ्गुस्येत्यादि ।—चर्माऽन्यपेतसः । कृष्ण पिपली; तत्रचमिद् सौवर्चले,
विश्वैरतः शूलहन्तान् । क्वचित् कृष्णामरुचिमिति पाठः, क्वच निहन्त्यादेर्यतिः ।

शूलञ्च पृष्ठशूलञ्च पित्तशूलं रसायनम् ।
 विशेषाद्बलकृद्दृढ्यं पुष्टिकौजस्करं स्मृतम् ॥ १३ ॥
 सौवर्चलास्त्रिकाजोजो-भरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुडिकानिलशूलनुत् ॥ १४ ॥
 ह्रिद्भ्रुवैतसव्योप-यमानीलवणत्रिकैः ।
 कौजपूररसोपेतैर्गुडिका वातशूलनुत् ॥ १५ ॥
 वीत्रपूरकमूलञ्च घृतेन सङ्ग पाययेत् ।
 जयेद्वातभवं शूलं कर्पमेकं प्रमाणतः ॥ १६ ॥
 विष्वमूलतिलैरङ्गं पिष्ट्वा चाम्बतुपाश्रसा ।
 गुडिकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशनीम् ॥ १७ ॥
 तिलैश्च गुडिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।
 गुडिका शमयत्येषा शूलश्चैवातिदुःसहम् ॥ १८ ॥
 नाभीलेपाजयेच्छूलं मदनः काञ्चिकान्वितः ।
 जीवन्तीमूलकश्लो वा सतैलः पार्श्वशूलनुत् ॥ १९ ॥

पित्तशूल-चिकित्सा—

गुडः शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम् ।
 जाङ्गलानि चर्मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ २० ॥

नियमम्—हृणामानकमित्यत्र हृणत्ववणमिति पठति, हारीतसंबादान् । कर्माभङ्गो-
 प्रपि नाभङ्गाः, अनन्तान् पयसागन्धेति व्यापद्ये ॥ १९ ॥ १९ ॥

सौवर्चलित्यादी ।—चक्रिका तिलिकी । द्विगुणोत्तरैरिति ।—यथोत्तरं द्विगुणे-
 रित्यर्थः । एषा गुडिका चतुर्मासकमिता' उषोदकानुपानेन मक्षणीया, एवं कला
 माणा गुडिकापि । कौजपूरकैत्यादि ।—कैवलवातजे ॥ १४—१६ ॥

विष्वमूलित्यादि ।—चक्रगुणाः चक्रकाञ्चिकम् ॥ १७ ॥

तिलैरिति ।—पिष्टैः । गुडिकैश्च कोष्ठा उदरे भ्रामयितव्या ॥ १८ ॥

जीवन्तीमूलकश्लोवापि सैः ॥ १९ ॥

कथ्यति पित्तशूलचिकित्सायाः, गुड इत्यादि ।—गुडोऽयं पुरातनः उपद्रवमवर्ध-

पित्ते तु शूले वमनं पयोऽस्युरसैस्तथेक्षोः सपटोलनिर्म्बैः ।

शीतावगाहाः पुलिनाः सवाताः कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि

॥ २१ ॥

विरिचनं पित्तहरञ्च शस्तं रसाश्च शस्ताः शर्शलावकानाम् ।

सन्तर्पणं लाजमधुरपत्रं योगाः सुगीता मधुसंप्रयुक्ताः ॥ २२ ॥

हृद्यां अरे पित्तभवेऽपि शूले

घोरं विदाहे त्वतितर्पितं च ।

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां

पिवित् सुगीतां मनुजः सुखार्थी ॥ २३ ॥

धात्रा रसं विदार्या वा प्रायन्ती-गोस्तनाम्बु वा ।

पिवेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिस्तदनम् ॥ २४ ॥

शतावरीरसं क्षौद्र-युतं प्रातः पिवेच्चरः ।

दाहशूलोपशान्थर्यं सर्वपित्तामयापहम् ॥ २५ ॥

वृहत्या गोक्षुररण्ड कुशकाशिक्षुरालिकाः ।

पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हनुः सुदारुणम् ॥ २६ ॥

श्रेयः, तस्य वातपित्तहरत्वेन यौक्तिकत्वात् । उक्तं हि सुश्रुते,—“पित्तघ्नो मधुरः
शुद्धी वातघ्नोऽश्लक्ष्णप्रसादन । पुराणशधिकगुणः स्मृतः पथ्यतमी गुडः ॥” इति ॥ २० ॥

पैत्ते तु शूले वमनमित्यादि ।—पित्तत्रेऽपि वमनमाशाश्रयपित्तहरणार्थम् ।
सपटोलनिर्म्बैरिति ।—पटोलनिर्म्बकच्छुते । मदनफलयोगभक्ष्येन क्षिप्रदिच्छति ॥ २१ ॥

विरिचनं पित्तहरणमिति ।—पित्तहरणमधुरगणोपेतम् । सन्तर्पणं लाजमधुरपत्रं
मिति ।—लाजशुभ्रमधुभ्या निर्मितं सन्तर्पणम् । यवस्य पेयामिति ।—यवस्य शवाणम् ॥

२२ ॥ २३ ॥
धात्रा रसमित्यादि ।—शोणितपम् । धात्राः स्वरसः, विदार्या चपि स्वरसः
प्रायन्तीगोस्तनी, जायः, शर्करा च सर्वत्र प्रथेया बोध्या ॥ २४ ॥

शतावरीरसमित्यादि ।—स्पष्टम् ॥ २५ ॥
वृहत्यामित्यादि ।—वृक्षरालिका खानरभिदा ॥ २६ ॥

मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुकायस्तथापरः ।

सत्तारो मधुना पीतः पार्श्वहृदस्त्रिशूलनुत् ॥ ३८ ॥

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।

सेथ्यमामहरं सर्वं यदग्निबलवर्द्धनम् ॥ ४० ॥

दिग्गुदि—सहिङ्गुतुम्बुरुथ्योप-यमानीचित्रकाभयाः ।

सत्तारलवणाद्यूर्णं पिवेत् प्रातः सुखाब्जना ।

विश्वमूत्रानिलशूत्रघ्नं पाचनं वृद्धिदीपनम् ॥ ४१ ॥

भावीबीजम्—पट्टपलं शुद्धमण्डूरं यवस्य कुडवं तथा ।

पाकाय नीरप्रस्थार्धं दद्यात् पादावशिपितम् ॥

शतमूलीरसस्याष्टावामलक्या रसस्तथा ।

तथा दधिपयोभूमि-कुष्माण्डस्य चतुष्पलम् ॥

चतुष्पलं सर्पिरिहुरसं दद्याद्विचक्षणः ।

प्रक्षिपेज्जीरकं धान्यं त्रिजातं करिपिप्पलीम् ॥

मुस्तं, हरीतकीश्चैव अभ्रं लोहं कटुत्रयम् ।

रेणुकं विफलाश्चैव तालीशं नागकेशरम् ॥

प्रत्येकं कार्पिकं चूर्णं पेययित्वा विनिक्षिपेत् ।

भोजनादौ तथा मध्ये चान्ते चैव समाहितः ॥

तोलैकं भक्षयेच्चानु पेयं नित्यं पयस्तथा ।

शूलमष्टविधं हन्ति माध्यासाध्यमयापि वा ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥

परिणामसमुत्पाद्यं अन्नद्रवसमुद्भवान् ।

• हृन्द्जान् पक्षिशूलांश्च अन्नपित्तं सुदारुणम् ।

सर्वशूलहरं त्रेष्ठं धात्रीनीहमिदं स्मृतम् ॥ ४२ ॥

मातुलुङ्गरस इति ।—मातुलुङ्गमूत्रकायः । योमरुधिःपि मधुयवपारी प्रसेष्यौ ॥३८॥

आमशूत्र इत्यादौ ।—आमहरं भूत्वा यदग्निशक्तिहरं भवति पचकोपादि, तत्र

सिद्धं, न तु सुतादि ॥ ४० ॥

शूलम्—शक्तिद्रव्यविशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

चित्रकग्रन्थिकैरण्ड-शुण्ठीधान्यं जलैः शृतम् ।
 शूलानाहृषियन्धेषु सहिद्रुविडसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरश्च चतुःसमम् ।
 अंशं शूलं जयत्याशु मन्दस्याग्नेश्च टीपनम् ॥ ४४ ॥
 समाचिकं बृहत्यादिं पिबेत् पित्तानिलात्मके ।
 व्यामिश्रं वा विधिं कुर्याच्छूले पित्तानिलात्मके ॥
 पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता श्रुत्यक् ।
 एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ ४५ ॥
 पटोलत्रिफलारिष्ट-क्वाथं मधुयुतं पिबेत् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दि-दाहशूलोपशान्तये ॥ ४६ ॥
 रसोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाहितः ।
 वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्तुं वज्रिटीपनम् ॥ ४७ ॥

इन्द्रियादि — विश्वोरुवृकदशमूलयवाभसा तु
 द्विचारद्विद्रुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
 चूर्णं पिबेद् हृदयपार्श्वकटीग्रहाम-
 पक्काशयांसभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥

चित्रकैत्यादी ।—वज्रिकं पिपलीमूलम् । सहिद्रुविडसैन्धवमित्यत्र सहिद्रु-
 विडदाडिममिति केचित् पठन्ति ॥ ४३ ॥

दीप्यकं—यमानो, मन्दस्यातिमन्दस्य ॥ ४४ ॥

समाचिकं बृहत्यादिमिति ।—बृहत्यो गोशरैरश्वेत्यादिना पूर्वमुक्तम् ; अन्ये तु—
 सविपातज्वरोक्त बृहत्यादिकमाहः । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । इन्द्रजयलचिकित्सा-
 भाह, —व्यामिश्रमित्यादि ॥ ४५ ॥

पटोलेत्यादी ।—परलो निम्बः ॥ ४६ ॥

रसोनमित्यादि ।—निसुवपिटरसोन भावा ६, मद्य पत्र १ ॥ ४७ ॥

विडोरुवृकैत्यादि ।—अश्वसैति ।—कामेन । अत्र द्विद्रुश्रीचर्चलमित्यादि वक्ष्यमाणयोरे
 समुदितदशमूलयवशरीरयोः प्रत्येकं तुल्यभागेन इत्याना व्यवहारदर्शनत्वादापि मदीव
 मानमाह श्रीकण्ठः । तेन विश्वोरुवृकदशमूलानां मिलितानामेको भागः, यवश्च

कायेन चूर्णपानं यत् तत्र काथप्रधानता ।

प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः ॥ ४८ ॥

रवकादिः—चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानाम्

शुण्ठाम्बुना कफसमीरणसम्भवासु ।

हृत्पार्श्वपृष्ठजठराग्निविच्छिकासु

पेयं तथा यवसेन तु विड्विषन्धे ॥

समं शुण्ठाम्बुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।

तेनास्पमानमेवात्र हिङ्गु सम्परिदीयते ॥ ४९ ॥

हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या-विड्वसैन्धवंतुम्बुरु ।

पोष्करञ्च पिवेच्चूर्णं दशमूलयवाभसा ॥

पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांस-शूले तन्द्रापतानकै ।

शोथे श्लेष्मप्रसेके च कर्णरोगे च शस्यते ॥ ५० ॥

एरुसतकम्—एरुण्ड विल्ववृद्धतीक्ष्णमातुलुङ्ग-

पाषाणभित्तिकटमूलकतः कषायः ।

सञ्चारहिङ्गुलवणोरुयुतैलमिश्रः

श्लेष्मसमीद्रहृदयस्तनुरुक्षु पेयः ॥ ५१ ॥

चापरो भाग इति । अथकारोऽपि इत्यनेन । विचारादयस्तु प्रसेपविषये प्रयोग्याः,
न तु “पातव्येषु चतुर्द्रवः” इति परिभाषया ; एवं नञामासेत्पि ।
एतदीवाह—कायेन चूर्णपानं यदित्यादि ।—चस्यादेस्तु अत्रातीसारविक्रियाया-
संबोधकः इति ॥ ४८ ॥

चूर्णं सममित्यादि ।—रुचकं सौवर्चलम् । गोष्णत्वेन शुण्ठाः कषोडंभ्याम्बु
वा क्वाथः । प्रसेपः सौवर्चलं माषा १, शुण्ठीचूर्णं माषा २, हिङ्गु रति १ । एवं
यवसेनेति यवकायेन । समं शुण्ठाम्बुनेति ।—सममन्दस्य तुल्यादेत्वे हिङ्गुनोऽपि
रुचकमपीवधसमानत्वेन बहुमानता स्यादतः सममिति परं सहाय्ये एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हिङ्गुसौवर्चलमित्यादी ।—दशमूलयवाभसिति ।—दशमूलयवयोर्दण्डोः क्वाथः ;
तिन प्रत्येकं दशमूल १ माषा ७ रति, यवतम्बुरु १ कर्षः, पाकाथं ७ नञ् अत्राव
१, श्लेष्म पत्र २ । श्लेष्म विवर्धितं हिङ्गुदीर्घं प्रसेपः ॥ ५० ॥

एरुण्डोऽदी ।—मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य मूलं, पाषाणमित्त्वं पाषाणमिदं ;
विचटो मोक्षरसस्य मूलम् । एरुण्डमतं सौवर्चलं, न तु सौवर्चलं, सौवर्चलम्

हिङ्ग त्रिकटुकं कुष्ठं यवचारोऽथ सैन्धवम् ।

मातुलुङ्गरसोपेतं म्लीहशूलापहं रजः ॥ ५२ ॥

दग्धमनिर्गतधूमं मृगशृङ्गं गोघृतेन सह पीतम् ।

हृदयनितम्बजशूलं हरति शिखी दारुनिवहमिव ॥ ५३ ॥

क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।

क्षपयत्यचिरान्नियतं लीहाजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ५४ ॥

विदारोदाङ्गिमरसः सञ्चोपलवणान्वितः ।

चोद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम् ॥ ५५ ॥

एरण्डदादशकम्—

एरण्डफलमूलानि वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुरालिका ॥

तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवचारयुतं पिवेत् ।

पृथग्दापभवं शूलं हन्यात् सर्वभयं तथा ॥ ५६ ॥

संयुक्तसौलेनैरण्डकस्य चेति नागार्जुनसंवादात् । अयं बीज आनवाते चन्द्राटेन लिखितः ।

अतस्तत्रापि युज्यते ॥ ५१ ॥

हिङ्ग त्रिकटुकमित्यादौ ।—मातुलुङ्गरसो—मातुलुङ्गफलाकायः । अन्ये तु—मातुलुङ्गफलरसमित्याहुः ॥ ५२ ॥

दग्धमित्यादि ।—मृगशृङ्ग—हरिणशृङ्गम्, तत्र चूर्णोक्त्यान्तर्धमं यदा स्वात् तथा दग्धव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

क्रिमिरिपुचूर्णमित्यादौ ।—स्वरसेनेति—वङ्गसेनस्य वङ्गपत्रस्य स्वरसेनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विदारोदादि ।—विदारो—पञ्जदाङ्गिमफलादौः स्वरसः ; भूमिकृष्णान्तरसं पञ्जदाङ्गिमफलरसः । मयेक कर्प २, त्रिकटु सैन्धव मयेक माषा १, मधु माषा ४ ॥ ५५ ॥

एरण्डदादशकम् ।—एरण्डस्य फलं सूत्रस्य । पर्णिन्ययतसः, शालपर्णी मुहपर्णी पुत्रिपर्णी-नाशपर्णीमेदात् । सहदेवा—दण्डोत्पलमेदः । सिंहपुच्छी—प्रश्निसर्षोमेदः, सा च कलम्बुरवसहदेवोत्पला काटकासिंहपुच्छीति ख्याता । इक्षुरालिका लटा वा नह इति नागा ख्याता खगडी । अन्ये तु इक्षुरालिकाख्याने इक्षुरस्य पत्रति । एवं सुशुतमतानुवादी चन्द्राटोऽपि ॥ ५६ ॥

गोमूत्रशुद्धमण्डुरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।

विलिहन् मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५७ ॥

शङ्खचूर्णं सलवणं सङ्घिह्णं व्योषसंयुतम् ।

अण्णोदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ५८ ॥

तौष्ण्यायसूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।

प्रयोन्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ ५९ ॥

भूत्वान्तःपाचितां शुष्कां लौहचूर्णसमन्विताम् ।

सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ६० ॥

दाधिकं घृतम्—

पिप्पली नागरं विष्वं कारवी चव्यचित्तकम् ।

हिङ्गदाडिमहचास्र-वघाक्षाराग्नवेतसम् ॥

गोमूत्रशुद्धेत्यादि ।—गोमूत्रे सप्तधा निर्वापणेन शङ्खं मण्डुरं मिलितत्रिफलाचूर्णसंयुतं पञ्च-षट्-सप्तमाषकाणामन्यतममानेनोपयोज्यम् ॥ ५७ ॥

शङ्खचूर्णमित्यादि ।—मनाग् दग्धस्य शङ्खस्य चूर्णे शङ्खनि । अथ मापकमीकं किञ्चिदधिकं वा, लवणव्योषयोश्च मिलित्वा मापद्वयं, द्विगुणो रक्तिद्वयं त्रयं वा पिबेदित्यर्थः । अन्ये तु—भायानुक्तेः सर्वमेव सममिति वदन्ति । श्रेष्ठोत्तरेत्यं योगः ॥ ५८ ॥

तौष्ण्याय इत्यादि ।—भारितपुटितवज्रनीहचूर्णं कथं १, माषा ८, त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं माषा ८ ; मिलितचूर्णाच्च द्वाष्टं रति ४ । घृतमधुनो दत्त्वा लौहमुद्गरेण सम्यहं भक्षयोज्यम् । माषादिविधिय लोहात्करवत् । अन्ये तु—त्रिफलाया एकभागसमं लौहचूर्णं मिति वदन्ति । त्रिफलाकाषभावित्रीहपविक्रया अयं योगी यदि क्षिपते, तदा द्वि-वि-चगुर्मापकोपयोगः ॥ ५९ ॥

भूत्वान्तःपाचितामिति ।—गोमूत्रेषोत्स्विद्राम् । लौहचूर्णेन सङ्घिह्णं मूत्रे पाचितमित्यर्थे । ट्ष्णामित्यातपशोदात् । लौहचूर्णसमन्वितामिति—लौहचूर्णं च इरी-तकीचूर्णसंयुतम् । सगुडामिति—चूर्णद्वयसगुडाम् । अन्ये तु—लौहचूर्णं गुडरीतकीनां प्रत्येकं समानत्वमित्याहुः ॥ ६० ॥

दाधिकं घृतम् ।—विन्—विन्वस्य दूष्यम् ; कृत्स्नवपणु लौहचूर्णमिदः । उन्नं द्वि,—

वर्षाम्भूक्तण्डलवणमजाजी बीजपूरकम् ।
 दधि त्रिगुणितं सर्पिस्तत्सिद्धं दाधिकम् घृतम् ॥
 गुल्मार्गःप्लीहद्वत्यार्ख-शूलयोनिरुजापहम् ।
 दोषसंगमनं येहं दाधिकं परमं स्मृतम् ॥
 कम्बलावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
 कटुतैलाक्तशक्तूनां धूपः शूलहरः परः ॥ ६२ ॥
 व्यायामं सैथनं सख्यं लवणं कटु वैदलम् ।
 वेगरोधं शुचं क्रीधं वर्जयेच्छूलवान् नरः ॥ ६३ ॥'

इति शूल-चिकित्सा ॥

अथ परिणाम-शूलचिकित्सा ।

वमनं तिक्तमधुरैर्विरिकयापि शस्यते ।
 वस्तयथ हृिताः शूले परिणाम समुद्भवे ॥ १ ॥

“न कालववसे गन्धः सौवर्चलमुषो हि सः” इति । उपार्खं—महाद्रंशम् ;
 बीजपूरकं—बीजपूरकमूलम् । दध्ना त्रिगुणेनैव पाकः । सरसुषीरमाङ्गुथे-
 रित्वादि परिभाषावचनानु चतुर्गुणजलदानार्थमुक्तम्, किन्तु प्रायो न समाश्रियते ॥ ६१ ॥

कम्बलेत्यादि ।—प्राणायाममित्युक्त्वासावरोधनम् ॥ ६२ ॥

कटु वैदलमित्यत्र शूलि वैदलमिति पाठे—शूलं जलत्वेन इह अक्षीति शूलि,
 वैदलविशेषणम् ॥ ६३ ॥

इति शूलचिकित्सा विवृतिः ।

शूलविशेषणान् परिणामशूलमाह, वमनमित्यादि ।—चकाराङ्गुणमपि बोध्यम् ।
 तथा वस्तयोऽपि मापुनैरिकादयोऽव श्रेयाः । उक्तं हि—“लङ्घनं वमनं शर्षं विरि-
 यानुशासनम् । निरुद्धो वाग्निगन्धादिर्मापुनैरिकावस्तयः” इति । मापुनैरिका-
 वस्तयश्च मापुनैरिमथानाः सुसुतीकाः । उक्तं हि—“द्वयान्मधु च तैलञ्च प्राधान्येन

विडङ्गादिमोदकः ।

विडङ्गतण्डुलव्योषं त्रिसृहन्तीसचित्तकम् ।

सर्वाण्येतानि संहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥

गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।

उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥

जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ २ ॥

नागरगुडतिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।

उग्रं परिणतिशूलं तस्यापैतिःसप्तरात्रेण ॥ ३ ॥

शम्बूकजं भक्ष्य पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।

पक्तिजं विनिहस्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ४ ॥

अक्षधात्रप्रभयाकृष्णा-चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ।

दधानूनसरेणाद्यात् सतीनयवशक्तुकान् ॥

अचिरान्म्रच्यते शूलाद्रोऽन्नपरिवर्त्तजात् ॥ ५ ॥

तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभक्ष्यनाम् ।

द्विभागगुडसंयुक्तां गुडीं कृत्वाक्षभागिकाम् ॥

शीताम्बुपानं पूर्वाह्णे भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।

प्रदीपने । माधुर्येनिकनियेवं भिषग्भिर्बलिदृश्यते ॥" तत्रामाययष्ये दोषे लङ्गनवमने ; पथ्यमानाशयस्ये तु विरेकनिवृद्धौ ; पक्काययस्ये आनुशामनमिति विरचयिवेकः ३१४

विडङ्गेत्यादौ ।—विडङ्गतण्डुलं—विडङ्गस्य निम्बुपमारभागः । मोदकत्वादस द्विगुणो गुडः । नागरत्यादि ।—नागरादिकश्च सुत्कारिकावद् यशगुडश्च वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत् । गुण्डोचूर्णं कर्षं १, पुरातनगुड कर्षं १, तिलचूर्णं पल १, शय्यदृग्ध शराव २ ॥ २ ॥ ३ ॥

शम्बूकजमित्यादि ।—निर्मांसं शम्बूकमैकं इयं वा मधीकृत्य उष्णाम्बुना योजयित्वा घृताभ्यक्तमुखकुङ्करेण पेयम् । अयं योगः कफि ॥ ४ ॥

अक्ष्यादौ ।—अक्षुनसरेण अक्षुण्णतर्षदभावेनेत्यर्थः । अन्नसरेणेति पाठे—स एतदर्थः । सतीनो वस्तुलकलायः । अन्नपरिवर्त्तोऽन्नपरिणामः ॥ ५ ॥

सायाङ्गे रसकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्जयात् ।

परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ॥ ६ ॥

शम्बूकं द्वापणञ्चैव पञ्चैव लक्षणानि च ।

समांशां गुडिकां कृत्वा कलम्बूकरसेन वा ॥

प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम् ।

शूलादिसुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ ७ ॥

यः पिबति सप्तरात्रं शकूनिकान् कलाययूपेण ।

स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ॥ ८ ॥

लौहचूर्णं वरायुक्तं विलोढं मधुसर्पिषा ।

परिणामशूलं शमयेत् तन्मूलं वा प्रयोजितम् ॥ ९ ॥

विलोढादि ।—तिलादीनां शम्बूकमणानां समभागः । मिलितचूर्णपेषणा च युक्तस्य भागद्वयम् । रसकनिति कांठरसम् ॥ ६ ॥

शम्बूकमित्यादी ।—कलम्बूकरसेन वेति—शब्दः 'पूर्वयोगपेषणा । शम्बूकादिषु कलम्बूकरसेन संसर्गं चतुर्भाषिका गुडिका कार्या । अतः केवलशम्बूकशब्देन शम्बूकमण्यं शब्दमि, युक्तश्चेतम् तन्वानरसंवादात् । तथाच—“सपञ्चलवर्षे व्योष-
वर्षे शम्बूकमण्यमि । गुडिका पक्तिशुद्धी कलम्बूकरसे' कृता ॥” इति । शकूनिति—
द्वयशकून् । एकानिति—केवलान् । कलाययूपः कर्तुलकलाययूपः । अयं योग-
विमलकशूलै युक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

लौहचूर्णमित्यादि ।—वरा—विकला । लौहचूर्णस्यैकी भागः ; विकलायाश्च प्रत्येकं लौहचूर्णसमभागत्वम् । तन्मूलं वेति ।—लौहमूलं, तदपि वरायुक्तनिति बोध्यम् । लौहमूलस्य तु मिलितविकलानुत्थभाग । मारितपुटितलौहचूर्णं माया ८, विकला-
चूर्णं प्रत्येकं माया ८ । अथे तु लौहचूर्णस्य महावीर्यत्वात् व्याधिप्रत्य-
नीकत्वाच्च प्राधान्यनिति कृत्वा निमित्तविकलाचूर्णसमत्वमित्याहः । तन्मते—लौहचूर्णं
कणं १ तोला १, विकलाचूर्णं प्रत्येकं तोला १, मिलितचूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टय
शुद्धीत्वा घृतमधुर्भां संसर्गं लेह्यम् । लौहान्तरवत् चीरे पट्टिगुणं चतुःपट्टिगुणं
वाऽनुपेयम् । दिनतथानन्तरं रक्तिद्वयेन इदिसौंस्कृत्यं यावत् । सर्वत्रपरं लौहा-
न्तरवत् । तथा शीबितमधुरं पत्र १, निमित्तविकलाचूर्णं पत्र १, ततो
मिलितचूर्णात् ८ माया मधुशुद्धत्वात् लेह्यम् ॥ ९ ॥

क्षुण्णभयालीहचूर्णं गुडनेन सह भक्षयेत् ।
 पक्तिशूलं निहन्त्येतज्जठराख्यग्निमन्दताम् ॥
 आमवातविकारांश्च स्थूलैश्चैवापकर्षति ॥ १० ॥
 पथ्यालीहरजःशुण्ठी-चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।
 परिणामरुजं हन्ति घातपित्तकफात्मिकाम् ॥ ११ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णम्—

सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रक्षकं रौमकं विडम् ।
 दन्ती लीहरजः किट्टं त्रिष्टक्कूरणकं समम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 तद्वययाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्येन वारिणा ।
 जीर्णंऽजीर्णं तु भुञ्जीत मांसादि घृतसाधितम् ॥
 नाभिशूलं यक्षच्छूलं गुल्मप्लीहघ्नतश्च यत् ।
 विद्रध्यष्ठीलिकां हन्ति कफवातोद्भवं तथा ॥
 शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ।
 परिणामसमुत्पत्त्यस्य विशेषेणान्तकृन्मत्तम् ॥ १२ ॥
 नारिकेलं सतोयश्च लवणेन प्रपूरितम् ।

क्षुण्णव्यादिः—प्रत्येकं समो भाग इति नियमः । अथ तु—मिथितसर्वचूर्णसमं
 श्लोचचूर्णमित्याहुः ॥ १० ॥

पथ्येत्यादिः—अथापि हरीतकीशुण्ठीमिथितचूर्णेन समं श्लोचचूर्णं यावत् ।
 प्रयोगश्च नवाग्रसादिर्वदित्याहुः । नियमस्तु पथ्यादीनां तयाषां प्रत्येकं समभागता-
 गाह ॥ ११ ॥

सामुद्रमित्यादीः—सामुद्र—करकचं, रक्षकं—सौवर्चलं; रौमकं—दमानदीभवं,
 तदभावे श्यामरिलवणम् । लीहरजश्च नारितपुटितं श्लोचचूर्णम् । किट्टश्च
 गोमूत्रशीघ्रितमण्डूरचूर्णम् । दधिगोमूत्रपयसेति—दध्यादिवयं मिलित्वा चतुर्णं
 मिथितचूर्णसमं वा दत्त्वा सर्वमेव चूर्णमैकीकृत्य पक्वयम् अथ चूर्णभावात् ।
 अथहारस्तु दध्यादिना चतुर्गुणैः ॥ १२ ॥

धिपातमग्निना मम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥

पातिकं पैत्तिकश्चैव शैषिकं माद्यिपातियाम् ॥ १२ ॥

मत्तानृतं श्लोहम्—

मधुकं द्विफलाघूर्णमयोरजः समं निहन् ।

मधुमर्षियुतं मम्यग् गण्यं क्षीरं पिपेदनु ॥

हृदि मतिमिरां शूलमस्त्रपिचां क्षरं क्रमम् ।

अनाहं मूत्रमद्रश्च शीयश्चैव निहन्ति सः ॥ १४ ॥

गुड़पिप्पलीहृतम्—

मपिप्पलीगुडं मर्षिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहस्यस्त्रपिचाश्च शूलश्च परिणामजम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीहृतम्—

तायेन कल्हेन च पिप्पलीनाम्

निहं हृतं माद्यिकमप्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानप्य निहस्ययम्यम्

शूलं प्रहृहं परिणाममंघ्रम् ॥ १६ ॥

कोनादिमण्डूरम्—

कोनाद्यन्यकयुङ्गवेरचपलाचारैः समं घूर्णितम्

मण्डूरं सुरभीजनिऽटगुणिते पक्षाद्य सान्द्रौहतम् ।

तं श्लाघेदग्नादिमध्यपिरसौ प्रायेण दुग्धाद्यभुग्-

जितुं पातकफामयान् परिणती शूलश्च शूलानि च ॥ १७ ॥

परिहस्यमिवादि ।—परिहस्यमिह एतन्नम् ॥ १२ ॥

मधुमर्षिवादी ।—मधुमर्षिः, हृदिमिति मिलितकर्मधुर्ममं श्लोहरत्, । अहं तं क-

प्र एवमं श्लोहरत्तम् । अहं तं कर्मधुर्ममं श्लोहरत्, । अहं तं क-

परिहस्यमिहमिति—मिहमिहमिति अहं ॥ १३ ॥

अहं तं कर्मधुर्ममं श्लोहरत्, । अहं तं कर्मधुर्ममं श्लोहरत्, । अहं तं क-

कोनादि ।—कोना—कोना; अरणा—निहस्य; वादी—परिहस्य; । समं

घूर्णितं मण्डूरमिति ।—अहं तं कर्मधुर्ममं श्लोहरत्, । अहं तं कर्मधुर्ममं श्लोहरत्, । अहं तं क-

भीमवटकमण्डूरम् ।

कोलाग्रन्यिकसहितैर्विश्लोषधमागधीयवचारैः ।
 प्रस्थमयोमत्तरजसां पलिकांशैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥
 अष्टगुणमूत्रयुक्तं क्रमपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।
 कोलप्रमाणवटिकास्त्रिस्रो भोज्यादिमध्यविरतौ च ॥
 रससर्पिर्यूपपयोमांसैरश्रन् नरो निवारयति ।
 अन्नविवर्त्तनशूलं गुल्मं प्रीहाग्निसादांश्च ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रार्द्धाट्टके पचेत् ।
 क्षीरप्रस्थेन तत् सिद्धं पक्षिशूलहरं नृणाम् ॥ १९ ॥

चविकादिमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
 चविकानागरचार-पिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥
 मञ्जरीं निक्षिपेत् तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
 गुडिकाः कल्पयेत् तेन पक्षिशूलनिवारिणीः ॥ २० ॥
 मण्डूरं श्रावितं पत्रौ लोहजां वा गुडेन तु ।
 भक्षयेन्मथ्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥ २१ ॥

इति मण्डूरपेयशा । आमश्रवाके कोलादिचूर्णं प्रसेष्यम् । समुदितर्णपेयशाऽष्ट-
 गुणं गोमूत्रनिद्याहरस्ये । श्वनिगि—साग्निगतिकं, शूलानि चेति वातजादीनि ॥ १७ ॥

भीमवटकमण्डूरे ।—कोलप्रमाणा इति ।—निक्षिप्त्वा अष्टमापकमानाः । त्रैनाष्टमाप-
 कौरेष तिस्रो वटिकाः काश्याः । व्यग्रहारम्बु द्वि वि-चतुर्मांसकैरिति । अथापि मुद्गस्ता-
 गुपल पूत्रेवम् । अन्नविवर्त्तनशूलं—परिणामशूलम् ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

लौहकिट्टेत्यादी ।—चविकाद्याने चपलापात्रेऽपि चविकैवादेः, इतिदिप्यशौ इत्यस्ये ।

शतावरीमण्डूरम्—

संशोध्य चूर्णितं हत्वा मण्डूरस्य पलायकम् ।
 शतावरीरसस्याष्टौ दध्नुः पयसस्तथा ॥
 पलान्यादाय चत्वारि तथा गन्धस्य सर्षपः ।
 विपचेत् सर्वमैकध्वं यावत् पिण्डत्वमागतम् ॥
 सिद्धन्तु भक्षयेन्नाथे भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
 वातामकं पित्तभयं शूलञ्च परिणामजम् ।
 निहत्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥ २२ ॥

तारामण्डूरगुटः—

विडङ्गं चित्रकं चय्यं विफलात्रूपणानि च ।
 नवभागानि चैतानि लौहकिट्टसमानि च ॥
 गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूर्त्वार्षिकगुडान्वितम् ।
 शनैर्मृदग्निना पक्षा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥
 स्त्रिंशे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।
 प्राज्ञाध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥
 योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।
 कामनां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं क्रिमिगुल्मोदराणि च ।
 नाशयेद्वस्त्रपित्तञ्च स्थोस्यञ्चैवापकर्षति ॥

मण्डूरानिवादी ।—शोचजा पत्नी दध्नुःपाण्डुरादिजा सामान्यलोचजा वा पत्नी पुटादि-
 शोविता यास्या ॥ २१ ॥

शतावरीमण्डूरे ।—अग्रतोऽपि चेति ।—वायव्यः समुच्चये, तेन भोजनान्ते भोजनमध्ये
 भोजनस्याग्रतश्च भक्षयेत् इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तारामण्डूरे—नवभागानि चैतानीति ।—विडङ्गादीनां प्रत्येकमैकभागतया नव
 भागा यास्याः, इत्यन्वयः । तेन चत्वारि भागैः प्रवेद्याः । लौहकिट्टसमानि चेति ।—
 लौहकिट्टस्यापि नवभागत्वम् । गोमूत्रं द्विगुणमिति ।—निमित्तपूर्णम् । अथ पलो-

वर्जयेच्छुष्कगाकानि विदाह्यन्तकटूनि च ।
पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंश्रकः ॥
शूलार्त्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्त्तितः ॥ २३ ॥

राममण्डूरम्—

वशिरं श्वेतवाद्यालं मधुपर्णी मयूरकम् ।
तण्डलीयञ्च कर्पाईं दध्वाधयोर्द्धमेव च ॥
पाकं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।
अन्तर्वाप्यमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥
विचूर्ण्य द्विगुणेनैव गुडेन सुविमर्दितम् ।
भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्पं त्रिभण्णतः ॥
तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वार्ध्यमङ्गकमत्र तु ।
अस्त्रपित्ते च शूले च हितमेतद् यथाऽमृतम् ॥ २४ ॥

हृहच्छतावरीमण्डूरम्—

शतावरीरमप्रस्थे प्रस्थे च सुरभीजले ।
अजायाः पयसः प्रस्थे प्रस्थे धात्रीरमस्य च ॥
सौहृदिकिट्टपलान्यष्टौ शर्करायाश्च षोडश ।
गन्धाश्मकुडवञ्चैत्र पचेन्मृदग्निना शनैः ॥
सिद्धशीते घटे नीते चूर्णानीमानि दापयेत् ।
विडङ्गत्रिफलाश्योप-थमानीगजपिप्पली-
द्विजीरकघनानाञ्च श्लक्ष्ण्यक्षसमानि च ।

प्रेक्षागतमानवात् तथैव व्यवहारोऽत्र हेतुण्यम् । मूत्रार्दिकगुडान्तितमिति ।—सर्व-
भूर्णमभो गुड इत्यर्थः । कोनमातवेति अटमात्रकमापेन ॥ २३ ॥

वशिरमित्यादि ।—वशिरं—सूर्यावर्तः ; मधुपर्णी—गुडूची ; मयूरकम्—अपामार्गः ।
“पाकं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम्” इति ।—गोमूत्रमभ्यस्य दध्वा दिनद्वयं
पक्त्वा, यथा मण्डूरं न दद्यात् । गोमूत्रेण एकद्वयं बहुतरं न दीयं, तथा सन्वतान-
धारणं कर्तुंमशक्यमिति । अत्रतार्थं शरावेण विधाय दिनद्वयं स्थाप्यम् ; तदनु प्रत्याह्य

खाद्येदग्निबलापेक्षी भोजनादौ विचक्षणः ॥
निहन्ति पक्तिशूलञ्च भस्त्रपित्तं सुदारुणम् ।
रक्तपित्तञ्च शूलञ्च पाण्डुरोगं हस्तीमकम् ॥ २५ ॥

रसमण्डूरम्—

कुडवं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाश्म लोहकिट्टञ्च ।
शुहरसस्याद्विपलं भृङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य ॥
प्रस्योन्मितञ्च दत्त्वा लोहे पात्रेऽथ दण्डसङ्घट्टम् ।
शुष्कं घृतमधुयुक्तं मृदितं स्याप्यञ्च भाजने स्त्रिण्धे ॥
उपयुक्तमेतदचिगन्निहन्ति कफपित्तजान् रोगान् ।
शूलं तयाऽभस्त्रपित्तं ग्रहणीञ्च कामलामुग्राम् ॥ २६ ॥

त्रिफलालोहः—

अक्षामलकशिवानां स्वरसैय पक्तं सुलोहजचूर्णम् ।
सगुडं यद्युपभुङ्क्ते मुञ्चति शूली त्रिदोषजं शूलम् ॥ २७ ॥

शोधयित्वा यावत् ॥ भवा कर्षं विभागत इति ।—कर्षमेव भागवय कृत्वा स्वायम् ;
व्यवहारस्तु माषकचतुष्टयेन । वायोऽमयकमिति—वदतीतिनिङ्गीकलादिकम् । रामकृत-
त्वादानमण्डूरमेतत् ॥ २४ । २५ ॥

कुडवमित्यादौ ।—गन्धाश्म— शोधितगन्धकचूर्णं द्विपलं, तथा शोधितलोह-
मलञ्च द्विपलमित्यर्थः । रसगन्धकौ कञ्जलीकृत्य इरीतकीमण्डूरचूर्णाभ्यां सह
निशीकृत्य भृङ्गराजस्वरसं केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रत्यभारं दत्त्वा लोहपात्रे
भीष्टदण्डेनैव तावदपेक्षीयं दाव्यर्णप्रायं भवति । अतः प्रथमतः रक्तिचतुष्टयं
ग्रहणीला घृतमधुभ्यां सम्मर्षं लेह्यम् । शौरादिकमनुपेयम् । दान्तरं रक्तिदयं कृत्वा
बद्धिर्माषकद्वयं यावत् ॥ २६ ॥

अक्षामलकेश्यादौ ।—स्वरसैरिति ।—निहित्वा चतुर्गुणैः ; प्रत्येकमित्यर्थः । व्य-
वहारस्तु पूर्वैरेव । स्वरसाभावे कायः । सगुडमिति ।—लोहजःक्षमगुडम् । पाकयावत्
सुदया । तदन्तः—“गुडादि प्रविशेद्वयं तत्र पाकय सुदया” । लोहान्तरविधिरन् १९०५

लौहगुड़िका ।

लौहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्त्रयस्तथा ।
 गुड़स्याष्टौ तथा भागा गुड़ान्मूत्रं चतुर्गुणम् ॥
 एतत् सर्वञ्च विपचेद्गुड़पाकविधानवित् ।
 लिहेच्च तद् यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ २८ ॥

धात्रीलौहम्—

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य ।
 यष्टीमधुकरजय द्विपलं दद्यादुपले घृष्टम् ॥
 अमृताकायेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च समाह्वम् ।
 चण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥
 घृतमधुना सह युक्तं भक्तादौ मध्यतोऽन्ते च ।
 त्रीनपि वारांन् खादेत् पथं दोषानुबन्धेन ॥
 भक्त्यास्यादौ नाशयति व्याधीन् पित्तानिलोद्भवान् ।
 मध्येऽन्नविष्टम् जयति नृणां विदह्यते नासम् ॥
 पानाश्रक्तान् दोषान् भुक्तयन्ते शीलितं जयति ।
 एवं जीर्यति चात्रे शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥
 हरति सहसा युक्तो योगथायं जरत्पित्तम् ।
 चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भवान् जयेद्रोगान् ।
 प्रसादयत्यपि रक्तां पाण्डुत्वं कामलां जयति ॥ २९ ॥

लौहाशृतम्—

तनूनि लौहपत्राणि तिनोक्तेधममानि च ।

लौहशैवादि ।—भाग इति ।—एको भागः, त्रिफलायास्त्रय इति त्रिज्जिवा ।

विपचेत् रक्तिषुष्टवादिभिरुक्तैः ॥ २८ ॥

धात्रीत्यादि ।—अमृताकायेन—भामन्तीकायेन । अन्ते समस्तां गुडभीमाहः ।

अश्वत्थारम्भु पूर्वेष्वेव । जरत्पित्तम्—अजरितम् ॥ २९ ॥

कमिकामूनकल्केन संनिष्य सर्पपेण वा ॥
 विगोप्य सूर्यकिरणैः पुनरेवायत्नेपयेत् ।
 त्रिफलाया जले धातं निर्वाप्य च पुनः पुनः ॥
 सतः मधुर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु छानयेत् ।
 भक्षयेन्मधुसर्पिभ्यां यद्यग्नेरतत् प्रयोजयेत् ॥
 मापकं त्रिगुणं वायु चतुर्गणमद्यापि वा ।
 छागस्य पयसः कुर्यादनुपानमभावतः ॥
 गद्यां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणेन च ।
 पक्तिशूलं निहन्त्येतास्मासेनैकेन निश्चितम् ।
 नाहामृतमिदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
 ककारपूर्वकं यच्च यत्नान्नं परिकीर्तितम् ।
 सेव्यं तत्र भवेदत्र मांसश्चानूपसम्भयम् ॥ ३० ॥

खण्डामनकी—

खिन्नपोडितकुसाण्डात् तुनाईं भृष्टमाज्यतः ।
 प्रस्यार्द्धं खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥
 प्रस्ये सुखिन्नकुसाण्ड-रसप्रस्ये विधेयम् ।
 टर्ष्यां पाकं गते तस्मिंश्चूर्णिकृत्य विनिक्षिपेत् ॥
 द्वे द्वे पले कणाजाजो-शुशुहोनां सरिचस्य च ।
 पन्नं तालीशधन्वाक-चातुर्जातकमुस्तकम् ।
 कर्पप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्यार्द्धं भाचिकस्य च ॥

तदूनोवादि ।—कमिकामूनकल्केन श्रेष्ठसंमूलकल्केन, श्रेष्ठसर्पपेण वा पुनः पुनः, परिनिष्य पुनः पुनश्चापि संनीष्य, ततो पुनः पुनः, दग्ध्वा त्रिफलाकाचे निर्वाप्य तावत् कार्शं दावत् सर्वान्मोहस्य जारणम् भवेत् । ततः प्रवाण्य संनीष्य सूर्यकिरणैः चतुष्टयादिशुभेण नवात्रसादिषट्कोपयोगः । कविश—“कमिकामूनकल्केन” इत्यत्र “श्रेष्ठसर्पपेण कल्केन परिनिष्य पुनः पुनः” इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

पक्तिशूलं निहन्येतद्दोषत्रयभवञ्च यत् ।
 हृद्यम्नपित्तमूर्च्छाय कासश्वासावरोचकम् ॥
 हृच्छूलं रक्तपित्तस्य पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंश्रितम् ॥ ३१ ॥

नारिकेलखण्डः—

कुडवमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टम्
 फलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम् ।
 निजपयसि तदेतत् प्रस्यमात्रे विपक्वम्
 गुडवदथ सुगीते शाणभागान् क्षिपेच्च ॥
 धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान्
 शाणं त्रिजातमिभकेशरवद्विचूर्णम् ।
 हन्यम्नपित्तमरुचिं चयमस्त्रपित्तम्

१. 'शूलं वमिं सकलपौरुपकारि हरि ॥ ३२ ॥

खण्डामलकां खण्डतुल्यमिति ।—खण्डस्य पचायपनानि । मरिचस्य च पनमित्य-
 भयः । तालीशादिकञ्च प्रत्येकं कर्षमानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुडवमित्यादि ।—अथ केचिन्नारिकेलस्याद्रेलेन दैगुण्यमित्यन्ति । अत एवोक्त—
 “अष्टौ पनानि कुडवो नारिकेले तदैव च” इति । ये च दैगुण्यं नेच्छन्ति तेषा-
 मग्रमभिप्रथ्यो नारिकेलस्याष्टपत्रले खण्डस्याष्टपत्रले, खण्डतुल्यमिति वचनात् ।
 अतथाव नारिकेलोदकप्रस्यस्य द्रवलेनोपादानात् पाकस्य दैगुण्यं प्रसज्येत, चतुर्गुण-
 स्तुर्गसिद्धः ; किञ्च तन्वानरि चतुर्गुण्यमुक्तं यथा,—“कुडवं नारिकेलस्य तुल्य-
 इपदि पेषितम् । गुडखण्डस्य कुडवं सर्वमेतच्चतुर्गुणे ॥ आनीद्य नारिकेलस्य
 जले सप्तप्रिया पचेत् ॥” इति । अस्मिन् वचने शर्करस्या अपि कुडवमुक्तम् ; तत्र च
 न दैगुण्यं,—“वाह्यस्तान्चणमेव न दिगुणितं ये क्षेपुजाता घना.” इत्युक्तेः । अत्र
 च खण्डतुल्यमिति पठ्यते । तथा च नारिकेलस्य शस्यकुडवाददैगुण्यं न परममथो-
 नारिकेलखण्डयोः समता स्यात्, नाप्येति ; तेन दैगुण्यभावात् एव साधीयान् ।
 “नारिकेले तथैव च” इति वाक्यं नदरणीयमात्रे प्रमाणाभावादित्याहुः । तुगा—

कलायगुड़िका—

कलायचूर्णभागी द्वी लौहचूर्णस्य चापरः ।
 कारवेक्षपनाशानां रमेनेव विमर्दितः ॥
 कर्षमानां ततश्चैकां गुड़िकां भक्षयेन्नरः ।
 मण्डागुपानाञ्जयति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ३३ ॥
 निष्ठादा वैफलं चूर्णमयचूर्णममन्वितम् ।
 यष्टिचूर्णेन वा युक्तं निष्ठात् क्षौद्रेण तद्भवे ॥ ३४ ॥
 पित्तान्तं यमनं कृत्वा कफान्तश्च विरेचनम् ।
 अन्नद्रव्ये च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
 आमपक्वागये शुद्धे गच्छेद्भद्रद्रवः शमम् ।
 मापेण्डरी सतुपिका खिन्ना सर्पिर्युता हिता ॥ ३५ ॥
 गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
 ससितं गीतदुग्धेन नृदितं वा हितं मतम् ॥
 शालितण्डुलमण्डं वा कषीष्णं सिक्घ्वर्जितम् ।
 वाय्वं क्षीरेण संसिद्धं घृतपूरं सशर्करम् ॥ ३६ ॥

वंशनीचना । नागकेसरसहितं विशात मिलित्वा शापसात्र पुनः प्राणमितुक्तेः । पीरुषं
 —युक्तम् । हारि—मनीहारि ॥ ३२ ॥

कन्ददेव्यादि ।—कलायो वर्तुलकलायः । लौहचूर्णस्य चापर इत्येको भागः ।
 पनाशानामिति—पनाशाम् । मण्डो—यवमण्डः । जरत्पित्तमण्डपित्तम् ॥ ३३ ॥

निष्ठादित्यादि ।—निहितविफलाचूर्णस्य लौहचूर्णसमन्वितम् । अन्ये तु—विफलायाः
 प्रथेक लौहचूर्णमण्डोऽय इत्याहुः । तद्भवे इति—जरत्पित्ते ॥ ३४ ॥

पित्तान्तिव्यादौ अन्नद्रव इति ।—“भुक्ते जीर्णं यजोर्षे वा यच्छूनमुपजायते”
 इत्यादिनोक्तः सूत्रविशेषोऽन्नद्रवः । मापेण्डरी सतुपिकिति ।—सतुपमापकता मापेण्डरी
 मूत्रपिष्टकविकृतिर्भक्षत्रिमेषः ॥ ३५ ॥

गोधूममण्डको—गोधूमकृतो भक्षत्रिमेष, पदिमदेशे प्रसिद्धः । ससितं वा हितं
 मतमिति ।—सदितं सदाशक्तित्त्वे । वाय्वं—यवमण्डम् । वाय्वमित्यत्र मण्डमिति पाठे—

शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमुत्कथितं पिबेत् ।
 पटोलपत्रयूपेण स्वादिञ्चणकशङ्खुमान् ॥ ३७ ॥
 अन्नद्रवे जरत्पित्ते वङ्गिर्मन्दी भवेद् यतः ।
 तस्मादवाप्तपानानि मावाहीनानि कल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 इति परिणामशूल-चिकित्सा ।

अथोदावर्त्त-चिकित्सा ।

त्रिहृतसुधापत्रतिलादिशाक-ग्राम्यौदकानूपरमैर्यवान्नाम् ।
 अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्नागुड्गभीधुपायी ॥१॥
 आस्वापनं मारुतजे सिग्धस्त्रिष्यस्य शस्यते ।
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकसु यः ॥२॥

शानितशूलकृतमण्ड इत्यर्थः ; किन्तु यत्रैव सर्वथा शूलघ्नत्वात् वाय्वमिति याद
 एव शेषान् । घृतपूरो—गोधूमचूर्णकृत घृतभट्टो भवाविशेषः ॥ ३६ ॥

पटोनेचादौ ।—शुषो मुद्गादियोगान् किवा काथः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति परिणामशूल चिकित्सा विवृतिः ।

पवनानिनाभावित्वासाधर्म्यात् शूलानन्तरमुदावर्त्तः । उदावर्त्तं हि सर्वतः शूल-
 बद्धश्लेष्मादी वायुः । यदुक्तं सुश्रुते,—“सर्वेष्वेतेषु विधिवद्दावर्त्तेषु कृतस्यः ।
 वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिप्रत्यये” ॥ इति । “उदभूतेन वेगविधारणेनाहतस्य
 निरुद्धस्य वायोरावर्त्तो वर्त्तनमुदावर्त्तः” इति निरुक्तिरस्य । विड्भिरद्यादि ।—विड्भृतसुधयोः
 पत्रम् ; आदिशब्दात् सत्रलादिपत्रपरिचयः । अन्यैरिति ।—विष्णुकायजु षोडशैः क्षीरा-
 दिभिः । प्रसन्ना—मदिराविशेषः, गुडकृतगोधुगुड्गभीधुः ॥ १ ॥

आस्वापनमित्यादि सुश्रुतस्य । मारुतजे इति ।—मारुतवेगविधानजे ; एवं
 पुरीषजे इत्यत्रापि व्याख्येयम् । विधिरानाहिक इति ।—फलवर्त्त्यादिः ॥ २ ॥

चारुवैतरणी वस्त्री युञ्जामात् तत्र चिकित्सकः ॥ ३ ॥
 श्यामा दन्ती द्रवन्तीत्वक् नद्याश्याना सुही विष्टत् ।
 सप्तला शङ्गिनी श्वेता राजहृत्तः सतिल्व्यक्तः ॥
 कम्पिप्तकः करञ्जश्च स्वर्णचीरीत्वयं गणः ।
 सर्पिस्तैलरजःक्वाय-कल्केऽन्यतमेन च ॥
 उदावर्त्तोदरानाह-विषगुल्मविनाशनः ॥ ४ ॥
 विष्टत्क्षणाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
 गुडिका गुडतुल्यास्ता विड्भिन्नभगदापहाः ॥ ५ ॥
 हरोतक्रीयवचार-पीलुनी विष्टता तथा ।
 घृतैर्धूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ६ ॥
 द्विद्भ्रुकुठयचामर्जो-विड्भ्रुवेति द्विरुत्तरम् ।
 पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

नारावचूर्णम्—

खण्डपलं विष्टता सममुपकुल्याकर्षचूर्णितं सञ्चाम् ।

चाम्यापलं विष्टवैति, चारुवैतरणादिवादिना । श्यामिवादी ।—श्यामा—श्याम
 मूला विष्टत् । द्रवन्ती—सृष्टिकपता इती, अस्वास्त क् । त्वगित्यत्र सुगिति पाठे—सौम-
 भेदी वा ; किन्तु सुप्तने वाद्यभटे च सुहीवर्षं न पश्यति । नद्याश्याना—हृत्तदारकः ।
 सप्तला—चर्मकपा, नीलजुङ्गेलेके । शङ्गिनी—श्वेतगुडा,
 दामकण्ठोत्वये । श्वेता—श्वेतापरजिता, कटभी वा । राजहृत्तः,—शोणामुल्लम् ।
 कम्पिक्तोऽत्र सावरोध । कम्पिक्ती—गुण्यारोचनी । स्वर्णचीरी—कहुष्ठम् । अण-
 तमेनेति ।—सर्पिरादिकल्पमर्थं वैकतमेन कल्पेन प्रयुक्त इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

विष्टदिवादी ।—द्विचतुःपञ्चभागिका इति यथाक्रमम् । गुडतुल्या इति ।—समु-
 दितचूर्णतुल्यो गुडभागः ॥ ५ ॥

हरोतक्रीयवादी ।—पीलुनीति—मूर्वा । पीलुनि इति पाठान्तरे—पीलु शौचरा-
 पविकल्पम् , इत्येव दुक्त, संसकलान् ॥ ६ ॥

द्विद्भ्रुवादि सुप्तनस ।—द्विर्जि, —सर्जिदार, । द्विरुत्तरमिति ।—यद्योपरं दिग्धम् ॥ ७ ॥

प्राग्भोजने च समधु विडानपदकं लिङ्गित् प्राज्ञः ॥

एतद् गाढपुरोपे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।

सुखादुर्नृपयोस्वोऽपं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ८ ॥

रसोनं मद्यसन्निधं पिवेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।

गुल्फोदावर्त्तशूलघ्नं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥ ९ ॥

हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूलैः पक्ता वर्त्तिं मुनिर्भिताम् ।

घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ १० ॥

मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराद्य सर्पपाः ।

गुडचारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रयस्यते ॥ ११ ॥

आगारधूमसिन्धूल्य-तैलयुक्तास्तभूलकम् ।

चुखं निर्गुण्डिपत्रं वा खिन्ने पायौ क्षिपेद्बुधः ॥ १२ ॥

सौवर्द्धलाद्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिवेत् ।

एतां वाप्यथ भयेन क्षीरवारि पिवेच्च सः ॥ १३ ॥

नाराचचूर्णे विडता समितिः ।—विडम्बुर्षस्यापि एतम् । उपकुल्या—विषयी । प्राग्भोजन इति ।—भोजनपरिणामे, भोजनसन्निधाने वा ॥ ८ ॥

रसोननिन्धादि ।—यद्यथय योयः यूनाधिकारे पूर्वमुक्त एव, तथाप्युदावर्त्तेऽपि विहितत्वान् पुनरप्यत्र लिखितः ॥ ९ ॥

हिङ्गुमालिकेत्यादी ।—हिङ्गु भाषा ४, मैश्वर कर्प १, मधु एव १, एवं त्यक्-
काराद् गृहीत्वा पक्ता च फलवर्त्तिं कुश्यात् । हिङ्गुमैश्वरे समे, वर्त्तिकरणोचितं
मधु दीपनित्वत् । गुडपाकवदस्य पाकः, तदवस्थायामेष वर्त्तिः कर्ष्या । ततो घृते-
नाभ्यज्य गुदे लिपेत् ॥ १० ॥

मदननिन्धादी ।—गुदे मिलितचूर्णसुमः । गुडश्च मनाकुञ्जं दत्त्वा, पक्ता
च वर्त्तिं कृष्यादिययः ॥ ११ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—आगारधूमोऽनभूमः ; अद्यमूलकं—काञ्चिकमूलकं सिद्धक-
मिति । अङ्गुठनिभं गुडं कृत्वा अनभूममैश्वरचूर्णैर्लेपयित्वा खिन्ने गुदे प्रदेतव्यम् ।
निर्गुण्डा—निम्बवारः । तत्पत्रमपि चूर्णित्वा च आगारधूमादिकवितं खिन्ने गुदे
प्रदेतव्यम् ॥ १२ ॥

सौवर्द्धलेत्यादि सुदुतयः । एव सिन्धुल्यञ्जरापायान् क्षाणिका इत्यप्य-

दुःसर्गस्वरसौवापि कपायं ककुभस्य वा ।
 एवांरुवोजं तोयेन पिवेद्वाऽऽलवणीकृतम् ॥ १४ ॥
 पञ्चमूलीयृतं क्षीरं द्राघारसनयापि वा ।
 सर्वयैवोपयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १५ ॥
 स्नेहखेटैरुदावत्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 अशुभोक्षोऽशुजे कार्यः स्वप्नो मयं प्रियाः कथाः ।
 क्षवजे क्षवपक्षेण घ्राणस्येनानयेत् क्षवम् ।
 तपोर्हजत्रुगोऽभ्यङ्गः स्नेहो धूमः सलाघणः ॥ १७ ॥
 हितं वातघ्नमाद्यश्च घृतक्षीत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं स्नेहिकां धूममाचरेत् ॥ १९ ॥
 हृद्गघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ।

पदेन सम्यङ्हीतत्वात् क्षीरचन्दस्य नापकचतुष्टयम्, मदिरा चाहारद्रव्यत्वात् प्रचुराः
 पात्या । अथहारस्तु मदिरापनइवेन । एवां वाच्य मद्येनेति ।—रत्नापूर्वस्वाष्टी
 माषकाः, मद्यस्य च पनदग्नित्वाद् । क्षीरवारीति ।—सर्जन क्षीरेण मिश्रित वारी-
 न्यय ॥ १६ ॥

दुःसर्गोवादि सुश्रुतश्च । दुःसर्गो—दुरालभा, दुःसर्गोऽम्बरमिति पाठे—
 दुःसर्गा कष्टकारीत्यन्ते । ककुभोऽर्जुनः । एवांरु,—वीरभवा कर्कटीति क्वचन ।
 आलवणीकृतमिति—सैम्बरीमादीपञ्चमूलीकृतमिति । एतच्च एवांरुवीजमित्यनेनैव
 सम्बध्यते, न तु पूर्वेषु ॥ १४ ॥

पञ्चमूलीति ।—पञ्चमूली स्वल्पा, समानतन्त्रभोजनसवादात् । यथा,—“लघुना
 पञ्चमूलेन इत्य क्षीरं पिवेत्तरः” इति । शीतकण्ठदत्तस्तु वृषपञ्चमूलीत्याह । सर्व-
 धैव कार्त्तुं क्षीरं, सुश्रुतेऽपि निरवशेषित इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्नेहिकादौ ।—जृम्भजमिति—जृम्भावेगविघातजम्, एवमुत्तरवापि । अशुभोक्षोऽशु-
 ति,सुरण, तत्र तीष्णाह्ननादिविधिना । क्षवपक्षेणेति ।—हृदिचिवापेक्षे । ऊर्ध्वेऽशुभोऽभ्यङ्ग
 इति ।—ऊर्ध्वेऽशुभोऽभ्यङ्ग कार्यः । आ२—भक्ष्यम् । क्रमोपेतमिति ।—सर्वेषु-
 भ्रमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ १९—१९ ॥

क्षुब्धा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तगोक्षणम् ॥
 रुक्षान्नपानं व्यायाप्नो विरेकश्चान्न शस्यते ॥ २० ॥
 वस्तिशुद्धिशरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
 आ वारिनाशात् कथितं पोतवन्तं प्रकामतः ॥
 रजयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावत्तिनं नरम् ।
 चात्राभ्यद्वावगाहाच्च मदिराश्वरणायुधाः ॥
 शास्त्रिः पयो निरूहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २१ ॥
 क्षुद्धिघाते हितं स्निग्धनुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ २२ ॥
 तृष्णाघाते पिबेन्नस्यं यवागूं वापि शीतलाम् ॥ २३ ॥
 रसेनाद्यात् सुविश्यान्तः श्रमस्त्रासातुरो नरः ॥ २४ ॥
 निद्राघाते पिबेत् चारं स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्त-चिकित्सा ।

इत्याघातमित्यादि सुश्रुतस्य । इत्याघातनिति ।—इथां वैगविवातजं रोगं कुष्ठ-
 बीमरादिकम् , कार्यकारणशरीरभेदोपचारात् , एतं क्षुद्धिघात इत्याद्यपि
 व्याख्ययम् । यथावापनिति ।—वस्तवावदूतकां बीषण्यदिक्षिघातजरोमे जातलादिप-
 रातलेभ्यादिभिर्जंवेदित्यर्थः ॥ २० ॥

वनिगुद्वेकगवापनित्यादि ।—वस्तिशुद्धिकराणोश्च तृष्णघमूलोवीरतरादीनि । आवाप
 इति ।—वीरसाधनायं कस्तकः स यत् तत्तथा । रजयेयुः,—मैथुने योजयेयुः । अत्रगो
 घातविमहरद्रव्यकाये कौण्डिं बोध्यः । अश्वरणायुधाः,—कुक्कुटाः । निदृष्टायेति ।—
 निदृष्ट उत्तरवस्तिरिति अकारात् ॥ २१—२३ ॥

सुविश्यान् इति ।—विरतक्रियः । निद्राघात इत्यादौ ।—वीरनिद्रा माद्विषं, निद्रा-
 करत्वादित्याहुः । अथे तु—प्रधानकम्पतया भीलीरमित्याहुः , अत एव तन्वापर,—
 “निद्राघाते पिबेत् चारं कौः सुप्तादय मानवः” इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्त-चिकित्साविशतिः ।

अथानाह-चिकित्सा ।

उदावर्त्सक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम् ॥ १ ॥

द्विःसत्तरा हिङ्ग वचा सकुठा सुवर्चिका चेति विङ्गचूर्णम् ।

सुखाम्बनानाहविसुचिकार्त्ति-हृद्रोगगुल्मोर्द्धमप्लीरणघ्नम् ॥ २ ॥

वचाम्बयानित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविपान् मकुष्ठान् ।

उष्णाम्बनानाहविसूढवातान् पीत्वा जयेदाश हितौदनाशो ॥ ३ ॥

त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः स्रुहीक्षीरेण भावयेत् ।

वटिका मवपीतास्ताः श्रेष्ठाद्यानाहभेटिकाः ॥ ४ ॥

फलञ्च मूलञ्च विरेचनोक्तं हिङ्ग कर्कसलं टशमलमग्रम ।

स्रक्चित्रकी चैव पुनर्नवा च तूल्यानि सर्वैर्लघणानि पञ्च ॥

श्लेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि शरावमथी विपचेत् सुलिप्ते ।

पक्वं सुपिष्टं नवषणं तदत्रैः पानैस्तथानाहर्ज्जाघ्नमग्रम् ॥ ५ ॥

राठघ्नविड चोष-गृह्णमूर्त्विर्विपाचिता ।

गुटेऽङ्गुष्ठममा वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ६ ॥

वर्त्तिस्त्रिःशतकृकसैन्यव-सर्पपृष्ठहधूमकुष्ठमदनफलैः ।

आनाह-चिकित्सापाद, उदावर्त्स-यादि ।—विरुद्धेति ।—शरीररदिगुणा इत्यर्थः ।

सुखाम्बनेत्यन्तरं पीतमिति शेषः ॥ १-२ ॥

विग्रहियादि । विग्रहियककमूला विवत, श्यामा—श्याममूला विवत । वटिकेयं
भाषकद्वयेन व्यवहृता । शीतोऽप्यमतिकरकोहे ॥ ४ ॥

फलञ्चेत्यादी ।—विरेचनोक्तमिति—दोषञ्चोवितीयेऽपामार्गगतङ्गुलीये वा विरेचनकर्म्मणि
घट्टकम् । हिङ्गव्यने हिंसेति पाठान्तरम् । शरावमभाविति ।—अनाःप्यभेवमस्या-नी-
शरवमभावित्यर्थः । विपचेदिति—दष्टेत् । पक्वमिति—दण्डम् । पचामिति—गुंष्टम् ॥ ५ ॥

राठेत्यादी ।—राठी—मदनफलः ; धूमो—गृह्णमूर्त्तिः, अलभ्यम् इति यावत् ।
यावता गुडेन मूत्रेण च पाकादवर्त्तिं कर्म शक्यते तावदुभयं दीयमिति ॥ ६ ॥

सधुनि गुडे वा पक्का पायीरिता धाङ्गठपरिमाणा ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता घृताभ्यक्ता ।
भानाहोदावर्त्तप्रशमनी जठरगुल्माविनाशिनी ॥ ७ ॥

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्—

मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षामूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेद् घृतम् ।
तत् पीयमानं शमयेद्दावर्त्तमसंशयम् ॥ ८ ॥

स्थिरान्द्यं घृतम्—

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
सम्पाकपृतीककरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कंपायो द्विपलांशिकानाम्
प्रस्यो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ ९ ॥

इत्यानाह-चिकित्सा ।

वर्त्तिरित्यादि ।—मिथिला विकट्टादीनां कर्षं १, मधु पल १, गुड कर्षं १ इत्येके ।
क्त्वा विकट्टादिकं गृहीत्वा वर्त्तिः कर्षं व्येत्यये । गुडे धृति ।—वाग्भट्टोऽपि पूर्वयोगा-
पेक्षया समुच्चये वा द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

मूलकमित्यादि सुश्रुतस्य । शुष्कमिति ।—मूलकविशेषम् । आद्रकमित्याद्रक-
कन्दः । उल्लनस्य शुष्कमिति मूलकार्द्रयोर्विशेषणमाह । मूलपञ्चकमिति—किन्नादि-
पञ्चमूलं, कफशतकृतविवस्वद्वलुत्वादिति जैज्जडः ; सत्यपञ्चमूलमिति भानुमती ।
आरेवतकर्णं—सर्षांजु फलम् । अकल्कमिदं घृतम् ॥ ८ ॥

स्थिरादीत्यादि । स्थिरादिशनैश्च शानपण्यादिपञ्चमूलस्य । सम्पाकः,—श्रीमानु-
फलम् । द्विपचनवज्जान् पूतिकेति करञ्जफलविशेषणं, तेन लाटाकरञ्ज इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यानाह-चिकित्सा-विहतिः ।

अथ गुल्म-चिकित्सा ।

सद्यश्च दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 हृद्दणं यद्भवेत् सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिणाम् ॥ १ ॥
 स्निग्धस्य भिषजा खेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ।
 स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्यणम् ।
 भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्नेदो गुल्ममपोहति ॥ २ ॥
 कुम्भीपिण्डेष्टकाखेदान् कारयेत् कुगलो भिषक् ।
 उपनाहाय कर्त्तव्याः सुखीष्याः शाल्वणादयः ॥ ३ ॥
 स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिरास्थधः ।
 खेदोऽनुलोमनश्चैव प्रयस्तं सर्वगुल्मिणाम् ॥ ४ ॥
 पेया वातहरैः सिद्धा कौलत्या धन्वजा रसाः ।
 खड्गाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिणां भोजने हिताः ॥ ५ ॥
 वातगुल्म-चिकित्सा—
 मातुलुङ्गरसो हिङ्गुः दाडिमं विडुसैश्वरम् ।

गुल्मोऽस्थानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्मः ॥ १ ॥ २ ॥

कुम्भीत्यादि सुदुग्धस्य ।—वातहरकायादिभिः पूषाभिः कनकाभ्याभिः कुम्भीभिः
 कनमीभिः स्नेदनम् ; तथा उन्मिद्रनापादिपिण्डकैर्वस्त्रधै स्नेदः पिण्डस्नेदः ।
 इष्टकाया च तत्रया वातहरकायसिक्तया स्नेदः इष्टकास्नेदः । शाल्वणादयः,—इत्यादि-
 शब्देन वेशधारादिपरिषद् ॥ ३ ॥

स्थानावसेको रक्तस्वेति ।—स्थिरगुल्मे गुल्मव्यानादक्रान्तिकः । बाहुमध्ये
 शिरास्थध इति ।—बाहुमध्ये मध्येरधस्तात् स्वल्पशिरा वेध्या, न तु मध्या, न वा इहती ;
 तस्या मर्मत्वात् । शिरास्थधय यस्मिन् पार्श्वे गुल्मस्तपार्श्वस्यवाही । अथच विधि-
 र्दधिचिकित्सया गुल्मस्याप्रयमने स्वदादिना च शोदितदृष्टौ सर्व्या शीध्यः । स्नेद
 इत्यादिकच्छाहं परं सम्पूर्णाङ्गीकानुरोधादिवीर्यम् ॥ ४ ॥

आहारविधिमाह, पेय्यादि । वातहरैर्दशमूलादिभिः । पञ्चमूलधेह विन्वादि-
 पञ्चमूलम्, उखवीर्यतया विशेष वातहरत्वान् ॥ ५ ॥

सुरामण्डेन पातञ्चं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ६ ॥
 नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
 तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ।
 वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशून्यञ्च नाशयेत् ॥ ७ ॥
 पिवेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डनिश्चितम् ।
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मौ पिवेदरः ॥ ८ ॥
 साधयेच्छुद्धशुक्लस्य रसोनस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥
 वातगुल्ममुदावर्त्तं श्लेष्मसीं विपमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधिं शार्पं नाशयत्याशु तत् पयः ॥
 एषन्तु साधिते क्षीरे स्नाकमप्यत्र दीयते ॥ ९ ॥

मातुलुङ्गित्वादी ।—मातुलुङ्गरसादिकं प्रविष्य सुरामण्डः पयः । सुरामण्ड-
 याहारद्रव्यतया प्रभूतो वाष्पः, न तु चूर्णावतुर्गुणः ; एवमन्यथापि सुरवा भिषजपाने
 श्रेयम् ॥ ६ ॥

नागरैत्यादी ।—लुञ्चितस्येति—निम्नधीकृतस्य । अत च भूरिमान्नीपधोपधोगो
 व्याधिमद्विधेय भवतीति श्रेयम् । वाग्भटे पुनरैतदहंमानेनाथं योगः पश्यते ।
 यथा,—“शुद्धाः कश्चं गुडस्य द्वौ धौतात् कृष्णतिनात् पलम् । खादभेकत सुशुष्यं
 कीणधीरानुधीकृतम् । वातहृद्रोगगुल्माशौधीनियन्मण्डद्वयहान्” इति । अन्ये तु—
 नागरार्द्धपलमिति पुरुषस्य वनाचनं बुद्ध्या, हीनपुरुषे तु तृतीयभागिन कर्त्तव्यमित्याहुः ॥ ७ ॥

पिवेदित्यादि ।—योगव्ययम् । पूर्वयोगः कफानुगे वायौ, द्वितीयस्तु—पित्तानुगे ।
 लक्षं हि चरके,—“श्लेष्मण्डगुणले पूर्वं द्वितं पित्तानुगे परम्” इति, पूर्वमिति ।—
 वारुणीसंयुक्तमेरण्डतैलम् ; परमिति—पयःसंयुक्तमेरण्डतैलम् ॥ ८ ॥

साधयेदित्यादि ।—निम्नपतया शुद्ध. चापूर्वधीकृतया च शुद्ध इत्यर्थः । क्षीरो-
 दकेऽष्टगुणित इति ।—क्षीरोदकत्रयेय समासकरणात्त्रिल्लैवाष्टगुणत्वं श्रेयम् ; भागा-
 नुमेय समभागत्वमिति । तेन रसोनचतुःपलापेक्षया क्षीरनीरयोः प्रमेकं चानु-
 दैश्यान्वित्वा दातव्यमित्यादि स्युः । अनयोश्च द्रव्येऽपि न द्वैगुण्यम् ; रसोन-

सर्जिकाकुष्ठसहितः चारः केतकीजोऽपि वा ।
तैलेन पीतः शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १० ॥
वातगुल्मे कफे वृद्धे वान्तिशूर्णादिरिष्यते ॥ ११ ॥

पित्तगुल्म चिकित्सा

पित्ते तु रीचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम् ।
स्निग्धांशेनोदिते गुल्मे पित्तिके स्त्रंसनं हितम् ॥ १२ ॥
रुद्धोष्णं तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ।
काकोल्यादिमहातिक्त-वामाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ॥
स्नेहितं स्त्रंसयेत् पयाद् योजयेद्दस्त्रिकर्मणा ॥ १३ ॥

पनील्लेखिताष्टगुणत्वविधानात् । ज्वरचशदवशिष्टं क्षीरम् । यद्यपि षोडशपलत्वेन बहु भवति, तथापि “दीनाप्रथो महाकाशा” इत्यादि वचनाद् गुणस्य बहुमात्राऽभिहित-सया षोडशपलक्षीरपापनसि न दीयावहमिति, किंवा अग्न्युपघातभयात् श्लोकपेयम् ; अत्र एवोक्तम् “एषानु साधित” इति । साधनस्तु एतावन्मात्रमैव कार्यं “दद्यात्तुञ्जलिं स उपरम्” इति वचनात् । दुग्धरक्षीनयोऽप्यत्र न योगविरुद्धत्वमापन्नमीशम्, व्याधिप्रभावात्पर्युषिष्यताश्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्जिकेत्यादि—गुणानाम् । सर्जिकारः माषकडम, एवं कुष्ठस्यापि ; केतकी-लताचारम् भाषकचतुष्टयमिति निघण्टुः । वायुः पूर्वचारप्रयोगोपेक्षया । उन्मत्तस्तु चारो यत्रचारः । अत्र सर्जिकाकुष्ठसहितो यत्रचारश्चेत्तिदेतेको योगः । “केतकी-जोऽपि वा” इत्यत्र चार इति सन्वयने, तेन केतकीजोऽपि चारसैवेनेति द्वितीयो योगः । गीशास्तु सर्जिकाकुष्ठसहित, केतकीत्रचारसैवेनेत्येकमैव योगमाहः । तैले-त्येति—तिलतैलेन । अन्ये तु—यौक्तिकत्वाद्दिरण्यतैलमाह ॥ १० ॥

अरस्थाया क्रियास्त्वमाह, वातगुल्म इत्यादि—गुणैः यद्यपि “न वामयेत्” इत्यादिवचनात् वमनं निषिद्धं, तथाप्यत्रस्याविशेषेऽप्यपवादरूपतया तत्र द्रूयते । चूर्णादिरित्यादिशब्दात् फलवर्षिगुडिकादयः । “स्निग्धं विरीचनमित्येवैतैलादिना” ॥ ११ । १२ ॥

“रुद्धोष्णं तु सम्भूते”—इत्यादि पित्तिक इति शेषः । काकोल्यादिमहातिक्त-वामाद्यैरित्यनन्तरं हृतेरिति शेषः । काकोल्यादिगणकादकण्कसावितं हृतं काको-ल्यादिघृणम्, महातिक्तघृतञ्च कुष्ठोक्तम् ; वासायणतश्च रक्तपिप्प्लोक्तम् । स्त्रंसये-दिति—विरेकयेत् । वस्त्रिकर्मणेत्यनुभासन-निरुद्धाभ्याम् ॥ १३ ॥

द्विधोऽप्यङ्गं पित्तगुल्मे काम्पिसं मधुना लिङ्घेत् ।
 रचनार्थं रसं वापि द्राक्षायाः मगुडं पिवेत् ॥ १४ ॥
 दाहशूलानिलक्षोभ-स्वप्ननाशारुचिज्वरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ १५ ॥
 पक्वे तु व्रणयत् कार्यं व्यधगोधनरोपणम् ।
 स्ययमूर्द्धमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥
 द्वादशाहमुपेक्षत रक्षन्नन्यानुपद्रवान् ।
 परन्तु शोधनं सर्पिः शुडे समधु तिक्तकान् ॥ १६ ॥

द्विधोऽप्यङ्ग इत्यादौ ।—काम्पिसं—गुण्यारोपनी । विदह्यमानमिति—पथ्य-
 मानम् । उपनाहयेदिति—त्रयसोद्योक्तमात्रनिर्दिष्टैः प्रमेषधेत् । मगु सुसुने गुण्य-
 पाको निषिद्धः, यथा—“स यथादात्मनि पथं गच्छत्यर्षिबहुदुः । अन्तः सरति
 यथाय न पाकमुपयात्यतः ॥” इति । आत्मनोति—आशयवे गुण्यारुचिकदीददने,
 न तु मांसरक्षादौ । अरुमिति—रुद्धिम् । अर्षिबहु दुदु इति—यथा जलावन्द्दो
 वापुरेव लले दुदुदरूपो भवति, तथा कफपित्ताभ्यामत्ररुद्धो वापुरेव कुण्डलीभृशो
 सुश्रु इत्यर्थः । अन्तः सरति यथाय इत्यनेनापि रक्षादिरहितकोष्ठविवरमात्राद्य-
 त्वमस्य दर्शितम् । एतेन दोषमात्राद्यर्थेण गुण्ये मांसयोदितयोः पाकाद्यधोरभावा-
 दपाकत्वमुक्तम् । तथाह,—गुण्यो यद्यपि क्षीयतावाद्यथ एव, तथापि यदा कारण-
 वयादाद्यर्थं मांसदिकमासाद्य कृतवास्तुपरिवर्द्धो भवति, वातोपयमनाथे कृतस्वेदा-
 दिभिर्वा दृष्टं रक्त स्रष्टकारि लभते, तदा गुण्यस्यापि पाकः कथं प्रक्षेपणीयः ?
 केवलं चरके गुण्य इत्युच्यते ; सुसुने तु—विद्रधिर्भवेति संज्ञामात्रे विवादः ।
 अकृतवास्तुपरिवर्द्धो क्षीयमात्राद्यत्राप्यथ पथ्यते, चरकेष्वप्यनुमन्यत एवेति । अन्ये
 तु—अनाकार्यमुक्तहेतुवदस्य वातिक एव संश्रितत्वाद्वातिक एव गुण्यो न पथ्यते,
 अस्थिरत्वाद्वास्तभावात् ; अन्ये तु पटनि—मिदः पुनरयं विद्रधिगुण्ययोः ; विद्रविरचिर-
 पाकधिरपाकस्तु गुण्य इति । अत एव साधवकारोऽप्याह,—“प्राथो न पथ्यते
 गुण्यो वातत्रस्तु विधीयतः । रक्तपित्तादिहृत्त्वान् पथ्यतेऽग्नौ यदृष्टया ॥” इति ।
 स्वयमित्यादि ।—स्वयमित्यादिनिर्दिष्टे सति दोषः पूयदप ऊर्ध्वसम्भो वा गच्छति, तदा द्वाद-
 शाहमुपेक्षत, न शोधनरोपणादिकं कुर्यात् । उपद्रवान्—अपराधीन् । उपद्रवैर्भ्यो
 अत्रादिभ्यश्चानुं रक्षन्निति । परन्तु शोधनं सर्पिः इति ।—द्वादशाहान् परं शोधन-

रोहिणी कटुका निम्बं मधुकं विफलात्वचः ।
 कर्पाशास्त्रायमाणा च पटोलद्विवृतापले ॥
 द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणे जले ।
 घृताच्छेपं घृतममं सर्पिषय चतुःपलम् ॥
 पिबेत् समूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।
 ज्वरसृष्ट्या च शूलञ्च भ्रमो मूर्च्छाऽरतिस्तथा ॥ १७ ॥
 दीमाग्नयो महाकायाः स्त्रे हसात्मगा महाबलाः ।
 गुल्मिनः सर्पदष्टाय विसर्पोपहताय ये ।
 ज्येष्ठां मावां पिबेयुस्ते पलान्यष्टौ विग्रेषतः ॥ १८ ॥

कफगुल्म-चिकित्सा ।

लहृनोह्लेखनस्त्रेदे कृतेऽग्नौ सम्प्रधुक्षिते ।
 घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ॥
 मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकीठता ।
 सोत्क्रोशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ १९ ॥
 मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा मस्त्रेहमाशयम् ।

द्रव्यमाधित घृतं पियम् । घृते समुप तिलकनिति ।—घृते सति तिलद्रव्यसाधितं घृतं समुप मधुमङ्गितं दीयं, रोपणार्थमिति शेषः ॥ १४—१६ ॥

रोहिणीत्यादि ।—रोहिणी कटुकिति—कटुरोहिणी । विफलात्वच इति ।—निरस्थि-
 तिकला । एते साधमाणाणां प्रत्येक कर्पाशा । पटोलद्विवृतापले इति ।—द्विपल-
 ज्वर प्रत्येक पलमेकम् । षष्टगुणी इति ।—घृतादष्टगुण इति द्योत्यम् ; घृतं चतु पल-
 मेकैकम् । शिन घृतेन समूर्च्छितमेकैकैकम् ; एतेन ज्ञाप्यतायाः मिलित्वाष्टौ
 पलानि । इत्यत्र मावा व्याविमहिष्ठा न दोषावहेति । एतदीवाह—दीमाशय इत्यादि
 ॥ १७ । १८ ॥

लहृनेत्यादी ।—घृत सक्षारकटुकमिति—सक्षारकटुककल्मसाधितमित्यर्थः ।
 वमनोपग इति—वमनेनोपगम्यने उपचर्यने यः स वमनोपगः । पूर्वं वातिक-
 गुल्म एवावस्थायाः वमनमुक्तम्, इह तु कफगुल्म इत्येवेति न पीनरुक्तम् ॥ १९ ॥

गुड़िकाशूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ।
 चारारिष्टगणद्यापि दाहः श्लेपे विधीयते ॥ २० ॥
 पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
 कफगुल्मी पिवेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ २१ ॥
 तिलैरण्डातसीबीज-सर्पपैः परिलिप्य वा ।
 श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिपक् ॥ २२ ॥
 यमानीचूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतम् ।
 पिवेत् सन्दीपनं वात-मूत्रवच्चोऽनुलोमनम् ॥ २३ ॥
 व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः एष एव क्रियाक्रमः ।
 सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
 यद्योक्तेन सदा कुर्याद् भिपक् तत्र समाहितः ॥ २४ ॥
 वचाविड्ढाभयाशुण्ठी-हिङ्गुकुष्ठाग्निदीप्यकाः ।
 द्वित्रिपट्चतुरेकाष्ट-सप्तपञ्चांगिकाः क्रमात् ॥
 चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम् ।

मूत्रे—इत्यादिने । गुड़िकादय इहेव हिङ्गादिप्रभृतयो वक्तव्याः । चारारिष्टगण
 इति ।—प्रतिचारणोपचारस्नानुसम्मतया शक्यतन्त्र एव तदभिधानं श्रेयम् । पानीय-
 चारायादादि वेदितव्याः ; चरकदहण्ड्याशोकाद्यानुसर्त्तव्याः । अरिष्टापरकयदहण्ड्य-
 धिकिस्त्रितोक्ताः श्रेयाः । उक्तं हि,—“य एव यक्ष्णीदोषे चारान्ते कफगुल्मिनाम् ।
 अरिष्टयोगाः सिद्धाय यद्व्ययधिकिस्त्रिने ॥” इति । दाहस्तु शरलीहादिभिः ।
 उक्तं हि,—“तस्य दाहो हने रक्ते शरलीहादिभिर्हितः” इति । दाहः श्लेप इति ।—दाहस्य
 दाहणत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेष एव कर्त्तव्यता युक्ता ॥ २० ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली—महतो, कफप्रत्यन्दीकलात् । माध्वीकं—मधु ॥ २१ ॥

स्वेदमाह, तिलेयादि ।—गुन्धनिति—गुन्धस्थानम् । त्रिदोषघ्नो विधिरिति—
 वातायुक्तयोगा एव एकीकृत्य श्रेयाः, प्रकृतिसमसम्भवेतत्वात्, विकृतिविवसम्भवेतच्च
 न चरकेऽसाध्यतोक्तेः ॥ २२—२४ ॥

शून्यार्गःखासकासन्नं ग्रहणोदीपनं परम् ॥ २५ ॥

यमानोहिङ्गुसिन्धुत्य-चारसौवर्धलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलनिवृत्तनाः ॥ २६ ॥

हिङ्गाद्यं चूर्णम्—

हिङ्गु विकटुकं पाठां ह्युपामभयां शटीम् ।

अजमोदाऽजगन्धं च तिलिङ्गीकाम्बवेतसौ ।

टाडिमं पोष्करं धान्यमजार्जीं चित्रकां वचाम् ।

हो चारौ लवणे द्वे च चञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेन्दनत्ययम् ।

प्राग्भुक्तमथवा पेष्यं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥

पार्श्वहृदस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।

आनाहे सूत्रकच्छ्रे च गुदयोनिरुजासु च ॥

अहृण्ययोर्विकारै च श्लेहपाण्डुमयेऽरुचौ ।

उरोविदग्धे हिक्कायां कासे श्लासे गलग्रहे ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुहिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ २७ ॥

पृतीकपत्रगजचिर्भिटचव्यवङ्गि-

व्योपञ्च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

वचस्यादौ ।—अजमोदा—हरीतकी, अग्निविवकः, दीपकः,—यमानो । आदि-

शब्दाट्ठोदकादौनां यद्वयम् ॥ २५ ॥

यमानोवादी ।—चार,—अजमोदा । योगीश्वरुष्णाम्बुना प्रचरति ॥ २६ ॥

हिङ्गादिषु च ।—अजमोदा—यमानो, अजमोदा—लेवप्रमानो ; तिलिङ्गीकं—महा-
ट्टकं, हो चारौ—अजमोदा सज्जिकाचारौ, लवणे द्वे—सैन्धव सौवर्धल । प्राग्भुक्त-
मिति ।—भाजवस्य प्राग् परिणामि, भोजनात्परोहितपूर्वकाले वा । प्रकारान्तरमाह—
भावितमिदादि ।—बहुश इति ।—सत्राह “सत्राह भावनाविधिः” इत्युक्तान् ।
मातुलुङ्गरसेन सत्रदिनाभ्यातपे भाव्ये, तदनु चाटकापचमिता चटिका. काव्याः । एका
खादिवा तत्रवचायमुपैति । कार्मुकाः,—कर्मकारकाः ॥ २७ ॥

दन्ध्वा विचूर्ण्य दधिमक्षुयुतं प्रयोज्यम्
गुल्फोदरखययुपाण्डगदोद्भवेषु ॥ २८ ॥

हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरुणि हरोतकीम् ।
श्यामाविडं सैन्यवञ्च यवचारं महीपधम् ॥
यवकायोदकेनैतद् घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।
तेनास्य भिद्यते गुल्लः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २९ ॥

वचाद्यं चूर्णम्—

वचाहरोतकीहिङ्गु-सैन्यवं सास्त्रवेतसम् ।
यवचारं यमानीञ्च पिबेदुष्येन वारिणा ॥
एतद्धि गुल्लनिचयं सशूलं सपरिग्रहम् ।
भिनत्ति मत्तरात्रेण वज्जेर्द्धिं करोति च ॥ ३० ॥

पूतीकपत्रेत्यादि ।—शाग्भृष्टस्य—पूतीकः—नाटाकरघ्नः ; राजाविर्मटो—शौरव-
र्कटो , वज्रियवक्तः , मत्तरावितमिनि ।—सस्त्ररूपतया विहितम् । लवणोपधानं—
सैन्यवसंभन् । सैन्यवञ्च पूतीकपत्रादिसमं दाह्यम् । ह्रीश्रुतपत्रलवणविधौ टोका-
नदरेव व्याख्यातव्यात् । पूतीकपत्रादिघंसारे सैन्यवं दत्त्वा तदुपरि पुनः पूतीक-
नादिञ्च विभज्य चानर्धम दग्धव्यम् ॥ २८ ॥

हिङ्गुचादौ ।—तुम्बुरु—ध्वनामध्यातम् ; श्यामा—विडम् । हिङ्गुप्रभतीना चूर्णं
प्रयोगे कृत्वा रसाध्यं, ततो योग्यां मात्रा गृहीत्वा यवकायैः श्रावयित्वा घृते परिभज्यं
साध्यंदिष्यं । यवकायोदकेनैति—यवकायनोषोदकेनैत्यर्थः । अस्मिन् प्रयोगे हि
देवप्रसारणे उषोदकमीरगुल्लघाधिकं पठितं, तद्वयथा,—“उषोदकेन पातय-
न्मत्त मक्षुयुतेनैतम्” इति । अन्ते तु—उदकगच्छोऽयं द्रववचनः, तेन यवकायस्यैव
स्यथेचाटु । यवचारोदकेनैति पाठान्तरमसद्गतम्, ब्रह्मवाग्भटे यवकायस्यैवोक्तत्वात् ।
मत्तरात्रे—विन्दीयने, न तु पत्रं मन् भेदं गच्छति । सपरिग्रह इति ।—वास्तुपरिग्रह-
सहितं सोपद्रव इति वा ॥ २९ ॥

वचेत्यादि ।—हारीतस्य ।—इमं योगं भोजनादिमध्यावसानेष्वपि कारयन्तीति
‘स्य’ । तत्र, हारीते हि—“शाम्यते योगरात्रेण विप्रयुक्तेन योगतः” इत्ये-
व न तु भोजनादिमध्यावसानेष्वपीति ॥ ३० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चित्तकाज्जाजिसैन्धवैः ।

युक्ता पीता सुरा हन्ति गुल्ममाशु सुदुस्तरम् ॥ ३१ ॥

नादेयोक्तजार्कशिशुष्टहतीस्रग्विल्वभक्ष्मातज-
व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटाऽपामार्गनीपान्निवान् ।

वासामुष्ककपाटलाः सलवणा दग्धा जले पाचितम्
हिङ्गादि प्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्ठीनिपु ॥ ३२ ॥

हिङ्गादि—

हिङ्गुयगन्धाविड्गुष्टज्जाजी-हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागीत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजोर्णविसृचिकासु ॥ ३३ ॥

त्रिफलाकाञ्चनचीरी-सप्तलानीन्निनीवचाः ।

त्वायन्तीहृषुपातिक्ता-त्रिष्टुत्सैन्धवपिप्पलीः ॥

पिप्पलीत्यादि ।—अथ धीवी घातसंभजे श्रेयः ॥ ३१ ॥

नादेरीत्यादि ।—नादेरी—भूमिजम्बूका, व्याघ्री—कण्टकारी, किण्ठक.,—
पलाशः, पारिभद्रकजटा—पारिभद्रमूलम्, अग्निशिवक. । सलवणा.,—समैश्वरा,
अवणा—चीनिमतीलेजे । नादेरीप्रहतीम् दग्धा चारः कार्य । अस्याटक पत्रगतं
वा पाणीशचारविधिना अतुर्गुणैः पशुगुणेन वा उदकेन पश्चात्तुभोगावरेषु कान्ठ-
नपनीय एतद्विद्यतिवारान् परिस्नान्य स्थापयेत् । अस्य कर्षमईपलं वा हिङ्गादि-
चूर्णं पादिक दत्त्वा मांसवीरहृतादीनामन्यतनीषु प्रविष्य विरेग्, मंशरसादिभिश्च भोक्तव्य-
मोजोरवधार्यम् । अन्ये त्वाहुः.,—एकदा विपाथ स्थापिते घातेदकेऽस्रत्वादिदोष-
शङ्का स्यात्, अतः कृतघारादग्नेर्बलाद्यपेचया पलादिपरिमित चार शहीला प्रत्यङ्ग-
मतन्तरोक्तकावविधिना चारोदकं कार्यमिति । हिङ्गादिप्रतिवापमिति ।—हिङ्गादिः
पादिकस्य प्रतिवाद. प्रक्षेपे यत्र तत् तथ । एतदिति ।—काथचारजनम् । यस्य
तन्मसाद्य प्रयोगस्तोक्तहिङ्गाद्यपरिधानात् वक्ष्यमाणाहिङ्गादिरनन्तरपठितत्वात्
अण्डकारस्वाभिनती लक्षते ॥ ३१ ॥

हिङ्गादी ।—उपगन्धा—वचा ।

भागीत्तरमिति ।—उत्तरीत्तरमेकभाण्डम् ।

उष्णान्मनाऽस्य पाकमुपदिशन्ति ॥ ३३ ॥

पिवेद्विचूर्णं मूत्रोष्ण-वारिमांसरसादिभिः ।
सर्वगुल्मादरन्नीह-कुठार्गःशोथपोहितः ॥ ३४ ॥

काङ्कायनगुड़िका—

शटीं पुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमादकीम् ।
शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पल्लिकानि समाहरित् ॥
त्रिहृतायाः पल्लञ्चैव कुर्यात् त्रीणि च द्विद्भुनः ।
यवक्षारपले द्वे च द्वे पले चान्नवेतसात् ॥
यमान्यजाजीमरिचं धान्यऋषेति काषिकम् ।
उपकुक्षप्रजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥
मातुलुङ्गरसेनैव गुड़िकाः कारयोद्भपक् ।
तासामिकां पवेद् द्वे वा तिस्रो वापि सुखाम्बुना ॥
अश्लैशं मद्ययुषैश्च घृतेन पयसाऽथवा ।
एषा काङ्कायननोक्ता गुड़िका गुल्मनाशिनो ॥
अशीहृद्रोगशमनी क्रिमोणाश्च विनाशिनो ।
गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ॥
क्षारिणं पित्तगुल्मञ्च सर्वैरश्लैशं वातिकम् ।
त्रिफलारसमूर्त्रैश्च नियच्छेत् सान्निपातिकम् ।
रक्तगुल्मे च नारीणामुष्टोक्षीरेण पाययेत् ॥ ३५ ॥

हृत्पुपाद्यं घृतम्—

हृत्पुपाद्यीपष्ट्यीका-चव्यचित्रकसैन्यैः ।
साजार्जापिप्पलीमूल-दीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
सकालमूलकरसं सक्षीरं दधिदाडिमम् ।

विक्रमेत्यादी ।—कायनचीर्ष्यां अभावे कद्रुहृत्पाण्डुः । सतथा—चर्मकदा,
जीलिनी—नीलबुजा । विरिंकार्थोऽयं योगः ॥ ३४ ॥

शटीतित्यादि ।—यमान्यादीनां प्रत्येकं कर्षः । उपकुक्षी—कृत्वाजीरकम्, अत-
भोदा—उजनी, अतथोः प्रत्येकम् अष्टमिकासंयुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविबन्धनुत् ॥
 योन्यर्शाग्रहणीदोष-श्लामकासारुचिज्वरान् ।
 पार्श्वहृदस्तिशूलञ्च घृतमेतद्वपोहति ॥ ३६ ॥

पञ्चपलकं घृतम्—

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्शो दाडिमाद् द्विपलं पलम् ।
 धान्यात् पञ्च घृताच्छुष्काः कर्पः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
 मिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।
 योनिशूलं शिरःशूलमर्शांश्च विषमज्वरान् ॥ ३७ ॥

त्रूपणाद्यं घृतम्—

त्रूपणत्रिफलाधान्य-विडङ्गचव्यचित्तकैः ।
 कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

त्रायमाणाद्यं घृतम्—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्पिकैः ॥
 रोहिणीकटकामुस्त-त्रायमाणादुरालभाः ।
 कल्कास्त्वामलशीवीग-जीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥

इतुवेत्यादी—इतुवा—स्वनामत्याता ; पृथ्वीका—रुणशीरकं, तिहुगविकेत्ये ।
 दीप्यक,—यमागो । सकीलमूलकरस्सिति—कोर्यं—गुल्मवदं, तस्य क्राय ।
 मृनकस्यापि गुल्मस्यैः क्रायः । न पुनर्नवद्वयस्य स्वरसः, तस्य तु गुणो निविहलात् ।
 दाडिमस्याप्यत्र स्वरसः, द्रवमाहचर्यात् । विशादिवेषापि दाडिमस्वरस एवोक्तः ।
 एवञ्च पञ्चभिर्द्रव्ये प्रत्येकं सेद्धमे' पाकः ॥ ३६ ॥

पिप्यल्या इत्यादि—पिचुरध्यर्श इति—साईकर्षः, पलं धान्यादिति शीज्यम् ;
 पञ्च घृतादिति—पञ्च पन्तानीत्यर्थः । क्षीरं चतुर्गुणमिति—घृतपञ्चपलापेक्षया विशति-
 पलानि क्षीरमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

त्रूपणाद्यघृते—सक्षीरमिति ।—चतुर्गुणक्षीरमिद्धं, द्रवनालराभावात् ॥ ३८ ॥

जल इत्यादी—पञ्चभागस्थितमिति ।—पञ्चभागावशिष्टं, तेन क्रायस्याद्यो पन्तानी
 त्यर्थः । कल्कैरित्येव—ज्वरहितैरप्यामलक्यादिभिः सम्बन्धे, न क्षीरवर्धने, कल्कैः

भस्मातकं घृतम्—

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
 साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलादुके ॥
 पादावशेषे पूते च पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
 विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम् ॥
 चित्रकं मधुकं रास्त्रां पिष्ट्वा कर्पसमान् भिषक् ।
 प्रस्यञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतद्भस्मातकं नाम कफगुल्महरं परम् ।
 झीहपाण्डुरचिखास-ग्रहणीकासगुल्मनुत् ॥ ४४ ॥

रसोनाद्यं घृतम्—

रसोनस्त्ररसे सर्पिः पञ्चमूलैरसान्वितम् ।
 सुराऽऽरनालदध्यस्त्र-मूलकस्त्ररसैः सह ॥
 व्योपदाङ्गिमठचाम्ना-यमानीचव्यसैन्धवैः ।
 हिङ्गुस्त्रवेतसाजाजी-दीप्यकैश्च पलांगिकैः ॥
 सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्गः-श्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
 कासापस्मारमन्दाग्नि-झीहशूलानिलान् जयेत् ॥ ४५ ॥

दन्तीहरीतकी—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंगतिः पञ्च चाभयाः ।
 दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥
 तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडम् ।

भस्मातकघृतं द्विगुणद्वेषैव पक्तव्यं,—“निदिष्टे तददेव हि” इति वचनात् । पञ्च
 मूलं स्वयं, तदेव विदारीगन्धाद्यं, प्रत्येकं पलोन्मितम् । भस्मातकं नामित्यनन्तरं
 सर्पिरिति शेषः । चरके तु—“एतद्भस्मातकघृतं कफगुल्महरं परम्” इत्येव पाठः ॥ ४४ ॥

रसोनेत्यादौ ।—पञ्चमूलं—महत् पञ्चमूलं, वातकफहरत्वात्, तस्य रसः काथ ।
 रसोनस्त्ररसादीनां षष्ठा खेचममत्वम् । दीप्यकं—चेतयमानी ॥ ४५ ॥

अजद्रोण इत्यादौ ।—विंगतिः पञ्च चाभया इत्याहतिमानात् । एताभि हरीतकी-

तायाभयास्त्रिहञ्चूर्णात् तैलाच्चापि चतुःपलम् ॥
 पलमेकं कणाशुषठीः सिद्धे लेहे च गीतले ।
 चौद्रं तैलसमं दत्त्वा चातुर्जातपलं तथा ॥
 ततो लेहपलं लीढ्वा जम्घ्ना चैकां हरीतकीम् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दीपप्रस्थमनामयः ॥
 ग्रीहश्चयद्युगुल्मार्शोऽहृत्पाण्डुरघ्नीगदाः ।
 शाम्यन्त्युत्क्लेशविषम-ज्वरकुष्ठान्यरोचकाः ॥ ४६ ॥

श्रीरावरिष्टः—

द्वयोरमुरुवूकञ्च वर्षाद्वं वृहतीद्वयम् ।
 चित्रकञ्च जलद्रोणे पचेत् पादावग्रेपितम् ॥
 मागधीचित्रकचौद्र-लितकुम्भे निधापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाईसंयुतम् ॥
 बुपोपितं दद्याच्च जीर्णभक्ताः पिवन्तरः ।
 अरिष्टोऽय जयेद्गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ४७ ॥

फलानि कर्पटे पीडलीं बद्धा चरत्तहरीतकीवत् कृपणीयानि । तैलाईकुडुवमिति पाठे च—पलचतुष्टयमित्यर्थः । तैलमुत्सिद्धहरीतकीभर्जनाद्यै, न तु विद्वेषुसंपरि भर्जनार्थम्, भर्जनेन विरिचनशुद्धपक्वमसद्भात् । पलमेकं कणाशुषठीरिति मिलित्वा, एव चातुर्जातपलमपि । प्रस्थमत्र दीवस्य साईवधीदशपथमानम् । अथ हि भोजि—“वमने च विरिक्ते च तथा शोषितभोजये । साईवधीदशपथं दध्यगावु- संकीरिष्य, ॥” इति ॥ ४६ ॥

श्रीरामित्यादि—सुदुस्तम् ।—श्रीर,—श्वेतपुलनर्षवा । श्रीरादीनां मिलित्वा पलत्रयम्, “द्रीणे द्रव्यतुला मता” इति वचनान् ; अथे—लादृष्टमापुः । मागधी—पिथली । मधुनः प्रस्थमिति—भरावचतुष्टयम् । पथ्याचूर्णाईसंयुतमिति—हरीतकी-चूर्णस्य, प्रथ्याईमित्यष्टौ फलानि, तेन संयुतम् । बुपोपितं—तुष्यधाम्यराशिनभ्ये प्यितम् । जीर्णभक्ताः—परिणताहारः, लघुकीड इत्यर्थः, अस्य पलमईपलं वा प्रातरुपधीज्यम् ॥ ४७ ॥

रौधिरस्य च गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।

स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥ ४८ ॥

शताह्वाचिरविल्वत्वग्-दारुभार्गीकणोद्भवः ।

कल्कः पीतो हरेद्गुल्मं तिलकाद्येन रक्तजम् ॥ ४९ ॥

तिलकाद्यो गुडव्योष-हिङ्गुभार्गीयुतो भवेत् ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्ये च योपिताम् ॥ ५० ॥

सचारं त्रूपणं मद्यं प्रपिवेदसगुल्मिनी ।

पलाशचारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिबेच्च सा ॥ ५१ ॥

रौधिरस्येत्यादौ ।—गर्भकालव्यतिक्रम इति ।—उचितगर्भकालस्य दशमासकालस्य व्यतिक्रमे । अथच समघनियमो रक्तगुल्मस्योपचारसमयप्रदर्शनार्थमेवेति, ज्वरे समदिवसात् परतः पाचनवत्, न तु गर्भकालशब्दानिरासार्थम् ; दशमासातिक्रमेणापि गर्भावस्थादर्शनात् । उक्तं हि,—“तं स्त्री प्रसूते सुचिरं गर्भं पुष्टी यदा वर्धगणैरपि स्यात्” इति ; तथा पिण्डितस्पन्दनमस्य गर्भलक्षणात् विरहलक्षणमुक्तं, यथा—“यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः” इति । एतेन दशमासादवंगपि शीघ्रितगुल्मावधारणं भवत्येव ; तथाह व्याधिमद्विद्या अस्य दशमासातिक्रमे सन्धेव सुवचिकित्स्वप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् ; अर्वाक् चिकित्सायानु शीघ्रितातिसुप्तौ गर्भाशयोपघातादिकं स्यादिति ॥ ४८ ॥

शताह्वेत्यादि ।—शताह्वादिकषणानां प्रथमः । चिरविल्वत्वग्—नाटाकरञ्जत्वक् । तिलकाद्येनेति ।—तिलफलकाद्येनेत्यर्थः ; एवमुत्तरयोनेऽपि तिलफलस्यैव कायः । केचित्तु तिलमालकायकृतधारीदकेनापि व्यवहरन्ति । रक्तजमित्यार्त्तव-रक्तजम् ॥ ४९ ॥

तिलकाय इत्यादौ ।—गुडादयः प्रथम्याः । नष्टे पुष्ये इत्यदृष्टार्थवे ॥ ५० ॥

सचारमित्यादौ ।—शरी घण्टापाक्यादिकृतं, अन्ये तु—यवचार इत्याहुः । पलाशचारतोयेनेत्यादि ।—अकल्कमिदं घृतम् । पलाशमष्मादकमुदकाटकैः षड्भिः सयोग्याप्ती साधनीयम् । तत्राप्यपैण्डिल्यादिलक्षणीदर्यं तृतीयभागिः षड्भिः सन-वारान् परिष्ठाप्य शरीरदकं इताम्लगुण्यं याद्य, तेन घृतस्य पाक इति चक्र. । अन्ये तु—पानीयचारविधिना आवितचारानुष्ठा घृतपाकमुपदिशन्ति ; कार्त्तिकः पुनः पलाशचारतोयेनेत्यनेन खेदपाकोक्तविधिना पलाशचारकायकरणमित्याह ॥ ५१ ॥

उष्णैर्वा भेदयेद्विन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।
 न प्रभियेत यद्येवं दद्यादयोनिविशोधनम् ॥
 चारेण युक्तं पल्लं सुधाक्षीरेण वा पुनः ।
 रुधिरुत्तिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया ॥ ५२ ॥

भस्मात्कषुतम् ।

भस्मात्कषुतं कल्ककपायपक्वं सर्पिः पिबेच्छर्करया विभियम् ।
 तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं बलासगुल्मं मधुना समेतम् ॥ ५३ ॥
 वज्रूरं मूलकं मत्स्यान् शृष्कशाकानि वैदलम् ।
 न खादेच्चालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ५४ ॥

इति गुल्म-चिकित्सा ।

उष्णैर्विति—उष्णैरित्युष्णवीर्यं सुरासौवीरादिभिः । भिन्न इति—भृशसक्ति
 रक्ते । योनिविशोधनमिति—वर्षिण्युपतया योनिविरचनमित्यर्थः । चारेणेत्यादि ।—
 पलाशचारेण सह पल्लं तिलचूर्णं क्लिष्टिज्जलं दत्त्वा वर्षिं विषाद्य योन्वभ्यन्तरे
 दद्यात्, अथवा पलाशादिचारतिलचूर्णं क्षीरक्षीरेण मिश्रणीयम् ; तेन मूत्रवस्त्र
 सचयित्वा वर्षिः काव्यां, सा च योन्वभ्यन्तरे दीया । रुधिर इत्यादि अष्टम् ॥ ५२ ॥

भस्मात्कषुतमित्यादि ।—अथ पादिकशर्कराप्रक्षेपः, एव मधुपि ;—“कल्कवन्मधु-
 शर्करे” इत्युक्तेः । बलासः,—कफः । कफगुल्मे शर्करास्थाने मधु दीयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

वज्रूरमित्यादि ।—सुशतम् । वज्रूर—शृष्कमांसम् । मूलकमांसम् ; शृष्कमूलकस्य
 वातहरत्वेन पच्यन्तात् । एतच्च हरितवर्णोपलक्ष्यं गुल्मी हरितवर्णस्याप्यहितत्वात् ।
 वैदल—मुद्गादि, चालुकं—पिच्छालुकम् । मधुराणि फलानि—क्षीरित्तचफलानि,
 चारपाणौ न्यदीधादिफलवर्जनस्थीकृतात् । चकारात् हरीतकीवर्गोपलक्ष्यम् ;
 गुल्मी हरीतकीवर्गस्याप्यहितत्वात् ॥ ५४ ॥

इति गुल्म-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ हृद्रोग-चिकित्सा ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
 द्विपञ्चमूलीक्षार्येन सस्त्रेहलवणेन च ॥ १ ॥
 पिप्पल्येस्त्रावचाहिङ्गु यवंचारोऽथ सैन्धवम् ।
 सौवर्चलमथो शुण्ठी अजमोदा च चूर्णितम् ॥
 फलधान्यास्त्रकौलत्य-दधिमद्यासवादिभिः ।
 पाययेच्छुद्धदेहञ्च स्त्रेहेनान्यतमेन वा ॥ २ ॥
 नागरं वा पिवेदुष्णं कषायश्चाग्निवर्द्धनम् ।
 कासश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ ३ ॥
 श्रीपर्णीमधुकक्षौद्र-सितागुडजलैर्वमेत् ।
 पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
 घृतं कषायांशोद्दिष्टान् पित्तञ्चरविनाशनान् ॥ ४ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तम् ; अतः स्थानसाम्यात् तदनन्तरं हृद्रोग उच्यते ।—
 वातोपसृष्ट इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—अथागुक्तमपि मदनफलादिचूर्णे बोध्यम् ; वमन-
 योग्यत्वात् । वातजेऽपि वमनविधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात् ; उक्तं हि,—
 “स्थानिस्थानगत दोष स्थानिवत् समुपाधरेत्” इति । एवं पित्तजेऽपि वमनं
 बोध्यम् । चरके हृद्रोगिणो यद्यप्यवस्था उक्तास्तथापि कफोत्कृष्टे वलीयसि सर्वथैव
 वमनं श्रेयम् । पिप्पलीत्याद्यन्यतमेन वैत्येनं सुश्रुतस्य ।—फलाच्च—मातुशुद्ध-दाडिम-
 फलादि, हृद्यत्वात् तस्य रसो वायुः, पानीपथीगित्वात् । वाते घान्यास्त—काञ्चिकम् ।
 कौलत्यः,—कुलत्यधूपः । स्त्रेहेनान्यतमेन वेति ।—घृतादीनामन्यतमेन फल-
 धान्याद्यादिवहुद्रवीपदर्शनं साम्प्रपेक्षम् ॥ १ । २ ॥

नागरमित्यादि ।—नागरं—नागरकृतकषायं पिवेत् । वाग्भ्यः पूर्वयोगा-
 पेक्षया ॥ ३ ॥

पित्तकचिकित्सामाह, श्रीपर्णीत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—श्रीपर्णी गाम्भारी, तस्याः
 फलमत देयम् । अलं श्रीपर्णीमधुकक्षीरैव, त्रीरैव योग्यत्वात्, अक्षमनाहंम्यतकायः ।
 अथ क्षौद्रसितागुडान् प्रविष्य पित्तजे वमेत् ; किंवा जलस्य श्रीपर्णादिभिः पचभिः
 सम्भ्रान् पञ्च योगाः पनी । अथागुक्तमपि मदनफलादि पूर्ववद् बोध्यम् । उक्तं च

शीताः प्रदेहाः परिपेचनानि
 तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
 द्राचासिताचौद्रपरूपकैः स्यात्
 शुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥
 पिद्धा पित्रेहापि सिताजलेन
 यथ्याह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च ॥ ५ ॥

अर्जुनस्य त्वचा सिंहं चीरं योज्यं हृदामये ।

सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ ६ ॥

घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वची ये ।

हृद्दोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हृत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ ७ ॥

वचा-निम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफीत्थिते ।

वातहृद्दोगहृद्घूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ ८ ॥

सितागुडश्लैरित्यत्र सितोत्पलश्लैरिति पठित्वा लघुत्वं कुठमिति व्याचष्टे ।
 मधुरे घृत घृतमिति ।—काकीलादिगण्डकायकल्कसाधितं घृतम् ॥ ४ ॥

शीता इत्यादौ ।—द्राचादिभिर्द्युक्तमन्नपानमन्ययुक्तादि वमनविरेचनशुद्धे कार्यं
 मित्यर्थः इति केचित् । अन्ये तु—“दिप्ते द्राचेक्षुनिर्द्यांस सिताचौद्रपरूपकैः । युक्ती
 विरेको हृदयः स्यात्” इति तन्वानरदर्शनात् द्राचादिभिर्द्युक्ती विरेक इत्याहुः ।
 सिताजलेनेति ।—शर्करामिश्रितजलेनेत्यर्थः । सितां जलेनेति पाठीऽपि श्रेयः, उक्तं
 हि भास्करे—“यष्टीमधुककन्कश्च पिबेत् ससितमभसा” इति ॥ ५ ॥

अर्जुनस्येत्यादि ।—चीरपरिभाषया अर्जुनत्वगादिभिः, प्रत्येक साधितं सितया
 सह पीयमिति चत्वारो योगाः । केचित्तु केवलवारिसाधितश्चौरं सिताप्रक्षेपान् पञ्च
 योगानाहुः । पञ्चमूली चात्र स्वस्या । एते च दोषा वातपित्तं श्रेयाः ॥ ६ । ७ ॥

वचेत्यादि ।—सुशुतस्य । वचाकषायेण निम्बकषायेण वा वमनम् ; किंवा
 वचाकन्की निम्बस्य कषायः, ताभ्यां मिलित्वा वमनम् । हृदीति—हृदीये । तात्पर्यात्
 भसा क्रोशनीतिवत् । वातहृद्दोगहृद्घूर्णं पिप्पल्यादि चेति ।—अत्रैव वातहृद्दोगे
 पिप्पल्यादिना यद्घूर्णमुक्तं तत् पाचयेदित्यर्थः । भास्करेऽप्युक्तम्,—“कफीञ्चै वनेत्
 स्त्रिंशत् पिबुमर्दवचाभसा । कुलत्थधन्वीत्यरस तीक्ष्णमदायवाशनः ॥ दित्रेक्षुं वचा-

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हीनाधिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥८॥

चूर्णं पुष्करजं लिङ्घान्माक्षिकेण समायुतम् ॥ ।

हृच्छूलं श्वासकासघ्नं क्षयहिकानिवारणम् ॥ १० ॥

तैलाज्यगुडविपकं चूर्णं गोधूमपार्थजं वापि ।

पिबति पयोऽनु च यः स भवति जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥११॥

गोधूमककुभचूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा विपकम् ।

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ १२ ॥

मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।

हृद्रोगश्चामकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥

हिङ्गु-लवणइयनागरान् । तैलायमानीककणा यवचारान् सुखाशुना ॥ फलघान्यास-
कीलस्य यूपमूवासवैक्षया ॥” इति । वातहृच्छूलं पिप्पल्यादिकं तथा पिप्पल्यादिगणं
पायवेदित्वाहरत्ये ॥ ८ ॥

त्रिदोषज इत्यादि ।—लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया । तद्भेदे त्रिदोषजेषुपि
कफ एवादी लङ्घनेन जेष इति मत्वा कृतम् । विदोषजे उन्वणदीपतया
चिकित्साश्रवमाह हीनाधीत्यादि ।—अधिशब्दोऽधिकवाची,—अधिकत्वमित्यर्थः,
दीपाणां हीनत्वादिक प्रतीत्य यत् कर्म शस्तमधिकर्दापहकृतया तत् कार्यमिति
वाक्यार्थः ॥ ८ ॥

चूर्णमित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

तैलाज्येत्यादि ।—तैलाज्यगुडान् मिमित्वा पादिकान् दत्त्वा गोधूमपार्थचूर्णं
श्लोकमात्रेण त्रीदोषोत्कारिकावहिसाध्य भक्ष्यम् । किंवा गोधूमपार्थचूर्णसमी गुडः,
तैलाज्ये तु सस्कारार्थं श्लोकमात्रे देये । पार्थाऽङ्गुनञ्चः । वाग्भ्यः पूर्वधीगा-
पिचया ॥ ११ ॥

गोधूमेत्यादि ।—ककुभोऽङ्गुनः । अद्यापि योगे सर्पिमधुशर्कराणां पूर्ववन्मानं
यद्दीला प्यागचोरेषोत्कारिकावत् पाकः । शीते मधु देयम् ॥ १२ ॥

- रमायनं परं बल्यं वातजिन्नामयोजितम् ।
 संयत्तरमयोगेण जीवेद्वयगतं धुयम् ॥ १३ ॥
- द्विद्रुयगम्याविड्विभ्रक्त्या-कुष्ठाभयाचिवकयावशूकम् ।
 पिवेच्च मौवर्चनपुष्कराद्यं यवाभ्रमा शूलहृदामयघ्नम् ॥ १४ ॥
- दगमूलीकपायन्तु लवणचारमंयुतम् ।
 श्वामं कामश्च हृद्रोगं गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥ १५ ॥
- पाठां वचां ययचारमभयां मास्त्रवेतसाम् ।
 दुरालभां चित्रकश्च ब्रूषणश्च फलवयम् ॥
 शटीं पुष्करमूलश्च तिलिङ्गीकं मदाडिमम् ।
 मातुलुङ्गस्य मूलानि शल्यचूर्णानि कारयेत् ॥
 सुखोदकेन मद्यैर्वा चूर्णान्येतानि पाययेत् ।
 अर्गः शूलश्च हृद्रोगं गुल्माश्चागु व्यपोहति ॥ १६ ॥
- पुटदग्धमग्मपिष्टं हरिणविषाणन्तु सपिपा पिषतः ।
 हृत्पृष्ठशूलमुपगममुपयात्यचिरेण कष्टमपि ॥ १७ ॥
- क्रिमिहृद्रोगिणं सिग्धं भोजयेत् पिणितौटनम् ।
 दध्ना च पलनीपेतं अरुहं पद्याद्विरचयेत् ॥

मूत्रं मरुत्वाया इति ।—मूत्रं चूर्णमिति चूर्णकर्म मूलमिच्छते । अकुमल
 वण्णमिति ।—अकुमलं मरुत्चूर्णमपि दुग्धेन पियम् । यीमद्वयमेतन् ॥ १३ ॥

द्विद्रुयादि ।—पुष्करणाभावात् कुष्ठशैव भावयन् । द्विद्रुयद्रुयकाराणां
 चूर्णे यथाहाय प्रविष्य पिवेत् ॥ १४—१६ ॥

पुटेत्यादि ।—हरिणमर्गं कुर्मन् मरुत्तु मदा इतिष्य च सोमदायी निर्भूमाशारे
 वा दग्धा जिन्नापिष्टं हृत्तम पेदमिच्छते ॥ १७ ॥

शिमोद्यादि ।—अत परमिच्छन् सुगुतल ।—विश्रितप्रधानहीदनं पिणितौ-
 दनम् । तत्र दध्ना पलनन च मंशुश वाहं भोजयेत् । पलनं तिलचूर्णम् । एतच्च
 पिणितौदनमेतन्नं शिमोद्यामुत्प्रेदावेत् । पद्यादिति ।—द्विभुत्प्रेदागकरं विरचयेत् ।

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ।
 विडङ्गाटं धान्याम्लं पाययेद्धितमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 क्रिमिजे च पिवेन्मूत्रं विडङ्गामयसंयुतम् ।
 हृदि स्थिताः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ।
 यवान्नं वितरेच्चास्मै सविडङ्गमतः परम् ॥ १९ ॥

वह्नभघृतम्—

मुख्यं शतार्द्धं च हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।
 पक्वं घृतं वह्नभकेतिनाम्ना हृच्छासगुलीदरमारुतघ्नम् ॥ २० ॥

शदंशायं घृतम्—

खदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठा-बलाकाशमर्थकचृणम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥

कौविरेचयेदित्याह, सुगन्धिभिरित्यादि ।—योगैरिति—विरेचनयोगैः । कीदृशैः ? सुगन्धिभिः,—चानुजांतकयोगैरिति शेषः । सौगन्ध्यकरणञ्च वाणिशब्दानिरासार्थम् । वमनञ्च क्रिमिहृदये निषिद्धं, क्रिमिजर्जरितहृदयत्वात् । तथा वमनेन क्रिमिभिः शिरोगतैरिन्द्रियोपघातभयाच्चेति । सलवणैरित्यत्र सपल्लैरिति पठित्वा सभृष्ट-तिलचूर्णैरिति व्याख्यायन्ति केचित् । शीतविरेकस्थानुपानमाह, विडङ्गाट-मित्यादि ।—विडङ्गाटं विडङ्गचूर्णौक्तम् ; धान्याम्लमिति—काञ्चिकम् । विडङ्गा-टाटेरिति पाठे—योगैरित्यस्य विशेषणम् ॥ १८ ॥

विरेचनयोगान्तरमाह क्रिमिजे चेत्यादि ।—विडङ्गकुष्ठचूर्णं प्रक्षिप्य गीमूत्रं वा विरेकार्थं पिवेत् । यद्यप्ययं योगः सुशुते नास्ति,—तथापि तन्नान्तरीय एवायं विरेचन-प्रभावे संप्रसङ्गकारेण लिखितः । विरेचनान्तरमग्निसन्बुचर्षार्थं परिशिष्ट-क्रिमिविनाशार्थञ्चाहसंस्कारमाह, यवान्नमित्यादि ।—यवान्नमिति—यवपेयादिकम् । सविडङ्गमिति—पडङ्गविधिना विडङ्गकपायसाधितम् । अतः परमिति—विरेकान्तर-मित्यर्थः ॥ १९ ॥

वह्नभघृते ।—सुष्यमिति—श्रेष्ठम् । हरीतकी-सौवर्चलञ्च कल्कः, घृतस्य प्रस्यं, जलेन च पाकः ॥ २० ॥

शदंशये ।—पलाशः किंङ्कः, तस्य मूलम् । अन्ये तु—पलाशं शटीमाहः ।

पलिकान् साधयेत् तेषां रसे चीरे चतुर्गुणे ।
 कल्कैः स्वगुसर्पभक्त-मेदाजोवन्तिजीवकैः ॥
 शतावर्थ्यृदिमृद्धीका-शर्करायावणीविमैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृतादात पित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः-श्वासकासक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभाराध्व-खिन्नानां बलमांसदः ॥ २१ ॥

बलाय घृतम्—

घृतं बलानागवलार्जुनाम्बु-सिद्धं सयष्टीमधुपादकल्कम् ।
 हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलासृक्-शमयत्युदीर्णम् ॥ २२ ॥

अर्जुनघृतम्—

पार्थस्य कल्कस्वरसेन पक्वं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥ २३ ॥

इति हृद्रोग-चिकित्सा ।

एतन्निष्कादशपले काष्येऽष्टगुणं अलमेकादशशरावं दत्त्वा काष्यं कार्यः । पाद-
 शेषघ्न पादीनशरावत्रयम् ; ततश्चतुर्गुणं चीरमेकादशशरावकपिमिति किञ्चिद्गुण-
 गुणं पाकः । अन्ये तु—एकादशपले काष्य एवाढके अलं दत्त्वा पादशेषघ्न प्रस्थ
 इत्याहुः । अतश्चतुर्गुणं चीरमाढकम्, एव पञ्चगुणं पाक इति । व्यवहारोऽपीत्य-
 नेव । आवर्णी—मुष्टितिका । विष—श्यालम् ॥ २१ ॥

बलायघृते ।—घृतमित्यादी ।—नागबला—शीरसतण्डुला । अम्बु—कायः ॥२२॥

अर्जुनघृतं ।—स्यष्टम् ॥ २३ ॥

इति हृद्रोग-चिकित्सा-विशतिः ।

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

वातमूत्रकृच्छ्रे—

अभ्यञ्जनस्त्रेहनिरूहवस्त्रि-स्त्रेदोपनाहोत्तरवस्त्रिसैकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांघानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ १ ॥

अमृता-नागरं धात्री-वाजिगन्धा-त्रिकण्टकान् ।

प्रपित्रेद्वातरोगार्तः सशुली मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ २ ॥

पित्तमूत्रकृच्छ्रे—

सैकावेगाहाः शिशिराः प्रदेहा

शैषो विधिर्वस्त्रिपयोविकाराः ।

द्राचाविदारौक्षुरसैर्घृतैश्च

कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ३ ॥

कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुयेति तृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छ्रहरं पञ्च-मूलं वर्स्त्रिविशोधनम् ।

एतस्त्रिहं पयः पीतं मेद्वर्गं हन्ति शोणितम् ॥ ४ ॥

शतावरीकाशकुशाश्वदंष्ट्रा-विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।

काथं सुसिद्धं मधुशर्कराक्तं पिबन् जयेत् पित्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥ ५ ॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-पापाणभिहन्वयवासकानाम् ।

काथं पिवेन्माचिकसम्प्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥ ६ ॥

समीपरे मर्मशते धौषि मर्माणि शिरोहृदयवक्षयः प्रधातानि । ततो हृद्रोग-
चिकित्सांमभिधाय वक्षिणचिकित्सांमाह, अभ्यञ्जनेत्यादि ।—स्थिरादिभिरिति—
शासपक्षादिभिः पञ्चमूलैः । वातहरैरिति—वातहरलेनीकैः ॥ १ ॥

अमृतेत्यादि ।—योगीश्वरं कायेन ॥ २ ॥

शैषो विधिरिति ।—सशर्करं मन्थमित्यादि वाभट्टस्य चर्मितीपीकः । द्राचा-
विदारौक्षुरसैर्घृतैरेति सहाये तृतीया ॥ ३ ॥

कुश इत्यादी ।—तृणोद्भवं पञ्चमूलमिति योग्यम् ; दर्भः,—उसुपामूलम् ॥ ४ ॥

शतावरीत्यादी ।—शासोति—शालिधान्यमूलम् ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादी ।—राजवृक्षः,—शीवालुक्षतृफलम्, पन्वयवासकः,—दुरालभा ॥ ६ ॥

गुडेनामलकं हृथं श्रमघ्नं तर्पणं परम् ।

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ७ ॥

एवार्हवीजं भधुकञ्च दार्वीम् पित्ते पिवेत् तण्डुलधावनेन ।

द्रावीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां प्रैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ ८ ॥

कफमूत्रकृच्छ्र—

चारोणतीक्ष्णोपणमन्नपानं स्वेदो यथात्रं वमनं निरूहाः ।

तक्रञ्च तित्तीपधसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ९ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय श्लर्षां पिष्ट्वा लुटिं पिवेत् ॥ १० ॥

तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य वीजं पिवेत् कृच्छ्रविघातहेतीः ।

पिवेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रबालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ११ ॥

खदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम् ॥ १२ ॥

त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रे—

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः

स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।

त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्

पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ १३ ॥

गुडेनेति ।—गुडामलकफले तुल्यमाने ॥ ७ ॥

एवार्ह, —कर्षटी । समाक्षिकामित्यस्य दार्वीमित्यनेनैव सम्बन्ध, न तु पूर्वेषु ॥ ८ ॥

चारोखादि ।—कफकृच्छ्रभेषजं चारादिभिर्युक्तमन्नपानम् । ऊषणं विकटुक-

मिति चक्रः, अत एव शीघ्रमिति पाठोऽप्यत्र एव, वाभट्टेऽपि—“कफजे वक्त्रस्वेदी

तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम्” इत्युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

मूत्रेणेत्यादी ।—लुटि, —एच्छेला, उक्तं हि वाभट्टे,—“पित्तमूत्रेण एच्छेलां

धात्रीफलरसेन वा” इति । अन्ये तु—एलामाचमाह । कदलीस्वरसेनेति—

कदलीमूलस्वरसेन ॥ १० ॥

तक्रेणेत्यादी ।—शितिमार, —शालिघ, प्रबालः,—विट्ठम. ॥ ११—१२ ॥

समकुपितदोषघारश्चमूत्रकृच्छ्रचिकित्सायाश्च सर्वमित्यादि ।—वातजादिमूत्र-

कृच्छ्रनिर्दिष्ट भेषजं सर्वे समविदोषजे मूत्रकृच्छ्रे मिलितं कार्यम् । तच्च वायो;

हृत्तीधावनीपाठा-यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।

पाचनीयो हृत्त्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ १४ ॥

अभिघातज-मूत्रकृच्छ्र—

तथाऽभिघातजे कुर्यात् सद्योन्नचिकित्सितम् ।

मूत्रकृच्छ्रं सदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ॥ १५ ॥

पुरीषज-मूत्रकृच्छ्र—

स्वेदचूर्णक्रियाऽभ्यङ्ग-वस्तयः स्युः पुरीषजे ।

क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवचार्युतं पिबेत् ।

मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जघ पीतः शीघ्रं विनाशयेत् ॥ १६ ॥

कफवायुज मूत्रकृच्छ्र—

क्रिया द्विता त्वशमरिशर्करायाम्

या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ॥ १७ ॥

शुक्रविषम्बज मूत्रकृच्छ्र—

लेह्यं शुक्रविषम्बोत्थे शिलाजतु समाचिकम् ।

हृत्थैर्हृत्तितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ १८ ॥

स्थानानुपूर्व्यां कर्णम्, न तु त्रिदोषजन्वर इव कफस्थानानुपूर्व्यां । समविदोषा-
रम्भमूत्रकृच्छ्रस्य वातस्थानभवत्वेन बाधेरिव प्रथमं चिकित्सा कार्या, चिकित्सत्वा-
दिति भावः । विषमसहिपातमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह, विष्य इत्यादि ।—विष्योऽधिक
इति वाक्यं कर्षे पिप्पे वाने इत्येतेः क्रमेण सम्बध्यते । अथ मूत्रकृच्छ्रानारम्भकमाशया-
न्तरस्यं कफसम्प्लेत्स्य मूत्रकृच्छ्रारम्भककफभागसाधिकमसौति कृत्वा विष्योऽधिक
इत्युक्तम् । एवं पिपपवनयोग्येति पिपपवनान्तरापेक्षया आधिक्यं व्यप्लेयम् ।
अन्धे—विष्य इति छान्दसत्वात् पठ्ये पद्यमौत्वाहः । तेन वयाथा मध्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

हृत्तीत्यादौ ।—धावनी—अष्टकारि । कृच्छ्रदोषत्रयापह इति ।—कृच्छ्रजनक-
दोषत्रयापह इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वातहरी क्रियेति ।—पानाद्यायुक्ता, वातस्थानभवत्वादिति भावः । स्वेद-
व्यादौ ।—चूर्णक्रियेति—फलवर्तिः, किंवा विरेचनद्रव्यचूर्णे दत्ता गुदे नलिकया
फुल्करणम् ॥ १५—१६ ॥

अशमरीशर्करामूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह, क्रिया द्वितेत्यादि ।—अशमरीशर्कराभा-
मिति अरुहे पाठः ॥ १७—१८ ॥

एलाह्निङ्गयुतं चीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ।

मूत्रदोषविशुद्धयं शुकदोषहरश्च तत् ॥ १८ ॥

यन्मूत्रकच्छे विहितन्तु पैत्ते तत् कारयेच्छोणितमूत्रकच्छे ॥ २० ॥

त्रिकण्टकारम्बुदर्मकाश-दुरालभापर्वतभेदपथ्याः ।

निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीच्च सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकच्छम् ॥ २१ ॥

कषायोऽतिबलामूल-साधितः सर्वकच्छजित् ॥ २२ ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्

चूर्णानि तण्डुलजलेर्नुलितानि पोत्वा ।

यद्वा गुडेन सहितान्यवलिघ्न सम्यक्

आसन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकच्छी ॥ २३ ॥

अयोरजः श्लेष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

मूत्रकच्छं निहन्त्याश्च त्रिभिल्लैर्हेनैः संशयः ॥

सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकच्छविनाशनः ।

निदिग्भिकारसो वापि सक्षौद्रः कच्छनाशनः ॥ २४ ॥

सप्तदशश्रीकाण्डान्.पातित्ति क्रियेत्यादिसन्दर्भे इत्यनेन व्याख्या विधेया ।—
कफमाहृतोत्य इति ।—प्रथमे कफोत्थे माहृतोत्थे च मूत्रकच्छे या क्रिया विहिता,
सा मिलितैश्च अश्वत्था शर्करायाश्च कर्मणोत्थं । शर्कराशमरीचिक्रियितस्यैव तन्
कच्छविक्रियितत्वादिति भावः । उक्तं हि,—“शर्कराशमरीचि-
वारणम्” इति । वाक्येते निवार्येते अनेनेति वारणं चिकित्सितम् । इति ।

एलेत्यादौ ।—एलाह्निङ्गनी मविष्य समसिं चीरं पिबेदित्यर्थः ॥ १८—२० ॥

त्रिकण्टकेत्यादौ ।—पर्वतभेदः,—पाशाणभेदः । एषां कषाये मधु प्रषेप्यम् ॥ २१ ॥

कषाय इत्यादौ ।—अतिबला—मृतवला ॥ २२ ॥

एलादिचूर्णानि तण्डुलजलेन पातय्यानि, किंवा गुडेन लेष्टव्यमिति ॥ २३ ॥

अथ इत्यादि ।—मारितपुटितदद्यादिलौहचूर्णै रति ३, मधुमात्रेण भीहपात्रे
मदेयित्वा निघ्न, रज्जिकादिक्रमेण माषकद्वयपच्येत्सम् । विभिल्लैरेरिति—दिग्भसदे-
नेत्यर्थः । निदिग्भिकारस इति—कण्टकारीक्षारस । उक्तं हि वाक्ये—“क्षारस कण्ट-
कार्या वा पाययेन्नाधिकान्वितम्” इति ॥ २४ ॥

शतावरीघृतचौरि—

शतावरीकाशकुशखट्वंष्ट्रा-विदारिकेक्षामलकेषु सिद्धम् ।

सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २५ ॥

त्रिकण्टकाद्यं घृतम्—

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु-कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडादींशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातहेतोः ॥ २६ ॥

सकुमारकुमारकघृतम्—

पुनर्नवामूलतुला दशमूलं शतावरी ।

बला तुरगगन्धा च दृणमूलं त्रिकण्टकम् ॥

विदारिगन्धा नागाक्षा गुडूच्यतिबला तथा ।

पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाढकं पचेत् ॥

मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ।

द्विपलिकाः पृथग्दद्याद् यमान्याः कुडुवं तथा ॥

त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ।

प्रस्यं दत्त्वा समालोद्य सम्यङ् मृदग्निना पचेत् ॥

एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।

राज्ञां राजसमानाश्च बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥

शतावरीत्यादी ।—घृतसाधनपक्षे शतावरीत्यादीनां कृष्ण., अलक्ष चतुर्गुणमिति , शर्करा तु प्रसेष्या ॥ २५ ॥

त्रिकण्टकेत्यादी ।—कुशादि—दृणपत्रमूलम् ; अभीरुः,—शतावरी ; कर्कारुः,—कुष्माण्डभेदः कुष्माण्डाङ्गतिः सल्कलदंशं प्रसिद्धः । त्रिकण्टकादीनां सर्वेषां स्वरसः, तदभावे कषायः । गुडादींशयुतमिति ।—घृतापेक्षया अर्द्धांशो गुड इति धीश्वरपत्र इत्यर्थः । गुडश्च प्रसेष्यः । अन्ये तु—गुटं दत्त्वा पाक इत्याहुः ॥ २६ ॥

पुनर्नवेत्यादी ।—दशमूलस्य मिलित्वा दश पलानि । तृणमूल—दृणपत्रमूलम्, एतदपि मिलित्वा दशपलमात्रम् । विदारिगन्धा—शालपर्णी । नागाक्षा—नागबला, योग्यतन्तुला इत्यर्थः । अतिबला—श्रेतबला । द्रोण इति ।—दृष्यतुभादयै प्रत्येक द्रोण एक इत्यर्थः । द्विपलिका इति—पलदशमात्रा । गुडमरणतैलश्च दत्त्वा पाकः ।

मूत्रकृच्छ्रे कटीस्तम्भे तथा गाढ़पुरीषिणाम् ।
 मेद्ववह्णशूले च योनिशूले प्रशस्यते ॥
 यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितकाय ये ।
 बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ।
 पुनर्नवाशते द्रोणी देयोऽन्धेषु तथाऽपरः ॥ २७ ॥

इति मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा ।

अथ मूत्राघात-चिकित्सा ।

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।
 वस्त्रिसुत्तरवस्त्रिश्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥
 कल्कमेवाङ्गुलीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम् ।
 धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्भिमुच्यते ॥ १ ॥
 पाटल्या यावशूकाञ्च पारिभद्रान् तिलादपि ।

देयोऽन्धेषु तथाऽपर इति ।—अन्धेषु दशमूलादिष्वपरी द्रोण इत्यर्थः । सुकुमारैति ।—
 सुकुमाराः सुखिनः, कुमाराः शिशवः, एतदुभयोर्हितत्वान् सुकुमारकुमारक-
 संज्ञा ॥ २७ ॥

इति मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा विवर्तिः ॥

मूत्रगतविकारसाधर्मादनकार मूत्राघातचिकित्सारम्भः ।—मूत्रसाघाती विवर्त्यः
 मूत्राघातः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्चार्थ भेदः,—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिकमीषदिवम्भः,
 मूत्राघाते तु—दिवम्भो मघान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । कल्कमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—
 एवाङ्गुलीभ्रककटौति उल्लेखः । धान्याम्लं—काश्चिकम् ॥ १ ॥

पाटल्या इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—तिलादिति—तिलनालान् । इहापि वक्ष्य-
 माण इत्यक् इत्यनिति सम्भवनीयम् ; तेन इत्यक् पाटल्यादीनां चारणाबोदकेन सर्वा
 मदिरां त्वगीलोपचं पविष्य पिबेत् । जषण—मरिचम् । अन्धे तु—पाटलीयावशूकयो-
 र्मिलित्वा चारः, वेदवयवचारणादृष्टत्वान् ; अत एव दाम्भटे चापुर्वेदसारे च—
 “पाटलीयावशूकाभ्यामिति मिलित्वा पठ्यते” इत्याहुः । अरुचदधोऽप्येवं दाम्भट-
 टौकायां व्याख्यातवान् । काश्चिकम्—मदिरामित्यस्य भ्याने मतिमाविति पाठ

चारोदकेन मदिरां त्वगेलीपणसंयुताम् ।
 पिवेद्गुडोपदंशान् वा लिङ्गादेतान् पृथक् पृथक् ॥ २ ॥
 त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणञ्चापि पाययेत् ।
 निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेद्वा तान्तवस्रुतम् ॥ ३ ॥
 जले कुड्मकल्कं वा सचौद्रमुषितं निशि ।
 सतैलं पाटलाभस्म क्षारवहा परिस्नुतम् ॥ ४ ॥

स्वीकृत्य चूर्णकामिति चाध्याहृत्य एवं व्याचष्टे,—‘पाटल्यादीनां चूर्णं चारोदकेन
 मुष्ककचारवारिणा पिवेत्’ इति । यदाह विश्वामित्रः,—‘पाटलः पारिभद्राहा
 तिनाहापि यवायजात् । कर्णमात्रगुत चूर्णं मुष्ककचारवारिणा ॥ पिवेद्
 गुडेन मिश्र वा लिङ्गाम्भ्रवविघातजित् ॥’ इति एतत् सवादात् । अत्र ऊषण
 पिप्पली । गुडोपदंशान् वा लिङ्गादेतानिति ।—एतान् पृथक् पृथक् पाटल्यादिचारान्
 गुडोपदंशान् गुडमिश्रान् वा लिङ्गात् । उल्लस्य मतिमानित्यत्र मदिरामिति पाठः,
 तथा गुडेन मिश्रानित्यत्र गुडोपदंशानिति पाठश्चानार्थमाह ॥ २ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—अत्रापि पानं चारोदकेनेत्यनुवर्णयति कार्तिकः ।
 अन्ये तु—‘वभयामलकायाणां कल्कं बदरसम्भितम् । अश्वगा लवणोपेतं पिवे-
 न्मूत्रदशापहम् ॥’ इति वचनं मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधे सुशुतेनीकम् । अतस्तद्वर्णनादत्राप्यश्व-
 सैव पानम् ; तथा मिलित्वाष्टमापकमानर्थव्याहृः । त्रिफलाकल्क माया ६, सैन्धव-
 माया २ । द्वितीययोगे—तान्तवस्रुतमिति—वस्त्रगालितम् । मधुयोगेनाप्ययं योगः
 पेशः । यदाह वाग्भटः,—‘स्वरसं कण्टकार्यां वा पाययेन्नासिकावितम्’
 इति ॥ २ ॥

जले इत्यादि ।—सुशुतस्य ।—अत्र कुड्मकल्कं शीतकषायविधिना जले पर्युषितं
 प्रातर्वस्रुतं सचौद्रं पिवेत् ।—‘पिवेत् कुड्मकल्कं वा मधूदकसमाश्रुतम् । रात्रि-
 पर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुवात् ॥’ इति पाठान्तरं सुशुतटीकाज्ञतः पठन्ति, व्याख्या-
 नशब्दं च,—‘कुड्मकल्कं मधूदकाभ्यामाश्राव्य रात्रौ स्थापयित्वा, ततः पातय्यम्’
 इति । सतैलमित्यादि—द्वितीये योगेः सुशुतश्लेषः । वाच्यः पूर्वयोगेनापेक्षया ।
 क्षारवहा परिस्नुतमिति ।—परिस्नुतं पाटलाभस्म किं विशिष्टम् ?—क्षारवत्—
 यवचारयुक्तं पिवेदिति केचिद् व्याचक्षते । अन्ये तु—क्षारवत्—पानीयक्षारमिव
 सतकत्वः परिस्नुतं पाटलाभस्म तेन सहितं पिवेदित्याहः । युक्तधेतत् ; यदाह
 वाग्भटः,—‘सतैलं पाटलाचारं सत्रहचोऽथवा सुतम्’ इति । सुशुतेऽपि मूत्रकृच्छ्र-

सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघातीं पिबेन्नरः ।

दाडिमास्ययुतं मुख्यमैलाजीरकनागरम् ।

पीत्वा सुरां सलवणां मूत्राघातादिमुच्यते ॥ ५ ॥

पिबेच्छिलाजतु काये गणे वीरतरादिके ।

रसं दुरालभाया वा कपायं वासकस्य वा ॥ ६ ॥

त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा दृणपञ्चमूलैः ।

गुडप्रगाढं सप्ततं पयो वा रोगेषु छच्छादियु शस्यते तत् ॥ ७ ॥

नसकुशकाशिक्षुशिफां कथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।

पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कचः ॥ ८ ॥

प्रतिषेधे—“पलाशचारमाह्वय सप्तकल परिचुतम् । पिबेन्मूत्रविशारदं सप्त
तलमात्रया ॥” इति पठ्यते । तैलमात्रया—श्लोकतैलेवेत्यर्थः इति । यथामावा
खादिदं बुभुक्षित इति ॥ ४ ॥

सुरामित्यादि—सुयुतस्य ।—पिबेन्नर इत्यत्र एक एवार्थं योजः । वाग्भटे-
ऽपि—“सौवर्चलायां मदिरां पिबेन्मूत्रग्रहापहाम्” इत्येवोक्तम् । दाडिमैत्यादि माग-
राणो द्वितीयो योगः । दाडिमास्ययुतमिति—दाडिमफलरसयुतम् । रसाभावे तु
काये । मुख्यमित्येलाजीरकविगंधसम् । पीत्वा सुरां सलवणाम्—इति तृतीयो योगः ।
सलवणामिति—समैश्वर्याम् । सन्तुतम् “दाडिमास्ययुतां मुख्यामैलाजीरकनागरे”
इत्यनेन सुरामिति सम्भ्रजते । “पीत्वा सुरां सलवणाम्” इत्येव पाठः सुयुते पठ्यते,
टीकाकारैश्च व्याख्यातः । तस्मान् दाडिमास्यादि-सलवणामिश्रण एक एवार्थं योजी
युक्तः । दाडिमास्यामिति—दाडिमयोगादस्याम् । युतामित्येलाजीरकनागरेरित्यनेन
सम्भ्रजते । मुष्णां सुरामिति—पेटिकीम् ॥ ५ ॥

पिबेदित्यादौ ।—वीरतरादिनवजाये शिलाजतु प्रषिष्य पिबेदित्यर्थः । अत्र
व्याधी शिलाजतुनीत्यत्रलघौगिकत्वेन दुरालभाकाये वासकजायादि शिलाजतु
प्रषिष्यति ॥ ६ ॥

त्रिकण्टकैत्यादि ।—धीयत्ययम् । गुडप्रगाढमिति—पूर्वेषु योगैरेतेन सम्भ्रजते ।
त्रिकण्टकादिभिर्ह वा दृणपञ्चमूलमिदं वा पयो गुडप्रगाढं द्वितम् । सप्ततं पय
इति—तृतीयो योगः ॥ ७ ॥

नसुयादौ ।—शिका—मूलम्, तत्र नसुयादिभिः प्रयेकं सम्भ्रजते ।

अथाऽश्मरी-चिकित्सा ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।
 यवक्षारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिबेद्विताम् ।
 अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

वीरतरादिगणः—

वीरतरः सहचरौ दर्भो हृत्पादनी नलः ।
 गुन्द्राकाशकुशावश्म-भेदमोरट्टण्डुकाः ॥
 कुरुण्टिकाऽथ वशिरी वसुकः साग्निमन्थकः ॥
 इन्दीवरः श्वदंष्ट्रा च तथा कपोतवक्त्रकः ॥
 वीरतरादिरित्येप गणो वातविकारनुत् ।
 अश्मरीशर्करामूत्र-कृच्छ्राघातरुजापहः ॥ २ ॥

रूपम् । सुशुते एतद् घृतात् पूर्वमतिशयनाम घृतमुक्तम् ; तेन सर्पिरेतन्महाबल-
 मित्यपि घृतम्याम्य नामेति टीकाकृतः ॥ १५ ॥

इति भूवाघात-चिकित्सा विवृतिः ।

भूवाघातचिकित्सायादश्मरीचिकित्सातमुच्यते, वरुणस्येत्यादि ।—श्रेष्ठामिति—
 कौटायनुपपत्ताम् । यवक्षारगुडौ प्रसेष्यौ ॥ १ ॥

वीरतर इत्यादौ ।—वीरतरः,—शरः ; सहचरौ,—भिक्षुटीशय, धीतनीलपुष्प-
 भेदात् ; दर्भ—उन्मुवालयम् ; हृत्पादनी—वन्दाक ; गुन्द्रा—गुल्मघ. ; मोरट्ट—इष्टु-
 मूलम् . ट्टण्डुक,—श्योषाक. ; कुरुण्टिका—शीघ्रसिमी ; श्वदंष्ट्रा—कृष्णमूत्र-
 फला मलकमशुरी, दक्षिणदेशे मितधरारण्येत्याह । इन्दीवरः,—सुंथाकः । वशिरी,
 —सुंथासंभद्र, वसुकः,—वसुधरा ; कपोतवक्त्रक,—कडक इति ख्यातः, म च
 शिरीषसङ्गः मन्थपत्रः सन्धिविदपः । गणवादानेन सम्भक्त्या ॥ १ ॥

शुण्ठ्यग्निमन्त्रपापाण-शिशुवरुणगोक्षुरैः ।
 अभयारम्भफलैः क्वायं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 रामठचारन्वण-चूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।
 अश्मरीमूवक्तृच्छत्रं पाचनं दीपनं परम् ।
 हन्यात् कोष्ठान्यितं वातं कट्यूरुगुदमेद्रगम् ॥ ३ ॥

पाषाणभेदाद्य घृतम् ,

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।
 शतावरी खदंष्ट्रा च हृहती कण्टकारिका ॥
 कपोतवक्त्रार्त्तगल-काञ्चनोशीरगुल्मकाः ।
 हृक्षादनी भल्लुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥
 यवाः कुलत्याः कीसानि कतकस्य फलानि च ।
 ऊषकादिप्रतीवापमिषां क्षाये शृतं घृतम् ॥
 भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ।
 क्षारान् युवागूः पेयानि कपायाणि पयांसि च ।
 भोजनानि च कुर्वीत वर्गोऽस्मिन् वातनाशने ॥ ४ ॥

शुण्ठीत्यादी ।—पाषाणः,—पाषाणभेदी ॥ ३ ॥

पाषाणभेद इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—अश्मन्तकीऽस्य लोटकः कीबिदारसद्व्यपत्त ।
 चार्त्तगलः,—चार्त्तगल इति ख्यातः, हीमल इत्यर्थे । काञ्चन,—जलत्रो विटपक्षीरित-
 पत्त । गुल्मकः,—गुल्मघ्नः । भल्लुकः,—खीनाकः । शाकः,—कर्कशमसृष्टपक्षीदर-
 पत्त, प्रायो मरुदेशे भवति, तस्य फलम् । कतक—तीव्रप्रसादनफलं, प्रायो मरुधे
 भवति । ऊषकादिप्रतीवापमिति—ऊषकादिप्रत्ये वृत्त्यमाचक्षत्कः । प्रयामिति—
 पाषाणभेदादीनाम् । घृतसाधनीवधवर्नेषु क्षारादयोऽपि साध्या इत्याह, क्षारा-
 निति ।—पानीयक्षारान् । यदि चूर्णवयु क्षारः पीयते, तदा वसिष्ठीधनद्रवेषु मन्सा-
 दिना । क्षारीदकपालपत्रे तु—क्षारस्य कर्षणवयु कर्षणवयु वा वङ्गुषेन जमेन वपुषः
 परिभाष्य शृतं पेषम् । पेयानिति—युवरसादीनि, पेयादिति पाठोऽपि युवादीनि-
 त्यह । युवायेत्यपि पाठान्तरम् । पेयादिति तु पात्रं सुश्रुतपुस्तकेषु न इत्यर्थे, तत्रोका-
 क्तद्रव्यं न व्याख्यातं । भोजनानिति—विभेदीभक्त्युपलक्षणानि ; यथास्थाद्युक्तगुणा

विल्वञ्चैवाजशृङ्गी च हृहतीद्वयमेव च ॥
 वरुणादिगणो ह्येव कफमेदोनिवारणः ।
 विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माद्यन्तरविद्रधिम् ॥ ८ ॥
 वरुणत्वक्कपायस्तु पीतस्तु गुड़संयुतः ।
 अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनः ॥ ९ ॥
 यवक्षारं गुड़ोपेतं पिवेत् पुष्पफलोद्भवम् ।
 रसं मूत्रविबन्धघ्नं शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ १० ॥
 पिवेद्दरुणमूलत्वक्-क्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ।
 क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कटुषणोऽश्मरिनाशनः ॥ ११ ॥

नागरवरुणगोक्षुरकपापाणभेदकपीतवक्त्रजः क्वाथः ।
 गुड़यावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ १२ ॥
 वरुणत्वक्शिलाभेद-शण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
 कपायः चारसंयुक्तः शर्कराश्च भिनत्यपि ॥ १३ ॥
 श्वदंष्ट्रै रण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।
 एतत् क्वाथवरं प्रातः पिवेदश्मरिभेदनम् ॥ १४ ॥

मूलं श्वदंष्ट्रे क्षुरकीरुवूकात्
 क्षीरेण पिष्टं हृहतीद्वयाश्च ।
 आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयम्
 दिनानि सप्ताश्मरिभेदनार्थम् ॥ १५ ॥

चतुया ; वरी—शतावरी ; वसुक, —वसुहृद् इति ख्यातः ; अजशृङ्गी—आवर्ध-
 निका ॥ ८—९ ॥

पुष्पफलोद्भवं रसमिति ।—पुराणकुम्भाण्डरसम् ॥ १० ॥

पिवेदित्यादि ।—पिवेदश्मरीभेदनमित्यन्तं स्पष्टम् ॥ ११—१४ ॥

मूलमित्यादि हृहतीद्वयात् एक एव योगः । इक्षुरकः,—कीकिलाश्चः । सवे
 मिलित्वा साधकचतुष्टय दुग्धेन पिष्टा अनस्यदध्ना पेयम् ॥ १५ ॥

पक्वेच्छाकुरसः चारः सितायुक्तोऽश्वरीहरः ।
पाषाणरोगपीडां सौवर्चलयुता सुरा जयति ।
तद्वन्मधुदुग्धयुता त्रिरात्रं तिलनालभूतिश्च ॥ १६ ॥

एलादिः—

एलोपकुल्या-मधुकाश्वमेद-कीन्तीश्वदंद्वावृषकोरुवूकैः ।
कायं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करं चाश्वरिभूत्रकच्छे ॥ १७ ॥
त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं मात्त्रिकसंयुतम् ।
अविचीरेण समाहं पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ १८ ॥
शुक्राश्वर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ १९ ॥

पाषाणभेदायं चूर्णं घृतम्—

पाषाणभेदो वृषकः श्वदंद्वा पाठाऽभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंसाखराश्वसितिसारकाणामेवोरुकाश्च त्रपुषाश्च वीजम् ॥
उपकुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्नं स्याद् द्वे वृहत्पौ ह्युषा वधा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदि पक्वं सपिथं गोभूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ २० ॥

कुलत्याद्य घृतम्—

कुलत्यासिन्धूत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशुकम् ।
वीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेन्ना वरुणस्य तोये ॥

पक्वेत्यादौ ।—इलाकुरः,—तिक्ताऽस्त्रावूनस्या मन्त्रिकास्वरस । पाषाणरोगः,—
अश्वरी । तिलनालभूतिः,—तिलनालचारः ॥ १६ ॥

एलेत्यादौ ।—उपकुल्या—पिप्पली । अत्र शीघ्रतशिलाजतुनी माषकवहं चतु-
ष्टय वा प्रसेधमित्याहुः ॥ १७ ॥

शुक्राश्वर्यान्तु सामान्यो विधिरिति ।—अश्वरीमादसाधारणविधिः ॥ १८ । १९ ॥

पाषाणभेद इत्यादौ ।—निकुम्भः,—दली, खराशा—अश्वभेदा; सिति-
सारकः,—शालिष, उपकुञ्चिका—कणजीरकम् । चूर्णं पिबेदिति ।—विशेषा-
नभिधानान्जलेनैव । तैः,—पाषाणभेदादिभिरेव कल्कवपैः पक्वं सपिथं पिबे-
दित्यन्वयः ॥ २० ॥

कुलत्याघृते ।—शीतली—शियलीहीपडः, तथाच रजकोषः,—“शीतली शीत-

दुःसाध्यसर्वाश्मरिभ्रूवक्त्रच्छ्रं सूत्राभिघातश्च समूत्रबन्धम् ।
एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररुद्धहृत्तानिव ध्वजपातः ॥२१॥

• शरादिपञ्चमूल्यादि घृतम्—

शरादिपञ्चमूल्या वा कपायेण पचेद्घृतम् ।
प्रस्यं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् शर्करम् ॥
अश्वरीभ्रूवक्त्रच्छ्रं रीतोमार्गरुजापहम् ॥ २२ ॥

वदणघृतम्—

वरुणस्य तुलां क्षुणां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं परिस्नाव्य घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
वरुणं कदली विस्त्रं ढणजं पञ्चमूलकम् ।
अमृता चाश्वजं देयं धीजश्च त्रपुयोद्भवम् ॥
शतपर्वा तिलचारं पलाशचारमेव च ।
यूथिकायाश्च मूलानि कार्पिकाणि समावपेत् ॥
अस्य मात्रां पिबेज्जन्तुर्दशकालाद्यपेक्षया ।
जीर्णे तस्मिन् पिबेत् पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना ।
अश्वरीं शर्कराश्चैव भ्रूवक्त्रच्छ्रं नाशयेत् ॥ २३ ॥

कुक्षी च घृतपुष्पा जलीद्भवा । कालानुशारिवा तस्याः प्ररीक्षी मतवद्गुणैः ॥” इति ।
अन्वे तु—शीतलि यावशुक,—श्रियति-यवचारः, स तु स्फटिकसैत्वसङ्गाम इत्याहुः ;
व्यवहारस्तु पूर्वैरेव । शर्करा तु कल्कतया ॥ २१ ॥

शरादिपञ्चमूल्या—इत्यथ शरादीतिविशेषणात् चरकीर्णं ढणपञ्चमूलं याव्य,
यथा,—“शरेक्षुदभंकाशाना शालीनां मूलमेव च” इति । अथ शर्करा प्रचेष्ट्या ।
वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ २२ ॥

वदणादिघृते ।—कदल्याः फलमामं मूलं वा ; अश्वजं—शिलाजतु ; त्रपु—
मायास्तुफलम् , शतपर्वा—वशक्षस्य नेली मूलं वा । अक्षिन्निति—घृते, पूर्वमिति—
भीमनात् पूर्वम् ॥ २३ ॥

वीरतराद्यं तैलम्—

ब्रध्नाधिकारे यत् तैलं सैश्ववाद्यं प्रकीर्तितम् ।
तत् तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेत् वीरतरादिना ॥
क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।
एतत् तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनम् ॥
भ्रूवाघाते भ्रूवक्लृच्छे पिच्छिते मथितेऽपि वा ।
भग्ने श्माभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ २४ ॥

वक्ष्याद्यं तैलम्—

त्वक्पत्रपुष्पमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।
कषायेण पचेत् तैलं वस्तिनास्यापनेन च ।
शर्कराश्मरिशूलघ्नं भ्रूवक्लृच्छविनाशनम् ॥ २५ ॥
शल्यवित् तामशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ॥ २६ ॥
पायुक्षिप्ताद्गुलिभ्यान्तु गुदमेद्रान्तरेकताम् ।
सेवन्याः सव्यपार्श्वे च यवमात्रं विमुच्य तु ॥
व्रणं कृत्वाऽश्मरीमात्रं कर्पेत् तां शस्त्रकर्मवित् ।
भिन्ने तु वस्तौ त्वक्षानात् शृत्यः स्यादश्मरीं विना ॥
निःशेषामश्मरीं कुर्यात् वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेत् ।

ब्रध्नाधिकार इत्यादि ।—तत् तैलमिति ।—ब्रध्नाधिकारीकविधिना सिद्धं तैलं पुनरपि द्विगुणं क्षीरं दत्त्वा वीरतरादिक्वाथेन चतुर्गुणेन द्विगुणेन वा । पूर्वकल्केनेति—सैश्ववाद्यकल्केन पचेत् । अन्ये तु—केवलं तैलमेव द्विगुणक्षीरादिना पचेदिति वदन्ति, तच्च न व्यवहारसिद्धम् । यद्यपि सैश्ववाद्यतैले तिलतैलमेरण्डतैलघ्नोक्तं, तथाप्यत्र सप्तखस्यादौ तिलतैलस्यैव दूजघ्नोतीऽनुसारत्वेन यौगिकत्वादप्यत्रमिथ्याहुः । पिच्छित इति—आगन्तुकव्रणविशेषे, मथित इति—चूर्णिताप्यभग्ने ॥ २४ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—क्वाथाद्यंवरुणस्य यथासाधं त्वक्पत्रमूलपुष्पं पत्र १२, गीचुर पत्र १२, पापा श ६४, शेष श १६ । अकल्कमिदं तैलम् ॥ २५ । २६ ॥

सव्यपार्श्वं इति—वामपार्श्वे । निःशेषामश्मरीं कुर्यादिति ।—सशेषावान् पुनरप्यश्मर्यां वृद्धिसम्भवात् । वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेदिति—वस्तिगतरक्तमित्यर्थः ; तथा सति

हृताश्मरीकमुष्णाम्बु गाहयेद्भोजयेच्च तम् ॥
 गुडं मूत्रविशुद्धार्थं मध्वाज्याक्तं व्रणं ततः ।
 दद्यात् साज्यां व्रह्मं पेयां साधितां मूत्रशोधिभिः ॥
 आदशाहं ततो दद्यात् पयसा मृदुमीदनम् ।
 स्वेदयेद्यवमध्वाद्यं कषायैः चालयेद्ब्रणम् ॥
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-यष्टीलोभ्रैश्च लेपयेत् ।
 एतैश्च सनिशैः सिंहं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥
 अप्रशान्ते तु समाहाद् व्रणे दाहोऽपि चेप्यते ।
 देवान्नाडे तु या लग्ना तां विपात्वापकर्षयेत् ॥ २७ ॥

इत्यश्वारो-चिकित्सा ।

वनिरसृजा न पूर्यत इति भावः । हृताश्मरीकमित्यादौ—गुडं भोजयेदित्यन्वयः ।
 मूत्रशोधिभिरिति—वृषपत्रमूलादिभिः । तत इति ।—वाहादूहंम्, आदशाहं—
 दशाहपर्यन्तम् । पयसा—दुग्धेन, मृदुमीदनं कौमलभक्तं दद्यात्, तथा स्वेदयेच्च ;
 आदशाहमित्यनेन दशाहाभ्यन्तर एव स्वेदीऽप्युक्तः ; उक्तं हि—“दशरात्रघनम-
 शमनं स्वेदयेत्” इति । स च स्वेद एव स्वेदः रक्तपित्तानुगतत्वाद्वायो रिति गघ-
 दासः । भोजेऽप्युक्तं,—“घेहस्वेदं विधिज्ञस्तु कुप्याद् वातसृजापचम्” इति ।
 यवमध्वाद्यमिति—मृदुमीदनमित्यस्य विशेषणं,—यवकृतमस्यप्रधानं मधुप्रधानमित्यर्थः ।
 कषायैः चालयेद्ब्रणमिति ।—दशाहादूहेमेव शौरिष्ठकषायैः चालनं शोधनं बोध्यं,
 भोजमवादान् । सनिशैरिति ।—अनेन घृतसाधनद्रव्यं सस्वप्यते, न तु लेप इति,
 मृदुतमेवादान् ॥ २७ ॥

इत्यश्वारो-चिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ प्रमेह-चिकित्सा ।

कुशाखलेहः,—

वीरणस्य कुशः काशः कृष्णेक्षुः खागङ्गस्तथा ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोषे विपाचयेत् ॥
 अष्टभागावग्रेपन्तु कपायमवतारयेत् ।
 खण्डप्रस्थं समालोद्य लेहवत् साधु साधयेत् ॥
 भवताय्यं ततः पथाञ्चूर्णानीमानि दापयेत् ।
 मधुकं कर्कटीबीजं कर्कारुं त्रपुषं तथा ।
 श्यामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशरम् ।
 वरुणामृतप्रियङ्गूणां प्रत्येकञ्चाक्षसम्मितम् ॥
 प्रमेहान् विंशतिञ्चैव भूत्वाघातं तथाऽश्मरीम् ।
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 हृन्त्यरोचकमेवीयं तुष्टिपुष्टिकरस्तथा ॥ १ ॥
 श्यामाककोद्रवोद्दान-गोधूमचणकाङ्करी- ।
 कुलत्थाय हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ।
 जाङ्गलं तिक्तशार्कानि यवात्रञ्च यमो मधु ॥ २ ॥
 पारिजातजयानिम्ब-वङ्किगायत्रीणां पृथक् ।
 पाठायाः सागुरोः पीता-हयस्य शारदस्य च ॥
 जलेक्षुमद्यसिकता-शनैर्लवणपिष्टकान् ।
 सान्द्रमेहान् क्रमाद् घ्नन्ति चाष्टौ क्राधाः समाक्षिकाः ॥३॥

अथमथेनन्तरं वक्षिषिक्तिसाम्यात् प्रमेहप्रतिकारं उच्यते, श्यामाकेत्यादि ।—
 उद्दाल, —वनकोद्रव, चाङ्करी—शुक्री, यवात्रमिति—यवत्रकादिकम् । पारि-
 जातेत्यादि ।—पारिजात, —पारिभद्रक, जया—जयन्ती, वङ्कि, —चित्रक ;
 गायत्री—खदिर, पाठायाः सागुरीरिति—एकः काय । पीताहय—हरिद्राहवम् ।
 अथमथेक । शारद,—सतपथं । पारिभद्रेत्यादवीऽष्टौ क्राधाः जलाद्यष्टौ मेहान्
 क्रमाद् घ्नन्तीत्यन्वयः ॥ १—३ ॥

दूर्वाकशेरूपतीक-कुम्भीकप्लवशैवलम् ।

जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥

त्रिफलारग्वधद्राक्षा-कपायो मधुसंयुतः ।

पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ४ ॥

लोभाभयाकट्फलमुस्तकानां विडङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।

कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां विडङ्गदार्वीविह्वशल्यकानाम् ।

चत्वार एते मधुना कपायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ ५ ॥

अश्वत्थाच्चतुरङ्गलाश्वघोधादेः फलत्रयात् ।

सजिङ्गीरक्तसाराच्च काथाः पञ्च ममाक्षिकाः ॥

नीलहारिद्रशुक्लाश्व-चारमञ्जिष्ठकाह्वयान् ।

मेहान् हन्युः क्रमादेते सक्षीद्री रक्तमेहजित् ।

काथः खर्जूरकाश्मर्य-तिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥ ६ ॥

दूर्वाद्यादौ ।—पूतिकः, —करञ्जः, तस्य लक् । कुम्भीकः,—पात्रा ; प्रव., —केवला-
मुक्तकम् । योगेऽयं मधु प्रक्षिपन्ति इडाः सुयुतसंवादात् । त्रिफलेत्यादि स्पष्टम् ॥४॥

लोभेत्यादि ।—योगद्वयं वाग्भटस्य । कदम्बेत्यादि—योगद्वयं चरकस्य, अत्रच
प्रतिशक्तं लिखितम् । धन्वनः,—धामनी ; दीप्यकः,—धामनी ; शल्यक, —
खदिरः, बहुशल्य इति—खदिरमशा, उक्तं हि—“बहुशलाय मन्वीती यात्रिकः
कुष्ठमाशन” इति । तेनैकदेशोऽपि सन्निभं गमयति, यथा—भीमो भीमसेनः । उक्तं
हि चरके,—“दार्वी विडङ्गं खदिरो धवय” इति । वाग्भटेऽप्युक्तं,—“गाववि-
दार्वीक्रिनिजिहवानाम्” इति । अन्ये तु—शल्यक मदनफलमाहुः ॥ ५ ॥

पिप्पलीहस्य दाप्यत्वेन यापनाद्ये चिकित्सामाह, अश्वत्यादित्यादि ।—गौलादिषु
पञ्चसु मेहेषु क्रमेण एते पञ्च योगा बोध्याः । अत्र अश्वत्याद्येनेको योगः, चतु-
रङ्गुभादिति द्वितीयः, श्वघोधादेरिति तृतीयः ; श्वघोधादिषु गणोऽयं सौयुतः ;
यथा,—श्वघोधोऽश्वराश्वत्य-प्रज-मधुक-ककुभ-अश्वहृद्य-पिशाल-मधुक रीहिषी-वज्रु-
कदम्ब बदर-तिन्दुक-शङ्खको-नीम्र-भङ्गातक-पलाश मन्दीशचायेति । अत्र प्रथः,—
पाक्षिकः । ककुभः,—अर्जुन । मन्दीशच,—शश्वमुग्धः । अन्ये तु—श्वघोधादि-
शब्देन पञ्चान्कलमाहुः । फलत्रयादिति चतुर्थं । सजिङ्गीरक्तसारादिति ।—जिङ्गी-
मञ्जिष्ठा । रक्तसाराः,—रक्तचन्दनम् । अथन्य पञ्चमः । हन्युरिति—यापयेयुः

लोभार्जुनोशीरकुचन्दनाना-
मरिष्टसेव्यामलकाऽभयानाम् ।
धात्रार्जुनारिष्टकवत्सकानाम्
नीलोत्पलानां तिनिशार्जुनानाम् ॥
चत्वार एते विहिताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ७ ॥

किन्नाषड्भिकषायेण पाठाकुटजरामठम् ।
तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेत्तरः ॥ ८ ॥
कदरखदिरपूग-क्वाथं चौद्राह्वये पिबेत् ॥ ९ ॥
अग्निमन्यकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
पाठाशिरौषदुःस्पर्श-मूर्वाकिंशुकतिन्दुक- ।
कपित्थानां भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

इत्यर्थे । किंवा अनन्यलदुष्टमेदसि पित्तजानामपि साध्यत्व,—“साध्यास्तु मेदी यदि न प्रदुष्टम्” इति चरकवचनात् । यत्काण्डमेह,—अम्लमेह । सुयुते कालमेहस्थाने अम्ल मेहः पश्यते । उक्तं हि सुयुते निदानस्थाने—“अम्लरसगन्धमखमेहो” इति, तथा च चिकित्सितस्थाने—“अम्लमेहिन न्ययोधादिकषाय वा पाययेत्” इति । रक्तमेह-चिकित्सायाह—‘सधौद्र’ इत्यादिना ‘कृत’ इत्यनेन । अत्र खर्जूरकाम्प्ल्यो फल, तिन्दुकश्च च फलास्त्रि । अम्लता—गुडूची । सुयुतेऽपि—“श्रीशितमेहिन गुडूची-तिन्दुकास्त्रिकाम्प्ल्यं खर्जूर कषाय मधुमधुर पाययेत्” इति ॥ ६ ॥

लोभेत्यादौ ।—कुचन्दन—रक्तचन्दनम्, अरिष्ट,—निम्ब, सेव्यम्—उशीरम्; नीलोत्पलानामित्यत्र नीलोत्पलैला इति पाठान्तरम्; किन्नाषे न दृष्टम्, तिनिश.,—भाटुक. ॥ ७ ॥

इदानीमसाध्येषपि वातिकमेहेषु यापनार्थं धीमानाह, किन्नेत्यादि ।—वक्रि,—चित्तकः । पाठादि कुष्ठानाना चूर्णं गुडूचीचिचवककषाये प्रसिष्य पिबेत् । कदर.,—विट्खदिर, खदिरस्तु तदितर, पूग—पूगफलम् ॥ ८—१० ॥

पाठेत्यादौ ।—तिन्दुककपित्थयो फलम्; तिन्दुकश्च किन्दुकफलम् । पाठादि-कपित्थानामेकमेव पदम् । वातमेहेष्वसाध्येषपि चिकित्साविधानमिदं मेहानां

काम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरोहीतककौटजानि ।
 कपित्थपुष्याणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिङ्घ्यात् कफपित्तमेही ॥ १२ ॥
 सवमेहहरो धात्रा रसः क्षौद्रनिशायुतः ।
 कषायस्त्रिफलादारु-मुस्तकैरथवा कृतः ॥ १३ ॥
 फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्तञ्च निःक्लाथ्य निशांशकल्कम् ।
 पिबेत् कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ १४ ॥
 कटङ्कटेरोमधुक-त्रिफलाचित्रकैः समैः ।
 सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ १५ ॥
 त्रिफलादारुदार्व्यब्द-क्लाथ्यः क्षौद्रेण मेहहा ॥ १६ ॥
 कुटजासनदार्व्यब्द-फलत्रयकृतोऽथवा ॥ १७ ॥

चिरानुवन्धिलेन किञ्चिद्विशेषलाभेन यापनाद्यम् । समुत्तेऽप्युक्तम्—‘अत ऊर्ध्व-
 मसाध्येऽपि योमान् यापनाद्ये’ वक्ष्यामः” इति ॥ ११ ॥

काम्पिल्लेत्यादौ ।—चूर्णितानीति विशेष्यपदं द्रष्टव्यम् ; एव वैभीतकेत्यादावधीति
 केचिन् । अन्ये तु—कपित्थपुष्याणि चेति चकारात् काम्पिल्लादीनां कुमुममेव याञ्च-
 मित्याहुः । युक्तञ्चेतत् । उक्तं हि बाम्भटे,—“शालसमाद्भकम्पिल्ल इचकाच-कपित्थञ्चम् ।
 रोहीतकञ्च कुमुमं मधुनाऽद्यात् सशर्करम् ॥” इति । एवं इहवाग्भटेऽपि शालादीना-
 मिति कुमुममित्येवोक्तम् । कफपित्तमेहीति ।—कफमेही पित्तमेही चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वमेहेत्यादि ।—अयं योमो वान्तिविरेकादिग्रहे ज्ञेयः, समुत्सवादात् ।
 धात्रा रसः स्वरसः, स्वरस एव व्यवहारान्, न तु क्लाय इत्याहुः । कषाय इत्यादि
 द्वितीययोरेऽपि क्षौद्रनिशायुत इति सम्बन्धनीयम् ॥ १३ ॥

फलत्रिकमित्यादौ ।—दारुनिशा—दारुहरिद्रा ; विशाला—गौरवककंठी ।
 निशांशकल्कमिति,—निशाभागकल्क, तप्तहितमेव त्रिफलादिद्रव्यं निःक्लाथ्य कषायं
 पिबेदित्येके । अन्ये तु—अंशशब्दोऽर्शाभिधायी, तेन फलत्रिकादीनां समुदिताना-
 मेको भागः, निशायाथापरी भागः ; एतद्भागद्वयं निःक्लाथ्य कषायं पिबेदित्यर्थः ।
 अपरी तु—निशाया अंशशतद्वयी भागः । समुदितक्लाथ्यापेचया ; अ एव कल्कः प्रक्षेप-
 रूपपूर्णे यत् तत् तथेति व्याचक्षते ; व्यवहारस्तमेव ॥ १४ ॥

कटङ्कटेरी—दारुहरिद्रा । कुटजासनेत्यादावपि क्षौद्रेणेत्यनुवर्तन्ते । असनः,—

त्रिफलालौहशिलाजतुपथ्याचूर्णञ्च लौढमेकैकम् ।
मधुनामरास्वरस इव सर्वान् मेहान् निवारयति ॥ १८ ॥

शालमुष्कककाम्पिह्न-कल्कमक्षसमं पिवेत् ।
धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधाय चूर्णम्—

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-श्लोणाकारम्बधासनम् ।
शाम्बजम्बूकपित्तञ्च पियालः ककुभो धवः ॥
मधूको मधुकं लोध्रं वरुणः पारिभद्रकम् ।
पटोलं मेषशृङ्गी च दन्तो चित्रकमाढकी ॥
करञ्जत्रिफलाशक्र-भस्मातकफलानि च ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।
फलत्रयरसञ्चानु-पिवेन्मूत्रं विशुध्यति ॥
एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रक्षच्छाणि यानि च ।
प्रशम यान्ति योगेन पिङ्गका न च जायते ।
न्यग्रोधाद्यमिदन्वत्त चाम्बजम्बूस्थि गृह्यते ॥ २० ॥

पीतशाल । दार्वी—दारुहरिद्रा । अयः,—मुष्टकम् । निदलस्तु अदस्थाने अशीति
पठति । व्यवहारस्तु मुक्तकेनैव ॥ १५—१७ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—समुदितत्रिफलयैवैकी योगः ; तेन अलारी योगाः । अमरा—
गुरुषी, अयश्च यक्ष्मी योगः । लौहश्च मारित-पुटित रक्षादिलौहचूर्णम् ॥ १८ ॥

शालेत्यादि ।—शालस्य सार । मुष्कः,—चष्टापाहली, तस्या मूलम् ।
काम्पिह्नस्य त्वक् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णं ।—न्यग्रोधः,—वटः ; असनः,—पीतशालः । शाम्बजम्बूकपित्त
चेति—शाम्बजम्बू, फलास्थि, कपित्तश्च तु फलमिथायुः । ककुभः,—अर्जुनः । धवः,
—अनामध्यातः । मधूकः,—मधूकसारः । पाढकी—तुवरी । करञ्जस्य फलम् ।
शक्रः,—कुटजः ॥ २० ॥

विकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकघ—

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवल्कै-
 र्भङ्गातकैः सातिविपैः सलोध्रैः ।
 यचापटोलाजुननिम्बमुस्तै-
 र्हरिद्रया दीप्यकपञ्चकैश्च ॥
 मञ्जिष्ठपाठाऽगुरुचन्दनैश्च
 सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।
 मेहेषु तैलं विपचेद् घृतञ्च
 पित्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥ २१ ॥

कफमेहहरक्याद्य-सिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।

पित्तमेहघ्ननिर्यूह-सिद्धं पित्ते हितं घृतम् ॥ २२ ॥

धान्यनरं घृतम्—

दशमूलं करञ्जी द्वौ देवदारु हरीतकी ।
 वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥
 सुधानीपकदम्बाश्च विल्वभङ्गातकानि च ।
 शटी पुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च ॥

विकण्टकेत्यादी—यश्मन्तकः,—मानुषाक इति ख्यातः । सोमवल्कः,—खदिरः,
 न तु कटफलं, अनुकण्ठसंवादात् । सर्वैरित्युक्तोः पृथगपि सर्वे, छेदसाधन स्यादत
 षाष्ट, समस्तैरिति—मिलितैरित्यर्थः, यथालाभपरिहारार्थमिति वा । कफजेषु वातजेषु
 च मेहेषु तैलं, पित्तिकेषु घृतम् । मिश्रं त्रिषु लक्षणेषुति ।—दीप्यकयलक्षणप्रादु-
 र्भावे सति मिश्रं तैलघृतं यमकं पचेदित्यर्थः । त्रिदोषजत्वञ्च कफपित्तमेहेष्वेवानु-
 चर्यानुबन्धकतं मतव्यम् ; किंवा सर्वेषामीव मेहानां त्रिदोषजत्वादुद्भूतदोषावि-
 भायः कदाचिद्भवतीति श्रेयम् ॥ २१ ॥

कफमेहेत्यादी ।—क्राद्यनिर्यूहेति पदोपादानादकल्लत्वं बोध्यम् ॥ २२ ॥

दशमूलमित्यादी ।—करञ्जयीः फलं, न तु मूलं, मेहघ्नत्वं फलस्यैवेति ;
 यदुक्तं,—“करञ्जकिंशुकारिष्टफलं अनुप्रमेहघ्नम्” इति । सुधा—शुद्धी, तस्या मूलं,
 तन्नागरं मूलपाठात् । शोषकदम्बी—क्षयहृत्कदम्बी, किंवा कदम्बः,—भृङ्गकदम्बः,

पृथग्दशपलान् भागान् ततस्तोयार्मणे पचेत् ।
 यवकोलकुलत्यानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत् ॥
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 निष्ठुलस्त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥
 शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा काम्पिलकं तथा ।
 गर्भेणानेन तस्मिन् पाययेत्तु यथाबलम् ॥
 एतद्दान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।
 कुष्ठगुल्मप्रमेहाय श्वयथुं वातशीणितम् ॥
 म्लीहोदरं तथाऽशींसि विद्रधिं पिङ्गकाश्च याः ।
 अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥
 पृथक् तोयार्मणे तत्र पचेत् द्रव्याच्छतं शतम् ।
 शतत्रयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतो मतम् ॥ २३ ॥

दाडिमाद्यं घृतम्—

दाडिमस्य फलप्रस्थं यवप्रस्थौ तथैव च ।
 कुलत्यकुडवच्चापि क्वाथयित्वा यथाविधि ॥
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुःपष्टिपलं क्षीरं क्षीरतुल्यं वरीरसम् ॥
 दत्त्वा शृङ्गिना कल्कैरक्षमावायुतैः सह ।
 द्राक्षाखर्जूरकाकोली-दन्तीदाडिमजीरकैः ॥

स चालम्बुप, तन्नालरं मूत्रिकदन्वपाठात् । नौपस्थाने कापि निम्बः पठ्यते ।
 पृथग्दशपलान् भागानिति ।—दशमूलमपि प्रत्येक दशपलम्, तत्र प्रतिशतं तोया-
 मंशदानम् । शतत्रयाधिके द्रव्ये पुनःकर्मसिद्धमष्टगुणमेव जलं दीयम् । एतदेव
 वक्ष्यति—“पृथक् तोयार्मणे” इत्यादि । अस्मात्, —एतदेव घृतं तन्नालरं इत्याद्या पठ्यते ;
 तत्र च क्वाथायमष्टगुणं तोयमुक्तम्, तत्प्रामाण्यादिद्वान्दष्टगुणं तोयं दीयम् । तन्ना-

तथा मेदामहामेदा-त्रिफलादारुरेणुकैः ।
 विशालारजनीदारु-हरिद्राविकपामयैः ॥
 क्रिमिघ्नभूमिकुष्माण्ड-श्यामैलाभिर्भिषग्वरः ।
 पाने भोज्ये प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्रया ॥
 प्रमेहान् विंशतिश्चैव मूत्राघातांस्तथाश्मरीम् ।
 कृच्छ्रं सुदारुणश्चैव हन्यादेतद्रसायनम् ॥
 शूलमष्टविधं हन्ति ज्वरमष्टविधं तथा ।
 कामलाः पाण्डुरोगाश्च हलीमकमथारुचिम् ॥
 श्लोपदश्च विशेषेण घृतेनानेन नश्यति ।
 इदमायुष्यमोजस्यं सर्वरोगहरं परम् ।
 दाडिमाद्यमिदं नाम अश्विभ्यां निर्मितं महत् ॥ २४ ॥

ग्राह्यादि-गुडिका—

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यगुग्गुलुना युतम् ।
 गोक्षुरकाथसंयुक्तं गुडिकां कारयेद्भिषक् ॥
 दीपकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकीम् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद् यथेप्सितम् ॥
 प्रमेहान् मूत्रघातांश्च वातरोगोदरान् जयेत् ॥ २५ ॥

नरौश-पाठान्तरं यथा,—“दशमूल हरौतकी देवदारु करञ्जद्वय वर्षामूदय-दली-भूमि-
 कदम्ब-भङ्गातक-गुश्चरमूलार्कमूल-सुधीमूल-बरुणमूल-पिप्लीमूलमिति प्रत्येकं दश-
 प्रलोम्भितानि । यवकोल-कुलथप्रस्यद्वयं चाष्टगुण्येऽभस्ति पादशं कषायसक्तारयेत्”
 इत्यादि । अमंथशब्दयेह भूरिजलीपलचण इति इन्द्रस्याशयः । व्यवहारस्तदुना
 चक्रमतेनैव । निचुलः,—इज्जलः ; रोहिण्यं—गन्धद्वयम् ॥ २३ । २४ ॥

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं कौटुम्भम् ?—तुल्यगुग्गुलुयुतम् ; पुनः
 कौटुम्भम् ?—गोक्षुरकाथेन सम्यग्युक्तं भावितम् ; एवं कृत्वा गुडिकां कारयेदित्यर्थः ।

शिषाजतुप्रयोगः—

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु ।

पिवेत् तेनैव संशुद्ध-देहः पिष्टं यथाबलम् ॥

जाङ्गलानां रसैः साहं तस्मिन् जीर्णं च भोजनम् ।

कुर्व्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः ॥

मधुमेहं विद्यायासौ शर्करामश्मरीं तथा ।

वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ २६ ॥

मासिकं धातुमध्येवं युञ्ज्यात् तस्याप्ययं गुणः ॥ २७ ॥

शालसारादिवर्गस्य काथे तु घनतां गते ।

दन्तीलोधशिवाकान्त-सौहताम्ररजः क्षिपेत् ॥

घनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति ।

व्यायामजातमश्विलं भजन् मेहान् व्यपोहति ॥ २८ ॥

पादत्रच्छत्ररहितो भिक्षाशी मुनिवद्वयतः ।

मिलितमिकटुचूर्णं पल १, मिलितविफलाचूर्णं पल १, गुग्गुलु पल १, चूर्णदुक्त-
गुग्गुलुभावनार्थं गीचुर पल ४, काथार्थं जल श ४, एवं सप्ताहमातपे भावयेत्,
तदनु-वडहमांशकमिता वटिकाः कार्याः ॥ २५ ॥

शालसारादितोयेनेत्यादि—शालसारादि सौशुती मयः; तस्य तीयं काथे ।
तद्विधानं—“तुल्य गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषध काथम्”, इत्यादि वक्ष्यमाण-
रसायनविधिना भवेत् । * तेनैवेति—शालसारादितोयेनैव पिवेत् । संशुद्धदेह
इति—वमनादिना । पिष्टमिति—भूर्जितम् । तुलां यावदुपयुञ्जीतेति—प्रतिदिनमहं-
कषादिमानया तावातुपयोगीऽस्य यावता तुला न पूर्यते, न तु पिप्पलीवहं मानवत् ।
मधुमेहं विद्यायेति—उत्पन्नभाव मधुमेहं जित्वा इत्यर्थः । चिरजस्य असाध्यत्वात्,
किंवा मद्याप्रभावत्वात् योगीऽयमसाध्यमपि मधुमेहं साधयति । चक्रविधिं स्वर्ण-
मादिकेऽप्यतिदिशति,—मासिकं धातुमध्येवमिति ॥ २६ । २७ ॥

शालसारादिवर्गस्येत्यादि—शालसारादिमणस्य चतुर्थभागावशिष्टे काथे पुनः-
प्राक्राडनीभूते इत्यादीनां मिलितानां चूर्णे पादिकं प्रसेधं कुटजलेऽमृत-
शिवा—हरीतकी । कान्तेति—भारितपुष्टितकानलोद्गादिचूर्णम्; यस्य सर्व-

योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम् ॥
 मेहान् जेतुं वने वापि नीवारामलकाशनः ॥ २८ ॥
 शराविकायाः पिङ्गकाः साधयेच्छोथवद्भिषक् ।
 पक्वाधिकित्सेदुव्रणवत् तासां पाने प्रथस्यते ।
 काथं वनस्पतेर्वास्तं मूत्रञ्च व्रणशोधनम् ।
 एलादिकेन कुर्वीत तैलञ्च व्रणरोपणम् ॥ २९ ॥
 आरग्वधादिना कुर्यात् काथमुद्धर्त्तनानि च ।
 शालसारादिसेकञ्च भोज्यादिञ्च कणादिना ॥ ३० ॥
 सौवीरकं सुरां शुक्लं तैलं चीरं घृतं गुडम् ।
 अस्त्रेक्षुरसपिष्टान्नूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ३१ ॥
 प्रमेहिणां यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।
 विशदं कटु तिक्तञ्च तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥

इति प्रमेह-चिकित्सा ।

विधिर्लोहान्तरवत् । व्यायामजातमिति—मङ्गशुद्धादिजनितम् । नीवारुक्षुपलैश्चणम् ;
 तेन श्यामाकादिकमपि बोध्यम् ; यदाह सुश्रुतः,—“मेहावने वा श्यामाकनीवा-
 रामलक-कपित्थ-तिन्दुकाश्मलकफलमूलाहारी शृंगैः सह वसेत्” इति ॥ २८ । २९ ॥

प्रमेहपिङ्गकाश्चिकित्साभाह, शराविकाया इत्यादि ।—शोथवदिति—व्रणमीथवत्
 इत्यर्थः । वनस्पतेरिति—वटादीः ; वास्तं मूत्र—ङ्गागमूत्रम् ; एलादिकैनेत्यादि ।—
 एलादिगणस्य सौश्रुतः,—“कल्ककाथावनिर्देहे गथात् तप्यात् समावपेत्” इति वचनात्
 एलादिगणस्य काथः कल्कथ । अन्ये तु—एलादिगणस्य कल्की जलथ, चतुर्गुण-
 मित्याहः । आरग्वधादिरपि सौश्रुती गणः । काथमिति—पातार्थं परिपेकाद्यर्थः ।
 अंशुत्वेन । निदानपरिवर्तनभाह—सौवीरकमित्यादि ॥ ३१—३२ ॥

इति प्रमेह-चिकित्सा-विहितः ।

अग्निसन्दीपनकरं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 सोमरोगं निहन्त्याशु भास्करस्त्रिमिरं यथा ।
 विडङ्गाद्यमिदं लीहं सर्वरोगनिस्तृदनम् ॥ ५ ॥

व्योषाद्यशुतप्रयोगः—

व्योषं विडङ्गशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 वृहत्पौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिरम् ॥
 झिङ्गकेवुकमूलानि यमानीधान्यचित्रकम् ।
 सौवर्चलमजाजीञ्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 चूर्णतैलघृतक्षीद्र-भागाः स्युर्मानतः समाः ।
 शक्नुनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥
 प्रयोगात् तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणीत्यिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ।
 झीहपाण्डामयः शोथो मूलकच्छमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासखासी गलग्रहः ॥
 क्रिमयो ग्रहणोदीषाः श्वैत्रं सौख्यमतीव च ।
 नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ ६ ॥
 वदरीपत्रकल्केन पेया काष्ठीकसाधिता ।
 सौख्यनुत् स्यात् साग्निमन्य-रसं वापि शिलाजतु ॥ ७ ॥

दावीयत्वेन प्राधान्यादितरमितितचूर्णसमत्वं ; धीहसाधिकी भातः, मधुना
 वावभेष्ट इत्यप्याहुः ॥ ७ ॥ ५ ॥

व्योषमित्यादी ।—तैलघृतक्षीद्राणां प्रत्येकं मितितचूर्णसमत्वं ; शक्नुनां
 षोडशगुणो भागः समुदितचूर्णपिबेद्यः । सन्तर्पणमिति—जलासीकृतमनुभवपतया ।
 सन्तर्पणमंशुसाप्यसन्तर्पणता प्रिया । भाता वास्य वाह्यारद्रथमधामत्वाद्
 पयो । मूढवातः,—वाताग्रगतिः । शोथो—पित्तलम् । श्वैत्रमिति पाठे—
 तावभासतो, सा च कवकता ॥ ६ ॥

वदरीत्यादि ।—वदरीपत्रकल्केन पिशा काष्ठीकद्रवेण पेया साध्या । सापि-
 येत्यादि ।—द्वितीये षोडशः । रसः,—हायः । शिलाजतु प्रयेणम् ॥ ७ ॥

अथताद्यगुग्गुलुः— ११

अमृतावृष्टियेक्षवत्सकं कनिष्ठपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
 क्रमवृद्धमिदं मधुप्लवं पिङ्गकास्थौल्यभगम्दरं जयेत् ॥ ८ ॥

अथगुग्गुलुः—

व्योषाम्नित्रिफलासुम्न-विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सर्वान् जयेद्दग्धाधीन् मिदःश्लेष्मामवातजान् ॥ ९ ॥

भीडरसायनम्,—

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं हृषम् ।

विहतालस्युपा स्रुक् च निर्गुण्डी चिवकं गटी ॥

एषां दशपलान् भागांस्तृतीये पश्चादृके पचेत् ।

पादशेषं ततः कृत्वा कपायमथतारयेत् ॥

पान्नादनुर्गं देयं तीक्ष्णनीहं सुचूर्णितम् ।

पुराप्लवर्षिषः प्रस्यं शर्कराटपनीम्नितम् ॥

पचेत् तास्रमये पात्रे सुगीते चायतारिते ।

प्रस्यार्हं माद्विकं देयं गिनाजतुपलद्वयम् ॥

एनात्वचोः पलाहंश्च विडङ्गानि पलत्रयम् ।

भरिचक्षाच्चनं क्षया द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥

अथतेषादी ।—शुटि,—शुष्का, वेणु,—विशः । कनिष्ठः—इन्द्रवर,
 कनिष्ठश्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।
 कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।
 कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।
 कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।

अथतेषादी ।—शुष्का,—विशः ॥ ९ ॥
 कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।
 कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।
 कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।
 कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः । कनिष्ठा—श्रीः ।

पलद्वयन्तु काशीयं श्लेष्मचूर्णोक्तं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।
 अनुपानं पिवेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ।
 वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ।
 कामलो पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्माद-गराणि विविधानि च ।
 स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
 वल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
 श्रीकरं पुत्रजनन वलीपन्नितनाशनम् ।
 नाश्रीयात् कर्दनीं कन्दं काञ्चिकं करमर्दकम् ।
 करीरं कारवेन्नञ्च षट् ककाराणि वर्जयेत् ॥ १०

त्रिफलाय तैलम्—

त्रिफलाऽतिविषामूर्वा-त्रिहृच्चित्रकधासकैः ।
 निम्बारग्वधपङ्कथन्या-सप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥
 गुडूचीन्द्रसुरारुष्णा-कुष्ठमर्षपनागरैः ।
 तैलमेभिः समं पक्वं सुरसादिरसाद्भुतम् ॥
 पानाम्यञ्जनगण्डूय-नप्यवस्तिपु योजितम् ।
 स्थूलतालस्यकण्डादीन् जयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ११ ॥

राशम् । एषां चूर्णानां पाणिमहत्त्वमाचीणदशया प्रदीप ; मधुमन्तु दिनाकरे
 प्रदीप । मधुमे प्रमाहं पीठसपलानि । खण्डकाद्यैर्हृदयस्य पाक । सीहानर
 बदरा मर्दनादिक्रिया बीजा ॥ १० ॥

वि-राशो ।—इन्द्रसुरा—गोरधककंटो, त्रिगुणो वा । सुरसादिरसाद्भुतमिति

—सुदुर्ग २६२ सादिगुण्य ज्ञापयतुर्गुण ॥ ११ ॥

शिरीषलामञ्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंखेदहरः प्रघर्षः ।

पत्रांस्तुलौहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ १२ ॥

वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ।

विल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्धनाशनः ॥ १३ ॥

हरीतकीलोध्रमरिष्टपत्रम्

धूतत्वचो दाडिमवल्कलञ्च ।

एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानाम्

जङ्घाकपायश्च नराधिपानाम् ॥ १४ ॥

गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठम्

वर्षोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम् ।

कचादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः

शस्तं वशीकृद्रजनीद्वयेन ॥ १५ ॥

चिन्नापत्रस्वरसम्बन्धितं कचादियोजितं जयति ।

पुटदग्धहरिद्रोदत्तनमचिराद्देहदौर्गन्ध्यम् ॥ १६ ॥

मेदीदोषजन्यो खेददौर्गन्ध्योयिक्रिस्तामाह, शिरीषेत्यादि ।—लामञ्जकम्—

स्योरम्, हेम—भामकेशरचूर्णम्, पत्र—तेजपत्र, तमालपत्रमित्येते ; शङ्खु—
वालुकं, लोहमगुरु, चन्दनं—श्वेतचन्दनम् । शङ्खचूर्णेन संयुत इति ।—दग्धशङ्खचूर्णेन
मिश्रितम् । एवं विल्वपत्ररसोऽपि ॥ १२ । १३ ॥

हरीतकीत्यादी ।—मरिष्टपत्र—निम्बपत्रं, दाडिमवल्कलं—इषसा फलसंघा ;

अङ्गरागः,—वर्षप्रसादः । अङ्गाकपाय इति ।—गजवाजिवाहनेन विवर्षणीर्जङ्घी-
वंशप्रसादनाथं कपायौ विशेषमित्यर्थः । यदुक्तं, मेदिनीकरकोपे—“कपायो रसमेदे
च निर्व्यासे च विशेषने” इति ॥ १४ ॥

गोमूत्रपिष्टमित्यादि ।—वीकानरम् । वर्षोज्ज्वलं—हरितालं, मन्थक इत्येते ।
हरितालं गोमूत्रपिष्टं सत् कुष्ठं निहन्ति । गोपयसा युक्तमिति ।—पिष्टं तदेव दौर्गन्ध्य-
हरम्, तथा रजनीद्वयेन सङ्घितं तदेव हरितालं पयसा शीरेण पिष्टा तिलकदानेन
वशीकरणं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

चिन्नेत्यादि ।—चिन्नापत्रस्वरसेनादौ मन्थक इत्येतेषां पुटदग्धहरिद्रो
पिष्टा, सङ्घर्षेण कार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

दलजललघुमलयाभयविलेपनं हरति देहदौर्गन्ध्यम् ।
 विम्लारनालसहितं पौतमिवालम्बुपाचूर्णम् ॥
 हस्तपादसुती योज्या गुग्गुलुः पञ्चतिक्ताकः ।
 अथवा पञ्चतिक्ताख्यं घृतं खादेदतन्द्रितः ॥ १७ ॥

इति स्त्रील्य-चिकित्सा ।

अधोदर-चिकित्सा ।

उदरे दोषसम्पूर्णं कुक्षौ मन्दो यतोऽनलः ।
 तस्माद्गोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १ ॥
 रक्तशालीन् यवान् सुन्नान् जाङ्गलांश्च मृगान् द्विजान् ।
 पयोमूत्रासवारिष्ट-मधु-पोधूंस्तथा पिबेत् ॥ २ ॥
 वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
 सिन्धाय खेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥
 हृते दोषे परिस्नानं वैष्टयेद्वाससोदरम् ।
 तथास्थानवकाशत्वाद्वायुनाक्षापयेत् पुनः ॥ ३ ॥

दक्षिणादि ।—दल—तेजपत्रम् ; जल—वालकम् ; लघु—अणुह ; मलयज—
 श्वेतचन्दनम् , अभयम्—उशीरम् , अलम्बुपा—मुखीरी ॥ १७ ॥

इति स्त्रील्य चिकित्सा-विहितः ।

उदरीस्नेहसाधर्म्यात् स्त्रील्यानन्तरमुदरचिकित्सायाह, उदर इत्यादि । उदरे
 —उदररीये ॥ १ ॥ २ ॥

वातोदरमित्यादि ।—ननु—“विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णं धोदरी च्वरी”
 इति वचनात् स्नेहपानं न सिद्धं, तथा “नोदरी नातिसारी च” इत्यादिना च
 स्नेहः निषिद्धः । तत् कथमव स्नेहस्वेदीपदेशः ? उच्यते,—स्वतन्त्रयोर्निषेधो
 नास्ति, ननु शीघ्रनाशभूतयोः, अन्त्या दोषहरणस्य दुष्करत्वात् । परिस्नानमिति—
 वीर्यम् । तथेति—वस्त्रपेटनेन ॥ ३ ॥

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

सम्भवेत्युदरं तस्मान्मित्यमेनं विरेचयेत् ॥

विरिक्ते च यथादोष-हरैः पेया शृता हिता ॥ ४ ॥

वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५ ॥

यमानौसैश्ववाजाजी-ध्योपयुक्तं कफोदरी ।

पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्तान्नं नातिपेलवम् ॥ ६ ॥

मधुतैलवचाशुण्ठी-शताह्वाकुष्ठसैश्ववैः ।

युक्तं घ्नोहोदरी जातं सव्योषन्तु दकोदरी ॥

बहोदरी तु ह्रवुषा-दीप्यकाजाजिसैश्ववैः ।

पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीचौद्रसंयुतम् ॥

त्रूपणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ॥ ७ ॥

गौरवारोचकात्तानां समन्दाग्न्यतिसारिणाम् ।

तक्रं वातकफात्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ८ ॥

वातोदरे पयोऽभ्यासो निरुहो दाशमूलिकः ।

सोदावर्त्तं वातघ्नान्न-शृतैरण्डानुवासनः ॥ ९ ॥

- उदरे पुनः पुनः शोधनाद्योपपत्तिमाह—दोषातिमात्रेत्यादि ।—स्रोतोमार्गः,—
तीतोमुखम् ;—मार्गशन्दोऽत्र मुखरूपमार्गवाची । यथादोषहरैरिति ।—यच्चिमुदरे
गे दोष चङ्गतस्य तद्दोषप्रत्यनीकैर्दंशमूल्यादिभिः ॥ ४ । ५ ॥

यमानौद्यादि नातिपेलवमित्यन्वेनेकी योगः । नातिपेलव—नातितनु । चन्दे
।—कफोदरीत्यनेनैकयोग एवेत्याहुः । तत्र,—“यमानौसैश्ववाजाजी मधुव्योषैः
ऽफोदरी” इति वाष्पटविरिघात् ॥ ६ ॥

मधुतैलव्यादी ।—जातमिति शब्दे, सजातदधिभवमित्यर्थे । सव्योषन्तु दको-
ऽतीति ।—दकोदरी तु सव्योष तक्रं पिबेदित्यर्थः । दीप्यक—यमानौ । निचयोदरी—
त्रिपातोदरी ॥ ७ ॥

गौरव इत्यादी ।—संस्कृतस्य केवलतक्रस्यार्थं शुच इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥
वातोदर इत्यादि ।—पयोऽभ्यास इति कर्मण्य बलाद्येम्, बलजननानन्दं पयो
नवर्त्तनीयम् । निरुहो दाशमूलिक इति ।—दशमूलकाद्येन निरुहः कार्य इत्यर्थः ;

सामुद्रार्थ भूषणम्—

सामुद्रसीवच्चलसैश्वर्यानि चारं यमानीमजमोदकञ्च ।

सपिप्पलीचित्रकशृङ्गविरं हिङ्गुं विडञ्चेति समानि कुर्यात् ॥

एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि भुञ्जीत पूर्वं कवलं प्रथमम् ।

वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीञ्च दुष्टम् ॥

अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति सद्यः ॥ १० ॥

पित्तोदरेषु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

अनुवास्याबलं चीर-वस्तिशुद्धं विरेचयेत् ॥

पयसा सत्रिवृतकल्केनोरुवकशृतेन वा ।

सातलात्रायमाणभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ॥ ११ ॥

किंवा—“हिपचमूलस्य रसोऽमृतयुक्तः सञ्चागमांसस्य स पूर्वकल्कः । विषेऽयुक्तः प्रवृत्तौ निरुद्धः सर्वोऽभिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥” इति । अथ च तीक्ष्णविरेचनद्रव्ययुक्तः कार्यः ; परकप्रामाख्यात् । सोदायनं वातोदर इत्यन्वयः । वातघ्नान्-ग्रहणैरुत्पाद्य-वासनः इति ।—वातघ्नैर्द्रव्यैस्तथा अस्त्रैश्च काष्ठिकादिभिः शतमैरुत्पाद्यमित्येवैरुत्पाद्यैस्त्व-मनुवासनं यस्य बन्धोः स तथा इति । अनुवासनस्य खेदरूपत्वात् परलुपदेर्नुरुत्पाद्यैस्त्व-मुच्यते ॥ ८ ॥

सामुद्रेत्यादि ।—यवानां चारो यवचारः । अस्य हिङ्गुष्टकवदुपयोगः । चूर्णो-नीत्यनन्तरं समिश्रयति शेषः ॥ १० ॥

पित्तोदरेवित्यादि ।—चीरप्रधानो बलिः चीरबलिः । अत्र बलिनं पुरुषं पूर्वमिति अनुवासनमत्रलोकं विरेचयेत् । अनुवासनव्यतिरिक्तस्तु, खेदः कर्तव्य एव । अत एवीकं वाग्भटे—“बलिनं स्वादुसिद्धेन पौषे संघोद्य सर्पिषा । ग्रामाः त्रिभण्डौविफला विपक्वेन विरेचयेत् ॥” इति ।—अबलं पुनरादौ अनुवासनं ततः चीर-बलिशुद्धं विरेचयेत् । विरेकोऽवाग्निबलजननानन्तरमेव कार्यः । अत्र हि वाग्भटे—“दुर्बलं तनुवास्यादौ शोषयेत् चीरबलिभिः । आते चाग्निबले सिन्धु भूयो भूयो विरेचयेत् ॥” इति ।—केन विरेचयेत् ?—इत्याह पयसेत्यादि ।—अथ तु चरुवृक्-बर्चस्य फलं वाग्भं, विरेचकत्वात् ; एवमारग्वधस्यापि फलम् । सातला—चर्मकपा । पयसेति सर्वत्र सम्बध्यते । सत्रिवृतकल्केन पयसेत्येको योगः ; चरुवृक्शृतेनेति द्वितीयः ; सातलादिरारग्वधामस्तपरः ; अतूकर्णसंवादात् । अन्ये तु—सत्रिवृतकल्केनोरुवक-

कफादुदरिणं शुद्धं कटुचारात्रभोजितम् ।

मूत्रारिष्टायस्कृतिभिर्योजयेच्च कफापहैः ॥ १२ ॥

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ॥ १३ ॥

ग्रीहोदरे ग्रीहहरं कर्मोदरहरं तथा ॥ १४ ॥

स्त्रिन्नाय वदोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।

सतैललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥

परिसंसीनि चान्नानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम् ॥ १५ ॥

क्षिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ १६ ॥

शुद्धेनेत्वेकी योगः, तथा समिष्टस्कृतिन सातलारग्वधानेन तु द्वितीयो योः इत्याहुः ॥ ११ ॥

कफादित्यादि ।—शुद्धमिति—वमनव्यतिरिक्तग्रीधनेन विषयमित्यर्थः, वमन-
स्वीदरे निषिद्धत्वात् । कटुचारात्रभोजितमिति—कटुचारदुर्लभैः, पेषादिभिः कृत-
संसर्जनमित्यर्थः । अयस्कृतिः,—नवायरादि, किंवा अयस्कृतयो रसायनोक्तलीहप्रयो-
गाथरकोक्ता श्रेयाः ॥ १२ ॥

सन्निपातोदर इत्यादौ ।—सर्वा यथोक्ता इति ।—प्रत्येकं वातोदरादिविहितः
क्रियाः सर्वा एव सन्निपातोदरे कार्या ॥ १३ ॥

ग्रीहोदर इत्यादौ ।—ग्रीहहरं कर्मं बल्यमाण, तथोदरहरमिति ग्रीहोदरहरम् ।
ग्रीहोदरचिकित्सा च वाच्या ॥ १४ ॥

स्त्रिन्नायेत्यादि ।—निरूहस्य उत्सर्गत् एव सतैललवणत्वे सिद्धे सतैललवणमिति
पदं तैललवणयोरन्वाधिकदानोपदर्शनार्थम् । वद्विच्छिद्रदकीदराणाञ्च यद्यप्यासापनं
निषिद्धं, तथापि तदेकसाध्यायामवस्थायां निरूहदानमिह श्रेयम् । परिसंसीनीत्यनु-
सीनीनि ॥ १५ ॥

क्षिद्रोदरमित्यादि ।—वाग्मटस्य ।—यद्यपि “प्राये भवत्यभावाय क्षिद्रा-
न्वोदरं दृष्टम्” इत्यनेन क्षिद्रोदरमसाध्यमुक्तं, तथापि प्रायःशब्देन तत्रासाध्यता-
व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् चिकित्सितमिदं साधनार्थम् । तथा “इति सर्वोदरा-
श्लेत्तस्यै जातोदकात्पि” इत्यनेन सर्वोदरचिकित्सायै बोध्याः । अन्ये तु—सर्वोदर-
इत्यन्तकथनं न परमार्थिक, किन्तु स्मृतिरित्याहुः । श्लेते स्वेदात्—इत्यनेन स्वेदात्
क्षिद्रोदरे क्लेदयुक्तोदरवदाचरेत् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जातं जातं जलं साव्यं शास्त्रीकं शस्त्रकर्म च ।

जलोदरे विशेषेण द्रवसेवां विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

देयदारुपलाशार्क-हस्तिपिप्पलिशिमुकैः ।

साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥

मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

सुहीपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ॥

सहस्रञ्च प्रयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ १८ ॥

शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलीस्त्रैफलस्य च ।

सुहीचीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ १९ ॥

सुकूपयसा परिभाविततण्डुलचूर्णैर्विनिर्मितः पूपः ।

उदरमुदारं हिंस्याद् योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ २० ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ २१ ॥

शास्त्रीकमिति—शल्यशास्त्रीकम् ॥ १७ ॥

देवदारुविन्दादी ।—पलाशः,—किंशुकस्य फलं ग्राह्यं, उदरहन्त्यात् । कृत्वा इत्यादि ।—अथ एकविंशतिवारान् भावयेत्, चारपाणिसंवादात् । अथ च उदरवारभावनया । एतान् पिप्पलीगुडिकास्त्रियतु पञ्च वा कीठानुष्पं, प्रत्यङ्गं तत्रं इत्यन्तरं वा विरेचनार्थं चीरेण पिबेत् । सहस्रञ्च प्रयुञ्जीतेति ।—उपयुक्तपिप्पलीनया यावता कालेन सहस्रं पूर्यते इत्यर्थः । एतन्नोक्तमर्थवचनम् ; तेन सहस्रादिपि विधिर्बोध्यः ॥ १८ ॥

शिलाजतूनामिथादी ।—द्वैफलस्य गुग्गुलीरिति—विफलागुग्गुलीरित्यर्थः ।—अभ्यासः । समाप्तान्तगतमपि 'प्रयोग' इति पदम्, चकाराच्छिलाजतूनादिभिः सह प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ १९ ॥

सुकूपयसेत्यादी ।—पूपः,—पिष्टकम् ; महाद्वचचीरेण त्रि.सप्तकृतः पिप्पलीमूर्तिवत्त्वा एका द्वे तिस्रो वा प्रयुञ्जेत् विरेचनार्थमिति ; उदारमिति—प्रहृष्टकल्पदृष्टमिति ।—चरकीठरसायनविधिदृष्टम् ; तत्र विधिं प्रीत्युक्तधिकिकिते दर्शयामः ॥ २०।२१ ॥

पटीलाद्य चूर्णम्—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।
 कम्पिल्लकं नीलिनीञ्च त्रिवृताञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 पडाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रीञ्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
 कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वै पिवेत् ॥
 विरिक्तो जाङ्गलरसैर्भुञ्जीत मृदुमोदनम् ।
 मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं पङ्कजं पयः ॥
 शृतं पिवेत्तु तच्चूर्णं पिवेदेवं पुनःपुनः ।
 हन्ति मर्वादराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्चापकर्षति ॥ २२ ॥

नारायणचूर्णम्—

यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका ।
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
 शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णं चोरी सचित्रका ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
 विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे मातला स्याच्चतुर्गुणा ॥

पटोलमूलमित्यादी ।—त्वचमिति—निरव्यविफलाद्यद्यार्थम् । पडाद्यान् कार्षिकानिति ।—पटोलमूलादीनां त्रिफलान्तानां चत्वारो प्रत्येक कर्षभागानित्यर्थः । वीञ्च द्वित्रिचतुर्गुणानिति ।—कम्पिल्लकादयस्त्रयः क्रमात् कार्षिकभागापेचया द्वित्रिचतुर्गुणानित्यर्थः । नीलिनी—नीलवुड्गा, तस्याद्यात् फल, इडवाम्बट-मवादात् । मुष्टिमिति—पलम् । विरिक्तो जाङ्गलरसैरित्यादि ।—विरिचनदिने जीर्णं भेषजे मृदुमोदनमण्डपेयानामन्यतममग्निबलापेचया उपशीतव्यम् । तत ऊर्ध्वं पङ्कजं यथोक्तपयोत्रणिना भवितव्यम् । ततः पुनः सङ्गमेऽहनि पटीलादिचूर्णं पेयम्, एव पुन पुनः कार्यम् ॥ २२ ॥

यमानीत्यादी ।—सोपकुञ्चिका—कृष्णजीरकम्, कारवी—सस्यप्रमाण जीरक-मीपत्वकम्, जीरकशब्देन च प्रसिद्ध मण्डजीरकम् । अजगन्धा—अजमीदा ; स्वर्णं चोरी—कडुह, दन्त्या भागत्रयमाद्यभागापेचया, एवं त्रिवृद्विशालदीरप्याद्य-

एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणपहः ।
 नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
 तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।
 श्रानद्दवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्यसि ।
 परिकर्त्तं च वृक्षाम्बैरुष्याम्बुभिरजीर्णके ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कामे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणोदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं सिन्धुकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २३ ॥
 दन्ती वचा गवाक्षी च शङ्खिनी तिल्वकं त्रिवृत् ।
 गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं जठरामयनाशनम् ॥ २४ ॥
 सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिबेन्नरः ।
 शाम्यत्यनेन जठरं समाहादिति निश्चयः ॥ २५ ॥
 गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती-नीलिनीकल्कसंयुतम् ।
 सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रं पातुमाचरेत् ॥ २६ ॥

भागपेक्षया प्रत्येकं वैशुल्यम् । सातथा—समंकषा । नारायणमशानिमित्तमाह
 नैनमित्यादि ।—एतेन नारायणसमंत्वात्नारायणसंज्ञा युक्ता भवति । गरीश्विष
 दध्यस्योदरं विषं कालान्तरफलदायि, कृत्रिमन्तु व्याधिरजद्रमविषसंधीयादुत्कृष्ट-
 शक्तिं विषं तत्कालफलदायि । यथाहंमिति ।—वज्रनादम्बैरपि श्लेषव्याधिविपरीतै-
 र्द्रव्यै पानमिति दमंयति । यथाहंसिन्धुकोष्ठेनेति पाठि—धो घर्षोचित सेह-
 क्षेण सिन्धुकोष्ठेन पेयमिदम् ॥ २३ ॥

दन्तीत्यादी ।—गवाक्षी—गौरसककंठी । शङ्खिनी—प्रेतवृक्षा ॥ २४ ॥

सक्षीरमित्यादी ।—माहिषं मूत्रं पन्नमेकं इयं वा पीत्वा विरेकि कृति गीक्षीरसंघ
 पीत्वा श्यातश्चामिशुपदिशलि । बाम्बटोप्युक्तं,—“सद्य मूत्रं माहिषमेव वा
 पिबेद्गीक्षीरमुक्त्वा वा करभीक्षीरवर्तनं ” इति । गीक्षीरमुदिति—गीक्षीरमातभीक्षी ।
 अत एव—“माहिषं मूत्रं पीत्वा तत्क्षीराकार एव नरः” इति निश्चयं यदुक्तं

अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धूमं दहेत् ततः ।

मस्तुना तत् पिवेत् चारं गुल्मप्लीहोदरापहम् ॥ २७ ॥

पीतः प्लीहोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ।

अम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुकायः ससैन्धवः ॥ २८ ॥

यस्य गृहीत्वा संज्ञामुत्पाटयित्वेन्द्रवारुणीमूलम् ।

प्रक्षिप्यते सुदूरे शाम्येत् प्लीहोदरन्तु तस्य ॥ २९ ॥

रोहीतकाभयाक्षौद-भावितं मूत्रमम्बु वा ।

पीतं सर्वोदरप्लीह-मेहार्शःक्लिमिगुल्मानुत् ॥ ३० ॥

देवद्रुमं शिग्रुमयूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामयवाग्गन्धाम् ।

पीत्वाश्च हन्यादुदरं प्रहृष्टं क्लिमौन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥ ३१ ॥

दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाऽभयाकायः ।

जयति जलोदरशोथप्लीपदगलगण्डवातरोगाञ्च ॥ ३२ ॥

हरीतकीनागरदेवदारु-पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकपायः ।

सगुग्गुलुर्मूत्रयुतस्तु पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ ३३ ॥

मदपासम्, उक्तवाग्मटवचनविरोधात् । अर्कपत्रं सलवणमिति ।—सैन्धवेन तुल्य परिष्कृतार्कपत्रं गृह्णन्ति ॥ २५—२७ ॥

पीत इत्यादौ ।—पिप्पल्यादिद्रव्यचतुष्टयं प्रक्षेप्यम् ॥ २८ । २९ ॥

रोहितकेत्यादौ ।—रोहीतकहरीतकीशूणैककषेण पलद्वयपरिमितं गोमूत्र-
मम्बु वा भाव्यमिति केचित्, अन्ये तु—रोहीतकहरीतकी चोदौ खण्डखण्डरूपैः
शिलायां किञ्चिदवसुक्तैः सप्ताहं भावितं मूत्रमम्बु वेत्याहुः, वाग्मटप्रामाण्यात् ;
यथा,—“रोहीतककलताः कृत्वाः खण्डम् साभयात्रले । मूत्रेण सुनुयात् तत्र
सप्तराश्विमतं पिवेत् ॥” इति । सुनुयादिति—भावयेत् ॥ ३० ॥

इदानीमुदरे एवीपद्रवभूतप्रभूतशोथसम्बन्धे सति चिकित्साविशेषमाह. देवद्रुम
मित्यादि ।—मयूरकम्—अपामार्गमूलम् । मूत्रमत्र योगश्चेऽपि, मूत्रेण पेयत्वं पान-
शेत्याहुः । इन्द्रटीपनिकायानु देवद्रुमादिरश्मगन्धान् एको योगः, अथवाशब्दोऽपि
युर्वीणापेयश्च इत्युक्तम् ; व्यवहारस्तु योगश्चेति ॥ ३१ ॥

दशमूलैत्यादौ ।—काय इत्यत्र युक्त इति पाठे—काय इति शेषः ॥ ३२ ॥

हरीतकीत्यादौ ।—प्रतिदिनोपवीगे गुग्गुलीनापकचतुष्टयं गोमूत्रवार्द्धपल कर्षो

एरण्डतैलं दशमूलमित्थं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरशोथशूलं काथः समूत्री दशमूलजद्य ॥ ३४ ॥

पुनर्नवाटकः,—

पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-तिक्ताऽमृतादार्वभयाकपायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ३५ ॥

पुनर्नवां दार्वभयां गुडूर्चीं पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ।

त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-स्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ ३६ ॥

गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमित्थम् ।

क्षीरान्नभुक् केवलमेव गव्यं मूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥ ३७ ॥

पुनर्नवा दार्वमृता पाठा विल्वं श्वदंष्ट्रिका ।

हृहृत्वो द्वे रजन्यौ द्वे पिप्पल्यश्चित्तकं हृषम् ॥

समभागानि चूर्णानि गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥

बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रविसारिणम् ।

हन्ति शोथोदराण्यष्टौ व्रणाद्यैवोद्धतानपि ॥ ३८ ॥

वा प्रक्षेप्यः ; विरचने तु कर्षणे प्रचुरत्वमनयोः ; अत्यन्तबद्धकोष्ठे तु—गोमूत्रेषैव काथं कृत्वा गुग्गुलुभावं प्रक्षिप्य वृक्षा व्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

एरण्डतैलमित्यादि ।—एरण्डतैलप्रक्षेपाद्दशमूलकाथ इत्येकी धीगः ; गोमूत्र-प्रक्षेपात् त्रिफलाकाथ इति द्वितीयः ; अत्यन्तबद्धकोष्ठे तु—गोमूत्रेषैव त्रिफलाकाथः कार्यं इति वदन्ति ; एवं गोमूत्रप्रक्षेपाद्गोमूत्रेण वा दशमूलकाथोऽप्योक्त्याहुः ॥ ३४ ॥

पुनर्नवानित्यादि ।—पुनर्नवादीनां पूर्णं गुग्गुलुसंयुक्तं गोमूत्रेण पेयम् , तथाच तन्नालरं—“गोमूत्रेषाद्यथा दारु-वर्षाभूचैतकीरजः । पिबेद्गुग्गुलुसंयुक्तं शोथो-दरविनाशनम् ॥” इति । अत्र चैतकी—हरीतकी । गुग्गुलुय मिलितपूर्णसम इत्याहुः । अन्ये तु—पुनर्नवादीनां काथे गोमूत्रं गुग्गुलुच प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति । क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमित्थमिति ।—त्रिफलायाः काथः कल्की वा । क्षीरान्नभुगिति—क्षीरान्नभुगिति ॥ ३५—३७ ॥

पुनर्नवेत्यादी ।—विम्बस्य मूलम् । शोथोदराण्यष्टाविति—सशीघान्यष्टावुदरा-धीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पुराणं माणकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत् ॥
हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ ३८ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलतुलार्द्धरसे सक्षारैः पञ्चकोलकैः पलिकैः ।
सिद्धं घृतार्द्धपात्रं द्विर्मसुकमुदरगुल्मघ्नम् ॥ ४० ॥

चित्रकघृतम्—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ४१ ॥

विन्दुघृतम्—

अर्कक्षीरयले द्वे च स्रुहीर्क्षीरपलानि षट् ।
पथ्या कम्पिल्लकं श्यामा सम्पाकं गिरिकर्णिका ॥

पुराणमित्यादि ।—पुराणमाणकस्य मूलं पलमात्रं, उदरदलिततण्डुलस्य पलद्वयं, क्षीरतोयाभ्यां समाभ्यां साधयित्वा पायसं कार्यं । अक्षीपथीगोऽपरमद्रव्यजनं नाश्री-यादित्याहुः । योगीऽयं शोथमात्रेऽपि प्रभवति ॥ ३८ ॥

दशमूलषट्पलकं—दशमूलस्य तुलार्द्धं पञ्चाशत्पलानि, तस्य क्वाथ इत्यर्थः । घृत-स्यार्द्धपात्रमर्द्धाटकं प्रस्यद्वयमित्यर्थः । द्विर्मसुकमिति ।—घृतमपेक्ष्य द्विगुणं मस्तिष्कघ्नं । अरकोक्तदशमूलषट्पलकेऽपि द्वि शब्दं प्रस्थेन तयार्द्धं पलिकैरित्यनेन च बोध्यं । तेन पिप्यल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्द्धं पलैः षट्पलानि भवन्ति, तथा प्रस्थेन च द्वि शब्द-सम्बन्धात् प्रस्यद्वयं भवतीति एकवाक्यता बोध्या । ननु क्रियाभ्यावृत्ताविव सुष्पत्प्रत्ययी दृश्यते, न तु अभ्यावृत्तिमात्रेणैव, द्विरष्टसवस्वरवारमुन्दरीत्यादौ क्रिया-व्यावृत्ति-विनापि सुष्पत्प्रत्ययस्य दर्शनान् ॥ ४० ॥

चतुर्गुण इत्यादि ।—अथ सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकवत् पलमेकं दीयम्, अत्रार्थं तन्वात्तरं यथा,—“अप्रिचरपलाभ्यां द्विमूत्रं चतुर्जलञ्च घृतप्रस्थम्” इति ॥ ४१ ॥

अर्कक्षीरत्यादि ।—श्यामा—श्याममूला त्रिवृत् । गिरिकर्णिका—श्वेतापराश्रिता ,

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकस्तथा ।
 एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 अथास्य मलिने कोष्ठे विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
 यावतोस्य पिवेद्विन्दूस्तावद्द्वारान् विरिच्यते ॥
 कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
 शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ ४२ ॥

दधिमण्डाय घृतम्—

दधिमण्डाढके सिद्धात् स्रक्क्षीरपरिकल्कितात् ।
 घृतप्रस्थात् पिवेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥
 तथा मिदं घृतप्रस्यं पयस्यष्टगुणे पचेत् ।
 स्रक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृतापट्पलेन च ॥ ४३ ॥

भाराचघृतम्—

स्रक्क्षीरदन्तोत्रिफलाविडङ्ग-
 सिंहीत्रिवृच्चित्रककल्कयुक्तम् ।

नीलिनी—नीलबुद्धा । शङ्खिनी—श्वेतबुद्धा । अत्र पाकायै जलं चतुर्गुणं दीयम् ;
 अत एव क्वचित् इन्द्रसंघटे दृश्यते,—“सुघ्नार्कयोस्तु पयसा पाकस्यानुपपत्तितः । जलं
 चतुर्गुणं दीयं पाकायै विन्दुमर्पिणि ॥” इति । भावा तु अस्य कीडानुष्णा माधकर्मकं
 ह्य वा प्रचरति । मलिन इति—मलवकुले ॥ ४२ ॥

दधिमण्डेत्यादि ।—तद्वदिति ।—पूर्वोक्तप्रकारेणोत्थितादघृतात् । अरके हि—
 “क्षीरद्रीणं सुधाक्षीर-प्रस्थाढंमहितं दधि” इत्यादि । पूर्वयोगे क्षीरद्रीणे सुधाक्षीर-
 प्रस्थाढे प्रविष्य दधि करणीय, ततस्तदधि मथित्वा घृत सम्पादनीयमिति प्रकार उक्त
 इति । तथा सिद्धमित्यादि ।—अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारमिष्यादितदधिमन्यनसिद्धं घृतमिति
 तथाश्चाप । एतयोर्घृतयोरनुपानं तथा विरेकान्तरीयो विधिश्च अरकोक्त एषानु-
 सरणीय इति ॥ ४३ ॥

घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणम्
तोयेन तस्यात्तमथार्द्धकर्मम् ॥
पीत्वोष्णमभ्योऽनुपिबेद्विरिक्ते
पेयां सुखोष्णां वितरेद्विधिस्रः ।
नाराचमेतज्जठरामयाणाम्
युक्तयोपयुक्तं शमनं प्रदिष्टम् ॥ ४४ ॥

इत्युदर-चिकित्सा ।

अथ प्लीहयक्तचिकित्सा ।

यमानिकाचित्रकयावशूक-पद्मश्लिदन्तीमगधोद्भवानाम् ।
प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णसुष्णाभ्युना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥
पिप्पलीं किंशुकक्षार-भावितां सम्प्रयोजयेत् ।
गुल्मप्लीहापहां वह्निदीपनीञ्च रसायनीम् ॥ २ ॥
विडङ्गाज्याग्निसिन्धुत्य-शक्तून् दग्ध्वा वचान्वितान् ।
पिबेत् क्षीरेण सञ्चूर्णं गुल्मप्लीहोदरापहान् ॥ ३ ॥

शुक्चोरेत्यादी ।—सिद्धी—कष्टकारी, युक्तयोपयुक्तमिति—कीटाद्यप्रिक्ता-
पेक्षया इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इत्युदर-चिकित्सा-विधितिः ॥

प्लीहवशात् उदरसम्भवादनन्तरं प्लीहचिकित्सायाः, यमानिकेत्यादि ।—वह्-
शब्दः—पिप्पलीमूलम्, उक्तं हि रत्नकोषे—“शयिक पिप्पलीमूलं वह्शब्दश्च चटिका-
शिरः” इति ॥ १ ॥

पिप्पलीमित्यादि ।—किञ्चक, —पलाश, तत्क्षारीदके सप्तधा भाविता पिप्पलीं
पिप्पलीवर्द्धमानकमेण प्रयोजयेत्, दुग्धपानमध्यवीपदिग्निं वृडा ॥ २ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—विडङ्गादीनां चूर्णं घृतात् कृत्वा अन्तर्भूतं दाहयेत् । ततः

तालपुष्पभवः चारः सगुडः श्लेहनाशनः ।
 रोहोतकाभयाक्ताथः कणाचारसमन्वितः ॥ ४ ॥
 चारं वा विड्कृष्णाभ्यां पूतिकस्याम्बुनिःसृतम् ।
 श्लेहयुक्तप्रशान्त्यर्थं पिबेत् प्रातर्यथाबलम् ॥ ५ ॥
 पातव्यो युक्तितः चारः क्षीरेणोदधिगुक्तिजः ।
 पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः श्लेहशान्तये ॥ ६ ॥
 भङ्गातकाऽभयाजाजी-गुडेन सह मोदकः ।
 सप्तरात्रान्निहन्त्याशु श्लेहानमतिदारुणम् ॥ ७ ॥
 शोभाञ्जनकनिर्यूहं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८ ॥
 पलाशचारयुक्तं वा यवचारं प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

सधूर्णं क्षीरेण सह पिबेत् । अन्ये तु—कपाले कृत्वा एवमेव दष्टेत् न पुनरनर्धुम-
 मित्याहुः । व्यवहारः पूर्वेषु ॥ ३ ॥

तालपुष्पेत्यादावप्यनर्धुमचारः ।—सगुड इति—समगुडः । चारस्य च मापक-
 चतुष्टयेन व्यवहारः ॥ ४ ॥

चार वेत्यादि ।—पूतिकस्य साठाकरञ्जमूलस्य चारम् । अम्बुनिःसृतमिति ।—अस्य
 काष्ठिके निःसृत समघा परिसृतं पूतिकरञ्जचार विड्कृष्णापिप्पलीधूर्णप्रक्षेपेण पिबेत् ।
 वाभटेऽप्युक्तम्—“अस्यसुतं विड्कृष्णाचूर्णाञ्च नक्तमालजम्” इति । वाभट्टटीकाया-
 मपि अस्यकाष्ठिकादिभिः परिसृतमिति व्याख्यातम् । सुयुतेऽपि—“अस्यसुत
 पूतीकरञ्जचार विड्कृष्णापिप्पलीप्रगाढं पाययेत्” इत्युक्तम् । तेन अम्बुनि जले
 निःसृतमित्यसदर्थं एव । वाशब्दः पूर्व योगापेक्षया । उदधिगुक्तिः,—मुक्तास्फोटः ।
 युक्तित इति—वधोवलाद्यपेक्षया । पयसा वेत्यादि ।—श्लोकार्थे इन्द्रे पठ्यते, तद्दर्शना-
 धकसंयद्ऽपि केचित् पठन्ति, किन्तु इन्द्रे पिप्पलीवर्द्धमान न पठ्यते ; तेन तत्र
 तत्पाठो युज्यते एव ; इह तु अये पिप्पलीवर्द्धमान वक्तव्यमेवेति पयसा वेति
 श्लोकार्थमत्र न पठनीयमेवेति ; अत एव निचलेनापि नोपन्यस्तमिति ॥ ५ । ६ ॥

भङ्गातकेत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ७ ॥

शोभाञ्जनेत्यादी ।—निर्यूहः,—क्ताथः, अग्निः,—चिदकः । पलाशचारयुक्तं
 वेति—पलाशचारीदकयुक्तम् ; उक्तं हि सुयुते—“प्रसुतेन वा पलाशचारेण यव-
 चारम्” इति ॥ ८ । ९ ॥

तिलान् सलवणांश्चैव घृतं घट्पलकं तथा ॥ १० ॥

प्रीहोद्दिष्टां क्रियां सर्वां यकृतः सम्प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

लशुनं पिप्पलीमूलमभयाञ्चैव भक्षयेत् ।

पिवेद्गोमूत्रगण्डूपं प्रीहरोगविमुक्तये ॥ १२ ॥

प्रीहजिच्छरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण सेवितः ।

शरपुङ्खैव सञ्चर्य जग्धा पेयाभुजाथवा ॥ १३ ॥

शार्ङ्गठानिर्यूहः ससैन्धवस्तिन्तिङ्गीकसम्भिथः ।

प्रीहव्युपरमयोगः पक्वान्तरसोऽथवा समधुः ॥ १४ ॥

रोहीतकाभयाचोद-भावितं मूत्रमम्बु वा ।

पोतं सर्वांदरप्रीह-मेहार्गः क्रिमिगुल्मनुत् ॥ १५ ॥

दध्ना भुक्तवतो वाम-बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।

विध्येत् प्रीहविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे ।

प्रीहानं मर्दयेद्वाढं दुष्टरक्तप्रवृत्तये ॥ १६ ॥

भाषायगुडिका—

माणमार्गामृतावासाः स्थिराचित्तकसैन्धवम् ।

नागरं तालरण्डञ्च प्रत्यग्रन्तु त्रिकार्षिकम् ॥

तिलान् सलवणानिति ।—कृच्छतिला एव ससैन्धवा भक्ष्याः, अन्ये तु—तिलनाश-
घारोदक सलवणं पेयमित्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव । घृतं घट्पलकमिति—
अवरोक्तम् ॥ १० । ११ ॥

लशुनमित्यादी ।—गीमूत्रमण्डुषेचानुपानम् । शरपुङ्खाया इति—शरपुङ्खा मूलस्य ।
शार्ङ्गठा—काकजडा गुग्गा वा, अनयोर्मूलम् । तिनिङ्गीकं—महार्द्रकम् । पक्वान्तरसः
समधुर्वातीत्यर्थे । रोहितकेत्यादी ।—चोदयूथम् । गीमूत्रं विरिकार्यम्, अस्तु तु
श्रमनार्थमिति व्यवस्था ॥ १२—१५ ॥

दध्नेत्यादी ।—दधिभोजन शोधितोत्प्लेशनार्थम् । वामबाहुमध्ये इति ।—कूर्पर-
सन्धेरधस्तात् । खेडस्वेदाप्यत्र कार्ष्णी, सुशुतसवादात् । प्रीहानं मर्दयेदिति ।—
शिराया विशायां तत्र प्रीहो दुष्टरक्त नि.सरति ॥ १६ ॥ *

माखेत्यादी ।—मार्गोऽपामार्गः, स्थिरा—शालपर्णी, प्रत्यग्रन्तुभिन्नवम् । त्रिका-

विड्सीवर्चलचार-पिप्पल्यथापि कार्पिकाः ।
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्यादके पचेत् ॥
 सान्द्रोभूते गुडिं कुर्याद्दत्त्वा त्रिपलमाचिकम् ।
 यस्तप्नोहोदरहरो गुल्माग्नौग्रहणीहरः ॥
 योगः परिकरो नाम्ना अग्निसन्दीपनः परः ॥ १७ ॥
 पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ।
 चूर्णं पोतं विडार्दीशं प्लौहघ्नमुष्णवारिणा ॥ १८ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानानि—

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।
 वर्द्धयेत् पयसा साहं तथैवापनयेत् पुनः ॥
 जीर्णंऽजीर्णं च भुञ्जीत यष्टिकं क्षीरसपिपा ।
 पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनः ॥
 दशपैपलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।
 यस्त्रिपिप्पलिपर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥
 वृंहणं वृथ्यमायुष्यं प्लौहोदरविनाशनम् ।
 वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥

द्विकमिति—प्रत्येकम् । परिकरो नाम्नेति ।—परिकरो विरेकसात्कारकत्वात् परिकरो
 योगः, उक्तं हि—“भवेत् परिकरः सङ्गे समारम्भविरेकयोः” इति ॥ १० ॥

पिप्पलीत्यादी।—द्विगुणाभयम् इत्येकभागापेक्षया द्वैगुण्यम्; एवं विड-
 लक्षणस्याप्येकभागापेक्षया द्वैभागत्वं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

दशभिः पिप्पलीवर्द्धमानमानमाह क्रमेत्यादि ।—दश पिप्पल्यो यत्र वर्द्धने तद्दिनं
 दशपिप्पलिकं, तेन दश पिप्पल्यः प्रत्यहं वर्द्धनीया इत्यर्थः । उक्तं हि—“दश-
 भिर्दशभिः शब्दत् पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्” इति । अतश्चोक्तविशतिदिनैर्द्वैद्विहानिक्रमेण
 एतेनैव सङ्घसं पूर्णं भवति । पयसा साहंमिति ।—अनेन पयसोऽपि तद्विरत्याहः ।
 केचित्तु—‘चूर्णीकृता’ इत्यर्थं ‘शीतीकृता’ इति पठित्वा शीतकषायीकृता इति व्याख्या-
 नयन्ति । पिप्पलीवर्द्धमानस्य त्रैविध्यमाह,—दशपैपलिक इत्यादि । षट्प्रकीर्तित

पञ्चपिप्पलिकयापि दृश्यते वर्धमानकः ॥

पिष्टाम्ना बलिभिः घेयाः शृता मध्यवनेनरैः ।

चूर्णीकृता ऋक्षवनेर्द्वेहदोषामयान् मति ॥ १८ ॥

पिप्पलीचित्रकघृतम्—

पिप्पली चित्रकाम्बुनं पिष्ट्वा सम्यग्विपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणघीरं यक्षत्प्लीहोदरापहम् ॥ २० ॥

इहोक्तनाथो रमः,—

गृहसूतं द्विधा गन्धं स्रक्ष्वे कुर्याच्च कञ्जलीम् ।

सूततुल्यं जारिताभ्रं सम्मर्द्य कन्यकाम्बुना ॥

गोलं कुर्यात् ततो लीहं ताम्रञ्च द्विगुणीकृतम् ।

काकमाचीरमैः पिष्ट्वा गोलं ताभ्याश्च वेष्टयेत् ॥

वराटिकाया भस्माथ रमतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ।

ततश्च सम्पुटं कृत्वा मूपामध्ये प्रकल्पयेत् ॥

तन्मध्ये गोलकं कृत्वा शरावेण पिधापयेत् ।

पुटेद्वजपुटे विद्वान् स्वाङ्गगीतं ममुद्धरेत् ॥

शिवं मम्पूज्य यत्नेन द्विजांश्च परितोषयेत् ।

स्त्रादेद्रक्तिद्वयं चूर्णं मूत्रश्चापि पिबेदनु ॥

इति ।—पञ्चदशा आचार्यैश्च इत्यर्थः । विपिप्पलीपथ्येन इति ।—तिस्रः पिप्पल्यः पथ्येने यस्य स तथा, तेन विपिप्पलीवयेण यत्र इति स प्रयोग उच्यते, तत्रैव प्रयोग-समाप्तौ विपिप्पलीवयाकल्याणम् । पञ्चभिः पञ्चभिः पिप्पलीभिर्द्विभु व्यक्तियते इति प्रतिपादयित् चक्र स्ववचनमुपन्यसति—पञ्चपिप्पलिक इत्यादि । विदेहः प्लुतम्—“दक्षभिर्दक्षभिः शत्रुं विपिप्पलीभिस्तु वर्धयेत् । पञ्चभिः पञ्चभिर्वापि मत्तादवतरत् पुन ॥” इति ॥ १८ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—अत्र पिप्पली च चित्रकयेति समासो न कार्यः, तथा सति विपिप्पलीमूलस्यैव दक्ष्य स्वात्, तत्र न व्यवहारसिद्धम् ॥ २० ॥

मधुना पिप्पलीचूर्णं सगुडाम्बुहरीतकीम् ।
 अजाजीं वा गुडैर्नैव भक्षयेदस्य मानतः ॥
 यक्ष्मदगुल्मीदरप्लीह-श्लयघञ्चरनाशनः ।
 षड्भिमान्यप्रशमनं सर्वान् व्याधीन् नियच्छति ॥ २१ ॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं चीरचतुर्गुणम् ।
 पिबेत् प्लीहाग्निसादादि-यक्ष्मद्रोगहरं परम् ॥ २२ ॥

चित्रकघृतम्—

चित्रकस्य तुलाकाशे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 आरनालं तद्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥
 पञ्चकोलक-तालीश-चारैर्लवणसंयुतैः ।
 द्विजोरकनिशायुग्मैर्भरिचं तत्र दापयेत् ॥
 प्लीहगुल्मीदराभ्रान-पाण्डुरोगारुचिञ्चरान् ।
 वस्तिहृत्पाश्वकयूरु-शूलोदावर्त्तपीनसान् ॥
 हन्यात् पीतं तदर्शोघ्नं शोथघ्नं वज्रिदीपनम् ।
 बलवर्णकरञ्जापि भस्मकञ्च नियच्छति ॥ २३ ॥

रोहीतकघृतम्—

रोहीतकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः ।
 कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥
 पलिकैः पञ्चकोलैश्च तैः सर्वैद्यापि तुल्यया ।
 रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

पिप्पलीघृतं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

चित्रकघृते ।—तुलाकाश इति—पहीतगुरुवः । आरनालं तद्विगुणमिति ।—
 घृतापेक्षया, एवं दधिमण्डस्यापि चातुर्गुणम् । दधिमण्ड, —दधिमद्यु, चार,—
 यवचार, लवण—सैन्धवम् ; अन्ये तु—चार,— साचिचारः, लवण—पञ्चलवण-
 भाट्टः ॥ २३ ॥

रोहीतकव्यादि ।—वाग्भट्टस्य । श्रेष्ठा इत्यत्र क्वलेति वाग्भटे पठ्यते ।

ग्रीहाऽभिद्विं शमयेदेतदाशु प्रयोजितम् ।

तथा गुल्मज्वरश्वास-क्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ २४ ॥

महारीहीतकष्टम्—

रोहीतकात् पलशतं क्षौद्रयेद्वदरादृकम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य च्छागक्षीरं चतुर्गुणम् ।

तस्मिन् दद्यादिमान् कल्कान् सर्वांस्तानघसम्भितान् ॥

व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यमानीं तुम्बुरुं विडम् ।

अजार्जीं कृष्णलवणं दाडिमं देवदारु च ॥

पुनर्नवां विशालाञ्च यवक्षारं सपौष्करम् ।

विडङ्गं चित्रकश्चैव हवर्षां चविकां वचाम् ॥

एतैर्घृतं विपक्वन्तु स्थापयेद्वाजने शुभे ।

पाययेत् त्रिपलां मात्रां व्याधिं बलमवेक्ष्य च ॥

रसकेनाथ यूषेण पयसा वापि भोजयेत् ।

उपयुक्ते घृते तस्मिन् व्याधोन् हन्यादिमान् बहन् ॥

यक्ष्मोग्रीहोदरश्चैव ग्रीहशूलं यक्ष्मत् तथा ।

कुक्षिशूलञ्च हृच्छूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ।

विवन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥

रोहीतकाः,—रोहड इति व्यातसहः, तस्य पञ्चविंशतिपलैः, कोलप्रस्थद्वयेन मिलित्वा सप्तपञ्चाशत्पलानि क्वाथानि स्युः, तेष्वष्टगुणं जलमुकर्गसिद्धं दीयम्; पादशेषय कषायी क्षिपन्नाधिककषतुर्दशशरावाः । वैद्यप्रसारके तु—घोडशुण्डं जलमुक्तम् । अन्ये तु—जलद्रोणं दत्त्वा शेषमाटकं कषायमित्याहुः । ते सर्वेषामपि तुल्ययेति ।—पञ्चकोषै-
मुल्यया, पञ्चपलमानया इत्यर्थः । रोहीतकत्वथा पिठयेति धीज्यम् ॥ २४ ॥

महारीहीतकष्टम्—वदरशुण्डं च आटकं—घृतपष्टिपलानि । अथ एकैनेव जल-
द्रोणेन वदरशुण्डाटकसहितस्य रोहीतकपलशतस्य क्वाथः करणीयः; सद्यैव निर्दिष्ट-
त्वात् । तन्मानरेऽपि—“रोहीतकशतं घृतं कोषशुण्डाटकात्स्वितम् । नि क्वाथं सलिल-
द्रोणे चतुर्भागावशेषिते रसे ॥” इति । अन्ये तु—जलशाल्यन्वमाशुडय द्रोणपद्माशुष्यां

हृद्यतीसारशमनं तन्द्राज्वरविनाशनम् ।

महारोहीतकं नाम्ना ग्रीहघ्नन्तु विशेषतः ॥ २५ ॥

इति ग्रीह-यक्षचिकित्सा ।

अथ शोथ-चिकित्सा ।

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड-पञ्चमूलशृतं जलम् ।

वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ।

दशमूलं भवत्या च वातशोथे विशेषतः ॥ १ ॥

चीराशनः पित्तकृतेऽथ शोथे त्रिहृद्गुडूचीत्रिफलाकपायम् ।

पिवेद्गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमयाचमात्रम् ॥ २ ॥

दृश्विपर्णीघनोदोच-शुण्ठीसिद्धन्तु यैतिके ॥ ३ ॥

अभया दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली ।

पटोलं चन्दनं दार्वी त्रायमाणेन्द्रवारुणी ॥

एषां काथः ससर्पिष्कः श्वयथुज्वरदाहहः ।

वीसर्पटणासन्ताप-सन्निपातविपापहः ॥ ४ ॥

शीतवीर्यैर्हिमजलैरभ्यङ्गादींश्च कारयेत् ॥ ५ ॥

रीहीतकपलशतमित्यनेन तथा बदराटकमित्यनेन च प्रत्येकं योज्यम् ; एतेनैकेन

जलद्रोणन रीहीतकपलशतस्य काथः, अपरेण बदराटकस्य च काथ इत्याहुः ।

व्यवहारोऽप्यनेनैव । कृष्णलवणं—सीवर्चलम्, आयुर्वेदसारे रुषकपाठादिति ॥२५॥

इति ग्रीह-यक्षचिकित्सा-विहतिः ।

उक्तो धसाधर्मादननरं शोथचिकित्सांमाह,—शुण्ठीत्यादौ ।—पञ्चमूलं—महत्-
पञ्चमूल, इडव्यवहारात् । पानाहारपरिग्रहे इति—अन्नपानसंस्कारे । सर्वथेति—
कल्ककायादिविधया ॥ १ ॥

शीरित्यादि—योगद्वयम् । गवामित्यादि—द्वितीयो योगः ॥ २ । ३ ॥

अभवेत्यादौ ।—सर्पिः प्रक्षेप्यम् ॥ ४ ॥

शीतवीर्यैरिति ।—शीतवीर्यां काकोल्यादिशारिबाद्युन्मलादिशया, तत्कृतैः
सेवादिभिरभ्यङ्गादीन् कल्पयेत् । हिमजलैरिति—शीतलजलैः ॥ ५ ॥

पुनर्नवाविष्वत्रिहृद्गुडूची-सम्पाकपथ्यामरदारुकल्कम् ।
 शोधे कफोत्थे महिषाक्षयुक्तं मूत्रं पिवेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥ ६ ॥
 कफे तु कृष्णासिकतापुराण-पिण्याकशिशुत्वगुमाप्रलेपः ।
 कुलत्यशुण्ठीजलमूत्रसेकयण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ७ ॥
 अजाजिपाठाघनपञ्चकोल-व्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।
 शोधं त्रिदोषं चिरजं प्रहृष्टं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ८ ॥

पुनर्नवाष्टक.,—

पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-तिक्ताऽमृतादार्वभयाकपायः ।
 सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ९ ॥

त्रैभिकशोधचिकित्सासाह, पुनर्नवेत्यादि ।—पुनर्नवादीनां कल्कं गुग्गुलुगुक्तं गोमूत्रेण पिवेत् । पिवेश सलिलं तथेषामिति ।—एषां पुनर्नवादीनां क्लाय वा गुग्गुलुगोमूत्रे प्रविष्य पिवेदिति । महिषाक्षः,—गुग्गुलुः ॥ ६ ॥

कफे लिवादी ।—सिकता—बालुका, पुराणपिण्याकः,—पुराणसर्षपखलिः, उमा—बतसी, एभिर्भूत्रपिष्टेलेपः । उक्तञ्च वाक्ये—“कृष्णापुराणपिण्याक-शिशुत्वक्सिकतातसीः । प्रलेपीश्वदेने युष्मान् सुखीषा मूत्रकल्कताः ॥” इति । कुलत्यशुण्ठीकायेन तथा गोमूत्रेण च कुलत्यशुण्ठीसिद्धेन सेकः कार्यः । उक्तं हि वाक्ये—“घानं मूत्राश्लिसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचिवकैः । कुलत्यनागराभ्यां वा” इति । यण्डा—धोरपुष्पी । अनुलेपनं—घानानगरमेव लेपनमिति चक्रः ॥ ७ ॥

अजाश्रीत्यादि ।—वाक्येऽस्य । एषां चूर्णमुष्ठीदण्डेन पेषम् ; एवं भूनिम्ब-महौषधयोरपि । यद्यपि अरकैऽश्विन् शीमे अरिकास्थाने मज्जपिप्पली पठ्यते, तथापि अत्र अतिक्रैव याज्ञा, अजपिप्पलीशब्देन अरिकाया अप्यभिधानात् ; यदुक्तं निघण्टौ—“अरिका कीलवल्ली च इतिपिप्पलीयतीत्यते” इति । अतर्कशांदावपि अतिक्रैव पठ्यते, तथात्वात् अत्रैव युक्ता । एतेन—“पिप्पल्यादिगभी नाथा अरके पठ्यते त्वयम् । योनेऽत्र अरिकास्थाने याज्ञा मातङ्गपिप्पली ॥” इति इन्दोक्तमतमपास्तम् । ननु अरके विदीपजशोधसासाध्यत्वेनीकत्वान् कथं विदीपजं शोधं प्रणीयुक्तम् ?—नेदम् । अरके अहोनमाश्लेयादिना एत्येकदोषस्य तथा नवस्य च सुस्रसाध्य-त्वाभिधानेन विदीपजं विदीपजशोधसासाध्यत्वेनीकत्वान् कथं विदीपजं शोधं प्रणीयुक्तम् ?—नेदम् । अरके अहोनमाश्लेयादिना एत्येकदोषस्य तथा नवस्य च सुस्रसाध्य-त्वाभिधानेन विदीपजं विदीपजशोधसासाध्यत्वेनीकत्वान् कथं विदीपजं शोधं प्रणीयुक्तम् ?—नेदम् । अरके अहोनमाश्लेयादिना एत्येकदोषस्य तथा नवस्य च सुस्रसाध्य-त्वाभिधानेन विदीपजं विदीपजशोधसासाध्यत्वेनीकत्वान् कथं विदीपजं शोधं प्रणीयुक्तम् ?—नेदम् ।

घारादिगुडिका—

चारद्वयं स्यात्तवणानि चत्वार्ययोरजोव्योपफलत्रिके च ।
सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं मुस्ताऽजमोदामरदारुविल्वम् ॥
कलिङ्गकथितकमूलपाठे यथ्याद्ययं सातिविषं पलाशम् ।
सहिद्रुकपर्णं त्वणुशुष्कचूर्णं द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम् ॥
स्याद्भस्मनस्तत्कलिलेन साध्यमालोच्य यावद्भनमप्यदग्धम् ।

स्थानं ततः कोलसमाश्च भावाम्

कृत्वा सुशुष्कां विधिना प्रयुञ्ज्यात् ॥

प्लीहोदरश्नित्रहलीमकार्शः-

पाण्डुमधारोचकशोथशोपान् ।

विस्त्रिकागुल्मगराश्ररीथ

सखासकासान् प्रणुदेत् सङ्गुष्ठान् ॥ २३ ॥

सौवर्चलं सैन्धवश्च विडम्भौद्धिदमेव च ।

चतुर्लवणमत्र स्याज्जलमष्टगुणं भवेत् ॥ २४ ॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पुनर्नवाच्चित्रकदेवदारुपञ्चोषणचारहरीतकीनाम् ।

कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिसूदनञ्च ॥ २५ ॥

स्वल्पपुनर्नवाघृतम्—

पुनर्नवाकाथकल्कसिद्धं शोथहरं घृतम् ॥ २६ ॥

घारिद्यादि ।—चारद्वय—यत्रचारसजिकाधारौ । लवणानि—घत्वारोति सामुद्र-
वर्जितामि । अयोरञ्ज,—लीडचूर्णे, मारितपुटितं याद्यम् । पलाशमिति—प्रत्येकम् ।
अशुशुष्कचूर्णमिति—शुष्कतुष्कचूर्णमित्यर्थः । तत्कलिलेनेति—चासेलिलेन, चारद्वयादि-
चूर्णपिचया चतुर्गुणेन, अन्ये त्वष्टगुणमाह । अत्र मूलकभस्मद्रोणे षड्द्रोणं वा जल
दद्यात् विभागावशिष्टमर्द्धभागावशिष्टं वा काथ्यै, ततः परिस्ताभ्यं, ततः चारद्वयादि-
चूर्णपिचया चतुर्गुणं चारजलं गृहीत्वा पक्वञ्चम् ; पाकाद्य घनीभावे जाते चार-
द्वयादिचूर्णप्रक्षेप इत्याहः ॥ २३ । २४ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—पञ्चोषण—पञ्चकोलम् ॥ २५ । २६ ॥

पञ्चकीलाय घृतम्—

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्चकीलकुलत्पयोः ।
पुनर्नवायाः कल्केन घृतं शोथविनाशनम् ॥ २७ ॥

शङ्खीघृतम्—

विश्वौषधस्य कल्केन दशमूलजले शृतम् ।
घृतं निहन्याच्छययुं ग्रहणीं पण्डुतामयम् ॥ २८ ॥

चित्रकायं घृतम्—

सचित्रका धान्ययमानिपाठाः सदीप्यकञ्चूरपणवेतसास्त्राः ।
विल्वात् फलं दाडिमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥
पिष्टाक्षमात्राणि जलाढकेन
पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात् ।
अर्शांसि गुल्मं श्वयथुश्च कृच्छ्रं
निहन्ति वज्रिञ्च करोति दीप्तम् ॥ २९ ॥

चित्रकघृतम्—

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलकल्कं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्रम् ।
अर्शांसिसारानिलगुल्ममेहांस्तदन्ति संवर्द्धयते च वज्रिम् ॥ ३० ॥

रस इत्यादि ।—रस,—काय इत्यर्थः । पञ्चकीलकुलत्पयोरिति ।—द्विवचन-
निर्देशात् पञ्चकीलस्य मिलित्वा एको भागः, अपरस्य कुलत्पयेति वदन्ति । पण्डुता-
मयमिति—पण्डुरोगम् ॥ २७ । २८ ॥

सधिवहेत्यादौ ।—दीप्यकं—जीरकमिति निबध्न, तन्न,—“यवानकं यवचारं
यमानीं पञ्चकीलकम्” इति वाग्भटवचनविरोधान् । तज्जान् दीप्यकम्—अजमीदा ।
घृतसाध, —अश्ववेतस, । विल्वान् फलमित्यव—विल्वान् फलमिति न पाठः, शाब्दते
“बालवित्त्वश्च कर्षाशम्” इत्युक्त्वात् ॥ २९ ॥

क्षीरमित्यादौ ।—दध्यागतमिति—दधिभैविन परिष्कृतम् । तेनेति ।—शङ्खी-
दधिमपनजातेन तक्रेणेत्यवयव । तज्जं घृतमिति—शङ्खीदधिभव घृतमिति ॥ ३० ॥

माणकघृतम्—

माणककायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
एकजं हृद्दजं शोधं त्रिदोषश्च व्यपोहति ॥ ३१ ॥

स्थलपद्मघृतम्—

स्थलपद्मपलान्यष्टौ वूपणस्य चतुःपलम् ।
घृतप्रस्थं पचेदेभिः चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
पञ्च कासान् हरेच्छीघ्रं शीथञ्चैव सुदुस्तरम् ॥ ३२ ॥

शैलेयाय तैलम्—

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्ती-त्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुधीणेयकहेममांसी-तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः षट्कानखैश्चापि यथोपलाभम् ।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिंहं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ३३ ॥

शुष्कमूलाय तैलम्—

शुष्कमूलकवर्षाभू-दारुरास्त्रामहौषधैः ।
पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं सशूलं श्रययुं जयेत् ॥ ३४ ॥

पुनर्नवावलेहः,—

पुनर्नवाऽष्टतादारु-दशमूलरसाढके ।
आर्द्रकस्वरसप्रस्थे गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥

माणकघृते—माणककायाद्येमष्टगुण जलं दीय, न तु घृतत्वाद्यतुर्गुणम्; तथा रुति यवागूवत् कायः शार्दितः । अन्ये तु—तन्नात्तरदर्शनात् माणककन्दस्य पलशतं तीथ-
द्रीणे पक्वा गृह्णन्ति । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वैव । माणककन्दश्च आर्द्रमेव गृह्णन्ति ब्रह्माः ॥३१॥

स्थलपद्मघृते।—स्थलपद्म—माणमूलमेव । वूपणस्य च मिलित्वा चतुः-
पलम् ॥ ३२ ॥

शैलेयित्यादौ ।—कौन्ती—रंणका, पलाशः,—शटी, धीणेयकं यन्निपर्यम्; कान्दसत्वाद्देव सकारलोपः । सिंहः,—नाणकेशरम्, इवः,—कैवर्त्तमुस्तकं, श्रीवेष्टकः,—नवनौतखोटी, ध्यामक—गन्धदणम्, एषां कल्कः; जलं चतुर्गुणमर्थात् । यथोपलाभमिति—यथालाभम् । तैलं मिद्धं सुपिष्टैरिति ।—शैलयादिभिः सुपिष्टैर्जलं सिद्धमुशन्ति, तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहं चोशन्ति कघयन्ति रन्कन्ति वा ॥ ३१ । ३४ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—पुनर्नवादीनां दशमूलान्नां मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि,

तत् सिद्धं व्योपपत्रैला-त्वक्चव्यैः कार्पिकैः पृथक् ।

चूर्णीकृतैः चिपेच्छीते मधुनः कुडवं लिहेत् ॥

लेहः पौनर्नवो नाम शोथशूलनिस्तदनः ।

श्वासकासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ३५ ॥

दशमूलहरीतकी—

दशमूलकपायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ।

तुलां गुडाहने दद्याद्द्वयोपचारं चतुःपलम् ॥

त्रिसुगन्धं सुवर्णांशं प्रस्थाद्वै मधुनो हिमे ।

दशमूलहरीतक्यः शोथान् हन्युः सुदारुणान् ॥

ज्वरारीचकगुल्मार्शो-मेहपाण्डूदरामयान् ।

प्रत्येकमेव कर्षांशं त्रिसुगन्धमितो भवेत् ॥

कंसहरीतकी चैषा चरके पठ्यतेऽन्यथा ।

एतन्मानेन तुल्यत्वं तेन तत्रापि वर्ण्यते ॥ ३६ ॥

कंसहरीतकी—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कपाये कंसेऽभयानाच्च शतं गुडाच्च ।

लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्धसुधास्थिते च ॥

जलस्य चतुःषष्टिगणा, शेषस्तु षाटकः । व्योषेत्वादी—सद्दार्थे उपलक्षणे वा
दतीयाः । मधुनः कुडवमष्टौ पलानि । दशमूलकनिस्तदन इति दाठान्तरम्, चातु-
र्वेदसारी तु कफशोथविनाशन इत्युक्तं ॥ ३५ ॥

दशमूलैवादी—कंस इत्याटकः । अत्र कपायस्य कंसमानतानिर्देशेन चतुः-
सपि काण्डशूलयोर्मानमुपेयते, यतः काय कंसचतुःषष्टिपले काण्डे जलदोष-
दानाच्चतुर्भागावशेषे सति भवति । पथ्याशतमाकृतिमानान् । व्योषचारं चतुःपलमिति
मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् । त्रिसुगन्धं प्रत्येकं सुवर्णांशं कर्षांशं, निर्देशस्य
द्रव्यप्रधानत्वात् । दद्याद्वै मधुन इति—धीकम् पलानि । एतद्व्योमीकमानसवादात्
चरकोत्कंसहरीतक्यामपि प्रथेयद्रव्यमानं कल्पनीयमित्याह—प्रत्येकमित्यादि । इति
इति—सप्तम्यासम्, अत्रेत्थं । चरके पठ्यतेऽन्यथेति ।—एतेन पाठभेदः परं न तु
योःभेदः, इत्यर्थः । एतेन मानभेदाद्द्वयोर्भेद इति इत्युक्तमपास्तम् ॥ ३६ ॥

चरके पठ्यतेऽन्यथेत्युक्तम्, अतस्तत्रैव पाठभेदं दर्शयितुं चरकोत्कंसहरीतकीमाह
द्विपञ्चमूलस्येति ।—सिद्धान्तं पलमिति—चतुःपलं प्रायेति धीशम् । व्योष-

प्रस्थाहमात्रं मधुनः सुगीते किञ्चिच्च घूर्णादपि यावशूकात् ।
एकाभयां प्राग्य ततश्च स्नेहाच्छक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रहृष्टम् ॥
कागज्वरारोचकमेहगुल्मान् झीहृद्विदोषीदरपाण्डुरोगान् ।
काश्यामवातायसृगम्पित्तं वैषण्यमूवानिलगुक्रदोषान् ॥

अत्र व्याख्यान्तरं नोक्तं व्याख्या पूर्वय यच्छुभा ॥ ३० ॥
लेपोऽरुष्करगोचं निहन्ति तिलदुग्धमधुकनवनीतैः ।
तत्तत्तन्मृद्धिर्वा शालदलेनैर्गन्धचिरेण ॥

गोधे विपनिमित्ते तु विपयोक्ता सम्प्रता क्रिया ॥ ३८ ॥
ग्राम्याभानूपं पिशित-लवणं गुष्कशाकं नयास्रम्
गौडं पिष्टायं दधि सकृशरं निर्जलं मद्यमस्रम् ।
धाना वल्लरं समशनमद्यो गुर्वमात्मं विदाहि
स्वप्रक्षारात्री श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनञ्च ॥ ३९ ॥

इति श्लेष-विहितम् ।

विशुभभयोर्यथाशब्दं मानं भोजनं, तथापि पूर्वोक्तदशमुलहरितकुक्कुट्याख्यानुसारेणापि
कल्पनीयम् ; एवं यवधारणापि । किञ्चिच्छब्दोऽवाप्यन्वयश्चन. ; तेन श्लेष-
धारयोर्मिलिता अतःपक्षदृष्टेऽपि श्लेषभागापेक्षया यवधारणं किञ्चिद्गुणता कल्प-
नीयेत्यर्थः । इत्युक्ताह—“किञ्चिच्च कर्षणव्यायः शक्तिरुत्पत्तं तदा । साक्षिभ्याम्भुजी
मानं श्लेषादेर्मिलितश्च च ॥” इति ॥ ३० ॥

श्लेष इत्यादि ।—योगवयम् ॥ ३८ ॥

शाम्येत्यादी ।—पिशितश्च लवणश्चेति समाहारः, तस्य विज्ञेयत्वं ग्राम्याभानूप-
मिति । अत्र हागादिनांशं शाम्यं, लवणश्च यत् पाकेनाभिनिर्जलं तत् शाम्यम् ।
अस्रं—कृष्णपादिनांस्रम्, लवणश्च सामुद्रं करकश्चेति ज्ञातं तदस्रम् । आनूपं—
शूकरादिनांस्रम्, लवणश्च समुद्रतीरजं साञ्जरीति ज्ञातं, तदप्यानूपम् । गौडं—
गुडविकारम् । धाना—अदुरितभट्टयवाः । वल्लरं—दृष्टमांस्रम् । समशनं—पथ्या-
पथ्यसैक्यं भोजनम् । प्रक्षाराविति—दिने ॥ ३९ ॥

इति श्लेषाधिष्ठार-विहितः ।

अथ वृद्धि-व्रध-चिकित्सा ।

गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेत्परः ।
 वातवृद्धिं निहन्त्यागु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥
 मचीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
 पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणं तथा ।
 पाने वस्ती रुधोस्तैलं पेयं वा दशकाश्रसा ॥ २ ॥
 चन्दनं मधुकं पद्मसुगीरं नीलमुत्पलम् ।
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यादाहगोधरुजापहः ॥ ३ ॥
 पञ्चवल्कलकल्फेन सघृतेन प्रलीपनम् ।
 सर्वं पित्तहरं कार्यं, रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
 श्लेष्मवृद्धिन्तूपुष्पीर्यमूत्रपिष्टैः प्रलीपयेत् ।
 पीतदारुकपायश्च पिबेद्वा सूत्रमयुतम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तमद्रव्येव शोथान्तरं वृद्धिव्रधचिकित्सितमुच्यते । वृद्धि,—कुरण् ।
 गुग्गुलुमिव्यादि । गोमूत्रपलवये एरण्डतैलपिष्टगुग्गुलुमाषकादिकं प्रविष्य पेयम् ।
 तथा गोमूत्रपलवये एरण्डतैलकर्मिकं प्रविष्य पिबेत् । इमी योगी कृत्वात् कफानु-
 बन्धे वाति च योग्याविव्याप्तुः ॥ १ ॥

सक्षीरमिव्यादि ।—सुयुतम् ।—गज्यदुग्ध पल २, एरण्डतैल कर्षं १ ; अथ
 घीम पितानुबन्ध इत्याहुः । पुनर्नवातेलम् पुनर्नवाकायकल्पाभ्यां माध्यमिव्याप्तुः ।
 पाने वस्तीरिति ।—पुष्टेय मङ्ग मन्वध्यते । रुधोभेदम्—एरण्डतैलम् । दशकम्
 दशमूलम् अथवा क्रापेन पेयमिति ॥ २ ॥

पित्तकवृद्धिमेवजमाह चन्दनमिव्यादि ।—पदं—पदकैदरम् । रक्तजे रक्तमोक्ष
 मिति ।—चपहाया रक्तजडौ जम्बीकाभिः रक्तमोक्षं कार्प्ये, सुयुतसवादात् । अथ
 शीशैरिति—चजनभादिभि सुयुतोक्ते । पीतदारु—दीवदारु, वीमूत्रेणैव दीवदारु-
 क्वाथ कार्प्ये इत्याहुः । अथहावन्तु प्रसेपविव्याप्तुः । वाक्पटे तु—“वीमूत्रेण पिबेत्
 कल्फं त्रैपिके पीतदारुजम्” इत्याहुः ॥ १—६ ॥

स्त्रिंशं मेदःसमुत्पन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ७ ॥ .
 संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विधेद् ब्रौहिमुखेण वै ॥ ८ ॥
 शहोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ।
 व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्वहृदिनिवृत्तये ॥ ९ ॥
 अद्भुतमध्ये त्वक् छित्त्वा दहेद्दहविपर्यये ॥ १० ॥
 रासायण्यमृतैरण्ड-बलागोक्षुरसाधितः ।
 कायोऽन्वहृदिं हन्यागुरुभुतैलेन मिश्रितः ॥ ११ ॥

स्त्रिंशमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । शीतशय्यादिना यद्दु स्त्रिंशम् । चरके—“हृदयं
 हृत्पथो हृत्पथो स्वेदयेद्गुद्वा वा न वा” इत्युक्तत्वात् । सुरसादिना—सुरसादिगणैः ।
 शिरोविरेचनद्रव्यैः,—पिप्पलीमरिचविडङ्गापामाणादिभिः संशोध्यसशमनीयैः ।
 मूत्रसंयुतैरिति ।—मूत्रपिष्टलेपयेदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७ ॥

मूत्रजहृदिचिकित्सायाः, संस्वेद्येत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—मूत्रप्रभवामिति—मूत्र-
 वेगसरीधनञ्च संस्वेदनं कर्त्तव्यं शस्त्रकर्मवेदानामिवावस्थाप्ये त्नादिभ्यदुकरणाद्यं,
 वस्त्रपट्टेन घटिकाहृत्तिवस्त्रेण वेष्टनं कर्त्तव्यम् । शस्त्रकर्मणः सौकर्यायै ब्रौहिमुखेण
 शस्त्रविशेषेण वेध्यः । व्यधय मूत्रसावणाद्यम् । एतदनन्तरं यदाह सुश्रुतः,—
 “अथाऽत द्विमुखौ नाडौ दत्त्वा विसावयेद्विपक् । मूत्रं नाडीमथोजृत्वा श्यगिका-
 बन्धमाचरेत् ॥” इति ॥ ८ ॥

अत्रामफलकीपान्त्वहृदिचिकित्सायाः, शहोत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—त्यक्त्वा सेवनि-
 मिति ।—कीपान्तःसेवनीं समंत्वात् परित्यज्य, अत एवीकं वाप्यटे—“षट् कूर्पाः
 सप्त सेवन्यो मेदृज्जिह्वाशिरोगता । शस्त्रेण ताः परिहरेत्” इति । व्यत्यासादिति—
 धामकीपहृदौ दक्षिणे, दक्षिणकीपहृदौ तु वामे ; यदि तु पुनरुभयतो हृदिस्तदीभ्य-
 माने व्यधः ; वाशब्दो विध्यन्तरापेक्षया ॥ ९ ॥

अद्भुतेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—इत्यस्य हृदाद्भुतमध्ये त्वक्षार्थं छित्त्वा दहेत्, न
 तु वातकफशङ्कितं वायुमपि । त्वक्शब्दस्य नपुंसकलिङ्गता समाधेया, कान्दसत्वात् ।
 अद्भुद्विपर्यय इति ।—विपर्ययायः पूर्ववदिति ॥ १० । ११ ॥

तैलमेरुजं पीत्वा बलासिद्ध-पयोऽन्वितम् ।

आध्मानशूलीपचितामन्ववृद्धिं जयेन्नरः ॥ १२ ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम् ।

प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ १३ ॥

गोमूत्रसिद्धां रुवुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।

खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥ १४ ॥

त्रिफलाक्लाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।

कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं हृषणोत्थितम् ॥ १५ ॥

सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।

मूदारनालसम्पिष्टं शीथघ्नं कफवातनुत् ॥ १६ ॥

भृष्टो रुवुकतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।

क्षुण्णसैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरीगहरः परः ॥ १७ ॥

गव्यं घृतं सैन्धवसम्प्रयुक्तं शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।

समाहमादित्यकरैर्यिपक्तं हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम् ॥

ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुवुतैलेन मर्दितम् ।

व्रह्माहोपयमा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥ १८ ॥

बलासिद्धपयोऽन्वितमिति ।—इदं क्षीरसाधनपरिभाषया बलामूलसाधिते क्षीरे
एरुजतैलं प्रविष्य पियमित्यर्थे ॥ १२ ॥

हरीतकीमित्यादौ ।—तैलमेरुजतैलमित्याहुः । अस्य योगस्य विरचनत्वान्मूत्रैव
पानमिच्छन्ति ; अन्ये तु—उष्णोदकं पानमित्याहुः ॥ १३ ॥

गोमूत्रेत्यादौ ।—पूर्वयोगापेक्षया, भृष्टामिति विशेषः । कोष्णजलानुपान-
मिति ।—पाठपथे क्रियाविशेषणम् ॥ १४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—गोमूत्रं प्रक्षेप्यम् ॥ १५ ॥

सरलेत्यादौ ।—सरल—सरलकाष्ठ, सेवीऽयं योगः ॥ १६ ॥

भृष्ट इत्यादियोगो भक्षणाविधया ॥ १७ ॥

गव्यमित्यादि ।—शम्बूकभाण्ड इति ।—शम्बूकवृक्षभाण्डे ; शम्बूकभाण्डं सदाशु-
याद्यं, न तु पुराणमित्याहुः । घृतान् पादिकश्च सैन्धवमिति च वदन्ति । सैन्धविधया
योगमेतत् । ऐन्द्री—नीरचककटी ॥ १८ ॥

रुद्रजटामूललिप्ता करटव्यङ्गचर्मणा ।

बद्धा हृदिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥ १८ ॥

निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।

लेपो हृदयामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ २० ॥

वचासर्पपकल्केन प्रलेपो हृदिनाशनः ॥ २१ ॥

लज्जागृध्रमलाभ्याश्च लेपो हृदिहरः परः ॥ २२ ॥

मूलं विश्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्हृत्प्लोहयोः

श्यामापूतिकरञ्जशिशुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम् ।

रूपायान्त्रिकचव्यपञ्चलवणचाराजमोदान्वितम्

पौतं काञ्चिककोणतीयमथितं चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ २३ ॥

अवीचीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।

प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥ २४ ॥

रुद्रजटेत्यादि ।—रुद्रजटा—रुद्रजटा इति ख्याता । आदौ रुद्रजटामूलकल्केन निशा तदनु करटवो कटा इति ख्याता मकुलाकारा प्रायशो हृषीपरि तिष्ठति, तस्या अङ्गचर्मणा कौटुकचर्मणा बद्धा हृदिरित्यर्थः । रूपिका—चर्मपत्रः ॥ १८—२१ ॥

लज्जेत्यादि ।—लज्जा—बराहकान्ता, गृध्रपक्षिषो मर्ल बिट् ॥ १९ ॥

सम्प्रति ब्रध्नचिकित्साभाह ।—ब्रध्नलक्षणे यद्यपि हृद्विनिघये भाति, तथापि तन्नालरमनुमर्त्तव्यम्; यथा,—“अथमिष्यन्दि-गुर्वेत् सेवनाप्रियं गतः । करोति दन्ति-वन्दीथं दीपो बद्धससम्भियु ॥ अवरग्लान्दादादायं तं ब्रध्नमिति निर्दिशत् ॥” इति । ब्रध्नसु लोके वाचसीति भ्रातृसीति वा भावा उच्यते । मूलमित्यादि ।—वाम्पटस्य । मूलमिति वृष्टान्तैः सर्वैर्योज्यम् । अरलुक.,—ग्यानाकः, अघि.,—अघिकः, श्यामा—हृददारकः, पूतिकरञ्ज.,—पाटाकरञ्जः, काञ्चिककोणतीयमथितामामन्वितमेव पानं प्रकृत्यादपेक्षया ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अवीचीरेणेत्यादि ।—वाम्पटस्य ।—अवीचीरेण गोधूमकुन्दुरुकस्यो पिशा लंप. कार्यं., एक एवाय योगः । वाशब्द. पूर्वगीतापेक्षया । एत एव वाम्पटे वाशब्दः श्यामे अकार. पठ्यते । अपरे तु—योगद्वयमाह । कुन्दुङ्—मनामप्यातम् ॥ २४ ॥

सृतमात्रे तु वै काके विशस्ते सम्भवेशयेत् ।
 ब्रह्मं मुहूर्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ २५ ॥
 अजाजी हृद्युषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
 काञ्चिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रह्मप्रलेपनम् ॥ २६ ॥

वृद्धसैन्धवाद्य तैलम्—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिचुलं वचाम् ।
 ज्जोवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
 कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
 विल्वाजमोदे कृष्णाश्च दन्तीरास्त्रे प्रपिथ्य च ।
 साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
 ब्रह्मोदावर्तगुल्फार्शः-प्रीहमेहाद्यमारुतान् ।
 शानाहमश्मरीच्चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥ २७ ॥

शतपुष्पाद्यं पृतम्—

शतपुष्पाऽऽमृता दाह चन्दनं रजनीहयम् ।
 जीरके द्वे वचानाग-त्रिफलागुग्गुलुत्वचः ॥
 मांसीं कुष्ठं पत्रकैला-राम्नाशुप्रीः सचित्रकाः ।
 क्रिमिघ्नमश्वगन्धश्च शैलेयं कटुरोहिणीम् ॥
 सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे ।
 एतैश्च कार्पिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 वृषमुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसम् ।
 कण्टकार्यास्तथा चीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥

विधिना
 त्सादे,

सृतमात्र इत्यपि वाक्यमस्ति । सृतमात्र इति—सन्धीमारिते । विग्रह इति पाठिते ।
 काकस्य क्रीडं पाटविला तत्र कोष्णे ब्रह्मं प्रवेशनीयं, ततो बन्धः कार्यः ॥ २५ । २६ ॥
 वृद्धसैन्धवाद्यतैले ।—निचुल, —वेतसः, श्यामा—चित्रतीति वैद्यप्रसारक सवादान् ।
 नीलिनी—नीलकुशा । घृतगुग्गुलुस्येन पाकः । तैलं वेति—तिथतैलं वा ॥ २७ ॥

रुद्रजटामूललिप्ता करटव्यङ्गचर्मणा ।

बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥ १८ ॥

निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।

लेपो वृद्ध्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ २० ॥

वचासर्पपक्त्केन प्रलेपो वृद्धिनाशनः ॥ २१ ॥

नज्जागृध्रमन्नाभ्याश्च लेपो वृद्धिहरः परः ॥ २२ ॥

मूलं विस्वकपित्तयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः

श्यामापूतिकरञ्जशियुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम् ।

कृष्णायन्यिकचव्यपञ्चनवणक्षाराजमोदान्वितम्

पीतं काञ्चिककोष्यतोयमधितं चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ २३ ॥

अवीचीरेण गोधूम-कल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।

प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥ २४ ॥

रुद्रजटेश्यादि ।—रुद्रजटा—रुद्रजटा इति ख्याता । आदौ रुद्रजटामूलकम्बुन
निष्ठा तदनु करटवो कटा इति ख्याता मकुलाकारा प्रायशो तेषोपरि तिष्ठति, तथा
चन्द्रमंवा क्रीडचर्मवा बद्धा वृद्धिरित्यर्थः । रूपिका—चर्मपत्रं ॥ १८—२१ ॥

नज्जेत्यादि ।—नज्जा—वराहशाला, गृध्रपक्षिणो मूलं बिट् ॥ २२ ॥

ममति ब्रध्नचिकित्साभाष्ये ।—ब्रध्नचर्मचय यद्यपि हृदिनिपद्ये नास्ति, तथापि
तन्नालरमनुसर्षणम्; यथा,—“अथभिष्यन्दि-गुर्वंश सेवनादिचयं मतः । करोति दन्ति-
वन्धोर्ष दोषो बद्धचर्मशियु ॥ अरशुलाङ्गुदाङ्गुलं तं ब्रध्नमिति निर्दिश्यन् ॥” इति ।
ब्रध्नस्य लोके वातमौति भौतुमौति वा नाश्या ख्याता । मूलमित्यादि ।—वाण्टम ।
मूलमिति वृत्तान्तेः सर्ववर्षिण्यम् । अरशुकः,—श्यामाङ्गः, अपिः,—चिपकः, श्यामा—
वृद्धदारकः, पूतिकरञ्ज,—लाटाकरञ्जः, काञ्चिककोष्यतोयमधितानामन्यतमेन पानं
पञ्चश्यादपेक्षया श्रेयम् ॥ २३ ॥

अवीचीरेणेत्यादि ।—वाण्टम ।—अवीचीरेण गोधूमकुन्दुरुको विषा लेप-
काप्ये, एक एवायं योगः । वाण्टमः पूर्वदीपापेक्षया । अत एव वाण्टं वाण्ट-
व्याने अकार. परपते । अपरे तु—योगद्वयमाह । कुन्दुङ्—मन्नामण्डलम् ॥ २४ ॥

स्यतमात्रे तु वै काके विशस्ते सम्प्रवेगयेत् ।
 ब्रह्मं मुहूर्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ २५ ॥
 अजाजौ हवुपा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
 काञ्चिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रह्मप्रलेपनम् ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्यैषाद्य तैलम्—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
 ज्जोवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
 कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
 विल्वाजमोदे कृष्णाञ्च दन्तीरास्त्रे प्रपिथ्य च ।
 साध्यमेरण्डञ्च तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
 ब्रह्मीदावर्तगुल्मार्शः-प्लीहमेहाद्यमारुतान् ।
 श्रानाहमश्रुरीञ्चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥ २७ ॥

शतपुष्पाद्य घृतम्—

शतपुष्पाऽमृता दारु चन्दनं रजनौदयम् ।
 जीरके द्वे वचानाम-त्रिफलागुग्गुलुत्वचः ॥
 मांसीं कुष्ठं पत्रकैला-रास्त्राशुद्धीः सचित्रकाः ।
 क्रिमिघ्नमश्वगन्धञ्च शैलेयं कटुरोहिणीम् ॥
 सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे ।
 एतैश्च कार्पिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 हृषमुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसम् ।
 कण्टकार्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥

शतमात्र इत्यपि बाष्पटस्य । स्यतमात्र इति—सद्योमारिते । विशस्त इति पाठिते ।
 काकस्य शीर्षं पाटयित्वा तत्र कीचो ब्रह्मं प्रवेशनीयं, ततो वचः कार्यः ॥ २५ । २६ ॥
 ब्रह्म सैन्धवाद्यतैले ।—निचुलं,—वैतस्य, श्यामा—चित्रतेति वैद्यप्रसारक संवादात् ।
 नीलिनी—नीलवृक्षा । घृतमुण्डजलेन पाकः । तैलं वेति—तिलतैलं वा ॥ २७ ॥

सिद्धमेतद्घृतं पीतमन्ववृद्धिमपोहति ।
 वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिञ्च दारुणाम् ॥
 मूत्रवृद्धिं श्लेष्मिपदं वा यक्षत् श्लेष्मानमेव च ।
 शतपुष्पाघृतं रोगान् हन्यादेव न संशयः ॥ २८ ॥
 घृतं सौरेश्वरं योज्यं ब्रध्न-वृद्धिनिवृत्तये ॥ २९ ॥

इति वृद्धि-ब्रध्न-चिकित्सा ॥

अथ गलगण्डगरुडमालापचीग्रन्थार्बुदचिकित्सा ।

यवमुद्गपटोलानि कटुरूचञ्च भोजनम् ।
 छदिं सरक्तमुक्तिञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ १ ॥
 तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः-।
 हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ २ ॥
 सर्पपान् शिशुबीजानि शण्वीजातसीयवान् ।
 मूलकस्य च बीजानि तक्रोणाम्नेन पेपयेत् ॥
 गण्डानि ग्रन्थयथापि गलगण्डाः सुदारुणाः ।
 प्रलेपात् तिन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ ३ ॥
 जीर्णकर्करुकरसो विडुसैन्धवसंयुतः ।

मम

नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः ॥ ४ ॥

नालर

श्रीयं

धृत् सौरेश्वरघृतं वक्ष्यमाणम् ॥ २८ । २९ ॥

इति वृद्धि-ब्रध्न-चिकित्सा विवृतिः ।

चक्रवर्त्यैश्च गलगण्डादयोऽभिधीयन्ते । तण्डुलोदकेत्यादि । — हस्तिकर्ण-
 पलाशस्य मूलेनेत्यन्वयः । गर्भेऽपि गलगण्डाः वातकफमेदीभिराग्धने, न तु पित्तेन ;
 स्वाधिस्रभावात् ; अतो गलगण्डोक्तलीपाः कोष्ठा एव देया इत्याहुः । जीर्ण-
 कर्करु- — परिपततिकात्वाद्भुः ; अन्ये तु — कुभास्यभेद इत्याहुः ; अथवा रसु पूर्वेष्वेव ।

जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम् ।

पिबेत् कोद्ववभक्ताशी गलगण्डप्रशान्तये ॥ ५ ॥

सूर्यावर्त्त-रसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहने ।

स्फोटास्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥ ६ ॥

तिक्ताऽलाबुफले पक्के सप्ताहमुपितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात् यथ्यातुसेविनः ॥ ७ ॥

कट्फलचूर्णान्तर्गलघर्षी गलगण्डमपहरति ।

घृतमियं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम् ॥ ८ ॥

महिषीमूत्रविमियं लौहमलं संस्थितं घटे मासम् ।

अन्तर्धूमविदग्धं लिङ्गान्मधुनाऽथ गलगण्डे ॥ ९ ॥

जिह्वायाः पार्श्वतोऽधस्ताच्छिरा द्वादश कीर्त्तिताः ।

तासां स्थूलशिरे कृणो च्छिन्द्याद् द्वे च शनैः शनैः ॥

वडिशिनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।

सुते रक्ते व्रणे तस्मिन्नद्यात् सगुडमार्द्रकम् ।

भोजनञ्चानभिष्यन्दि यूषः कौलस्य इष्यते ॥ १० ॥

कर्णयुग्मवह्निःसन्धि-मध्याभ्यासे स्थितञ्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्द्याद् गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ ११ ॥

तरुणमिति—अचिरजालम् । जलकुम्भी—पात्रा, तथा भस्म पानीयचारविधिना
गोमूत्रेण विपाच्य परिस्ताप्य च पिबेत् । उपनाहनम्—उपनाहणप्रलेपः । स्फोटास्रावै,
—उष्णोपनाहकृते, । श्वेतिति ।—श्वेतगिरिकर्णिका—श्वेतापराजिता ॥ १—८ ॥

महिषीत्यादी ।—पुराणलौहमलं महिषीमूत्रे मासे स्यापयित्वा अन्तर्धूमं दग्ध्वा
मधुना लिङ्गादित्यर्थ ॥ ९ ॥

जिह्वाया इत्यादी ।—कृणो स्थूलशिरे वडिशिन शनैः शनैः, संगृह्य कुशपत्रेण कृण-
विशेषण च्छिन्द्यादित्यन्वयः । तस्मिन् व्रणे सुतरक्ते सति सगुडमार्द्रकमयाद् भवयेत् ।
अन्ये तु—दद्यादिति पठन्ति, तन्वते—भक्षणार्थमिति शेषः । कर्णयुग्मवह्निः सन्धि-
मध्याभ्यास इति ।—कर्णयो, पृष्ठसमीपे उपर्युपरिस्थितमित्यन्वयः ॥ १० । ११ ॥

तुम्बीतैलम्—

विडङ्गचारसिन्धूग्रा-राम्नाऽग्निव्योषदारुभिः ।

कटुतुम्बीफलरसे कटुतैलं विपाचितम् ॥

चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥ १२ ॥

अमृताद्यं तैलम्—

तैलं पिवेच्चामृतवह्निनिम्ब-हंसाह्वयाहृत्कपिप्यलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारुं हृिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ १३ ॥

माचिकाव्यः सकृत् पीतः क्वाथो वरुणमूलजः ।

गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

पिष्टा ज्यैष्ठाम्बुना पेयाः काञ्चनालत्वचः शुभाः ।

विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः ॥

आरग्वधशिफां क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

सम्यङ्नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥

गण्डमालामयार्त्तानां नस्यकर्मणि योजयेत् ।

निर्गुण्डयाश्च शिफां सम्यग्वारिणा परिपेषिताम् ॥ १४ ॥

तुम्बीतैले ।—उषा—वषा । कटुतुम्बीफलरस इति ।—परिणततिक्ततुम्बीफलस्य
अमृगुण्डभरस इत्यर्थः । उक्तं हि वाग्भटे—“कटायास्तिकृतुम्ब्याय रसे तैलाश्चतु-
रुंशे” इति ॥ १२ ॥

तैलमित्यादि ।—सुशुतस्य ।—अमृतवह्नी—गुडूची, हंसाह्वा—हंसपादी, हृत्क.,
—कुटज. ; यदाह वाग्भटे,—“गुडूचीनिम्बकुटज-हंसपादीबलादयैः । माघितं
पाशयेत् तैलं सकृत्पादेवदारुभिः ॥” इति । अन्ये तु—हृद्याहयेति पठित्वा रक्तश्वेत-
पुष्पभेदेन कालाकड़ादय आख्यायन्ति । अमृतवह्नीादिभिः कायकम्कठपैरिति
चन्द्रिका । अन्ये तु—एभिः सर्वैः कम्क., जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ १३ ॥

अतः परं गण्डमालाधिक्रियामाह,—माचिकाव्य इत्यादि ।—सकृदिति—एकवारं
पीत, श्रुतिवादीऽयम् । ज्यैष्ठाम्बु—तण्डुलीदकम् । काञ्चनालः,—काञ्चन. । आर-
ग्वधस्य शिफा—मूलम् ॥ १४ ॥

कीपातकीनां स्वरसेन नस्यं तुम्बरास्तु धा पिप्पलिसंशुतेन ।
तेलेन वारिष्टभवेन कुर्याद्बचीपकुल्ये सह मात्तिकेण ॥ १५ ॥

ऐन्द्र्या वा गिरिकर्णा वा मूलं गोमूत्रयोगतः ।

गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥ १६ ॥

अलम्बुपादलोद्भूतां स्वरसाद् द्वे पले पिवेत् ।

अपचा गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनः ॥ १७ ॥

गलगण्डगण्डमालाः कुरण्डांश्च विनाशयेत् ।

पिष्टं ज्येष्ठाम्बुना लेपामूलं ब्राह्मणयष्टिजम् ॥ १८ ॥

कुङ्कुन्दरीतैलम्—

अभ्यङ्गान्नागयेन्मृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ।

कुङ्कुन्दर्यां विपक्वन्तु क्षणात् तैलवरं ध्रुवम् ॥ १९ ॥

शाखोटकविश्याद्ये तैले—

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।

विश्वाम्बरमारनिर्गुण्डी-साधितञ्चापि नावनम् ॥ २० ॥

कीपातकीनामित्यादि—चत्वारो योगाः । पिप्पलीसंशुतेन—इति पदं कीपा-
तकीनां स्वरसेनेत्येनापि सम्बध्यते । कीपातकी—घोषकः, तस्याः फलस्य स्वरसः ;
एव तिक्रतुम्या अपि । वारिष्टभवेन निम्बफलजेन तैलेन दतीधो योगः । वारिष्टभवे-
त्येति पाठान्तरं—वारिष्टफलस्येत्यद्य । बचीपकुल्ये इति ।—बचीपकुल्ये पिष्टा मधुना
नस्य विधेयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ऐन्द्र्य—गौरधककंटो , गिरिकर्णो—श्रेतापराजिता , अलम्बुपा—मुष्टितिका,
अलम्बुधो वा ॥ १६—१८ ॥

अभ्यङ्गादित्यादी—कुङ्कुन्दरी—'कुङ्कुया' इति ख्याता मूषिकाकृतिः, तस्याः
कल्कः , जले चतुर्गुणम् ॥ १९ ॥

गण्डमालापहमित्यादि—शाखोटकत्वचा सरसकल्करूपया , संशुतेऽशुक्तं—
"शाखोटककस्वरसेन सिद्धं तैलं हितं अस्य विरेचनेषु" इति । विश्वीत्यादि—योगा-
न्तरम् । विश्वी—डिम्बिरिति ख्याता, तेल्लकुचा इत्यस्यै । विश्वमार,—करवीरः ।
विश्यादीनां मूलस्य कल्कः , अलं चतुर्गुणमिति गवदाद्यः ॥ २० ॥

हिंसा सरोहिण्यमृता च भार्गी
 श्योनाकविल्वागुरुक्षणागन्धाः ।
 गोपित्तपिष्टाः सह तालपर्ण्यौ
 ग्रन्थी विधियोऽनिलजे प्रलेपः ॥ ३१ ॥
 जलायुकाः पित्तक्षते हितास्तु
 क्षीरोदकाभ्यां परिपेचनञ्च ।
 काकोलिवर्गस्य तु शीतलानि
 पिवेत् कषायाणि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥

द्राचारसेनेक्षुरसेन वापि चूर्णं पिवेद्वापि हरीतकौनाम् ।
 मधूकजम्बूजुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवतारयेच्च ॥ ३३ ॥
 हृतेषु दोषेषु यथाऽनुपूर्व्यां ग्रन्थी भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
 खिन्ने च विस्त्रापनमेव कुर्यादङ्गुष्ठवेणुदृशदीसुतेथ ॥ ३४ ॥
 विकटतारग्वधकाकणन्ती-काकादनीतापसहचर्मूलैः ।
 आलिपयेदेनमलाबुभार्गी-करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ ३५ ॥

हिंसेत्यादि ।—सुयुतस्य ।—हिंसा—कालाकड़ा । क्षणगन्धा—क्षणश्रीभासन ।
 गोपित्तपिष्टा इत्यत्र गोश्री च पिष्टेति पाठान्तरं,—गोश्री—शाखोटकः; किन्तु गोश्री-
 पाठी युक्तः, आशुबेदसारप्रामाण्यात् तथा सुयुतटीकाकृद्भिर्वाख्यातत्वाच्च । तालपर्ण्यौ
 —तालमूली ॥ ३१ ॥

जलायुका इत्यादि विद्वानित्यन्तं सुयुतस्य । काकोलिवर्गस्येति ।—काकोल्यादि-
 गणस्य ॥ ३२ । ३३ ॥

हृतेषु दोषेष्वित्यादि ।—वमनादिभिः तथा रक्तमोक्षणेन दोषेषु कफादि-
 रक्तानेषु हृतेषु मत्सु । यथाऽनुपूर्व्येति ।—खेदसंदादिकर्म कृत्वेत्यर्थः । दृशदीसुतः,—
 शिलापुत्रकः । अत्र हृन्दीभद्रभयं नामहृन्दीयम्, अत्रमलाब्दहृन्दीमार्गाणाम् । कश्चिन्तु
 सुयुतपुत्रके अङ्गुष्ठोपलवेसुदृशैरिति पठ्यते, किंचिन्तु वेणुदृशदीसुतेरिति ॥ ३४ ॥

विकटतेत्यादि-मदनात् एकी योगः, इति चन्द्रिका । विकटतः,—वह्निचर्व्वर,
 वयदित्तिरिति वा श्यातः । काकणन्ती—गुग्गा, अस्या मूलं, काकादनी—काक-
 तिन्युकः, तापसहचः,—पुत्रश्रीवकः, अलाबु—कटुगुम्बी, काला—कालाकड़ा,
 मन्त्रिष्ठा वा ॥ ३५ ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक् सुहृत्कंपयसी गुडः ।
 भङ्गातकास्थि काशीशं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ ३६ ॥
 ग्रन्थर्वुदादिजिल्लेपो माटवाहककीटजः ॥ ३७ ॥
 स्वर्जिकामूलकचारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
 प्रलेपो विहितस्तीक्ष्णो हन्ति ग्रन्थर्वुदादिकान् ॥ ३८ ॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वा-
 नुद्धृत्य वाग्निं विदधीत वैद्यः ।
 क्षारेण वैतान् प्रतिसारयेत्तु
 संलिस्य संलिस्य यथोपदेशम् ॥ ३९ ॥
 ग्रन्थर्वुदानाञ्च यतोऽविशेषः
 प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
 ततश्चिकित्सेद्भिषगर्वुदानि
 विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥ ४० ॥
 वातार्बुदे चाप्यपनाहनानि
 स्निग्धैश्च मांसैश्च वेशवारैः ।
 स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाद्या
 शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ॥ ४१ ॥

सुहृत्कंपयसीति ।—सुहृत्कंधो चीरम् । भङ्गातकास्थि—भङ्गातकबीजम् ।
 काशीश—धानुकाशीशम् । माटवाहककीट, —सुखाशादिभवपदंकीट (पादुरी पीका)
 इति श्यात ॥ ३६—३८ ॥

ग्रन्थीनित्यादि ।—सुशुतस्य ।—क्षारेण वेति—विकल्पो दीषापेक्षया, तेन वाते
 वातकफेऽपि, पित्ते च चार इति । प्रतिसारयेदिति—प्रलेपयेत् । यथोपदेशमिति—
 यथाशास्त्रम् । एतच्च अग्निं विदधीत् इत्यनेनापि सम्बध्यते, तेनाग्निर्कर्मविधिना प्रति-
 सारणीयचारविधिना चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अर्बुदे ग्रन्थिचिकित्सिते सापपत्तिकमतिदिशति—ग्रन्थर्वुदानामित्यादि ।—अवि-
 शेष इव अविशेष इह श्रेय, तेन सुशुतीकभेदीऽपि भवत्युक्तः । सुशुते हि पृथक् ग्रन्थि-
 लक्षणमुक्त्वा अर्बुदलक्षणञ्च गात्रप्रदेश इत्यादिना पृथग्भेदः, तस्मात् स्तीकविशेषे
 सत्यपि प्रायेणाविशेषादिश्च ग्रन्थिचिकित्सैवातिदिशतेऽर्बुदे । विधानविदिति—दाहादि-

दृष्टोऽर्बुदानां प्रथमाय कैश्चिद्

दिने दिने रात्रिषु मर्मजानाम् ॥ ४८ ॥

लेपोऽर्बुदजिद् रभामोचकमम्रतुपशहचूर्णकृतः ।

शरटरुधिरार्द्रगन्धकयवजविडङ्गनागरैर्वाथ ॥ ५० ॥

सुहीगण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्बुदानि च ।

सीसकेनाथ लवणैः पिण्डारकफलेन वा ॥ ५१ ॥

हरिद्रालोघ्नपत्तङ्ग-गृहधूममनःशिलाः ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥ ५२ ॥

एतामेव क्रियां कुर्यादग्निपां शर्करार्बुदे ॥ ५३ ॥

इति मलमण्ड मण्डमात्रा-ऽपथी-दन्त्यार्बुद-चिकित्सा ।

अथ श्लीपद-चिकित्सा ।

लहूनालेपनस्वेद-रेचनै रक्तमोक्षणैः ।

प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ १ ॥

धूस्तूरैरण्डनिर्गुण्डी-वर्षाभूशिशुसर्षपैः ।

प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमतिद्राक्ष्यम् ॥ २ ॥

विशेषणम् । सुशुते तु—यथोक्तमित्यथ विधिना इति पाठः । पिडकार्बुदलातय इति ।—पिडकार्बुदप्रकारा इत्यर्थः ॥ ४६—४८ ॥

लेप इत्यादी ।—रभामोचकः,—कदलीकाण्डकः, तस्य मध्य, चार इत्यर्थः । शरटः,—लकनासः । यवजः,—यवघारः ॥ ५० ॥

सुहीग्यादि ।—चत्वारः श्लेदाः । सुहीगण्डीरिका—सुहीकाण्डः, तमसीशुदन्तेन, तथा तमसीसकेन, तथा तमसवणेन, तथा पिण्डारकफलमुत्सिद्य पीडलिका वशा स्वेद-कार्यं इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

हरिद्रेत्यादी ।—पत्तङ्गं—रक्तचन्दनम् ॥ ५२ । ५३ ॥

इति मलमण्ड-मण्डमात्रा-ऽपथी-दन्त्यार्बुद-चिकित्सा विवृतिः ।

निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।

प्रलेपात् श्रीपदं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ ३ ॥

पिण्डारकतरुसम्भव-वन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता ।

श्रीपदमुषं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ ४ ॥

हितद्यालेपने मित्यं चित्रको देवदारु वा ।

सिद्धार्थशिशुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेपितः ॥ ५ ॥

चेहस्वेदोपनाह्रांश्च श्रीपदेऽनिलजे भिषक् ।

कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विधेत् तु चतुरङ्गुले ॥ ६ ॥

गुल्फस्याधः शिरां विधेत् श्रीपदे पित्तसम्भवे ।

पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविमर्षवत् ॥ ७ ॥

मञ्जिष्ठां मधुकं रास्रां सहिंसां सपुनर्नवाम् ।

पिष्टारनालेऽप्येऽयं पित्तश्रीपदशान्तये ॥ ८ ॥

शिरां सुविदितां विधेदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्रीपदे ।

मधुयुक्तानि चाभीक्ष्णं कपायाणि पिबेन्नरः ॥ ९ ॥

पूर्वाक्तमुद्भवैव श्रीपदचिकित्सायाः, अहनेत्यादि ।—रूपिका अर्कमूलम् ॥ १—३ ॥

पिण्डारकतरुः,—सनामप्ल्यात । बद्धा सूत्रेणेति ।—अत्रापि वन्दाकशिफेति सम्ब-
ध्यते । अथमर्षः,—वन्दाकशिफा सा ८, हस्त ती २ पीयम् । अथवा श्रीपदाश्रयजङ्घायां
रक्तसूत्रेण बन्धनीया ॥ ४ ॥

हितशेत्यादि ।—गोमूषपिष्टास्तथी लेपा बीध्याः । सिद्धार्थः,—श्वेतसर्षपः ॥ ५ ॥

चेह्मेत्यादि ।—सुशुतस्य । चेहस्वेदाविह शिराव्यधाद्भ्रमती, न तु स्वतन्त्रतया
सेहो देवः, सर्वश्रीपदानां कफप्रधानतया विरुचणीयत्वात् । विधेदिति ।—अथच
गुल्फोपरि पद्याङ्गुले शिराव्यधौ रक्तदुष्टौ सत्यामेव कार्यः ॥ ६ ॥

पित्तकश्रीपदचिकित्सायाः, गुल्फस्याध इत्यादि ।—सुशुतस्य । पित्तघ्नीञ्चेति ।—
अकारात् कफघ्नीञ्च क्रियां कुर्यादिति प्रियम्, श्रीपदानां कफप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

मञ्जिष्ठामित्यादि ।—हिंसा—जालाकडामेदः ॥ ८ ॥

शिरामित्यादि ।—सुशुतस्य । सुविदितामिति—व्याकाम् । अङ्गुष्ठ इति ।—पादा-
ङ्गुष्ठस्यधौ विप्रमर्षं उपरि अङ्गुले शिराव्यधः कार्यः, विप्रमर्षव्याधि मर्यं

पिवेत् सर्पपतैलेन श्लोपदानां निवृत्तये ।

पूतीकरञ्जच्छदजं रसं वापि यथाबलम् ॥ १० ॥

अनेनैव विधानेन पुत्रञ्जीवकजं रसम् ।

काञ्जिकेन पिवेच्चूर्णं भूत्रैर्वा वृद्धदारजम् ॥ ११ ॥

रजनीं गुडसंयुक्तां गोसूत्रेण पिवेन्नरः ।

वर्षीत्यं श्लोपदं हन्ति ददृक्कुष्ठं विशेषतः ॥ १२ ॥

गन्धर्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिवति ।

श्लोपदबन्धनमुक्त्वा भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ १३ ॥

धान्याम्बं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।

द्वीपनश्चामदोषघ्नमेतत् श्लोपदनाशनम् ॥ १४ ॥

गोधावतीमूलयुक्तां खादेन्मापि रुडरीं नरः ।

जयेत् श्लोपदकोपोत्यं ज्वरं सद्यो न संशयः ॥ १५ ॥

श्लोपदघ्नो रसोऽभ्यासाद् गुडूच्यास्तैलसंयुतः ॥ १६ ॥

वृद्धदारकचूर्णम्—

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्दीवरुणगोक्षुरम् ।

अलम्बुषां गुडूचीञ्च समभागानि चूर्णयेत् ॥

सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारस्य तत्समम् ।

काञ्जिकेन च तत् पेयमचमात्रं प्रमाणतः ॥

स्यादिति । तदुक्तं सुश्रुते—“पादाहुष्माहुस्थीर्मध्ये विप्रं नाम मर्मं, तत्र विडस्याचेपके मरणम्” इति । कषायोति ।—कफहरारग्ववादिगण मुष्कादिगणज्ञानि ॥ ८ ॥

पूतीकरञ्जच्छदजमिति ।—कण्टकीकरञ्जपत्रसरस पलमानं कटुतैलात् प्रचिप्य पिवेत् । अनेनैव विधानेनेति ।—कटुतैलप्रचेपित्वैव ॥ १०—१२ ॥

गन्धर्वतैलम्,—एरुतैलम् । गोजलेन—गोसूत्रेण ॥ १३ ॥

तैलसंयुक्तमित्यत्र ।—तैलं—कटुतैलम् ॥ १४ ॥

गोधावती—गोपालिया क्षता, एतन्मूलस्यैकी भागः, माषकलातस्य तु भाग-
त्रयम् ॥ १५ ॥

गुडूच्या रसः इति ।—सरसः कायो वा । तैलमत्र—कटुतैलम् ॥ १६ ॥

जीर्णं चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।
नाशयेत् श्लोपदं स्थौल्यमामवातञ्च दारुणम् ।
कुष्ठगुल्मानिलहरं वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १७ ॥

पिप्पल्याय चूर्णम्—

पिप्पलीत्रिफलादारु-नागरं सपुनर्नवम् ।
भागैर्द्विपलिकैरेषां तक्षमं वृद्धदारकम् ॥
कान्त्रिकेन पिवेच्चूर्णं कर्पमात्रं प्रमाणातः ।
जीर्णं चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ॥
श्लोपदं वातरोगांश्च हन्यात् प्लीहानमेव च ।
अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च नियच्छति ॥ १८ ॥

कृषाद्यमोदकः—

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ।
मधुना मोदकं खादेत् श्लोपदं हन्ति दुस्तरम् ॥ १९ ॥

सौरेश्वरघृतम्—

सुरसो देवकाष्ठञ्च त्रिकटुत्रिफले तथा ।
लवणान्यथ सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥
चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हवुषा वचा ।
यवाग्रजञ्च पाठा च शय्येला वृद्धदारकम् ॥

त्रिकटुत्यादी ।—फलमुषा—मुण्डीरी । वृद्धदारकस्य तक्षममिति ।—त्रिकटुादि-
सर्वचूर्णसम वृद्धदारकस्य चूर्णमित्यर्थः । सार्वकामिकमिति—यद्येच्छमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादी ।—अग्निञ्च कुरुते इति ।—विरक्षेण पित्तहरत्वान् । अन्ये तु—
यष्मादग्निं घोरं कुरुते अती भस्मकं नियच्छति प्रयच्छतीत्याहुः ॥ १८ ॥

कृषेत्यादी ।—कृष्णादीनां कर्षादिमान यथाक्रमं ज्ञेयम् । विंशतिश्च हरीतक्य
इत्याह्वतिमानात् । मधुना मोदककरणीचित दीयम् ॥ १९ ॥

सौरेश्वरघृते ।—सुरसः,—पर्णासः, इन्द्रलिखितवाक्तरसवादात् निर्गुण्डो वा ।

कल्कैश्च कार्पिकैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दशमूलीकपायेण धान्ययूपद्रवेण च ॥
 दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।
 पक्वं स्यादुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षद्वयं हविः ॥
 श्लीपदं कफवातीत्यं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।
 मेदःश्रितञ्च पित्तीत्यं हन्यादेव न संशयः ॥
 अपचीं गण्डमालाञ्च अन्त्रहृदिं तथाऽर्बुदम् ।
 नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं गुदजानि च ॥
 परमाग्निकरं हृद्यं कोष्ठक्रिमिविनाशनम् ।
 घृतं सौरेश्वरं नाम श्लीपदं हन्ति सेवितम् ॥
 जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यं तैलम्—

विडङ्गमरिचार्क्यु नागरे चित्रके तथा ।
 भद्रदार्वेलकाख्येषु सर्वेषु लवणेषु च ।
 तैलं पक्वं पिबेद्वापि श्लीपदानां निवृत्तये ॥ २१ ॥

इति श्लीपद चिकित्सा ॥

दशमूलीकपायस्य मिलित्वा प्रस्थः, जलं चतुर्गुणं, त्रिधं प्रस्थमेकम् । धान्ययूपद्रवेण,—
 काञ्चिकेन, न तु धन्याककायेन ; धान्याश्वेति तस्मान्तरपाठात् व्यवहाराभावात् । ननु
 कधीद्रं वधी. किमन्यानं दाशम् ? इत्याह,—प्रथमित्यादि । सौरेश्वरमिति ।—इन्द्राणी
 निगुण्डीपर्यायवाची, तेन सुरेश्वरा निगुण्डी, तत्कृतत्वात् सौरेश्वरमिति संज्ञा ।
 जीवकेनेति ।—जीवो षडक्षतिः, स्वार्थे कः । अन्यताप्युक्तम्—“द्राक्षा दुरालभा कृषा
 तुगा कर्कटकौ जया । एषां द्रव्यानि चूर्णानि धीजद्विभ्राधुसर्पिषा ॥ कामयासञ्जरद्वं
 विरेपात् तमक जयेत् । निमित्तं जीवकेनेदं कुमारपां मुखानघम् ॥” इति ॥ २० ॥

विडङ्गाद्यतैले ।—भद्रदारु—देवदारु, एलकाख्यं,—दीगला, एलवानुकमित्यन्वे,
 पेटिकेश्वरपरिः । विडङ्गादीनां कम्की द्रवन्तु जलं चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥

इति श्लीपद-चिकित्सा विधितिः ।

अथ विद्रधि-चिकित्सा ।

जलीकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधी ।

मृदुर्विरेको लघुश्च स्वेदः पित्तोद्भवं विना ॥ १ ॥

घातघ्नमूलकल्केस्तु वसातैलघृताद्भुतैः ।

सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो घातविद्रधी ॥ २ ॥

स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिथ्यमूलसमन्विताः ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ ३ ॥

पुनर्नवादारुविश्र-दशमूलाऽभयाम्भसा ।

गुग्गुलुं रुचुतैलं वा पित्तम्भारुतविद्रधी ॥ ४ ॥

पैत्तिकं शर्करालाजा-मधुकैः शारिवायुतैः ।

प्रदिघ्नात् क्षौरपिष्टैर्वा पयस्योशोरचन्दनैः ॥ ५ ॥

पित्तेदा त्रिफलाकायं त्रिहृत्कल्काचसंयुतम् ।

पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥ ६ ॥

यथ्याक्षशारिवादूर्वा-नलमूलैः सचन्दनैः ।

क्षौरपिष्टैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिगान्तये ॥ ७ ॥

प्रागुक्तसम्भवादेव विद्रधिचिकित्सीयते—जलीकेत्यादि । मृदुर्विरेक इति ।—
अथच मृदुर्विरेकी बहुधा कार्य । मन्थीरधातुगतदोषजतत्वात् विद्रधिरिति वदन्ति ॥ १ ॥
घातघ्नस्यादि ।—सुगुतम् । घातघ्नमूलं—दशमूलम् । घातघ्न्याने सुरहीति पाठे
—सुरही—शोभाघ्नकः ॥ २ ॥

स्वेदस्यादि ।—स्वेदो वेदधार्यादिभिः, यदाह सुगुत,—"वेदधारे मज्जग्नेः
पयोभिः पायभैरुपाः । वेदधैर्यापि सततम्—" इति । उपनाहोऽपि तर्बरीहः ;
यथा,—"पान्थूपीदकमासन्तु काकोप्यादि सततं च । खेदाद्यसिद्धी लक्षणा प्रदीप्या-
क्षोपनाहने ॥" इति । सिद्धपिष्टैरिति—उत्पिष्टपिष्टैः ॥ ३ ॥

पुनर्नवेत्यादी ।—अथवा—कादेन ॥ ४ ॥

पौलकसिद्यादि ।—सुगुतम् । योऽपि क्षौर पेषयापेम् । शारिवा—
वनलमूलम् । पयसा—क्षौरकाक्षोभी ॥ ५—० ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च भद्रदारु-महौषधम् ।
 अहिंसा चैव राम्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥ २ ॥
 कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखीटकत्वचः ।
 सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ३ ॥
 दूर्वा च नलमूलश्च मधुकं चन्दनं तथा ।
 शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराखत्य-म्लक्ष्वेतसवल्कलैः ।
 ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वापणः स्मृतः ।
 आगन्तौ शोणितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः ॥ ५ ॥
 अजगन्धाऽश्नगन्धा च काला सरलाया सह ।
 एकेशिकाऽजमृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ६ ॥
 पुनर्नवादारुशिग्रु-दशमूलमहौषधैः ।
 कफवातकृते शोथे लेपः कोप्यो विधीयते ॥ ७ ॥

वर्धते । अवसेचनमपि शोधनरूपेऽन्यपरिमाणे वमनविरेकरक्तमीषणादी च वर्धते ।
 उपनाहोऽपि स्निग्धे पाचनपिण्डे च वर्धते । एषमपरिऽप्युपक्रमाः शिषेण यथायोग-
 मनभावाः, किंवा षण्णुपक्रमेषु प्राधान्यात् सप्त विद्यापनादयः कथ्यन्ते । विद्यापना-
 दयो भावित्रणविघातप्रयोजकतया त्रणस्तेत्युक्तम् ॥ १ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—सुगुतस्य ।—मातुलुङ्गस्य मूलम् । अहिंसा—कुङ्करानि,
 कालाकडाभेदः ॥ २ ॥

कल्क इत्यादी ।—स्निग्ध इति—घृतेन । शीतलाश्च गणा इति ।—काकोत्थायुन्-
 पलादिन्ययोधादयश्च सौश्रुताः । शोथनिर्वापण इति—शोथशमनः । एष एवेति ।—
 वैलिकत्रणशोथविहितः ॥ २—५ ॥

अजगन्धेत्यादी ।—अजगन्धा—हागलगन्धेति भातुमती, अन्धे यमानिकेत्याहुः ।
 काला—अहिंसा, कालाकडाभेदः । सरला—सरल एव, एकेशिका—विद्वदिति
 भातुमती, अन्धे तु—सरला विद्वत् एकेशिका पाठेत्याहुः । अजमृङ्गी—ककंटमृङ्गीति
 भातुमती अन्धिका च ॥ ६ । ० ॥

स्थिरान् मन्दरुजः शोथान् सेहैर्वातकफापहैः ।
 अभ्यज्य खेदयित्वा च वेणुनाद्या ततः शनैः ।
 विस्त्रापनार्थं मृद्नीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ १० ॥
 रक्तावसेचनं कुर्यादादावैव विचक्षणः ।
 शोथे महति संरम्भे वेदनावति च व्रणे ॥
 निवारणाय पाकस्य वेदनोपशमाय च ।
 अचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ११ ॥
 यो न याति शमं लेप-खेदसेकावतर्पणैः ।
 सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ॥ १२ ॥
 एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
 रक्तं हि व्यञ्जतां याति तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ॥ १३ ॥
 स चेदेवमुपक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत् ।
 तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ १४ ॥
 तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।
 दुखोष्णा शोथपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ १५ ॥

कठिनशोथे पारिभाषिकविस्त्रापनमाह, स्थिरानित्यादि ।—सुश्रुतस्य । वेणु-
 नाद्या—वेणुदण्डेन । तलेन—करतलेन । आदावैवेति—उत्पन्नमात्रे । सुश्रुतेऽप्युक्तं—
 “अचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम्” इति । शोथ इति ।—व्रणपूर्वरूपशोथे ।
 संरम्भे इति—शोथे, एतच्च व्रण इत्यनेन योज्यम् । शोथ इत्यङ्गापि पुनः संरम्भ इति
 वचनम् एतादृशसशोथे जले विशेषेण रक्तसावविधानार्थम् ; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सशोथे
 कठिने चार्धे संरम्भे वेदनावति । सन्मध्ये विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ॥
 सविषे च विशिष्टेण जलौकाभिः पटैस्तथा ॥” इति । अन्ये तु—पञ्चमामावस्यव्रण-
 विषयक संरम्भ इत्यादिवचन श्रेयमित्याहुः ॥ १० । ११ ॥

उपक्रमान्तरापेक्षया रक्तमोक्षणस्य प्रकथंमाह, यो न यातीत्यादि ।—उपनाहै-
 रिति—शोथवहलवन्ममेवैः । पक्वस्य पाटनमिति—दारुणोषधैः शक्तेर्वा ॥ १२—१४ ॥
 तानेवोपनाहानाह तैलेनेत्यादि ।—तैलेन वाते, कफे च सर्पिषा, पिप्पे रक्ते च

सतिला सातसीबीजा दध्यम्ना शङ्खुपिण्डका ।
 मकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ १६ ॥
 बानहृदासहृक्षीष-भीरुणां योषितामपि ।
 मर्मापरि च जाते तु पक्के शोथे च दारुणे ॥ १७ ॥
 गवां दन्तं जले घृष्टं बिन्दुमात्रं प्रक्षेपनात् ।
 अत्यर्थकठिने चापि शोथे पाचनभेदनम् ॥ १८ ॥
 कटुतैलान्वितैलेपात् सर्पनिर्मोकभस्त्रभिः ।
 चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥ १९ ॥
 चिरविल्वान्गिनी दन्ती चित्रको ह्यमारकः ।
 कपीतकद्वग्ध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ २० ॥
 चारद्रव्याणि वा यानि चारी वा दारणः परः ॥ २१ ॥

ताभ्यां वेति तैलसर्पिर्भां मिलिताभ्याम् । अतुर्वेति दीपभेदेन विकल्पो श्रेय
 इत्याहुः ॥ १५ ॥

सतिलेश्यादौ ।—किण्व—सुराबीजम् । चय इति—उपचयः । गण्डस्य—ग्रन्थ ।
 प्रकोप इति—प्रकोपहेतुः पूषकपी दीपः ॥ १६—१९ ॥

चिरविल्वेश्यादि ।—सुतुतस्य । चिरविल्व, —इहलकरस, चप्रिक.,—साइसको,
 ह्यमारक, —करवीरः, एषां मूलं इन्द्रवाभटमनादात्, एते च चिरविल्वद्वयी श्वसाः
 समसा वा योज्या । एतन् सर्वे दारणं सुकुमारविषयत्वेनीकम् । असुकुमारविषयमाह,
 चारेश्यादि ।—चारसाधनद्रव्याणि—मुष्कक-पलाशादौनीकवर्ध. । चारी वेति ।—तद्रव्य-
 ज्ञत, किन्तु वाभटे चरके च चाररूप चारद्रव्यरूपच दारणं सुकुमारविषयत्वेनेकीकम् ;
 असुकुमारविषयन्तु शस्त्रभेदेति ; यथा—“सुपर्कं पिण्डिते शोथे पीडनेरूपपीडिते ।
 दारणं दारुणाहंस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ सुगुन्धतसिमोदनं मर्षधीरोकपीतविट् ।
 चारीषधानि चाराथं पक्कमीपभेदेना ॥” इति । तथा चरकेऽपि—“उमाद्य
 गुग्गुलु सौवं यथी दलकपीतथी, । विट् पलाशभव, चारी इमचीरी सुकूषक, ॥
 इत्युक्ती भेषजगणः पक्कमीपभेदन. । सुकुमारस्य कृच्छस्य मसन्तु परमुच्यते ॥”
 इति । अत्र सुकुमारस्येति पूर्वेण सम्बध्यते । कृच्छस्येत्यासुकुमारस्य मस्य परं
 भेदनमिति सम्बन्ध इति दीपिका च । तथात्तु चारद्रव्यं चारथं सुकुमारविषयेऽपि
 श्रेयः ॥ २० । २१ ॥

द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्गूलानि निपीडनम् ।
 यवगोधूममापाणां चूर्णानि च समासतः ॥ २२ ॥
 ततः प्रक्षालनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे च न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ २३ ॥
 पञ्चमूलद्वयं धाते न्यग्रोधादिषु पैत्तिके ॥ २४ ॥
 आरग्वधादिको योन्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ २५ ॥

... तिलाष्टकः,—

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे विहृदृष्टतम् ।
 मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्ब्रणशोधनः ॥ २६ ॥
 निम्बपत्रं तिला दन्ती विहृत् सैन्धवमाक्षिकम् ।
 दुष्टब्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ २७ ॥
 एकं वा शारिवामूलं सर्वत्रणविशोधनम् ॥ २८ ॥
 पटोलीतिलयष्ट्याङ्ग-विहृद्दन्तीनिशाहयम् ।
 निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ २९ ॥
 त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिवलाकुशाः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कपायः शोधने हितः ॥ ३० ॥

पीडनद्रव्याख्या— द्रव्याणामित्यादि ।—पिच्छिलानामिति—श्लुशालीप्रभती-
 नाम् । इदं पीडनं मर्मादिसमीपस्थगूणमुखत्रयत्रयं ज्ञेयम् । उक्तं हि वाक्ये—
 “पूयमर्भानणुदारात् सोमद्वान् मर्मगानपि । नि खेरे, पीडनद्रव्यैः समन्तात्
 परिपीडयेत् ॥” इति ॥ २२ ॥

पटोलीपत्रं—पटोलीपत्रमेव । अविशुद्ध इति श्लेष् । न्यग्रोधादिगणः सौद्युतः ।
 सर्वकर्मसु—प्रक्षालनलेपनादियु ॥ २३—२५ ॥

तिलकल्क इत्यादि वचनं स्पष्टम् । शारिवामूलम्—चक्रमूलम् । पटोली-
 पटोलीपत्रम् । पटु अत्र सैन्धवलवणम् ॥ २६—२९ ॥

त्रिफलेत्यादी ।—न्यग्रोधादीति—“न्यग्रोधीडुम्बराश्ल-कदम्बद्वेषतसाः । कर-
 वीराकंकुटजाः कपाया त्रशरीपणा ॥” इत्यनेन शीघ्रशरीपक्रमे चरकीकृतं यादम् ;
 अथ योग्य चरकीकृतान् ; किंवा पञ्चवक्त्रमेव यादम् । निम्बकोलकपत्राणि—
 कोमलनिम्बपत्राणीत्यर्थे इति टीपिका । अन्ते तु—कोलको बदर इत्याहुः ; युक्तमिदं

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।

कल्कः संरोपणः कार्यस्त्रिलानां मधुकान्वितः ॥ ३१ ॥

निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ॥ ३२ ॥

पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तद्याप्युपरोपणः ॥ ३३ ॥

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।

रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥ ३४ ॥

निम्बपत्रघृतक्षौद्र-दार्वािमधुकसंयुता ।

वर्त्तिस्त्रिलानां कल्को वा शोधयेद्रीपयेद्ब्रणान् ॥ ३५ ॥

सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टब्रणं प्रलेपेन ॥ ३६ ॥

मधुयुक्ता शरपुङ्खा सत्रणरोपणी कथिता ॥ ३७ ॥

मानुषशिरःकपालं तदस्थि वा लेपनं मूत्रेण ।

रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ३८ ॥

वाग्भटप्रोमाख्यात् । अन्ये तु—कुलकपवाचौति पठित्वा पटीलपवाचौति व्याच-
चते ॥ ३० ॥

अपेत्यादि ।—वाग्भटस्य । मधुकान्वितः,—यष्टिमधुयुक्तः । अत्र तिलश्री
मधुसंयुत इति पाठः सुश्रुते षड्पुस्तके च दृश्यते, वाग्भटे तु—सर्वत्रैव मधुकान्वित
इति । अत्रयमपि प्रमाणं श्रुतिद्वैधवत् ॥ ३१ ॥

निम्बपत्रेत्यादि ।—पूर्वोक्तयष्टिमधुयुक्तस्त्रिलानां कल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां युक्त
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पूर्वाभ्यामिति ।—यष्टिमधुयुक्तस्त्रिलकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा च युक्तौ
रोपणं, अपिशब्दात् शोधनीऽपि भवतीत्यर्थः । अत्रतिलकल्कविधिं यवकल्केऽप्यति-
दिशति—यवकल्केऽप्ययं विधिरिति ॥ ३३ । ३४ ॥

निम्बपत्रघृतेत्यादि ।—एभिर्द्रव्यैर्बन्धमाश्लिष्य वर्त्तिः काव्यां ; वर्त्तिदानविषयी
ब्रणः सुश्रुते यथा—“अन्नः पूयानणमुखात् गन्धौरान् मांससप्रिताम् । शोधनद्रव्य-
युक्ताभिर्वर्त्तिभिः समुपाचरेत् ॥” इति । मिथानां कल्को वेति ।—लेपविधया । अत्र-
दृष्टः,—छत्रपर्णः, तस्य चौरम् ॥ ३५—३७ ॥

मानुषशिरःकपालान् पुराणं दास्यमित्याहुः । मूत्रेणेति—शीगूत्रेण ॥ ३८ ॥

व्रणान् विशोधयेद्वर्ष्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिर्मर्मगान् ।

अभयात्रिवृतादन्ती-लाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ३९ ॥

सुषवीपत्रपत्तूर-कर्णमोटकुठारिकाः ।

पृथगेति प्रलेपेन गम्भोरव्रणरोपणाः ॥ ४० ॥

पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ।

धातकीचूर्णलोध्रैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥ ४१ ॥

सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।

तेषां तिलानुमाद्यैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥

तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ४२ ॥

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदन-श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४३ ॥

श्रीवासगुग्गुल्वगुरु-शालनिर्य्यासधूपिताः ।

कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्ताववेदनाः ॥ ४४ ॥

व्रणानित्यादि ।—वाग्भटस्य । अमयेत्यस्य स्थाने त्वयत्येव पाठो वाग्भट-
बहुपुस्तकेषु दृश्यते ॥ ३९ ॥

सुषवी—कारवेष्टः, पत्तूरः,—शालिष्ठः, कर्णमोटः,—खनामख्यातः । कुठारिका
—कुठारिया । कुठेरक इति पाठे—पषांसः ॥ ४० ॥

पञ्चवल्कलित्यादि ।—परकस्य । शुक्तिः,—बदरी, तस्यास्तक् । शुक्तिचूर्णसमायुतै-
रिति ।—पञ्चवल्कलचूर्णैरिहास्य विशेषणम् ॥ ४१ ॥

समा—अतसी । पयसि निर्वृतानिति—दुग्धे निर्वापितान् ॥ ४२ ॥

वाताभिभूतानित्यादि ।—वाग्भटस्य । सास्त्रावान्—अल्पसावान् । भूर्जः,—भूर्ज-
पत्रियः । मदनः,—सिक्पक इति इन्दुटिप्पनी । श्रीवेष्टकः,—नवनीतखीटिः । सुराह्वयं
—देवदाह ॥ ४३ ॥

श्रीवासेत्यादौ ।—श्रीवासः,—नवनीतखीटो ; न च पूर्वोक्तेन पीनवल्क्यम्, अस्य
वाक्यस्य तन्नामरीयत्वान् । इन्दुटिप्पनिकायानु पीनवल्क्यमाश्रया पूर्वोक्तश्रीवेष्टक-
ग्रन्थेन कुन्दुरिति व्याख्यातम् । शालनिर्य्यासः,—धूनकः ॥ ४४ ॥

तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।
 लेपेन शोथरुग्दाह-रक्तं निर्वापयेद्व्रणान् ॥ ४५ ॥
 पित्तविद्रधिबीसर्प-शमनं लेपनादिकम् ।
 अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ ४६ ॥
 महाराष्ट्रीजटालेपो दग्धापिष्टावचूर्णनम् ।
 जीर्णगृह्णणाच्चूर्णं दग्धव्रणहरं परम् ॥ ४७ ॥

औरकाद्यं वृतम्—

जीरकपक्वं पथात् सिक्थकसर्जरसमिश्रितं हरति ।
 घृतमभ्यङ्गात् पावकदग्धजदुःखं क्षणार्द्धेन ॥ ४८ ॥
 अन्तर्दग्धकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।
 अश्रत्यस्य विशुष्कवस्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥ ४९ ॥
 अभ्यङ्गादिनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।
 पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात् तथा बालुका ॥ ५० ॥
 सद्यःक्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिपेचयेत् ।
 यष्टिमधुकयुक्तेन नातिशीतेन सर्पिषा ॥ ५१ ॥

तिना इत्यादौ ।—पयः पेषणाद्यम् । सिता—शकरा । क्षौद्रतैलाभ्यां सन्धाय लेपो दीय ॥ ४५ ॥

इदानीं शारीरव्रणचिकित्साभिधाय व्रणसामान्यादक्रियेव व्रणाधिकारे, चागनुव्रणचिकित्साभिधानार्थं प्रकरणमारभते । अत्र प्रथममग्निदग्धव्रणचिकित्सा-माह, पित्तेत्यादि ।—महाराष्ट्रीजटा—महाराष्ट्रीमूलम्, अयमेको योग । पिष्ट—पिष्टकमेव । दग्धपिष्टकचूर्णं पावचूर्णनमिति द्वितीय ॥ ४६ । ४७ ॥

जीरकैत्यादौ ।—जीरकस्य कल्क, जलं अतुर्गुणमघात्, पथात् सिद्धे च सिक्थकसर्जरसवी प्रचेप ॥ ४८ ॥

अन्तरित्यादौ ।—कुठारक.,—कुठालिया, स च स्वास्त्रिमध्ये अन्तर्धूमं दग्धव्य । गुण्डनादिति—अवचूर्णनात् ॥ ४९ ॥

गण्डूपदैः,—किञ्चुलकैः कल्क, जलं अतुर्गुणमगुण्डात्वादिति निश्चयः । जलं विना चटवटावधि पाक इत्यन्वये । शाल्मलीतूलकैरिति ।—सद्यर्थे तृतीया ॥ ५० ॥

इदानीं सद्य इत्यादिना सद्योव्रणचिकित्सांमाह ।—सद्य इति—सदासाध्यकरं ।

बुद्धागन्तुव्रणं वैद्यो घृतचौद्रसमायुतम् ।

शौतां क्रियां प्रयुञ्जीत पित्तरक्तोष्णनाशिनीम् ॥ ५२ ॥

कान्तक्रामकमेकं सुश्लक्ष्णं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ।

शमयति लेपान्नियतं व्रणमागन्तुजं न सन्देहः ॥ ५३ ॥

अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।

सद्योव्रणेषु रक्तन्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ५४ ॥

कर्पूरपूरितं बद्धं सघृतं सम्प्ररोहति ।

सद्यःशस्त्रक्षतं पुंसां व्यथापाकविवर्जितम् ॥ ५५ ॥

शरमुह्या काकजङ्घा प्रथमं महिषीसुता-

मलं लज्जा च सद्यस्क-व्रणघ्नं पृथगेव तु ॥ ५६ ॥

शुनो जिह्वाकृतचूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ॥ ५७ ॥

यष्टिमधुकण्ठेनेति ।—यष्टिमधुकं कस्कीकृत्य चतुर्मुखजलेन यथाविधि घृतं साध-
नीयम् । यदि पुनस्तरया यथाविधि घृतमिदं पक्वुं न शक्यते, तदा घृतात् पलद्वयं,
जलात् चतु पलं, यष्टिमधुकस्य कर्षद्वयं, किञ्चित् पक्काऽवतार्य व्रणं सेषयेदित्याहुः ।
नातिशोतेनेति ।—कटुषेनेत्यर्थः । किञ्चिदुषेनेति पाठान्तरम् ॥ ५१ ॥

बुडेत्यादि ।—चन्द्राटस्य । बुडेत्यत्र बुडेति पाठः साधुः । बन्धो हि सद्योव्रणेषु
च्छिन्नभिन्नादिषु सन्धानजनकतया प्रधानम् । उक्तं हि—“बन्धः प्रधानं तेन शब्दित्वं
रीपणमस्त्रिसन्धिस्यैव्यं च” इति । चन्द्राटादावथमेव पाठी हस्यते । बुडेत्यादिपाठे—
घृतचौद्रसमायुतमित्यनन्तरं कृत्वेति शेषः, किंवा प्रयुञ्जीतेति क्रियाविशेषणम् ॥ ५२ ॥

कान्तेत्यादौ ।—कान्तक्रामकं—भद्रमुक्तकम् । घृतमत्र शतधीतमित्युपदिशन्ति, एवं
वक्तव्यमाशेषि ॥ ५३ । ५४ ॥

कर्पूरेत्यादि ।—सघृतं यथा भ्यात् तथा कर्पूरपूरितं, तेन कर्पूरचूर्णेन शतधीत-
घृतमित्येष खडादिक्षत प्रपूर्व्यं वन्नीयादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शरमुडेत्यादि ।—महिषीसुतस्य मलं महिषीसुतमलम् । “घृततैलवसामश्वे-
वारपथोदधि- । मांसघावनतीयाभम्” इतिवत् अर्थं प्रथोऽन. समर्थनीयः । अभिनव-
जातमहिषीवल्गस्य प्रथमं मलमित्यर्थः । लज्जा—लाजालु ; अन्ये तु—वराह-
कालामाहुः । शुन इति—कुङ्कुरस्य, सन्धानरसवादात् ; सर्वाङ्गकण्डुशु-
जिघ्नेष्यन्ते ॥ ५६ । ५७ ॥

चक्रतैलं क्षते विडे रोपणं परमं मतम् ॥ ५८ ॥
 यवचारं भक्षयित्वा पिण्डं दद्याद्ब्रणोपरि ।
 शृगालकोलिमूलेन नष्टशल्यं विनिःसरेत् ॥ ५९ ॥
 लाङ्गलीमूललेपाद्वा गवाचीमूलतस्तथा ॥ ६० ॥
 क्षतोष्णो निग्रहायें तत्कालं विमृतस्य च ।
 कषायशीतमधुर-द्विग्धालीपादयो हिताः ॥ ६१ ॥
 आम्लाशयस्ये रुधिरं वमनं पथ्यमुच्यते ।
 पक्काशयस्ये देयञ्च विरेचनमसंशयम् ॥ ६२ ॥
 कायो वंशत्वगेरण्ड-खदंद्वाश्मभिदा कृतः ।
 सहिद्भुसैन्धवः पीतः कोष्ठस्यं खावयेदसृक् ॥ ६३ ॥
 यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ॥ ६४ ॥

चक्रतैल—तत्कालचक्रोद्धृतमभटसर्पपतैलम् । अन्ये तु—चक्रकाष्ठोष्ण तैल-
 माहुः ॥ ५८ ॥

अन.शल्यचिकित्सायाश्च, यवचारमित्यादिना तथेत्यनेन । यवचारं कर्षं १,
 उच्यते पल २, आलीय पीला नष्टशल्यब्रणोपरि शृगालकोलिमूल पिण्डा पिण्डो
 देयः । शृगालकोली—शियाकुल इति ख्यात बदरीभेदः । एवं लाङ्गलिवामूल-
 गोरक्षकर्कटीमूलाभ्यामपि ॥ ५९ । ६० ॥

क्षतेत्यादि ।—वाष्पटश्च । कषाय इति ।—रस ॥ ६१ ॥

आम्लाशयस्य इति ।—मुमुतस्य ।—आम्लाशयस्यमपक्काशयस्यम् । अत्र पक्काशयस्यं
 रक्त विरेचनेन सुखेन निहर्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण विरेचनविधानं, न तु पित्तप्रत्य-
 नौकतया पक्काशयस्य वातस्थानत्वात् । अन्ये तु—पक्काशयेन पाक उच्यते, न
 पक्काशयः, तेन पक्काशयस्य इत्यप्रपच्यमानाशयस्य इत्यर्थः, तत्रैव हि पित्तस्थानत्वेन
 विरेचनमुपयोगिकमिति व्याख्ययते ॥ ६२ ॥

काय इत्यादी ।—वशत्वम् । वगनीली । अश्रुभिः—पाषाणभेदी । सिद्धु सैन्धवन्तु
 प्रसेप्यम्, अथं योग. प्रभावात् रक्तं खावयति ॥ ६३ । ६४ ॥

अत्यर्थमसं स्रवति प्रायशो यत्र विचते ।
 ततो रक्तचयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥
 स्नेहपानं परीपेकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।
 स्नेहवस्तिञ्च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ ६५ ॥
 इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ।
 सप्ताहात् परतः कुर्याच्छारौरव्रणवत् क्रियाम् ॥ ६६ ॥
 करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी-रसो हन्याद्व्रणक्रिमिन् ॥ ६७ ॥
 कलायविदलीपत्र-कोशाम्नास्थि च पूरणात् ।
 सुरसादिरसैः सेको लेपनं स्वरसेन वा ॥ ६८ ॥
 निम्बमम्पाकजात्यर्क-सप्तपर्णाश्वमारकाः ।
 क्रिमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ॥ ६९ ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा क्रिमीनपहरेद् व्रणान् ।
 लसुनेनाथवा दद्यात्लेपनं क्रिमिनाशनम् ॥ ७० ॥

त्रिफलायुग्लुः,—

ये क्लेदपाकसुतिगन्धवन्तो
 व्रणा मृहान्तः सरुजाः सशोथाः ।

अत्यर्थमित्यादिः—वाग्भटस्य । विचते इति ।—विविधचते द्विप्रतिब्रवादौ । स्नेह-
 लेपोपनाहनमिति ।—स्नेहयुक्तो लेपः स्नेहयुक्तमुपनाहनञ्च ; किन्तु वाग्भटे स्नेहलेपोप-
 नाहनमिति पाठः । तन्मते—स्नेदी धान्यस्नेदः, उक्तं हि सुश्रुते—“धान्यस्नेदाश्च
 कुर्वीत विन्ध्याऽन्यालेपनानि च” इति । वातघ्नौषध—भद्रदावादि । सद्योव्रणचिकित्सा-
 मुपसहरति—इति साप्ताहिक इत्यादि । वाग्भटस्य ॥ ६५ । ६६ ॥

करञ्जेत्यादौ ।—करञ्जादिपत्रस्वरसः । कलायविदली—स्नानामध्याता लता ।
 कोशाम्, —कुसुम्भ इति ख्यातः, तस्य फलास्थि, आभ्यां सपिष्टाभ्यां प्रत्वेकं त्रयावुः
 काशपूरणम् । सुरसादिगणः सौयुतः । सुरसेनेति—पर्णासेन ॥ ६७ । ६८ ॥

निम्बेशादौ ।—जात्याः पवम्, निम्बादीनाम् लक्ष् । एते च निम्बादयो
 यथाकार्भ मूत्रपिष्टा सेकादौ प्रयोज्याः । मांसपेशी—मांसखण्डः, अत्रामिपगन्धान्
 क्रिमय उपशुंपरि सहरन्तीति भावः ॥ ६९—७० ॥

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ७१ ॥

वटिकागुग्गुलुः,—

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।
निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥
अमृतागुग्गुलुः शस्तो हितं तैलञ्च वञ्चकम् ॥ ७२ ॥

विडङ्गादिवटिकागुग्गुलुः,—

विडङ्गत्रिफलाव्योप-चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।
सर्पिणा वटिकां कृत्वा खादेद्वा हितभोजनः ।
दुष्टव्रणापचीमिह-कुष्ठनाडीव्रणापहः ॥ ७३ ॥

अमृतावटिकागुग्गुलुः,—

अमृतापटोलमूल-त्रिफलात्रिकटुकिमिघ्नानाम् ।
समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥
प्रतिवासरमेकैकां गुडिकां खादेदक्षपरिमाणाञ्च ।
जेतुं व्रणवातासृग्गुल्मोदरश्रयद्युपाण्डुरोगांश्च ॥ ७४ ॥

जातिकाय हृतम्—

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावींनिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयसिक्यतुत्यमधुकैर्नक्ताह्वीजैः समैः ।

वटि.परिमारजनमुक्त्वा चन परिमारजनमाह, य इत्यादि।—कीठानुसृपीऽत्र गुग्गुलुः प्रचेप्यः ॥ ७१ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्त इति।—त्रिफलाचूर्णेन समेन युक्तो गुग्गुलुः, घृतमनुष्यं दत्त्वा विमृश्य चूर्णञ्च प्रक्षिप्य वटकीकर्तव्यं, एव सर्वत्र वटकविधाने । यन्त्रणा—आहाराहारनियमश्च । अमृतागुग्गुलुर्वांतरत्नीकः । वञ्चकतैलञ्च कुष्ठे वस्यसाधम् ॥ ७२ ॥

विडङ्गादिवटिकागुग्गुलुः ।—गुग्गुलुना सममिति—विडङ्गादिचूर्णसमेन । अमृतावटिकागुग्गुलुः अष्ट. ॥ ७३।७४ ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणौ
गम्भीराः सरुजो व्रणा सगतिकाः श्रुप्यन्ति रोहन्ति च ॥७५॥

गौराद्यं घृतम्—

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ।
प्रपौण्डरीकं क्लीवेरं भद्रमुस्तं सचन्दनम् ॥
जातीनिम्बपटोलञ्च करञ्जं कटुरोहिणी ।
मधूच्छिष्टं मधूकञ्च महामेदा तथैव च ॥
पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
एष गौरो महावीर्यः सर्वव्रणविशोधनः ॥
श्रागन्तुः सहजयैव सुचिरोत्थाय ये व्रणाः ।
विपमामपि नाडीञ्च शोधयेच्छीघ्रमेव च ॥ ७६ ॥
गौराद्यं जातिकाद्यञ्च तैलमेवं प्रसाध्यते ।
तैलं सूक्ष्मानने दुष्ट-व्रणे गम्भीर एव च ॥ ७७ ॥

करञ्जाद्यं घृतम्—

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।
सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥

जातीत्यादि ।—वाष्पटस्य । पर्व—जात्यादीनां वद्याणां, दावीं—दारुहरिद्रा,
निमा—हरिद्रा, शमयम्—उशीरं, नक्ताद्रवीजं—करञ्जबीजम् ; मतिर्नाडी ॥ ७५ ॥

गौराद्यघृते ।—गौरा—हरिद्रा, प्रियतुर्वा ; व्यपहारस्तु हरिद्रयैव । हरिद्रा—
दारुहरिद्रा, जातीनिम्बपटोलानां पत्रं, करञ्जस्य फलं, मधूकं—मधूकपुष्पम् । मधूक-
चेत्यस्य स्थाने समधुकमिति पाठे—यदिमधूकस्य भागद्वयं, द्विःपाठान् । पञ्चवल्कलस्य
तोयेन ज्ञायेत । एष गौर इति ।—भीमी भीमसेन इतिवत् । गौराद्योऽयं महावीर्य-
इत्यपि पाठः । चक्रघृतद्वयविधिना तैलद्वयमपि साध्यमित्याह—गौराद्यमित्यादि ।
तैलविषयमाह,—तैलमित्यादि ॥ ७६ : ७७ ॥

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनीशीरमुत्पलं शारिवे विष्टत् ।
 एतेषां कार्पिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ।
 मद्यच्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥ ७८ ॥

प्रपीण्डरीकाद्य एतम्—

प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठा-मधुकोशीरपद्मकैः ।
 महारिद्रैः शृतं सर्पिः सघ्नीरं व्रणरोपणम् ॥ ७९ ॥

तिक्तकार्य एतम्—

तिक्तासिक्थनिशायष्टी-नक्ताद्वफलपक्षवैः ।
 पटोलमालतीनिम्ब-पत्रैर्व्रण्यं घृतं स्मृतम् ॥ ८० ॥

सिन्दूरद्विष्टुविषकुष्ठरसीनचित्र-
 वाणाद्विलाङ्गालककल्कविषक्त तैलम् ।
 प्रासादमन्वयुतफुत्कृतनुदफेनो
 दुष्टव्रणप्रशमनो विपरीतमज्जः ॥
 खड्गाभिघातगुरुगण्डमहोपदंश-
 नाडीव्रणव्रणविचर्चिककुष्ठपामाः ।
 एतान् निहन्ति विपरीतकमसनाम
 तैलं यथेष्टशयनासनभोजनस्य ॥ ८१ ॥

मज्जमालसोत्पादी ।—पत्राणि—तरुणानीत्यन्वय । सुमना—जाती । उत्पलं—
 नीलोत्पलम् । शारिवे—अनन्तमूल-श्यामलते ॥ ७८ ॥

प्रपीण्डरीकेत्यादी । शीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ७९ ॥

तिक्तेत्यादी ।—पत्रशब्द विभि, सम्बध्यते, अलक्ष चतुर्गुणम् ॥ ८० ॥

तैलाद्याह, सिन्दूरेत्यादि ।—विषक्त, —रक्तचिक्क, वाणाद्वि,—शरपुङ्गामूल,
 न तु किण्ठीमूलम्, जल चतुर्गुणं, तैलय सार्धं, तनान्तरसवादात्; यदुक्त—

“सिन्दूरद्विष्टुविषकुष्ठरसीनवाय पुङ्गारुषानलहलाह्वयमूलकल्के, । एतन्नतुर्गुणजसे

अङ्गारकं तैलम्—

कुठारकात् पलशतं काथयेन्नखणेऽभसि ।
तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कैः कुठारापामार्ग-प्रोष्ठिकामक्षिकायुतैः ।
एतदङ्गारकं तैलं ब्रणशोधनरोपणम् ॥
नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्त्रागन्तुकीषु च ॥ ८२ ॥

प्रौखरीकाय तैलम्—

प्रपौखरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे सचन्दने ।
सिद्धमेतैः समैस्तैलं तत् परं ब्रणरोपणम् ॥ ८३ ॥

दूर्वाय तैलं घृतञ्च—

दूर्वास्वरसमिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन च ।
दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं ब्रणरोपणम् ॥
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा सर्पिरेवावचारयेत् ॥ ८४ ॥

विधिञ्च सुसिद्धं सिद्धायैतैलमिति सिद्धफलं प्रदिष्टम् ॥ इति । प्रसादमन्तः,—
महेश्वरमन्तः, गुप्तः,—अपसारितः । “षीं ईं हीं इं ईं हीं इः शिवाय स्वाहा”
इति पठित्वा फुल्कारिण किनमालीशम् ॥ ८१ ॥

कुठारकादित्यादौ ।—कुठारकः,—कुठालिया, नखणः,—द्रीष, प्रोष्ठिका—
अक्षरीमन्तः, पीठिया नाम्ना ख्याता ; विटपीत्यन्वे । मक्षिका—कीटविशेषः, प्रसिद्ध
यवः, पञ्चाखियामन्त इत्यन्वे ॥ ८२ । ८३ ॥

दूर्वेत्यादि ।—योग्ययम् । अथ दूर्वा एव कल्की बोधः । अकारहत्यात्
कम्पिल्लकदार्वीकषीर्निहित्वा कल्कः, पाकश्च जलेन, शारपाणिसंवादात् । कपर्दि
तु—“दूर्वास्वरसमिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा” इति पठित्वा दूर्वास्वरमेव अकल्कमेव
तैलं साध्यम् ; कम्पिल्लकेन वा दार्वीकल्केन वा जलेन द्रवेषापरं तैलद्रवमित्याहुः ।
तैलसाधनविधिं घृतेऽप्यतिदिशति शिनेत्यादि ।—अथ च सर्पेतैलविध्यतिदेशः । अन्वे
तु—दूर्वादिनैकविध्यतिदेश इत्याहुः ॥ ८४ ॥

मञ्जिष्ठाद्य षटम्—

मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्धां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥ ८५ ॥

घाटनीतैलम्—

सिंहं कल्ककपायाभ्यां घाटल्याः कटुतैलकम् ।
दग्धव्रणरुजासाव-दाहविस्फीटनाशनम् ॥ ८६ ॥

चन्दनाय यमकम्—

चन्दनं वटशुद्धञ्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ।
प्रपीण्डरीकं दूर्वा च पत्तङ्गं घातकी तथा ॥
एभिस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिःक्षीरसमायुतम् ।
अग्निदाहव्रणे श्रेष्ठं म्रक्षणाद्रोपणं परम् ॥ ८७ ॥
मनःशिलाले मञ्जिष्ठा सलाचा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सष्टतक्षीद्रस्त्वग्निशुद्धिकरः परः ॥ ८८ ॥
अयोरजः सकाशीशं त्रिफलाकुसुमानि च ।
प्रलेपः कुरुते कार्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ ८९ ॥
कालीयकलताम्बास्थि-हेमकालारसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णकारणः परः ॥ ९० ॥
चतुष्पदां हि त्वग्रोम-खुरशुद्धास्थिभस्मना ।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ॥ ९१ ॥

मञ्जिष्ठामित्यादौ ।—अत्र चतुर्षुषम् ॥ ८५ । ८६ ॥

चन्दनाययमके ।—तैलघृताभ्यां समाभ्यां मिलित्वा प्रस्थः । पत्तङ्गं—रजचन्दनम् ;
धीरमेवाद चतुर्षुषम् । तैलमिति—तिलतैलमेव सर्वत्र विशेषीति विना ॥ ८७ ॥

मनःशिलत्यादिना—सावर्णांस्तनुपक्रममाह । अयोरज इत्यादौ ।—काशीशं—
धातुकाशीशम् । त्रिफलाकुसुमानि—इरीतक्यादितरकुसुमानि । कुसुमाभाये फलेन
व्यवहारः ॥ ८८ । ८९ ॥

कालीयकेत्यादौ ।—कालीयकं—काठीयाकाष्ठ, लता—पियडुः, दूर्बेयले, हेम—

व्रणग्रन्थिं ग्रन्थिवक्ष्णं कथेत् चारिणं वा भिषक् ॥ ८२ ॥

इति व्रणशोध-चिकित्सा ।

अथ नाडीव्रण-चिकित्सा ।

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापात्य कर्मवित् ।

मर्वव्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥

नाडीं वातकृतां साधु-पाटितां लेखयेद्विषक् ।

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

पैत्तिकीं तिलमश्लिष्ठा-नागदन्तीनिशाह्वयैः ॥ २ ॥

नागकेशरचूर्णं, काला—मश्लिष्ठा ; रसीकमः,—पारदः, घृतमित्यर्थे । शीमयरसः
पेषणार्थम् । चतुस्पदानित्यादि सुगमम् ॥ ८० । ८१ ॥

व्रणग्रन्थिमिति ।—दुष्कृतया सञ्जातं मांसग्रन्थिमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

इति व्रणशोध-चिकित्सा विवृतिः ।

व्रणत्वसामान्यान्नाडीव्रणचिकित्साभाह—नाडीनामित्यादि ।—गतिमिति ।—पुण्य-
गतिम् । आदिशब्देनीक्षादनावसादनसवर्णकरण्यादयो गृह्यन्ते । साधुपाटन-
मुपनाहपूर्वकम् । तदुक्तं बाग्भटे—“उपनाहानित्तान्नाडीं पाटितां साधु संदहत् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिष्टैः ससैश्वरैः ॥” इति । अत एव वक्ष्यमानं सैश्व-
यीणादप्यथ लेपो बोध्यः । प्रत्यक्पुष्पी—अपामार्गः, तस्य बीजम् । लेखयेदिति—
चारिणं प्रतिहारदेदित्यर्थः । एतच्च लेखनयोग्यव्रण इति बोध्यम् । उक्तं हि—“उद-
हमान् मूलपथेनानुक्रमान् कठिनान् व्रणान् । किलासानि सकुष्ठानि लिखिन्नेष्यानि
वृद्धिमान् ॥” इति ॥ १ ॥

पैत्तिकीमित्यादी ।—नागदन्ती—मूत्रमूला दन्त्येव ।—“पित्तजा निमिषश्लिष्ठा-
नागदन्तीतिभैः समैः” इत्याद्युर्वेदसारदर्शनात् । निशाह्वयैरित्येव निशाद्युतैरिति केचित्
पठन्ति, तद्य, विशेष्यभावात्, निमिषश्लेन हरिद्राया अमिषानाच्च ; किमु
मिषीत्येव तत्र पाठ इति यीशान्तरमततः । तथा बाग्भटेऽपि निशाह्वयैरित्येव पाठः,
पुनरन्ते ; इन्द्रेऽपि तथा । सुयुते तु—हरिद्राह्वयव्यतिरेकेणाप्यथ योगः ॥ २ ॥

श्रैषिकीं तिलयद्याह्न-निकुम्भारिष्टसैश्वरैः ॥ ३ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ॥ ४ ॥

आरग्वधनिशाकाला-चूर्णाज्यचौद्रसंयुता ।

मूत्रवर्त्तिर्त्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥

घोष्टाफलत्वम् लवणं सलात्तं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम् ।

सुहृत्कंदुग्धेन तु एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥ ६ ॥

श्रैषिकीमित्यादौ ।—निकुम्भ, —दन्ती, चरित., —निम्ब । अत्र यद्याह्नस्यादे सौराष्ट्रीयोगादप्यय धीनः । उक्तं हि वाग्भटे—“श्रैषिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्ट सैश्वरैः” इति ॥ ३ ॥

शल्यजामित्यादि ।—वाग्भटस्य । क्षिन्नशोधितामिति ।—आदौ क्षिप्रामिति पाठिता पश्चात् शल्य निर्हृत्य शोधितामित्यर्थः । सुशुतेऽप्युक्तं—नाडीन् शल्यप्रभवां विदार्य निर्हृत्य शल्य प्रविश्रीध्य मार्गम् । सशोधयेत् औद्रहृतप्रगाढैः तिलैस्तती रोपणमस्य कुर्यात् ॥” इति ॥ ४ ॥

आरग्वधेत्यादि ।—आरग्वधस्य पत्र, काला—कालाकडामूलं, न तु मञ्जिष्ठा, अस्यैकस्यैव दुष्टप्रणहकत्वात् । मूत्रवर्त्तिरिति—गोमूत्रकृता वर्त्तिः । शीतानुपात, इत्दि, कालाकडामूल एषां प्रत्येकं चूर्णं मा ८, पुत कर्ष १, मधु कर्ष १, गोमूत्रं पल १, एतत् सर्वे पञ्चा मधुसैश्वरधीर्बर्त्तिवन् वर्त्तिः । कार्येत्याहुः, ‘पाकमन्तरं वर्त्तिकरश्चस्याशक्यत्वात् । मूत्रवर्त्तिरिति पाठे—एभिर्लिप्ता मूत्रवर्त्तिरित्यर्थः । वेदान्त पूर्वेष्वैव व्यवहरन्ति ॥ ५ ॥

घोष्टेत्यादि ।—सुशुतस्य । घोष्टा—अरग्वधदरुम्, अस्यां फलं त्वक् च । लवण—सैश्वरम् । साक्षा प्रसिद्धैश्च । पूगात् फलमिति—इच्छपुगफलम् । आलवणञ्च पत्रमिति—अलवणा ज्योतिष्मती, अस्यां पत्रमालवणम् । वाग्भटेऽप्युक्तं—“घोष्टा-फलत्वम् लवणं सलात्तं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम् । सुहृत्कंदुग्धान्वित एष कल्की वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम्” ॥ इति । अन्ये तु—साक्षां ज्योतिष्मतीपत्रञ्च न पठन्ति, मदनफलञ्च पठन्ति, यथा,—“घोष्टाफलत्वञ्चदनात् फलानि पूगस्य च त्वलवणञ्च मुख्यम् । सुहृत्कंदुग्धेन सहैव कल्की वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम्” ॥ इति । एतत् सर्वे समभाग कृत्वा किञ्चित् सैश्वरं दत्त्वा सुहृत्कंदुग्धैर्कषीरेर्जलेराप्राप्यं पञ्चा वर्त्तिं कार्यां ॥ ६ ॥

वर्तीकृतं माह्निकसम्प्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
दुष्टव्रणे यदिहितञ्च तैलं तत् सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ ७ ॥
जात्यकर्मप्याककरञ्जदन्ती-मिन्धूत्यमौवर्चलयावशूकैः ।
वर्तिः कृता हृत्यचिरेण नाडीं सूक्ष्मोरपिष्टां सह चित्रकेण ॥ ८ ॥
माह्निकदधिकोद्भवान्नमिश्रं हरति चिरविरुद्धाश्च ।
भुक्तं कहुनिकामूलचूर्णमतिदारुणां नाडीम् ॥ ९ ॥
हाशदुर्बलभीरुणां गतिर्मर्माश्रिता च या ।
चारसूत्रेण तां छिन्द्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥ १० ॥
एषस्या गतिमन्विथ चारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं निदध्याद्गत्यन्ते चीन्नाम्य चाशु निर्हरत् ॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धनमाचरेत् ।
ततः चीणवल्लं वीच्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न च्छिद्यति गतिः ।
भगन्दरेऽप्येव विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥

वर्तीकृतमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—लवणोत्तममिति—सैम्बं, वर्तिकरश्च मधु-
सैम्बवशीरयो पाकात्, अन्यथा वर्तिः न स्यात् । दुष्टव्रणे यदिहितञ्च तैलमिति ।—
सुश्रुतीकारव्यधतैलादि ॥ ७ ॥

जातीयत्वादि ।—जातीयशवाः, अकंस्य मूलं, सत्याक—चारम्वधः, तस्यापि पर्व,
करस्य वीजं, दन्ती—दन्तीमूलम्, अत्र सुक्ष्मोरीरेष्वैव सद्य किञ्चिज्जलं दत्त्वा पश्चा
च वर्तिः कार्येत्याहुः ॥ ८ ॥

माह्निकेत्यादि ।—कोद्रवः,—दणधान्यविशेषः, तस्य भक्तम् । कहुनिका—कायनिः,
पतन्मूलचूर्णे, माह्निकदधिकोद्भवभक्ताभ्यां मिश्रितं कृत्वा भुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

हाशेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कृशः,—चीणमांसः, दुर्बलः,—हीनबलः । चारसूत्रेण
च्छेदनविधिमाह, एषञ्जेत्यादि ।—चारसूत्रेण सद्य चतुस्रं शीलं यस्याः एतादृशो
सूचीमुद्राम्य चतुर्विधं सूत्रेषु गतिप्रदानं विहा सूचीं निर्हरदिति भावः । अत्र
यदि गतिर्दीर्घां भवति, तदा हाहृले स्याहृले चतुरहृले वा बद्धा कमीच गतिमानेन
च्छेदयेत् ; न पुनरकदेव गतिप्रभावेन बद्धा च्छेदः कार्यः ; नृवच्छेदभयात् पीडाऽति-
शयजनकत्वात् इत्याहुः । चाराक्तमिति—मूत्रविशेषणम् । अमुंदादिषु बन्धनविशेष-

भ्रुंदादिषु चोत्तिप्य मूले सूत्रं निधापयेत् ।
सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः ।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम् ॥ ११ ॥

सशाङ्गगुग्गुलु,—

गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषेः समांशैराज्ययोजितः ।
नाड़ीदुष्टव्रणशूल-भगन्दरविनाशनः ॥ १२ ॥

सर्जिकाद्यं तैलम्—

सर्जिकासिन्धुदन्त्यग्नि-रूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम् ॥ १३ ॥

कुम्भीकाद्यं तैलम्—

कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्व-वनस्पतीनान्तु शलाटुकल्कैः ।
छत्वा कषायं विपचेत् तु तैलमावाप्य सुस्तासरत्नप्रियङ्गु ॥
सौगन्धिकामीचरसाह्विपुष्य-लोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीञ्च ।
एतेन शल्यप्रभवा हि नाड़ी रोहेद्व्रणो वै सुखमाशु चैव ॥ १४ ॥

भाष,—भ्रुंदादिष्वित्यादि ।—भ्रुंदादिकं यदि तनुमूलं भवति, तदा सत्त्वियैव
मूले सूत्रेण बध्नीयादित्यर्थः । सूत्रमूलेषु तु सूत्रस्यैष्यार्थं मूले समन्ततः सूचीभिराचितं
यथा स्यात् तथा बध्नीयात् । यववक्त्राभिरिति—यववक्त्राध्यसूलवक्त्राभिः ; यववक्त्राद्य
सूचीनां दार्ढ्यात् । शिन्ने चोपचरेद्व्रणमिति ।—द्विष्वीधीकविधिनेति शेषः ॥ १०-११ ॥

गुग्गुलुरित्यादौ ।—त्रिफलाव्योषेरिति—विशेषणे तृतीया । विफलादीनान्तु
मिलित्वा गुग्गुलुसमन्तम् । आज्ययोजित इति—घृतपिष्टितः ; घृतस्य तावद्देयं यावता
वटकीभवति ॥ १२ ॥

सर्जिकेत्यादौ ।—सर्जिका,—चित्रकः, रूपिका—शेताकः, नल्य सनामख्यानः ।
नीलिका—नीलीति प्रसिद्धा, नीलबुद्धेत्यन्वे । खरमञ्जरी—अपामार्गः, गोमूत्र पाकाद्यै
चतुर्गुणम् । सुनुतेऽप्युक्तं यथा—“सुवर्चिकामैश्वरचिवकेषु निकुम्भीनीलीनलरूपिकासु ।
फलैश्चपामार्गमवेषु चैव कुर्वान् समूहेषु हिताय तैलम् ॥” इति ॥ १३ ॥

कुम्भीकेत्यादि ।—सुदुतश्च । कुम्भीका,—कुम्भाकुलता, दाडिमसमानफला स्फु-

भङ्गातकाय तैलम्—

भङ्गातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्तकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्यं च रसेन निहन्ति तैलं
नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥ १५ ॥

निर्गुण्डीतैलम्—

समूलपत्रां निर्गुण्डीं षोडशित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामाऽपचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वव्रणेषु च ॥ १६ ॥

हंसपादीतैलम्—

हंसपाद्यरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसैः ।
तत्कल्केद्य पचेत् तैलं नाडीव्रणविशोधनम् ॥ १७ ॥

इति नाडीव्रण-चिकित्सा ।

दलीयन्ये ; वनस्पतयः,—वटादयः, एषां शलाट्टु—कीमलफलम् ; सीगन्धिका—
अननमूलम् ; मोषरसः,—शाण्डीनिर्यांसः, अहिपुथं—नागकेसरम् ॥ १४ ॥

भङ्गातकैत्यादि ।—सुगुण्डा ।—मार्कवः,—भङ्गराजः, तस्य स्वरसश्चतुर्गुणः ॥ १५ ॥

निर्गुण्डीतैले—सममिति—सद्घाटे, तेन निर्गुण्डीस्वरसश्चतुर्गुणं एव पाद्यः ।
चक्रन्दु समशब्दस्य तुल्याद्यंतामित्याह । अकल्कमिदं तैलम् ॥ १६ ॥

हंसपादीतैले ।—हंसपादी—स्वनामध्याता, अरिष्टपत्र—निम्बपत्रम् । ततो रसै-
रिति ।—तेषां रसैरित्यर्थः, षष्ठ्याः तसिः । तेषां रसी मिलित्वा तैलाश्चतुर्गुणः ॥ १७ ॥

इति नाडीव्रण-चिकित्सा विवृतिः ।

अथ भगन्दर-चिकित्सा ।

गुदस्य श्रयथुं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत् ततः ।
 रक्तावसेचनं कुर्याद् यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥
 वटपत्रेष्टकाशुण्ठी-गुडूच्यः सपुनर्नवाः ।
 सुपिष्टाः पिङ्गकारम्भे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥
 पिङ्गकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् ।
 कर्म कुर्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ २ ॥
 एषणीपाटनचार-वज्जिदाहादिकं क्रमम् ।
 विधाय व्रणवत् कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
 त्रिवृत् तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।
 उत्सादनं भवेदेतत् सैन्धवचौद्रसंयुतम् ॥ ४ ॥

नाडीव्रणत्वसामान्यात् संख्यासामान्याच्च भगन्दरमाह, गुदस्थेत्यादि ।—विशोष्य
 इति—उपवासादिना । शोधयेदिति—विरेचयेत्, न शोषितमीचणादिभिः ॥ १ ॥

वटपत्रेत्यादी ।—वटस्थ कौमलपत्रम्, इष्टका च पानीये चिरमुपिता याश्चेति
 इडा, व्यवहरन्ति । अपतर्पणपूर्वकं कर्म कुर्याद्विरेकान्तमिति ।—अपतर्पणादयो
 विरेकान्ता एकादशीपक्रमा द्वित्रयोदीप्ताः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ २ ॥

एषणीत्यादी ।—कार्यमित्यत्र चिकित्सितमिति शेषः ॥ ३ ॥

त्रिवृदित्यादि ।—सुश्रुतस्य । नागदन्ती—सूलमूला दन्ती, उत्सादनमिति—
 शोधनं, न तु निघ्नवशीत्यापनरूपमुत्सादनमिह व्याख्येयम् ; विज्जिदादीनां तीक्ष्ण-
 द्रव्यत्वात् उत्सादनस्य तु मृदुमधुरद्रव्यसम्पाद्यत्वात् ; उक्तं हि चरके—“कान्तानि
 जीवनीयानि वृद्धशीयानि यानि च । उत्सादनार्थे निघ्नानां प्रयानां तत्र कल्प-
 येत् ॥” इति । अन्ते तु—सर्पिणमहिषा विज्जिदादीनामस्युत्सादनमिह बोध्य-
 मित्याहुः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
 एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।
 शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १४ ॥

करवीराद्यं तैलम्—

करवीरनिशादन्ती-लाङ्गलीलवणाग्निभिः ।
 मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत् तैलं भगन्दरे ॥ १५ ॥

निशाद्यं तैलम्—

निशार्कचीरसिन्धुग्नि-पुराश्वहनवत्सकैः ।
 सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥ १६ ॥
 व्यायामो मैथुनं युवं पृष्ठयानं गुरुणि च ।
 संवत्सरं परिहरेदुपरुद्धव्रणो नरः ॥ १७ ॥

इति भगन्दर चिकित्सा ॥

चित्रकीयादि ।—सुशुतस्य । चित्रकादीनां कर्कः, कस्य चतुर्गुणम् । मसपुः,—
 काकीडुम्बरः, तस्य मूलं, रक्तपित्तादौ तु फलम् । विष्यन्दयति—पूर्यं व्यावयति,
 विष्यन्दनं—शोधनम् ॥ १४ ॥

करवीराद्ये ।—मातुलुङ्गस्य मूलं, वत्साह्वः,—कुटजः, तस्य त्वक्, अन्ये तु—
 तत्फलमाहुः ॥ १५ ॥

निशाद्यादौ ।—पुरः,—गणुलुः, अश्वहनः,—करवीरः, तस्य मूलम् ॥ १६, १७ ॥

इति भगन्दर चिकित्सा-विधितिः ।

अथोपदंश-चिकित्सा ।

स्निग्धस्निग्धशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यधः ।
जलौकापातनं वा स्याद्दूर्द्धाधःशोधनं तथा ।
सद्यो निहृतदोषस्य रुक्षोयात्रुपशाम्यतः ।
पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्रुचयकरो हि सः ॥ १ ॥

पटीलनिम्बत्रिफलागुडूची-
क्वाथं पिवेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं रास्त्रा कुष्ठं पुनर्नवा ।
सरलागुरुभद्रास्थैर्वातिके लेपसेचने ॥ ३ ॥
गैरिकाञ्चनमञ्जिष्ठा-मधुकोशीरपद्मकैः ।

मचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पौत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥ ४ ॥

निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशाल-जम्बूवटोडुम्बरवेतसेषु ।
प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णानि पित्तास्रभधोपदंशे ॥ ५ ॥
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ ६ ॥

स्थानप्रत्यासत्ते उपदंशचिकित्सितमुच्यते—ध्वजमध्ये इत्यादि ।—ध्वजमध्ये—
मेढ्रमध्ये । शिराव्यधश्च रक्तदुष्टो महत्वान्, अस्यायान्तु जलौकया रक्तपातनम् ॥ १ ॥

पटीलेत्यादि ।—पटीलादिक्वाथ गुग्गुलु त्रिफलाचूर्णं वा प्रविष्य पिवेत् ; एव-
खदिरासनक्वाथमपि, अशन, —पौतशालः । अन्ये तु—क्वाथइत्ये यथान्तस्य गुग्गुलु-
त्रिफलाचूर्णं वा प्रलेप इत्याह । अपरं तु—केवलक्वाथेन योगइत्यम् ; तदेव गुग्गुली-
त्रिफलाचूर्णस्य वा प्रलेपेणापि योगइत्यमिति वदन्ति । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ॥ ३ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । भद्राश्व—देवदारु ॥ ३ ॥

गैरिकाञ्चनेत्यादौ ।—स्निग्धैरिति—श्रुतधौतयुतैः ॥ ४ ॥

दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता ।
 उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ७ ॥
 रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
 सचौद्रं वा प्रलेपेन सर्वलिङ्गगटापहम् ॥ ८ ॥
 वध्वीलदलचूर्णेन दाडिमत्वग्भवेन वा ।
 गुण्डनं त्रस्थिचूर्णेन उपदंशहरं परम् ॥ ९ ॥
 श्लेषः पूगफलेनाश्व-मारम्बूलेन वा तथा ।
 सेवेत् नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ॥ १० ॥
 जयाजात्यश्वभारार्क-सम्पाकानां दलैः पृथक् ।
 कृतं प्रक्षालने काथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं घृतम्—

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-करञ्जजातीखदिराशनानाम् ।
 सतीयकस्त्रौर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ १२ ॥

करञ्जाद्यं घृतम्—

करञ्जनिम्बाजुनशालजम्बू-वटादिभिः कल्ककपायसिद्धम् ।
 सर्पिर्निहन्त्यादुपदंशदीपं सदाहपाकं सुतिरागयुक्तम् ॥ १३ ॥

निम्बेघादौ ।—प्रघातनिमित्तं—कषायिन । घृतसाधनपथे—निम्बादिक्वाथकल्का-
 भामिति वदन्ति ॥ ७—७ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—योगवयम् । अथ पथ्या—गुडूथी । वध्वीलेति ।—वध्वीलस्य
 दलं—पथं, गुण्डनम्—पत्रचूर्णम् । त्रस्थि—मनुष्यकपालास्थि, चन्द्राटीदि
 नकपालास्थीयुक्तत्वात् ॥ ८—१२ ॥

करञ्जाद्यघृते ।—करञ्जस्य मूलम् । वटादिभिरिति ।—वटीहुम्बरागत्यत्र कषीतनैः
 पथभिः । कषीतनः,—गन्धमुष्णः । घृतस्यास्य पानं, सस्यश्चानेन कार्दम् ॥ १३ ॥

आगारधूमाय तैलम्—

आगारधूमरजनी-सुराकिण्वञ्च तैस्त्रिभिः ।

भागोत्तरैः पचेत् तैलं कण्डूशूयोयज्ञापहम् ।

शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं परम् ॥ १४ ॥

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदंशवत् ॥ १५ ॥

इत्युपदंश चिकित्सा ।

अथ शूकदोष-चिकित्सा ।

हितञ्च सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनम् ।

हितः शोणितमोक्षय यञ्चापि लघुभोजनम् ॥ १ ॥

सर्पिणीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्षयेत् ।

तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद्द्वणरोपणम् ॥ २ ॥

क्रियेयमधिमन्येऽपि रक्तां स्राव्यं तयोभयोः ॥ ३ ॥

आगारधूमेति ।—आगारधूम, —अलम्बुम् । किण्व—सुरावीजम् । भागीतर-
रिति ।—तैलप्रम्ये आगारधूमश्च पल १, कर्ष १, भाषा ५, रक्ति ३ । हरिद्रा पल २,
कर्ष २, भाषा १०, रक्ति ६ । सुरावीज पल १, कर्ष १, भाषा १५, रक्ति ८ । एवं
सोहपादिकल कल्पस्य, पाकस्तु जलेनैव ॥ १४ ॥

चिकित्सासामान्यादत्रैव लिङ्गांशो चिकित्सायाश्च, अर्शसामिति ।—लिङ्गांशो-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

इत्युपदंश चिकित्सा विवृतिः ।

प्रागुक्तसङ्गत्वेन शूकदोषचिकित्सितमुच्यते । शूकः,—जलशूकः, सविषजन्तुः,
तत्कृती दोष शूकदोषः । हितमित्यादि ।—सुशुतस्य । सर्पिष इति ।—सहादीपं
सकृतस्य विरेचनमपि पथ्य हितमित्यर्थः ॥ १ ॥

सर्पिणीमित्यादि ।—वाग्भटस्य । कषायैरिति ।—१२भिर्दोषैः कषायवर्गैः प्रथा-
विभीतकशिरौषादिभिः शोधनादिगणसद्वह्नीकृतवर्षादिगणैश्च । सूक्ष्मैरिति ।—सूक्ष्म
चूर्णितैः । सुशुते तु—सूक्ष्मैरित्यत्र सम्यगिति पाठः । तैरेवेति ।—पूर्वोक्तकषायैः
कायकल्पाः । समधीरिति ।—सर्पिण्यधिमन्यथी ॥ १ । ॥

अशीलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥ ४ ॥
 कुम्भोकायां हरेद्रक्तं पक्षायां शोधिते द्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलालोध्रैर्लपस्त्रैश्च रोपणम् ॥ ५ ॥
 अलज्यां हृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ॥ ६ ॥
 स्वेदयेद् यद्यितं सिग्धं नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ ७ ॥
 उत्तमाख्यान्तु पिङ्कां संक्षिप्य वङ्गिगोष्ठिताम् ।
 कल्कैर्युग्मैः कपायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ ८ ॥
 क्रमः पित्तविसर्पाक्तः पुष्करीमूदयोर्हितः ।
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याश्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैर्योपनाहयेत् ॥ ९ ॥

अशीलायामित्यादि ।—वाग्भटस्य । वातजायामप्यशीलायां शकृद्भितरक्तस्या-
 धरकस्य निर्हरणं अलौकादिभिर्हचितमेव ॥ ४ ॥

कुम्भोकायां हरेद्रक्तम् इति—शामावस्थायाम् । तैलश्च रोपणमिति ।—उत्ततिन्दु-
 कादिकल्कसिद्धम् । सुयुते तु—“कुम्भोका पाकमापन्नां भिन्नां संशोध्य रोपयेत् ।
 तैलेन लोध्रत्रिफला-तिन्दुकामकृतेन वा ॥” इत्युक्तम् । तिन्दुकामयोः फलास्थीति च
 तशीकाकृतः ॥ ५ ॥

अलज्यामित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अयमेवेति—कुम्भोकोक्तः ॥ ६ ॥

स्वेदयेदिति ।—सुयुतस्य । यद्यितमिति ।—हृदिताख्यं शकृदोपम् । सिग्धमिति
 तैलयोगात् । स्वेदेनेति ।—स्वेदनद्रव्याणि चरकोक्ताणि ; यथा—“वीरणाद्यतकैरस्य-
 श्लिष्टमूलकसर्षपैः । शामावशकरझाकं पत्रैरग्रमककस्य च ॥ शोभाञ्जनकशैरीय भाहती-
 सुरराजकैः । पत्रैरुक्त्याय सलिले नालीस्वेद प्रयोजयेत् ॥” इति । सुखोष्णैरुपनाहै-
 रिति ।—कफहरद्रव्यकृतैः, यद्यितस्य कफकृतत्वात् । सुस्निग्धैरिति ।—तैलयोगात् ॥ ७ ॥

उत्तमाख्यामित्यादि ।—वाग्भटस्य । कषायाणामिति ।—कषायवर्गपठितानां
 पथ्यादीनां अयोधादीनां वा । उपाचरेदिति—प्रलेपेन ॥ ८ ॥

क्रम इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—पुष्करीमूदयोरिति ।—पुष्करिका समुद्रपिठकयोः ।
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याश्चेति पूर्वेषु सम्बध्यते । तैनेतयोरेपि पित्तविसर्पाक्तः क्रमः
 कार्यः । मृदितं पुनः बलातैलेन सेचयेदिति योज्यम् । मधुरैरिति ।—काकीन्दा-

अथ भग्न-चिकित्सा ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।
 पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ।
 सुशुतोक्तञ्च भग्नेषु वीक्ष्य बन्धादिमाचरेत् ॥ १ ॥
 भवनामितमुन्नह्येदुन्नतश्चावनामयेत् ।
 आञ्छेदतिक्षिप्तमधी-गतञ्चोपरि वर्त्तयेत् ॥
 आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा-मधुकञ्चाम्लपेषितम् ।
 शतधीतघृतोन्मिश्रं शाल्मलिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ २ ॥
 सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् सौम्येष्वृतुषु मोक्षणम् ।
 कर्त्तव्यं स्यात् त्रिरात्राच्च तथाग्नेयेषु जानता ॥
 काले च समशीतोष्णे पञ्चरात्रादिसोचयेत् ॥ ३ ॥

आगनुजलसामान्यादप्रचिकित्सासाह, आदौ भग्नमित्यादि ।—कुशान्वितमित्यत्र
 कुशेति भग्नस्थिवन्धनसाधनकदम्बादित्यत्रः संज्ञा ; उक्तं हि वाग्भटे,—“कदम्बोऽम्बुरा-
 न्त्यसर्गाजुंनपलाशजैः । वशीश्वैर्वा प्रथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ॥ सुशुतोः सुप्रतिष्ठन्-
 बंस्कलैः शकलैरपि । कुशाङ्गैः समं बन्धं पृथ्वीपरि योजयेत् ॥” इति ॥ १ ॥

भवनामितमित्यादि ।—सुशुतस्य ।—भवनामितम् भवन्नतं कर्कटाख्यभग्नं वक्रञ्च
 उन्नह्येत् उन्नतमेत् । उन्नतमन्नकर्णादि भवपौडयेत् । अतिक्षिप्तम् अध ऊर्ध्वं वा
 अतिनिर्गतम् । आञ्छेदिति—प्रसारयेत्, आक्षि आयामे इत्यस्य रूपम् । अधोगत-
 मध.धिस्तादि उपरि वर्त्तयेत् आकर्षयेत् । आलेपनार्थमित्यादि ।—सुशुतस्य ।
 अम्लपेषितमिति—कान्तिकपिष्टम् । शतधीतघृतोन्मिश्रमिति ।—पूर्वेषु परेषु च योज्य-
 मिति शक्तः ॥ २ ॥

सप्तरात्रादित्यादि ।—सुशुतस्य ।—सौम्येषु ऋतुष्विति—शीते । आग्नेये—शीघ्रे,
 वाग्भटेऽप्युक्तम्,—“वाहान् वाहाहतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्विने । साधारणे तु
 पञ्चाहाद् भग्नदोषवशेन वा ॥” इति । जानता वेदेनेति शिवः । समशीतोष्णे काले
 चेति ।—अरहस्यकाले ॥ ३ ॥

न्यग्रोधादिकपायञ्च सुशीतं परिपेचने ॥
 पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात् सवेदने ।
 सुखोष्णमवतार्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ४ ॥
 मांसं मांसरसः सर्पिः क्षीरं यूपः सतीनजः ।
 हृंहणश्चात्रपानञ्च देयं भग्नं विजानता ॥ ५ ॥
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 शीतलं साधया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ ६ ॥
 सघृतेनास्थिसंहारं क्षात्रां गोधूममर्जुनम् ।
 सन्धिश्लथेऽस्थिभग्ने च पिबेत् क्षीरेण मानवः ॥ ७ ॥
 रसोनमधुलाक्षाज्य-सिताकल्कं समग्रताम् ।
 छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥ ८ ॥
 पीतवराटिकाचूर्णं द्विगुञ्जं वा त्रिगुञ्जकम् ।
 अपक्वक्षीरपीतं स्यादस्थिभग्नप्ररोहणम् ॥ ९ ॥

शरीरेत्यादि ।—सुशुतस्य । पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली चात्र स्वल्पेति वदन्ति ।
 एतत्पञ्च क्षीरं वातपित्तोत्तरे भग्ने, अत्रापि परिपेचने इति योज्यम् । चक्रतैल-
 मिति ।—सद्यः पीडित तैलं किंवा क्षीयुतवातव्याधिचिकित्सीकृतैलविधानगृष्टिक्षीरं
 तैलम् । शीतोपचारीचितेऽपि भग्ने सुखोष्णस्य विधानमग्निसौख्योपशान्तिं श्रेयम् ;
 अत एव विजानतेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

भग्नहितमन्नपानमाह,—मांसमित्यादि ।—सुशुतस्य ।—क्षीरनिद्धारणे भग्ने
 सन्धानीयतया हितम् । यत् पुनर्नवधान्यादिवर्गे क्षीरं निषिद्धं तदन्नविषय एवेति
 न विरोधः । अन्ये तु—क्षीरसर्पिरिति पठित्वा क्षीरादुत्थित सर्पिरिति व्याचक्षते ।
 सतीनः,—वर्जुलकलायः, स च यद्यपि वातजनकस्तथापि सन्धानीयत्वादिदोक्त
 इति ॥ ५ ॥

गृष्टिक्षीरमित्यादि ।—सुशुतस्य । गृष्टिः,—एकवारप्रमूला धेनुः, तस्याः क्षीरम् ;
 मधुरौषध—काकोल्यादिदण्डः, तेन क्षीरपरिभाषासाधितम् । सर्पिणां च
 प्रपेये ॥ ६ ॥

सघृतेनेत्यादिषु ।—सघृतेन क्षीरेणास्थिसंहारादिकं व्यसं समस्तं वा पिबे-
 दित्याहुः ॥ ७—९ ॥

क्षीरं सलाक्षामधुकं ससर्पिः स्याज्जीवनीयञ्च सुखावहञ्च ।
भग्नः पिवेत् त्वक्पयसार्जुनस्य गोधूमचूर्णं सघृतेन वाय ॥ १० ॥

लाघागुग्गुलुः—

लाक्षास्थिसंहृत्कुभाश्वगन्धायूर्णोक्षता नागबला पुरथ ।
संभग्नयुक्तास्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥
अत्रान्यतोऽपि दृष्टत्वात् तुल्ययूर्णेन गुग्गुलुः ॥ ११ ॥

आभागुग्गुलुः—

आभाफलत्रिकैर्ब्योपैः सर्वैरभिः समीकृतैः ।
तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥ १२ ॥
सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिमधुत्तरैः ।
प्रतिमार्यं कषायैश्च श्रेष्ठं भग्नवदाचरेत् ॥ १३ ॥
भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
वातव्याधिर्विनिर्द्दिष्टान् स्नेहानत्र प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

क्षीरमित्यादौ ।—जीवनीयमिति—आरोग्यहेतुत्वात् प्राणधारणम् । त्वक्पय-
सार्जुनस्येति ।—अर्जुनस्य त्वचा साधितं पयस्यत्वक्पयः, अर्जुनत्वक्पयसा सघृतेन गोधूम-
चूर्णं पिबेदिति शीघ्रम् । अन्ये तु—त्वक्पयो नपुंसकलिङ्गीऽप्यस्तीति अर्जुनस्य
त्वक् पिवेदित्याहुः ॥ १० ॥

लाघेत्यादौ ।—अस्थिसहृत्—अस्थिसंहारः । कुभः,—अर्जुनः । नागबला—
गोरक्षतक्षुला । पुरः,—गुग्गुलुः, स च मिलितलाघादिचूर्णसमः ; दत्तमाणभादि-
गुग्गुली दृष्टत्वादिति चक्र. ॥ ११ ॥

एतदेवाह—आभेत्यादि । आभा—आहेति ख्याता ॥ १२ ॥

सत्रणमग्रचिकित्साभाह, सत्रणस्येत्यादि ।—सुश्रुतस्य । प्रतिमार्यं कषायैरिति ।—
न्यग्रीधादिकषायद्रव्यकृतकन्कैः, प्रतिमार्यं—प्रलिप्य, कार्ष्णेकस्तु—कषायैरिति
शिशुरौषधकार्यैः प्रतिमार्यं प्रतिषिच्य इति व्याचष्टे, धातूनामनेकादेशत्वात् । श्रेष्ठमिति
आहारादिकम् ॥ १३ । १४ ॥

गन्धतैलम्—

रात्रौ रात्रौ तिलान् क्षणान् वासयेदस्थिरं जले ।
 दिवा दिवैव संशोथ क्षीरेण परिभावयेत् ॥
 तृतीयं सप्तरात्रञ्च भावयेन्मधुकाम्बुना ।
 ततः क्षीरं पुनः पीतान् सुशुष्कांश्चूर्णयेद्विपक्व ॥
 काकोल्यादिं श्वदंद्वाह्नं मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
 कुष्ठं सर्जरसं भांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
 शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन याजयेत् ।
 पीडनार्थञ्च कर्तव्य सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत् तैलं विपचेत् पुनः ।
 एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा ॥
 लोभं प्रपीण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
 शंलेयकं क्षीरशुक्लामनस्तां समधूलिकाम् ॥

रात्रावित्यादि ।—सुशुतस्य ।—अस्थिरं जले इति ।—क्षीतीजले । चतु.सप्तरात्र-
 तैलोचितकृष्णतिलान् श्वदोत्वा वक्ष्ये पीडनीं बद्धा क्षीतीजले प्रक्षिप्य रात्रौ स्थाप्यम् ;
 ततो दिवसे चातपे शोषयेत् , एवं सप्त दिनानि यावत् , तदनु तिलतुल्यपरिमाण-
 गव्यक्षीरे रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा प्रसाध्यांतपे शोषयेत् ; एवं सप्त दिनानि
 यावत् , तदनु “भाज्यद्रव्यसमं काष्यम्” इति वचनबलात् तिलतुल्यपरिमाणं
 यष्टिमधु श्वदोत्वा अष्टगुणोदके पक्वा अष्टमभागावशिष्टे क्वाये तिलान् रात्रौ
 प्रक्षिप्य दिवातपे शोषयेत् , एवं सप्त दिनानि यावत् ; एवं गव्यक्षीरेऽपि सप्ताहम् ।
 पुनरपि तिलतुल्यपरिमाणे गव्यक्षीरे रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा स्यांतपे
 शोषयेत् , एवं सप्त दिनानि यावत् , तदनु तिलान् निम्बुवीर्यञ्च चूर्णयेत् । ततश्च
 एषां तिलचूर्णाणां चत्वारो भागाः , भागशेक काकोल्यादिशतपुष्पाभिमिश्रितचूर्णस्य ;
 वक्ष्यति च—“तिलचूर्णांश्चतुर्वाह्नम्” इत्यादि । एतस्यैव चूर्णस्य पीडनार्थमुत्-
 सादने कर्तव्ये आदंताकरणाद्ये सर्वगन्धमत्तं क्षीरं ताजम्बानं शाला—यावत् । क्षीरेण
 चूर्णमाट्रे भवति । सर्वगन्धैरिति ।—एलादिद्रव्येण , क्षीरपरिभाषयेत् दुग्धं काष्यम् ।
 एलादिगणय क्षीयुतः । एवमुक्तप्रकारेण श्वदोततैलस्य चत्वारः सप्तरात्राः , एतस्याका-
 र्यञ्च गव्यदुग्धस्य पीडनं सप्तरात्रा यावत् । अष्टमती—शालपर्णी ; कालानु-
 शारिवा—तगरम् , क्षीरपक्वा—क्षीरविदारो , चनना—चननमूर्ध , मधूलिका—

पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
 एभिस्तद्विपचेत् तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
 एतत् तैलं सदा पथं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्षाघाते चाङ्गशोषे तथार्दिते ॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हतुप्रहे ।
 बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥
 पथं पाने तथाऽभ्यङ्गे नस्ये वस्त्रिषु योजयेत् ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरनेनैवोपजायते ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिभं स्यात् सुगन्धसमीरणम् ॥
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्वघातविकारनुत् ।
 राजार्हमेतत् कर्त्तव्यं राज्ञामिव विचक्षणैः ।
 तिलचूर्णात् चतुर्थांशं मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ १५ ॥
 लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
 व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षाद्भवेव च ॥ १६ ॥

इति भद्र चिकित्सा ॥

अथ कुष्ठ-चिकित्सा ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चाग्रम् ॥

मर्कटदण्डदण्डम्, अन्ये तु—गोधूममेद इत्याहुः । प्रागुक्तानीति ।—काकील्यादिशत-
 पुषानानि । एभिरिति ।—कर्कुरित्यर्थः । अदंष्ट्राङ्गमित्यत्र सद्यश्चाङ्गमित्येव पाठः
 सुश्रुतटीकासु व्याख्यातः । अखिलं तु पाठे—घट्टिमधुनी भागद्वयं, काकील्यादिगण-
 नभ्येऽपि घट्टिमधुपाठात् ॥ १५ । १६ ॥

इति भद्राधिकार विवृतिः ।

प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम् ।
बहुदोषः संगोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरचता प्राणान् ॥ १ ॥

पञ्चकपायः,—

वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कपायो मधुना पीतो वान्तिऊन्मदनान्वितः ॥ २ ॥

विरेचनन्तु कर्त्तव्यं विहृदन्तीफलत्रिकैः ॥ ३ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्गतासदोषाणाम् ।

संगोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ४ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ ५ ॥

करस्त्रवीजैर्दृग्जः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टय वरः प्रदेहः ॥ ६ ॥

रक्तदुष्टत्वगतत्वसाधर्म्यात् कुष्ठचिकित्सितमुच्यते, वातीक्षरेष्वित्यादि ।—
सर्पिरित्युपलक्ष्य, तेन तैलाभ्यङ्गीऽपि बोध्यः, उक्तं हि बाम्भटे—“तत्र वातीक्षरे
तेलं घृतं वा साधितं दितम्” इति । अयमिति ।—सर्पिरादिषु योज्यम् ; तेन वाती-
क्षरादिषु सर्पिरय प्रथमं कार्यं, तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्येत्याहुः । अयमिति
पाठे—प्रधानमित्यर्थः । बहुश इति ।—बलरचायै स्त्रीकं स्त्रीकं दीपनिर्हरणेन पुनः
पुनः शोध्यः, एकदा हि भूरिदीपहरणेन बलचयः प्राणात्ययस्य स्यादिति । अत एव
एतदनन्तरमुक्तं चरकैय—“दीपे क्षतिमावृत्ते वायुर्हन्त्यादवृत्तमायुः” इति ॥ १ ॥

वचेत्यादौ ।—वचादीनां त्रयाणां मूलम् । फलिनी—प्रियतुः । कपाय इति ।—
बमनार्दकापविधया, यथा—“काण्डद्वयस्य कुड्मं त्रययित्वा जलादके । चतुर्भागाव-
शितानु बमनेवदचारयेत् ॥” इति परिभाषया कार्यः ॥ २ ॥

विरेचनमिति ।—विफलाकाये विहृदन्तीमूले प्रविश्य, अथवा दन्तीमूलविहृता-
लताचूर्णे प्रति मा २, चिकलाकायेन पियम् ॥ ३ ॥

ये लेपा इत्यादि ।—निर्गताऽशयतो दीपी दीपां ते तथा निर्गतासदोषाः ॥ ४ ॥

मनःशिलेशादौ ।—मार्कं—इरितासम् । तैलञ्च छात्रं, कुष्ठहरत्वात् । मार्कं—
पयीऽर्कंशीरम् ॥ ५ । ६ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तन्नेण पर्णान्यथ काकमाथाः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्धर्त्तयेदग्निह्नच्छदैय ॥ ७ ॥
 पारस्वधः सैङ्गजः करञ्जो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
 त्रयाङ्गः सुराङ्गः खदिरो धवय निम्बो विडङ्गं करवीरकय ॥
 ग्रन्थिश्च भौर्जो सशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलु-कृष्णगन्धे ।
 फणिज्जको वक्षकसप्तपर्ष्वां पौलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥
 वचा हरिणस्त्रिहता निकुम्भो भस्मातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।
 मनःशिलाले गृहधूम एला काशीशलोधार्जुनमुस्तसर्जाः ॥
 इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः पङ्केते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
 सिद्धाः परं सयपतैलयुक्तायूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥
 कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिसं सदद्दम् ।
 भगन्दरार्शास्यपर्ची सपामां हन्युः प्रयुक्ता अचिरान्नराणाम् ॥८॥
 मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठा सलोमशः सैङ्गजः करञ्जः ।
 ग्रन्थिय भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥
 पलाशनिर्दाहरसेन वापि कर्पाङ्गितान्याट्टकसम्मितेन ।
 दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥ ८ ॥

पर्षानीथादौ ।—चतुरङ्गुलः,—श्रीमालुः, अत्रह्नच्छदैः,—करवीरपत्रम्, एत-
 दन्न एक एव योगः । योगित्वे चरकीशशात्रिभ्रदेहसंख्याठडिः स्वादिति ॥ ७ ॥

पारस्वध इत्यादिना षड्भिः द्रव्यैः सैङ्गोः । पारस्वधस्य पत्रं, त्रयाङ्गः,—
 नवनीतखोटिः, करवीरकः,—करवीरस्य त्वक् । ग्रन्थिय भौर्ज इति ।—सूर्जपत्रयसिः,
 लोमशः,—धातुकाशीर्षं, तमालपत्रं वा, कृष्णगन्धा—श्रीमालुः, फणिज्जकः,—
 पर्षासभेदः, पौलु—शौचरापयिकं फलं, सुमनःप्रवाला—जातीपत्रवाः, निकुम्भः,—
 दन्तौ, अञ्जनं—रसाञ्जनम् ; अर्द्धरूपैरिति ।—अर्द्धश्रीकैः । गोपित्तपीता इति ।—
 गोपित्तभावनया पीता पीतवर्णा, भावना च सप्ताहम् ॥ ८ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—त्वक् कुटजादिति—कुटजस्य त्वक् । लोमशः,—धातु-
 काशीर्षम् । तुषोदकं—सतुषैर्यवैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्जिकम् । पलाशनिर्दाह-

कुष्ठाद्यमूर्धनम्—

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलम्
निम्बाश्रगन्धे सुरदारुशिशु ।
ससर्पपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाश्च दूर्वाश्च समानि कुर्व्यात् ॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरम्
तैलाक्तमुद्धर्त्तयितुं यतत ।
अथास्य कण्डूः पिङ्काः सकोठाः
कुष्ठानि शीथाय शमं प्रयान्ति ॥ १० ॥
धात्र्यक्षपय्याक्रिमिशत्रुवह्नि-
भङ्गातकावल्गुजलीहृष्टङ्गैः ।
भागाभिद्वहैस्त्रिलतैलमिश्रैः
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेपः ॥ ११ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरिष्ठासर्पपकरञ्जरजनीभिः ।
गोजलपिष्टो लेपः कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ १२ ॥

रत्नेनेति ।—पलाशश्वस्य प्रधानमूलं द्वित्वा तदधः कुष्ठं स्थापयित्वा उपरि इष्यदाद्वाद य. स्वरसी गलति स पलाशनिर्दाहरस , अन्ये तु—पलाशचारीदकमाहुः ॥ ८ ॥

कुष्ठमिषादौ ।—सुरसं,—पर्णसं , तुम्बुरु—मलामप्यात, वन्य—कैवर्णमुलकं, चण्डा—चौरपुत्री, प्रथम तैलाक्तमिति शीज्यम् । तैलथ इह सार्धम् ॥ १० ॥

धात्रीत्यादौ ।—अथ,—विभीतक, क्रिमिशत्रु—विडङ्गसारः, वज्रि,—चिकित्सा, लीह इति ।—व्याघ्रशुष्के, न तुम्बुरु । भङ्ग इति ।—भङ्गराजस्य शुष्के, न तु गुरु-त्वक्, उक्तं हि विश्ववासिना—“तिलफलाऽथ विडङ्गानि चितकोऽदृक्कसया । इन्दुरेखा अथशुष्के भङ्गराजश्रीऽपि च ॥ क्रमाभिद्वह्या सजुक्त तैलेन सुपरिप्लवम् । नरायसनिर्दं नाम रसायनमनुत्तमम् ॥” इति । तथा लेप इति प्रमादपाठ, किन्तु लेप इति । उक्तं हि तस्मान्तरि—“धात्री विभीतक पय्या विडङ्गादिमहश्चरम् । शार्दूलशीघ्र-भङ्गश्च सशुष्कं क्रमवर्द्धितम् ॥ तिलतैलाभिरुतं लिघ्यात् श्वेतमेतद्रसायनम् ॥” इति । तेनार्थं शीतः प्रमादलेखेत्पादकम् शीघ्रं, श्वेतकरीपालु लेपश्चरसे शक्ति इति ॥ ११ ॥

विडङ्गिङ्गजाकुष्ठ-निशासिन्धुत्यसर्पपैः ।

धान्यान्त्रपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठरुजापहः ॥ १३ ॥

दूर्वाऽभयासेन्धवचक्रमर्द-कुठेरकाः काञ्चिकतक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुश्च कण्डूश्च रुजाश्च हन्युः ॥ १४ ॥

तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तो न तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥ १५ ॥

प्रपुत्राङ्गस्य वीजानि धात्री सर्जरसः सुहाः ।

सौवीरपिष्टं दद्रुणामेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ १६ ॥

चक्रमर्दकवीजानि जीरकश्च समांशिकम् ।

स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ १७ ॥

लेपनाङ्गचणाञ्चैव दृणकं दद्रुनाशनम् ॥ १८ ॥

यूथीपुत्रागमूलश्च लेपात् काञ्चिकपेपितम् ।

कासमर्दकमूलश्च सौवीरेण च पेपितम् ।

दद्रुकिटिमकुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥ १९ ॥

विडङ्गित्यादौ ।—शनिरेखा—सोमराजोबीजं, गीजलं—गीमूत्रं, दिवसनाथः,—
सूर्यः ॥ १२ । १३ ॥

दूर्वाद्यादौ ।—चक्रमर्दः,—एङ्गजः, कुठेरकः,—पर्वासनिद्रः । काञ्चिकतक्रपिष्टा
इति ।—काञ्चिकतक्रधीरन्वतरिण पिष्टा इत्यर्थः । त्रिभिः प्रलेपैरिति ।—अनेन
श्रीपुत्रप्रशमनकारितां दर्शयति, न तु नियमोऽयम् ॥ १४ ॥

तुल्य इत्यादौ ।—शालतरो रसो धूनक, तुषेणिति—धान्यत्वया । धूनकादीनां
पानीयभक्तानानां समो भागः । तदम्बुपिष्ट इति ।—पानीयभक्तजलेन पिष्टः ॥ १५ ॥

प्रपुत्राङ्गस्येति ।—प्रपुत्राङ्गः,—एङ्गजः । सुहायाः चोरम्,—अथे तु मूलमाङ्गः ।
सौवीर—काञ्चिकम् । स्तोकं सुदर्शनामूलमिति ।—मिलितचक्रमर्दजीरकापेचया
यादिकमित्याहुः ॥ १६ । १७ ॥

लेपनादिति ।—दृणक—धोनाशास इति नाम्ना ख्यातम् ॥ १८ ॥
यूथीपुत्रागमूल—सनामख्यातम् । कासमर्दकः,—कालकाशुन्दा, एतन्मूलं
सौवीरेण पिष्टा रातो ख्यात्य, प्रातःप्राकाकरते लेपो विधेय इत्युपदिशन्ति ॥ १९ ॥

शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिद्धम् ।

क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ २० ॥

गन्धपापाणचूर्णेन यवक्षारेण पेधितम् ।

सिद्धम् नाशं ब्रजत्याग्य कटुतैलयुतेन वा ॥ २१ ॥

कासमर्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ।

गन्धपापाणमिश्राणि सिद्धानां परमौषधम् ॥ २२ ॥

धात्रीरसः सर्जरसः सपाक्यः सौवीरपिष्टश्च तदायुतश्च ।

भवन्ति सिद्धानि यथा न भूयस्तथेदमुहर्त्तनकं करोति ॥ २३ ॥

कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्पपास्तथा रजनी ।

एतत् केशरपष्टं निहन्ति बहुवार्षिकं सिद्धम् ॥ २४ ॥

नीलकुरुण्टकपत्रस्वरसेनालिष्य गात्रमतिबहुशः ।

लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिद्धनाशाय ॥ २५ ॥

चक्राह्वयं सुहीचीर-भावितं मूत्रसंयुतम् ।

रवितप्तं हि किञ्चित् तु लेपनात् किटिमापहम् ॥ २६ ॥

धारम्बधस्य पत्राणि धारनालेन पेपयेत् ।

दद्भुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ २७ ॥

शिखरिरसेन - श्यामामार्गस्वरसेन । क्षारेण वा कदल्या इति ।—कदलीक्षारीदक्षिण पिष्टमित्यर्थः, पेधण प्रति विकल्पेनास्य प्रथयान् ॥ २० ॥

गन्धपापाण, —गन्धक । मूलकानां तथैव चेति ।—मूलकानां बीजानीति शेषः ॥ २१ । २२ ॥

धात्रीरसः,—श्यामलकीर्णरसः, पाक्यः,—यवक्षारः, विट्पुत्रवणमित्यन्वये । तदा युत इति ।—सौवीरपिष्टं दिनवयः सभावितः,—“पूतिकृत द्विवसतवम्” इति योगान्तरदर्शनात् । धात्रीरसस्थाने धात्रीफलमिति चन्द्राटः पठति ॥ २३ ॥

कुष्ठमित्यादी ।—केशर—शानकेशरम् ॥ २४ ॥

नीलकुरुण्टकः,—नीलकिण्ठी ॥ २५ ॥

चक्राह्वयम्—एडगजबीजम् । “रवितप्तं सकिण्ठश्च” इत्यपि पाठान्तरम् ॥ २६ । २७ ॥

वीजानि वा भूलकमर्षपाणाम्
 लाचारजन्यां प्रपुनाड्वीजम् ।
 शीवेष्टकव्योपविडङ्गकुष्ठम्
 पिष्ट्वा च मूत्रेण तु लेपनं स्यात् ॥
 दद्रुणि सिध्दं किटिमानि पामाम्
 कपालकुष्ठं विपमञ्च हन्यात् ॥ २८ ॥

एङ्गजकुष्ठसौवीरक-सैन्धवसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।

क्रिमिसिध्ददद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ २९ ॥

सुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ३० ॥

सुक्काण्डशुपिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाहन्ति विचर्चिकाम् ॥ ३१ ॥

एङ्गजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणत्रयमस्तु ।

पूतिहृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रु सकुष्ठम् ॥

उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्तव्यं शौघं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ३२ ॥

वीजानौत्यादौ ।—लाचारजन्याविति इत्थं, न तु हरिद्राहयमित्याहुः । शीवेष्टकः,
 —नवनीतखीटी ॥ २८ ॥

एङ्गजेत्यादौ ।—सौवीरक—सौवीराञ्जनम्, अत्र विशिष्टद्रव्यस्यानुकृतात्
 गोमूत्रमथ कुष्ठहरतया पेषणार्थं याज्यमिति वदन्ति । अपरे तु—सौवीरशब्दस्य काञ्चि
 कार्यता परिकल्प्य तैमेव पेषणमित्याहुः ॥ २९ ॥

सुक्काण्ड इत्यादि ।—वाग्भटस्य । कुकूलानल,—करीयाग्नि । सुक्काण्डमध्ये गर्भं
 कृत्वा पिष्टन्नेतसर्षपेण तत् प्रपूर्य सुक्काण्डान्तरं वाक्छाद्य कुशाद्विभक्तं सत्तिकया
 प्रलिप्य गोमयादिना दहेत् । ततः शाल्क्येन तेन कल्केन लेपः ॥ ३० ॥

सुक्काण्डशुपिर इत्यादौ ।—सुक्काण्ड—सौजुपर्न कोरयित्वा तादिवरं गृहधूमसैन्धव
 चूर्णाभ्यां पूरयित्वा स्थालीमध्ये तन्निद्रियं तदुपरि शराव दत्त्वा सत्तिकया शरावसन्धि
 पिपायान्तर्धूमं दहेत्, तदग्रे कटुतैलेन समिश्र्य लेपः ॥ ३१ ॥

एङ्गजेत्यादौ ।—लवणत्रय—सौवर्षल-सैन्धव-विह्वलवणम् ; उन्मत्तकस्य—

नारिकेलोदके न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां मतः ।

लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ३३ ॥

सर्जरससिन्धुसम्भव-गुडमधुमद्दिपाचगैरिकं सष्टतम् ।

सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥

अवलाजं कासमदं चक्रमदं निशायुतम् ।

माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्चिकपेपितम् ॥

कच्छूं कण्डूं जयत्युषां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३४ ॥

कीमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन सम्पिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३५ ॥

हरिद्राकल्कमंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिबेत्परः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ३६ ॥

शोधपाण्डुमयहरी गुल्ममेहकफापहा ।

कच्छूपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ ३७ ॥

पिबति सकटुतैलं गन्धपापाणचूर्णम्

रविकिरणसुतप्तं पामलो यः पलाईम् ।

धूलूरकस्य बीजं कल्कः । माषकचारपरिसुतजल चतुर्गुणं पाकायम् ; विपादिका—
पादस्फुटनाम् ॥ ३२ ॥

नारिकेलोदक इत्यादी ।—नारिकेलस्य सजलशस्यं सन्धक् याद्यम् ॥ ३३ ॥

सर्जरसीत्यादी ।—सिन्धुसम्भव—सैन्धवम् । मद्दिपाच इति—गुण्युलुः । एतत् सर्वे
समभागमेकौल्य मनाक् पक्वञ्च यथा सिक्थकाकृति भूत्वा लेपवीर्यं भवति ।
अवलाजमित्यादी ।—अवलगुज—सीमराभीबीजम् ; माणिमन्थ—सैन्धवम् । मस्तु-
काञ्चिकपेपितमिति—मस्तुकाञ्चिकयोरन्यतरंण ॥ ३४ ॥

कीमलत्यादी ।—सिंहास्य, —वासकः, तस्य पत्रम् ; सुरभीजल—गोमूत्रम् ॥ ३५ ॥

हरिष्ट्रत्यादी ।—शास्त्रयुक्त्या हरिद्राकल्ककर्षस्य प्रक्षेप, “कर्षचूर्णस्य कल्कस्य” इति
वचनात्, व्यवहारस्तु—हरिद्राकल्कस्थाटी माषकाः, गोमूत्रस्य पलमेकम् ।
पथ्या गोमूत्रसाधितेति—गोमूत्रस्यैव हरीतकी ॥ ३६ । ३७ ॥

पिबतीत्यादी ।—पलाईमिति ।—उत्तमवलानल प्रति प्रात्याङ्घ्रिकी भावा, विधा

त्रिदिन तदनुपिक्तः क्षीरभोजी च गीघम्

भवति कनकदीत्या कामयुक्तो मनुष्यः ॥ ३८ ॥

निगासुधारस्वधकाकमाची-पत्रैः सदार्यीप्रपुनाङ्गीजैः ।

तत्रेण पिष्टैः कटुतैलमित्रैः पामादिपूद्घर्तननेतदिष्टम् ॥ ३८ ॥

मिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनयनोतसंयुतं यद्गुणः ।

नेपाहिनिहन्ति पामां तैलं करवीरमिहं या ॥ ४० ॥

मांसीघन्दनमम्पाक-करञ्जारिष्टमर्षपम् ।

यष्टीकुटजदार्यद्घ्नं हन्ति कण्डूमयं गणः ॥ ४१ ॥

भङ्गातकं क्षीपिसुधार्कमूलं गुञ्जाफलं चूपणगढचूर्णम् ।

तुल्य मकुष्ठं लवणानि पञ्च क्षारद्वयं नाङ्गलिकाश्च पञ्चा ॥

स्रुहाकर्कदुग्धे घनमायमस्यं शलाकया तं विदधीत लेपम् ।

कुष्ठे किन्नासे तिलकालके च अशीपदुर्नामसु चर्मकीले ॥ ४२ ॥

पलाहं विदिन यः पिबतीति योज्यम्, विदिनेत्यनुस्वारस्य सोऽन्त्यान्वसत्वात्; तेन पलाहं दिनतयं विभज्य योज्य, तेन किञ्चिदधिकदशमायकाः पलाहं भवति। व्यवहारस्तु—शोधितमशुक्लचूर्णस्य मापकचतुष्टय कटुतैलस्य तु ऋषं एक इति। तदनुपिक्त इति।—नेन मसैलमशुक्लचूर्णेन चभक्तमावः। क्षीरभोजीति—क्षीरभोजने मन्त्रेण व्यवहारः। दिनतयं सप्तदहं वा प्रयोगावधिः चातातप्येति। कनकदीत्याति।—उपलक्ष्ये तृतीया। “कनकवीरः” इति च पाठः। योऽपिक्त इति—उपचितशुक्लधातुः, “कामयुष्यः” इत्यपि पाठः ॥ ३८ ॥

निगास्यादीः—निगादिचतुष्टयस्य पञ्चादि, अथे तु—निगा हरिष्टे, सुधादीनां मेष पलाशीत्याहुः ॥ ३८ ॥

मिन्दूरत्यादीः—करवीरकायकल्पाभ्यां मिहं कटुतैलमित्यर्थः ॥ ४० ॥

मांसीत्यादीः—मम्पाकस्य पत्रम्; करञ्जस्य फलम्; अरिष्टः—निम्बः, तस्य पत्रम्, यष्टीति—यष्टिमधु। कण्डूमित्यत्र कुष्ठमिति कश्चित् पाठः। किञ्च अरकैऽप्यध्विन् मेषे दग्मेभानि कण्डूघ्नानीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

भङ्गातकमित्यादिः—वाग्भटस्य। द्विषी—चित्तकः, अथ भङ्गातकायकांशानां मूलमिति केचित्; अथे तु—भङ्गातकस्य बीजं तस्यैव सर्वभोज्ययोगितादित्याहुः। चित्तकादिचषाणां मूलम्; एषां भङ्गातकादिलाङ्गलिकानामां चूर्णे सुहाकंक्षीराभ्यां

विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाः क्षीरमर्कस्रहाभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः
कुलिशमिव सरोपाच्छक्रहस्ताद्विमुक्तम् ॥ ४३ ॥

शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा
सपिप्पलीका सङ्घुताशमूला ।
सायोमला सामलका सतैला
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा ॥ ४४ ॥
तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं क्षण्णतिलद्वितीयाम्
स सोमराजीं वपुषाऽतिशिते ॥ ४५ ॥

घर्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिवेत् ।
क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ॥ ४६ ॥
एकस्त्रिलस्य भागी द्वौ सोमराज्यास्तथैव च ।
भक्ष्यमाणमिदं प्रातर्गुह्यदद्रुविनाशनम् ॥ ४७ ॥

मिलित्वा चूर्णमपेक्ष्य चतुर्गुणाभ्यां लीढपात्रे लेपयोग्यता यावत् तावत् पाक
इत्याहु ॥ ४२ ॥

विषेत्यादौ ।—विष—स्यावरविषम्, अनलः,—महातकः । अत्रापि पूर्वचूर्णादि-
मानम्, अर्कशुष्कीक्षीराभ्यां पाकविधियेति वदन्ति ॥ ४३ ॥

शशाङ्कलेखादि ।—वाग्भटस्य । शशाङ्कलेखा—क्षीमराजी, हुताशः,—‘धियक्’,
अयोमल—शीघ्रतमस्रचूर्णम् । अप्पान्मिलितचूर्णाभ्यापकद्वयं चतुष्टयं वा गृहीत्वा
तिलतेलेन लेप्यम् ॥ ४४ ॥

तीव्रेणेत्यादौ ।—नियमेन इत्यनेन प्रात्याह्निकाल पथ्याशिलश्च गमयति । क्षीम-
राजीकृषातिलयोस्तु प्रत्येकं मापकद्वयं मापकचतुष्टयं वा व्यवहरन्ति । क्षीमराजी-
मिति—चन्द्रशेखरीम् ॥ ४५ ॥

घर्मसेवी—आतपसेवी । वागुजी—क्षीमराजीनीजस्य, अथ च मापकचतुष्टय-
मुष्णीदक्षिनालीयं पिवेत् ॥ ४६ ॥

अवलाजादीजकपं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं मर्षिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम् ॥ ४८ ॥

नवकषायः,—

त्रिफलापटोलरजनी-भस्त्रिष्ठारोहिणीवचानिम्बैः ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ४९ ॥
क्षिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथावलम् ।
जीर्णं घृतेन भुञ्जीत सुद्वयूपोदकेन वा ।
अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥
पटोलश्वदिरारिष्ट-त्रिफलाक्षणावेत्रजम् ।
तिक्ताशनः पिवेत् कायं कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥ ५१ ॥

सप्तसमी यागः,—

तिनाज्यत्रिफलाचौट-व्योषभस्त्रातशर्कराः ।
वृष्यः सप्तसमी मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ॥ ५२ ॥
विडङ्गत्रिफलाक्षणा-चूर्णं लीढं समाचिकम् ।
हन्ति कुष्ठं क्रिमीन् मेहान् नाडीव्रणभगन्दरान् ॥ ५३ ॥
इन्द्राशनं समादाय प्रशस्तोऽहनि चोद्धृतम् ।
तच्चूर्णं मधुसर्पिभ्यां लिहेत् क्षोरघृताशनः ।
हृत्वा च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वपंशतदयम् ॥ ५४ ॥

एक इत्यादावपि लक्ष्मीदकमनुपेयम् ॥ ४७ । ४८ ॥

विफलेत्यादि—षष्टम् ॥ ४८ ॥

क्षिन्नाया इत्यादौ ।—क्षिन्ना—गुडूची ॥ ५० ॥

पटोलेत्यादौ ।—क्षणावेत्रं—कालियाचनेति ख्यातम् । तिक्ताशन इति—तिक्त-
भूविष्टाहारः ॥ ५१ ॥

तिलेत्यादौ ।—सप्तसमी इति—संभावलात् मिलितत्रिफलेषु तिलाद्येकभाग-
समा, एवं व्योषमपि ॥ ५२ । ५३ ॥

इन्द्राशनमित्यादौ ।—चूर्णमिति ।—नाशकद्वयं नयं वा दैयम् ॥ ५४ ॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।

स जयेत् सर्वकुष्ठानि मामाद्रूहं न संगयः ॥ ५५ ॥

दक्षमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिरादरसः ।

साज्यधात्रीरसघोदो हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ५६ ॥

वायस्येङ्गजाकुष्ठ-कृष्णाभिर्गुडिका कृता ।

वस्तमूत्रेण सम्पिष्टा लेपाच्छिद्रविनाशिनी ॥ ५७ ॥

पूतीकार्कस्रङ्गनरेन्द्रद्रुमाणाम्

मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाथ ।

लेपाच्छिद्रं घ्नन्ति दद्रुव्रणांश्च

कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाडीव्रणांश्च ॥ ५८ ॥

गजचित्रव्याघ्रचर्म-मसीतैलविलेपनात् ।

श्वित्रं नागं व्रजेत् किंवा पूतिकीटविलेपनात् ॥ ५९ ॥

कुड़वोऽवल्गुजवोजाक्षरितान्चतुर्थभागसंमिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरण. परः श्वित्रे ॥ ६० ॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजमयुतम् ।

शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं तूष्णं हन्ति न संगयः ॥ ६१ ॥

य. खादिदित्यादी ।—अरिष्ट.,—निम्ब ॥ ५५ ॥

दक्षमानादित्यादी ।—खदिररसधात्रीरसौ तुल्यौ । घृतघोदो तु प्रसेष्ये इत्याह ॥ ५६ ॥

वायसीत्यादी ।—वायसी—काकभाची ॥ ५७ ॥

पूतीकेत्यादि ।—सुशुतस्य । पूतीक, —नाटाकरस्र, नरेन्द्रद्रुम, —आरस्वधः, एषां पल्लवा इत्यन्वयः, तथा सौमनाथ पल्लवा—जातीपल्लवा इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

गजेत्यादी ।—चित्रव्याघ्र, —चित्रितचर्म व्याघ्रः । केवलगजचर्ममसीलेपश्च श्वित्र-हरत्वेनोक्तो यथा—“शतशःश्वित्रमूलं घोरं श्वित्रविनाशनम् । गजचर्ममसीलेपी क्षेपी वा पूतिकीटकः ॥” इति । पूतिकीटः,—पादुकाकीटः, “पादुकरा” इति लोके ख्यातः ॥ ५९—६१ ॥

चारे सुदग्धे गजलण्डजे च
 गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च ।
 द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तम्
 टच्चा पचेहीजमवल्लुजस्य ॥
 एतदयदा चिकणतामुपैति
 तदा सुसिद्धां गुडिकां प्रयुञ्ज्यात् ।
 श्वित्रं विलिम्पेदथ तेन घृष्टम्
 तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ६२ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
 श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥ ६३ ॥

पचनिम्बम्,—

पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
 सञ्चूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वक्षूलानि दलानि च ।

चार इत्यादि ।—सुयुतस्य । गजलण्ड—गजपुरीषं ; अलण्डजेति पाठे—जल-
 गण्डः,—शमठः । गजस्य मूत्रेण इत्यनन्तरं पक्व इति शेषः । बहुस्रुते इति ।—एक-
 विशतिवारं सप्तवारं वा परिस्रुते । दशभागयुक्तमिति ।—द्रोणस्य दशमांशं युक्त-
 मवल्लुजमित्यर्थः । एतस्य क्रियापरिपाटी लिख्यते । प्रथमतो गजलण्डचारस्य
 द्रोणमेकं २५६ पलं यावत् ; ततस्तत्प्राकारं गजमूत्रं चारपरिभाषया बहुगुणं
 दीयमानं द्रवद्वैगुण्येन द्वादश द्रोणा भवन्ति, अदिगुणगणनया तु—षट् द्रोणानि स्युः,
 तेन मूत्रशराव १६२—“प्रायस्त्रिभागावग्नेर्दधिकन्” इति अग्नेन तृतीयभागावग्नेर्घात्
 द्वैगुण्येन द्रोणमेकं यावत्, तच्च शराव ६४ । ततस्तृतीयभागावग्नेर्घात्तद्विधौ द्रोणापेक्षया
 दशमांशनावल्लुजवीजं पिष्टा तत्र प्रक्षिप्य पचेत् । तेनावल्लुजवीजस्य किञ्चिद्भूत-
 वयोदशभाषकाधिकेकपञ्चाशत्पलानि भवन्ति, पल ५१, तोला १, भाषा ५ ; अन्ये
 तु—षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयरूपचारद्रोणापेक्षया दशमांशनावल्लुजवीजं रश्नन्ति,
 तेन तन्मते—अवल्लुजवीजस्य पल २५, कर्षं २, माषा ६, रति ४, एतन्मानं भवति ;
 किन्तु व्यवहारः पूर्वेष्वैव । ततोऽवतार्यं शिलाया पिष्टा चिकणतामुपगते सति
 गुडिका कार्या । घृष्टमिति ।—फलगुणपत्रकरीषादिना ॥ ६२ ॥

श्वेतजयन्तीत्यादी ।—गोपयसैव पिष्टं पीतचेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विडङ्गान्यजमीदाञ्च मुस्तान्यमरदारु च ।
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
 संचुद्य सर्पिषा साढं गुडिकां कारयेद्विपक् ।
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम् ॥
 हन्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानपि ।
 ग्रहखर्शाविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
 गृध्रमीमथ भग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
 व्याधीन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥ ६५ ॥
 पञ्च भक्षातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जले ।
 कपायं तं पिवेच्छीतं घृतेनाक्लौष्ठतालुकः ॥
 पञ्चदश्या पिवेद् यावत् सप्ततिं ज्ञासयेत् ततः ।
 जीर्णैऽद्यादोदनं शीतं घृतचीरोपसंहितम् ॥
 एतद्रसायनं मेध्यं बलीपलितनाशनम् ।
 कुष्ठार्शःक्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥ ६६ ॥
 तैलं भक्षातकानाञ्च पिवेन्मासं यथाबलम् ।
 सर्वोपतापनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं दृढः ॥ ६७ ॥
 प्रलेपोदत्तनस्नान-पानभोजनकर्मणि ।
 शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ६८ ॥

तिक्तषट्पलकं घृतम्—

निम्बपटोलं दावीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम् ।
 कुर्याद्वैपलांशान् पर्पटकं त्रायमाणाञ्च ॥

चित्रकैत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ६५ ॥

पञ्चेत्यादी ।—विधिवदिति—क्षावविधिना, पित्तखीवर्षमानवदंतापि हवि-
 शसौ ॥ ६६ ॥

तैलमित्यादी ।—भक्षातकतैलं सूयन्नेण शास्त्रम् ॥ ६७ । ६८ ॥

निम्बेत्यादी ।—यद्यपि “सर्पिषाप्यनव हितम्” इति वचनात् पुराणसर्पिष एव
 सर्वतोपयोगिकत्व, तथाप्यत्र योगसहिष्या नवसर्पिष एव प्रयोजनकवत्त्वमिति वचनात्

सनिलाट्टकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।
चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणञ्च ॥
मुस्तकवसकवीजं कल्कीकृतमर्दकार्पिकान् भागान् ।
नवसर्पिपथ षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम् ॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शोपहृणीपाण्डुमयश्चयथून् हन्ति ।
पामाविसर्पपिङ्काकण्डूगलगण्डनुत् सिद्धम् ॥ ६८ ॥

पञ्चतिक्तघृतम्—

निम्बं पटोलं व्याघ्रीञ्च गुडूर्चीं वासकं तथा ।
कुर्याद्दशपलान् भागानेकैकस्य सुकुटितान् ॥
जलद्रोणे विपक्वञ्च यावत् पादावशेषितम् ।
घृतप्रस्थं पचेत् तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥
पञ्चतिक्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्टविनाशनम् ।
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥
विंशतिं श्लैषिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ।
दुष्टव्रणकिमीनशः पञ्च कासांश्च नाशयेत् ॥ ७० ॥

तिक्तकघृतम्—

त्रिफलाद्दिनिशावासा-यासपर्पटकूलकान् ।
त्रायन्तीकटुकानिम्बान् प्रत्येकं द्विपलोन्मितान् ॥
क्वाथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु ।
घृतप्रस्थं पचेत् कल्कैः पिप्पलीघनचन्दनैः ॥

एवोक्तवते । 'सर्पिष' इति पद—षट्पलमानयच्छाषेन् । द्वितीयेन 'घृतम्' इति पद—पेयलोपदर्शनायम् , तथा शयम (सिद्धमिति पक्व , द्वितीयेन प्रसिद्धिष्यापकम् । अनेन च षट्पलाभिधानेन कुष्ठे व्यथा षट्पली छेदनात् एकादशोपशोभ्या दर्शितव्यात् ॥ ६८ ॥

पञ्चतिक्तघृतम्—चत्वारिंशच्च पैत्तिकानिति ।—चत्वारिंशद्दीगासानपकर्षति । कासानित्वाकाङ्क्षाशुक्त—पैत्तिकानिति ।—एव भेदशिला शोकात् कार्या , अन्यथा चत्वारिंशतमिति द्वितीया खान् ॥ ७० ॥

करवीराय तैलम्—

श्वेतकरवीरकरसो गोभूवं चित्रकी विडङ्गश्च ।

कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्मतो भिषजाम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीराय तैलम्—

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।

चर्मदलसिद्धपामाविस्फोटक्रिमिकिटिमजित् तैलम् ॥ ८४ ॥

सप्तसिन्दूराय तैलम्—

सिन्दूरार्द्धपलं पिष्ट्वा जीरकस्य पलं तथा ।

कटुतैलात् पचेन्मानीं सद्यः पामाहरं परम् ॥ ८५ ॥

महासिन्दूराय तैलम्—

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम् ।

प्रियङ्गु पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खदिरं वचाम् ॥

जात्यर्कविहृतानिम्ब-करञ्जं विषमेव च ।

क्षणावैत्रकलोध्रश्च प्रपुत्राङ्गुलं संहरेत् ॥

विषतैले ।—नक्तमालं—करञ्जबीजम् ; अकंनू—अर्कस्य धीरम् ; तगरं—तगर-
पादिका ; मालती—जाती, तस्याः पत्रम् ; सिन्धुवारिका—निगुंरुडी ॥ ८२ ॥

श्वेतकरवीरैत्यादौ ।—करवीररसगोभूवयोर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम् । शेषस्य तु
कस्त्वैलम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीरमूलमित्यादौ ।—श्वेतकरवीरस्य मूलं यत्र, श्वेतं करवीरस्य मूलं
यत्रेति वा विद्वद्भिः तैलविशेषणता ज्ञेया । विषांशसाधितमिति ।—विषस्यांशयुक्तो
भागः, स च करवीरमूलापेक्षया इति केचित् । अन्ये तु—गतविषतैले विषस्य पलमुक्तं
तदपेक्षया कर्षमाहुः ; तत्र, तन्वान्तरीयवाक्यत्वात् । अन्ये पुनः अंशः,—भागः, तेन
विषकरवीरमूलयोः समभागधीरेव सेहपादिकत्वेन कल्कत्वं, व्यवहारोऽप्यनेनैव ॥ ८४ ॥

सप्तसिन्दूराये ।—मानीम् इति ।—अष्टौ पलानि । इन्दे तु—“कटुतैलं
पचेन्मानीं सद्यः पामाहरं परम्” इति पठ्यते । तन्मते—इद्वैद्यव्यवहारादेव अष्टपलं
पात्यम् ॥ ८५ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत् तैलमात्रया ।

अभ्यङ्गेन प्रयुञ्जीत सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥

पामाविचर्चिकाकण्डू-विसर्पादिविनाशनम् ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवंविधान् बहून् ॥ ८६ ॥

आदित्यपाकं तैलम्—

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षा-निशाशिलालगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्य-पाकं पामाहरं परम् ॥ ८७ ॥

दूर्वाद्यं तैलम्—

खरसेन तु दूर्वायाः पचेत् तैलं चतुर्गुणम् ।

कच्छूविचर्चिकापामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ८८ ॥

अर्कमन,शिलातैले—

अर्कपत्ररसे पक्वं कटुतैलं निशायुतम् ।

मनःशिलायुतं वापि पामाकण्डूदिनाशनम् ॥ ८९ ॥

गण्डीरिकाद्यं तैलम्—

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्क-कुष्ठद्रुमत्वग्म्लवणैः समूत्रैः ।

तैलं पचेन्मण्डलकुष्ठदद्दु-दुष्टव्रणारुःकिटिमापहारि ॥ ९० ॥

महासिन्दूराद्ये—जात्या, पत्र, अर्कस्य शीर, करञ्जस्य फलम् । तैलमात्रया—
प्रस्यरूपया ॥ ८६ ॥

आदित्यपाकतैले ।—जल तैलसम दत्त्वा जलश्रीषपर्यन्तमातपे स्यात्वं, अलं विना
पाकानुपपत्ते । एवमिन्द्रसुतीक्तादित्यपाकेऽपि गुडूधीरसमेव तैलसमं व्यवहरन्ति
वृद्धा । अन्ये तु—द्रवानुक्तावद्रवमेवादित्यपाकमाह । ॥ ८७ ॥

दूर्वातैले ।—चतुर्गुणं यथा स्नात् तथा दूर्वाखरसेन पचेत् । दूर्वाखरसेन चतुर्गुणेन
तैलं पचेदित्यद्य । इत्येऽपि—“खरसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणे” इति पाठः ॥ ८८ ॥

अर्कतैले ।—कल्कमेदान् योगश्च, खरसश्च चतुर्गुणं, कल्कयाष्टम एव खरस-
साध्यत्वान् ॥ ८९ ॥

गण्डीरिकाद्यादी ।—गण्डीरिका—सुष्ठी, तथाः शीरम्; एवमर्कस्यापि, द्रुम, —
खरालु, तस्य लक्, लवण—शैश्व, यदुक्तमाशुर्वेदसारे—“पक्वं कर्षकं सिन्धुत्सुकुष्ठ-
सुखत्रिमाकं वै । समूहैस्तैलमाहन्ति दद्दुषि किटिमानि च ॥” इति । अत्र कर्षा—

पृथ्वीसारतैलम्—

चित्तकस्याय निर्गुण्ड्या हयमारस्य मूलतः ।
नाडीचवीजाद्विपतः काञ्चिकपिष्टं पलं पलम् ॥
करञ्जतैलाष्टपलं काञ्चिकस्य पलं पुनः ।
मिश्रितं सूर्यसंपक्कं तैलं कुष्ठव्रणास्रजित् ॥ ८१ ॥

सोमराजितैलम्—

सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्पपाः कुष्ठमेव च ।
करञ्जैङ्गजावीजं पत्रमारग्वधस्य च ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा गोमूत्रप्रस्यसंयुतम् ।
विपचेत् सर्पपं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
अनेनाशु प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिका पिप्पली व्यङ्गो गन्धौरं वातशोणितम् ।
कण्डून्च्छप्रशमनं कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ८२ ॥
पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात्
मासान्मासात् संसनञ्चाप्यधस्तात् ।
व्रज्जात् व्रज्जासस्ततथावपीडान्
मासेष्वसृष्टोचयेत् पट्सु पट्सु ॥ ८३ ॥
योषिन्मांससुरात्यागः शालिमुद्गयवादयः ।
पुराणास्तित्ताशाकञ्च जाङ्गलं कुष्ठिनां हितम् ॥ ८४ ॥

इति कुष्ठ-चिकित्सा ।

स्वर्णतुः । तथा च द्रव्यावली—“भारिवतस्तथा कर्षो कर्षिकारीऽथ वैरतः” इति ।

अथे तु—गन्धीरिका—मञ्जिष्ठा, दुमः,—कुटजः, तस्य स्वगित्याहुः ॥ ८० ॥

चित्तकेति ।—अत्यन्तोष्णगुणत्वात् पृथ्वीसार इति संज्ञा ॥ ८१ । ८२ ॥

पक्षादित्यादि ।—सुयुतस्य ।—संसन—विरचनम् । नक्षत इति ।—मासापुटयो-
रवपीडान् मस्यविशेषाम् दद्यात् । अवपीडशब्देन बहुमावसर्पिःप्रयोगोऽप्युच्यते तत्रिरा-
साधे नक्षत इति पदम् ॥ ८३ ॥

योषिदित्यादौ ।—मांसमानुषं त्रिविधं, जाङ्गलस्य विधानात् ॥ ८४ ॥

इति कुष्ठ चिकित्सा विवृतिः ।

अथोदई-कोठ-शीतपित्त-चिकित्सा ।

अथ्यङ्गः कटुतैलेन सेकयोष्णाशुभिस्ततः ।
 उदई वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥ १ ॥
 त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकयात्र शस्यते ।
 त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिवेद्वा नवकार्पिकम् ॥ २ ॥
 विसर्पोक्तमृतादिं भिषगत्रापि योजयेत् ।
 सितां मधुकसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ॥ ३ ॥
 सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नमुड् नरः ।
 तस्य नश्यति स्याःछादुदईः सर्वदेहजः ॥ ४ ॥
 सिद्धार्थरजनौकस्कैः प्रपुष्पाङ्गितैः सह ।
 कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ ५ ॥
 दूर्वानिशायुतो लेपः कच्छूपामाविनाशनः ।
 क्रिमिदद्गुह्यरथैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ ६ ॥
 अग्निमन्यभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
 शीतपित्तोदईकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥ ७ ॥

शयन्तुस्यचिकित्सितत्वात् उदईदिचिकित्साभाह, अथ्यङ्ग इत्यादि ।—सेक इत्यत्र
 स्वेद इत्यपि पाठः । अत एवीकमन्वय—“अथ्यङ्ग कटुतैलेन स्वेदं क्रीणवारिणा”
 इति । पटोलारिष्टवारिण्येत्थवानुक्तमपि मदनफलकल्कं प्रयेष्यम् ॥ १ ॥

त्रिफलापुरकृष्णाभिरिति ।—त्रिफलायाः कषायः, गुग्गुलुपिप्पली प्रविष्ये, प्रसेपथ
 व्यवहाराद् गुग्गुलीर्दश साधका, पिप्पल्यास्तु षण्णाधका इति । त्रिफलां क्षौद्रसहिता-
 मिति ।—त्रिफलायाः कषायः, क्षौद्रन्तु प्रयेष्यम् । नवकार्पिकं वातरक्तीकम् ॥ २ ॥

विसर्पोक्तमृतादिमिति ।—“अमृतःशपटीर्धं मुस्तकम्” इत्यादिश्रीकम् । तथैव
 शीतपित्तहन्तृत्वैर्नोक्तत्वात् ; न पुनरमृतःशपटीर्धं निम्बकल्कैरुपेतमित्यादिकम् ।
 सितां मधुकसयुक्तामिति ।—अत्र सितां कटुकृष्णा युक्तामिति केचित् पठन्ति ॥ ३ ॥

दीप्यक—यमानिकाम् ॥ ४—७ ॥

कुष्ठोक्तञ्च क्रमं कुर्यादग््नपित्तघ्नमेव च ।

उदर्रोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समासतः ।

सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ८ ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवीपयुञ्ज्यात् ।

विस्फोटकोठघतशीतपित्तं कण्डूघ्नपित्तं रक्तसाञ्च हन्यात् ॥ ९ ॥

घारसिन्धूत्यतैलेय गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ।

गाम्भारिकाफलं पक्वं शुष्कमुष्णेदितं पुनः ।

चीरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसैविना ॥ १० ॥

तैलोदत्तनयोगेन योज्य एलादिको गणः ।

शुष्कमूलकयूपेण कीलत्येन रसेन वा ॥

भोजनं सर्वदा कार्यं लावतिस्तिरिजेन वा ।

शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ।

उष्णानि वा यथाकालं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

इत्युदरं कोठ शीतपित्त चिकित्सा ।

उदरं चिकित्सा कोठरोगेऽप्यतिदिशति—उदर्रोक्तादि ।—महातिक्तं सर्पिः, कुष्ठोक्तम् ॥ ८ ॥

निम्बस्येत्यादि ।—योग्यमयम् ; अन्ये तु—एकमेव योगं वदन्ति । रक्तसा—
पुटकुष्ठभेद इति श्लोकः ॥ ९ ॥

घारी—यवघारः, तैलञ्च कटुतैलं वदन्ति । गाम्भारिकेत्यादि ।—सुपक्वञ्च
गाम्भारिकफलं गव्यदुग्धं दत्त्वा उत्खिद्य खादयम् ॥ १० ॥

तैलेत्यादि ।—सुशुतीक एलादिको गणः,—तैलयोगेन उदरत्तनयोगेन च योग्य
इत्याहुः ॥ ११ ॥

इत्युदरं कोठ शीतपित्त-चिकित्सा विवृतिः ।

अथाम्बुपित्त-चिकित्सा ।

वान्तिं कृत्वाम्बुपित्ते तु विरेकं मृदु कारयेत् ।

सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ।

आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दीपाद्यपेक्षया ॥ १ ॥

क्रिया शुद्धस्य शमनीं ह्यनुबन्धव्यपेक्षया ।

दीपसंसर्गजे कार्य्या भेषजाहारकल्पना ।

ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमानधोगं रचनैर्हरेत् ॥ २ ॥

तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रकल्पयेत् ।

यवगोधूमविक्रतीस्त्रीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।

यथास्त्रं लाजशक्नुन् वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ ३ ॥

निस्तुपयववृषध्वात्रीकायस्त्रिसुगन्धिमधुयुतः पीतः ।

अपनयति चाम्बुपित्तं यदि भुङ्क्ते सुहृयूपेण ॥ ४ ॥

उक्तसद्व्यवहारं अम्बुपित्तचिकित्सितमुच्यते, वान्तिं कृत्विति ।—वमनञ्च करिष्ठा-
दिभिः । अथ तन्नात्तरं यथा,—“प्राग्अम्बुपित्तरीगणैर्जुलकारिष्ठवारिभिः । सराठ-
चौद्रस्निग्धैर्वमनं कारयेद्विषक् ॥” इति । राठ—मदनफलम् ॥ १ ॥

क्रियेत्यादि ।—दीपसंसर्गजे अनुबन्धव्यपेक्षया अनुबन्धभूतदीपाविरीधेन शमनी
सशमनरूपा भेषजाहारकल्पना क्रिया कार्य्येत्यर्थे । उक्तवमनविरचनयोर्विषयमाह,
ऊर्ध्वगमित्यादि ।—ऊर्ध्वगे बहुकफे वमनम्, अधोगे तु—अम्बुपित्ते सविषये विरे-
शनम् ॥ २ ॥

यवगोधूमेति ।—यवगोधूमौ हि सरत्नमधुरत्वादिना अम्बुपित्ते द्विती, तयोः
पेषादिरूपान् विकारान् । तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता इति ।—कटुस्त्रुणवणादिसंस्कारयोग-
रहिता । यथास्त्रमिति ।—पिबेदित्यनेन योज्यम्, तत्र दीपसंसर्गाद्यपेक्षया तत्रदीप-
प्रत्यनौकेन द्रव्येण पिबेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिसुगन्धिमधुयुत इति ।—त्रिसुगन्धि—त्वमीलापचम्, तत्र सौगन्ध्यभावकारकम्,
मधु तु प्रक्षेपन्यायेन योज्यम् ॥ ४ ॥

कफपित्तवमीकण्डू-ज्वरविस्फोटदाहहा ।
 पाचनो दौषमः काथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ ५ ॥
 पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
 कण्डूपामार्त्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥ ६ ॥
 पटोलंविख्यामृतरोहिणीकृतम्
 जलं पिबेत् पित्तकफोच्छ्रये तु ।
 शूलभ्रमारोचकं वङ्गिमान्द्य-
 दाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत् ॥ ७ ॥

यवकृष्णापटोलानां काथं चौद्रयुतं पिबेत् ।
 नाशयेदम्बपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिं तथा ॥ ८ ॥

दशाङ्गः,—

वासामृतापर्पटक-भूनिम्बनिम्बमार्कवैः ।
 विफलाकुलकैः काथः सचौद्रयाम्बपित्तहा ॥ ९ ॥
 फलत्रिकं पटोलञ्च तिक्ताकाथः सितायुतः ।
 पीतः क्लौतकमध्वाक्तो ज्वरच्छर्यम्बपित्तजित् ॥ १० ॥
 पथ्याभृङ्गरजयूर्णं युक्तं जीर्णगुडेन तु ।
 जयेदम्बपित्तजन्यां छर्दिमत्रविदाहजाम् ॥ ११ ॥

वासागुग्गुलुः,—

वासानिम्बपटोलविफलाऽसनयासयोजितो जयति ।
 अधिककफमम्बपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ १२ ॥

कफेत्यादौ ।—शृङ्गवेर—शृङ्गी ॥ ५—८ ॥

फलत्रिकनिम्ब्यादौ ।—तिक्तेत्यतः परमेधामिति शेषः ; तेन विफलादीनि
 यान्येतानि एषां काथ इत्यर्थः । क्लौतकं—यदिमधु, सिताक्लौतकमधुनीह
 प्रचेष्ट्यापि ॥ १० ॥

पथ्येत्यादौ ।—भृङ्गरजयूर्णं—भृङ्गराजस्य चूर्णम् ॥ ११ ॥

वासेत्यादौ ।—असनः,—पीतशालः, यासः,—दुरालभाः वासादीनां धूर्णं
 गुग्गुलुसर्पं, गुग्गुलीः प्राधान्यात् । क्रमश इति ।—अभ्यासेन ॥ १२ ॥

क्षिन्नाश्वदिरयथ्याह्न-दार्वन्धो वा मधुद्रवम् ।

सद्राचामभयां खादेत् सञ्चौद्रां सगुडाञ्च ताम् ॥ १३ ॥

कटुका मितावलेह्या पटोलविश्वञ्च मधुसमायुक्तम् ॥ १४ ॥

रक्तस्रुतौ च युक्त्या खण्डं कुष्माण्डकं श्रेष्ठम् ॥ १५ ॥

पटोलधन्याकमहौषधाद्दैः

स्रुतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।

मन्दानलं पित्तबलासदाह-

च्छर्दिज्वरामानिलशूलरोगान् ॥ १६ ॥

क्षिप्रोद्भवानिम्बपटोलपत्रं फलत्रिकं सुकथितं सुशीतम् ।

चौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम् ॥ १७ ॥

पटोलत्रिफलाऽरिष्ट-शृतं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दि-दाहशूलोपशान्तये ॥ १८ ॥

सिंहास्यामृतभण्टाकी-कायं पीत्वा समाचिकम् ।

अम्लपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥ १९ ॥

वासाघृतं तिक्तघृतं पिप्पलीघृतमेव वा ।

अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यं गुड़कुष्माण्डकं तथा ।

पक्तिशूलापहा योमास्तथा खण्डामलक्यपि ॥ २० ॥

क्षिप्रोत्थादौ ।—मधुद्रवमिति ।—सङ्घ्रीहि, तेनाथ इत्यस्य विशेषणम्, मध्वत् प्रसेव्यम् । सद्राचामित्यादि ।—योगव्ययमेतत् ॥ १३ ॥

कटुका मिता चेति ।—कटुका—कटुरीचिणो, मसिता खिद्येत्यर्थः । पटोलविश्वञ्च मधुसमायुक्तमिति ।—पटोलविश्वयो कायं मधु प्रविष्य पिबेत् इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कुष्माण्डखण्डक — रक्तपिप्पीतम् ॥ १५ ॥

तत्रानुरे पटोलधन्याकेत्यादिवीम, तथा क्षिप्रोद्भवानिम्बेत्यादिभोग्य कश्चित् पुष्पके दृश्यते, तौ च निश्चलन इन्द्रेण च धृती ॥ १६ । १७ ॥

पटोलविफलेत्यादौ ।—परिष्ट, —निम्ब ॥ १८ ॥

सिंहास्येत्यादौ ।—सिंह्यास्य, —वासक, भण्टाकी—कष्टकारी ॥ १९ ॥

वासाघृत—रक्तपिप्पीतम् । तिक्तघृतं—कुष्ठोक्तमहातिक्तकं, तद्वैर अम्लपित्त-

पिप्पली मधुसंयुक्ता चाम्बपित्तविनाग्निनी ।

जम्बीरस्त्ररसः पीतः सायं हृत्पित्तकम् ॥

गुडपिप्पलिपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः ।

पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तो मन्दमग्निश्च दीपयेत् ॥ २१ ॥

हिङ्गु च कतकफलानि चिञ्चाल्वचो घृतश्च पुटदग्धम् ।

शमयति तदम्बपित्तमम्बभुजो यदि यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ २२ ॥

कान्तपात्रे वराकल्की व्युपितोऽभ्यासयोगतः ।

सिताचौद्रसमायुक्तः कफपित्तहरः स्मृतः ॥ २३ ॥

पञ्चनिम्बादिचूर्णम्—

एकोऽंशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणो वृद्धदारकः ।

शङ्कुर्दशगुणो देयः शर्करामधुरीकृतः ॥

शीतेन वारिणा पीतः शूलं पित्तकफोत्थितम् ।

निहन्ति चूर्णं सचौद्रमम्बपित्तं सुदारुणम् ॥ २४ ॥

इत्तुत्वयुते । पिप्पलीघृतानु परिणामशुलीकृतम् ; एतच्च यद्यपि “पत्रिशूलापहा
योगा” इत्यनेनैव लभ्यते, तथापि विशेषार्थमुक्तम्, तथा गुडकुम्भाखडकं तथा
खण्डामलकी च योग्या ॥ २० ॥

पिप्पलीमधुसंयुक्तेति—अवलीहविधया । जम्बीरेत्यादौ ।—पक्वजम्बीरफलरसः,
अथच योगी वातीत्वणे अम्बपित्त इत्याहुः ॥ २१ ॥

हिङ्गुत्यादौ ।—कतकफलं जलपसादनफल, प्रायी मगधे भवति । यथोत्तरं
द्विगुणमिति ।—हिङ्गुपेचया कतकफलं द्विगुणं, कतकफलापेचया त्रिगुणं
द्विगुणा, त्रिगुणं कतकफलापेचया च घृतं द्विगुणमिति । एतत् सर्वं स्थालीमर्धे
निचिप्य शरावेण पिधायान्धूमं दग्धा माषकचतुष्टयमुपयोग्यम् । तत्रजलघानुपेयं,
तन्वान्नरसंवादात् ॥ २२ ॥

कान्तपात्र इति ।—कान्ताखलीहविशेषपात्रे प्रचिप्य स्थापिततिफलाकल्कं
प्रत्यर्थं । शर्करामधुरी प्रलेप्ये ॥ २३ ॥

एकोऽंश इत्यादौ ।—पञ्चनिम्बानामिति ।—निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानां
पञ्चानां मिलितानामिकी भागः । शङ्कुर्दशगुण इति ।—निम्बभागापेचया ; भावा
चास्य पलमर्दपलं वा आहारद्रव्यशक्तुबाहुल्यात् ॥ २४ ॥

अभयद्वि,—

आशुभक्तोदकैः पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम् ।
 कन्दमाणास्थिसंहार-खण्डकर्णरसैरथ ॥
 तण्डुलीयकशालिञ्च-कालमारिपजेन च ।
 हृद्यौरहृतीभृङ्ग-लक्ष्मणाकेगराजजैः ॥
 पेषणं भावनं कुर्यात् पुटञ्चानेकशो भिषक् ।
 यावन्नियन्द्रकं तत् स्याच्छुद्धिरेवं विहायसः ॥ २५ ॥

सौहृद्वि,—

स्वर्णमाक्षिकशालिञ्च-घातं निर्वापितं जले ।
 त्रैफलेऽथ विचूर्ण्यं नौहं कान्तादिकं पुनः ॥
 हृद्यत्पत्रकरीकर्ण-त्रिफलाहृद्दारजैः ।
 माणकन्दास्थिसंहार-शृङ्गवेरभवै रसैः ॥
 दशमूलीमुण्डितिका-तालमूलीसमुद्भवैः ।
 पुटितं साधु यत्नेन शुद्धिमेवमयो व्रजेत् ॥ २६ ॥

सम्प्रति धुधावती वाच्या । तत्र प्रथममायुभक्तेत्यादिना अभयद्विमाह ।—
 आह,—आशुभक्तः । अशुभक्तं कृत्वा भक्तं दास्यं, येन त्वान् । तत्रैकपवीकृत्य सद्रू-
 खलादिषु सचूर्णं आयुभक्त्याप्रिके अहोरात्रं व्यापयित्वा तेनैव काष्ठिकेन पेष-
 णीयम् । ततः कन्दादीनां व्यससमस्तानां स्वरसेन पुनः पेषणं भावनं पुटनञ्च बहुधा
 कुर्यात्, यावन्नियन्द्रकत्वमभयं स्यादित्यर्थः । तत्र कन्दः,—वस्य शीम, खण्डकर्णः,—
 खण्डकान्ता 'खारकीन' इति ख्यात । तण्डुलीयकालमारिपयो. स्वल्पव-
 हृद्यत्पत्रभेदेन भेदः । हृद्यौरः,—पुनर्नवा, भृङ्गः,—भृङ्गराजः, लक्ष्मणा—मनाम-
 ख्याता । विहायस इति—अभय ॥ २५ ॥

सौहृद्विमाह, स्वर्णमाक्षिक्यादि ।—पिष्टाभ्यां स्वर्णमाक्षिकशालिञ्चाभ्यां
 कान्तादिनौहं निघा ततो भक्त्या वज्री घातम् ; ततोऽयतमारुच्यमाक्षिकिदित-
 त्रिफलाकाये निर्वापितमित्यर्थः । त्रैफले जले इति ।—त्रिफलाकाय इत्यर्थः । तदेव
 निहृत्यमारितं सौहृद्विमाह प्रथमञ्च भानुपाकादिना शोधितं हृद्यत्पत्रकरिकर्षपसाक्षादि-
 भ्रमे पुटितं कुर्यादित्याह,—हृद्यत्पत्रेत्यादि ।—हृद्यत्पत्र,—'हृद्यत्पत्र' इति ख्यातः,
 अथ हृद्यत्पत्रकरिकर्षायेकादशपुटनटय्येषु मध्ये शेषां स्वरसघ्रातिलेषां स्वरसी राक्षः ;

मण्डूरग्रहिः,—

वशिरं श्वेतवाद्यालं मधुपर्णीमयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च वर्षाभूं दत्त्वाधयोर्द्धमेव च ॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनत्रयम् ।
श्रन्तर्वाप्यमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ।
विचूर्णितं शुद्धिरियं लौहकिट्टस्य दर्शिता ॥ २७ ॥

रसग्रहिः,—

जयन्त्या वर्द्धमानस्य आर्द्रकस्वरसेन च ।
वायस्याथानुपूर्व्येवं मर्दनं रसशोधनम् ॥ २८ ॥

गन्धकग्रहिः,—

गन्धकं नवनीताख्यं क्षुद्रितं लौहभाजने ।
त्रिधा चण्डातपे शुष्कं भृङ्गराजरसाप्तम् ॥
ततो वङ्गौ द्रवीभूतं त्वरितं वस्त्रगालितम् ।
यत्राद् भृङ्गरसे क्षिप्तं पुनः शुष्कं विशुध्यति ॥ २९ ॥

येषानु स्वरधो न लभ्यते तेषां पुटनीयलौहसमानानामष्टगुणं लज्ज दत्त्वा अष्टभागाव-
शेषकाद्येन पुटनं कर्त्तव्यमिति ॥ २६ ॥

वशिरमित्यादिना लौहमलग्रहिमाह ।—वशिरः,—श्वेतवर्षावर्त्तः । मधुपर्णी—
गुडुषो । मयूरकः,—अपामार्गः । तण्डुलीयः,—क्षुद्रमारिषः । वर्षाभूः,—पुनर्नवा ।
सुजीर्णमण्डूर—पुराणमण्डूरम् । वशिरादीनां मूलकूपवपन्नवान् स्यालीमधो
पातयित्वा तदुपरि औष्णमण्डूरं दत्त्वा तैरेव पन्नवादिभिराच्छाद्य गोमूत्रं दत्त्वा
दिवसत्रयं व्याप्य सुदग्धं यथा स्यात् तथा पाको विधेयः । तदनु शरादेशे पिपाद्यान
वाप्यं यथा स्यात् तथा दिनत्रयं स्थाप्यम् । तदनु प्रचाप्य आतपे शोधयित्वा शूर्पये-
दिति मण्डूरग्रहिः ॥ २७ ॥

अथ रसग्रहिमाह, जयन्त्या इत्यादि ।—वर्द्धमानः,—एरण् । वायसी—काक-
साधो ॥ २८ ॥

गन्धकग्रहिमाह, गन्धकमित्यादि ।—क्षुद्रितमिति ।—तण्डुलकूपपरिमितं कृत्वा
लौहभाजने स्थापयित्वा भृङ्गराजस्वरसेनाद्याश्च अण्डातपे शोधयेत्, एवमपरशारव-
मपि । तदनु प्रचाप्य आतपे संशीष्य लौहपात्रमध्ये स्थापयित्वा ज्वलद्दरात्रारीपरि
दत्त्वा दण्डिकया सघाल्य यदा तैलवद् द्रवीभवति तदा भृङ्गराजस्वरसपरिपूरित-

शुभान्तो गुडिका—

गगनाद् द्विपलं चूर्णं लीहस्य पलमात्रकम् ।
 लीहकिट्टपलार्द्धञ्च सर्वमेकत्र संस्थितम् ॥
 मण्डूकपर्णीविशिर-तालमूलीरसैः पुनः ।
 वरीभृङ्गकेशराज-कालमारिपञ्जरथ ॥
 विफलाभद्रमुस्ताभिः स्थालीपाकाद्विचूर्णितम् ।
 रसगन्धकयोः कर्षीं प्रत्येकं ग्राह्यमेकतः ॥
 तन्मर्दनाच्छिलाखले यन्नतः कञ्जलीकृतम् ।
 वचा चञ्चं यमानी च जौरके शतपुष्पिका ॥
 व्योषं मुस्तं विडङ्गञ्च यन्त्रिकं खरमञ्जरी ।
 विवृता चित्रको दन्ती सूर्यावर्तः सितस्तथा ॥
 भृङ्गमाणककन्दौ च खण्डकर्षक एव च ।
 दण्डोत्पला केशराज-कालावकङ्कोऽपि च ॥
 एषामर्द्धपलं ग्राह्यं षट्षष्टं सुचूर्णितम् ।

पात्रे घृताक्तवृषभस्त्रेण पिहितमुखे गन्धक त्वरितं डालयित्वा पावान्तरेण पिदध्यात् ।
 तदनु प्रचाल्य आतपे शीघ्रयित्वा चूर्णं देदिति गन्धकशङ्खः ॥ २८ ॥

अथ शोधितामक-लीह-लोहमलचूर्णानां मिलित्वा स्थालीपाकमाह, गगना-
 दित्यादि ।—गगनादिति ।—अमकान् । मण्डूकपर्ण्यादितालमूल्यान्तरस रसेनामक-
 लीहतन्मलमिलितचूर्णसमेनैक. स्थालीपाक । वरीति—शतावरी । ततः शतावर्थादि-
 कालमारिवात्तरसेन च द्वितीयः स्थालीपाक । तदनु विफलाभद्रमुस्ताभिरप्यन्त-
 रीकृताशविधिज्ञतकायेन तथैव तृतीयः स्थालीपाक इति । निघलसु मण्डूक-
 पर्ण्यादितालमूल्यान्तरसेन पुटदानमाह, तेषु न सम्यक्, पुटदानान्युते ; पूर्व-
 पुटदानस्य तु रसशोधनादियत्वेन व्यवधानाच्चेति । स्थालीपाकाद्विचूर्णितमिति ।—
 स्थालीपाकान्तर पुनर्लीहशिलायां चूर्णिकर्षयमित्यर्थः । एतदनन्तर यदिधेय
 तदाह, रसगन्धकयोः कर्षीं प्रत्येकमिति शब्दः ।
 तन्मिलितरसगन्धककर्षधतुष्टयमेकत इत्येकीकृत्य कञ्जलीकृतं याच्यमिति योज्यम् ।
 वचा चञ्चमित्यादिना प्रवेद्यचूर्णद्वय्याणाह । खरमञ्जरी—अषामर्ग. । सूर्यावर्तं,—
 आमावसूर्यावर्तं, स च श्वेतः । माणककन्द,—माणकन्दः । एषाद्य वधादीनां

प्रत्येकं त्रिफलायाश्च पलार्धं पलमेव च ॥
 एतत् सर्वं समालोद्य लौहपात्रे तु भावयेत् ।
 आतपे दण्डसंघृष्टमार्द्रकस्य रसैस्त्रिधा ॥
 तद्रसेन शिलापिष्टां गुड़िकां कारयेद्विषक् ।
 बदरास्थिमितां शुष्कां सुनिगुप्तां निधापयेत् ॥
 तत् प्रातर्भोजनादौ च सेवितं गुड़िकात्रयम् ।
 अम्लोदकानुपानञ्च हितं मधुरवर्जितम् ॥
 दुग्धञ्च नारिकेलञ्च वर्जनीयं विशेषतः ।
 भोज्यं यथेष्टमिष्टञ्च वारिभक्ताम्लकाञ्जिकम् ॥
 हृन्त्यम्लपित्तं विविधं शूलञ्च परिणामजम् ।
 पाण्डुरोगञ्च गुल्मञ्च शोथोदरगुदामयान् ॥
 यक्ष्माणं पञ्च कासांश्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
 श्लैहानं श्वासमानाहमामवातं सुदारुणम् ।
 गुड़ी क्षुधावती सेयं विख्याता रोगनाशिनी ॥ ३० ॥

बीरकायं घृतम्—

पिष्टाजार्जीं सधन्याकं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 कफपित्तारुचिहरं मन्दानलवर्षिं जयेत् ॥ ३१ ॥

पटोलशुण्ठीघृते—

पटोलशुण्ठीः कल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा ।
 घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ३२ ॥

शूरे प्रत्येकमर्धपलम् ; त्रिफलायाः मिलित्वा सार्धपलमेकम् ; तेन त्रिफलाया
 प्रत्येकमर्धपलमिति फलति । बदरास्थिमितामिति ।—अग्नीपदेशात् कलायपरिमाणम्
 इत्याह । अत्र बीरादिवर्जनं तथा वारिभक्ताम्लकाञ्जिकादिविधानञ्च प्रयोगसाम्य-
 त्वात् । अचिन्या हि योगप्रक्रिरिति ॥ ३० ॥

पिष्टेत्यादी ।—अर्धं चतुर्गुणम् ॥ ३१ । ३२ ॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीकाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् ।

पिबेत्तत् प्रातरुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥ ३३ ॥

द्राचाद्यं घृतम्—

द्राचासृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

वायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत् सर्पिरुपेतमेभिः ॥

युञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।

बलासपित्तग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादन्वरमम्लपित्तम् ।

सर्वं निहन्त्याद् घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यमृतोपमञ्च ॥ ३४ ॥

शतावरीघृतम् —

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।

पचेन्मृद्दग्निना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

नाशयेदम्लपित्तञ्च वातपित्तोद्भवान् गदान् ।

रक्तपित्तं तृपां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ३५ ॥

इत्यम्लपित्त चिकित्सा ।

पिप्पलीघृते ।—मधुप्लुतमिति ।—सिद्धे घृते घृतपादिकं मधु संमिश्रयौघम् ॥३३॥

द्राचेत्यादौ ।—शक्र.,—कुटज, तस्य फलमिति वदन्ति । पद्म—पद्मकाष्ठम् ॥३४॥

शतावरीघृते ।—पयः सममिति ।—पयः, शब्देनेह पयःसाधर्म्यात् शतावरीयां रसी

याद्याः, न तु क्षीरं, तस्य पृथगुपादानात् । सममिति ।—घृतेन सह तुल्यम् ॥ ३५ ॥

इत्यम्लपित्त चिकित्सा विवृतिः ।

अथ वीसर्प-विस्फोट-चिकित्सा ।

विरेकवमनालेप-सेचनासृग्विमोक्षणैः ।

उपाचरेद् यथादीपं वीसर्पानविदाह्निभिः ॥ १ ॥

पटीलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।

वीसर्पे वमनं शस्तं तथैवेन्द्रयवैः सह ॥ २ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिहतया सह ।

प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥

रसमामलकानां वा घृतमित्थं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥

दृणवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।

प्रदेहसेकसर्पिर्भिर्वीसर्पे वातसम्भवे ॥ ४ ॥

कुष्ठं शताह्नासुरदारुमुस्ता-वाराहिकुस्तुम्बुरुक्षणागन्धाः ।

वातेऽर्कवंशार्त्तगलाय योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥ ५ ॥

असृपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्यासृग्विमोक्षणैः प्रायस्तुल्यचिकित्साज्ञान-
पिपानन्तरं वीसर्पचिकित्सितमुच्यते । अविदाह्निभिरिति—अवाप्तपानैरिति शेषः ॥ १ ॥

पटीलेत्यादि ।—पटीलपिचुमर्दाभ्यामित्येकी धीरः । पिप्पल्या मदनेन चेति—
द्वितीयः । इन्द्रयवस्तु धीरहृद्येऽपि सम्बध्यते इति केचित् । अन्ये तु—पटील-
निम्बयोः क्वायः पिप्पल्यादिवय प्रक्षेप्यमित्येक योगमाहुरः । व्यवहारः पुन-
रनेनैव ॥ २ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलायाः क्वायं सर्पिस्त्रिहते प्रक्षिप्य पिबेत् । रसमित्यादावपि
विरेकार्थमिति सम्बध्यते ॥ ३ ॥

दृणवर्जमिति ।—दृणपञ्चमूलं वर्जयित्वा पञ्चमूलचतुष्टयम् । तत्र स्वल्पमदृणपञ्च-
मूलद्वयं प्रसिद्धमेव । कण्टकपञ्चमूलं वल्लीपञ्चमूलञ्च यथा,—“नीचप्रद्वी हरिद्रा च
विदारो शारिवाऽमृता । वल्ल्याख्य कण्टकाख्यन्तु अदंष्ट्राऽभौरुसैर्व्यक्तैः ॥ अहिरा-
करमर्दं सर्वदोषहराश्च ते ॥” अथ अमीरः,—शतावरी, सैव्यलः,—भिष्टो,
अहिरा—कालाकडः, करमर्दः,—स्वल्पमधुरफलः, धारीति लोके इति सुश्रुतटीका ।
दृणपञ्चमूलस्य वर्जनमिह पिपहरत्वेन वातेऽधौशिकत्वात् ॥ ४ ॥

कुष्ठमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—वाराहो—वाराहोक्तम्, एतदभावे चर्मकारालुक् ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-पद्मकोशीरचन्दनैः ।

सयष्टीन्दोवरैः पित्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ६ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥ ७ ॥

प्रदेहाः परिपेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवस्त्रकैः ।

पद्मकोशीरमधुक-चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ८ ॥

पित्ते तु पद्मिनीपङ्कं पिष्टं वा शङ्खशैवलम् ।

गुन्द्रामूलन्तु शक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ॥ ९ ॥

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भ एव च ।

विसर्पान्यथ लेपः स्याच्छतधीतघृताद्भूतः ॥ १० ॥

हरेण्वो मसूराश्च मुद्गाश्चैव सशालयः ।

पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वैर्वा सर्पिणा सह ॥ ११ ॥

कुमुन्दुरु—धन्वाक, कृष्णमन्था—शीभाञ्जनं तस्य मूलं [अन्ये तु—बीजम्] अर्कः,—
अर्कस्य मूलं, वशा—वशनेली, चार्पंगलः,—पागडामूलम्, अर्जुनवस्त्रकं वा ॥ ५ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादी ।—इन्दीवर—नीलीगुलम् ॥ ६ ॥

कशेरुश्चादि ।—सुशुतस्य ।—पद्म—पद्मकाष्ठ, गुन्द्रा—गुलुष, सयष्टी—नीलीत्पल, कर्दमः,—पद्मिनीस्थानगतकर्दमः, वस्त्रान्तरा—वस्त्रेषामन्तरिताः, एवं सति पित्त-
बीसर्पसंतिघट्टौ लयाद्युपघातो न स्यात्, लेपः स्वीटनश्च सुकर भवतीति । लेपा इति ।—बहुवचननिर्देशादेकैकश्रीऽप्येते लेपा योज्या इति वदन्ति ॥ ७ ॥

पञ्चवस्त्रकैरिति ।—“कपोतनवटाश्लक्ष-प्रचीकुम्भरवस्त्रकैः” । प्रशस्यते इत्यत्र
वचनपरिणामेन प्रदेह इति योज्यम् ॥ ८ ॥

पित्ते त्वित्यादि ।—श्रीकपादैश्वर्यारी योगाः, शङ्खश्च शैवलश्चेति समाहारः ।
गुन्द्रा—गुलुष, शक्तिः,—मुक्तीत्यभिप्रायः [श्रीतवीर्यत्वात् मौक्तिकमपीति केचित्] ।
घृतान्वितमिति—योग्यचतुष्टयेऽपि योज्यम् ॥ ९ ॥

न्यग्रोधेत्यादि ।—वाग्भटस्य । न्यग्रोधस्य पादा, प्ररीक्षा, अन्ये तु—मूलानोल्याङ्ग ।
तरुणा इति ।—अभिजवा । ‘तरुणाः’ इत्यत्र ‘गुन्द्रा’ इति न पाठः, वाग्भटे चरके च
‘तरुणाः’ इति पाठात् । कदलीगर्भं,—गर्भस्या कदलीमसुरौ ; विसर्पान्यः,—
श्यालपत्निः । हरेण्वः,—वर्जुलकलायाः ॥ १० । ११ ॥

द्राचारग्वधकाश्मर्य-त्रिफलाऽमण्डपीलुभिः ।

त्रिवृद्धरीतकीभिश्च वीसर्पे शोधनं हितम् ॥ १२ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाब्द-वासारग्वधदारुभिः ।

कुटन्नटैर्भवेत्त्रेपो वीसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ १३ ॥

अजाश्वगन्धा सरणाय काला सैकेशिका वाप्यथवाजशृङ्गी ।

गोमूत्रपिष्टो विहिमः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं सुशीघ्रम् ॥

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।

वमनञ्च विधातव्यं वीसर्पे कफसम्भवे ॥ १४ ॥

त्रिफलापद्मकोशीर-समङ्गाकरवीरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्यं कामाची हिता लेपावचूर्णनैः ॥

द्राचेत्यादी ।—आरग्वधम्—आरग्वधस्य फलम्, अमण्डः,—एरण्डः, तस्य बीजं, विरेचकत्वात् ; पीलु—शीतरापयिकं फलम् । क्रायेण कल्केन वा योगइयमिदम् । तत्र पीन्वन्त एको योगः, हरीतकान्तश्च द्वितीयो योगः इति ॥ १२ ॥

गायत्रीत्यादी ।—अथ आरग्वधस्य पत्रं, कुटन्नटं—कैवर्त्तमुस्तकम् । अयं बीगो वासास्थाने धवस्य कुटन्नटस्थाने कुण्डकस्य प्रचेपादपि शीघ्रः । यदाह चरकः,—
“खदिर सप्तपर्णश्च मुस्तमारग्वधं धवम् । कुण्डकं देवदारु दद्यादाक्षिपनं भिषक् ॥”
इति ॥ १३ ॥

अजेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—अजगन्धा—फ्रीफान्दी, अश्वगन्धा—ख्यातैव । सरणा—
विडम्, काला—कालाकण्डः, एकेशिका—पाठा, अजशृङ्गी—मिषयशृङ्गी, कर्कटशृङ्गी
वा । अजगन्धादिरजशृङ्गान् एको योगः । उक्तं हि वाग्भटे—“कालाऽजशृङ्गी सरणा
अजगन्धा इशाङ्गयाः । एकेशिका च लेपः स्यात् श्रययावेकगावजे ॥” इति । विहिम
इति ।—हिमविपरीत, कीण इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विफलेत्यादि ।—वाग्भटस्य । समङ्गा—वराहकान्ता । करवीरकमित्यत्र करवीरक-
मिति पाठं—मूलम् । अनन्ता—अनन्तमूलम् । अयं लेपस्तथा वक्ष्यमाणोऽप्यारग्व-
धादिः सप्तपुत्रयोगेन श्लिग्धः कार्यः ; एतदन्तरं प्रदेहाः सर्वत्रैव एते देयाः ।

मुस्तारिष्टपटोलानां कायः सर्वविसर्पनुत् ।
धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतमङ्गलतः ॥ १५ ॥

नवकषायगुग्गुलुः—

अमृतहृषपटोलं निम्बकस्कैरुपेतम्
त्रिफलखदिरमारं व्याधिघातञ्च तुल्यम् ।
कथितमिदमशेषं गुग्गुलीर्भागयुक्तम्
जयति विषविमर्षान् कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥ १६ ॥

अमृतादि,—

अमृतहृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णम्
खदिरमसितवेवं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविमर्षान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं गीतपित्तं क्ष्वरञ्च ॥ १७ ॥

पटोलामृतभूनिम्ब-वासकारिष्टपर्पटैः ।
खदिराद्ध्युतैः कायो विस्फोटार्त्तिन्वरापहः ॥ १८ ॥
पटोलत्रिफलारिष्ट-गुडूचीमुस्तचन्दनैः ।
समूर्वा रोहिण्यौ पाठा रजनी सदुरालभा ॥

स्वप्नपृताग्रत इति ।—अरकीर्णोक्तत्वात् । श्रेष्ठातक,—अङ्गुवारः । कामाची—काक-
माची । सर्ववीसर्पनुत् इति ।—अथैकदीपत्रसर्ववीसर्पनुत्, सत्रिपातवीसर्पस्थासाध्य-
त्वात् ॥ १५ ॥

अमृतेत्यादौ ।—त्रिफल—त्रिफला, व्याधिघात—सर्वालुफलम् । गुग्गुलीर्भाग-
युक्तमिति ।—अथोपयोगे असेपपरिभाषयैव देयम् । विरिक्तं कर्षणे असेपमानापेक्षया
हेगुग्गेनेत्याह ॥ १६ ॥

अमृतेत्यादौ ।—असितवेवं—कालिया सता, तस्या मूलम्; अथापि विरिक्तं कर्षणे
गुग्गुलु परिषर्पनि उक्ता ॥ १७ ॥

पटोलत्यादिना—विस्फोटचिकित्सायाह ॥ १८ ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट-विषवीसर्पनाशनम् ॥ १९ ॥

भूनिम्बवासाकटुकापटोल-फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।

वीसर्पदाहज्वरवक्त्रशोष-विस्फोटदृष्ट्यावमिनुत् कषायः ॥ २० ॥

सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ २१ ॥

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा ।

सोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ २२ ॥

कुण्डलीपित्तुमर्दांस्तु खदिरन्द्रियवांस्तु वा ।

विस्फोटान् नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २३ ॥

चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे ।

शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्यादाहनाशनः ॥ २४ ॥

शुकतरुनते च माची रजनी पद्मा च तुल्यानि ।

पिष्टानि शीततोयेन लेपः स्यात् सर्वविस्फोटे ॥ २५ ॥

शिरीषमूलमण्डिष्ठा-चव्यामलकयष्टिकाः ।

सजातीपल्लवक्षोद्रा विस्फोटे कवडग्रहाः ॥ २६ ॥

पटोलत्रिफलेत्यादी—“समूर्वा रोहिण्यौ पाठा रजनी सदुरालभा” इत्यतःपरम्
एभिरिति शेषः ; तेन एभिः कृत कषायं पाययेदित्यर्थसङ्घतिः कार्या ॥१९।२०॥

त्रिफलां योजयेत् पुरैरिति ।—त्रिफलाकाशे गुग्गुलुः प्रसेष्यः इत्यर्थः ॥ २१ ॥

दुरालभामित्यादावपि दुरालभादीनां काशे गुग्गुलुः प्रसेष्यः । सोष्णमिति ।—
सङ्घशब्दः ईषदर्थे । खदिराष्टकं मर्त्यां वक्ष्यमाणम्, इदमपि गुग्गुलुयुक्तमेव
पिबेत् ॥ २२ ॥

कुण्डलीत्यादि ।—योग्यमम् । कुण्डली—गुडूची, चस्तु—काशः ॥ २३ ॥

चन्दनमित्यादी ।—शारिवा—चमत्तमूल, जात्यास्तु पत्रम् ॥ २४ ॥

शुकतरुर्वित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—शुकतरुः,—शिरीषः, मत्तं—तगरपादिका ।
माची—देवदारु, पद्मा—त्राङ्गणयष्टिका ॥ २५ ॥

शिरीषेत्यादि ।—शिरीषमूलञ्च शिरीषपूनेति पाठि—पृथक् फलम् । चम वक्षु-

शिरोपोडुम्बरौ जम्बूः सेकालेपनयोहिताः ।

श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाद्योतने हिताः ॥ २७ ॥

दशाङ्गः,—

शिरीषयष्टीनतचन्दनैला-मांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।

लेपो दशाङ्गः सष्टतः प्रदिष्टो विसर्पकण्डूचरशोधहारी ॥ २८ ॥

चतुःसमम्—

शिरीषोशीरनागाङ्ग-हिंसाभिलेपनाद् द्रुतम् ।

विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ २९ ॥

हषाद्यं घृतम्—

हृषखदिरपटोलपत्रनिम्ब-त्वगमृताऽऽमलकीकषायकल्कैः ।

घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति विसर्पगदान् सकुष्ठगुल्मान् ॥ ३० ॥

पञ्चतिलकघृतम्—

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासा-फलत्रिकच्छिन्नरुहाविषकम् ।

तत् पञ्चतिलं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ ३१ ॥

महापत्रकघृतम्—

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पस्य केशरम् ।

द्वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥

वचननिर्देशान् प्रत्येकमप्येते कवडे धीव्या इति वदन्ति । भातीपत्रं धौद्रच सर्वत्र श्रेयम् ॥ २६ ॥

आथीतन—सर्वत्र चक्षुषि द्रवोपधदानम् ॥ २७ ॥

शिरीषेत्यादी—घटी—घटिमधु, बाल—श्रीवेरम् ॥ २८ ॥

शिरीषेत्यादी—नागाङ्ग—नागकेशरसूत्रं, हिंसा—कालाकण्ड. ॥ २९ ॥

हषादाघृते ।—निम्बत्वगमृतामलकीकषादकल्कैरित्यस्य स्थाने हृन्दपूरणाद्ये निम्बत्वगमृताधावीकषादकल्कयुक्तमिति केचित् पठन्ति । अन्ये तु—त्वगमृतामलकीकषादकल्कैः कौति पठन्ति, क्वचिन्नु तामलकीति पाठ, तत्र, व्यवहाराभावान् ॥ ३० ॥

पञ्चतिलघृते—विफलाया कल्क, शिषाणाद्य कषाय इति व्यवहरन्ति हृद-
वेद्या ॥ ३१ ॥

कुष्ठं लाक्षा पत्रकञ्च सिक्थकं तुत्यमेव च ।
 बहुवारः शिरीषश्च कपित्थफलमेव च ॥
 तोयेनालोक्ष्य तत् सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 यांश्च रोगान् निहन्याश्च तान् निबोध महामुने ! ॥
 सर्पकीटाखुदष्टेषु सूतामूत्रकृतेषु च ।
 विविधेषु स्फोटकेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ॥
 नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ।
 अगस्त्यविहितं धन्यं पद्मकन्तु महाघृतम् ॥ ३२ ॥
 रोगस्तु स्रायुकास्थो यः क्रिया तत्र विसर्पवत् ।
 गन्धं सर्पिसूयहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं व्रजम् ॥
 पिवन् स्रायुकमत्युग्रं हन्यवश्यं न संशयः ॥ ३३ ॥

श्रीभास्त्रनमूलदलैः काञ्जिकपिट्टैः सलवणैर्लेपः ।

हन्ति स्रायुकरोगं यद्वा मोचत्वचो लेपः ॥ ३४ ॥

इति वीसर्प विच्छोट चिकित्सा ।

महापद्मकघृते ।—नागपुष्पस्य कीशरमिति—भागकीशरचूर्णमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्रायुकरोगचिकित्सायाश्च, रोगस्तिव्यादि ।—स्रायुकरोगी महारुया नाम्ना पश्चिम-
 देशे प्ल्यातः । अथच रोगी रुग्निनियये नीलः । इन्द्रेण पुनरुक्तः ; यथा,—
 "शाखासु कुपिषी वायुः शोषं कृत्वा विसर्पवत् । भिक्षैव तं चते तत्र सीमा मार्गं
 विशोष्य च ॥ कुर्ष्यान् तन्मुनिभं सूत्रं तत् पिष्टैस्तक्रशुजैः । लिप्त शनेः चतादिति
 च्छेदान् तत् कोपमावहेत् ॥ तत्पाताच्छीघ्रशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत् । रोगः
 स स्रायुकी नाम्ना तन्नुकश्च प्रकीर्षितः ॥" इति । [शाखास्ति—जडादिषु, तदिति—
 सूत्रम्, तक्रशुजैः पिष्टैर्लिप्तं सत् चतादिति निःसरति । छेदादिति—कदाचिदभि-
 यातादिना स्वच्छेदान् । तत्पातादिति—तस्य सूयस्य स्वयमेव पतनात्] । पिवन्नित्यत्र
 पीत इति पाठे—कर्त्तरि क्तः । मोचत्वचो लेप इति ।—मीचं कदलीफलं, कीष्टकं
 वा, तस्य त्वक् ॥ ३३ । ३४ ॥

इति वीसर्प विच्छोट चिकित्सा विवृतिः ।

'अथ मसूरिका-चिकित्सा ।

सर्वासां वमनं पथ्यं पटीलारिष्टवासकैः ।

कषायैश्च वचावत्स-यष्ट्याह्वफलकल्कितैः ॥ १ ॥

सचौद्रं पाययेद् ब्रह्मग्रा रसं वा हैलमोचिकम् ।

वान्तस्य रेचनं देयं शमनञ्चावले नरे ॥ २ ॥

सुषवोपतनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।

रोमान्तौज्वरविस्फोट-मसूरौशान्तये पिबेत् ॥ ३ ॥

उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुध्यन्ति मसूरिकाः ।

निर्विकाराद्याल्पपूयाः पचन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४ ॥

कण्टाकुम्भाडुमूलं कथनविधिकृतं द्विहुमापैकयुक्तम्

पीतं बीजं जयायाः सघृतमुषितवाःपीतमद्भिः सिकत्याः ।

मध्या मूलं शिफा वा मदनकुसुमजा सोपणा वाऽथ पूति-

र्यागा वास्यम्बुनैते प्रथममधगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः ॥ ५ ॥

विस्फोटभेदलात् प्रायश्चाल्यचिकित्सितत्वाच्च मसूरौचिकित्सितमुच्यते,—सर्वासा-
मित्यादि ।—वासकैरित्यत्र कृतैरिति शेषः । तत्र कषायैरित्यनेन, सामानाधिकरस्यं
न विशुध्यते । वक्तव्यं,—इन्द्रधव । फल—मदनफलम् ॥ १ ॥

सचौद्रमित्यादि ।—रसमिति—स्वरसम्, एतच्च वामक विरेचकश्च ॥ २ ॥

सुषवी—कारवेन्नकः, एतद्रसोऽप्युभयभागश्च ॥ ३ ॥

उभाभ्यामिति—दमनविरेचनाभ्याम् ॥ ४ ॥

मुष्टिद्वीगमाह ।—कण्टाकुम्भाडुमूलमित्यादि ।—कण्टाकुम्भाडुमूलता—सनाम-
ख्याता । द्विहुमापैकयुक्तं पीतमिति—पूर्वेष्वेव सम्बध्यते । बीजं जयायाः सघृत-
मुषितवाः पीतमिति ।—द्विद्वीयो योगः । जया—जयन्ती, अस्याश्च बीजमुषदंशार्दका-
धिकपङ्कजस्य सघृतं पर्युषितजलेन पीतमित्याहुः । ये तु "सुषितवा पीतम्"
इति पदं जयाबीजमित्यनेन सघृतं न बीजयन्ति, सन्त्यते—पीतमिति मनुंसकलिङ्गनिर्देशी
नीपपयते इति ; सामान्यविशेषभावेन योगनापि कष्टकल्पनैवेति । अद्भिः सिकत्या
इति—तृतीयो योगः । अद्याप्युषितवाः पीतमिति लिङ्गविपरिचामेन सम्बध्यते ।
अद्भिरिति—मूलम् । सिकटी—सनामख्यातैव । मध्या अपि तथैव च । [मधो—

उद्धृत्य मुष्टिनाऽऽच्छाद्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
 तन्मुष्टियोगमित्याहुर्मुष्टियोगपरायणाः ॥
 उष्ट्रकण्टकमूलं वाप्यनन्तामूलमेव वा ।
 विधिगृहीतं ज्येष्ठाम्बु पीतं हन्ति मसूरिकाम् ।
 तद्वच्छृगालकण्टकमूलञ्च व्युपिताम्भसा ॥ ६ ॥
 मसूरीं मूर्च्छितो हन्ति गन्धकार्द्वस्तु पारदः ।
 निशाचिञ्चाच्छदे शीत-वारिपीते तथैव तु ॥ ७ ॥
 यावत्संख्या मसूर्यङ्गे तावद्भिः श्लेष्मजैर्दलैः ।
 क्षिप्रैरातुरनाम्ना तु गुणी व्येति न वर्धते ॥
 व्युपितं वारि सक्षौद्रं पीतं दाहगुणीहरम् ।
 श्लेष्मत्वक्कृतशीताम्भः सेकं वा कायशोषणे ॥ ८ ॥

गुवाकः, तस्य मूलम् ।] शोषणा—समरिचा । एतच्च पूतिरित्यनेनैव सम्बध्यते ।
 पूतिः,—खट्वासिकाण्डम् ; अन्ये तु—मदनकुसुमजा शिका शोषणा, पूतिनाटाकरञ्चो-
 ऽपि शोषण इति भदन्ति । अत्र मरिचमेकाधिकषड्गण्डकमित्युपदिशन्ति ।
 अन्नगदः,—पापरीगी मसूरीपर्याय एव ॥ ५ ॥

मुष्टिगीगस्ररूपमाह उद्धृतेत्यादि । उष्ट्रकण्टकं स्वनामख्यातम् 'उद्धुर'
 इति केचित् । अनन्तामूलम्—अनन्तमूलं, ज्येष्ठाम्बु—तण्डुलीदकम् । शृगालकण्टक-
 मपि स्वनामख्यातम् ॥ ६ ॥

मूर्च्छित इति ।—कञ्जलीकृतः । शोधितगन्धक कर्षं १, शोधितरस मा ८,
 कञ्जली कर्षं ५ ; अती माषकचतुष्टयं षट्कं वा षण्णं कृत्वा खाद्यमिति व्यवहारः ।
 निशेत्यादौ ।—ऊटः,—पषम् ; ऊदशब्दस्य अपुंसकलिङ्गता ह्यन्तसत्वात्, किंवा
 निशाचिञ्चाच्छदाविति पाठः । शिवचनदर्शनात् पमहयं यात्यमित्यन्वे ॥ ७ ॥

यावदित्यादौ ।—श्लेष्मः,—वह्वारः । मसूरिकां गणयित्वा तावत्कण्टकाया आतुरनाम्ना
 पत्राणि क्षिप्यादित्यर्थः । गुणी—मसूरिकेत्यर्थः । श्लेष्मजित्यादौ ।—शीताम्भः,—
 शीतकषायः । कायशोषणे इति ।—उच्छूननामप्रदेशशोषणनिमित्तमित्याहुः । काय-
 शोधनमिति पाठे—शरीरमस्रहेदनिरासादेमित्यर्थः, किंवा कायशब्दशोषणान्तरामसूरिकै-
 - - - - - ८ ॥

उपान्वयंशनीलि-यवहृपकार्पासकीकसत्रघ्नी- ।

सुरसमयूरकलाघाधूपो रोमान्तिकादिहरः ॥ ८ ॥

तर्पणं वातजायां प्राग् लाजचूर्णैः शर्करैः ।

भोजनं तिक्तयूपैश्च प्रतुदानां रसेन वा ॥ १० ॥

द्विपञ्चमूलं रास्त्रा च दार्क्ष्यशीरं दुरालभा ।

सामृतं धान्यकं सुस्तं जयेद्वातसमुत्थिताम् ॥

गुडूचीमधुकं रास्त्रां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।

चन्दनं काशमर्थ्यफलं बलामूलं विकङ्कतम् ॥

पाककाले मसूर्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

द्राक्षाकाशमर्थ्यखर्जूर-पटोलारिष्टवासकैः ।

लाजामलकदुःस्पर्शैः सितायुक्तैश्च पौत्तिके ॥ १२ ॥

शिरीषोडुम्बराश्लथ-शिलुन्यग्रोधवल्कलैः ।

मलेपः सघृतः शीघ्रं व्रणविस्फोटदाहहा ॥ १३ ॥

दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।

शैम्भिक्यां पित्तजायां वा पाने निःक्वाथ्य दापयेत् ॥ १४ ॥

निम्बादिः,—

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।

वासां दुरालभां धात्रीमुशीरं चन्दनद्वयम् ॥

एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः ।

हन्ति त्रिदोषमसूरीं ज्वरवोसर्पसम्भवाम् ।

उत्थिता प्रविशेद् या तु पुनस्तां घाञ्जतो नयेत् ॥ १५ ॥

उपेयादौ ।—उषा—वषा, वायु—घृत, इष्य—वासकस्य मूल, कार्पासकी-
कस—कार्पासास्थि, सुरसः,—पर्णासः, मयूरकः,—श्यामार्गः ॥ ८ ॥

तर्पणमिति ।—द्रवेषालीङ्गिता, शर्करा । तिक्तयूपैरिति ।—तिक्तद्रव्यकृतयूपैः ।
प्रतुदाः,—पारावतादय ॥ १० ॥

द्विपञ्चमूलमित्यादि ।—दीर्घीऽयं कायेन, एवं गुडूचीत्यादिकस्य ॥ ११ ॥
द्राक्षेत्यादौ ।—सितायुक्तमित्यनन्तरं कषायमिति शेषः ॥ १२—१४ ॥

पटोलकुण्डलीमूस्त-वृषधन्वयवासकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुका-पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥

मसूरीं शमयेदामां पक्वाञ्चैव विशोधयेत् ।

नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ १६ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं पिवेहरिद्रामलकस्कसंयुतम् ।

मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।

पिवेज्जलं सुकथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ १७ ॥

खदिराष्टकम्,—

खदिरत्रिफलारिष्ट-पटोलाशृतवासकैः ।

क्वाथोऽष्टकाख्यो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ।

कुष्ठवीमर्षविस्फोट-कण्डूदीनपि पानतः ॥ १८ ॥

अमृतादिकपायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाम् ।

सौवीरेण तु संपिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।

प्रलेपात् पातयत्याग दाहश्चाग्न्य नियच्छति ॥ १९ ॥

पाददाहं प्रकुरुते पिङ्गका पादसम्भवा ।

तत्र मेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ २० ॥

निम्बादिरपि कायविधया दीयः ॥ १५ ॥

पटोलिवादी ।—कुण्डभी—गुडूची । दवासः,—दुरालभा ॥ १६ ॥

पटोलमूलेत्यादि ।—क्वाथे हरिद्रामलकचूर्णं प्रक्षिप्य अनुस्तीमनाद्ये पिवेत् ।
अरुणतण्डुलीयकं—लोहिततण्डुलीयकम् । धात्रीखदिरैश्च संयुतमिति ।—धात्री-
खदिरावपि पटोलमूलारुणतण्डुलीयकाभ्यां सह कथनीये ॥ १७ ॥

खदिरैत्यादौ ।—अष्टकाप्य इति—खदिराष्टक इति सप्त । अत्र शोधने कर्णवे-
गुग्गुलमपि प्रक्षिपति ॥ १८ ॥

अमृतादिकपायो विमर्षितादृशकृतसस्यैव मसूरीहरतथुतेः ; न तु खरापि-
कारिणोऽथवादिरिति । सौवीरेणेति—काञ्चिकेन ॥ १९ । २० ॥

पाककाले तु सर्वास्ता विशोषयति मारुतः ।
 तस्मात् संवृंहणं कार्यं न तु पथ्यं विशोषणम् ॥ २१ ॥
 गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
 पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ।
 तेन पाकं ब्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ २२ ॥
 लिहेद्वा बादरं चूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।
 अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः ॥ २३ ॥
 शूलाधानपरीतस्य कम्पमानस्य धायुना ।
 धन्वमांसरसाः शस्ता ईषत्संभवसंयुताः ॥ २४ ॥
 दाडिमास्त्ररसैर्युक्ता यूषाः स्युरुची हिताः ।
 पिवेदभस्त्रप्रशीतं भावितं खदिरासनैः ॥ २५ ॥
 शौचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रीबहुवारजम् ।
 जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दावीपूगफलं शमीम् ॥
 धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
 मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूपाथं प्रशस्यते ।
 अक्षीः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ॥ २६ ॥

पाककाले वायुप्रशमनार्थं ढङ्गाकारमाह, पाकेत्यादि ।—विशोषणेन पाकीन्-
 मुखस्य दोषस्यान् प्रवेशाद्गुणाधिक्यं स्यादिति भावः ॥ २१ ॥

गुडूचीत्यादी ।—मोरटम्—इक्षुमूलम्, एषां काथ । गुडश्च प्रक्षेप्य ॥२२॥२३॥

धन्वमांसरसा इति ।—जाड्वलपत्रिमांसरसाः ॥ २४ ॥

पिवेदभस्त्रप्रशीतमिति ।—अर्शयन् प्रशीतञ्च, एव वक्ष्यमाणधीमैःपि । भावितं
 खदिरासनैरिति ।—खदिरासनैः साधितं काथमित्यर्थः । असन्, —पीतशाल, अश्वत्थ
 एव इत्यर्थे ॥ २५ ॥

गायत्री—खदिरः । गवेधुमधुकास्तुनेति ।—गवेधुकः,—गुलुञ्च । अश्वधीः कर्लं
 कर्पटे बद्धा प्रपीड्यादिसेकः कार्यः ॥ २६ ॥

मधुकं विफला मूर्वा दावींत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
 उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाद्योतने हिताः ।
 नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न द्रवन्ति च ॥ २७ ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवचूर्णयेत् ।
 भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
 क्रिमिपातभयाच्चापि धूपयेत् सरलादिना ।
 वेदनादाहशान्थ्यर्थं सुतानाञ्च विशुद्धये ॥ २८ ॥
 सगुग्गुलुं वराक्षाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ।
 कृष्णाभयारजो लिष्ट्यान्मधुना कण्ठशुद्धये ॥ २९ ॥
 अथाष्टाङ्गावलेहो वा कवड्धार्द्रकादिभिः ।
 पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३० ॥
 कुर्याद्द्रवणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ।
 विपन्नैः सिद्धमन्त्रैश्च प्रसृज्यात् तु पुनः पुनः ।
 तथा शोणितसंस्त्रष्टाः काथिच्छोणितमोक्षणैः ॥ ३१ ॥
 निशाहयोशीरगिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रत्रियनागकेशरैः ।
 सखेटविस्फोटविमर्षकुष्ठ-दौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥
 विस्वप्रतिमुक्तकाशोक-प्लक्षवेतसपल्लवैः ।
 निशि पर्युषितः काथो मसूरीभयनाशनः ॥ ३२ ॥

मधुकमित्यादौ ।—“हिताः” इति बहुवचननिर्देशात् व्यस्ये. समसैर्मधुकादिभिः
 प्रलेपः । चङ्गयतैश्च तैराश्रीतनमित्याहुः । आश्रीतनं—परिपेकः ॥ २७ ॥

पञ्चवल्कलेत्यादौ ।—क्लेदिनी—क्लेदयुक्ता मसूरीम् । भस्मनेति ।—युक्तमीमय-
 भस्मना । गोमयरेणुनेति ।—गोमयचूर्णेन वल्कलादिति । सरलादिभिरिति ।—
 सरलागुग्गुलुसुप्रभृतिभिः ॥ २८ ॥

सगुग्गुलुमित्यादि ।—सगुग्गुलुमित्युभयदापि सम्बध्यते ॥ २९ ॥

अथाष्टाङ्गावलेहार्द्रकादिकवङ्गी अवराधिकारीकौ । पञ्चतिक्तकण्ठ—कुठो-
 कम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

निशाहमित्यादौ ।—भद्रद्रियं—त्रैतचन्दनम् । विश्वीत्यादि ।—विश्वी—द्रुमरीति

मसूरीस्फोटयोरन्ते कूर्परे मणिवन्धके ।

सुखांशफलके शोथो जायते यः सुदारुणः ॥ ३३ ॥

व्रणशोथहरैर्योगैर्वातघ्नैश्च जलौकसा ।

हर्त्तव्यस्तैलभृष्टस्य हृदिकस्य विलेपनैः ॥ ३४ ॥

चैवासितभूतदिने रक्तपताकान्विता स्रुहो भवने ।

धवलितकलसन्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ३५ ॥

इति मसूरी चिकित्सा ।

अथ क्षुद्ररोग-चिकित्सा ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षार-कल्कैद्यालेपयेन्मृद्दुः ॥ १ ॥

नवीनकण्टकार्यास्तु कण्टकैर्वेधमावृतः ।

किमाश्रय्यं विपच्याशु प्रशाम्यत्यजगल्लिका ॥ २ ॥

श्रीकण्ठः । अतिमुक्तकः,—माधवीलता । योनोऽथमनागतमसूरीनिवारणार्थं चैवे
मासि पेयः ॥ ३२—३४ ॥

चैवासितभूतदिने इति ।—चैवकण्ठचतुर्दंश्यान् ॥ ३५ ॥

इति मसूरी चिकित्सा विवृतिः ।

विसर्पादौनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्-
सितानां रोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगचिकित्सितमुच्यते । ननु यदि क्षुद्रलमेवा
हेतुलक्षणचिकित्सितास्तत्वेन तर्हि अप्रिरीहिषीवन्धिकादीनां विदोषजत्वेन
हेत्वादिवाङ्मयान् तन् कथं क्षुद्रत्वम् ? नैवं, वाङ्मयेन तच्छब्दात् छत्रिषी तच्छ-
लोतिवत्, किंवा अतान्तरभेदविरहत्वं क्षुद्रत्वम् ; येनात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां
न दोषदृष्यादिहतभूरिसङ्गामेदेन व्रणजादिविद्वेशः ; किन्तु प्रत्येकं लीकसण्णया-
मिधानं तेषाम् । अजगल्लिका—शोचलोति लीके । आश्रापिति—अपकात्, आश्रापेऽपि
अपकामित्युक्तम् । शुकौत्वादि ।—शुक्तिः,—मुक्तोत्पत्तिभाष्यम् ; सौराष्ट्रिका—सौराष्ट्र-

कठिनां चारयोगैश्च द्वावयेदजगल्लिकाम् ।
 श्लेष्मविद्रुधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥
 विवृतामिन्द्रहृद्वाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 हरिवेलिं गन्धमालां जयेत् पित्तविसर्पवत् ॥
 मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद्ब्रणान् ।
 रक्तावसेकैर्बहुभिः खेदनैरपतर्पणैः ॥
 जयेद्विदारिकां लेपैः शिशुदेवद्रुमोद्भवैः ।
 पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक् ॥
 अन्वालजीं कच्छपिकां तथा पाषाणगर्दभम् ।
 साधयेत् कठिनानन्यान् शीथान् दीपसमुद्भवान् ॥
 सुरदारुशिलाकुष्ठैः खेदायित्वा प्रलेपयेत् ।
 कफमारुतशीथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥ ३ ॥
 शस्त्रेणोक्तृत्य वल्मीकं चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
 मनःशिलालभल्लात-सूक्ष्मैलाऽगुरुचन्दनैः ॥
 जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ।
 वल्मीकं नाशयेत् तद्धि बहुच्छिद्रं बहुस्रवम् ॥

गत् ; सुशुते तु—सीराष्ट्रीस्थाने शुद्धिका पठ्यते, शुद्धिका—सर्जिचारः । चारः,—
 यवचार इति ॥ १ । १ ॥

चारयोगैरिति—घृष्टापाहत्यादियोगैः । मधुरौषधं—काकील्यादिगणः । ब्रणा-
 निति ।—विवृतादीनेषु गन्धमालानान् पार्केन ब्रणभाषमाणान् मधुरौषधसिद्धेन
 सर्पिषा शमयेदित्यर्थः । सुशुतेऽप्युक्तं—“विवृतामिन्द्रहृदां गर्दभिकां जालगर्दभ-
 मित्तिवेलिकां गन्धमालां विस्कोटकश्च पित्तविसर्पविधानेनोपाचरेत् । पक्षाघ-
 मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा” इति । रक्तावसेकैरित्यादिना विदारिकाधिकिया ।
 चनेन विधानेनेति ।—विदारिकीज्जेन । चर्यान् शीथानिति—पाषाणगर्दभादीन् ।
 दीपसमुद्भवानिति ।—धीन्यतया कफवातजान् साधयेत् । पाषाणगर्दभः,—“ग्राचडा-
 कृषा” इति श्यातः ॥ ३ ॥

मनःशिलिषादौ ।—चाक्ष—हरिताक्षम् । निम्बतैलमिति—निम्बबीजभवतैलम् ।

पाददारीषु च शिरां व्यधयेत् तलशोधनीम् ।
 स्रहस्त्रेदीपपत्रौ तु पादौ चालेपयेन्मुहुः ॥
 मधुच्छिष्टवसामञ्ज-घृतचारैर्विमिश्रितैः ।
 सर्जाख्यसिन्धुद्वयोद्यूर्णं मधुघृताद्भुतम् ॥
 निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ४ ॥

उपोदिकाचार तैलम्—

उपोदिकासर्पपनिम्बमोच-
 ककारुकैर्वारुकभस्मतोये ।

तैलं विषकं लवणशयुक्तम्

तत् पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ५ ॥

अलसेऽन्वैधिरं सित्तौ चरषौ परिलेपयेत् ।

पटोलारिष्टकाशीश-त्रिफलाभिर्मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥

करञ्जवोजं रजनीं काशीशं मधुकं मधु ।

रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ ७ ॥

बहुस्रवमिति—बहुस्रावम् । सुशुते आलस्थाने पिप्यन्तीधीमादप्ययं योग पठित ।
 तैलशोधनीमिति—पादतलशोधनीम् । स्रहस्त्रेदीपपत्राविकल्पनकार कृतेति शेषः ।
 अन्ये तु—शिराव्यघातौभूतघेहस्त्रेदी कृत्वा शिरां व्यधयेदिति शीघ्रम् । एवमन-
 रेष शिराव्यधस्याप्रभे । स्रहस्त्रेदीपपत्रावित्यादिना तु पदान् कर्मोपदेशः दीप-
 शेषस्यार्थे रक्ताक्तद्विजनितात्तत्तथायं वेति । आसिपयैश्चक्षुश्छिष्टादिभिरित्यन्वय ।
 अथ चौरविमिश्रितैरित्यपपाठः, सुशुते घृतचारैरिति पाठान् । सर्जोत्यादि ।—
 सर्जं,—मूलकं । कटुतैलाक्तमिति ।—कटुतैलयुक्तं यथा शान् तया पादप्रमार्जन-
 मित्यर्थः । किंवा चूर्णविशेषणम् ॥ ४ ॥

उपोदिकेत्यादि ।—उपोदिकानाम् पाद्यम् । मोषक,—अदनीकोष्ठकः ।
 ककारुः,—कुशाण्डभेदः, एवांरुः,—ककटो, अलशोनीडी । एवां चारीदके अतुमुंश्च
 सैश्वरककृतेन तैलं परुष्यम् । लेपादिति—अतिघनत्वान्न तैलम् ॥ ५ ॥

अलसः,—‘पाथीषाना’ इति श्यातः ।—अघोरिति—काशिकेः । अरिष्टः,—
 निम्ब ॥ ६ । ७ ॥

लाक्षाऽभयारसालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम् ।
 जातीपत्रञ्च सम्यक् दद्यादलसके भिषक् ॥ ८ ॥
 वृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।
 शिलारोचनकाशीश-चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥
 दहेत् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ १० ॥
 चिप्यसुष्णाम्बुना खिन्नमुक्त्वाभ्यज्य तं व्रणम् ।
 दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बद्धा व्रणवदाचरेत् ॥
 खरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसेऽभयाम् ।
 घृष्टा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ११ ॥
 चिप्ये सटङ्गणास्फोता-मूललेपो नखप्रदः ।
 निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम् ॥ १२ ॥
 निम्बोदककृतं सपिः सचीद्रं पानमिथ्यते ।
 पद्मनालकृतः चारः पद्मिनीं हन्ति लेपतः ॥ १३ ॥

लालेत्यादी ।—रस,—गन्धरसः ॥ ८ ॥

वृहतीत्यादि ।—वृहती—कण्टकारी, तस्याः खरसः, तैलञ्च सार्धं, सुशुतसंवा-
दात् । प्रतिसारयेदिति—घर्षयेत् ॥ ९ ॥

दहेदित्यादि ।—कदरं शस्त्रेणोद्धृत्य तप्ततैलेन दहनेन वा दहेदित्यर्थः । दहने-
नेत्येव मदनेनेति पाठे—मदनः,—सिक्थकः, तेनापि तप्तेन दाहः ॥ १० ॥

चिप्यमिति ।—चिप्यमिह कुनखमभिप्रेतं न त्वद्गुणीधेयनम्, चक्ररूपचिकि-
त्साशास्त्रवानहंत्वादिति केचित् । चष्णाम्बुना स्वेदनमिह मार्दवजननार्थम् ; सद्बुद्धे
सत्येव कुनखोत्कर्षनं कर्तुं शक्यमिति । बद्धेति ।—व्रणीकृतवन्धनविधिना । व्रणवदा-
चरेदिति ।—व्रणहितैराहाराचारादिभिरित्यर्थः । कृष्णायसे पात्रे—कान्तलौह-
पात्रे ॥ ११ ॥

चिप्य इत्यादी ।—भास्कोता—हाफरमाती । खीगोऽयं व्यक्तसमस्ततया व्यव-
क्रियते इह । निम्बोदकेन—निम्बकाष्ठेन मदनफलादियुक्तेनेत्याहुः ॥ १२ । १३ ॥

निम्बारग्वेधकल्केर्वा मुद्गरवर्तनं हितम् ।

नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ॥

जालगर्दभरोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम् ॥ १४ ॥

● अहिपूतनके धात्राः पूर्वं स्तन्यं विशोधयेत् ।

त्रिफलाखदिरकायैर्व्रणानां धावनं सदा ॥ १५ ॥

करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ १६ ॥

गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत् ।

प्रविष्टे स्नेदयेच्चापि बह्वं गोष्फण्या दृढम् ॥ १७ ॥

कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निघित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८ ॥

वृक्षास्नानलचाङ्गेरौ-विल्वपाठायवाप्रजम् ।

तत्रेण शीलयेत् पायु-भ्रंशात्तोऽनलदीपनम् ॥ १९ ॥

गुदञ्च गव्यवसया म्रच्छयेदविशङ्कितः ।

दुष्पुवेशो विशल्याशु गुदभ्रंशो न संशयः ॥ २० ॥

निम्बेत्यादि ।—“निम्बारग्वेधयोः कायो हितं सत्त्वादने भवेत्” इति यत् सुश्रुते-
नीलां तथापि काचशब्दस्य कल्क एवार्थः । नीली—नीलवुजा ॥ १४ ॥

स्तन्यं विशोधयेदिति ।—पित्तश्रेणहरैः,—साम्यशोधनद्रव्यैरित्यर्थः । उक्तं हि—
“तत्र धात्राः पयः शोध्य पित्तश्रेणहरौपधैः” इति ॥ १५ ॥

करञ्जेत्यादौ ।—तिक्तशरकोकसिलकगणः । अन्ये तु—पटोलपत्रमाह ॥ १६ ॥

गुदभ्रं इत्यादौ ।—स्नेहेरिति बहुवचनान् अतुभिरेव स्नेहेरित्यर्थः, किंवा “गुदञ्च
गव्यवसया म्रच्छयेत्” इति वक्ष्यमाणयोगदर्शनादपि स्नेहशब्देन गव्यवसैव याद्याः ;
गोष्फण्या—बन्धविशेषः, स हि सुश्रुते प्रपालेपनबन्धविधौ व्यक्तः । उक्तं हि—“बन्धो-
गमनाथे सस्तिदेण चर्मणास्य कौपीनवन्धः कार्यः” इति ॥ १७ । १८ ॥

इष्टाभ्रं—सुष्टाईकम् । अनलः,—चित्तकः । एषां कल्कं तत्रेण पिबेत् ॥ १९ । २० ॥

मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक् प्रलेपनम् ।
स्त्रिभ्रमूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेद् गुदम् ॥ २१ ॥

चाङ्गेरी-घृतम्—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्न-नागरचारसंयुतम् ।
घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥
शुण्ठीचारावत्र कल्की शिष्टन्तु द्रवमिष्यते ॥ २२ ॥

मूषिकायं तैलम्—

क्षीरे महत् पद्ममूलं मूषिकामन्त्रवर्जिताम् ।
पक्षा तस्मिन् पचेत् तैलं वातघ्नीपधसाधितम् ॥
गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥ २३ ॥
स्वेदोपनाहौ परिवर्त्तिकायाम्
कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पद्यात् ।

सिद्धमूषिकमांसं इति ।—अत्र कासिकेन सिद्धं घृतेन भृष्टमित्याहुः ॥ २१ ॥

चाङ्गेरीघृते ।—चाङ्गेर्याः स्वरसः, कोलस्य—पञ्चरदरस्य कायः, अथ दधि—
दध्यम् । एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुणम् । किंवा चाङ्गेरीस्वरसः खेदसमः,
“स्वसे क्षीरवृद्धिः” इति वचनात् ; दधिकोलेरसौ तु मिलित्वा त्रिगुणौ । पुर्वेष्वेव
व्यवहारः । नागरचारी—कल्की ॥ २२ ॥

क्षीर इत्यादौ ।—मूषिकागुडकमेकं यावत्, पद्ममूलस्य मिलित्वा प्रथम एकः,
क्षीरस्यापि प्रथम एकः, तीव्रस्य प्रथमद्वयम् । एवं निःकाय्य श्रेयः क्षीरप्रथमः स्थायः ;
अनेन तैलकुडवः साध्य इति कथितम् । अन्ये तु—“द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तीव्रं
चातुर्गुणम् । क्षीरावशेषः” इत्यादिपरिभाषया क्षीरं साधयित्वा तेन चातुर्गुणेन तैलकुडवः
साध्य इत्याहुः । चक्रवार्त्त, अन्त्रवर्जितामिति ।—उद्वेगधीयतीपदभ्रंशाद्यम् ; तेन
मूषिकमांसस्य पलाशटी, क्षीरस्य पद्ममूलस्यापि प्रथमः, तीव्रस्य प्रथमद्वयम्, श्रेयः
क्षीरप्रथमः, तेन तैलकुडवः साध्यः, एवमन्यथापि । पक्षेन क्षीरस्य र्हेहसाधने
पक्षेव व्यवह्येति । व्यवहारः प्रायः प्रदसभ्याश्यादेव । वातघ्नीपध—भट्टदावादिदस्यः ;
य च कल्कः ॥ २३ ॥

प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे

भ्रामैः सुखीणैरुपनाहयेच्च ॥

स्नेहस्त्रेदैस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ।

निरुद्धप्रकशे नाडीं द्विमुखीं कनकादिजाम् ॥

चिद्याज्याक्तां पुस्तकादि-स्नेहेन परिपेचयेत् ।

तैलेन वा वचादारु-कल्कैः सिद्धेन च चरहात् ॥

पुनः स्थूलतरा नाडी देया स्त्रीतोविशुद्धये ।

शस्त्रेण सेवनीं त्यक्त्वा भिच्चा व्रणवदाचरेत् ।

स्निग्धञ्च भोजनं रुद्ध-गुदेऽप्येष क्रियाक्रमः ॥ २४ ॥

चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।

उद्धृत्य शस्त्रेण दहेत् चाराग्निभ्यामशेषतः ॥ २५ ॥

रुवुनालात्तचूर्णेन घर्षो मशकनाशनः ।

निर्मोकभस्मघर्षाद्वा मशः शान्तिं व्रजेत् सदा ॥ २६ ॥

स्त्रेदित्यादी ।—परिवर्तिकाया सर्पिणा अथवा चनकर वातघ्नैर्मांसादिभिः खेदं कृत्वा शालादिना च उपनाहं कृत्वा च परिवर्तितं चर्म यथोक्तस्त्रेदादिना रुद्धभूतं प्रवेशयेत् सम्पगानयेदित्यर्थः । प्रविष्टे च सुखीणैर्भ्रामैरुपनाहयेत् । सुश्रुतेऽप्येवमीवीकम् । तथैवैनामिति ।—अनेनावपाटिकायामप्युपनाहं चर्मनयनश्चातिदिशति । निरुद्धेत्यादी ।—कनकादीत्यादिना चतुश्चक्रप्रभतीनां यदप्यम् । पुस्तकी—‘शुक्ल’ इति ख्याती जलजनुः । आदिग्रन्थान् वराह्यादयः । मृदादिव्यव बोधा बोध्या, तेन यद्वात् यद्वात प्रागुक्तनाशपेचया पुनः पुनः स्थूलतरा भाडी देया । स्त्रीतोविशुद्धये इति ।—अत्र स्त्रीतोविशुद्धये इति पाठः । यदाह सुश्रुतः,—“एवमस्य स्त्रीतोहारं वईयेत्” इति । व्रणवदिति—सखीव्रणवत् । स्निग्धञ्च भोजनमिति ।—आचरेदित्यनेन सम्बध्यते । सुश्रुतेऽपि—“निरुद्धप्रकशे स्निग्धघ्राहारमुपसेवते” इत्युक्तम् । एष क्रम इति ।—निरुद्धप्रकशोक्तविधिः ॥ २४ ॥

जतुमणिः,—जहदः ।—चाराग्निभ्यामिति ।—अनवगाटे चारेण ; अवगाटे त्वग्निना ॥ २५ ॥

रुद्धः,—परणः, तस्य मालिन आसं रुद्धीतं यच्चूर्णमिति रुद्धचूर्णे, तेन घर्षो घर्षण-मित्यर्थः । निर्मोक इति ।—रुद्धचूर्णनिर्मोकः ॥ २६ ॥

युवानपिङ्कान्यच्छ-नीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।
 शिराव्यधेः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥
 लोभधान्यवचालेपस्तारुष्यपिङ्कापहः ।
 तद्वहोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ २७ ॥
 सिद्धार्थकवचालोभ-सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
 वमनश्च निहन्त्याशु पिङ्कां यौवनोद्भवाम् ॥ २८ ॥
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
 लेपः सनवनौता वा खेताश्वखुरजा मसी ॥ २९ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-कुष्ठलोभप्रियङ्गवः ।
 वटाङ्कुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
 व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरैश्च शशस्य च ।
 केवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्टकान् ।
 आलिसं व्रह्ममेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥ ३० ॥
 मसूरैः सर्पिणा पिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोऽन्वितैः ।
 सप्तरात्राद्भवेद्वक्तं पुण्डरीकदलोपमम् ॥ ३१ ॥
 मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला भोगक्षतो रसः ।
 मुखकान्तिकरो लेपः पिङ्कातिलकालजित् ॥

युवामाननपिङ्का—युवानपिङ्का, “वर्षागमः” इत्यादिनिश्चयविधिना वर्ष-
 क्षीपः । धान्—धनियकम् ॥ २७ । २८ ॥

व्यङ्गेश्विद्यादि ।—वाग्भटस्य ।—समाक्षिकेति—अर्जुनत्वक् चापि सम्बध्यते ।
 अर्जुनत्वक् इत्यसम्बन्धादेव स्वयमुष्णं दाह्या । खेता—खेतापराजिता, अश्वखुरः,—
 अश्वस्य घोटकस्य खुरः, तपीर्मसी भण्य ; अन्ये तु—धवलघोटकखुरमसीत्याहुः ॥ २९ ॥
 रक्तचन्दनेत्यादी ।—वडुवचनात् व्यस्तसमक्षमिति वदन्ति । वटाङ्कुराः,—वटस्य
 अभिनवपत्रमुकुलाः । तीक्ष्णानिति—अभिनवान् ॥ ३० ॥

मसूरैरित्यादी ।—सर्पिणेति विमेषणे ज्ञेया । पिष्टैरित्यादि पयमेव पिष्टै-
 रित्यर्थः । पिष्टैरित्यत्र भष्टैरित्यपि केचित् पठन्ति । वाग्भटेऽभ्युक्तं—“धीरपिष्टा
 घृतघोदयुक्ता वा भष्टनिस्तुषाः । मसूराः” इति ॥ ३१ ॥

नवनीतगुडचौद्र-कोलमज्जप्रलेपनम् ।

व्यङ्गजिह्वरुणत्वग्वा च्छागीक्षीरप्रपेयिता ॥

जातीफलकस्कलेपो नीलीथङ्गादिनाशनः ।

सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गो वक्त्रप्रसादनः ॥ ३२ ॥

कालीयकोत्पलामयदधिसरबदरास्थिमध्यफलनीमिः ।

लिप्तं भवति च वदनं शशिप्रभं सतरात्रेण ॥ ३३ ॥

तुपरहितमसृणयवचूर्णसयष्टीमधुकलोध्रलेपेन ।

भवति मुखं परिनिर्जितचामीकरचारुसौभाग्यम् ॥

रक्षोघ्नशर्वरीहृद्यमञ्जिष्ठागौरिकान्यवस्तपयः- ।

सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यद्विधुविम्बवद् विभाति ॥ ३४ ॥

परिणतदधिगरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।

मुखकमलकान्तिकारी भुक्कुटीतिलकालकान् जयति ॥ ३५ ॥

हरिद्राद्यं तैलम् -

हरिद्राहृद्ययथाह्व-कालीयककुचन्दनैः ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-पद्मपद्मककुडुमैः ॥

कपित्थतिन्दुकप्लव-वटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।

लेपयेत् कल्कितैरेभिस्तैलं वाभ्यञ्जनं चरेत् ॥

पिप्पवं नीलिकाव्यङ्गांस्तिलकान् मुखद्रूपिकान् ।

नित्यसेवी जयेत् क्षिप्रं मुखं कुर्यान्ननोरमम् ॥ ३६ ॥

मातुलुङ्गस्य गटा—मूलम्, शिला—मन.शिला, कोलमज्जा—बदरमज्जा ।
वरुणत्वग् वेति—रितीयो घीमः ॥ ३२ ॥

कालीयकस्यादौ।—सत्यस्य नीलीयलम्, आमय',—कुष्ठं, बदरास्थिमध्यं—बद-
रास्थिमज्जा, फलिनी—प्रियङ्गुः ॥ ३३ ॥

रक्षोघ्नः,—श्वेतसर्पपः, भाञ्जं—घृतम् । वस्तपयःसिद्धेनेति—समासपद, रक्षी-
ष्ठादिसिद्धेन लेपेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिणतेत्यादि ।—परिणतदधिप्रभतिभिल्लेपः । भुक्कुटी—खलाटे मलीकपा ॥ ३५ ॥
हरिद्रादौ ।—कुचन्दनं—चन्दनमिदः ; पद्म—पद्मपुष्पम् । पचशब्दः कपित्थादिभिः

कनक-तैलम्—

मधुकस्य कपायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।
 कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा-चन्दनोत्पलकेशरैः ॥
 कनकं नाम तत् तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।
 अभीरुनीलिकाव्यङ्ग-शोधनं परमर्चितम् ॥ ३७ ॥

मञ्जिष्ठा तैलम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम् ।
 कर्पप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥
 आजं पयस्ताद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 नीलिकापिडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
 मुखं प्रसवोपचितं बलीपलितवजितम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम् ॥ ३८ ॥

(१) कुडुमाय तैलम्—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
 कालीयकमुशीरञ्च पद्मकं नीलमुत्पलम् ॥
 न्यग्रोधपादाः प्लक्षस्य शङ्गाः पद्मस्य केशरम् ।
 द्विपञ्चमूलसहितैः कपायैः पलिकैः पृथक् ॥
 जलाढकं विपक्वव्यं पादशेषमथोद्धरेत् ।
 मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा पत्तङ्गं मधुयष्टिका ॥

प्रत्येकं सप्तधृते । लेपपचे—पदसैव पेपचम् । तैलपाकपचे—हरिद्रादीनां कल्कः ;
 धीरन्तु चतुर्गुणम् । पिश्रवमिति जटुलम् ॥ ३६ ॥

मधुकस्येवादी ।—केशर—तागकेशरम् । अभीरु—जटुलम् ॥ ३७ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादी ।—मातुलुङ्गस्य मूलम् । मधुकं सयष्टिकम् इति पदशेषपादानाम्
 जलशय्यलजभेदीन यष्टिमधुहयमिद्व यष्टमिति श्रेयम् ॥ ३८ ॥

कुडुममित्यादी ।—न्यग्रोधस्य वटभ्य पादाः शङ्गाः ; प्लक्षः,—पाकडो । कपायै-
 रिति ।—कपायषाधनैः कुडुमरक्तचन्दनादिभिः, पञ्चवल्कलैरित्यर्थे । पत्तङ्ग—रक्त-

कर्मप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् ।
 अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
 सम्यक् पक्तं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम् ।
 नीलिकापिडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम् ।
 कुडुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ३८ ॥

(१) कुडुमाद्य तैलम्—

कुडुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
 कर्मप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् ।
 अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
 सम्यक् पक्तं परं ह्येतन्मुखकान्तिप्रसादनम् ।
 नीलिकापिडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम् ।
 कुडुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ४० ॥

(२) कुडुमाद्य तैलम्—

कुडुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।
 कालीयकं पद्मकक्ष मातुलुङ्गं सकेशरम् ॥
 कुसुम्भं मधुयष्टीकं फलिनी मदयन्तिकां ।
 निशि द्वे रोचनापद्ममुत्पलञ्च मनःशिला ॥
 काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरक्षसमैर्भिषक् ।
 लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥

चन्दनम् । विषमूलसहितैरिति—अथ पद्मकिञ्चकसहितैरिति केचित् पठन्ति ;
 बाभटेऽपि दशमूल विना योगोऽयं दृश्यते, एव चन्द्राटेऽपि, तैनापि योगान्तर-
 लम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयकुडुमाद्य तैलमाह, कुडुममित्यादि ।—अष्टम् ॥ ४० ॥

तृतीयकुडुमाद्यतैले ।—किञ्चक, —पलाश, तथा पुष्य पाञ्चम् । मातुलुङ्ग

कुङ्कुमाद्यमिदं तैलञ्चाभ्यङ्गात् काञ्चनोपमम् ।
 करोति वदनं सम्यक् पुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥
 सौभाग्यलक्ष्मीजननं वशीकरणसुत्तमम् ॥ ४१ ॥

वर्णकं घृतम्—

मधुकं चन्दनं कङ्कुः सर्पपं पद्मकं तथा ।
 कालियकं हरिद्रा च लोभ्रभेभिय कल्कितैः ।
 विपचेद्दि घृतं वैद्यस्तत्पक्वं वस्त्रगालितम् ।
 पादाग्रं कुङ्कुमं सिक्त्यं चिन्ता मन्दानले पचेत् ॥
 तत् सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत् ततः ।
 तदेतद्वर्णकं नाम घृतं वर्णप्रसादनम् ॥
 अनेनाभ्यासलितं हि बलीपलितनाशनम् ।
 निष्कलङ्केन्दुविम्बामं स्याद्विलासवतीसुखम् ॥ ४२ ॥

अरुपिकायां रुधिरैऽवसिते
 शिराव्यधेनाय जलीकसा वा ।
 निम्बास्त्रुसित्ते शिरसि प्रलेपो
 देयोऽश्ववर्चैरससैन्धवाभ्याम् ॥ ४३ ॥

सकेभरमिति ।—भागुलुद्रश्च मूलं केभरचेत्याहुः । मदन्यनी—मङ्गिकाभेदः ।
 काकोल्यादिः,—सौद्रुतमणः, अष्टवर्ग इत्यन्ते । लाचारसपयसी मिलित्वा तैलाद्यनु-
 र्गुणे ॥ ४१ ॥

मधुकमित्यादौ ।—कङ्कुः,—कायोनीसंशक्तं वण्यघातम् । वस्त्रगालितमिति ।—
 किञ्चिज्जलसम्बन्धे सम्यक् वस्त्रेण गालनीयं, ततो मिलित्वा घृतात् पादाग्रं कुङ्कुमं
 सिक्त्यकस्य कर्त्तव्यं प्रक्षिप्य मरुप्रिणा पुनरप्यवधानेन जलस्ययपर्यन्तं परुष्यं,—यथा
 सिक्त्यकदाहो न स्यात् ; सिद्धे च तदघृतपात्रं शीतलजले निक्षिप्य शीतोभूते
 चाकर्षयेत्, तथा सति सिक्त्यकस्य दाहो न स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

अरुपिकायामित्यादौ ।—निम्बास्त्रु—अहंमती निम्बलायः ॥ ४३ ॥

पुराणमपि पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य वा ।
मूत्रपिष्टं प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंपिकाम् ॥
अरुंपिष्टं भृष्टकुष्ठ चूर्णं तैलेन संयुतम् ॥ ४४ ॥

हिरिद्राद्य तैलम्—

हिरिद्राहयभूनिम्ब-त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।
एतत् तैलमरुंपीषां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ४५ ॥
दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां खिन्नां ललाटजाम् ।
अवपोडशिरोवस्तीनभ्यङ्गांयावचारयेत् ॥
कोट्टवाणां दृणचार-पानीयं परिधावने ।
काव्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥
पियालबीजमधुक-कुष्ठमित्यैः ससैन्धवैः ।

कञ्चिकस्यास्त्रिसप्ताहं माया दारुणकापहाः ॥ ४६ ॥

सह नीलोत्पलकेशर-यष्टीमधुकतिलैः सदृशमलकम् ।
चिरजातमपि च शीघ्रं दारुणरोगं शमं नयति ॥ ४७ ॥

त्रिफलाय तैलम्—

त्रिफलाया रजो मांसी-मार्कवोत्पलशारिवैः ।
ससैन्धवैः पचेत् तैलमभ्यङ्गादुक्थिकां जयेत् ॥ ४८ ॥

पुराणमित्यादि ।—योगद्वयम्, अत एव वाच्यम् । पिण्याकः,—तिलखली, एक-
धीमताऽप्यायुर्वेदसारसंवादात् । भृष्टकुष्ठचूर्णमिति ।—कपाले कुष्ठ भङ्गा दग्धा भूषे
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४४ । ४५ ॥

दारुण इति—उक्थिकायाम् । अवपोड,—नक्षत्रमिदः । शिरोवस्त्रिय हिरिद्राद्य-
तैलेन दीय इत्याहुः । पियालबीजमधुककुष्ठमित्यैरिति ।—पियालबीजमधुककुष्ठानि
च तानि मिश्राणि चेति विद्वद् ज्ञाना समाधेयम् ; मिश्रैरित्यत्र स्थाने माषैरित्यपि
पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

सदृश्यादौ ।—नीलोत्पलस्य केशरं—किञ्चलकः । सदृशमिति—तुल्यम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाया इत्यादौ ।—मार्कव, —महाराजः ; उत्पलशारिवा—चननामूलम् ;
चान्दसत्वाद्भुसः ; अन्ये तु—उत्पल—नीलोत्पलं, शारिवा च इत्याहुः ॥ ४८ ॥

चित्रकायं तैलम्—

चित्रकं दन्तिमूलञ्च कीषातकीसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत् तैलं केशदष्टुविनाशनम् ॥ ४९ ॥

गुग्गायं तैलम्—

गुग्गाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन तु ।

कण्डूदारुणहृत् कुष्ठ-कपालव्याधिनाशनम् ॥ ५० ॥

भृङ्गराजतैलम्—

भृङ्गरजस्त्रिफलीतूपलशारि-लौहपुरीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पच दारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकायं तैलम्—

प्रपौण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।

कार्पिकैस्तैलकुडवं तैर्द्विरामलकीरसः ।

साध्यः सप्रतिमर्षः स्यात् सर्वशीर्षगदापहः ॥ ५२ ॥

मालतायं तैलम्—

मालतीकरधीराग्नि-नक्तमालविपाचितम् ।

चित्रकमित्यादौ ।—कीषातकी—घीषकः ॥ ४९ ॥

भृङ्गराजरसेनेति—चतुर्गुणेनेत्यर्थः ॥ ५० ॥

भृङ्गरज इत्यादौ ।—भृङ्गरजः, भृङ्गराजः, तप्त रसघतुर्गुणः, पाकार्यत्वात् । भृङ्गरजःशब्दोऽप्यस्ति, यथा—“ये भाषमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरज.समुत्पम्” इति । विफलादीनां कल्कः । उत्पलं—नीलोत्पलम् ; शारि—शारिवा, अनन्त-मूलम् ; समन्वितकारः,—सङ्कारः ; समन्वितशब्दस्य सहायत्वात्, अथ च फलसम्य-राशं, केशत्वात् कृष्णीकरणत्वाच्च । भृङ्गराजादिसमन्वितकारानं द्रव्यमस्मिन्नस्तीति इन् ; तैलविशेषणमेतत् । अन्ये तु—भृङ्गरज आदि सर्वे द्रव्यं कल्कः, जलेन पाकः । उत्पलशारिवा—अनन्तमूलं, भृङ्गराजादिभिः सङ्ग समन्वयं कर्तुं शीलमस्तीति तैल-विशेषणमिति । व्यवहारस्तु—पूर्वव्याख्यैव । कुञ्चितकेशघनस्थिरकारौति ।—केशस्य कुञ्चितत्वघनत्वस्थिरत्वकारौत्यर्थः । कुञ्चितशब्दस्य पूर्वनिपातशब्दसत्वात् ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादौ ।—तैलापेक्षया द्विगुणेनामलकीरसेनैव पाकः । प्रतिमर्षः,—नक्षमेदः । सप्रतिमर्ष इति ।—प्रतिमर्षविधिना उपयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तपहं परम् ।

इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं नियतं नृणाम् ॥ ५३ ॥

धात्रगाम्मज्जलेपात् स्यात् स्थिरता स्निग्धकेशता ।

इन्द्रलुप्ते शिरां विद्धा शिलाकाशीशतुत्यकैः ॥

लेपयेत् परितः कल्कैस्तैलञ्चाम्भ्यञ्जने हितम् ।

कुटन्नटशिखिजाती-करञ्जकरवीरजैः ॥ ५४ ॥

अवगाढपदञ्चैव प्रच्छयित्वा पुनःपुनः ।

गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ ५५ ॥

हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम् ।

लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाण्डितलेष्वपि ॥ ५६ ॥

भस्मात्कडहतीफल-गुञ्जामूलफलेभ्य एकेन ।

मधुसहितेन विलिप्तं सुरपतिलुप्तं शमं याति ॥ ५७ ॥

मालतीत्यादि ।—मालती—जाती,—अपि,—चित्रक । अत्र गीमूषेण पात्र
इति श्रीकण्डः ॥ ५२ ॥

धात्रीत्यादी ।—गम्जशब्दस्याग्रेणैव सम्बन्ध, चायमव्या तु कालामास्थि । इन्द्र-
लुप्त इत्यादी ।—शिरामिति—इन्द्रलुप्तसन्निहितां शिराम् । तैलञ्चाम्भ्यञ्जने हितमिति ।
—कुटन्नटादिकरवीरान्तैः कल्कैः सिद्धं तलमित्यर्थः । कुटन्नटमिति—कुटन्नटं
वैवर्णमुत्सुक, शिखी—चित्रक । अन्ये तु—कुटन्नटमिति 'श्लेद', विश्लेदपाठात्
इदन्नटं विनापि चित्रकादिद्रव्यचतुष्टयेन तैलसाधनं सूक्ष्मनि, व्याख्यानवन्ति च—
ग्रन्थीति दीर्घपाठश्चान्दसत्वात् समर्थनीय । अन्ये तु—कुटन्नटादिभिरपि लेप एव,
तैलञ्चु पूर्वाङ्कमालतीकरवीरादिसिद्धमेव नीध्यमित्याहुः ॥ ५४ ॥

अवगाढेत्यादि ।—अवगाढपदमिति—गभीरपदं यथा स्यात् तथा सूचीनस-
ञ्जनादिभिः प्रच्छयित्वा रजगुञ्जाफलैः पुनःपुनर्लिम्पेत् ॥ ५५ ॥

हस्तिदन्तेत्यादी ।—मुख्यमिति—अह्वयिम्,—तेन दारुणिकापीडवरसाञ्जननिषेधे ।
इदं अत्रेण पेषणं नीध्य, द्रव्यान्तरसानुज्ञेः । अत्र एव अत्यमाद्येन काशीचीररसाञ्जने-
यादिना अस्त्रं न पीनकनम् ॥ ५६ ॥

भस्मात्कडहतीफलयोः रसः । अत्र हि वाक्ये—'सचोद-

दृष्टीफलरसपिष्टं गुञ्जामूलफलसेन्द्रलुप्तस्य ।
कनकनिघृष्टस्य भतो दातव्यं प्रच्छित्तस्य मदा ॥

घृष्टस्य कर्कशैः पत्रैरिन्द्रलुप्तस्य गुण्डनम् ।

चूर्णितैर्मरिचैः कार्यमिन्द्रलुप्तविनाशनम् ॥ ५८ ॥

कागचीररसाञ्जनपुटदग्धमजिन्द्रदन्तमसिलिप्ताः ।

जायन्ते सप्तरात्रात् खड्गसामपि कुञ्चिताधिकुराः ॥ ५९ ॥

मधुकन्दीवरमूर्वातिलाज्यगोचीरभद्रलेपेन ।

अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतानृजवः ॥ ६० ॥

सुप्ताय तैलम्—

सुहीपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् ।

भूवमाजं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥

सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दध्वा विपाचितम् ।

यङ्गिना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥

कूर्मपृष्ठसमानापि रुक्षा या रोमतस्करी ।

दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशारीय लोमश्री ॥ ६१ ॥

सुद्रवात्ताकुस्तरसेन रसेन वा । धुनूरस्य च पदाणां भङ्गातकरसेन वा ॥
इति ॥ ५० ॥

दृष्टीत्यादी ।—पङ्कदृष्टीफलरससेन पिष्टं सुप्ताया मूलं फलं वा । कनक-
निघृष्टस्येति ।—कनकं—सुवर्णं, धुनूरस्य मूलं वा । प्रच्छित्तस्येति ।—नखरभ्रन्वादिना
विलिवितस्य, गुण्डनमिति—अवचूर्णनम् ॥ ५८ । ५९ ॥

मधुकन्दादी ।—इन्दोवरं—नीलोत्पलं, भद्रः,—भद्रराजः । अनृजवः,—
कुटिलाः ॥ ६० ॥

सुहीत्यादी ।—मार्कवः,—भद्रराजः ; लाङ्गलीविषं—विषलाङ्गलियामूलाख्यं
विषं, किंवा लाङ्गली च विषस्येति द्रव्यद्वयम् । रक्तिका—गुञ्जिका, तस्या मूलं, फल-
मित्यर्थे । सेन्द्रवारुणी—गोरक्षकर्कटी ; सिद्धार्थं—वेतसर्षपः ; तीक्ष्णतैलं—सार्धप-
तैलं, न्योतिभ्रतीमूलं फलमित्यर्थे । सिद्धार्थंतीक्ष्णतैलमिति—समस्तपाठपक्षे—
तीक्ष्णमिति तैलविशेषणम् । अमर्जितस्य सर्षपस्य तैलं प्रियम् । अजामूत्रगीमूत्रे

६०, आदित्यपाक गुडूची तैलम्—

वटावरोहकेशिन्योयूर्णेनादित्यपाचितम् ।

गुडूचीस्वरसे तैलञ्चाभ्यङ्गात् केशरोपणम् ॥ ६२ ॥

चन्दनायं तैलम्—

चन्दनं मधुकं मूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।

कान्ता वटावरोहश्च गुडूची विस्रमेव च ॥

लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च ।

मार्कवस्वरसेनैव तैलं सृद्दग्निना पचेत् ॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते धनकुञ्चिताः ।

दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ।

नस्येनाकालपलितं निहन्यात् तैलमुत्तमम् ॥ ६३ ॥

तैलं सयष्टिमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम् ।

नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ ॥ ६४ ॥

त्रिफला नीलिनीपत्रं लौहभृङ्गरजः समम् ।

अविभूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ६५ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

ईपत्पक्के नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते ॥

मिलित्वा चतुर्गुणे, शेष कल्कः । दिग्धा इति—सचिता । अथस्य—भङ्गकस्य, शरी—श्रीधिका इव ॥ ६१ ॥

वटावरोहत्यादी ।—केशिनी—भूतकेशी मासी वा, एतयोयूर्णे तैलात् पादिकं कम्बलात्, गुडूचीरसस्तु तैलसमं आदित्यपाकत्वात् ॥ ६२ ॥

चन्दनमित्यादी ।—कान्ता—प्रियङ्गु, विस्र—भृपालम्, केशी—भूतकेशी; मार्कवस्वरसचतुर्गुण ॥ ६३ ॥

तैलमित्यादी ।—क्षीरमेव चतुर्गुणं द्रव्यान्तराभावात् ॥ ६४ ॥

त्रिफलित्यादी ।—नीलिनी—नेलीति प्रसिद्धा लता, दस्ताः पत्रम्; लौह भृङ्गरजसोचूर्णमित्यर्थः । अविभूत्रेण संयुक्तमिति ।—भाविताम्, शिरीलेषोऽयं प्रकरो ह्यौ वीन् वा धार्थः; एवमन्यथापि शिरीलेपनधारणम् ॥ ६५ ॥

मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यग् गर्भात् समुद्धरेत् ।
 ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः ॥ ६६ ॥
 संवेद्य कदलीपत्रैर्मोचयेत् सप्तमे दिने ।
 चालयेत् त्रिफलाकाथैः क्षीरमांसरसाशिनः ।
 कपालरञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ६६ ॥
 उत्पलं पयसा साढं मासं भूमौ निधापयेत् ।
 केशानां कृष्णीकरणं स्नेहनञ्च विधीयते ॥ ६७ ॥
 भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेघीदुग्धप्रपेधितम् ।
 तैर्नैवालोडितं लोह-पात्रस्थं भूम्यधःकृतम् ॥
 सप्ताहादुद्धृतं पथाद् भृङ्गराजरसेन तु ।
 आलोद्याभ्यज्य च शिरो वेष्टयित्वा वसेन्निशाम् ॥
 प्रातस्तु चालनं कार्यमेवं स्यान्मूर्द्धरञ्जनम् ।
 एवं सिन्दूरवालास्त्र-शङ्खभृङ्गरसैः क्रिया ॥ ६८ ॥
 नरदुग्धशङ्खचूर्णं काञ्चिकसिक्तं हि सीसकं घृष्टम् ।
 लेपात् कचमर्कदलावनद्वं शुभ्रं करोति नीलतरम् ॥ ६९ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—गर्भादिति—नारिकेलीदरात् । गर्भादिति च पाठे—स
 एवायं ॥ ६६ ॥

उत्पलमित्यादौ ।—उत्पल—नीलोत्पलम् ; मासं भूमौ निधापयेदिति ।—
 लोहपात्रे कृत्वा भूम्यधः स्थापयेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

अभ्यज्येति ।—भृङ्गराजरसालोडितेन—भृङ्गराजपुष्पादिना मचक्षित्वेत्यर्थः । वेष्टयित्वा
 इति—कदलीपत्रेणेति शेषः । शिरःप्रचालनञ्च त्रिफलाकाथेनेति वदन्ति । एवमित्यादि ।—
 वालास्त्र—वालास्त्रबीजं, शङ्ख—शङ्खनाभिः । “एवम्” इत्यनेन सिन्दूरादिवर्धयेदपि पूर्व-
 बन्धवदुग्धपयसादिक्रमातिदिशति । शङ्खरसैरिति ।—भृङ्गराजरसीदपि आलोडनाद्यर्थमेव ;
 एतच्च यद्यपि एवमित्यतिदेशेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ६८ ॥

जवेत्यादि ।—अत्र किञ्चित् पारदं गृहीत्वा आवायं माने सीसके प्रक्षिपेत्,
 ततस्तेन सह एकैमुत्, सीसकं घृष्टं मिरसि लेपी देय इत्युपदिशति इडा. । अर्क-
 दलावनद्वमिति ।—अर्कपत्रेण पिपायं वदन्मित्यर्थः ॥ ६९ ॥

नीहमनामनकल्कैः मज्जवाकुसुमैर्नरः सदा स्यायी ।

पनितानीह न पश्यति गङ्गास्रायीव नरकाणि ॥ ७० ॥

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि

भृङ्गस्य तोयेन तथाऽमनस्य ।

तैलन्तु तेषां विनिहन्ति नस्याद्

दुग्धाश्रभोक्तुः पनितं समूलम् ॥ ७१ ॥

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्यमेव

नस्तौ निपिक्तं विधिना यथायत् ।

भासेन गोक्षीरभुजो नरस्य

जराप्रभूतं पनितं निहन्ति ॥ ७२ ॥

क्षीरात् समार्कवरमाह्विप्रस्ये मधुकात् पले ।

तैलस्य कुड्यं पक्वं तद्रस्यं पलितापहम् ॥ ७३ ॥

महानील तैलम्—

आदित्यवक्त्रा मूनानि कृष्णगैरीयकस्य च ।

सुरमस्य च पत्राणि फलं कृष्णगणस्य च ॥

मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ।

धृगदगपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥

नीहमलेवादी ।—आमलक—चावीकर्म, कवाकुसुमम्—बीहृपुचम् ॥ ७० ॥

निम्बस्येवादि ।—पञ्च, —पीतशाण । भासेना च प्रथमं समाहम् ॥ ७१ ॥

निम्बस्य तैलं—निम्बबीजस्य तैलम् । प्रकृतिस्यमेवेति ।—कृष्णराश्रमादिभावना-
रहितम् । विधिवेति ।—मलीकविधिका जराप्रभूतमिति ।—जराप्रभूतमपहम् ॥ ७२ ॥

क्षीरादिव्यादि ।—क्षीरचक्षुराकरमयोर्मिनिना इत्येवम् ; निर्देहस्य भास्यमान-
त्वात् । मधुकात् पले इति ।—समर्थेकवचनं, न तु प्रथमादौ विवचनं, कतुचके
सरादात् ॥ ७३ ॥

महानीलतैले ।—आदित्यवक्त्रो—दूर्योधनः, आदिहृदयोति पौत्रे—स देवार्कः ।

प्रपीण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरुत्पलम् ।
 आम्नास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ॥
 नीली भस्मातकास्थीनि काशीशं मदयन्तिका ।
 सोमराज्यशनः शस्तं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ॥
 पुष्पाण्यर्जुनकाशमर्याख्याम्रजम्बूफलानि च ।
 पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सुपिटैराढकं पचेत् ॥
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥
 नौहपात्रे ततः पूतं संगृह्यमुपयोजयेत् ।
 पाने नस्तःक्रियायाश्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च ॥
 एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
 महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥ ७४ ॥

भङ्गराज-घृतम्—

मृङ्गराजरसे पक्वं शिखिपित्तेन कल्कितम् ।
 घृतं नस्येन पलितं हन्यात् सप्ताहयोगतः ॥ ७५ ॥

कृष्णमेरीयकः,—नीलभिच्छी ; सुरसः,—पर्णासः ; अन्नं—रसाघ्नम् ; कृष्णकर्दमः,
 —मलिनीमूलस्थितकर्दमः, सुयुतेऽपि—“पद्मेन मलिनीभवेन” इत्युक्तम् । नीली—
 नीलीति ख्याता लता, अन्नः,—पीतशासः ; शस्तं—कालसोदशूर्णम् ; पिण्डीतः,—
 मदनः, कृष्णाविति—कृष्णपुष्पी । पुष्पाण्यर्जुनकाशमर्याषीति ।—अर्जुनकाशरीभवाणि
 पुष्पाणि । अर्जुनकाशमर्याषीति पाठः । नौहपात्रेऽपिना पचेदादित्यपाकं वा
 कुर्यादिति, योज्यम् । आदित्यपाकस्तु आदित्यरश्मिस्तथादेव द्रवभीषावपिः ।
 अथ भागेरिति बहुवचनादेव इत्यग्नौ लभ्ये इत्येति पदं व्यापसिद्धस्यापि
 विकल्पायाः इत्यग्नौ च योतनाये, कल्कभुयस्तथाव चचनादेव भवति विकल्प-
 नीयम् ॥ ७४ ॥

भङ्गराजेशादी ।—शिखी—मयूरः । घृतम् कुङ्कुमान्नमस्य नक्षयोगत्वात् ॥ ७५ ॥

काष्ठीपिष्टश्लेषल-मज्जि सच्छिद्रलीहगे ।
 यदकंतापात् पतति तैलं तन्नस्यन्त्रचणात् ॥
 केशा नीलालिसङ्काशाः सद्यः स्निग्धा भवन्ति च ।
 नयनश्रवणश्रीवा-दन्तरोगांश्च हन्त्यदः ॥ ७६ ॥
 काशीशं रोचना तुल्यं हरितालं रसाञ्जनम् ।
 अम्लपिष्टैः प्रलीपोऽयं वृषणकच्छुहिपूतयोः ॥ ७७ ॥

पटोलाद्य घृतम्—

पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् ।
 पीतं घृतं निहन्त्याशु कृच्छ्रामध्यहिपूतनाम् ॥ ७८ ॥
 रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ।
 हन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाह्वयं घोरम् ॥ ७९ ॥
 नागकेशरचूर्णं वा शतधीतेन सर्पिणा ।
 पिष्ट्वा लेपो विधातव्यो दाहे हर्षे च पादयोः ॥ ८० ॥

इति सुद्ररोग चिकित्सा ।

काष्ठीत्यादौ ।—श्लेष, —बहुवारः । सच्छिद्रलीहग इति ।—बहुच्छिद्रलीहपावस्ये ।
 नीलालिसङ्काशा इति ।—नीलपद पिष्टलक्ष्मरनिरासाद्यम् ॥ ७६ ॥
 काशीशमित्यादौ ।—एतैरिति शेष । “काशीशरोचनाशुहरितालरसाञ्जनेः”
 इत्यपि पाठः ॥ ७७ । ७८ ॥
 वराहदशनाह्वयमिति ।—वराहदन्तमिति प्रसिद्धम् ॥ ७९ । ८० ॥

इति सुद्ररोग चिकित्सा-विशतिः ।

अथ मुखरोगचिकित्सा ।

शोथरोगचिकित्सा ।

शोथप्रकोपे वातोत्थे शाल्वणेनोपनाहनम् ।

मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरैः शृतम् ॥ १ ॥

स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहेष्यते ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ।

यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात् प्रतिसारणम् ॥ २ ॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकम्

तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।

शीतान् प्रलेपान् परिपेचनञ्च

पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥

पित्तरक्ताभिघातोत्थान् जलौकाभिरुपाचरेत् ।

पित्तविद्रधिबद्धापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥

शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवडधारणम् ।

हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥

विकटुं स्वर्जिकाचारः चारुं यावशूकजः ।

चौद्रयुक्तं विघातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ ३ ॥

शुद्धरीगाम्बु चतुष्टवारिंशत्, मुखरोगाम्बु पञ्चषष्टिः, अतो रोगगणत्वसामान्यात् शुद्धरोगचिकित्सितप्रसङ्गाभ्युखरोगचिकित्सितमुच्यते, शोथेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—मस्तिष्के चैवेति ।—मस्तिष्कः शिरोबन्धः सेहीकृत्पिपुधारणं वा । वातहरैरिति ।—मद्रदार्वादिभिः ॥ १ ॥

रसायनमिहेष्यत इति ।—रसायनं श्वेतनम्राशादि । श्रीवेष्टकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—श्रीवेष्टकं—नवनीतखोटी । प्रतिसारणं—घर्षणम् । बाम्बटे तु—श्रीवेष्टकस्थाने मधुच्छिष्टं पठयते ॥ २ ॥

वेधमित्यादि ।—शिरा च शोथसमीपगता बोध्या । तिक्तस्येति ।—अथ सर्पिष इति शेषः । पित्तोत्थादि ।—सुश्रुतस्य ।—पित्तोत्थं—रक्तोत्थमभिघातजचेत्वर्यः । यद्यपि—“शोथप्रकोपे षड्यां, सुमींशरक्तविदोयजा.” इत्युक्तं, तथाप्यनतिष्ठे तत्र चिकित्सेयम्

मेदीजे खेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।

प्रियङ्गुत्रिफलालोधं सचौद्रं प्रतिसारणम् ॥

हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥

सर्जरसकनकगैरिकधन्याकतैलघृतसिन्धुसंयुक्तम् ।

सिद्धं सिक्थकमधरे स्फुटितोच्चटिते व्रणं हरति ॥ ५ ॥

इत्योष्ठरोग चिकित्सा ।

अथ दन्तरोग-चिकित्सा ।

शीतादे हृत्तरक्ते तु तोये नागरसर्पपान् ।

निःक्ताथ त्रिफलाश्चापि कुर्याद्गण्डूपधारणम् ।

प्रियङ्गवथ सुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ १ ॥

कुष्ठं धात्री लोध्रमञ्चं समद्वा

पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च ।

चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्विजानाम्

रक्तसावं हन्ति कण्डूं रुजाञ्च ॥ २ ॥

इत्याहुः । शिर इत्यादि ।—सुपुतस्य ।—धूम्रोऽथ वैशेषिक , कफहरणयोग्यत्वान् ; एवं कवङ्गधारणमपि कफहरद्रव्यरूपतम् ; वाग्भटोऽप्युक्त—“धूमस्त्रेदनगण्डूषाः पथीज्याथ कफच्छिदः” इति ॥ २ ॥

मेदीजे इत्यादि ।—सुपुतस्य ।—शोधित इति ।—मेदीहरणेन विपदे । ज्वलन इति ।—अधिकम् ॥ ४ ॥

सर्जेत्यादौ ।—कनकगैरिकम्—उल्लृष्टसर्पगैरिकमित्यर्थः । एतच्च कर्भरसादि-चूर्णं सिक्थकानं खीलके किञ्चिदप्राप्तुञ्जीकृत्य प्रलेपयोग्यं पक्का चवतार्थं चधरे धारणीयम् ॥ ५ ॥ ३ ;

इत्योष्ठरोग-चिकित्सा विवृतिः ।

दन्तरोगचिकित्सायाश्च, शीतादे इत्यादि ।—सुपुतस्य ।—नागरादितिफलाणां एकी योगः ॥ १ ॥

कुष्ठमित्यादौ ।—तेजनी—चवी । पीतिका—हरिद्रा ॥ २ ॥

चलदन्तस्थिरकरं कुर्याद्वकुलचर्वणम् ।
 आर्त्तगलदलकाय-गण्डूपो दन्तचालनुत् ॥
 दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्राचर्वणं सदा ।
 दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोचणम् ॥ ३ ॥
 सपञ्चलवर्णचारः सचीत्रः प्रतिसारणम् ।
 दन्तानां तोदहर्षे च वातघ्नाः कवडा हिताः ॥ ३ ॥
 दन्तचाले तु गण्डूपो वकुलत्वक्कृतो हितः ।
 माचिकं पिप्पलीसर्पिर्मिथितं धारयेन्मुखे ।
 दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ४ ॥
 विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।
 लोधपत्तङ्गमधुक-लाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
 गण्डूपे चीरिणो योज्याः सचीद्रघृतशर्कराः ॥ ५ ॥
 शौषिरे हृतरक्ते तु लोधसुस्तारसञ्जनैः ।
 सचीद्वैः शस्यते लेपो गण्डूपे चीरिणो हिताः ॥ ६ ॥

चलीत्यादौ ।—वकुलस्य फलं, दन्तस्यैर्यकरत्वात् । आर्त्तगलः,—हागडा इति
 श्लाता ; उदा—बवा । दन्तपुष्पुटक इत्यादि ।—सुशुतस ।—तरुण इति ।—उत्पन्न-
 मावे, रक्तमोचणञ्च प्रच्छनेन । चारः,—यवचारः । वातघ्ना, कवडा इति ।—उत्प-
 न्नेलघृतसञ्जेददमूलकायादयः ॥ ३ ॥

माचिकमित्यादौ ।—पिप्पलीपृतापेक्षया, मधु तु बहुमात्रं दीयमिति वदन्ति ।
 मधुन, कर्षमेकं, रक्तघृतं मापकाटकं, पिप्पलीचूर्णं मापकचतुष्टयम्, आसीय
 मुखे धार्यम् ॥ ४ ॥

विस्रावित इत्यादि ।—जलीकाप्रच्छनादिना रक्ते हृते । प्रथमिति—जलीका-
 प्रच्छनादिजं चतम् । पत्तङ्ग—रक्तचन्दनम् । चीरिण इति ।—वटोडम्बरादयः,
 एषां कायः, चीद्रघृतशर्कराः प्रचेपणीयाः ॥ ५ ॥

शौषिरे इति ।—दन्तरोमविशेषे, एषं परिदरेऽपि ॥ ६ ॥

क्रियां परिदरे कुप्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।

संगोध्योभयतः कायं शिरयोपकुशे ततः ॥ ७ ॥

काकोडुस्वरिकागोजी-पत्रैर्विस्नाधयेद्विपक्वं ।

क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ८ ॥

पिप्यस्यः सर्पपाः श्वेता नागरं नैशुलं फलम् ।

सुखोदकेन संगृह्य कवडं तस्य योजयेत् ॥

शस्त्रेण दन्तवैदर्भं दन्तमूलानि शोधयेत् ।

ततः चारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ ९ ॥

उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।

क्रिमिदन्तकवच्चात् विधिः कार्यो विजानता ॥ १० ॥

क्रियामित्यादि—सुयुतस्य ।—कायमुभयतः संगोध्येति ।—कायं—शरीरम्, उभयत इति—वमनविरिचनार्थां, शिरस्य विशीध्येत्यन्वयः । शिरःशोधनञ्च शिरोविरिचनेनैव । 'संगोध्योभयतः कायं शिरस्य' इति पत्रं परिदरे उपकुशे च योजयन्ति, युक्तयेतत् । यतः परिदरे रक्तपित्तकफज, अत एव कफप्रत्यगौकं वमनं पित्तरक्तप्रत्यगौकञ्च विरिचनं हितमेव, शिरोविरिचनञ्च शिरोगतकफचयार्थम्, एवमुपकुशेऽपि । उपकुशम्बुः यद्यपि निदाने माधवेन पित्तरक्तजलेनैवीकृतं, तथापि तन्नाशरप्रत्ययात् कफोऽप्यव श्रेयः, तद्वदथा,—“वेष्टे च दाहपाकी चलनं दन्तेषु ग्राहिकापचनम् । कुप्यात् पित्त रक्तं कफञ्च कुपितसद्योपकुशे” ॥ इति । तेन उपकुशेऽपि वमनशिरोविरिचने युक्ते एव भवतः । कायमित्यत्र कार्यमिति पाठे—शीतादीनां क्रियां परिदरे कुप्यात् । उपकुशे तु—वह्निमाप्तरक्तसावादि कार्यमिति श्रेयम् ॥ ७ ॥

गोजी—शाखोटकः । लवणैरिति—पत्रभिः ॥ ८ ॥

पिप्यस्य इत्यादौ ।—श्वेता इति सर्पविशेषणम् । निशुलफलं—द्विभ्रल-फलम् । एते च पिप्यसादयो मृशः समस्ताश्च कवले योभ्याः । शोधयेदिति—दन्तमूलानि शोधयेत् । शस्त्रेणेति—मण्डलाद्यैश्च । अग्निघातकेऽपि दन्तवैदर्भं शस्त्रेण दन्तमूलमासच्छेदनम्, अग्निघातदुष्टरक्तकृतपाकेन शीघ्रमांसस्थापनमाद्यम् । चार-प्रयोगोऽपीहामीपित्तमेवपुतिमांसदूरीकरणाद्ये, तदनन्तरञ्च शीतक्रियाः चारकुपित-पित्तरक्तनिर्वापचाद्ये, ताश्च मण्डलमण्डलादयः । अत्र हि वाच्यं—“चारं दद्यात् ततो नसं मण्डलादि च शीतलम्” इति ॥ ९ ॥

उद्धृत्यादि ।—सुयुतस्य ।—अपिदाहोऽव रक्षादिधुतिनिषेधाद्यम् । क्रिमिदन्तो

क्लिप्त्वाऽधिमांसं सद्योद्वैरैतैर्यूर्णैरुपाचरेत् ।
 पाठावचातेजोवती-सर्जिकयावशूकजैः ॥
 चौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलयात्र कीर्त्तितः ।
 पटोलनिम्बत्रिफला-कषाययात्र धावने ।
 शिरोविरेकश्च द्धितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥
 नाडीत्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यं दन्तमधि जायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ॥
 क्लिप्त्वाऽधिमांसं शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
 शोधयित्वा दहैच्चापि चारेण ज्वलनेन वा ॥
 गतिर्हि नस्ति हन्वस्त्रि दशने समुपेक्षिते ।
 तस्मात् समूलं दशनमुद्धरेद् भग्नमस्त्रि च ॥ ११ ॥
 उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं सम्प्रसिच्यते ।
 रक्ताभियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति च ॥

द्विविधः, अचलचलय ; तत्र यथलः स चङ्गार्यसद्विधिरेवावातिदिश्यते । उद्धार्यत्वेन
 समानलात् न त्वचलस्य, तस्मानुद्धार्यत्वात् । अल एव किमिदन्ते उद्धरणदाही युक्तौ ।
 अधिदन्ते पुनरचलेऽपि तद्विधानार्थमिह किमिदन्तकविध्यतिदेशलस्योरप्युद्धरणदाहयो-
 रभिधानम् ॥ १० ॥

क्लिप्त्वाद्यादि ।—सुगुतस्य ।—तेजोवती—चबी, कवडयद्योऽयम् । चौद्रद्वितीयाः
 पिप्पल्य इति ।—चौद्राद्योऽदितपिपलीकवलः । वैरेचनिकधूमसाहचर्यात् शिरो-
 विरेकोऽपि तीक्ष्णोऽत बोध्यः । यमिति ।—यस्य दन्तस्य समीपे नाडी स्यात्, तं दन्तं
 अलमचलं वा शस्त्रेण दन्तावरकमांसं क्लिप्त्वा उद्धरेत् । यदि नोपरिजो भवेदित्युद्ध-
 रणस्यापवादः । अधोगतदन्तानुद्धरणे दीपमाह, गतिरित्यादि ।—गतिः,—नाडी,
 हन्वस्त्रि—कपोलसमीपास्त्रि, द्विनस्त्रि—दारयति । दशने 'समुपेक्षिते सत्यगुद्धृते
 सतीत्यर्थः । किंवा—'गतिर्हि नस्ति हन्वस्त्रि दशने समुपेक्षिता' इति पाठान्तरं—दन्ते
 गतिरुपेक्षितेत्यर्थः । भग्नमस्त्रि चेति ।—असत्यगुद्धृतदन्तस्य भग्नशेषमस्त्रि चेत्यर्थः ।
 किंवा गतिविशोषितहन्वस्त्रि भग्नास्थीत्युच्यते ॥ ११ ॥

उपरिभदन्तानुद्धरणे हेतुमाह, उद्धृत इत्यादि ।—उत्तर इति—उपरिजाते, सम्प्र-
 सिच्यते अतिसवतीत्यर्थः । पूर्वोक्ता इति ।—शोषितवर्षनीयीक्ता, चाक्षेपकादयः ।

चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्विषक् ।

कषायं जातीमदन-कटुकास्वादुकण्टकैः ॥

लोभ्रखदिरमञ्जिष्ठा-यथ्याङ्गैश्चापि यत् कृतम् ।

तैलं संशोधनं तद्वि ह्न्यादन्तगतां गतिम् ॥

कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोभ्रादिकल्कितम् ।

कण्टकी मदनी योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः ॥ १२ ॥

सुखीष्णाः स्रैहिकवङ्गाः सर्पिषस्त्रैहृतस्य वा ।

निर्युंहाद्यानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ।

स्रैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्रैहिकमेव च ॥ १३ ॥

कषायमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—जात्याः पक्वम्, मदनं—मदनकण्टकम्, कटुका—
 कटुरोहिणी, स्वादुकण्टकः,—विकङ्कतः । एतैः कृतं कषायं मुखधावनरूपः कषायः
 दन्तगतां गतिं ह्न्यात्, तथा लोभ्रादिभिश्च यथ्याङ्गानैः कल्कयन्त्यत् कृतं तैलं तदपि
 दन्तगतिं ह्न्यादित्यर्थः । अथे तु—कषायमित्यत्र परं कृतेति शेषः, तेन जात्यादिभिः
 कषायं कृत्वा लोभ्रादिकल्केन च कृतं यत् तैलमिति व्याचक्षते । इत्येनाप्यनुमतीऽयमर्थः
 त्वत्कारोऽप्यनेनैव । अत्रैव तु—“धावनं जातीमदनस्वादुकण्टकखदिरम्” इत्यधिकं
 श्रीकाण्ठे पठित्वा मदनकारमेव “कषायं जातीमदन” इत्यादिकं पठति, व्याचष्टे च,
 —कषायमिति पदं धावनमित्यनेन सम्बध्यते, तेन जात्यादिद्रव्यचतुष्टयकषायैश्च
 धावनं परेषु तु जातीमदनकादिद्रव्याष्टकेन कल्केन तैलं साधनीयमिति । अत एव
 । अत्रानुशासितशब्देऽपि—“धावनं जातीमदनखदिरस्वादुकण्टकैः” इत्युक्तवान् ।
 अर्थे तु—कषायशब्दं समासे विभक्तिरहितं पठन्ति, तेषां मते—कषायमात्रपुष्पफल,
 मन्त्रकोज्यादीकण्टकान्यादिषोडशकषायद्रव्यं वा, अथिन् पक्षे—कषायद्रव्यादिभिः
 यथ्याङ्गानैस्तैलपाकः । कषायद्रव्यान्गताया अपि जात्याः पृथगभिधानं भागद्वयदृष्ट-
 वार्यमित्यपि वदन्ति ॥१२३॥

दन्तमूलगतचिकित्सितभ्रमिधायं दन्तगतव्याधिचिकित्सामाह, सुखीष्णा इत्यादि ।
 —सुश्रुतस्य ।—खेदाः सर्पिलैलवसामञ्जानसेषां व्यसनां समसामाद्य, कषमा यशूषाः ।
 सर्पिषस्त्रैहृतस्य वेति ।—तैः कृतसर्पिरपतानक-चिकित्सायां सुश्रुतेनीकम् । अनिलघ्नाना-
 मिति ।—भद्रदार्यादिद्रव्यमुद्गादीनां निर्युंहाः कषायाः ॥ ११ ॥

अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुहरेद्भिषक् ।

लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥

दन्तहर्षक्रियाश्चापि कुर्यान्निरवग्रेपतः ।

कपालिका क्लृप्त्वासाध्या तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥ १४ ॥

जयेद्विषावणैः स्निग्धमचलं क्रिमिदन्तकम् ।

तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः सेहगण्डूपधारणैः ॥

भद्रदावादिवर्षाभू-लेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।

हिद्म, सोष्यन्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत् ॥ १५ ॥

वृहतीभूमिकदम्बकपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाथः ।

गण्डूपस्तैलयुक्तः क्रिमिदन्तकवेदनाशमनः ॥

नीलीवायसजङ्घामृगदुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।

सञ्चर्य दशनविधृतं दशनंक्रिमिपातनं प्राहुः ॥ १६ ॥

चलमुदृत्य वा स्थानं दहेत्तु शपिरस्य वा ॥

ततो विदारीयष्टाह-शृङ्गाटककमेरुभिः ।

तैलं दशगुणं घौरं सिंहं नस्ये तु योजयेत् ॥ १७ ॥

अहिंसप्रियादि ।—सुयुतस्य ।—दन्तमूलद्विसया हि अम्भिघातजा दन्तनाडी दन्त-
घातय स्थान् । क्लृप्त्वासाध्या इति ।—अनेन कपालिकाया, शीघ्रप्रतिकर्षणव्यतां सूषयति ।

एषा क्रियेति ।—दन्तहर्षाक्षा ; कपालिकाया अपि वातजलात्, शर्कराश्लेष्मये ॥ १४ ॥

जयेद् विषावणैरिति ।—विषावण—क्रिमिद्रूपितरक्तस्य । अवपीडः,—नस्येदः ।

वातघ्नै रिति ।—वातघ्नद्रव्यज्ञतैरवपीडैरिति चक्र । अन्ते तु—अवपीडो यद्यपि कफहर-

त्सापि स्थानानुरीघात् क्रियते, अतो विषावणादिकुपितवातशान्त्यर्थं वातहरं कर्म

कत्तव्यमिति दर्शयितुं वातघ्नै रिति सेहगण्डूयादिविशेषणं कृतम् ; वाग्भट्टेऽप्येवमेवो-

क्तम् । हिद्मित्यादौ ।—सोष्यमिति—ईषदुष्णम् ॥ १५ ॥

भूमिकदम्बः,—अलमुषः, पञ्चाङ्गुल—परण्डः । सुक्—सुष्णी, दुग्धी—घौराड ।

चलमित्यादि ।—सुयुतस्य ।—वाग्भट्टेऽवधारणे, चलमुदृत्यैवेत्यर्थः । स्थानमिति ।—

उद्धृतदन्तस्य समसस्थानम् । शपिरस्येति ।—क्रिमिहतच्छिद्रस्य दाहश्चातं स्थानं

तापदेव दहेत् । स्थानशब्देऽवापि योजनीयः । भूरिदेशदुष्टो समसस्यैव दन्तस्थानस्य

दाहः, एकस्थानदुष्टो च शपिरस्थानमात्रदाह इति ॥ १६ । १७ ॥

इनुमोक्षे समुद्दिष्टा कार्या चार्दितवत् क्रिया ।
 फलान्यख्यानानि शीतास्य रुक्षात्रं दन्तधावनम् ।
 तथाऽतिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 सप्तच्छर्दार्कदुग्धाभ्यां पूरणं क्रिमिदन्तनुत् ।
 जीवनीयेन दुग्धेन क्रिमिरन्ध्रपूरणम् ।
 अर्कचौरणैवमेक-योगः सद्भिः प्रशस्यते ॥ १९ ॥
 द्रोणपुष्पद्रवैः फेन-मधुतैलसमायुतैः ।
 क्रिमिदन्तविनाशाय कार्यं कर्णस्य पूरणम् ॥ २० ॥
 पटोलकटुकाव्योष-पाठासैन्धवभार्गिकैः ।
 चूर्णैर्मधुयुतो लेपः कवड़ी मधुतैलकैः ॥ २१ ॥
 जिह्वारोगेषु कर्त्तव्यं विधानमिदमौषधम् ।
 मुस्तामधुकनिर्गुण्डी-खदिरोगीरदारुभिः ।
 समञ्चिष्ठाविडङ्गैश्च सिद्धं तैलं हरेत् क्रिमीन् ॥ २२ ॥

इति दन्तरोग-चिकित्सा ।

अथ जिह्वारोग-चिकित्सा ।

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्ठकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्यं भिषजा खलु ॥ १ ।

समुद्दिष्टा इति पदम् अर्दितोत्सन्नसप्तविधार्थमाह । दक्षधानम्—द-
काष्ठम् ॥ १८—१९ ॥

इति दन्तरोग-चिकित्सा-विहितः ।

जिह्वारोग-चिकित्सायाश्च, ओष्ठत्यादि ।—सुगुहका ।—कण्ठक, —सारीणि अत्रात्
रोगः ॥ १ ॥

पित्तजेषु निष्टेष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूप-नस्यञ्च मधुरं हितम् ॥

कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यन्तु प्रतिसारणम् ॥ २ ॥

गृह्णीयात् कवलान् वापि गौरसर्पसैन्धवैः ।

पटोलनिम्बवार्त्ताकु-चारयूपैश्च भोजयेत् ॥ ३ ॥

त्रिङ्गाजाद्यं चिरजं माणकभस्मलवणतैलघर्षणं हन्ति । . .

इंपत्सुकुक्षीराक्षं जम्बीराद्यम्लचर्वणं वापि ॥ ४ ॥

कर्कटाङ्घ्रिक्षीरपक्व-घृताभ्यङ्गेन नश्यति ।

दन्तशब्दः कर्कटाङ्घ्रि-लेपाद्वा दन्तयोजितात् ॥ ५ ॥

उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारिण प्रतिसारयेत् ।

शिरोविरेकगण्डूप-धूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥

व्योपचाराभवावह्नि-चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।

उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥ ६ ॥

निष्टेष्टेष्विति—शाखोटकादिपत्रैः । मधुरमिति ।—मधुरेषु काकीत्यादिगणेषु
कृतं नष्टान्नवयमित्याहुः । लिखितेष्विति ।—मण्डसायादिना । असृजः क्षये—अव-
साने विराम इत्यर्थः । पिप्पल्यादिरिति ।—पिप्पल्यादिगणः ॥ २ ॥

त्रेतसर्प-सैन्धवाभ्याश्च कवल उष्णीदकेन कार्यः । पटोलादिभिर्भोजयेत्,
तथा चारयूपैश्च भोजयेदिति ।—चारप्रधानकुलत्यादियुगः चारयूपः । तदुक्तं—
“गुणमूलकुलत्यादियुषाः चारोचरा हिताः । कुलकं विलपमश्च वार्त्ताकुषाग्ने
हितम् ॥” इति ॥ ३ ॥

त्रिङ्गाजाद्यं—भाङ्गीसंज्ञकं रोगमिति श्लोके । इंपत्सुकुक्षीरेण युक्तं मचितं
यञ्जम्बीरादिकेशरघर्षणम् । चर्वणमित्यत्र घर्षणमित्यपि पाठः ॥ ४ ॥

कर्कटेत्यादी ।—क्षीरसाधनपरिभाषया कर्कटपादेन साधितं यत् क्षीरं तत्पक्व
घृताभ्यङ्गेनेत्यर्थः । अश्वत्थ दहनपद्मे मलसमित्याहुः । अन्ये तु—कर्कटपाद-
कण्ठधीराभ्यां साधितं यद् घृतं तेनाभ्यङ्ग इत्याहुः । दन्तशब्दी दन्तकटक-
भक्तिः ॥ ५ ॥

उपजिह्वामित्यादि ।—सुगुतस्य ।—सलिल्येति—शाखोटकादिपत्रेषु । क्षारिण

क्वित्वा घर्षेद्गलशुण्डीं व्योषोप्राचीद्रसिन्धुजैः ।
 कुष्ठोपणवचासिन्धु-कणापाठाङ्गवैरपि ।
 सञ्जीवैर्भिषजा काथ्यं गलशुण्डीया विघर्षणम् ॥ ७ ॥
 उपनासाव्यधो हन्ति गलशुण्डीमशेषतः ।
 गलशुण्डीहरं तद्वच्छेफालीमूलचर्वणम् ॥ ८ ॥
 वचामतिविषां पाठां राक्षां कटुकरोहिणीम् ।
 निःक्वाथ्य पिचुमर्दश्च कवलं तत्र योजयेत् ।
 चारसिद्धेषु मुद्गेषु यूपायाप्यशने हिताः ॥ ९ ॥

इति जिह्वारोग चिकित्सा ।

इति—यवचारण । उक्तं हि वाग्भटे—“उपजिह्वं परिस्नान्य यवचारिण घर्षयेत्” ।
 अन्ये तु—प्रतिसारणीयचारिणेत्याहुः । एभिस्तैश्चमिति ।—व्योषादिभि कल्करूपै-
 रित्यर्थः । कलं चतुर्गुणम् ॥ ६ ॥

क्वित्त्वेत्यादौ ।—उपा—वचा । कुष्ठोपणेत्यादौ ।—ऊपण—मरिच ; उव,—
 केवलमुत्सुक । सिन्धुकणेत्यत्र सिन्धुश्चेति केचित् पठन्ति । अस्या—अतिविषा ।
 वाग्भटेऽप्युक्तं—“मरिचाऽतिविषापाठा-वचाकुष्ठकुटग्रटैः । क्वित्वायां सपटुचौद्रे-
 र्घर्षणम्—” इति , एव सुश्रुतेऽभ्यासुर्वेदसारोऽपि ॥ ७ ॥

उपनासाव्यध इति ।—नासासमीपवर्षिभिराव्यध इत्यर्थे । नासायां शिरा-
 यतुर्विशतिः ; तन्मध्ये नासिकाया अतिमन्निष्ठितायतसः परिष्कार्या । उक्तं हि
 सुश्रुते—“विर्हादश नासायां, सासामीपनासिकयतसः परिष्कार्याः” इति ॥ ८ ॥

वचामित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—पिचुमर्दं,—निम्ब । चारसिद्धेष्विति ।—सुश्र-
 कापामार्गादिचारोदकसिद्धेषु ॥ ९ ॥

इति जिह्वारोग चिकित्सा विवर्तिः ।

अथ कण्ठगतरोग-चिकित्सा ।

तुण्डिकैर्यध्वे कूर्मे सद्गते तालुपुष्पुटे ।
 एष एव विधिः कार्थ्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ १ ॥
 तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
 स्नेहस्नेदी तालुशोषे विधिद्वानिलनाशनः ॥ २ ॥
 साध्यानां रोहिणीनान्तु हितं शोणितमोक्षणम् ।
 छर्दनं धूमपानञ्च गरुडूपो नस्तकर्म च ॥
 वातिकीन्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
 सुखोष्णान् स्नेहकवडान् धारयेच्चाप्यभीक्षणशः ॥
 यत्तद्गशर्कराचौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ।
 द्राक्षापरूपककाथो हितश्च कवलग्रहे ॥ ३ ॥
 आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 श्वेताविडङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैम्भवम् ।
 नस्तकर्मणि दातव्यं कवडञ्च कफोच्छ्रये ॥ ४ ॥
 पित्तवत् साधयेद्द्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
 विस्त्राय कण्ठशालूकं साधयेत् तुण्डिकैरिवत् ।
 एककालं यवान्श्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ ५ ॥

तुण्डिकैर्यध्वे इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—कूर्मं इति—कण्ठपरीने । एष एवेति ।—
 गलगण्डुश्लविधिविशेषः । शस्त्रकर्मणीति ।—तुण्डिकैरी-तालुपुष्पुटी मेदी, अपरं ऊष्या
 इति शेषः ॥ १ ॥

पित्तनाशनं—पित्तत्रयनाशनमित्यर्थः ॥ १ ॥

साध्यानामित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—साध्यानामित्यादिना सन्निपातज्ञाया असा
 ध्याया व्यवच्छेदः । लवणैरिति—पचभिः । पतङ्गं—रक्तचन्दनम् ॥ ३ ॥

आगारधूमेश्यादी ।—श्वेता—कटभौ अपराजिता वा । श्वेतादिशैम्भवात् ; कर्कः ।
 कवडयेति—श्वेतादिशैम्भवात्सिद्धं तैलमेव कवडमपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पित्तवदिति—पित्तरोहिणीवदित्यर्थः । विषायेत्यत्र रक्तमिति शेषः । एतच्च

उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।
 उन्नाम्य जिह्वामाकृष्य वङ्गिणेनाधिजिह्विकाम् ।
 ह्रैदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिः ॥ ६ ॥
 एकहृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
 शिलायुद्यापि यो व्याधिस्तच्च शस्त्रेण साधयेत् ॥ ७ ॥
 अमर्मस्त्रं सुपक्वञ्च भेदयेद्गलविद्रधिम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृष्टोच्चस्तीक्ष्णनस्यादिकर्म च ॥
 कायपानन्तु दार्वीत्वङ्-निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
 हरीतकीकपायो वा पेयो मास्रिकसंयुतः ॥ ८ ॥
 कटुकाऽतिविपादारु-पाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ ९ ॥

पूर्वेषु सम्बध्यते । साधयेत् तुण्डिकेरीवदिति ।—तुण्डिकेर्यामपि गलघृष्टिकाविध्यति-
 देमात् साधयेत्, गलघृष्टिवदिति वाप्ये तुण्डिकेरीविध्यतिदेशी नि.श्रीषच्छेदनायं,
 तेन गलघृष्टीवदच्च विभागच्छेदी न कार्य इति बोधयति ॥ ५ ॥

ह्रैदयेदित्यादि ।—वाम्बटस्य । तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिरिति ।—अत्र उपचरैदिति
 शेष । आदिग्रन्थात् कवडादिपरिचय ॥ ६ ॥

एकहृन्दमित्यादि ।—सुयुतस्य ।—विस्राव्येति ।—गलौकादिभौ रक्त विद्याव्य-
 नित्यर्थः । शोधनमिति ।—गलगतदोषशोधन प्रतिसारणशिरोविरेकवलादिकं, तथा
 कायशोधनञ्च यमनादिक, तस्यापि कायशोधनेन शिरोगतदोषस्यापि शोधनत्वात् ।
 तच्च शस्त्रेण साधयेदिति ।—कठिनमल्लवेदनभयक शिलायु ह्रैदयेत्, पक्वन्तु भेदयेत् ।
 पूयनि-सारणार्थं ततो विद्रव्योदीकृविधिना शोधनादिरद्यापि लभ्यते ॥ ७ ॥

अमर्मस्त्रमित्यादि ।—सुयुते गलविद्रधिरय विदीपविद्रधितुल्यत्वेनीलोऽपि
 चिकित्सितोपदेशात् साध्य इति ज्ञेयम् । अन्ये तु गलविद्रधेस्त्रिदोषजविद्रधितुल्यत्वे-
 नीकत्वेऽपि चिकित्साविधानात् कृष्णसाध्यत्व ज्ञेयम् । अयञ्च "सर्वे गल व्याप्य
 समुत्थिता य." इत्यभिधानेन मर्मव्यापकीऽपि गलगतमर्मणि गूलास्यदविरहादमर्मज
 द्रव्युत्थते, किंवा अमर्मस्त्रमिति क्रियाविशेषणम् । अगन्धीरत्वेन मर्माभ्यन्तरा-
 स्पर्शार्थं यथा स्यात् तथा भेदयेदित्यर्थः । सामान्यकण्ठरोगचिकित्साभाह, कण्ठ-

कालकचूर्णम्—

गृहभूमो यवचारः पाठाव्योपरसाञ्जनम् ।
 तेजोद्वात्रिफलालौह-चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥
 सचौद्रं धारयेदेतद् गलरोगविनाशनम् ।
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तजिह्वास्यरोगनुत् ॥ १० ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
 सर्जिकाचारतुल्यांशैश्चूर्णोऽयं गण्डरोगनुत् ॥ ११ ॥

पीतकचूर्णम्—

मनःशिला यवचारो हरितालं ससैन्धवम् ।
 दावीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
 मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
 सुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कौर्त्तितम् ॥ १२ ॥

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठाम्

रसाञ्जनं दासुनिशां सक्लणाम् ।

चौद्रेण कुर्याद् गुड़िकां मुखेन

तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥ १३ ॥

रोगेष्वित्यादि । वाग्भटे—'काथः पाने तु दावीत्वक्-निम्बताद्यैकलिङ्गजः' इति
 पाठः । दाव्यास्त्वक् ; ताद्यै—रसाञ्जनम् ॥ ८ । ९ ॥

कालकचूर्णम् ।—तेजोद्वा—चवी ; लौह—काललौहचूर्णम् अत्रुह वा । व्यवहारण
 पूर्वेषु । लौहस्थाने लोप्रमिति केचित् पठन्ति । अस्य रोगस्य लौहचूर्णरसाञ्जन-
 चूर्णयोगात् कृण्वत्वेन कालक इति संज्ञा ; एवं वक्ष्यमाणपीतकचूर्णोऽपि मनःशिलादि-
 योगात् पीतत्वेन पीतकसञ्ज्ञा विधेया ॥ १० । ११ ॥

पीतकचूर्णम् ।—दावीत्वकमिति—वशीसमासः । मूर्च्छितमिति—आलोडितम् ।
 एतच्चूर्णं तथा कालकचूर्णं सर्वधिन्नेव मुखरोगे धार्यम् । अत एवीकं चरके—
 "योगास्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः" इति । प्रत्येकमेव कालकादयस्त्रिदीप-
 हरा इति चक्रव्याख्या ॥ १२ ॥

यवाग्रजमिति ।—तेजवती—व्योतिष्कती, चवी इत्यन्ये । दासुनिशा—दासु-
 हरिद्रा ॥ १३ ॥

दशमूलं पिवेदुष्णं यूपं मूलकुलत्ययोः ।
 चीरेचुरसगोमूत्र-दधिमस्त्वस्त्रकाञ्चिकैः ।
 विदध्यात् कवलान् वीक्ष्य दीपं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

चारुशुक्रिका—

पञ्चकोलकतालीश-पत्रैलामरिचत्वचः ।
 पलाशमुष्ककचार-यवचाराद्य चूर्णिताः ॥
 गुडे पुराणे कथिते द्विगुणे गुड़िकाः कृताः ।
 कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककमस्मनि ॥
 कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरभृतोपमाः ॥ १५ ॥

इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा ।

अथ मुखगतरोग-चिकित्सा ।

मूत्रस्त्रिणां शिवां तुल्यां मधुरीकुष्ठवालयैः ।
 अभ्यस्य मुखरोगांस्तु जयेद्विरसतामपि ॥ १ ॥
 वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लाघणैः प्रतिसारयेत् ।
 तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवडनस्ययोः ॥ २ ॥

दशमूलमित्यादौ ।—मूल—मूलकगण्डकम् । चीरेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—चीरा-
 दिभिः प्रमेकं यथादीप कवडा. कार्या , एवं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

पञ्चकोलकेत्यादौ ।—पत्र—तेजपत्र, लक्ष्—गुडलक्ष् । मुष्कक, —घण्टापारसी ।
 अथ समुदितचूर्णान् द्विगुणी गुड. । कथित इति ।—वज्रिसयोगान् द्रव्यभूते । कर्कन्धु-
 मात्रा इति—अष्टमात्रकमाना. ॥ १५ ॥

इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा विवृतिः ।

मूत्रेत्यादौ ।—शिवा—इरीतकी, मधुरी—मधुरिकैव । अभ्यस्य इति—अभ्यस-
 विधया । विरसतामिति—आस्रवैरस्यम् ॥ १ ॥

वातादित्यादि ।—सुशुतस्य ।—सर्वसरं,—मुखपाकः । लाघणैश्चूर्णैरिति—सेत्व-
 चूर्णै । अन्ते तु—सवणा—ज्योतिषतौ, मद्गुडव लावणमित्याहुः । विदध्यात्—पञ्च-
 सवणचूर्णैरित्याहु । वातहरै सिद्धमिति ।—भद्रदवादिभिः कल्ककायुर्पि. ॥ २ ॥

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।

सर्वपित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ ३ ॥

प्रतिसारणगण्डूषान् धूमं संशोधनानि च ।

कफात्मके सर्वसरे क्लमं कुर्यात् कफापहम् ॥ ४ ॥

मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरेचनम् ।

कार्यन्तु बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ॥ ५ ॥

जातीपत्रामृताद्राक्षा-यासदावींफलत्रिकैः ।

क्वाथः चौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ६ ॥

कृष्णजीरककुष्ठेन्द्र-यवाणां चूर्णतस्यहात् ।

मुखपाकत्रणक्लेद-दौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ ७ ॥

रसाञ्जनं लीधमथामयञ्च मनःशिला नागरगैरिकञ्च ।

पाठा हरिद्रा गजपिप्पली च स्याद्धारणं चौद्रयुतं मुखस्य ॥८॥

पटोलनिम्बजम्बुाम्-मालतीनवपल्लवाः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कपायो मुखधावने ॥ ९ ॥

पञ्चवल्ककपायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा ।

मुखपाकेषु सचौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥

शुद्धकायस्येति ।—विरेकेण वमनेनापि, कफस्थानगतत्वेन पित्तस्यापि वमनार्ह-
लात् । मधुरशीतल इति—विशेषणार्थमुक्तम् ॥ ३ ॥

प्रतिसारणेत्यादिना कफजसर्वसरचिकित्सामाह, क्लमं कुर्यात् कफापह-
मिति ।—अनुक्तकफहरविधिसंयद्दर्शयामुक्तम् ॥ ४ ॥

मुखपाके शिरावेध इति ।—शिरावेधस्तास्तुनि अधोजिह्विकायां वा कार्यः ।
शिराविरेचन कायविरेचनञ्च बहुधा कार्यमिति योज्यम् । नित्यमिति तु परेषु
सम्बध्यते ॥ ५ ॥

जातीपत्रेति ।—जाती—मालती, तस्याः पत्रं, जातीपल्लवम् ; अमृता—गुडूची ;
यासः,—दुरालभा ; दावीं—दारुहरिद्रा । यासस्थाने पाठेति केचित् पठन्ति ॥६—८॥

पटोलिन्यादौ ।—पटोलादिभिः पल्लवशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः ॥ ९ ॥

पञ्चवल्केत्यादौ ।—सचौद्र इत्युभयभावि सम्बध्यते । खरस इत्यादि ।—अर्थ

स्वरसः कथितो दाढ्यां घनीभूतो रसक्रिया ।

सचौद्रा सुखरोगासृग्दीपनाङ्गीव्रणापहा ॥ १० ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यष्ट्याद्धराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिवेत् पाकहरं सुखस्य ॥ ११ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-त्रायन्तितिक्ताद्विनिशाऽमृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति सुखे स्थितयास्यगदानयेषान् ॥ १२ ॥

क्षयितास्त्रिफलापाठा-मृद्धीकाजातिपक्कवाः ।

निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला सुखपाकहा ॥ १३ ॥

तिला नोलोत्पलं सर्पिः शर्करा चीरमेव च ।

सचौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूपो दाहपाकनुत् ।

तैलेन काञ्चिकीनाथ गण्डूपयूर्णदाहहा ॥ १४ ॥

घनकुष्ठैलाधान्यक-यटोमध्वेलबालुकाकवडः ।

वदनेऽतिपूतिगन्धं हरति सुरालशुनगन्धश्च ॥ १५ ॥

महासङ्घर तैलम्—

तुलां धृतां नीलसहाचरस्य

द्रोणेऽम्भसः संश्रययेद् यथावत् ।

पूत्वा चतुर्भागरसे तु तैलम्

पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥

योग चासौ धार्य । बाभटे तु—गैरिकमध्यत योमे पठ्यते, यथा—स्वरसः कथितो दाढ्यां घनीभूतः सगैरिकः । चास्यस्य समधुर्वक्त्र पाकनाशोव्रणापहः ॥ इति ॥ १० ॥

सप्तच्छदिति ।—सप्तच्छदः,—शारदी, तिक्तकरोहिणी—कटुको ; राजद्रुमः,—चारगन्ध ॥ ११ । १२ ॥

क्षयिता इत्यादी ।—निषेव्या इति ।—पानगण्डूपाभ्यामुपवीज्या इत्यर्थः । भक्षणीयति—परिण सन्ध्यते ; तेन नेहादिविधया त्रिफला भक्षणीयत्वार्थः ॥ १३ ॥

तिला इत्यादी ।—एतैर्मैश्रुष इत्यर्थः । सचौद्र इति ।—प्रत्येकसमी सचौद्रा योगा इति निषलः । दग्धवक्त्रेति ।—ग्रन्थकण्डूचूर्णादिनेत्यर्थः । घनकुष्ठैलादि-योगभात् किंचित् पठन्ति ; वदयुक्तम्, इत्याधिकारं अस्य योगस्य वक्ष्यमाणत्वात् । निषलेन तु—धमादुभववैवाय योगः पठितो व्याख्यातय ॥ १४ । १५ ॥

कल्कैरनन्ताखदिरिरिमेद-

जम्बुाम्त्रयष्टीमधुकोत्प्लानाम् ।

तत् तैलमात्रेव घृतं मुखेन

स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ १६ ॥

इरिमेदाय तैलम्— १५

इरिमेदत्वक्प्लगतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।

तोयादकैयतुभिर्निःक्वाप्य चतुर्थशेषेण ॥

क्वाथेन तेन मतिमांस्त्रैलम्यार्हादकं शनैर्विपचेत् ।

कल्कैरचसमांशैर्मञ्जिष्ठालोधमधुकानाम् ॥

इरिमेदखदिरकट्फललाचान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला-

कर्पूरागुरुपद्मक-लवङ्गकक्कोलजातीफलानाम् ॥

पत्तङ्गैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।

सिंहं भिषग्विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥

परिशोर्षदन्तविद्रधि-शौषिरशीताददन्तहर्षेषु ।

क्रिमिदन्तदालनचलितप्रहृष्टमांसावशीर्षेषु ।

मुखदौर्गन्धे काथ्यं प्रागुत्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥ १७ ॥

लाचार्य तैलम्—

तैलं लाचारसं क्षीरं घृत्यक् प्रस्थं समं पचेत् ।

चतुर्गुणेरिमक्वाथे द्रव्यैश्च पलसम्मितैः ॥

तुलानित्यादि ।—नीलसहाचरः,—नीलकिण्ठी । चतुर्भागरस इति ।—चतुर्थ-
भागरसे । अनन्ता—अनन्तमूलम्, इरिमेदः—विट्खदिरः, तदभावे खदिरमेव द्विगुण
वृद्धन्ति ॥ १६ ॥

इरिमेदत्वगित्यादी ।—पद्मकं—पद्मकाष्ठम्; जाती—जातीकोषः; फलं—जाती-
फलम्; पद्मङ्गं—रजचन्दनम्; वराङ्गं—गुडत्वक्, गजकुसुमं—नागकीशरम् । परि-
शोर्षदन्तः,—दन्तभेदः । चक्रं हि वाग्भटे—“दन्तभेदे द्विजास्तीदभेदरुक्स्फुटना-
न्विताः” इति । विद्रधिः,—गलविद्रधिः । दालनः,—दारणवद्यथाधीनात् । प्रहृष्ट
मांसः,—अधिमांसः । अवशीर्षः,—अवशीर्षमांसः परिदट्,—“दन्तमांसानि शीर्यन्ते”
इत्यादि सङ्गच्छन् ॥ १७ ॥

मोक्षकट्फलमञ्जिष्ठा-पद्मकेशरपद्मकैः ।
 चन्दनोत्पलयष्टाद्वैस्त्रैलं गण्डूपधारणम् ॥
 दालनं दन्तचालञ्च हनुमोक्षं कपालिकाम् ।
 शौतादं पूतिवह्नाञ्च चरुचिं विरसांस्यताम् ॥
 इत्यादास्यगदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ॥ १८ ॥

वकुलाय तैलम्—

वकुलस्य फलं लोभं वञ्चवह्नी कुरुण्टकम् ।
 चतुरङ्गुलवञ्चोल-वाजिकर्णैरिमाशनम् ॥
 एषां कषायकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।
 स्थैर्यं करोति चलतां दन्तानां धावनेन च ॥ १९ ॥

सङ्कारगुडिका—

एलातालवलिकाफलश्रीतकीष-
 कोलद्विकानि खदिरस्य कृते कषाये ।
 तुल्यांशकानि दशभागमिते निधाय
 प्रोद्भिन्नकेतकपुटे पुटवद्विषाच्य ॥

तैलमित्यादी ।—लाघाया रस. काय. । इरिसकाय इति ।—इरिमेदकाय, वङ्-
 गुषीऽयं पाकः । हनुमोक्षः,—दन्तरोनविशेष. । उक्तं हि सुश्रुते—“वातेन तैसो-
 भविन्दु हनुमन्वी विषदिते । हनुमोक्ष इति श्रेयी व्याधिरर्दितलक्षण. ॥” इति ।
 अथच दन्तदेशसामीप्याद् दन्तपोषाजनकलाञ्च दन्तरोममध्ये सुश्रुतेन पठित । अन्दाटे-
 ऽपि हनुमोक्ष इत्येव पाठः, तेन दन्तमोक्ष इत्युपपाठ. एव ॥ १८ ॥

वकुलाये ।—वञ्चवह्नी—अस्यरुहार. , कुरुण्टकं,—मौलभिण्टी, चतुरङ्गुलं,
 —चारवध, वञ्चोल,—तुलसी, “वावहर” इति श्यात., वाजिकर्णं,—शालभेद. ;
 अशन,—पीतशाल । प्रसतामिति—वह्नीवङ्गवचनम् ॥ १९ ॥

एलेल्यादि ।—मता—लताकसूरी, लवङ्गिका—लवङ्गम्, फलं—जातीफलम्,
 श्रीत—कर्पूरम् ; कीष,—जातीकीष, कीलं—कलीलम् ; द्विकम्—अशुब । एला-
 दीना तुल्यांश. , एषां मिलितानामपेक्षया दशभागपरिमिते खदिरकाय इत्यर्थ. ।
 प्रोद्भिन्नकेतकपुट इति ।—विकसितकेतकपत्रकृतपुटके खदिरकायालीङ्गितमेलादिचूर्णे
 निधाय पुटविधिना मनाक् विषाच्य तत. श्रीतीकृत्य प्रथमगृहीतकर्पूरकसूरिका-

अथ कर्णरोग-चिकित्सा ।

कपित्थमातुलुङ्गाम्ल-शृङ्गवेररसैः शुभैः ।

सुखीयैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १ ॥

शृङ्गवेरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।

कटुणां कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २ ॥

लशुनार्द्रकशिथूणां सुरङ्गा मूलकस्य च ।

कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कटुणाः कर्णपूरणे ॥

समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३ ॥

आर्द्रकसूर्यावर्त्तक-शोभाञ्जनमूलकखरसाः ।

मधुतैलसैन्धवयुताः पृथगुक्ताः कर्णशूलहराः ॥ ४ ॥

मुखरीनेषु जिह्वाशयरीगा उक्ताः, जिह्वा चन्द्रियाधिष्ठानम् ; अत इन्द्रियाधिष्ठान-
गतरीगाधिक्रियाप्रसङ्गात् कर्णरोगधिक्रियतमुच्यते, कपित्थेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—
कपित्थस्य फलम्, एवं मातुलुङ्गस्यापि ; अस्मिन् विष्णुपद्यात् सुपर्कफलं यावत् ।
रसशब्दस्य कपित्थादिभिरन्वयः । एते च सधी धीराः ॥ १ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि ।—शृङ्गवेरखरसनापकषट्पट्टयम्, मधुनी माषकद्वयम् ; सैन्धवस्य
रक्तिकामेकाम् ; तैलं तिलञ्च माषकद्वयं गृहीत्वा सर्वमालीय कटुणा कृत्वा
कर्णे पूरयेत् ॥ २ ॥

लशुनेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—सुरङ्गी—रक्तशोभाञ्जनम् ; कदली—कदलीवागुडा,
तस्याः खरसः । एते च लशुनखरसादयो व्यस्ताः समक्षा वा बीध्याः । पूर्वोक्त-
स्याप्यार्द्रकरसस्य पुनरुपादानं समस्तपक्षे सप्रयोजनमेव । युक्त्येति ।—प्रथमं तैलेन
कर्णे मक्षयित्वा ततोऽवचूर्णनमिति युक्त्यर्थं इति केचित् । अन्ये तु—युक्तेन कर्णो
पूरयित्वा ततो समुद्रफेनावचूर्णनमिति युक्त्यर्थमाह, युक्त्यैतत् ; यदाह वाभटः,—
“युक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत्” इति । अत एव समुद्रफेनचूर्णेनेत्येव
समुद्रफेनयुक्तेनेति पाठान्तरं सुश्रुते केचित् पठन्ति ; तन्नयेति—समुद्रफेनयुक्तेनेति पदं
पूर्वोक्तघृत्तविशेषणम्, सुश्रुते हि एतस्मात् पूर्वं—“कर्णे कीणेन युक्तेन पूरयेत्
कर्णशूलिन” इत्युक्तम् । अस्मिन् पक्षे—युक्त्येति अस्य मातया इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आर्द्रकेत्यादौ ।—शोभाञ्जनं—शोभाञ्जनमूलकम्, मूलकान्तु—मूलकान्तुः । एते च

श्रीभाञ्जनकनिर्यासस्त्रिलतैलेन संयुतः ।
 व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णे कर्णशूलोपशान्तये ॥
 अष्टानामपि भूत्वाणां भूत्वेणान्यतमेन वा ।
 कोष्णेन पूरयेत् कर्णां कर्णशूलोपशान्तये ॥ ५ ॥
 अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।
 तैलाक्तमद्धारपूर्णं विदध्यात् श्वषोपरि ॥
 यत् तैलं श्ववते तस्मात् खल्लादद्धारतापितात् ।
 तत् प्राप्तं श्वषोस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ६ ॥
 अर्कपत्रपुटे दग्ध-सूक्ष्मीपत्रभवो रसः ।
 कटुष्णः पूरणादेव कर्णशूलनिवारणः ॥ ७ ॥

दीपिका-तैलम्—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ।
 क्षौमिणावेक्ष्य संसिच्य तैलेनादीपयेत् ततः ॥
 यत् तैलं श्ववते तेभ्यः सुखोष्णं तत् प्रयोजयेत् ॥
 ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥

कटुशीकृन्थोपधीव्याः । अत एव पृथगुक्ता इत्यत्र पृथगुक्ता इति पाठान्तरं किञ्चिन्
 पठन्ति ॥ ४ ॥

श्रीभाञ्जनेत्यादौ ।—श्रीभाञ्जननिर्यासः,—श्रीभाञ्जनमूलखरसः ॥ ५ ॥

अश्वत्थेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—अश्वत्थपत्रं बहुभिस्त्रीलातैः तुलिकां सरन्त्यां जला
 तनुपरि ज्वलदद्धारं विन्यस्य कर्णयोः परि धारयेत्, ततः पतिततैलेन कर्णपूरणम् ।
 दिप्तानुबन्धे तु—तैलस्थाने सर्पिर्देये, विदेहसवादात् ॥ ६ ॥

अर्कपत्रेत्यादि ।—सुक्ष्मीपत्रमर्कपत्रेण वेष्टयित्वा तदनु सुक्ष्मीपत्रं दग्ध्वा धीदयित्वा
 तद्रसेन कर्णयोः पूरणमित्युपदेशः ॥ ७ ॥

महत इत्यादि ।—सुशुतस्य ।—पञ्चमूलस्येति—विन्मूलदीपनामन्तमस्य । अष्टा-
 ङ्गुलानीति ।—अश्वत्थादी अष्टाङ्गुलानि व्याप्य क्षौमिणं वेष्टनं कार्यामित्यर्थः । तेन
 तस्मात्तदष्टाङ्गुलाधिकं कर्णार्थं दद्यादधुने पार्येत इति । इदानीम्—अष्टादशाङ्गुलमित

एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारंले ।

मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ८ ॥

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनाऽवतप्तम् ।

आपीड्य तोयं श्वणे निपिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ९ ॥

तीव्रशूलान्विते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।

वस्तमूत्रं चिपेत् कोष्णं सैन्धवेनाऽवचूर्णितम् ॥

वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।

तैलं पचेत् तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १० ॥

हिङ्गुतुम्बुरुगुण्ठीभिः साध्यं तैलन्तु सार्पपम् ।

कर्णशूले प्रणादे च पूरणं हितमुच्यते ॥ ११ ॥

चार-तैलम्—

वालमूलकगुण्ठीनां चारो हिङ्गु सनागरम् ।

शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशियुरसाञ्जनम् ॥

सौवर्चलं श्वक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।

भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशक्तं चतुर्गुणम् ॥

पद्ममूलकाष्ठं शङ्खीला तस्यापभामेऽष्टाहृलं व्याप्य तिलतैलात्तं शब्दं बद्धा प्रज्वल्य
ततो गलिततैलेन कर्णपूरणं कुर्वन्ति । मन्थवाम्भटे तु—अष्टाहृत्तादिपरिमाणं नीरुम् ;
यथा—“महतः पद्ममूलस्य काष्ठात् चीमेय वेष्टितात् । तैलसिकात् प्रदीपायान् संघः
सद्यो रजापटः ॥” इति ॥ ८ ॥

अर्कस्येत्यादीः—परिणामपीतमिति ।—कालप्रकर्षेण पाकवशात् पीतवशे
शिखिना वज्रिना श्वतसं खिन्नमित्यर्थः । तोयमिति—रसः । बहुवेदनमिति ।—माना-
विधतोदभिदादिवेदनामहितम् ॥ ९ ॥

वस्तमूत्रादि ।—सुदुतस्य ।—वंशावलेखः,—वंशनेली, अस्ताः कम्बः । मूत्रे चाजा
विके इति ।—आजे वा आविके मूत्रे वा पचेदित्यर्थः । यदाह करालः,—“वंशावलेख
कम्बेन मूत्रे आजोऽथवाविके । पचेत् तैलं रजः शाल्ये कर्षयोः पूरणं भिषक् ॥” इति ।
विदेहवचनात् घृतमप्यनेन विधिना पक्तव्यम् ॥ १० ॥

हिङ्गुत्यादी ।—साध्यमिति—जघं चतुर्गुणेन ॥ ११ ॥

मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् ॥
 बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयास्त्रावथ दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः ॥
 चिप्रां विनाशं गच्छन्ति क्षुप्यात्रियस्य शासनात् ।
 चारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥

मधुप्रकृतम्—

मधुप्रधानं शक्तन्तु मधुशुक्तं तथापरम् ।
 जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ॥
 मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ १२ ॥
 कर्णनादे कर्णच्छेदे कटुतैलेन पूरणम् ।
 नादबाधिर्ययोः कुर्व्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ॥ १३ ॥

बालमूलकेत्यादौ ।—मधुप्रकृतं चतुर्गुणमिति ।—मधुपलवितं शुक्तं मधुप्रकृतम् । एतेन “प्रस्य तण्डुलवीथत.” इत्याद्युक्तस्य मधुरहितशुक्तस्य निषेधः । यद्वाच्यं “यन्मन्वादि शुधी भाण्डे” इत्याद्युक्तस्य, तथा जम्बीरस्य फलरसमित्यादिना अनन्तरमेव बह्यमाशस्य वा श्रेयम् । एतदेव मधुप्रधानं शुक्तमित्यादिना बह्यति । अन्ये तु—मध्विति क्षेदः, तेन मधुनः कसकत्वं, शुक्तस्य चतुर्गुणत्वमित्याह । अपरे तु—मधु चतुर्गुणं शुक्तञ्च चतुर्गुणमित्याधत्ते । एतन्मतव्यमपि नीपपद्यते, समानतन्त्रे जतूकर्षे मधुनोऽपठितत्वात् । मातुलुङ्ग-कदलीभागुदास्तरसौ तु तैलसमौ, जतूकर्षसंवादात् ; तत्र हि—‘पक्वफलपूरकदलीरसैः समाश्रितैः’ इत्युक्तत्वात् । अतः षड्गुणः पाकः । अन्ये तु—वाग्भटसंवादात् मातुलुङ्गकदलीस्तरसयोः प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमाहः ; तत्र हि “मधुशुक्तं चतुर्गुणं, मातुलुङ्गरसस्य च कदलीस्तरस्य” इत्युक्तम् । उभयमपि प्रमाणं स्मृतिरिषेवन् । व्यवहारस्तु पूर्वस्यैवेति । जम्बीरस्येति ।—जम्बीरफलरसस्य शान्तिशुष्पलाग्नि, पिप्पलीमूलस्य तु चत्वारि, मधुनोऽष्टौ पलानि इति इदमेवोपदेशान् मानकम् ॥ १२ ॥

कर्णनाद इत्यादौ ।—कटुतैलं—सावर्पतैलम् ॥ १३ ॥

अपामार्गचार-तैलम्—

मार्गचारजलेन च तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्यञ्चापि पूरणतः ॥ १४ ॥

स्वर्जिकाधार तैलम्—

स्वर्जिका मूलकं शुष्कं हिङ्गु क्षुणा महीपधम् ।
शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम् ।
प्रणादशूलबाधिर्यं स्रावश्चाशु व्यपोहति ॥ १५ ॥

दशमूली-तैलम्—

दशमूलीकपायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतत् कल्कं प्रदायेव बाधिर्यं परमौषधम् ॥ १६ ॥

विल-तैलम्—

फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
साजाचीरं तडि हरेद्बाधिर्यं कर्णपूरणे ॥ १७ ॥
एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ १८ ॥

मार्गैत्यादौ ।—मार्गः,—अपामार्गः । अपामार्गधारपलानि षोडश, जलस्य तु द्रव्य-
द्वैगुण्यात् चतुर्विंशतिशराषाः, एकविंशतिवारान् परिखाव्य अतः धारजलात् षोडश
शराषु याद्याः । तत्कृतकल्केनेति ।—अपामार्गकृतधारकल्केन । स च तैलशोष-
भयाञ्जलीनालीय तैले दीयः, यदा तु पिष्ट्वाभूतात् कल्कान् तैलं सम्यक् प्रथग्भूतं
दृश्यते, तदैव तैलं पावान्तरं कृत्वा याध्यम्, न तु कस्को गालनीयः, धारनिद्रता-
भयात् । अन्ये तु—समासान्तर्भूतमपि मार्गपदं तच्छब्देन समाकृत्य अपामार्गमूलमेव
कल्कमायुः ॥ १४—१६ ॥

फलमित्यादौ ।—मूत्रेद्येनैव पिष्टेत्यनेन तदा पाचयेदित्यनेन च सम्बन्धः । विपा-
चयेदित्यनेनैव वा, तदुक्तं तन्नान्तरं—“विल्वरुभं पचेत् तैलं गीमूत्राशुपयोऽन्वितम् ।
बाधिर्यं पूरयेत् तेन कर्णौ सकफवातजे ॥” इति । अथाशचीरं तैलसमं, गीमूल
विगुणं चतुर्गुणं वित्याद्युः ॥ १७ ॥

एष एवेति ।—विधिः,—बाधिर्यहरः । उभयोरपि—बाधिर्यकर्णनादयोः ॥ १८ ॥

चर्णं पञ्चकपायाणां कपित्थरससंयुतम् ।

कर्णसावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १८ ॥

मालतिदलरसमधुना पूरितमथवा गवां मूत्रैः ।

दूरात् परित्यज्यते च श्वण्ययुगलं पूतिरोगिण ॥

हरितालं सगोमूत्रं पूरणं पूतिकर्णजित् ॥ २० ॥

सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।

मधुना संयुतः साधुः कर्णसावे प्रशस्यते ॥ २१ ॥

जम्बूवाय वैलम्—

जम्बूाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलञ्च सार्द्रम् ।

क्षुत्वा रसं तन्मधुना विमिश्र्यं स्रावापहं सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्पपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ २२ ॥

कर्णसावचिकित्सायाः, चूर्णमित्यादि।—सुश्रुतस्य।—पञ्चकपायाणां—पञ्च-
वस्कुलानां चूर्णम् । अत्र हि मन्वानरैः—“पञ्चवस्कुलचूर्णञ्च कपित्थरससंयुतम् ।
मधुना योजितं इत्यात् कर्णसाव प्रपूरणात् ॥” इति । अन्ये तु—पञ्चकपायग्रन्थेन
सोयुतम् एव कर्णसावोक्तं तिन्दुकादिपत्रकमुच्यते, यथा—“तिन्दुकान्यभया खीर्षं
समद्रामलकं तथा । पूरणधाम पथं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥” इति न च
समधीरपि वचनयोः । सोयुतत्वेन दौनरुक्त्वमिति वाच्यं, मधुयोगायोगाभ्यां योग-
देविध्यादित्याहुः ॥ १८ ॥

मालतिदक्षितिः।—कन्दीऽदुरोधात् द्रवत्वम् ॥ २० ॥

सर्जोत्यादि।—सुश्रुतस्य।—सर्ज.,—शल., कार्पासी—वनकार्पासी, याम-
कार्पासी वा । तथा च विद्दिष्टं,—“कार्पासीतुण्डिकेरीषां स्वरसो मधुसंयुतः ।
सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तं कर्णसावस्य भेषजम् ॥” इति । अत्र कार्पासीफलरसमपेक्ष्य
अहं मधु, सजपेक्षया च सर्जत्वक्चूर्णमहमिति तदोपदिष्टं । साधुरिति—कार्पासी-
फलरसविशेषणं, तेन कीटाद्यग्रन्थकार्पासीफलरसो याद्य इति ॥ २१ ॥

जम्बूानेत्यादी ।—सार्द्रमिति ।—सहशब्दं साकल्ये, “सह साकल्यं इष्यते” इति
मेदिनी, समानादाद्रमिन्वर्थः । क्षुत्वेति—सद्युद्येत्यर्थः । एतैरिति ।—जम्बूाम्रपत्रा-
दिभिः कल्कद्वयैरित्यर्थः, जलवादादायायितुमुंषम् । अन्ये तु—जम्बूपत्रादिरसैरित्याहुः ।
एतन्मती—त्वक्कल्क एवाथ पाकः, पाकीतरकालञ्च मधुमन्त्रेण इत्याहुः । निम्ब-

पुटपाकविधिस्त्रिन्न-द्वस्त्रिविड्जातगोण्डकः ।

रसः सतैलसिन्धुस्यः कर्णसावहरः परः ॥ २३ ॥

शम्बूकार्यं तैलम्—

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ २४ ॥

धुसूरार्यं तैलम्—

निशागन्धपले पक्वं कटुतैलं पलाष्टकम् ।

धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम् ॥ २५ ॥

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥

कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् क्षतविसर्पवत् ।

नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्नि विरेचनम् ॥

विधिय कफहा सवेः कर्णकण्डूं व्यपोहति ।

क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाय्य च ।

शोधयेत् कर्णगूयन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ २६ ॥

करञ्जतैल—निम्बबीज-करञ्जबीजभवं तैलं, सार्धपतैलञ्च समिधा पक्तव्यम् । पृथगेव तैलत्रयं पक्तव्यमित्यन्ये ॥ २२ ॥

पुटपाकेत्यादौ ।—द्वस्त्रिविड्जातगोण्डकः,—द्वस्त्रिलण्डोद्भूतच्छत्रकः । रस इत्यत तस्येति शेषः ; तेन द्वस्त्रिलण्डोद्भूतच्छत्रकरस इत्यर्थः । अन्ये तु—कीण्डज इति पठन्ति । अपरे तु—कीण्डकरस इति समस्तमेव पठन्ति—‘विश्ववारपथीदधि ।... मास-धावनतीयाभम्’ इतिवत् ॥ २३ ॥

शम्बूकस्येत्यादि ।—शम्बूकमांसस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमिति ॥ २४ ॥

निशेत्यादौ ।—निशा—द्विन्द्रा । निशागन्धयोर्मिलित्वा पलमेकं, तथा धुसूरपत्र-सरसश्च तैलसप्तः । पक्वं हि—‘सूक्ष्मेण गन्धकशिलारजनीभवेन मुखशिकेन कटुतैल-पलाष्टकञ्च । धुसूरपत्ररसतुल्यमिदन्तु सिद्धं नाडीं जघेक्षिरभवामधि, कर्णजाताम्’ ॥ इति । कटुतैलस्थाने क्वचित् श्वेतैलं पठन्ति ॥ २५ ॥

अथेत्यादि ।—सुप्तुतस्य ।—क्रियां प्राप्तमिति—दोषानुत्थपाम् । नाडीस्वेद

निर्गुण्डीखरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
 पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ।
 जातीपत्ररसे तैलं विपक्षं पूतिकर्णजित् ॥ २७ ॥
 वरुणार्ककपित्याम्बुजम्बूपक्षवसाधितम् ।
 पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथ वा ॥
 सूर्यावर्तकखरसं सिन्धुवाररसं तथा ।
 लाङ्गलीमूलजरसं व्रूपणेनावचूर्णितम् ।
 पूरयेत् क्रिमिकर्णन्तु जन्तूनां नाशनं परम् ॥
 क्रिमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेदिधिम् ।
 वार्ताकुधूमथ हितः सार्धपद्मेह एव च ॥ २८ ॥
 हलिसूर्यावर्तव्योप-खरसेनाभिपूरिते ।
 कर्णे पतन्ति सहसा सर्वास्तु क्रिमिजातयः ॥ २९ ॥
 नीलबुङ्गारसस्तैल-सिन्धुकाञ्चिकसंयुतः ।
 कदुष्णः पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥
 धूपनः कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३० ॥
 राजहृत्वादितोयेन सुरसादिजलेन वा ।
 कर्णप्रक्षालनं कुर्याच्चूर्णैरेतैः प्रपूरणम् ॥ ३१ ॥

इत्यादौ खेदभेद इति पाठे—कफहृताद्यामपि कर्णकण्ठा खेदी वमनाहृतया
 शीघ्रः ॥ २६ ॥

निर्गुण्डीत्यादौ ।—निर्गुण्डीखरसतिमतेष्वथिः प्रत्येकं माषकचगुटयं, रज
 धूमचूर्णगुडयोस्तु प्रत्येकमेकमाषकं, मधुनस्तु माषकद्वयं, सैम्बवण तु रक्षिपक्षकमिति
 व्यवहरति ॥ २७ ॥

वरुणेत्यादौ ।—वरुणादिपत्रवानां कण्ठः । सूर्यावर्तकादिषु विषु दीपेषु श्लेष
 चूर्णे प्रलेपम् । वार्ताकुधूम इति ।—परिपतवारताकुधुमचूर्णम् चन्द्रारमण्डले इत्या
 मलिकया कर्णे वृन्नी देवः । वार्ताकुधुनेन धूमः कार्य इति इहाराधटः ॥ २८ ॥

इतीत्यादौ ।—इली—साहस्योवामूलं, इलीमूलावर्तयोर्वापिबुङ्गानरसेन कर्ण-
 पूरणमित्यर्थः ॥ २९ । ३० ॥

घृष्टं रमाञ्जनं नार्याः क्षीरेण, क्षौद्रसंयुतम् । ;
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥ ३२ ॥

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठहिङ्गुवचादारु-शताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तुभूतेषु साधितम् ॥ ३३ ॥
विद्रधी चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं हि भेषजम् ।
शतावरीवाजिगन्धा-पयस्यैरण्डबीजकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ३४ ॥
गुञ्जाचूर्णयुते जाते माहिषे क्षीरे उद्धतम् ।
नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ३५ ॥
विपगर्भं तिक्ततुम्बू-तैलमष्टगुणे खर- ।
मूत्रे पक्वं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयाद्यं तैलम्—

कल्मेन जीवनीयेन तैलं पयसि साधितम् ।
आनूपमांसकायेन पालीपोषणवर्द्धनम् ॥ ३७ ॥

राजशेयादि ।—राजश्यादिगणः,—पारश्वधादिगणः । सुरसादिः,—सुरसा-
गणः । चूर्णैरेतेरिति—पारश्वधादिसुरसादिजैः ॥ ३१ । ३२ ॥

कुष्ठेत्यादौ ।—कुष्ठादीनां कल्मः ॥ ३३ ॥

विद्रधावित्यादौ ।—विद्रध्युक्तमिति—अर्वाविद्रध्युक्तमिति श्लोकः । शतावरी-
त्यादि ।—वायुदण्ड ।—पयस्या—क्षीरकाकोली, विदारोकम् इत्यर्थे । परण्डबीजकम्
—परण्डस्य बीजं, न तु बीजकः पीतमालः, तस्य कचलादिति । बीजकैरित्यत्र
जीवकैरित्यत्र पाठ इति नियतः ॥ ३४ ॥

गुक्षीत्यादि ।—गुष्ठाचूर्णे क्षीरापेक्षया अष्टमांशमित्याहुः । कात इत्यत्र दधीति
शेषः । अष्टमांशगुष्ठाचूर्णयुते माहिषीक्षीरे कातस्य दधी नवनीतमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

विपगर्भमित्यादि ।—विपगर्भे—विपकत्वम् । तिक्ततुम्बूबीजगर्भं तैलं तिक्ततुम्बू-
तैलम् । अरण्य नदंभस्य मूत्रे खरमूत्रे ॥ ३६ ॥

कल्मेनेत्यादि ।—वायुदण्ड ।—जीवनीयेनेति—जीवनीयदमर्कम् अष्टवर्षेण

माहिषनवनीतयुतं समाहं धान्यराशिपरिवासि तत् ।

नवमूपलिकन्दचूर्णमृद्धिकरं कर्णपालीनाम् ॥ ३८ ॥

कर्णस्य दुर्व्यधे भूते संरम्भो वेदना भवेत् ।

तत्र दुर्व्यधरोहार्यं लेपो मध्वाज्यसंयुतैः ।

मधूकयवमञ्जिष्ठा-रुवुमूलैः समन्ततः ॥ ३९ ॥

अनेकधा तु च्छिन्नस्य सन्धिः कर्णस्य वै भिषक् ।

यो यथा विनिविष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत् ॥

धान्याम्नोष्णोदकाभ्यान्तु सेको वातेन दूपिते ।

रक्तपित्तेन पयसा श्लेष्मणा तूष्णवारिणा ।

ततः सौम्य स्थिरं कुर्व्यात् सन्धिं बन्धेन वा पुनः ॥

वेद्यन्ते । दुग्धमत्र श्लेष्मसमम्, आनूपमासकायस्तु विगुणम् । पोषण-परिणाहेन, वईनन्तु देध्यं ॥ ३७ ॥

माहिषेत्यादौ ।—समाहं धान्यराशौ परिवस्तु शौलमस्येति तत् तथा । नवमूपलिकन्दचूर्णमिति ।—तत्तत्तणानीतशुक्रतालमूलौकन्दचूर्णं पल २, माहिषनवनीत पल १, समसं समाह धान्यराशौ स्यात्पमित्यर्थ ॥ ३८ ॥

दुर्विद्धकर्णचिकित्सासाह, कर्णश्लेत्वादि ।—रुवुमूलम्—एरवमूलम् । उक्तं हि तन्नालरै—“यद्वैरवजटासुर्पिभंधुकमधुसयुतम् । विकषाधवचूर्णं वा कषलं रोपणे हितम् ॥” इति । अत एव रुवुमूलस्थाने रुजुतैलमित्यपपाठ ॥ ३९ ॥

द्विप्रकर्णपालिसन्धानार्थं विधिमाह, अनेकधत्वादि ।—कर्णपालिच्छेदी हि हितुरयेन भवति; उक्तं हि सुयुते—“एव विवर्द्धितं, कर्णम्किञ्चिदति तु रिधा नृणाम् । दीपतथाभिघाताहा” इति । दीपत इति ।—वातादिकीपात् । द्विप्रप्र कर्णस्येति ।—द्विप्राया, कर्णलतिकाया । अथ म्यूनप्रस्रदौर्घं सृजुतिर्यगादिभेदेन अनेकविधत्वात् ताम्बिरपि अनेकधा भवति, तत्र य सन्धिर्यथा येन प्रकारेण विनिविष्टः सुसम्बद्ध स्यात्, त सन्धि तथा तेन प्रकारेण विनियोजयेत्, सन्धानार्थं योजयेदित्यर्थ । तत्र सुयुते पञ्चदश द्विप्रकर्णवन्धप्रकारा आकृतिभेदेनीका, ते च तत्रैव कर्णवन्धवन्ध-विध्यध्याये चानुसन्धेयाः, इह तु विस्तरमयावीक्ष्यम् । तत्र दीवानुसर्प प्रचालनमाह—धान्याश्लेत्वादि । पयसेति—दुग्धेन, शौलीदकेनेति वा । उक्तं हि सुयुते—“पित्तदुष्टे शौतोदकपयोभ्यान्” इति । तत्र इत्यादि ।—तत इति—सन्धिवन्ध-संयोगानन्तरम् । सीयेति ।—सीडु तन्नुसन्धान इत्यत्र क्यपि रूप ह्यन्दसत्वात् । सीये-

मध्वाज्येन ततोऽभ्यज्य पिचुना सन्धिवेष्टकम् ।
कपालचूर्णेन ततश्चूर्णयेत् पथ्ययाऽथवा ॥ ४० ॥

इति कर्णरोग-चिकित्सा ।

अथ नासारोग-चिकित्सा ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ।
सर्पिर्गुडः पङ्कजय यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

व्योपादिचूर्णम्—

व्योपचित्रकतालीश-तिन्तिडी चाम्बवेतसम् ।
सचव्याजानितुल्यांशमेन्नात्वक्पत्रपादिकम् ॥

त्वक् क्षीरमूलेति शेषः । सन्धि—कर्णपालिद्वयसन्धिं, धौमसूत्रेण सौम्य स्थिरं कुर्व्यात्,
तथा बन्धेन वा सन्धिं स्थिरं कुर्व्यादित्यर्थः । तत इति ।—सन्धिस्त्रिरीकरणानन्तरं
मधुघृताभ्यां सन्धिमध्यज्य पिचुना नूलकपिण्डेन सन्धिवेष्टनं कुर्व्यात् । सन्धिवेष्टना-
नन्तरं च सूत्रेण नातिगाढं नातिमिथिलं च बन्धनं बोध्यम् ; उक्तं हि बाभटे,—
“अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्रीतावगुण्ठितम् । सूत्रेणागाढमिदं बद्धा चूर्णैरवाकिरेत्” ॥
इति । कपालः,—मृत्पातकपालः ॥ ४० ॥

इति कर्णरोग-चिकित्सा-विवृतिः ।

उक्तमद्रव्यैव कर्णरोगचिकित्सानन्तरं नासारोगचिकित्सितमुच्यते, पञ्चमूली
त्यादि ।—पञ्चमूली—अन्धेति निरालः, मद्गतीत्यर्थे । चित्रकहरीतकी चर्मवाधि
कारि वाच्या । सर्पिर्गुडः पङ्कजयूषौ यक्ष्मीकौ । इदं तु क्रियास्यं पीनसं
बोध्यम् ॥ १ ॥

व्योपादिकं घूर्णमिदं पुराणगुडसंयुतम् ।

पीनसत्रासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ २ ॥

पाठादि तैलम्—

पाठादिरजनीमूर्वा-पिप्यलीजातिपङ्कवैः ।

दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं सम्पगपीनसे ॥ ३ ॥

व्याघ्री-तैलम्—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिपु-सुरसव्योपसैन्धवैः ।

पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥ ४ ॥

विषट्पाद्य तैलम्—

त्रिकटुविड्द्रसैन्धवहृत्तीफलशिपुसुरसदन्तीभिः ।

तैलं गोजैलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ५ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिच-लाघासुरसकटफलैः ।

कुष्ठोपाशिपुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥

तैरेव मूत्रसंगुक्षैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

अपीनसे पूतिनस्ये शमनं कीर्तितं परम् ॥ ६ ॥

व्योपादिघूर्णे ।—व्योप.,—त्रिकटु , तिलिङ्गी—महाद्रंशम् , अजात्री—जीर-
कम् ; एलातकपत्रपादिकमिति ।—एलातकपत्रादि प्रत्येकमेकभारापेक्षया पादिकं,
गुडस्तु सर्वघूर्णसम इति नियमः । किन्तु "तालीमधिचकव्योप-तिलिङ्गीकाद्यवैतसम् ।
सप्तध्याजात्रीविपलमेलातकपत्रपादिकम् ॥ जीर्णविगुहात् गुणार्द्धेन पक्वेन वटकी-
कृतम् । पीनसत्रासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥" इति वाग्भटे सार्द्धानविग्रहितपलघूर्णे
गुडनुजाईस्योक्तत्वात् गुडस्य सर्वघूर्णसमत्व बोधयत्य इति ॥ २ ॥

पाठेत्यादी ।—पाठादीनां कल्प., जलं चतुर्गुणमिति ॥ ३ ॥

व्याघ्रीत्यादी ।—सुरस ,—सिन्धुवारः, पर्णास इत्यन्ये ॥ ४ ॥

त्रिकटुकेत्यादि ।—अवापि सुरस ,—सिन्धुवारः, पर्णास इत्यन्ये । अथ शिपुबीज
दन्तीबीजच प्राञ्च, तथा हृत्तीफलस्यापि बीजम् । उक्तं चि वाग्भटे—“त्रिगुसिङ्गी
त्रिकुम्भानां बीजैः सव्योपसैन्धवैः । सवेदसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ॥" इति ॥ ५ ॥

कलिङ्गैत्यादी ।—सुरस.,—पर्णासः; अया—अथा, जन्तुघ्न.,—विड्द्रः। अथापि

नासापाके पित्तहरं विधानम्

कार्यं सर्वं वाद्यमाभ्यन्तरञ्च ।

हरिद्रक्तं क्षीरिहचत्वचय

योज्याः सेके सष्टताश्च प्रदेहाः ।

पूयाक्षरक्तपित्तघ्नाः कपाया नावनानि च ॥ ७ ॥

शुण्ठीकुष्ठकणाविल्व-द्राक्षाकल्ककपायवत् ।

साधितं तैलमान्यं वा नस्यं चवथुरुक्प्रणुत् ॥ ८ ॥

दीप्ते रोगे पैत्तिके पैत्तिकन्तु

विधिं कुर्यान्मधुरं शीतलञ्च ।

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानम्

स्निग्धा धूमा मूर्द्धिवस्त्रिय नित्यम् ॥ ९ ॥

वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।

पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥

वक्ष्यमाणमूत्रसदुक्तैरित्यस्य सम्बन्धं कृत्वा अत्रपीडमपि मूत्रेण पिष्टा कुर्यात् । तैल-
पाके तु गौमूत्रमेव अतुर्गुणमिति ॥ ६ ॥

नासापाके पित्तहरं विधानमिति ।—अत्र पित्तहत् संविधानमिति पाठी रजप्रभा-
सम्प्रतः । हरिद्रक्तमिति ।—अत्र कृत्वा रक्तमित्यपि तथा । वाद्यमाभ्यन्तरञ्चेति ।—
वास्तं—सिपादि, आभ्यन्तरं—स्नेहपानादि । क्षीरिहसा—वटीकुम्भरादयः पञ्च ॥ ७ ॥

शुण्ठीत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—विल्वं—विल्वस्य मूलम् । अत्रपुटप्रणुदित्येव पाठी
वाग्भटे तु दृश्यते, टीकायाश्चेवमेवोक्तम् ; अस्यायंमनुद्देव चवथुरुक्प्रणुदिति पाठ-
मन्नाः कुर्वन्ति ।—अत्र,—चवथुः, पुटीऽपि नासारोगविशेषः । सक्तं हि वाग्भटे—
“पित्तश्लेष्मावहृदोऽक्तर्नासायां शोथयिन्मरुत् । कफं संप्लुपुटतां प्राप्नोति पुटकश्च
तत् ॥” इति ॥ ८ ॥

दीप्त इत्यादि ।—सुशुतस्य ।—दीप्ते रोगे पैत्तिकसंविधानमिति पाठः सुशुते
दृश्यते ॥ ९ ॥

वातिक इत्यादि ।—सुशुतस्य ।—पञ्चभिर्लवणैरिति ।—पञ्चभिर्लवणैः कल्ककपैः
सिद्धं सर्पिः पिबेत् । यथाक्रममिति ।—स्नेहौषधीगिकाध्यायीकविध्यनतिक्रमश्च । प्रथमेन

नस्यादियु विधिं कृत्स्नमवेचेतार्दितेरितम् ।
 पित्तरक्तोत्थयोः पयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिपेकान् प्रदेह्यांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ १० ॥
 कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलभाषविपक्षया ।
 यवाग्वा यामयित्वा वा कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥ ११ ॥
 दार्वींद्भुदीनिकुम्भैश्च किण्विद्या सुरसेन च ।
 वर्त्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ १२ ॥
 अथवा सष्टतान् शक्नून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ।
 नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

नघेनेति ।—विदारोगश्चादिगणेन वा क्वापकल्कद्वयेण सिद्धं सर्पिः पिबेदित्यर्थः । तथा
 नस्यादिकर्मसु कर्त्तव्येषु चर्दितीक्ष्णं विधिम् अवेचेत आनीयात् । वाग्भट्टेऽप्युक्तं—“पिबेद
 वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् । पटुपचकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ॥
 श्वेदनस्यादिकां कुण्यांश्च चिकित्साच्चादितेरिताम् ॥” इति । अन्ये त्वाङ्, —प्रथमेन
 गणेनेत्येतद्व्यादिष्वित्यनेन सम्बध्यते, तेन प्रथमेन गणेन सिद्धं सर्पिर्मस्वीपनाहश्री-
 वस्त्रादियु योज्यामित्यर्थः । एतत् तु—वाग्भट्टविरिधादुपेक्षणीयमिति । पिबेत्यादि ।—
 सुशुतस्य ।—पित्तरक्तोत्थपौनस्यै प्रतिश्यायवोरिति शेषः । मधुरकै भ्रतमिति ।—
 काकोल्यादिभिर्विपक्षम् । शीतलानिति ।—श्वयीथाद्युत्पलादिदद्यात् । शीतलाकैः
 कृतान् ॥ १० ॥

कफघ्न इत्यादौ ।—सुशुतस्य ।—तिलभाषौ कल्कद्वयौ, अत मदनफलमपि बोध्यं,
 वसनयोगात् । कफघ्नं क्रममिति ।—कफहरद्वयकृतदेयादिकमम् ॥ ११ ॥

दार्वीत्यादि ।—सुशुतस्य ।—दार्वीं—दारुहरिद्रा, रद्भुदी—पुत्रजीवकः ।
 निकुम्भः,—दन्ती, तथा बीजं मूलं वा । किण्विद्या—कटभीबीजम्, अपामार्ग इत्यन्ये ।
 सुरसेनेत्यत्र सुरसेनेति सुशुते प्रथ्यते; तन्मते—सरलं—सरलकाष्ठमिव । सुरसः,—
 पर्थासः, निर्गुली वा । यथाविधीति ।—वैरेचकधूमवर्त्तिविधाभक्रमेण ॥ १२ ॥

अथवेत्यादौ ।—यवशक्नून् सष्टतान् शरावस्थिताङ्गरे दत्त्वा तदुपरि क्रम-
 च्छिद्रेण शरावाभारैश्च पिषाय तज्जिन्नेव च्छिद्रे नलिकां दत्त्वा धूमं पिबेदि-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥

यः पिबति शयनकाले शयनारूढः सुशीतलं भूरि ।

सलिलं पीनसयुक्तः स मुच्यते तेन रोगिण ॥ १४ ॥

पुटपक्वं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ १५ ॥

सोपणं गुडसंयुक्तं स्निग्धदध्यम्भोजनम् ।

नवप्रतिश्यायहरं विग्रेषात् कफपाचनम् ॥ १६ ॥

प्रतिश्याये नवे शस्तो यूषधिश्चादलोद्भवः ।

ततः पक्वं कफं घ्रात्वा हरेच्छीर्षविरचनैः ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनस्त्रेद-नस्यकटुम्भोजनैः ।

वमनैर्घृतपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ १७ ॥

भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणमुत्स्त्रिन्नमापमत्युष्णम् ।

स जयति सर्वसमुत्थं चिरजातञ्च प्रतिश्यायम् ॥

पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गं मरिचानि च ।

श्रवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ १८ ॥

समूत्रपिष्टास्तूद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत् ।

नावनार्थं क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ।

शोषाणान्तु विकाराणां यथास्वं स्याच्चिकित्सितम् ॥ १९ ॥

यः पिबतीत्यादि ।—योगोऽयं वातपिभीषरे प्रतिश्याये बोध्यः ॥ १४ ॥

पुटेत्यादी ।—जया—जयन्ती ॥ १५ ॥

सोषणमित्यादि ।—ऊषधं—मरिचम् । योगोऽयं वातिके इत्याहुः ॥ १६ ॥

प्रतिश्याय इत्यादि ।—चिन्ता,—तिनिङ्गी, तस्याः हृदः पत्रम् । यूषः,—कायः ।

अतः द्विदुमरिचचूर्णे माताऽनुष्णं प्रक्षिपन्ति इडाः । शिरस इत्यादीः ।—यथास्वमिति ।—

पक्वं शिरोऽभ्यञ्जस्त्रेद-घृतपानादिभेषजपक्के स्त्रेदश्च ॥ १७ ॥

भक्षयतीत्यादि ।—योगोऽयं वातोत्तरे बोध्यः ॥ १८ ॥

समूत्रेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—समूत्रं यथा स्यात् तथा पिष्टाः, कर्मधारयो वा ।

उद्दिष्टा इति ।—सुशुतेऽनन्तरीक्षाः सर्वाः क्रियाः मूत्रपिष्टाः प्रतिश्याये क्रिमिसन्ध्ये

सति योजयेदित्यर्थः । अन्ये तु—क्रिमिषु याः क्रियाः उन्नाष्टाष्टाय सर्वा मूत्रपिष्टा

करवीरायं तैलम्—

रक्तकरवीरपुष्पं जात्यशनमक्षिकायाश्च ।

एतैः समन्तु तैलं नासार्शनाशनं श्रेष्ठम् ॥ २० ॥

शिखरि-तैलम्—

श्लथुमकणादारु-चारुनक्ताह्नसैन्धवैः ।

सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ २१ ॥

चित्रक तैलम्—

चित्रकचविकादीप्यक-निदिग्विकाकरञ्जवीजलवणार्कैः ।

गोमूत्रयुक्तं सिद्धं तैलं नासार्शसां विहितम् ॥ २२ ॥

चित्रकहरीतकी—

चित्रकस्यामलकाश्च गुडूच्या दशमूलजम् ।

शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाङ्कं गुडात् ॥

शतं पचेद्वनीभूते पलद्वादशकं क्षिपेत् ।

थ्योपत्रिजातयोः क्षारात् पलाह्मपरेऽहनि ॥

शोणयेदित्याहुः । किमिघ्नानि भेषजानीति ।—सुरसादिगणप्रथतीनि । शेषाथानु
विकारायामिति ।—भासाऽर्जुदनासाऽर्जं प्रथतीनाम् । यथास्तमिति ।—यत् यत् स्वं
यथास्तमिति वीसायामव्ययीभावः ॥ १८ ॥

रक्तकरवीरत्वादी ।—जाती—मालती, तस्या अपि पुष्पम् ; अशनमक्षिका—
आफरमक्षिका । जात्यशनमिति ।—सहितानिर्देशोऽसिद्धविधेरनित्यत्वात् । एतैः सम-
मिति ।—एतैः कस्तूरुष्ये, सद्य एकमित्यर्थः । पाकार्यन्तु कलं चतुर्गुणमिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

श्लथुमेत्यादी ।—चारुः—यवचारुः, नक्ताह्नः,—करञ्जबीजं, शिखरिवीजम्—
अपामार्गबीजतण्डुलः । अत्रापि कलं चतुर्गुणं दियम् ॥ २१ ॥

चित्रकत्वादी ।—दीप्यकं—यमानो, लवणं—सैन्धवम्, अर्कम्—अर्कवीरम् ॥ २२ ॥

चित्रकहरीतकी चित्रकस्य पचाशत् पलानि, अलशराराः पचाशत्, श्याप्याशु
साईदादशशराराः ; एव चित्रकस्य काषस्य फलशतं भवति । आमलकौशरसस्यापि

प्रस्थावं मधुनो दत्त्वा यथाग्न्यादादतन्द्रितः ।
 हृदयेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमौन् ।
 गुल्मीदावर्त्तदुर्नाम-खासान् हन्ति रसायनम् ॥ २६ ॥

इति नासारोग-चिकित्सा ।

अथ नेत्ररोग-चिकित्सा ।

लङ्घनालेपनंस्त्रेद-शिराव्यधविरेचनैः ।
 उपाचरेदभिव्यन्दानञ्जनाद्यप्रोतनादिभिः ॥ १ ॥
 श्रियासाऽतिविपालोभ्रैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।
 अव्यक्तोऽक्षिगदे कार्य्यं प्रोतस्यैर्गुण्डनं वह्निः ॥ २ ॥

पलशतं सरसाभावे त्वयमेव सरसविधिः । एवं गुडूष्णाः मिलितदग्ममूलस्य च
 कायविधिः । श्रियाद्विजातयोर्मिलित्वा पलहादशकम् । पलाशमिति—चारादित्यनेनैव
 सम्बध्यते । अपरीऽहनीति—परीष सम्बध्यते ॥ २६ ॥

इति नासारोग चिकित्सा विहतिः ।

रक्तसंवादादेव नेत्ररोगचिकित्सायाह—अत्राभिव्यन्दस्य निखिलनेत्ररोगमूलत्वेन
 प्राधान्यात् प्रथमतीऽभिव्यन्दप्रतिकारमाह, लङ्घनेत्यादि । लङ्घनमत्र लघुद्रमुप-
 वासी वा ; उक्तं हि—“प्राग्विवाच्यामये भुक्तं शिरामगुरु स्त्रितम् । उपवासस्यार्थं
 वा स्नात्—” इति । किन्तु उपवासी वातजादन्वय विधेयः, बाष्पटसंवादात् ।
 स्वेदीऽपि पित्तजं विना मयनीपाने मृदुर्बोध्यः । यदुक्तं—“हृदयं हृष्यो हृष्टि
 स्वेदयेत् मृदु वा न वा” इति । शिराप्यधी रक्तदुष्टी सत्यां शिराप्यधनम् । विरेचनं—
 शिरसः कायस्य च । तत्र शिरोविरेचनानु भवे, कायविरेचनस्य कौर्वे प्रथमम् । चादि-
 यच्छेन तपश्चपुटपाककायादिपरिषदः ॥ १ ॥

श्रीवासीत्यादी ।—श्रीवासः,—दिवदार । अल्पसैन्धवरिति ।—एकभागापेचया चतु-

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ।

पक्षैते पञ्चरात्रेण प्रथमं यान्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥

स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनञ्चाचिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ।

अश्लनं पूरणं कायपानमामे न शस्यते ॥ ४ ॥

धात्रीफलनिर्द्यासो नवदृक्कोपं निहन्ति पूरणतः ।

सचौद्रसैम्भवो वा शिग्रुद्भवपत्ररससेकः ॥ ५ ॥

दावीरसाश्लनं वापि स्तन्ययुक्तं प्रपूरणम् ।

निहन्ति शीघ्रं दाह्याश्रुवेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥ ६ ॥

करवीरतरुणकिशलयच्छेदीद्भववहुलसलिलसम्पूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सहसैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ७ ॥

भांगल सेम्भवेत्याह । अश्लन इति—पूर्वद्वये । प्रोतस्यैरिति—कर्पटवर्गैः, गुण्डनम्—
अवधूर्णनम्, एतच्च मुकुलिते चतु पत्रे, न तु विस्तारिते ॥ ३ ॥

अक्षिकुक्षिभवा इत्यादि।—कुक्षिभवा—अतीसारविषम्बिकादयः । पञ्चरात्रेण
इत्युपलक्ष्य, तेन दृक्कोपं बीधम् । यदाह विद्वद्,—“उपवासस्यार्द्रं वा स्यात्”
इति । अथच मतभेदे दीपप्रकोपतारतम्याच्च विरोधमावहति ॥ ३ ॥

स्वेद इत्यादौ ।—सेकः,—वासलादिकायादिना चतुःसेपनमाश्रीतनस्येदवाच्यं,
न तु पूरणं, तस्यामे निषेधात् । आश्रीतनं पुनरामे कियत एव, यदुक्तं,—“सर्वेषा-
मक्षिरीणाणामादावाश्रीतनं द्रितम्” इति । दिनचतुष्टयमिति ।—दिनचतुष्टयं सद्यपत
एव ज्वराद्याहवदिति । आमे नेत्रदीने अश्लनादिकं न कार्यमित्याह—अश्लनमित्यादि ।
—पूरणम्—आश्रीतनम् ॥ ४ ॥

धात्रीत्यादौ ।—पूरणश्चेनाश्रीतनं वाच्यम् । सचौद्रसैम्भवे वेति ।—श्रीभाषण-
पञ्चरसमापकचतुष्टयम् । अथु मासैकं, सैम्भवं रक्तिव्यम् ॥ ५ ॥

दावीर्यादि ।—दावीरसाश्लनं—दाहहरिद्राकायकृतं रसाश्लनम् । स्यन्दसम्भवा
इति—अभित्यन्दसम्भवा ॥ ६ ॥

करवीरित्यादौ ।—तरुणमभिन्नं यत् किमशयं, तस्य श्रेदान् धी रसो निर्ग-
च्छति, तेन पूरणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

शिखरिजमूलं ताम्रभाजने स्तोकसैन्धवोन्मियम् ।

मस्तुनिष्टं भ्रूणाहरति नवं लोचनोत्कीपम् ॥ ८ ॥

सैन्धवदारुहरिद्रा-शैरिकपथ्यारसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो वह्निः प्रलेपो भवत्यशेषाचिरोरुहरः ॥

तथा शावरकं लोधं घृतभृष्टं विडालकः ।

कार्यो हरीतकी तद्वद्वृष्टभृष्टं विडालकः ॥

शालाक्येऽष्णोर्वहिलेपो विडालक उदाहृतः ॥ ९ ॥

गिरिमृच्चन्दननागर-खटिकांशयोजितो वहिलेपः ।

कुरुते वचया मिथ्यो लोचनमगदं न सन्देहः ॥ १० ॥

भूम्यामलकी घृष्टा ससैन्धवगृहवारियोजिता ताम्ब्रे ।

जाता घनत्वमष्णोर्जयति वहिलेपतः पीडाम् ॥ ११ ॥

आश्रयोतनं मारुतजे काथो विस्वादिभिर्हितः ।

कोष्यः सैरखड्गहृती-तर्कारीमधुशिशुभिः ॥ १२ ॥

शिखरिजेत्यादी ।—शिखरि—अपामार्गः । स्तोकसैन्धव—रक्तियं रक्तियं वा सैन्धवमित्यर्थः । भ्रूणादिति—पूरणात् ॥ ८ ॥

सैन्धवेत्यादि ।—एतैः स्तोकसैन्धवसहितैः समभागपिष्टैः स्रष्टवस्त्रोपरि निमीलित-
चक्षुषि लेपो देयः ; एवं वक्ष्यमाणविडालकवर्षेऽपि श्रेयमित्याहुः । शावरकं
लोधर्मिति—श्वेतलोध्रम् । विडालकशब्दार्थमाह—शालाक्य इत्यादि ।—शालाक्ये—
शालाक्येऽष्णे, सुशुत इति यावत् ॥ ९ ॥

गिरिमृदित्यादी ।—अंशः,—भागः । एतैः समभागपिष्टैश्चु.समीपे लेपः कार्यं
इत्याहुः ॥ १० ॥

भूम्यामलकीत्यादी ।—गृहवारि—कालिकम् ॥ ११ ॥

आश्रयोतनमित्यादि ।—आश्रयोतनम्—अधिसृजः । विस्वादि—महत् पञ्चमूलम् ।
तर्कारी—जयन्ती । मधुशिशु—रक्तशोभाघनम् । विस्वादिभिरित्येष सैरखेत्यादि-
विशेषणम् ; तेन एक एवायं योगः ; यदाह जतूकणं,—“महत्पञ्चमूलरुनुकशिशु-
तर्कारीसिद्धीकायः” इति ; किन्तु तन्मानरे केषलविस्वादिजाघेनाप्ययं योगो
उच्यते ; यथा—“पूरणं तीव्रगुलं तथा विस्वादिशाभ्रण” इति । किन्तु योग-

एरण्डपत्रवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम् ।
 कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखीष्णं सेचने हितम् ॥ १३ ॥
 सम्पक्तेऽक्षिगदे कार्यमञ्जनादिकमिष्यते ।
 प्रशस्तवर्त्मता चाक्षोः संरम्भाशुप्रशान्तता ।
 मन्दवेदनता कण्डूः पक्षाक्षिगदलक्षणम् ॥
 अञ्जनादिविधियाग्रे निखिलेनाभिधास्यते ।
 वृहत्पेरण्डमूलत्वक् शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्यादूर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ १४ ॥
 हरिद्रे मधुकं द्राक्षां देवदारु च पिपयत् ॥
 आजनेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १५ ॥

इयमने सैरस्येति वृहत्वादिविशेषणम्, न तु वित्तादिविशेषणम्; एकयोगेनलप्रस-
 ज्ञात् ॥ १२ ॥

एरण्डेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—एरण्डपत्रवादिकण्टकार्या मूलान् एक एवायं रोगः,
 किदेहमवादात् । यथा—“कण्टकारीशिफेरस्य मूलत्वक्पत्रसाधितम् । शौरमात्रं
 हितं सेके चक्षुःशब्दादिमन्थयोः ॥” इति । आत्रं पक्षीऽत्र शौरपरिभाषयेव साध्यम् ।
 चन्द्रे लाङ्गु;—एतद्वयोवाग्वरं सुश्रुते—“सैन्धवोदीप्यथ्याङ्ग-पिष्यलोभिः यतः पयः ।
 हितमर्द्धदिकं सेके” इति पठ्यते; एतद्वचनम् सर्वमाश्रीतमशौरसाधनायै परि-
 भाषाभ्यामीयम्; सेनावापि अर्द्धदिकं शौरं साध्यमिति । किन्त्वत्र विशेषाश्रया
 शौरपरिभाषयैव साधकमिति युक्तिमुत्पद्यमानः । अथकण्टकारीऽपि शौरसाधनपरिभाषयै-
 वेति ॥ १३ ॥

अञ्जनादिविधानस्य समयमाह, सम्पक्क इत्यादि ।—पक्षाक्षिरोगलक्षणमाह,
 प्रशस्तवर्त्मता ।—प्रशस्तवर्त्मता—दोषाद्यामभिभूतवर्त्मता; संरन्ध,—शोथः । एतच्च
 लक्षणं प्रायस्त्राहादुपरि श्रेयम्, यदाह चरकः,—“पक्षाक्षान्प्रता चार्थं सम्पक्के
 चाग्रने वाहान्” इति । अञ्जनादिविधिश्च कथं ज्ञातव्य इत्यपेक्षया चाह, अञ्जनादि-
 विधिरित्यादि ।—अथ इति—आश्रीतमाद्यधिकारि ॥ १४ ॥

हरिद्रे इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—अथ द्राक्षाद्याने यथेति केचित् पठन्ति ॥ १५ ॥

गैरिकं सैन्धवं क्षुणां तगरञ्च यथोत्तरम् ।

पिष्टं द्विरंशतोऽङ्गिर्वा गुड़िकाञ्चनमित्यते ॥ १६ ॥

प्रपौण्डरीकयद्याह्न-निशामलकपद्मकैः ।

शीतैर्मधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥ १७ ॥

द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठा-जीवनीयैः शृतं पयः ।

प्रातराश्रोतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥ १८ ॥

निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोध्रम्

स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्रोतनं मानुपदुग्धमित्यम्

पित्तास्रवातापहमग्रसुक्तम् ॥ १९ ॥

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तान्नभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥ २० ॥

फणिञ्जकास्फोटकपित्तविल्व-पत्तूरपीलूसुरसार्जभङ्गैः ।

स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं वर्हिष्ठशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ २१ ॥

गैरिकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—तत्र तगरस्थाने नागरमिति निघण्टुः पठति । यथोत्तरं द्विरंशत इति ।—यथोत्तरं भागती द्विगुणमित्यर्थः । तेन गैरिकमाषा १, सैन्धवमाषा २, पिप्पलीमाषा ४, तगरमाषा ८ । अङ्गिरेति ।—वाशब्दाच्छागीशौरमपि बोध्यम् ॥ १६ ॥

प्रपौण्डरीकैत्यादौ ।—शीतैरिति—प्रपौण्डरीकादीनां कषायैः शीतलैरित्यर्थः । समायुक्तैरित्यत्र सितायुक्तैरिति केषित् पठन्ति । सितायुक्तैरिति पाठे—मधुसत् सिता प्रसंख्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।—जीवनीयशब्देन जीवनीयाष्टवर्गं गृह्णन्ति ॥ १८ ॥

निम्बस्येत्यादि ।—निम्बपत्रं पिष्ट्वा तन्पिष्टमध्ये लोध्रकल्कं तच्चूर्णं वा प्रसिप्य पत्रेण वेदयित्वा अङ्गारेरुत्खिद्य नारीशौरिण संमिश्र्य वस्त्रेण मासयित्वा अच्यु.सिकी विधेय इति ॥ १९ ॥

कफजे इत्यादौ ।—प्रधमनं—चूर्णनम् ॥ २० ॥

फणिञ्जकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—फणिञ्जकः,—पर्णासमेदः, निर्गुणोत्थः ।

गुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णैः स्वल्पसैन्धवैः ।

धार्य्यद्यत्तुपि सङ्घेपाच्छोथकण्डूव्यथापहः ॥ २२ ॥

वस्क्लं पारिजातस्य तैलं काष्ठीकसैन्धवम् ।

कफोद्भूताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ २३ ॥

ससैन्धवं लोभ्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ।

आयसीतनं तन्मयनस्य कुर्यात् कण्डूञ्च दाहञ्च रुजाञ्च हन्यात् ॥ २४ ॥

स्निग्धैरुष्णैश्च घातोत्थः पित्तजो मृदुगीतलैः ।

तीक्ष्णरुचोष्णविग्रदैः प्रशाम्यन्ति कफात्मकः ।

तीक्ष्णोष्णमृदुगीतानां व्यत्यासात् साम्प्रियातिकः ॥ २५ ॥

वास्कीता—वाकरमन्त्रिका, कान्दसलाइसलम् । पत्तूट,—गालिचशाकः । पीलू,—
शोत्तरापयिकतक, अत एव निर्देमात् पीलूगन्दी दोर्घाकारालोऽपि ज्ञेयः । सुरसाजी-
वपि पर्णासभेदी । एषा भङ्गीः पङ्कवेर्षससभनेरङ्गारतापितैश्चपुशीर्मुदुक्षेदः कार्यं ।
वर्हिष्टं—बालकम् । अथेव तन्नाम्नरदमंतात् अमंस्थानि चकं. इति केचित् पठन्ति ।
तन्नाम्नरे यथा—कपित्थसुरसास्कीता-पीलूपत्तूरकपिका । एषपिग्भविस्त्वष्टदने.
क्षेद. खन्दाधिमन्थयो. ॥^{१०} कपिका—चकं ॥ २१ ॥

गुण्ठीत्यादी ।—निम्बपत्रावेण्या गुण्ठी खन्वा देया, सैन्धवमपि चतुपञ्च
रक्तिमिति वदन्ति । एषा पिण्डः कटुश्च एव चपुशीवपरि कृष्णवर्णं दत्त्वा देय
इत्युपदेशः । सङ्घेपादिति—अल्पप्रक्रियात ॥ २२ ॥

वस्क्लमिथ्यादि ।—पारिजात,—पारिभद्र. । पारिभद्रवस्क्लसुम्नरसस्य माषक-
मेकं, तैलस्य माषकस्य, सैन्धवस्य रक्तिवर्णं मयं वा, काश्चित्कम् निकुचमात्रम् ।
निकुचम् आशुप्राहुलिचतुष्टयपरिमित । एतत् सङ्घेपायपामे कृत्वा अर्पणंकेकेन
तावद्दर्शनीयं यावद् घनं भवति, तदनु चपुष्पघ्नं देयमिति इहा व्यवहरन्ति ॥ २३ ॥

ससैन्धवमिथ्यादि ।—सैन्धवस्य रक्तिवर्णं, लोभ्रस्य माषकचतुष्टयं, काश्चित्केन
पिण्डा मन्थयन्तेन यथा निमंलवृष्णवर्धेच यथा अट्टसीवदेन सन्दीप्य चतुसि तदघो
देय ॥ २४ ॥

सङ्घेपेव वातजादीनां चिकित्सायाह, विमर्शित्यादि ।—विमर्शितिति ।—
अपिश्चिमे. । तीक्ष्णोष्णमृदुगीतानां व्यत्यासात् परस्परविपरीतौषधीषोऽपि, तेन

तिरीटविफलायष्टी-शर्कराभद्रसुस्तकैः ।

पिट्टैः श्रौताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ २६ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च घूर्णमम्बरसंयुतम् ।

न्यस्तमप्स्वन्तरीक्षासु हितमाद्यरोतनं भवेत् ॥ २७ ॥

दार्वीपटोलमधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।

प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत् तोये चतुर्गुणे ।

विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत् ॥

शीतीभूते तत्र मधु दद्यात् पादांशिकं ततः ।

रसक्रियैषा दाहाशु-रागरक्तरुजापहा ॥ २८ ॥

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अण्णोरपि समन्ताच्च पातनन्तु जलीकसः ।

तीक्ष्णमुपयुज्य तद्विपरीतस्य मृदुम उपयोगः ; एवं मृदुद्रव्यमुपयुज्य तद्विपरीतस्य तीक्ष्णस्योपयोगः ; एवमुष्णशीतयोरपि व्यत्यासी प्रेयः । किंवा परस्परविरुद्धानां भावानां संमिश्रणेन उपयोगी व्यत्यासीपयोगः । तीक्ष्णमृदुशीतलानामिषुप-लक्षणम् ; तेन स्निग्धरुक्षादीनामपि रक्षणं बोध्यम् ॥ २५ ॥

तिरीटव्यादि ।—तिरीटं—पट्टिकालीघ्नम् । एषां प्रत्येकं माषकमेकं द्रव्यं वा गृहीत्वा अर्चां पिष्ट्वा शीतलजलपलैकेन संमिश्र्य परिषेकः कार्यः ॥ २६ ॥

कशेरुव्यादि ।—सुशुतस्य ।—कशेरुव्यदिमधुनोः प्रत्येकं माषकचतुष्टयं गृहीत्वा मूत्रवस्त्रेण पीडित्वा अर्घ्यं बद्ध्वा आकाशोदके पलैके निक्षिप्य तेन जलेन सेकः ; आकाशोदकाभावे जंसीदलेन ॥ २७ ॥

दार्वीव्यादौ ।—पटोलनिम्बयोः पत्रं, पद्मकं—पद्मकाष्टम्, उत्पलं—नीलीत्पलम् । एषां मिलित्वा कुडवपतुषलो यावत् । पाकार्थेण कलस्य इति शब्दं पसानि ;—“ततश्च कुडवं धावत् शीयमष्टगुणं भवेत्” इति वचनात् ; ततः कुडवोऽष्टपलः स्यात् ; तद्वत्पतुषलो जलत्वा पुनः पञ्चममाषनीभावान् । ततः शीते मधु पञ्चदशं प्रक्षेप्य, ततोऽप्यन कार्थमिति ॥ २८ ॥

पित्ताभिष्यन्दशम्भनो विधिद्याप्युपपादितः ॥ २८ ॥

शिषुपल्लवनिर्व्यासः सुष्टुष्टस्ताम्रसम्पुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोथघर्षान्शुवेदनाः ॥ ३० ॥

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धुस्यमित्र्या

अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुड़िका पिष्टलोभ्रेण भृष्टा ।

तूलैः सौवीरसार्द्रैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात्

चक्षुःकोपप्रशान्तिं चिरमुपरि दृशोर्भ्राम्यमाणा करोति ॥ ३१ ॥

विस्त्राघ्नम्—

विस्त्रपत्ररसः पूतः सैन्धवाज्येन चान्वितः ।

शुक्ले वराटिका घृष्टो धूपितो गोमयाग्निना ॥

पयसालोडितद्याक्ष्णीः पूरणाच्छोथशूलनुत् ।

अभिष्यन्दोऽधिसन्धे च स्रावे रक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥

सलवणकटुतैलं काञ्चिकं कांस्यपात्रे

घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नी ।

तिलस्येति ।—तिल—सर्पिर्बन्धनापपटोलादिघृतम् । विरेचनञ्च कल्पमाष-
पडगादिना ॥ २८ ॥

शिषुपल्लवत्वादी ।—निर्व्यास,—स्तरसः, घृतेन सुष्टु ताम्रपात्रे घृष्ट इत्यन्वयः ।
धूपित इति ।—करीपात्रिना । अन्ये तु—करीपात्री एत दत्ता तेन धूनेन धूपित
इति व्याचक्षते । घर्षं,—करकरिकाण्यवेदनाविधेयः ॥ ३० ॥

पिष्टैरित्यादि ।—जातिसिन्धुस्यं—सारसैन्धवं, जातिभांतीकलिकेत्यन्धे । अन्तर्गर्भं
दधानेति ।—पिष्टनिम्बपत्रपिष्टाभ्यन्तरे लोभ्रकल्कपिष्टं निषिष्य कृता गुड़िकेत्यर्थः ।
भृष्टा इति ।—सुपरि मनाग्मष्टेत्यर्थः । तदनु सौवीरेण—काञ्चिकेन, सार्द्रैरिति—
सूपसार्द्रैर्लूलकैर्वेष्टिता चक्षुधीरुपरि भाग्यमाषेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विस्त्रपत्रेत्यादी ।—शुक्ले इति—ताम्रपात्रे । पयसिति—नारीसन्धेन । वक्षपूत-
विस्त्रपत्ररसस्य माषकचतुष्टयं, सैन्धवस्य रत्निद्वयं, घृतस्य विन्दुचतुष्टयम् । एतन्
सर्वे ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकेन तावद्वर्षणीयं यावद्भग्नं भवति । तदनु शुक्रोक्त-
ताम्रपात्रे यत्कगोमयाग्निना धूपयित्वा नारीसौरेण तरलीकृत्य चक्षुःपूरणम् ॥ ३२ ॥

सलवणेत्यादी ।—सैन्धवस्य रत्निद्वयं, कटुतैलस्य विन्दुचतुष्टयं, काञ्चिकस्य

सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तम्

जयति नयनशूलं स्रावशोथं सरागम् ॥ ३३ ॥

तरुस्थविद्वामलक-रसः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥

पुराणं सर्वथा सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ३४ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्यादिष्वपि शस्यते ।

अशान्ती सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ३५ ॥

जलौकःपातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकालेपांश्च शुक्रवत् ॥ ३६ ॥

पठङ्गुगुणुः—

विभीतकाशिवाधात्री-पटोलारिष्टवासकैः ।

काथो गुग्गुलुना पेयः शोथशूलाक्षिपाकहा ॥

पिल्लञ्च सत्रणं शुक्रं रागादींघापि नाशयेत् ।

एतैश्चापि घृतं प्रकं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ ३७ ॥

मापकचतुष्टयम् । उपलः—प्रसरखण्डेन घृष्टं, किंवा उपलशब्देनात्र चतुष्टयात्
रसाक्षनादिश्लेषं याच्या । इडासु वराटिकयैव व्यवहरन्ति ॥ ३३ ॥

तरुस्थेत्यादि ।—तरुस्थेत्येवामलकौफलस्य सूत्यादिभिर्विद्वस्य यी रसी
निर्गच्छतीत्यर्थः । पुराणसर्पिर्दंशवर्षस्थित, तदभावे सवकाटातीतमपि पुराणं याच्या-
मित्याह । उक्तं हि—“अस्याभियन्दि मधुरं यश्च संवत्सरपितम् । अतृक्केदध दीपाणां
पुराणं तत् प्रकीर्तितम् ॥” इति । सर्वंवेति—पाननखाक्षनेरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अयमेव विधिरित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अयम्—अभियन्दीकैः । आदिशब्दान्
अन्यतो वातादयः ॥ ३५ ॥

नेत्रपाकचिकित्साभाष, जलौक इत्यादि ।—स्यष्टम् ॥ ३६ ॥

विभीतकैत्यादौ ।—पिल्लं—पञ्चाहिका, किंवा—“प्रचालिते यथा घृष्टे आमशोते
पुनःपुनः । अपरिक्लिषवर्मानं तं पिल्लमिति निर्दिशेत् ॥” इत्युक्तलक्षणेः । अत्र
घृतपाकपक्षे तु विभीतकादीनां काथो गुग्गुलीः कश्च इति । विभीतकादिषुर्णसमं
गुग्गुलुं गृहीत्वा घृतेन पिष्टा षटिकां कुर्व्यादित्युपदिशन्ति इडाः ॥ ३७ ॥

वासकादि,—

अटरूपाभयानिम्ब-धात्रीमुस्ताचकूलकैः ।

रक्तसावं कफं हन्ति चक्षुथं वासकादिकम् ॥ ३८ ॥

घासाघनं निम्बपटोलपत्रं तिक्ताऽसृताचन्दनवत्सकत्वक् ।
कलिङ्गदावीदहनञ्च शुण्ठी-भूनिम्बधात्रावभयाविभीतम् ॥

श्यामा यवकायमयाष्टभागं पिवेदिमं पूर्वदिने कपायम् ।

तैमिर्यकण्डूपटसार्वुदञ्च शुक्रं जयेत् सत्रणमत्रणञ्च ॥

काचञ्च पित्तञ्च महारुजञ्च नक्ताभ्यरोगश्चयथुं सशूलम् ।

वासादिरप प्रथितप्रभावो निहन्ति सर्वान् नयनामयांथ ॥ ३९ ॥

दृष्टासादि,—

पथ्यास्त्रिस्रो विभीतक्यः षड् धात्रो ह्यदशैव तु ।

प्रस्थार्धं सलिले काथमष्टभागावशेषितम् ॥

पीत्वाऽभिश्चन्दमासावं रागञ्च तिमिरं जयेत् ।

संरम्भरागशूलाशु-नाशनं दृक्प्रसादनम् ॥ ४० ॥

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाद्यीतनादिकम् ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभितापी-

रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ४१ ॥

अटरूपाभ्यादि ।—अटरूपाभ्याम्—वासकम् । अथ—विभीतकं, कूलकं—पटोल-
पत्रम् ; एतैः कृतेन काथेन चक्षुःशोधनम् ; तथा शुगुलुं प्रविष्य विरेचनमप्यु-
दिशन्ति दृष्टाः ॥ ३८ । ३९ ॥

पथ्या इत्यादौ ।—प्रस्थार्धं इति ।—दशैःशुण्ठीनां शरावदये । पीत्वेति—साव-
नित्याहुः ॥ ४० ॥

शान्तुनेत्ररोगचिकित्सायाह, नेत्र इत्यादि ।—आदिशब्दादस्य शेषादीनां दृष्टणम् ।
दृष्टीत्यादि ।—शुशुतस्य ।—दृष्टिप्रसादजननं—नयनावरकदीपनाशनम् । कैर्दृष्टि-
प्रसादनं काय्यम् ?—इत्याह, स्निग्धैरित्यादि ।—स्वेदादिकृता रुजा एव अभितापी

आगस्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वस्त्रोष्णया खेदितमादितस्तु ।
 आद्यरोतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥
 सूर्यापरागानलविद्युदादि-विलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।
 सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ॥ ४२ ॥

निशाब्दत्रिफलादावीं-सितामधुकसंयुतम् ।
 अभिघातात्त्रिशूलघ्नं नाडीचीरेण पूरणम् ।
 इत्कटाङ्गुरजस्ताइत् स्वरसो नेत्रपूरणम् ॥ ४३ ॥
 आजं घृतं चीरपात्रं मधुकञ्चोत्पलानि च ।
 जीवकर्पभकौ चापि पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सर्वनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
 सैन्धवं दारु शण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ।
 स्तन्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदप्लनम् ॥ ४५ ॥

रोगी रोगजनकत्वादुच्यते । अभ्याहतामित्येनानरं दृष्टिमिति शेषः । तथैवेत्य-
 ननरोक्तस्निग्धहिमादिविधिना ॥ ४१ ॥

आगन्धिव्यादि ।—आगस्तुदोष—धूल्याद्यभिघातम् । वस्त्रोष्णया च वस्त्रपुटी पाशः ।
 “यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात्” इति पित्ताभियन्दे रक्ताभियन्दे च यदुक्तं तदपि
 द्रितम् । विफलाप्रयोग इति ।—विफलाकाशेन अचु.सेकादयः ॥ ४२ ॥

निशेत्यादि ।—एषां चूर्णं नारीचीरे प्रक्षिप्य पूरणम् । तदिति ।—अभिघातात्त्रि-
 शूलघ्न इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आजमित्यादि ।—आजं घृतमिह प्रशस्यमानम् । चीरपात्रमिति ।—पात्रशादकं,
 द्रवैर्गुण्यान् धोडम शरावाः । चीरक्षेप गव्यमेव, निर्विशेषत्वात् । अथे तु—आज-
 घृतसाहचर्यान् चीरमप्याजमाहुः । सर्पिर्वीहिंसारणमिह नस्ये तर्पणे च द्रितत्व-
 प्रतिपादनाद्ये मिति बदन्ति । जीवडस्तु—आजघृतस्य कस्कत्वमेवाह, तेन तन्मते
 द्वितीयसर्पि.पदस्य गव्यघृतमेवायं इति ॥ ४४ ॥

शुष्कादिपाकरीगचिकित्साभाह, सैन्धवमित्यादि ।—सुशुतस्य ।—स्तन्योदकाभ्या-
 मिति—उपलक्षणे सहाय्ये वा द्वितीया । सैन्धवदारुशण्ठीनां मिलित्वा पादिकः
 कम्बुः कार्यः । पादिकत्वञ्च मिलितमातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयमपेक्ष्य । सैन्धवं
 माषकद्वयं, देवदारुशण्ठीभु प्रत्येकं माषकचतुष्टयं, मातुलुङ्गरसादीनां चतुर्णां प्रत्येकं

वाताभिष्यन्दवच्चान्यद्वाते मारुतपर्यये ।
 पूर्वभक्तं हितं सर्पिः चीरश्चाप्यथ भोजने ॥ ४६ ॥
 वृषादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्त्वपि ।
 सचीरं कर्कटरसे सिद्धश्चापि पिवेद्घृतम् ॥ ४७ ॥
 अभिष्यन्दमधीमन्यं रक्तोत्थमथवार्जुनम् ।
 शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यांश्चाक्षिभवान् गदान् ॥
 स्निग्धस्याज्येन कौश्लेन शिराव्याधैः शमं नयेत् ।
 अन्नाध्युषितशान्दयं कुय्यक्षिपान् सुशीतसान् ॥
 तैन्दुकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं हितम् ।
 शिराव्यधं विना कार्य्यः पित्तस्थन्दहरो विधिः ॥
 सर्पिःचौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत् सैश्वकाशीशं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥

वातस्य मापकाः । सर्वमेकीकृत्य महग्निना पक्तव्यं यावत् घनीभवति ; ततोऽग्रं
 कार्य्यम् । रसक्रियेयम् । अन्ये तु—स्तनीदकार्द्विमिति पठित्वा स्त्रीचीरजलयोर्मिलि-
 तयोः समुदयादर्कमानम् । सैश्वदाहृच्छीमातुलुङ्गरसघृतानां समो भागः ।
 सैश्वदाहृद्यण्डोनां कल्कम् । मातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयेनाग्नाभ्याञ्जनं कार्य्यमिति
 व्याचक्षते ॥ ४५ ॥

अन्यतो वातादिचिकित्सायाह, वातेत्यादि—पूर्वभक्तमिति—भक्तात् पूर्वमित्यर्थः ।
 अन्यतो वाते वातपर्यये च चीरपाषाणम्, अनयोः पित्तरक्तारब्धत्वात् ॥ ४६ ॥

वृषादन्यामित्यादि—वृषादनी—वन्दा । वृषादन्यादिभिः कल्कः, चीरं श्ले-
 समम्, कर्कटरसस्तु विगुणः ; एव हृतं साध्यमिति श्लोकः । गवदासस्य वृषादन्दा-
 दीनां पञ्चमूलानामां मिलित्वा विगुणः काष, चीरकर्कटरसयोस्तु प्रत्येकं श्लेष्मल-
 मित्याह । अन्ये तु—विभिन्नविभक्तिकत्वात् वृषादन्यादीनां प्रत्येकं श्लेष्मल-
 मित्याह । एवं चीरकर्कटरसावपि, इति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ ४७ ॥

अभिष्यन्दमित्यादौ ।—अन्यांशेति—श्लेष्मादीन् । कौश्ले—सर्पिर्दशपर्यस्थितम् ।
 अन्नाध्युषितेत्यादौ ।—तैन्दुकं—सर्पिर्वातव्याधौ सुशुतेनीतम् । त्रैफलं—त्रिकलाकाष-
 कल्काभ्यां सिद्धम् । केवलमिति—असङ्गतम् । अन्नाध्युषिते शिराव्यधवर्जनं व्याधि-

सैन्धवत्रिफलाक्षणा-कटुकाशहनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्त्तिः पिष्टशुक्लविनाशिनी ॥ ५७ ॥
 चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।
 क्रमहृदमिदं चूर्णं शुक्रार्मादिविलेखनम् ॥ ५८ ॥

दन्तवर्त्तिः,—

दन्तैर्हस्तिवराहोद्भृ-गवाश्राजखरोद्भवैः ।
 सशहमौक्तिकाश्रोधि-फेनैर्मरिचपादिकैः ।
 क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥
 शङ्खस्य भागाद्यत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला ।
 मनशिलाहं मरिचं मरिचाहं सैन्धवम् ॥
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।
 पिच्छटे मधुना योज्यमर्बुदे मस्तुना तथा ॥ ६० ॥
 ताप्यं मधूकसारो वा बीजञ्चाक्षस्य सैन्धवम् ।
 मधुनाऽञ्जनयोगाः स्युस्तवारः शुक्रशान्तये ॥ ६१ ॥

बहुम् इत्यादी ।—बहुम्,—सताम्रम् । नत्ताहृदवीजवर्त्तिरिति ।—करञ्जबीजस्य
 चूर्णे हत्वा पलाशकुसुमसरसेन वर्त्तिः कार्या ॥ ५६ ॥

सैन्धवेशादी ।—कटुका—कटुरीङ्गिणी ; साधरजस्त मारिततामचूर्णम् ।
 पिष्टशुक्लविनाशिनीति ।—पिष्टाख्यनेत्ररोगः,—“विन्दुभिः पिष्टधवलैरक्षमैः पिष्टकं
 वदेत्” इत्युक्तलक्षणेः ॥ ५७ ॥

चन्दनमित्यादी ।—पलाशतरुशोणितं—किंशुकवृक्षकम् । रज्जुचन्दनस्य
 भावकः, सैन्धवस्य घी, पथ्यायास्तय इति शङ्खः । एतच्चूर्णाञ्जनं मध्वाक्षलाकवा
 चक्षुषि देयम् ; एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ॥ ५८ ॥

दन्तैरित्यादि ।—वाफ्टस्य ।—मरिचपादिकैरिति ।—समुदितचूर्णापिचया
 मरिचस्य चतुर्थां भागः । पिचण्णञ्जान् जलेन, वाफ्टसंवादान् ॥ ५९ ॥

शङ्खेत्यादि ।—शङ्खः,—शङ्खनाभिः । नाभिश्शङ्ख मा ४, मनःशिला मा २, मरिच
 मा १, सैन्धव र ५ । चूर्णाञ्जनमिति ।—मध्वाक्षलाकवा संगृह्य शुक्रहृदं घर्षयेत् ।
 ततः त्रिफलाकाद्येन प्रचालनं कार्यमिति । शुक्रघोरिति—सत्रपात्रचक्रशुक्रयोः ॥ ६० ॥

वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णं कर्पूरजं रजः ।
 क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रक्षापि घनोन्नतम् ॥ ६२ ॥
 त्रिफलामज्जमङ्गल्या मधुकं रक्तचन्दनम् ।
 पूरणं मधुसंमिश्रं क्षतशुक्राजकाशुजित् ॥ ६३ ॥
 तालस्य नारिकेलस्य तथैवारुष्करस्य च ।
 करीरस्य च वंशानां कृत्वा क्षारं परिसृतम् ॥
 करमास्थिकृतं चूर्णं क्षारेण परिभाषितम् ।
 सप्तकृत्वोऽष्टकृत्वो वा श्लक्ष्णं चूर्णन्तु कारयेत् ॥
 एतच्छुक्लेष्वसाध्येषु कृष्णीकरणमुत्तमम् ।
 यानि शुक्राणि साध्यानि तेषां परममञ्जनम् ॥ ६४ ॥

ताप्यामित्यादि ।—ताप्यं—श्लक्ष्णं साचिकम्, अक्षय बीजं—विभीतकालि-
 मञ्जा ॥ ६१ । ६२ ॥

त्रिफलेत्यादी ।—मङ्गल्या—गीरीचना, मधुकं—यष्टिमधु । एतैः समभागैर्मधुना
 पूरणं कारयेत् ॥ ६३ ॥

तालस्येत्यादि ।—तालस्य जटा ; नारिकेलस्य फलास्थि, अक्षय, —भङ्गातः,
 तस्य फलम्, वशकरीरस्य तु पाखरी । एतत् सर्वं तिलनालापिना दग्ध्वा भक्ष्य
 दाह्यम्, तस्य भाव्यद्रव्यसम गृहीत्वा अष्टगुणीदके षुश्रीडशगुणीदके वा निःकाष्य अक्ष-
 श्लेषं पादश्लेषं वैकविंशतिवारान् सावयेत् । अन्ये तु—कायमज्जत्वा चतुर्गुणेन यद्-
 गुणेन वा जलमात्रेण सावयमाह, वाभटसंवादात् । अपरं तु—भाव्यद्रव्यसमं भक्ष्य
 चतुर्गुणेन यद्गुणेन वा अम्बुना निःकाष्य अक्षीवश्लेषेण विखावणं वदन्ति ।
 व्यनकारस्तु पूर्वेष्वेव । परिखाव्य च गृहीतेन श्लक्ष्णेन क्षारीदकेन सप्तादौ वासरान्
 करमास्थिकृतं भाव्यम् । करमः,—उडः । एतच्च प्रतिभावनमेव चूर्णोक्तव्यम् ; तच्चूर्णं
 मन्नाक्तशलाकया संयुज्य शुक्रदेमं घर्षयेत् । ततश्च त्रिफलाकाष्ठेनाक्षिप्रक्षालनमिति
 क्रियापरिपाटी । क्षारिवेति—क्षारीदकेन । एतच्छुक्लेष्वसाध्येष्विति ।—अनेन शुक्रसा-
 साध्यस्य वैवर्ष्यनाशनं एवं क्रियते, न पुनः शुक्रनाशनमिति दर्शयति । “यानि
 शुक्रानि साध्यानि” इत्यादि. पाठो युक्तः, न तु शुक्रान्यसाध्यानीति । तदुक्तं वाभटे—
 “नारिकेलान्निभङ्गाततालवंशकरीरजम् । भक्ष्यादिः सावयेत् वाभर्मावयेत् कर-
 मास्थिकम् ॥ चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद् वैवर्ष्यप्रमञ्जनम् । साध्येषु साधनायालमिद-

पटोलार्थं घृतम्—

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।
 दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥
 प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत्स्त्रवणेषुभसि ।
 पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कल्कैर्भूनिम्बकुटज-मुस्तयध्याङ्गचन्दनैः ।
 संपिप्पलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥
 घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्गुखरोगव्रणोपहृम् ।
 कामलान्वरवीसर्प-गण्डमालाहरं परम् ॥ ६५ ॥

कृष्णार्थं तैलम्—

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब-
 विश्वीपधैः पयसि सिद्धमिदं हृगल्याः ।
 तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-
 पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ ६६ ॥
 अजकां पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
 ब्रणं गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिपा सह ॥ ६७ ॥

मेव च शीलितम् ॥” इति । निचलेन पुनरसाध्यानीति पठित्वा एतच्च न कदा-
 चिदपि साध्यशुक्रगोचरतया प्रथोक्त्यमिति यद्व्याख्यातं तदपास्तम् ; उक्तवाग्भट-
 वचनविरोधादेव ॥ ६४ ॥

पटोलमित्यादि ।—पटोलं—पटोलस्य फलम् । कुटजः,—इन्द्रयवः । तन्वानरै—
 “यटीकलिङ्गभूनिम्ब-पिप्पलीघनचन्दनैः । कल्कैर्मुञ्चं शिखोराज्य प्रस्थमानं प्रसाधितम् ॥”
 इत्युक्त्वात् । अत एव वचनात् भूनिम्बादीनां पलमानता च बोध्या ॥ ६५ ॥

कृष्णेत्यादि ।—कृष्णा—पिप्पली । अक्षिशब्दस्य शूलपाकात्ययाभ्यां सम्बन्धः ॥६६॥

अजकामित्यादि ।—सुशुतस्य ।—गोमयचूर्णेनेति पाठी लीखकदीपात् ; सुशुते
 वाग्भटे च तत्तदाकारपुस्तकेषु गोमांसचूर्णेनेत्येव हि पाठी दृश्यते, टीकाकारैश्च
 व्याख्यात इति ॥ ६७ ॥

सैन्धवं वाजिपादञ्च गोरोचनसमन्वितम् ।

शैलुत्वप्रसस्युक्तं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ६८ ॥

शशक-घृतम्—

शशकस्य शिरःकल्के शेषाङ्गकथिते जले ।

घृतस्य कुडवं पक्वं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ६९ ॥

द्वितीय शशकाद्य घृतम्—

शशकस्य कपायेण सर्पिपः कुडवं घचेत् ।

यष्टीप्रपौण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम् ॥

ह्रगल्याः पूरणाच्छुक्र-क्षतपाकात्पयाजकाः ।

हन्ति भ्रूशङ्खशूलञ्च दाहारागानशेषतः ॥ ७० ॥

त्रिफला घृतं मधु यवाः पादाभ्यङ्गः शतावरी मुद्गाः ।

चक्षुथः संचेपाद्दुर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ ७१ ॥

लिङ्गात् सदा वा त्रिफलां सुचूर्णिताम्

घृतप्रगाढां तिमिरैश्च पित्तजे ।

सैन्धवमित्यादी ।—वाजिपादः,—शशकुर, अश्वत्थामूलमिति केचित्, व्यवहारम् पूर्वमेव । शैलुः,—शुक्लवार ॥ ६८ ॥

शशकस्येत्यादी ।—शशकसकमात्र कल्के, शेषाङ्गस्यान्तादिद्वीनस्य कायः । एतत्कायार्थञ्च जलस्य षोडश शरावा, स्थाप्याथत्वार, शरावा इति । घृतस्य कुडवीऽष्टौ पलाणि ॥ ६९ ॥

शशकस्य कपायेणैवादि ।—आकृतिमानात् शशकगुडकमीकम् । अत्रापि पूर्ववदेव कायकरण, पयसा समं तुल्यम्, अत्र पञ्चगुणः पाकः ; अन्ये तु—पतुर्गुणमाह । एतन्वते—कायार्थजलस्य षाडश शरावाः, स्थाप्यान्व तद्य इति लक्षणेषु ॥ ७० ॥

त्रिफलीत्यादी ।—त्रिफलीति श्लेदः, साऽपि कायचूर्णादिनिषयीपयीज्या । घृतञ्च यदि सामान्यत एव चक्षुथ्य शेषापि पुराणमतिशयेन बोध्यम् ; अत एव सुशुते—“घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटीलमुद्गामलकान् यवानपि । निषेधनाथस्य जनस्य यद्वती भय सुधीरान् तिमिरात्र विद्यते ॥” इति ॥ ७१ ॥

समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ॥

कल्कः कायोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।

मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकत् ॥

यस्त्रैफलं चूर्णमपथ्यवर्जी सायं समग्राति हविर्मधुभ्याम् ।

स मुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणघनो मनुष्यः ॥

सघृतं वा वराकाथं शीलयेत् तिमिरामयी ।

जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥

त्रिफलायाः कपायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥

जलगण्डूपैः प्रातर्बहुशोऽम्भोभिः प्रपूर्य सुखरन्ध्रम् ।

निर्दयमुचन्नक्षि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ७२ ॥

भुक्त्वा पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यत् प्रदीयते ।

अचिरैणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ७३ ॥

सुखावती वृत्तिः—

कतकस्य फलं शङ्खं त्रूपणं सैन्धवं सिता ।

फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काचमर्मं शुक्रं तथैव च ।

कण्डूक्लोदावुदं हन्ति मलञ्चाश्च सुखावती ॥ ७४ ॥

विद्यादिव्यादि ।—सुशुक्ल ।—युक्ति इति—मात्रया । अथ यस्त्रैफलं चूर्ण-
मित्यादिरनन्तरं “सघृतं वा वराकाथं शीलयेत् तिमिरामयी” इति पाठो न युक्तः,
“कल्कः कायोऽथवा चूर्णम्” इत्यादिनैवोक्त्यात् । जाता इत्यादौ ।—धावनादिति—
प्रक्षालनात् । निर्दयमुचन्नक्षि—अवगाढं क्षिप्तम् ; ना इति पुरुषः ॥ ७२ ॥

भुक्त्वा इत्यादौ ।—पाणितलमित्यनन्तरमाचानवारिपरिमुत्तमिति शेषः ॥ ७३ ॥

कतकसेत्यादि ।—कतकस्य फलं—अलप्रसादनफलम् ; शङ्खं—शङ्खनाभिः ;

अन्दीदया वर्तिः,—

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेपयेत् ।
नाशयेत् तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ॥
अधिकानि च भांसानि येन रात्रौ न दृश्यते ।
अपि द्विवापिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ॥
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी ॥ ७५ ॥
हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्यो लवणानि च ।
कण्डूतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ ७६ ॥

कुमारिका वर्त्तिः,—

अशीतिस्तिलपुष्पाणि पष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जातीकुसुमपद्माश्चमरिचानि च योऽयम् ।
एषा कुमारिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥ ७७ ॥

त्रिफलाया वर्त्तिः,—

त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसो रजः ।
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनश्च सरितां पतिः ॥

सिता—शर्करा ; फेनः,—समुद्रफेन । चीद्रमवाग्रनाथे, पेशवश्च जज्ञेन । इयञ्च वर्त्तिं पिप्पलाशिते तिमिरे भद्रा ॥ ७४ ॥

अन्दीदया वर्त्तिं कुक्कुटतिमिरे प्रशस्ता, अत्र जज्ञेन वाचनमिति श्रीकण्ठः । लक्ष्मीनिहत्वाच्चसुषुप्ताय मधुनापि व्यवहरति इत्याः ॥ ७५ ॥

हरीतकीत्यादी ।—अथचशब्दः सेव्यवचन, अथुत्वात्, तत्र प्रथमभागापेक्षया अनुषंगानिव्याहृ ; इयमपि शब्दे हिता । न क्वचित् प्रतिहन्यते इति ।—पित्तज्वरपि

*न शर्मते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

“एषा कुमारिका वर्त्तिः” इत्यत्र “एषा कुसुमिका वर्त्तिः” इति इत्ये परपठे ॥७७॥
त्रिफलेत्यादी ।—काशीश—धानुकाशीयम्, अथवा मारितपुष्टिवत् रजः ।

आजेन पयसा पिष्टा भावयेत् ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्टा चीरेण वर्त्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ ७८ ॥

चन्दनाद्या वर्त्तिः,—

चन्दनत्रिफलापूग-पलाशतक्षीणितैः ।
जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापष्टा ॥ ७९ ॥

सौगतमज्जनम्,—

निशाहयाभयामांसी-कुष्ठक्षणा विचूर्णिताः ।
सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमज्जनम् ॥ ८० ॥

व्योषाद्या वर्त्तिः,—

व्योषोत्पलाभयाकुष्ठ-तार्क्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्माशुनिस्रुतिम् ॥ ८१ ॥

व्यूषणाद्या वर्त्तिः,—

व्यूषणं त्रिफला वक्रं सैन्धवालमनःशिलाः ।
होदोपदेहकण्डूघ्नौ वर्त्तिः शस्ता काफापंहा ॥ ८२ ॥

नयनसुखा वर्त्तिः,—

एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी सलिलपिष्टा ।
वर्त्तिरियं नयनसुखा तिमिरार्मपटलकाचाशुहरी ॥ ८३ ॥

भावयेदिति—स्थापयेत्, लीप्रयेदिति वा । चीरेणेति ।—आजेनैवेत्याहुः । वर्त्तयेदिति—
वर्त्तिं कुर्यात् । अभिन्नचक्षुष इति—अनष्टतारकस्य ॥ ७८ ॥

चन्दनेत्यादौ ।—पूगं—गुवाकफलम् ; पलाशतक्षीणितं—किंशुकवेष्टकं,
पलाशपुष्परस इत्यन्धे ॥ ७९ ॥

निशेत्यादौ ।—सुगती बुद्धत्तत्रिभित्तलान् सौगतम् ॥ ८० ॥

व्योषेत्यादौ ।—तार्क्ष्यं—रसाज्जनम् ॥ ८१ ॥

व्यूषेत्यादौ ।—वक्रं—तगरपादुका ; शालं—हरितालम् ॥ ८२ ॥

एकगुणेत्यादौ ।—अत्र अर्भुतमिरपटलाशुकाचहरीति पठनीयम्, अन्यथा
शब्दीभङ्गः स्यात् ॥ ८३ ॥

चन्द्रप्रभा वर्त्तिः,—

अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका ।
विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
एतानि समभागानि अजाचीरेण पेपयेत् ।
छायाशुष्कां कृतां वर्त्तिं ज्ञेवेषु च प्रयोजयेत् ॥
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम् ।
अधिमांसं मलञ्चैव यद्य रात्रौ न पश्यति ॥
वर्त्तिचन्द्रप्रभा नाम जाताम्यमपि शोधयेत् ॥ ८४ ॥

शीतगार्जुना वर्त्तिः,—

त्रिफलाव्योपसिन्धूत्य-यष्टीतुत्यरसाञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश ॥
द्रव्याण्येतानि सञ्चूर्ण्य वर्त्तिः कार्या नभोऽम्बुना ।
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥
नाशिनौ तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।
सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥
किंशुकस्वरसेनाय पिलपुष्यकरक्तताः ।
अञ्जनाज्जोधतोयेन चासन्नतिमिरं जयेत् ॥
चिरमाच्छादिते नेत्रे वस्तूमूत्रेण संयुता ।
उष्मीलयत्यक्ष्णैश्च प्रसादश्चाधिगच्छति ॥ ८५ ॥

अञ्जनमित्यादिः—अञ्जनं—रसाञ्जनम् ; श्वेतमरिचं—शीभाञ्जनबीजम्, एवं सर्वम् ॥ ८४ ॥

त्रिफलीत्यादीः—जन्तुघ्नं—विडङ्गम् ; ताम्रं च मारितं यास्यम् । चतुर्दशेति सख्याकथनेन अस्या वत्तेयतुर्दशाङ्गीति नामान्तरमपि सूचितं, वाक्यटक्थनान् । स्तम्भे—शिलास्तम्भे । किंशुकस्वरसेनेति—किंशुकपुष्पस्वरसेन ॥ ८५ ॥

पिप्पल्याया वृत्तिः—

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत् समधुंकां सहरिद्राम् ।
एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ ८६ ॥

कीकिला वृत्तिका,—

व्योपायदूर्णसिन्धूत्य-त्रिफलाञ्जनसंयुता ।

वृत्तिका जलपिष्टेयं कीकिला तिमिरापहा ॥ ८७ ॥

त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सहसैन्धवकश्च ।

विश्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दशमं प्रवदन्ति ॥

हन्ति तमस्तिमिरं पटलश्च पिच्छिष्टशुक्रमयार्जुनकश्च ।

अञ्जनकं जनरञ्जनकश्च दृक् च न नश्यति वर्षशतश्च ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलं विडङ्गानि पिप्पली रक्तचन्दनम् ।

अञ्जनं सैन्धवश्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ ८९ ॥

पत्रगैरिककपर्-यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ।

नागकेशरसंयुक्तमशेषतिमिरापहम् ॥ ९० ॥

शङ्खस्य चतुरो भागास्तदर्द्धेन मनःशिला ।

मनःशिलाहं मरिचं मरिचाहंन पिप्पली ॥

पिप्पलीमित्यादी ।—उत्पलपत्रम्—उत्पलपुष्पस्य पत्रम् । वर्त्तयेदिति—वृत्तिं कुर्यात् ॥ ८६ ॥

वीथीत्यादी ।—अञ्जनं—सौवीराञ्जनम् । कीकिलवत् कृष्णवर्णतात् कीकिलेति वृत्तेः संज्ञा ॥ ८७ ॥

वीथीत्यादी ।—“द्वे रजनी” इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गो ङस्त्रकाराभ्योऽपि रजनीशब्दोऽस्तीति ज्ञेयम् । वारिचरः,—शङ्खनाभिः, वारिचर इति पाठे—वारिचरः,—मुस्तकम् । दूनि तमस्तिमिरमिति ।—अश्वकारत्वसाधर्मात् तमःसदृशं तिमिरं हन्तीति । अञ्जनकमिति—संज्ञायां स्त्रायं कः । जनरञ्जनकं—जनानुरागकारोत्थयः । दीधकाख्यच्छन्दः ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलमित्यादी ।—अञ्जनं—रसाञ्जनम्, एवं वक्ष्यमाणेषुपि ॥ ८९ ॥

पत्रेत्यादी ।—पत्रं—तेजपत्रम् ; गैरिकं—सर्षपगैरिकम् ॥ ९० ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति अर्बुदं हन्ति मक्षुना ।
 पिच्छितं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तदुत्तमम् ॥ ८१ ॥
 हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।
 भद्रमुस्तं विडङ्गानि संतमं विश्वभेषजम् ॥
 गोभूत्रेण गुडी कार्या च्छागभूत्रेण चाञ्जनम् ।
 ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति भूतावेशं तथैव च ॥
 वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटलं तथा ।
 नक्ताभ्यं भृङ्गराजेन नारीक्षीरेण पुष्पकम् ॥
 शिशिरेण परिस्त्रावमधुपं पिच्छितं तथा ॥ ८२ ॥
 संगृह्योपरतानलक्तकरसेनामृज्य गण्डूपदान्
 लाचारञ्चिततूलवर्त्तिनिहितान् यष्टीमधुन्मिश्रितान् ।
 प्रज्वाल्योत्तमसर्पिपाऽनलशिखासन्तापजं कज्जलम्
 दूरासन्ननिशाभ्यसर्वतिमिरप्रध्वंसकृद्योदितम् ॥
 भूमौ निष्टय्याऽङ्गुल्या अञ्जनं यमनं तयोः ।
 तिमिरकाचामंहरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ ८३ ॥

गण्डसेत्यादौ ।—चतुरी भागा इति—कान्तसलात् । एतैर्जलपिष्टैः शक्तिः कार्या । स्त्रीक्षीरेण तदुत्तममिति—उत्कृष्टशक्तिकमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

हरिद्रेत्यादौ ।—भद्रमुस्तः,—कान्तकामक । भृङ्गराजेनेति—भृङ्गराजशरसेन । शिशिरेणेति ।—अवश्यायजलेन । अधुपं—मुखरीगविशेषम् ; प्रभावादेव इति ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति इतिवत् । निखलस्तु अर्बुदमिति पठति ॥ ८२ ॥

संगृह्येत्यादौ ।—उपरतानिति—सतान्, आशज्वालककरसेन भावयित्वा इत्यर्थः । लाचारञ्चितं तूलम्—अलक्तकम् । उत्तमसर्पिपा—वन्धुवृतेन । गतगण्डूपदान् अलक्तकरसं दत्त्वा आतपे शोधयेत्, तदग्रे चूर्णिकर्त्तव्यं, तदग्रे तत् गण्डूपदपूर्वं यष्टिमधुपूर्वेन सह अलक्तकपत्रमध्ये कृत्वा स्वेष संवेद्य शक्तिः कार्या ; तथा चूर्णा वन्धुवृतमिश्रितया क्षीरं प्रज्वाल्य तक्षीदशिक्षोपरि निमंलकाचादिपात्रं कृत्वा कज्जलपातनं कर्त्तव्यम् ; तेन कज्जलेन कटुषेनाञ्जनं कर्त्तव्यमिति क्रियामार्गः । आश्याभ्यो दूरादिभिः प्रत्येकं सम्भध्यते । तयोरिति ।—दूराभ्यासन्नाभ्यधीर्निशाभ्यदिशाभ्यधोरिति वा । धूमिका—धूमाकारावलीकनम् ॥ ८३ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ।

नागं सप्तनिपिक्तं करोति गरुड़ोपमं चक्षुः ॥ ८४ ॥

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रव्ये च

हृविषि च विपकल्के क्षीर आजे मधुध्रे ।

प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकम्

प्रणिहितमथ पद्यात् कारयेत् तच्छलाकाम् ॥

सवितुरुदयकाले साञ्चना व्यञ्जना वा

करकरिकसमेतानर्मपैच्चिद्व्यरोगान् ।

असितसितसमुत्थान् सन्धिवर्माभिजातान्

हरति नयनरोगान् सेव्यमाना शलाका ॥ ८५ ॥

चिञ्चापत्रसं निधाय विमले चौडुम्बरे भाजने

मूलं तत्र निष्टष्टसैन्यवयुतं गौञ्चं विशोप्यातपे ।

तच्चूर्णं विमलाञ्जनेन सहितं नेत्राञ्जने शस्यते

काचार्माजुनपिच्छिते सतिमिरे सावञ्च निर्वापयेत् ॥ ८६ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलायाः कायः ; भृङ्गराजस्य स्वरसः ; महौषधं—पृष्ठी, तस्याः कायः ; नागं—सीसकम् । एतन्नापावावर्धं त्रिफलाकांशोदादेकैककिम् तत् सीसकं सप्तधा निर्वाप्य तेन सीसकेन शलाका कर्तव्या ; तथा तिमिराञ्जनलिप्या किञ्चन वा प्रक्षरादिघृष्टया अञ्जनं कार्यमिति परिपाटी भाविप्रयोगदर्शनात् ॥ ८४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—हृविषि च विपकल्के इति ।—विषं मारकद्रव्यं कल्करूपं यत्र तादृशि हृविषि । अत एव चन्द्राटे “हृविषि च विपमिश्रे” इत्युक्तम् । शाम्भटेऽपि “सविधाज्यमजापयः” इत्युक्तम् । मधुय इति—प्रचुरे मधुनि ; अन्ये तु—मधु-शब्देन यष्टिमधु वदन्ति । उक्तं हि शाम्भटे—“वराजलं भृङ्गजलं सविषाज्यमजापयः । घटीरसयु यत् सीसं सप्तकृतः पृथक् पृथक् ॥” इति । साञ्चना—तिमिराञ्ज-नेन सहिता, व्यञ्जना—तद्रहिता । करकरिका—भालुकाभिभूतनेत्रवेदनायत् वेदना ॥ ८५ ॥

चिञ्चेत्यादौ ।—चौडुम्बरे भाजने—तामादिपात्रे । गौञ्चं मूलं—काकणलिका-मूलम् । विमलाञ्जनं—सीवीराञ्जनम् ॥ ८६ ॥

चित्रापठीयोगे सैन्धवममलं विचूर्ण्य तेनाक्षि ।

सममञ्जनेन तिमिरं गच्छति वर्षादसाध्यमपि ॥ ८७ ॥

दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ।

तत् सुते सष्टते भूयः पचेत् क्षीद्रं क्षिपेदने ॥

शीते तस्मिन् क्षितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ८८ ॥

धात्रीरसाञ्जनक्षीद्र-सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।

पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥ ८९ ॥

शृङ्गवेरं शृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ।

नस्यमेतेन द्वांतव्यं महापटलनाशनम् ॥ ९० ॥

लिङ्गनाशे कफोद्धूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।

विद्धा देवकृते क्षिद्रे नेत्रं स्नान्येन पूरयेत् ॥

चित्रेत्यादि ।—चित्रापठीयोग इति—चित्रानसत्रपुत्रपठ्याम् ॥ ८७ ॥

दद्यादित्यादि ।—वाम्बटस्य ।—कथेति—पिप्पली, क्षाम्दसलात् इत्यतम् । सुत इति—वक्षपरिचुते, एतन्नोशीरनिर्यूहविशेषणम् । उशीरमूलस्य कषायः, कषा-
सैन्धवघृतानि मिलित्वा पादिकानि भक्षमांशानि वा दध्ना, पाकात् पुनः कार्प्यः ।
शीते चास्मिन् पादिकं मधु प्रसेष्यम् । त्रैलोक्यारके लब्धा विवरण यथा—“उशी-
रस्य पलद्वयं, जलस्य चत्वारः शरावाः, स्यान्वल्गु शराव एकः ; पुते तस्मिन् प्रसेषये
कषासैन्धवयोः प्रत्येकमष्टमाषकं, घृतस्य च कर्षं, पुनःपाकेन वनीमूले” शीते च
कथुनः कर्षः एकः ॥ ८८ ॥

धात्रीत्यादि ।—धात्रीहाये रसाञ्जनचूर्णे घृतस्य प्रविष्य पुनः धात्र्यात् रसक्रिया
साध्या । रसक्रियेति—वनीमूलकाद्यस्य सहा । शीते च मधु प्रसेष्यम् । भानभेषां
सर्वेषां पूर्ववदिति ॥ ८९ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि ।—यष्टिमधुसाधितेन तैलेन मिश्रितं शृङ्गवेरशृङ्गराजचूर्णे
नलं किंवा शृङ्गराजस्यरसे तैलमिश्रिते शृङ्गवेरयष्टिमधुचूर्णे प्रविष्य नलं
कार्यम् ॥ ९० ॥

लिङ्गनाश इत्यादि ।—लिङ्गते प्रायतेऽनेनेति लिङ्गं इति, तस्य नाशो लिङ्ग-

ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ।
 नयनं सर्पिंपाऽभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 ततो गृहे निरावाधे शयितोत्तान एव च ।
 उद्धारकासञ्चवथु-ष्ठीवनोत्कम्पनानि च ॥
 तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं यन्त्रणा स्नेहपीतवत् ।
 ब्रह्मात् ब्रह्माहारयेत्तु कपायैरनिलापहैः ॥
 वायोर्भयात् ब्रह्मादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ।
 दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ।
 यथात् कर्म च सेवेत लघुत्रय्यापि मात्रया ॥
 रागयोपोऽर्बुदं शोथो बुद्बुदं केकराचिता ।
 अधिमन्यादयद्यान्थे रोगाः स्युर्दृष्टवेधजाः ॥
 अहिताचारतो वापि यथास्वं तानुपाचरेत् ।
 रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान् निबोध मे ॥ १०१ ॥

नार्थः । कफोद्भूत इत्यनेन वातजः पित्तञ्च विद्धी न सिध्यतीति दर्शयति, यथा-
 वद्विधिपूर्वकमिति ।—विधिय विदेह सुश्रुतायुक्तः, तवानुसन्धेयः, स च विस्तारभयाद्
 लिखितः । देवकते किद्रे इति ।—अपाङ्गभागवर्तिनः शुक्रभागस्य मध्ये यद् देवकतं
 किद्रेमक्षि, तस्मिन् । तदुक्तं इष्टियतारोगप्रतिषेधाध्याये सीश्रुते—“नतिमान् शुक्रभागी
 हो ह्यणामुक्ता अपाङ्गतः । उन्मूल्य नयने सम्यक् मिराजालविवर्जिते ॥ भाषो मीहं च
 पार्श्वीयां किद्रे देवकते ततः । शलाकया ताममन्या व्यधयेद् धववक्त्या ॥” इत्यादि ।
 अस्त्रायेः,—ह्यणात् ह्यणमण्डलात् प्रथमि हो शुक्रभागी मुक्ता व्यजां मध्ये देवकतं
 किद्रे यदक्षि, तस्मिन् विधेदिति । व्यधय तया कर्तव्यो यथा एकैव परं लम्बियते ।
 सम्यक्वाधलिङ्गं सुश्रुतेभोक्तं, यथा—“वारिविन्दागमः सम्यक् शब्दय व्यधने भवेत् ।
 असम्यक्विद्धे तु शोषितागमः” इति । पट्टवस्त्रेण वेष्टयेदिति ।—सद्यःक्षतरोपथ-
 लोपरक्तचन्दनविफलाचूर्णं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनम् ; अन्ये तु—धूलूरपिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण
 वेष्टयन्ति । निरावाध इति ।—घृमातपादिरहितस्थाने । शयितोत्तान एवेति ।—
 एतच्च चन्द्रयथोर्वधे श्रेयम् ; एकतरस्य व्यधे तु विज्ञात् चन्द्रयोऽन्येन पार्श्वेन शयनं
 श्रेयम् । बाम्भटोऽप्येकमीवीक्रे लिङ्गनामप्रतिषेधाध्याये—“हृताश्रुतं पित्तं दत्त्वा

कल्किताः सद्यता दूर्वा-यवगैरिकशारिवाः ।
 सुखालेपाः प्रयोक्तव्या रुजारामोपशान्तये ॥ १०२ ॥
 पयस्याशारिवापत्र-मञ्जिष्ठामधुकौरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैलेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ १०३ ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिषतुर्गुणे ।
 काकोल्यादिप्रतीवापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥
 शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्त्रिवस्य मोक्षयेत् ।
 ततः शिरां दृष्टेद्यापि मतिमान् कीर्त्तितां यथा ॥
 दृष्टेरतः प्रसूदार्यमध्वने शृणु मे शुभे ॥ १०४ ॥

बहावि शाययेत् ततः । विज्ञानेन पात्रेन समुत्तानं दधीर्यधि ॥ इति ।
 उद्धारित्यादी ।—उत्कम्पनं—कम्पनमेव । तत्कालमिति—समाप्तम् । अत्र हि
 वाग्भटे—“सर्वेषु कासमुद्धार...सत्राहं नाचरेत्” इति । ऊर्ध्वमिति—उत्तानशयनात्
 परम् उद्धारित्यादीनि सत्राहं परिहरिदित्यर्थः । यन्मया खेदपीतवदिति ।—
 खेदपीतक्षेव आहाराधारादिनियमः । पूर्ववत् इति—वस्त्रेषाच्छाय । कियन्त
 कालमयं विधिः कार्यं * इत्याह, —देशाहमेवमित्यादि ।—सयम्येति ।—एवमुत्तान-
 शयनादिना आत्मानं नियम्य धनन्तरं हृदिप्रसादनादि हितं कर्म, पुद्गाहचूर्णञ्चापि
 संवेत्तेत्यर्थः । हृदिप्रसादनम्—पृष्ठनादि । लघुप्रसापीति ।—धकाराहशाचाभ्यन्तरेऽपि
 लघुप्रविधिं समुच्चिनीति । राग इत्यादि ।—सुशुतस ।—शोषः, —उपतापः, शोषयवत्
 पीडा वा ; अर्बुदम्—अर्बुदाकारशोषः ; बुद्बुद्—बुद्बुदाकारशोषः । किकराक्षिता—
 वक्रदृष्टिता, टैरनेत्रत्वमिति यावत् । शकराक्षितेति पाठान्तरे—शकरक्षेत्राधी-
 दृष्टितेत्यर्थः । यद्वास्त्रमिति ।—वातादिप्रत्यगौकादिभिः । रुजायामिति ।—शोषादि-
 कपपीडायाम् ॥ १०१ ॥

कल्किता इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—सुखालेपा इति ।—एतैः समभानेषु सनीपे
 प्रलेप इति । रागः,—अपिषीहितम् ॥ १०२ ॥

पयस्येत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—पयस्या—शौरकाकोषी ;—पत्रं—तीक्ष्णपत्रम् ।
 वाग्भटे—“सुखोष्णः पथ्य उच्यते” इत्यत्र “सुखोष्णः शमंजन परः” इति पाठः ॥ १०३ ॥

वातघ्नेत्यादि ।—सुशुतस ।—वातघ्नः,—भद्रदाशोदिः, तत्र शौरसाधनपरिभाषया
 सिद्धे पयसि चतुर्गुणे । सर्वकर्मसिति—गन्धदानादिषु । शाम्यतीत्यादि ।—सुशुतस ।—

मैषशृङ्गस्य पत्राणि शिरीषधवयोरपि ।
 मालत्याद्यापि तुल्यानि सुक्तावैदूर्यमेव च ॥
 अजाचीरेण सम्पिष्य ताम्ने सप्ताहमावपेत् ।
 प्रणिधाय तु तद्वर्तिं योजयेदञ्जने भिषक् ॥ १०५ ॥
 स्रोतोर्जं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ।
 मरिचानि च तद्वर्तिं कारयेत् पूर्ववद्विषक् ॥ १०६ ॥
 रसाञ्जनं घृतं चौद्रं तालीशं स्वर्णगैरिकम् ।
 गोशङ्खद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ १०७ ॥
 नलिनीत्पलकिञ्चल्कं गोशङ्खद्रससंयुतम् ।
 गुड़िकाञ्जनमेतत् स्याद्दिनरात्रान्वयोर्हितम् ॥ १०८ ॥
 नदीजशङ्खद्विकटून्यथाञ्जनम्
 मनःशिला द्वे च निशे गवां यकृत् ।
 सचन्दनेयं गुड़िकाऽथ चाञ्जने
 प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ १०९ ॥

शिरामिति—सुखाटस्यां शिरां मोचयेत् दृष्टेशापीत्यन्वयः । दृष्टेरित्यादि ।—
 सुयुतस्य ।—अत इति—शिरांश्चंद्राहागन्तरम् ; अथदाहाभ्यां दीपशेषेण वा कमु-
 वितायां दृष्टेः प्रसादनाय अञ्जनम् । अञ्जने इति—अञ्जनस्यम् ॥ १०४ ॥

१. मैषशृङ्गस्येत्यादि ।—मैषशृङ्गः,—मैषशृङ्गी, पुष्यश्रीमकडप इत्यन्वे । आवपेदिति—
 आलप्य स्थापयेत् ॥ १०५ ॥

खीतीशमित्यादि ।—सुयुतस्य ।—खीतीशं—रसाञ्जनम् । पूर्ववदिति—आगी-
 चीरेण पिशं तामपात्रे सप्ताहं स्थापयेदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

रसाञ्जनमित्यादौ ।—गोशङ्खद्रसेन वर्तिः कार्या ॥ १०७ ॥

१. अस्तिनेत्यादि ।—अस्तिनं—अञ्जनम्, अन्वयं—श्रीश्रीतपस्यम्, शरीः—द्विकटून्वयः ।
 गोशङ्खद्रसेति—गोशङ्खद्रसेन गुड़िकाः कार्या इत्याहुः ॥ १०८ ॥

नदीजेत्यादि ।—सुयुतस्य ।—नदीजं—शैश्वम् ; शङ्खं—शङ्खनाभिः, शङ्खस्थाने
 शिन्वीति पाठे—शिन्वी—हरितमुद्गः, अञ्जनं—रसाञ्जनम् । गवां यकृत्—बुकायम् ;
 शङ्खद्वित्यपि पाठान्तरम् ॥ १०९ ॥

कणाच्छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेयिता ।

अचिरादन्ति नक्ताभ्यं तद्वत् सञ्चौद्रमूपणम् ॥ ११० ॥

पचेत्तु गौधं हि यकृत् प्रकल्पितम्

प्रपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।

निषेवितं तद् यकृदञ्जनेन च

निहन्ति नक्ताभ्यमसंशयं खलु ॥ १११ ॥

दध्ना निष्टुष्टं मरिचं रात्र्याभ्याञ्जनंमुत्तमम् ।

ताम्बूलयुक्तं खद्योत-भक्षणञ्च तदर्थकृत् ॥ ११२ ॥

शफरीमत्स्यचारो नक्ताभ्यमञ्जनतो विनिहन्ति ।

तद्वद्रामठटङ्कणकर्णमलञ्चैकगोऽञ्जनान्मधुना ॥ ११३ ॥

कणेत्यादि ।—छागयकृत् विदार्य तन्मध्ये पिप्पलीं स्थापयित्वा उत्सृजेदयेत् ।
पक्वा—उत्सृजित्वा । तद्रसपेयितेति ।—उत्सृजेदास्तुना पिशा वधिः कार्येत्यर्थः ।
सञ्चौद्रमूपणमिति ।—ऊषणं—मरिचम् । तद्वत्—पूर्ववत् छागयकृत्पिष्टं विदार्य
तन्मध्ये मरिचं स्थापयित्वा उत्सृजेदयेत् । तत आकृष्य उत्सृजेदनावशिष्टजलेन
तन्मरिचं सपित्त वधिः कार्येत्यर्थः ॥ ११० ॥

पचेदित्यादि ।—पचेत्—उत्सृजेदयेत् । गौधं—गौधाभव यकृत् । पिप्पलीपूरणार्थं
प्रकल्पितमिति पठितम् । अग्निनेत्यत्र अश्वमेति पाठान्तरे—अश्वना सेदनं बीधम् ।
अथ गौधायकृदद्वैदाटिसमित्यपि पाठः । निषेवितं तद् यकृदिति ।—तथाभूतं यकृत्
स्त्रादितमित्यर्थः । पिप्पलीं स्वप्नविधिवत् दृशेति कथितम् । अन्ये तु—उत्सृजितं
कणासहितं यकृत् भक्षणविधिना अञ्जनविधया च विहितं नक्ताभ्यं इतीत्याहुः ।
अपरे तु—उत्सृजितं कणासहितं यकृत् अञ्जनविधया निषेवितुं सन्नताभ्यं इतीति
व्याचक्षते । खलुशब्द एवायं असंशयमेवेत्यर्थः ॥ १११ ॥

दध्नेत्यादि योग स्पष्टः ॥ ११२ ॥

शफरीत्यादि ।—शफरीमत्स्यान्तर्धमं दध्ना मधुना सख्यायामञ्जन
कार्यम् ॥ ११३ ॥

केशराजान्वितं सिंहं मत्स्याण्डं हन्ति भक्षितम् ।

नक्तान्धं नियतं नृणां समाहात् पथ्यसेविनाम् ॥ ११४ ॥

त्रिफला-घृतम्—

त्रिफलाकाशकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ।

तिमिराण्यचिरादन्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाद्यं घृतम्—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।

हृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्याद्यं तत्समम् ॥

अजाक्षीरं गुडूच्याद्यं आमलक्या रसं तथा ।

प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥

कल्काः कण्ठा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलसुतपलम् ।

मधुकां क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिकाः ॥

तत् सांधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।

ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते ॥

यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति ।

सरक्ते वृक्तादुष्टे च रक्ते वातिस्रुतेऽपि च ॥

नक्तान्धे तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ॥

अभियन्देऽधिमन्ये च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ।

नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकर्षणेषु च ॥

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ।

सर्वतो वातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूरदृक् ॥

केशराजैत्यादिः—रोहितमत्स्यादीनामण्डं केशराजं दत्त्वा चतुर्दशान् कार्ष्णिकं पञ्चा मत्स्यम् ॥ ११४ ॥

इतः परं घृताभ्युच्यन्ते त्रिफलेत्यादीः—चतुर्गुणेन त्रिफलाकाशेन व्यवहरन्ति । सपयस्कमिति—क्षीरं श्लेष्मसमम् ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाद्यघृतं—हृषस्येति वासकस्य पत्ररसः प्रस्थः । मधुपर्णी—गुडूची । ऊर्ध्वपानादिर्विभिर्भोजनापेक्षया श्रेयः । वातपित्तकर्षणेषु—वातपित्तकर्षणेषु

गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महद् घृतम् ॥ ११६ ॥

त्रैफलं घृतम्—

त्रिफला व्रूपणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।

प्रपीण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेशरम् ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।

कार्षिकीः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥

घृतप्रस्यं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।

तिमिरं दोषमासावं कामलाकाचमर्बुदम् ॥

वीसपं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्लयथुमेव च ।

खालित्वं पलितक्षैव केशानां पतनं तथा ।

विषमज्वरमर्माणि शुक्राद्याश्च व्यपोहति ॥

अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः ।

तान् सर्वान् नाशयत्याश्च भास्करस्तमिरं यथा ॥

न चैवास्मात् परं किञ्चिदपिभिः काश्यपादिभिः ।

दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम् ॥ ११७ ॥

फलत्रिकाभोरुकपायसिद्धम्

कल्केन यष्टीमधुकस्यं युक्तम् ।

सर्वेषु नेत्ररोगेषु इत्यर्थः ; तथा कुंफवातप्रदुष्णात् जातामदृष्टिं मन्ददृष्टिश्चापकर्ष-
तीत्यर्थः ; तथा शैतपित्ताग्नां श्वेतयक्षुषः पथ्यमिति शेषः । तथा सकण्डासत्र-
दूरदृक् यः तस्यापि गृध्रतुल्यदृष्टिकारकमिति सीपस्करं व्याख्येयम् । पुनः सर्व-
नेत्रामयं हन्यादिव कथन् सर्वनेत्रामयहरकस्यावश्यकत्वीपदशंभार्यमिति शेषम् ॥ ११६ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—त्रिगुणं त्रिफलारसमिति घृतप्रस्यविशेषणम् ; विषमज्वरमर्मा-
शौचि—विषमज्वरं तथा अर्माशौचि विशेषः ॥ ११७ ॥

फलत्रिकेत्यादी ।—अभोरुः,—शतमूली । एवं फलत्रिकस्य ज्ञायः, शतमूल्यासु

सर्पिः समं चौद्रचतुर्थभागम्
ह्न्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम् ॥ ११८ ॥

शङ्कराजायं तैलम्—

शङ्कराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।
तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
नस्याद्वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ ११९ ॥

गवां शकृत्कायविपक्रमुत्तमम्
हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्ततः ।
घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके
तथाणुतैलं धवनासृगुत्थयोः ॥ १२० ॥

वृषवह्नं तैलं घृतञ्च—

जीवकर्पभक्ती मेदे द्राक्षांशुमती निदिग्धिका वृद्धती ।
मधुकं बला विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्त्रा ॥
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवा लवणम् ।
पिप्लवः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥

स्वरस इत्यर्थः । सममिति—साधित्वर्थः । अत्र हि निदिग्धीकरकीवे—“सर्वसाधु-
समानेषु समं स्यादभिधेयवत्” इति । अन्ये तु—सममिति सहाय्यं, यथोक्तकथायादिना
सह सिद्धमित्यर्थः इत्याहुः ॥ ११८ ॥

गवामित्यादि ।—सुशुतस्य ।—गवां शकृत्कायविपक्रमिति ।—श्रीशकृतः कायो-
ऽवाप्तयुष्मास्तुना कार्यः ; “सद्योयतुर्गुणं दियम्” इति परिभाषा व्यवहारवाधिता ।
घृतं हितं केवलमिति ।—केवलमित्यसंस्मृतम् । नस्तत इति इहापि सम्बध्यते । अथ-
तैलञ्च सुशुते वातव्याधातुक्तम् । कश्चिदपि सुशुतपुस्तके “घृतं हितं केवलमेव
पैत्तिके” इत्यस्यानन्तरम् “अजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितं तैलं शिरादी मधुरे च
यद्भवे” इति पाठो दृश्यते, स च पाठस्तथाविधाकारपुस्तकेषु न दृश्यते, टीका-
कश्चिद् न व्याख्यातः, तथा संपद्वह्नद्वयं न प्रामाणिकैर्लिखित इति कृत्वा अनर्थ इति
श्रेयम् ॥ ११९ । १२० ॥

जीवकेश्यादी ।—श्वदमती—शासपत्नी । अक्षांशिकैरिति ।—अथः कर्पलशांश-

तैलं यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्कम् ।
 आत्रेयनिर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं सिद्धम् ॥
 तिमिरं पटलं काचं नक्तान्यमर्बुदं तथाऽऽभ्यञ्च ।
 श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति च नीलिकां व्यङ्गम् ॥
 मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्चाकालजं हनुस्तम्भम् ।
 कासं श्वासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथाऽत्ययं नेत्रे ॥
 मुखजैर्ह्यमर्षभेदं रोगं बाहुग्रहञ्च शिरःस्तम्भम् ।
 रोगानयोर्द्विजवोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥

पक्कञ्च कुडवं तैलं नस्थार्यं नृपवल्लभे ।

अक्षांशैः शाखिकैः कल्कैरन्ये भृङ्गादितैलवत् ॥ १२१ ॥

अभिजितं तैलम्—

तैलस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
 आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुक्तम् ॥
 कृत्वाऽभिजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्मुनिप्रोक्तम् ।
 विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेच्च तथा ॥ १२२ ॥
 अर्भं तु छेदनीयं स्यात् कृत्वाप्राप्तं भवेद्यदा ।
 वङ्गिशबिहसुत्रम्य त्रिभागञ्चात्र वर्जयत् ॥ १२३ ॥

चतुर्थो भागः, माषकचतुष्टयम् ; तैलं शाखिकैरित्यर्थः । तैलं सर्वैर्मिलित्वा द्वादश-
 माषकाधिकं पलं भवति ; अनेन तैलकुडवः साध्यः ; नस्थार्यं हि तैलकुडवः पच्यत
 इति सम्प्रदायः । कुडवद्याष्टौ पलानि । न च "कल्कस्तु श्वेतपादिकः" इत्यनेन विरोधः,
 कल्कपलेनापि तैलकुडवपाकदर्शनात् ; तथा पूर्वोक्तभृङ्गराजाद्यतैले तथा पक्ष्यमात्रे-
 ऽभिजितनामि तैले च । किंवा अक्षांशिकैरिति—कार्षिकैः ; अक्षिन् पचे कल्कस्त
 बहुत्वात् तैलप्रस्थः साध्यः । व्यवहारस्तु पूर्वोक्तः । यदि वा सर्पिरिति ।—पैलिके
 तिमिरे सर्पिः पक्कञ्चम् । दृष्टिजेचित्ति—दृष्टिमण्डलरोगेषु ॥ १२१ । १२२ ॥

अर्भं लिख्यादि ।—अर्भं अर्भा इति ख्यातीऽचिरीरोगविशेषः । अर्भं तु छेदनीय-

पिप्पलीत्रिफलाद्राक्षा-लौहचूर्णं ससैन्यवम् ।

भृङ्गराजरसे पिष्टं गुड़िकाञ्जनमिष्यते ॥

अर्म सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तदर्जुनम् ।

अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ १२४ ॥

पुष्पाख्यतार्क्ष्यजसितोदधिफेनशङ्ख-

सिन्धूत्यगैरिकाशिलाभरिचैः समांशैः ।

पिष्टैश्च माचिकरसेन रसक्रियेयम्

हन्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ १२५ ॥

कौश्लस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपसेचनैः ।

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकामञ्जनैस्ततः ॥ १२६ ॥

प्रवालमुक्तावैदूर्य्य-शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतं चौद्रेमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ १२७ ॥

शङ्खः चौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्यवेन वा ।

सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ १२८ ॥

मिति—मण्डलायेणेति शेषः । समुद्रभ्येति—सूक्ष्मेणेति शेषः । सूक्ष्मेण समुद्रस्य
उत्थीत्य अन्नतरं वदिस्येति विद्धा मण्डलायेण द्विदयेदित्यर्थः । विभागमिति—द्वितीय-
भागं कनौनिकां वन्नयेदित्यर्थः । उक्तं हि—“रचन् कनौनिकां द्विध्याद्यतुर्भागाव-
शेषितम्” इति ॥ १२१ ॥

पिप्पलीत्यादी ।—भृङ्गराजरसेनैव पेषयन्मञ्जनसेन्याहुः । गुड़िकाञ्जनं—वर्षि-
रित्यर्थः । अजका—अक्षिरीगमेदः ॥ १२४ ॥

पुष्पाख्येत्यादि ।—पुष्पाख्य—पुष्पकाशीशम्, तार्क्ष्यंजं—रसाञ्जनम् ; सिता—
शर्करा ; शङ्खः,—शङ्खभाभिः ; गैरिकाशिला—गैरिकनिवेति शौकण्डः । माचिक-
रसेनेति—मधुहपद्रवेण । रसक्रियेशमिति ।—एतत् सर्वं चूर्णं प्रचुरतरमधुना
समाश्लेष्य वंशमलिकायां स्थाप्यम्, एतत् रसक्रियाविधानं यदस्ति । अत एव “पिष्टं
चौद्रेण चान्दोय” इत्यादि वचनमपि पठन्ति ॥ १२३ ॥

कौश्लसेत्यादि ।—कौश्ल सर्पिर्दंशवर्षस्थितं घृतम् ॥ १२६ ॥

प्रवालित्यादि ।—चौद्रेण पेषयन्मञ्जनम् ॥ १२७ । १२८ ॥

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्यादर्जुनशाम्भवे ।
 वैदेही सितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ॥
 भातुलुङ्गरसैः पिष्टमध्ननं पिष्टकापहम् ॥ १२८ ॥
 भित्तुोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ।
 विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ १२९ ॥
 पप्याचधात्रीफलमध्यवीजै-
 स्त्रिद्वेकभागैर्विदधीत वर्त्तम् ।
 तयाञ्चयेद्युमतिप्रगाढ-
 मक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम् ॥ १३१ ॥
 स्रावेषु त्रिफलाकार्यं यथादीपं प्रयोजयेत् ।
 क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मित्रं विध्येच्छिरां तथा ॥ १३२ ॥

पैत्तं विधिमिति—पित्ताभिव्यन्दोक्तविधिम् । उक्तं हि—“पित्ताभिव्यन्दप्रसक्तो
 विधिरर्जुनशाम्भिकम्” इति । वैदेहीत्यादी—वैदेही—पिप्पली, सितमरिचं—
 शोभाघ्नबोजम् । इति शक्रेषु ॥ १२८ ॥

भित्तुोपनाहं—सुशुतस्य ।—मिश्रेति—श्रीहिमुखेति शेषः । एतन्नुपनाहः
 केवलं कफज एव, तथापि कफजमिति स्वरूपपरं ज्ञेयम् । पिप्पलीमधुसैन्धवैरिन्दु-
 लम् प्रतिसारदेदिति शेषः । अत्र शिखानागरं प्रतिसारणं ज्ञेयम् । उक्तं हि
 शाश्वटे—“उपनाहं भित्तुं त्रिद्वेकं श्रीहिमुखेण तु । शिखीन् मण्डलादेव
 ततश्च प्रतिसारयेत् ॥” इति । अन्ये तु—मिदमप्रतिसारयाभ्यामपसमे शिखरं प्रच्छान्त्य
 ज्ञेयमित्याहुः ॥ १२९ ॥

पप्याचधात्री—कल्पमध्यवीजपहं पप्यादिभिः प्रयेवं सम्यज्यते । त्रिद्वेकभागै-
 रिति—पप्याचधात्रीदिषु यदाक्रमं योज्यम् ; अत्र पानीदिनं दीद्वम् । मधुना तदन-
 मिति व्यञ्जयति ॥ १३१ ॥

स्रावेषु यथादीपं—श्रीहिदेदिति—विशेषः । एतन्दीपमिति ।—क्षौद्रेण विचारणे,
 चाज्येन वाते पित्ते रक्ते च, पिप्पल्या तु शक्रे । एभिरपसमे द्विषाम्य इति ॥ १३२ ॥

त्रिफलामूत्रकाशीश-सैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।
 रसक्रिया क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥ १३३ ॥
 खिन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
 शिलैलानतसिन्धुत्यैः सक्षीद्रैः प्रतिसारयेत् ॥
 रसाञ्जनमधुभ्याञ्च भिन्नां वा शस्त्रकर्मवित् ।
 प्रतिमार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥
 स्वेदयेद् घृष्टयाऽङ्गुल्या हरद्रत्नां जलीकसा ।
 रोचनाचारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्नेन गण इष्यते ॥ १३४ ॥
 निमेषे नासयां पेयं सर्पिंस्तेन च पूरणम् ।
 स्वेदयित्वा विसर्पन्धिं छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ।
 पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ १३५ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—त्रिफलाकाशमीमूत्रे मिलित्वा पलचतुष्टये, काशीश-
 सैन्धवरसाञ्जन मिलित्वा पलमानं प्रधिष्य, पुनः पाकेन घनतामापाय रसक्रिया विधेया ;
 किन्तु काशीशरसाञ्जनापेक्षया सैन्धवमल्पमानं व्यवहरन्ति इहाः । मूत्रस्थाने मुच्येति
 निघलः पठति । तन्मते—त्रिफलाकाशसैव पलचतुष्टये याञ्छम् । किन्तु सुश्रुते
 बहुपुस्तकेषु च मूत्रपाठ एव दृश्यते । भिन्ने स्यात् प्रतिसारणमिति ।—रसाञ्जन-
 चूर्णमधुभ्यामीदं प्रतिसारणं ज्ञेयम् । इति सन्धिजिपु ॥ १३३ ॥

प्रतिमार्याञ्जनैरिति ।—अञ्जनैः, — कञ्जनैः । रोचनेत्यादि ।— सुश्रुतस्य ।—
 चारः,—यवचारः । रोचनादिवु प्रत्येकं क्षौद्रयोगः । प्रतिसारणमिदं त्रयमुच्ये
 दानं, न तु घर्षणम् ॥ १३४ ॥

निमेष इत्यादी ।—सर्पिंस्त्रिफलासिद्धमिति केचित् । अन्ये तु अपक्वमित्याहुः ।
 पूरणमिति ।—तेन सर्पिंशा चतुःपूरणमित्यर्थः । स्वेदयित्वाद्यादी ।—विसर्पन्धिमिति—
 विमर्शनाप्लाविरोगम् । निराश्रयमिति—आश्रयः श्मीटकः निरवशिष्टं यथा स्यात्
 तथा, भित्त्वेत्यर्थः । अन्येऽप्याश्रये सति, व्याधिरस्य पुनः सम्भवात् । छलं हि—
 “विसर्पन्धिं तथा भित्त्वाद् यथा साप्राश्रयः क्वचित् । पुनः प्रवर्तते यथादन्धेऽप्यशा-
 श्रये जिते ॥” इति ॥ १३५ ॥

वर्त्माघलेखं बहुशस्तदच्छेषितमोक्षणम् ।

पुनःपुनर्विरक्ष्य पित्ररोगातुरो भजेत् ॥

पिप्पली स्निग्धी वमेत् पूर्वं शिराव्यधस्त्रुतेऽसृजि ।

शिलारसाञ्जनव्योप-गोपित्तैश्चक्षुरञ्जयेत् ॥ १३६ ॥

हरितालवचादारु-सुरसारसपेपितम् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिप्पलाशनम् ॥ १३७ ॥

भावितं वस्तमूत्रेण सस्त्रेहं देवदारु च ।

काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयेत् पित्ररोगात्तं पतन्ति क्रिमयोऽचिरात् ॥ १३८ ॥

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्यं मनःशिला ।

समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥

एतस् समांशं मधुना पिष्टं प्रक्षिप्तवर्त्मानि ।

अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाश्च प्ररोहणम् ॥ १३९ ॥

मस्तकास्थि शुक्लक्यास्तु तुषोदलवणान्वितम् ।

ताम्रपात्रेऽञ्जनं घृष्टं पिप्पले प्रक्षिप्तवर्त्मानि ॥ १४० ॥

वर्त्माद्यादिना पित्ररोगचिकित्सायाश्च, वर्त्माघलेखमिति ।—वर्त्माघलाद्धी-
टकादिपत्रेण वर्त्माघपेषणम् । पित्ररुलक्षणञ्च पूर्वमेवोक्तम् । शाल्यटेन तु कुङ्कुमा-
दीनामष्टादशानां पिप्पलाद्या ज्ञता । यथा—“एतेऽष्टादश पिप्पलाद्या दीर्घकालानु-
बन्धिनः” इति । पिप्पलीत्यादी ।—स्त्रेदीऽपि शीघ्रः, वमनाहत्वात् । शिरा साक्षाटी ।
शिल्पेत्यादी ।—गोपित्तस्याप्राप्तौ गोरीचनया सर्वत्र व्यवहारः ॥ १३६ ॥

हरितालेत्यादी ।—सुरसारसपेपितमिति ।—सुरसा—पर्णासभेदः, सुवासमञ्जीति
लीके । प्रतिसारणमेतत् । अभयैत्यादी ।—तगरं—तगरपादुका ॥ १३७ ॥

भावितमित्यादी ।—श्रेहः,—एत, चक्षुष्यत्वात् । एतदपि प्रतिसारणम् । काक-
माचीत्यादी ।—काकमाचीफलमेकमेव इत्यन्ति धूपयेत् । धूपय चक्षुर्वांससाष्टाद्य
कार्यम् । अन्ये तु—एकेन केवलेन भावनादिरहितेन धूपनमित्याहुः ॥ १३८ ॥

रसाञ्जनमित्यादी ।—सर्जरस, —यद्यधूपः ; अथ पत्रं मधुने ॥ १३९ ॥

मस्तकास्थीत्यादी ।—शुक्लकौ—श्लेषमात्र, तत्र मस्तकास्थि ; तुषोदकं—काष्ठि-
कम् ॥ १४० ॥

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्यमरिचान्वितम् ।
 आरनालेन संष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥ १४१ ॥
 हरिद्रे त्रिफलां लोध्रं मधुकं रक्तचन्दनम् ।
 भृङ्गराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेत्सौहभागने ॥
 तथा ताम्रे च सप्ताहं कृत्वा वृत्तिं रजोऽथवा ।
 पिञ्चिटी धूमदर्शी च तिमिरोपहतक्षणः ।
 प्रतिनिश्चयेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ १४२ ॥

चूर्णाञ्जनम्—

मञ्जिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्सेव्यगोरोचना-
 मांसीचन्दनशहपत्रगिरिमृत्तालीशपुष्पाञ्जनैः ।
 सर्वैरव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषोः
 कण्डूक्लेदमलान्शुशोषितरुजापिल्लार्मशुक्रापहम् ॥ १४३ ॥
 तुल्यकस्य पलं श्वेत-मरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिंशता काञ्चिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥
 पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षीत्यितानपि ।
 तत्सेकेनोपदेहाशु-कण्डूशोयांश्च नाशयेत् ॥ १४४ ॥

तामेत्यादी ।—गुहा—पृथिवर्षी, तथा मूलं ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति श्रेयम् ।
 अन्ये तु—गुहास्थाने सुईति पठिता बुधामूलमाहुः । तत्र प्रचालनेन शौररहितं
 कृत्वा अञ्जनविधौ प्रयोज्यमिति वदन्ति । व्यवहारस्तु पूर्वेष्वेव ॥ १४१ ॥

हरिद्रेत्यादी ।—तथा इति ।—अनेन ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति योज्यम् । अन्ये
 तु—तथा ताम्रे चेति विकल्पार्थमेतद्वचनं, न समुद्ययाद्यम् ; तेन सौहभागने ताम्र-
 भाजने वा घर्षयेदित्याहुः । रजोऽथवेति ।—एतेन चूर्णाञ्जनमप्युपदिशन्ति ॥ १४२ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादी ।—उदधिककः, समुद्रफेनः, सेव्यम्—उशीरम् ; पत्रं—तमाल-
 पत्रं, तैजपत्रमित्यर्थे ; पुष्पं—पुष्पकाशीशम् ; अञ्जनं—रसाञ्जनम् । तालीशपवाग्रने-
 रित्यादि पाठः । वसिष्ठित्यं चूर्णाञ्जनं वा ॥ १४३ ॥

तुल्यकस्येत्यादि ।—वाप्यटय ।—श्वेतमरिचानि—शोमाञ्जनबीजानि । विंशति-
 रित्याकृतिमानात् । उपदेहः,—विधीहिक्का ॥ १४४ ॥

याप्यः पक्ष्मोपरोधस्य रोमोद्धरणलेखनैः ।
वर्त्मन्युपचितं लेख्यं साध्यमुत्कृष्टशोणितम् ॥
प्रहृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्योरुद्धरेच्छनैः ।
सन्दंशेनोद्धरेत् दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ।
रक्षत्रच्चि दहेत् पक्ष्म तप्तहेमशलाकया ।
पक्ष्मरोगे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ १४५ ॥

उत्सङ्गिनी बहुलकर्दमवर्त्मनी च
श्यावश्च यच्च पठितन्त्रिह बद्धवर्त्म ।
क्लिन्नश्च पोथकियुतन्त्रिह वर्त्म यच्च
कुम्भीकिनी च सह शर्करयाऽवलेख्याः ॥
श्लेष्मोपनादनगणी च विसृष्ट भेद्या
अग्रियस यः क्रिमिकृतोऽध्नननामिका च ॥ १४६ ॥

घृतसैन्यवचूर्णेन कफानाहं पुनःपुनः ।
विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ १४७ ॥

याप्य इत्यादौ ।—रोमोद्धरणलेखनैः कर्मभिरिति शेषः । पक्ष्मोप-
रोधी रोमोद्धरणलेखनैः कर्मभिर्याप्यः यापनीयः । लेखनैरित्यत्र लघुशैरित्यपि
पाठान्तरम् । वर्त्मन्युपचितमिति—पक्ष्मरोमिति शेषः । केन प्रकारेणोद्धरेदित्याह—
सन्दंशेनेत्यादि ।—दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि इति ।—दृष्टमिमुखगतरोमाश्चोत्तरैः, इति
पक्ष्मरोमाश्चोत्तरैः पाठान्तरम् । रक्षत्रत्यादौ ।—पक्ष्मेति—उद्धृतपक्ष्मस्यानम् । कर्म
हि—पक्ष्मरोगे इति श्लेषि दाहं तत्स्थानके भिषक् । ततया ईमत्स्या तु युष्मा-
हाप्यभयात्कर्म ॥ इति ॥ १४५ ॥

इदानीं नेत्ररोगेषु मध्ये श्रेष्ठे च लेख्या श्रेष्ठे च भेषाणाणां, उत्सङ्गिनीत्यादि ।—
सुश्रुतस्य ।—बहुलकर्दमवर्त्मनी चेति ।—बहुलवर्त्म कर्दमवर्त्म चेत्यर्थः । श्यावश्चेति—
श्याववर्त्म, तथा क्लिन्नश्च—क्लिन्नवर्त्म । विसृष्टमिति—विसृष्टवर्त्मः ॥ १४६ ॥

घृतेत्यादि ।—घृतमिन्द्रसैन्यवचूर्णेन विलिखेत्—प्रतिघातयेत् । मण्डलादेव तु
प्रच्छयेदित्यर्थः ॥ १४७ ॥

पटोलामलककाथैराद्योतनविधिर्हितः ।
 फणिष्ककरसोनस्य रसैः पोथकिनाशनः ॥ १४८ ॥
 आनाहपिडकां खिन्नां तिर्यग्भिच्चाग्निना दहेत् ।
 अर्शस्तथा वर्त्म नाम्ना शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च ।
 मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले क्षिन्द्याङ्गिपक् शनैः ॥ १४९ ॥
 सिन्धूत्यपिप्लौकुष्ठ-पर्णिनीत्रिफलारसैः ।
 सुरामण्डेन वर्त्तिः स्यात् श्लेष्माभिप्यन्दनाशिनी ।
 पोथकीवर्त्मोपरोध-क्लिमिग्रन्थिकुकूणके ॥ १५० ॥

इति नेत्ररोग-चिकित्सा ।

अथ शिरोरोग-चिकित्सा ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।
 पानान्नमुपनाह्रांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥

पोथकीचिकित्सायाह, पटोलैत्यादि ।—फणिष्ककः,—पर्णाक्षः । रसैरिष्यनन्तरं
पिष्ट इति शेषः । फणिष्ककपत्रं रसोनस्य रसेः पिष्टनायोतनमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

आनाहपिडकामित्यादौ ।—दहेदिति हेतुः । अर्शःप्रभतीनाम् क्षिन्द्यादित्यने-
मान्वयः ॥ १४९ ॥

सिन्धूत्येत्यादौ ।—चतस्रः पर्णिनी गृह्यन्ते अविशेषादित्याहुः । सिन्धूत्यादीनां
प्रत्येकं समं पूर्णं गृह्यत्वा विफलारसेन भावयित्वा सुरामण्डेन वर्त्तिः कार्य-
त्यर्थः ॥ १५० ॥

इति नेत्ररोग-चिकित्सा-विहतिः ।

शिरःसंश्लिप्तकर्णनासानयनगतरोगाणां चिकित्सितमुद्रा सम्प्रति तदाश्रयस्य
शिरसो रोगाणां चिकित्सायाह, वातिक इत्यादि ।—स्नेहोऽम वातहरद्रव्यज्ञत-

कुष्ठमेरुण्डमूलञ्च लेपात् कान्त्रिकपेपितम् ।
 शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याश पुष्यं वा मुञ्चुकुन्दजम् ॥ २ ॥
 पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छिरोगदे ।
 आशिरो व्यायतं चर्मं कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
 तेनावेद्य शिरोऽधस्तान्मापकल्केन लेपयेत् ।
 निखलस्योपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत् ॥
 धारयेदा रुजः शान्तेर्यामं यामार्हमेव वा ।
 शिरोवस्तिर्जयत्येषा शिरोरोगं मरुद्भवम् ॥
 हतुमन्याच्चिकर्णात्तिमर्दितं मस्तकम्पनम् ।
 तैलेनापूर्य्य मूर्धानं पञ्चमावाशतानि च ॥
 तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगदी ।
 एष एव विधिः कार्य्यस्तथा कर्णाच्चिपूरणे ॥ ३ ॥
 पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
 जीवनीयानि सर्पीं पि पानान्नद्यापि पित्तनुत् ॥

स्तरसादिभिः । उपनाहः,—खेदविशेषः । अन्ये तु—उपनाहः—शिरोवस्तिभेदमाहुः,
 येन मस्तिष्क उच्यते । तन्नासरे हि,—मस्तिष्क—उपनाहः, शिरोवस्तिविशेषत्वे-
 नीकः । यथा—“मस्तिष्कोऽष्टाङ्गुलं पदं बक्षी तु द्वादशाङ्गुलम्” इति ॥ १ ॥

मुञ्चुकुन्द. खेदसिद्ध इति निखलः, (किन्तु) पयिमे खनामप्यात एव ॥ २ ॥

पञ्चमूली वातपैतिके श्लेष्मा, वातकफे तु मद्धती । आशिरोव्यायतमिति ।—
 यावता चर्मणा व्यायतेन शिरोवेष्टनं भवति तावन्नाम चर्मं याद्वामित्यर्थः । तैलैरिति—
 यथाविधिशाधितैः । धूरयेदित्यङ्गुलीश्रयेच । इतमिति तन्नासरेदमंभात् । आ रुजः
 शान्तेः धारयेदिति वाते, यामं पैतिके, यामार्हं कफे । बल्यमाषपञ्चमाश्रुतानी-
 त्यादि बचने, भिन्नकर्णुं कृत्वाश्रुतभेदादविच्छेद बोध्यम् । भावाऽव निमेषोन्मेषादिः ।
 छत्रं हि—“निमेषोन्मेषणे पुत्रां स्त्रीटनं वापि चाटुलेः । अपरस्य लघीर्वापि-
 भावाऽप्युत्तरं भवेत् ॥” इति । व्यवहारस्तु स्त्रीटकवेति । कफजे तु शिरोवस्ति-
 नस्यादिभिरजिते कफे वातस्य चानुबन्धे सति श्लेष्मः, केवलकफे तस्यानौचित्यात् ।
 विधिरिति—मावाहपः ॥ ३ ॥

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।
 मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४ ॥
 शतधीतघृताभ्यङ्गः शीतवातादिसेवनम् ।
 शीतस्पर्शाद्य संसेव्याः सदा दाहार्त्तिग्रान्तये ॥ ५ ॥
 चन्दनोशीरयथ्याह्न-बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् शृतैर्वा परिपेचनम् ॥ ६ ॥
 मृणालविसशालूक-चन्दनोत्पलकेशरैः ।
 स्निग्धशीतैः शिरो दिघ्नात् तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ७ ॥ ;
 यथ्याह्नचन्दनानन्ता-क्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।
 नावनं शर्कराद्राचा-मधुकैर्वापि पित्तजे ॥ ८ ॥
 त्वक्पत्रशर्करारास्त्रा नावनं तण्डुलाम्बुना ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं रसा वा जाङ्गलाः शुभाः ॥

पैत इत्यादौ ।—शीता इति—सेकलेपयोर्विशेषणम् । जीवनीयानि सर्पि-
 षीति ।—जीवनीयदशककायकल्पाधितानि इत्यर्थः । मृद्वीकेत्यादि—मृद्वीकाकाशेलु-
 रसौ, विहङ्गुणंपचेपादविरैककारकौ श्रेयौ ; त्रिफलाकायस्तु सत एवेत्याहुः । क्षीरघृते
 चापि विहङ्गादिसिद्धे एव विरेचके ॥ ४ ॥

शतधीतघृताभ्यङ्ग इति ।—शतधीतेन घृतेन शिरसीऽभ्यङ्गो श्रेयः । उक्तं हि—
 “सर्पिषः शतधीतस्य शिरसि धारणं हितम्” इति । शीतस्पर्शा इत्यादि ।—शीतस्पर्शाः
 कुमुदीत्पलपत्रादयः ॥ ५ ॥

चन्दनेत्यादौ ।—व्याघ्रनखः,—नखीभेदः । शृतैरिति—चन्दनादिकाद्यैः ; अन्ये
 तु—चन्दनादिघृतैः क्षीरैरित्याहुः ॥ ६ ॥

मृणालेत्यादौ ।—विध—वालमृणालम् ; उत्पलस्य केशरं किष्कः । स्निग्ध-
 शीतैरिति ।—स्निग्धत्वं घृतयोगात् । तद्वदित्यनेन घृतयोगात् स्निग्धत्वमतिदिशन्ति ॥७॥

यथ्याह्नैत्यादौ ।—चनन्ता—चनकमूलम् ; एषां कल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृतं
 पक्वम् ; एवं शर्करा-द्राचा-यष्टिमधुकल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृताक्षरं पक्व-
 मित्यर्थः ॥ ८ ॥

रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनालीपसेचनम् ।
 शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ॥ ८ ॥
 कफजे लङ्घनं खेदो रूचोष्णैः पाचनात्मकैः ।
 तीक्ष्णावपीडा धूमाथ तीक्ष्णोष्णकवडा हिताः ॥
 स्रग्च्छद्य पाययेत् सर्पिः पुराणं खेदयेत् ततः ।
 मधूकसारेण शिरः स्निग्धस्य विरेचयेत् ॥ १० ॥
 कृष्णाद्दृशुण्ठीमधुक-शताह्नोत्पलपाकसैः ।
 जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ११ ॥
 देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।
 लेपः काञ्चिकसम्पिष्टसैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥
 सन्निपातभवे कार्या दीपत्रयहरी क्रिया ।
 सर्पिः पानं विशेषेण पुराणत्वादिशन्ति हि ॥ १२ ॥
 त्रिकटुकपुष्कररजनी-जीवकतुरङ्गगन्धानाम् ।
 काथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ १३ ॥

लक्ष्मणेत्यादि ।—सर्वपत्रं—तेजपत्रम् । शीरसर्पिरिण्यादि ।—सुशुतस्य ।—
 शीरीत्यं सर्पिः शीरसर्पिः । यथा इति—सद्यःकालः । “जाड्वलाः यथा” इत्यत्र
 “जाड्वलाष्टजा” इति पाठान्तरं तस्मान्तरं, तथाविधाकाररसुशुतादिपुस्तकेष्वदर्शनान्
 उपेक्षणीयमिति । शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति ।—शीतां क्रियां कृत्वा उष्णा, उष्णाश्च
 कृत्वा शीतेत्यर्थः । रक्तजेष्वेतदुच्छ्रियाविधानं यद्यपि इतुप्रत्यनीकं न भवति, तथापि
 व्याधिप्रभावान् व्याधिप्रत्यनीकत्वमस्य बोध्यम् ॥ ८ ॥

कफजे इत्यादौ ।—पाचनात्मकैरिति—शामककपाचनसमावेशेभ्यश्चैर्दंशमूला-
 दिभिः । पाययेत् सर्पिः पुराणमिति ।—पुराणस्य सर्पिःश्च; काष्ठप्रकर्षजतसंस्कारान्
 कफहरणं बोध्यम्; किंवा कफजे पुराणे वातानुपशमे विप्रियम् । मधूकसारेण—
 मधूककाष्ठसारधूणेन उष्णोदकेनालीङ्गितेन श्वपौकः कार्यः ॥ १० ॥

कृष्णेत्यादौ ।—पाकसं—कुष्ठम् ॥ ११ ॥

देवदारुत्यादौ ।—नलदं—माषी । सर्पिः पानं पुराणमिति ।—पीयते इति
 पानं, कर्मणि ल्युट्, तदेव पुराणमिति विमिश्रणं गृह्यते ॥ १२ ॥

नागरककल्कमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।
नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ १४ ॥

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तम्
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ।
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठम्
यद्ब्याघ्रमेला कमलोत्पले च ॥
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लीहैरकापद्मक्षीरकैश्च ॥ १५ ॥

शताश्रापं तैलम्—

शताक्षैरण्डमूलोष्ण-वक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।
तैलं नस्यं मरुत्क्षेप-तिमिरोर्द्द्विगदापहम् ॥ १६ ॥

जीवकायं तैलम्—

जीवकर्पभकौ द्राक्षा-सितायष्टीबलोत्पलैः ।
तैलं नस्यं पयःपक्वं वातपित्तशिरोरुगदे ॥ १७ ॥

त्रिकटुकैत्यादौ ।—जीवकः,—पीतमालः । शिरोऽर्तिजालमिति ।—नानादोषं
शिरोरोगम् । द्रव्याणां तोषावीर्यत्वात् पित्तं विहाय योग्योऽयं योग इत्येके ॥१९॥
नागरकैत्यादौ ।—गन्धदुग्धं—पल्लवं, कुष्ठोष्णं—मायकत्रयं प्रसिद्धं नासया पिय-
मिति हडाः ॥ १४ ॥

नतेत्यादौ ।—मत्तं—तगरपादुका, तदभावे शिवशोकीपरः । प्रपौण्डरीकमित्यादौ ।
—मोहम्—चतुर्ब ; एरका—होगलः ; क्षीरकं—क्षीरपुष्पी । प्रपौण्डरीकादिक्षीरकान्
एकी योगः । निचलस्तु उत्पलान् एकी योगः, सोह्वेद्याद्यपर इत्याह ; तत्र, वातिश-
यदेहापेक्षया प्रदेहाधिकप्रसङ्गात् ॥ १५ ॥

शताश्राप्यादौ ।—उष्णं—वशा ; वक्रं—तगरपादुका ; व्याघ्री—वृष्टकारी,
तस्याः फलम् । फलमिति—मदनफलमित्यन्वे ॥ १६ ॥

जीवकायतैले ।—पयःपक्वमिति—चतुर्बुधदुग्धं शिद्धम् ॥ १७ ॥

इहजीवकायं तैलम्—

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधुकं मधुकं बला ।
नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा ॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु ॥
सिद्धमेतद्भवेन्नस्य तैलमर्द्धावभेदकम् ।
वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलगुण्डिकाम् ॥
घातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।
दन्तचालं शिरःशूलमर्दितञ्चापकर्षति ॥ १८ ॥

षड्बिन्दु-तैलम्—

एरण्डमूलं तगरं शताघ्ना
जीवन्तिरास्त्रा सहसैन्धवञ्च ।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च ।
विश्वीषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥
आजं पयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्षम् ।
षड्बिन्दवो नासिकया विधेयाः
शीघ्रं निहन्युः शिरसो विकारान् ॥
च्युतांश्च कीमान् पलितांश्च दन्तान्
दुर्बलमूलांश्च दृढीकरोति ।
सुपर्णदृष्टिप्रतिमञ्च चक्षु-
र्वाघ्नोर्वलञ्चाभ्यधिकं ददाति ॥ १९ ॥

इहजीवकायतैले ।—मधुकं—मधुकस्य पुष्पं फलं वा । जाङ्गलमांसं—हरिणादि-
मांसम् ; तस्य तुलार्द्धस्य रसेनेति—“तुलाद्रथे कलदीपः” इति वचनात् तुलार्द्धं मांसं-
ऽर्द्धदीपशब्दं दत्त्वा पादशेषी रसः प्रस्यद्यमानो भवति । “घटीषट्कुण्डं दीपम्” इति
परिभाषया क्रायविधिरित्यर्थः । व्यवहारस्य पूर्वव्याख्या ॥ १८ ॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणी विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥ २० ॥

क्रिमिजे व्योपनक्ताह्व-शिशुवीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्वयुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम् ॥ २१ ॥

अपामार्गंतैलम्—

अपामार्गफलव्योप-निशाचवकरामठैः ।

सविडङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत् ॥ २२ ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा ।

भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वेषूर्ध्वगदेषु च ॥ २३ ॥

षड्विन्दुतैले ।—तगरं—पिण्डतगरमूलम् ; मृङ्गं—गुडलकम् । अजाचीरन्तु तैलसम-
मिति ; किन्तु सामान्यतस्तिलतैलमोचीरेषापि योगीश्वर्यं, तन्वान्तरसंवादात् ॥ १८ ॥

क्षयजे क्षयमासादेति ।—यस्य रक्तादेः क्षयेषु शिरोरीगे वातस्तस्य क्षयं बुद्ध्वा
तत्रप्रत्यनीको वृंहणी विधिः कार्य इत्यर्थः । वातघ्नैर्मधुरैः शृतमिति ।—वातघ्नी—मद्ग-
दादीदि, मधुरः,—काकोल्यादिः । तस्य वातघ्नस्य काथः, मधुरगणस्य तु कस्तूरः ।
यदाह विदेहः,—“विडं वातघ्नरक्ताये कस्तूरे मधुरके वृतम् । पाने नस्ये विधातव्यं
शिरोरीगे क्षयोश्च ॥” इति ॥ २० ॥

क्रिमिज इत्यादौ ।—नक्ताह्वशिशुवीजैरिति ।—नक्ताह्वः,—करञ्जः, वीजपदमुभय-
त्रापि सम्बध्यते । अजामूत्वयुतमित्यादि ।—क्रिमिजे शिरोरीगे यत्रस्यमुक्तं तदजा-
मूत्वयुक्तं क्रिमिजित् स्यादित्यर्थः । उक्तं हि—“मूत्रपिष्टाः समुद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु
वीजयेत्” इति । किंवा क्रिमिजित्—विडङ्गम्, अजामूदयुक्तं नस्यं परम् उत्कृष्ट
स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अपामार्गफलमिति षड्विन्दुमासः । अथवा,—हाचिया, “लोकनाथ” इति लीके ।
रामडं—विष्टु । मूत्रं—गीमूत्रं, तस्य चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

नावनमित्यादौ ।—गुडमाषकाण्डौ, गुण्डीचूर्णे—माषकवृक्षम्, उच्योदकपसेकेन
गालयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा नस्यं कार्यम् । अथ योगी वातानुबन्धे । तथा पिप्पली-
चूर्णे—माषकवृक्षम्, सैन्धववृक्षम्—एकमाषकम्, उच्योदकं—कपिकम् ; पूर्ववदस्यं
अफानुबन्धे ॥ २३ ॥

सूर्यावर्त्ते विघातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत् सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ २४ ॥

सूर्यावर्त्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा ।

हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्याश्चैव विरेचनम् ॥ २५ ॥

क्षीरपिट्टैस्त्रिलैः खेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ २६ ॥

सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनास्रगुत्ये ।

भ्रूशङ्ककर्णाक्षिशिरोऽर्धशूले दिनाभिद्विप्रभवे च रोगे ॥ २७ ॥

कृतमालपञ्चवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धनवनीतम् ।

नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्त्तं सुदुर्वारम् ॥ २८ ॥

दशमूलीकषायस्तु सर्पिःसैन्धवसंयुतः ।

नस्येनार्हावभेदघ्नः सूर्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत् ॥

सूर्यावर्त्तं इत्यादि ।—संयुतस्य ।—नस्यकर्मादीति ।—घृतभृतदीपविपरीतं नस्य-
परिषेकशिरोवस्थादिकम् । पाययेदित्यादि ।—वातप्रबले घृतपल्लैके गुडमाषका-
टकं प्रक्षिप्य पाययेदिति । घृतपूरः,—भक्ष्यविशेषः । यथा—“मर्दितां सन्नितां
क्षीर-जारिकैश्च घृतादिभिः । अथगद्य घृते पञ्जा घृतपूरीऽयमुच्यते ॥” इति ॥ २४ ॥

सूर्यावर्त्तं इत्यादि ।—सूर्यावर्त्तं यथोक्तक्रियाभिः पुनरप्रशमे शिराव्यधः कार्यं
इत्याहुः । क्षीरसर्पिषेति—क्षीरोत्पसर्पिषा । क्षीरघृताभ्यास इति—क्षीरघृतक्षी-
रभ्यासः । ताभ्यामिति ।—क्षीरघृताभ्यां विरेषकद्रव्यसङ्घिताभ्यां विरेषनम् ; किंवा
विरेषनमिदं शिरोविरेषनम् । अत्रापि शिरोविरेषनान्यथानुपपत्त्या शिरोविरेषन-
द्रव्ययुक्ते क्षीरघृते बोधे ॥ २५ ॥

जीवनीयैश्च क्षीरपिट्टैरित्यन्वयः ॥ २६ ॥

सशर्करमित्यादि ।—सशर्करं कुङ्कुमं घृते यथा घृतेनैव पिशा समालीय च नस्य
विधेयम् । अथ पत्नी—घृत मी ४, शर्करा मा ४, कुङ्कुम मा ४, आलीयापी
क्षिद्रित् तत्रोक्तं नस्य देयम् । दिनाभिद्विप्रभवो रोगः सूर्यावर्त्तं इत्यर्थः ॥ २७ ॥

कृतमालेत्यादीः—कृतमालः,—शीतलः, तस्य पञ्चवरसः, प्रथम एकः ; खर-
मञ्जरी—अपामार्गः, अथ बीजस्य पलद्वयं कल्कः ; नवनीतस्याटौ पत्तानीत्याहुः ॥ २८ ॥

दशमूलीत्यादि ।—दशमूलीकायः पल १, प्रवेपघृतं मा ०, सैन्धवं मा १, नासया

शिरीषमूलकफलैरवपीडञ्च योजयेत् ।

अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः शृतः ॥२८॥

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शाम्यति व्याधिः सूर्यावर्त्तः सुदारुणः ॥

एष एव विधिः क्लृप्त्स्त्रः कार्यथाङ्गावभेदके ।

शारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकञ्चाम्बपेपितम् ।

सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्यावर्त्ताङ्गभेदयोः ॥ ३० ॥

पिबेत् सशर्करं चीरं नीरं वा नारिकेलजम् ।

सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्तयोः ॥ ३१ ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तहितो विधिः ।

शिराव्यधद्य कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥

आहारस्य विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

मधुमस्तक-संयाव-हविःपूरैश्च यः क्रमः ॥

पेयम् । शिरीषेत्यादि ।—शिरीषवल्कलमूलकबीजयोः प्रत्येकं मा ४, पिडा वस्त्रेण निषीद्य मध्यं विधेयम् ; एवं वचापिप्पलीभिरिति । एतच्चावपीडयमतितीक्ष्णत्वान्-यद्यपि सूर्यावर्त्तं वातपित्तोत्तरे न युज्यते, तथापि व्याधिप्रत्यनीकत्वान् स्थानिकफ-घयायै वा ज्ञेयमिदम् । अन्ये तु—सूर्यावर्त्तविपर्यये योगइयमित्याहुः । सूर्यावर्त्त-विपर्ययस्य—प्रत्युदे साद्यच्च मज्जान्, मध्ये तु मन्द इति ॥ २८ ॥

जाङ्गलानोति ।—अत्र वृद्धवैधीपदेशान् वातहरद्रव्यैर्मांसमुत्क्षिद्य सैश्ववं तैलञ्च दत्त्वा लणलेपः कार्यः । अम्बपेपितमिति—काञ्जिकपेपितम् ॥ ३० ॥

पिबेदित्यादि ।—योगसप्ततुष्टयं सशर्करमित्यनुवर्त्तयितुं युज्यत इति नियमः । तथोरिति—सूर्यावर्त्ताङ्गभेदकयोः ॥ ३१ ॥

अनन्तवातेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—मधुमस्तकेति—मधुमस्तकादयो भक्त्यविशेषाः शुद्धशास्त्रेऽनुसन्धेयाः । मधुमस्तः,—पोलिकाकारी मधुगर्भः सितान्धेष्टिती भक्त्यविशेष इति बकुल. ; मधुग ऊर्ध्वमिति चक्रः । सयावी यथा—“समितामन्मुग्धेन मर्हदित्वा सुगोभनाम् । पथेऽध्वनीत्तरे खल्ले चिपेद्द्वारं नवे गतः ॥ सयावीऽसौ सितान्धुर्ध्वः खल्लेत्नानरिचाद्रंकेः ॥” इति । हविःपूरः,—भक्त्यविशेषः, घृतपूरिति लोके । यथा—

सूर्यावर्ते हितं यत् तच्छङ्खके स्वेदवर्जितम् ।
 चीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्तःपानञ्च शङ्खके ॥
 शतावरीं कृण्वतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 दूर्वां पुनर्नवाञ्चापि लेपं साध्ववचारयेत् ॥
 शीततोयावसेकांश्च चीरसेकांश्च शीतलान् ।
 कल्कैश्च चीरिष्ठचाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥
 कौञ्चकादम्बहंसानां शराय्याः कच्छपस्य च ।
 रसैः संहतस्याथ तस्य शङ्खकसन्धिजाः ।
 ऊर्ध्वे तिक्तः शिराः प्राज्ञो भिन्द्यादेव न ताडयेत् ॥ ३२ ॥
 शिरःकम्पेऽमृताराक्षा-बलास्त्रेहमुगन्धिभिः ।
 स्नेहस्वेदादि घातघ्नं शिरोवस्तित्य शस्यते ॥ ३३ ॥

वध्यायं घृतम्—

यष्टिमधुबलाराखा-दशमूलाभ्युसाधितम् ।
 मधुरैश्च घृतं सिद्धमूर्ध्वजवुगदापहम् ॥ ३४ ॥

“मर्दित. समितापिण्डः चीरेष्वेव विधीयितः । चवगात्र घृते पक्वी घृतपूरीऽय-
 मुत्पलः ॥” इति । कम्प इत्याहारकम् ।—चीरीजं सर्पिः चीरसर्पिः ; नस्त पान—
 नासिकया पान, किंवा नस्त पानञ्च । सतञ्च सुयुते—चीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ते
 पाने च शङ्खके” इति । चीरिष्ठेति—चीरिष्ठ्या वटादयः । संहतस्येति—
 प्रातमांशीपचयस्य । सन्धिजाः शिरा भिन्द्यादित्यव मूर्ध्वेति शेषः । न ताडयेदिति—
 कुठारिक्येति शेषः, सन्धिभङ्गभयादिति भावः ॥ ३२ ॥

शिरःकम्प इत्यादौ ।—स्नेहः,—हृतादिः, सुरभिः,—अगुर्वादिः । सुरभिरित्य-
 नन्तश्च लेप इति शेषः । शिरोवस्तिविधि पूर्वमुक्त एव ॥ ३३ ॥

यष्टिमधित्यादि ।—मधुरैः,—काकीत्यादिभिः कल्कैरित्यर्थः । घृत—प्रस्येकम् ;
 ह्यायाथे यष्ट्यादिदशमूलानानां मिलित्वा चतुःपट्टिपलं, जलद्वीयेक, शीघ्रं शराव-
 धीज्ज, कल्कार्थे—काकीली यष्टिमधु काकशायङ्गा मेदा जीवक श्यवभक पुण्डरीका-
 काष्ठ द्राक्षा शर्दि वडि वंशरोचना मुयानी माषाणौ चीरकाकीली परकाष्ठ गुडचो
 प्रस्येक क २ पत्रव्यम् ॥ ३४ ॥

मयूराद्यं घृतम्—

दशमूलबलारास्त्रा-मधुकैस्त्रिपलैः सह ।

मयूरं वक्षपित्तान्त्र-शकृत्पादास्यवर्जितम् ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्पिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥

कर्षणासात्त्रिजिह्वास्थ-गलरोगविनाशनम् ।

मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्द्ध्वजलुगदापहम् ॥

आखुभिः कुकुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।

कल्केनानेन विपचेत् सर्पिरूर्द्ध्वगदापहम् ॥

दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते ।

अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३५ ॥

प्रपीण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपीण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।

सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ।

सर्वानूर्द्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ३६ ॥

दशमूलेत्यादि ।—दशमूलस्य प्रत्येकं पलत्रयम्, एवं बलादीनां त्रयाणामपि ; तेन मिलित्वा क्लृप्तत्वारिशल्पालानि भवन्ति । तथा मयूरमांसमपि—पक्षपादादि-रहितम् क्लृप्तत्वारिशल्पालं याच्यम् । एवं मिलित्वा यावत् क्षायं भवति, तत्र “क्वाथ्याश्चतुर्गुणं वारि” इत्यादि परिभाषया जलादिव्यवस्था ; एतदेवाह “दश-मूलादिना तुल्यो मयूरः” इत्यादि । अन्ये तु—दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलमानैः सह तरुणमयूरगुडकमेकं पक्षादिवर्जितं जलद्रोण एव पचेत् ; जलद्रोणीऽत्र पादशेषः, स च पचनीयवृत्तापेक्षया चतुर्गुणो भवतीत्याहुः । एतदेवाह—“अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः” इति ; व्यवहारस्वनेनैव । मधुरैरिति—जीवनीय-दशकैः ; जीवनीयानि च मधुरत्वमधुरविपाकत्वप्रकर्षान्मधुरशब्देनोच्यन्ते । एतन्मयूर-घृतं तथा वक्ष्यमाणञ्च, मयूरस्थाने मूषिकादीन् दक्षापि कार्यमित्याहुः । आखुना मयूरापेक्षया अल्पगुणेनापि तत्रैकेन स्रष्टसाधनं कर्षणमित्याहुः ॥ ३५ ॥

प्रपीण्डरीकेत्यादि ।—वाष्पटस्य ।—चन्दनोत्पलैरित्यत्र कल्कैरिति शेषः । धात्री-रसश्चात्र तैलापेक्षया चतुर्गुणः ॥ ३६ ॥

वृद्धमयूराद्य घृतम्—

शतं मयूरमांसस्य दशमूलबलातुलाम् ।
 द्रोणेऽश्वसः पचेत् क्षुत्त्वा तस्मिन् पादस्थिते ततः ॥
 निपिच्य पयसो द्रोणं पचेत् तत्र घृतादृकम् ।
 प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैर्जीवनीयैश्च भेषजैः ॥
 मेधाबुद्धिस्मृतिकरमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ।
 मायूरमेतन्निर्दिष्टं सर्वानिलहरं परम् ॥
 मन्याकर्णशिरोनेत्र-रुजापस्मारनाशनम् ।
 विषवातामयस्त्रास-विषमज्वरकासनुत् ॥ ३७ ॥

इति शिरीरोक्त-चिकित्सा ।

अथाष्टाङ्गसूत्र-चिकित्सा ।

दध्ना सौवर्चलाजाजी-मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वाताष्टाङ्गदरपौडिता ॥ १ ॥

शतमित्यादौ ।—दशमूलबलामूलधीर्भिन्निता तुला । शीथ इति पदमात्रस्य
 समयतापि धीर्घं, तेन मयूरमांसप्रतपले एको जलद्रोणः, दशमूलबलातुलायाश्चा-
 पर इति द्रोणहयमश्वसः । पयसो दुग्धस्य द्रोणं निपिच्य दत्त्वा पचेदिति । एतेन
 चर्दुग्धः पाकः । प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैरिति ।—प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनीमूलै-
 रित्यर्थः । जीवनीयैरिति—जीवनीयदशकैः । ततोऽत्र यष्टिमधुकस्य भागद्वयं
 वास्यम् ॥ ३७ ॥

इति शिरीरोक्त चिकित्सा विज्ञतिः ।

स्त्रीपुंसौ साधारणन्याधीनां तथा पुंसतिनिष्ठतानामष्टपदंशादीनां चिकित्सीका,
 सम्यति स्त्रीनिष्ठतानां प्रदरादीनां चिकित्सितमभिघातमुपक्रमते, इत्येत्यादि ।—

पिवेदेष्येयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वासकस्वरसं पैत्ते गुडूच्या रसमेव वा ॥ २ ॥
 रोहीतकामूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिवेत् ।
 जलेनामलफाहीज-कल्कं वा ससितामधु ।
 धातक्याथाक्षमात्रं वा आमलक्या मधुद्रवम् ॥
 काकजानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।
 पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिवेत् तण्डुलवारिणा ॥ ३ ॥
 अशोकवल्कलकाय-शृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
 यथाबलं पिवेत् प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥ ४ ॥
 दावीरसाञ्जनहृपाद्दकिरातविल्व-
 भक्षातकैरवक्ततो मधुना कपायः ।
 पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलम्
 पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ५ ॥

दध्नः कर्षवयं ; सौवर्षलस्य मापकमेकम् ; अजान्यादीनां प्रत्येकं मापकद्वयम् ;
 मधुनस्तु मापकपुष्टयमित्याहुः ॥ १ ॥

अतिबहुसुतशीथितानां शिक्षिषामाह, पिवेदित्यादि ।—एषस्त्रिदम् ऐषेयं,
 स्वार्थे कः । एषस्य रक्तं कुशमूलयोरेन मर्दयित्वा पेयं, तेन स्वानता न स्यादि-
 त्याहुः । शर्करामधुसंयुतमिति पदं वासकस्वरस-गुडूचीस्वरसयोरपि योज्यं,
 एहारीतसंवादात् ॥ २ ॥

रोहीतकादित्यत्रापि ससितामध्विति योज्यम् । धातक्या इत्यादि ।—धातक्याः
 कल्कमचमात्रं मधुद्रवं, तथा मलक्या वा कल्कमचमात्रं मधुद्रवं पिवेत् । मधुद्रवी
 यत्र कल्के तत् मधुद्रवम् । काकजानुकः,—काकजहा ॥ ३ ॥

अशोकव्यादी ।—पङ्कजपरिभाषयाऽंशतमशोकवल्कलकायं शृङ्गीत्वा तेन अतु-
 सुंषेन धीरं साध्यमित्यर्थः । इडास्तु कायमहत्त्वेव धीरसाधनपरिभाषया व्यव-
 हरन्ति ॥ ४ ॥

दावीव्यादी ।—इषः,—वासकः ; विल्वं—शुक्लविल्वशलाहू ; कैरवं—कुमुदम् ।
 “भक्षातकासहले तु रक्तचन्दनमित्येते” अनेन व्यवहरन्ति ॥ ५ ॥

रसाञ्जनं तण्डुलीयस्य मूलं चौद्रान्वितं तण्डुलतीयपीतम् ।

असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति खासञ्च भार्गी सह नागरेण ॥

कुशमूलं समुद्धृत्य पीपयेत् तण्डुलाम्बुना ।

एतत् पीत्वा ब्रह्महन्नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥

चौद्रयुक्तं फलरसं काठीडुम्बरजं पिबेत् ।

असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक् ॥ ६ ॥

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ।

कुशवाद्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन हरति रक्ताख्यम् ।

शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्लाख्यौ ॥ ७ ॥

गुडेन बदरीचूर्णं भोचमामं तथा पयः ।

पीता लाक्षा च सघृता घृयक् प्रदरनाशनाः ॥ ८ ॥

रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत् ।

असृग्दरे विशेषेण कुटजाष्टकमाचरेत् ॥ ९ ॥

प्रघातय चूर्णम्—

पाठाजम्बूाम्रयोर्मध्यं शिलामेदरसाञ्जनम् ।

अम्बुष्टकौभोचरस-समङ्गापद्मकेशरान् ॥

रसाञ्जनमित्यादौ ।—तण्डुलीयस्य मूलं, चौद्रान्वितं तण्डुलीयस्य मूलं यज्यते ।
भेषजप्रयमिदं प्रत्येकं मिलितय बोध्यं, सिद्धसारहारौतमवादान् । सर्वभयमिति—
वाताद्येकदोषभव सर्वं, न तु सामिदातिकं, तस्मात्साध्यत्वान् । उक्तं हि—
“सचौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मन्त्रएकाद्यं कुणपं विदोषान् । तद्याप्यसाध्यं प्रवदन्ति
तज्ज्ञा न तव कुर्वीत भिषक् पिकित्काम् ॥” इति । “खासञ्च भार्गी सह नागरेण”
इति तु श्रीकान्तरोधाक्षिपितम् ॥ ६ ॥

रक्ताख्यमिति—रक्तप्रदरम् ।—मदिरापानमिति—मदिरया पीयते कर्मणि ल्युट्,
तेन मदिरापौतमित्यर्थः । तदुभयमिति—कुशवाद्यालकयोर्मूलम् ॥ ७ ॥

गुडेनेत्यादि ।—धीरजमुटयम् । गुडेन बदरीचूर्णमिति—वातकफे । भोचम्—
आसभोचम्, अष्टकदलीकलचूर्णं च कर्षं एकः ; एतच्च कफपित्ते । तथा पय
इति ।—केवलं धीरं वातपित्ते ॥ ८ ॥

रक्तपित्तविधानेनेति—अधीयतरक्तपित्तविधानेन ॥ ९ ॥

वाङ्मीकातिघिषामुस्तं विल्वं लोध्रं सगैरिकम् ।
 त्रिफलां मरिचं शुण्ठीं मृष्टीकां रक्तचन्दनम् ॥
 कटुङ्गवत्सकानन्ताभ्रातकीमधुकार्जुनम् ।
 पुथेणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 तानि चोद्रेण संयुज्य पाययेत् तण्डुलाम्बुना ।
 असृग्दरातिसारेषु रक्तं यद्योपवेश्यते ॥
 दोषागन्तुकता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपौतकम् ॥
 स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसह्य नियर्त्तयेत् ।
 चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेण पूजितम् ।
 अम्यठा दक्षिणे ख्याता गृह्णन्त्यन्ये तु लक्षणां ॥ १० ॥

मुद्गाद्यं घृतम्—

मुद्गमापस्य निर्व्यूहे रास्त्राचित्रकनागरेः ।
 सिद्धं सपिप्पलीविल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ११ ॥

श्रीतकल्याणकं घृतम्—

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधू मोरक्तशालयः ।
 सुहृपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥
 बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् ।
 विदारौ शतमूलौ च शालपर्णी सजौवका ॥

पुष्यानुगचूर्णं ।—जम्बूाद्ययीर्मध्यं—जम्बूामयीरस्त्रि । वाग्मटीऽपि जम्बूामयीरस्त्री
 लुक्तम् । शिलाभेदः,—पाषाणभेदे, शम्भककी—दक्षिणापथे ख्याता, तदभाति
 पाठानिव दिगुणां गृह्णन्ति; लक्षणामित्यन्ये । पद्मकोशरं—पद्मकिह्लम्बः
 वाङ्मीकं—कुट्टुमम्; विल्वं—विल्वशलाट्टु । केचित् मृष्टीकाम् इति स्थाने माचौकं
 पठन्ति, तत्र माचौकं—शिवदारुवाचकम् इति । पुथेणेति—पुष्यानघनेषु ॥ १० ॥

मुद्गमापस्य ।—मुद्गमापाभा निर्व्यूहः कापः । रास्त्रादिपचकस्य कस्यः । विल्वं—
 विल्वपष्टकम् ॥ ११ ॥

फलं त्रपुपवीजानि प्रत्ययं कदलीफलम् ।
 एषामर्दपलान् भागान् गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
 पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥
 बहुरूपञ्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते ।
 अरोचके क्ष्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥
 तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति ।
 अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ।
 शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ १२ ॥

इच्छतावरीषतम्—

शतावरीरसप्रस्थं क्षौदयित्वावपीडयेत् ।
 घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ॥
 अत्र कल्कानिभान् दद्यात् स्थूलोडुम्बरसम्भितान् ।
 जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनपद्मकैः ॥
 श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नामबला तथा ।
 शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारो शारिषाह्वयम् ॥
 शर्करा च समा देया काश्मर्याश्च फलानि च ।
 सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तद्घृतञ्चावतारयेत् ॥
 रक्तपित्तविकारेषु धातपित्तक्षतेषु च ।
 धातरक्तं क्षयं श्वासं हृत्कां कासश्च दुस्तरम् ॥

कुमुदमित्यादि ।—कुमुदं—कडारपुष्पम् ; पत्रकं—पत्रकाष्ठम् ; रक्तगव्यं—
 मूषम् ; पयसा—क्षीरकाकीक्षी, कागरी—शाशरी, तस्याः पत्रं, मूषमित्यर्थे,
 अतिरसा—शीरसतस्तुला ; जीवकं—जीवनीयसमये पठितं अचिन्त्यम् । फलं—
 विफला । अपुषोरुचं—भावास्तुबीजम् । प्रत्ययमित्यभिनवम्, अपचमित्यर्थः ॥ १२ ॥

इच्छतावरीषते ।—शतावरीं क्षौदयित्वा रसप्रस्थमवपीडयेत्—अपरोक्ष गृहीयान्

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।

असृग्दरं सर्वभवं मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् । . .

एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दर-चिकित्सा ।

अथ यौनिव्यापच्चिकित्सा ।

योनिव्यापक्षु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

वस्त्यभ्यङ्गयरीयेक-प्रलेयाः पित्तुधारणम् ॥ १ ॥

वचोपकुक्षिकाजाजी-कृष्याहृषकसैन्धवम् ।

अजमोदां यवचारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥

पिष्ट्वा प्रसन्नयास्त्रोक्ष खादेत् तद्घृतभर्जितम् ।

योनिपाश्वार्त्तिहृद्रोग-गुल्माशीविनिहृत्तये ॥ २ ॥

गुडूचीत्रिफलादन्ती-क्वाथैश्च परिपेचनम् ।

इत्यर्थः । स्थूलोडुम्बरसन्निभान् इति प्रत्येकं कर्षसन्निभानित्यर्थः । जीवनीयानि यान्यटाविति—अष्टमम्, इत्यर्थः, तानि च,—जीवकर्षभकौ मेदामहामेदाकाकीली-चौरकाकीली-स्रद्धिद्वय इति । असृग्दरं सर्वभवमिति—पूर्ववत् स्थाप्येयम् ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दर-चिकित्सा-विवृतिः ।

प्रदरोऽपि यौनिव्यापदिशेष इति यौनिव्यापसप्तसामान्यादन्तरं यौनिव्याप-
चिकित्स्नितमुच्यते, यौनिव्यापत्स्वित्यादि ।—कर्म वातजित् इति—वस्त्ररुत्तरवस्त्रिय ॥ १ ॥

वचेत्यादि ।—वाम्बटस्य ।—उपकुक्षिका—कृष्यशौरकम्, हृषकः,—वासक-
मूलम्, प्रसन्ना—मदिराया उपरिष्ठाः फेनभायः ; पथी वचादिभ्यः समन्तागपिष्टेभ्यः
तो २, प्रसन्ना पल २, चालीस घृतकर्षेण सलस्य पीयम् ॥ २ ॥

भतवात्ताकिनौकुष्ठ-सैन्धवामरदारुभिः । /
 तैलान् प्रसाधिताद्यार्थः पिचुर्योनी रूजापहः ॥
 पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनाथं घृतानि च ॥ ३ ॥
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वरूक्षोष्णमौषधम् ।
 पिप्पल्या भरिचैर्माषैः शताक्षाकुष्ठसैन्धवैः ।
 वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ॥ ४ ॥
 द्विस्राकल्कन्तु वातात्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
 पञ्चवल्कस्य पितात्ता श्यामादीनां कफोत्तरा ॥ ५ ॥
 मूषिकमांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गादन्ति योन्यर्गः स्वेदस्तन्मांससैन्धवैः ॥ ६ ॥
 गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम् ।
 मधुना किञ्चचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ।
 स्रोतसां शोधनं कण्डू-क्लेदशोथहरश्च तत् ॥ ७ ॥

नतेत्यादि ।—वाम्बटस्य ।—वाताकिनौ—कष्टकारी, गीष्ठवाताङ्कुरित्वये ।
 अमरदारु—देवदारु । एभिर्गन्तादिभिः कल्कैः तैलं साध्यम् ; जलघ चतुर्गुणमिति ।
 विचुरिति—भेषजसाधितस्नेहाशुभ्रः पिचु ॥ ३ ॥

धीन्वामिव्यादौ ।—माषैरिति—माषकलापैः । तुल्येति—परिपाह्येन दैर्घ्ये च ।
 वर्त्तिरिति—वस्त्रेण, वस्त्रे विना वा ॥ ४ ॥

द्विस्रेत्यादि ।—द्विस्रा—कालाकङ्कामूलम् । पञ्चवल्कस्य वटीदुष्करावलाङ्ग-
 वेतसस्य । श्यामादीनामिति—रोगभिषग्जितीये श्यामामिश्रश्चतुर्दशैत्यादिना
 चक्रानाम् ॥ ५ ॥

मूषिकेत्यादि ।—मूषिकायां मांसं तैलान् पादिकं, माच द्रवयोग. कार्थः ।
 आतपभावितमिति—सहाहम् ; तन्मांसं—मूषिकमांसं, सैन्धवचूर्णावचूर्णितमेरुकादि-
 पत्रे कृत्वा योनिं स्वेदयेत् ॥ ६ ॥

गोपित्त इत्यादौ ।—क्षौमं—दूधमदककलम् । जिम्बं—सुराबीजम् । मधुना
 किञ्चचूर्णमिति—द्वितीयो योगः । अचरणा नाम योनिव्यापत् ॥ ७ ॥

वामिन्यां पूतियोन्याश्च कर्त्तव्यः स्वेदनो विधिः ।
 क्रमः कार्यस्ततः स्नेह-पिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ ८ ॥
 शङ्खकीजिङ्गिनीजम्बू-धयत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
 कपायैः साधितः स्नेहः पिचुः स्याद्विप्रतापहः ॥ ९ ॥
 कर्णिन्यां वर्त्तिका कुष्ठ-पिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।
 यस्तमूत्रकृता धार्या सर्वश्च श्लेष्मनुद्धितम् ॥
 वैहतं स्नेहनं स्वेद उदावर्त्तानिलात्त्रिपु ।
 तदेव च महायोन्यां सस्तायाश्च विधीयते ॥ १० ॥

आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत्
 तैले पार्थं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ११ ॥
 शतपुष्पातैललेपाद्दरीदलजात् तथा ।
 पेटिकामूललेपाश्च योनिर्भिक्षा प्रशाम्यति ॥ १२ ॥

वामिन्यामित्यादौ ।—पूतियोनिशब्देन उपद्रुता परिश्रुता चोच्यते ॥ ८ ॥

शङ्खकीत्यादि ।—शङ्खकीजिङ्गिनी—स्ननामप्याते । लक्ष्मणः शङ्खकादिभिः
 प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र कपाययतुर्गुणः । अकृत्स्न एवार्थं स्नेहः । पिचुरिति—
 एतत्तैलाद्रुतः पिचुः ॥ ९ ॥

कर्णिन्यामित्यादौ ।—कुष्ठादिभिर्वर्त्तिकाः धार्या इति धीर्गम् । अर्कापम्—अर्क-
 पल्लवः । वैहतं स्नेहनमिति—सर्पिंशैलवसाहपस्नेहः । उदावर्त्ता—उदावर्त्ताख्या
 योनिव्यापत् । अनिलात्त्रिः,—वातिकी योनिव्यापदित्यर्थः । तदेवेति—वैहतं स्नेहनम् ।
 विधीयत इति ।—अनुवासशोथरक्त्विक्षिविधयेत्यर्थः, अरकसंवादान् ॥ १० ॥

आखोर्मित्यादौ ।—सपदीति—सद्यस्त्वमांसयद्धार्यम् । एतन्मांसं यावदिति—
 खरत्वभासाद्य न द्रवति द्रवतां न दच्छति तावदेव मासनीयमित्यर्थः । भगफलं—
 कन्दपौत्रम् ॥ ११ ॥

शतपुष्पेत्यादि ।—योग्यमयम् । तैलपिष्टशतपुष्पया श्लेष इत्यर्थः । पेटिका—
 भाषीटुपरैति श्याता । भिक्षेति—विदीर्षा ॥ १२ ॥

सुषवीमूललेपेन प्रविष्टान्तर्वह्निर्भवेत् ।

योनिर्मूषवसाभ्यङ्गादिःसृता प्रविशेदपि ॥ १३ ॥

लोध्रतुम्बीफलालेपो योनिदाढ्यं करोति च ।

वेतसमूलनिःक्वाथ-चालनेन तथैव च ।

मूपिका-वादुलिवसा-म्रचणं योनिदाढ्यंदम् ॥ १४ ॥

वचा नीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च ।

अश्वगन्धा हरिद्रा च माद्रीकरणमुत्तमम् ॥ १५ ॥

मदफलमधुकर्पूर-पूरितं भवति कामिनीजनस्य ।

चिरगलितयौवनस्य वराङ्गमतिगाढसुकुमारम् ॥ १६ ॥

पञ्चपल्लवयध्याङ्ग-मालतीकुसुमैर्घृतम् ।

रविपक्कमन्यथा वा योनिगन्धविनाशनम् ॥ १७ ॥

इक्ष्वाकुबीजदन्ती-चपलागुडमदनकिण्वयध्याङ्गैः ।

ससुकचीरैर्वर्तियोनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ १८ ॥

सुषवीत्यादि ।—सुषवीमूललेपेन—कारवेण्मूललेपेनेत्यर्थः । प्रविष्टेति—अन्तः-
प्रविष्टा, अन्तर्मुखा योनिर्वह्निर्भवतीत्यर्थः । योनिरित्यादौ ।—मूपः,—मूषिकः, तस्य
वसा—मांसच्छेदः । निःसृतेति—वह्निर्निःसृता । इयमेव प्रसङ्गिनीत्युच्यते ॥ १३ ॥

लोध्रेत्यादौ ।—तुम्बी—चलाडु, तस्याः फलम् । तथैव चेति—दाढ्यं कदित्यर्थः ।
मूषिकेत्यादौ ।—वादुली—वादुर इति ख्याती दिवान्धः पक्षी ॥ १४ ॥

वचेत्यादि ।—वचादि हरिद्रान् एको योगः । वचादिहरिद्रानैलेपोऽवचूर्णं
वा ॥ १५ ॥

मदेत्यादि ।—मदः,—कमूरी, फलं—जातीफलं, किंवा मदफलं—मदनफल-
मेव । एतेमंघुना पिष्टैर्वोनिप्रपूरणम् ॥ १६ ॥

पञ्चपल्लवेत्यादि ।—पञ्चानाम् आश्वजम्बूकपित्तबीजपूरकविज्ञानां पञ्चवाः । एषां
कण्डः । रविपक्कमिति—द्रव्यं विनैव, अन्यथा वा इति—अद्रियपक्कम्, अद्रियं पचे
कलं चतुर्गुणम् ॥ १७ ॥

इदानीमाप्तं वनाग्निं सति आर्षं शोष्यादगविधिमाह, इक्ष्वाकुबीजेत्यादि ।—इक्ष्वाकु,

सकाञ्चिकं जवापुष्यं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
 दूर्वायाः पिष्टकं प्राश्य धनिता त्वार्त्तवं लभेत् ॥ १८ ॥
 धात्राञ्जनाभयाचूर्णं तोयपीतं रजो हरित् ।
 श्लेष्मच्छदमित्यपिष्टं भक्षणञ्च तदर्थकृत् ॥ २० ॥
 पुथ्योद्धृतं लक्षणायाश्चक्राद्यास्तु कन्यया ।
 पिष्टं मूलं दुग्धघृतमृत्तौ पीतं तु पुत्रदम् ॥ २१ ॥
 क्वाथेन हृद्यगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।
 ऋतुस्राताऽबला पीत्वा धत्ते गर्भं न संशयः ॥ २२ ॥
 पिप्पल्यः शृङ्गवेरश्च मरिचं केशरं तथा ।
 घृतेन सह पातव्यं बन्ध्याऽपि लभते सुतम् ॥ २३ ॥

—तिलाऽप्लावुः ; अपला—पिप्पली । एषां प्र मा ८, चुष्ठीघीर मा ८, अग्नी पक्का
 बर्षिः काव्या । कुसुमं—रक्तम्, तञ्जननी—कुसुमसञ्जननी ॥ १८ ॥

सकाञ्चिकमित्यादि ।—जवापुष्यम्—श्रीद्रुपुष्यम् । ज्योतिष्मतीदलमपि भृष्टं
 बोध्यम् । दूर्वायाः पिष्टकमिति ।—दूर्वातण्डुलाभ्यां कृतं पिष्टकम् । योगव्य-
 मेतत् ॥ १८ ॥

इदानीमार्षेणैवयोगानाह, धात्रीत्यादि ।—अञ्जनं—रसाञ्जनं, धात्रादीनां
 मिलितचूर्णानां शीलकैकं बोध्यम् । श्लेष्मच्छदिति—श्लेष्मवर्द्धकारः, तस्य श्लेष्मः पत्रं,
 श्लेष्मपत्रतण्डुलचूर्णाभ्यां कृतं पिष्टकमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीमार्षेणैव पुत्रप्रदयोगानाह, पुथ्येत्यादि ।—चक्राद्या इति लक्षणाया विशेष-
 षणम् ; तद्यमस्य चक्राद्वितत्वान् । दुग्धघृतपीतमिति—दुग्धेन घृतेन वा ऋतुस्राना-
 ननरं दिनवयं पिबेत् ; अथवा नासापुटेन बिन्दुचतुष्टयं पिबेदित्यर्थः । अन्ये तु—
 लक्षणाया मूलं मा ९, दुग्धं तो २ ; घृतं तो २, ऋतुस्रानाननरं दिनवयं पिबे-
 दित्याहुः ॥ २१ ॥

क्वाथेनेत्यादि ।—क्वाथेन यथा चीरसाधनं तत् प्राग्वीक्ष्य, घृतञ्च प्रवेप्यम् ।
 हृद्यगन्धा—अश्रगन्धा, तस्या मूलम् ; यद्भ्रपरिभाषया जलाधिकं दत्त्वा अश्रगन्तं
 धीराशतुर्गुणं दत्त्वा पक्का घृतं प्रक्षिप्य पिबेत् । अथवा अश्रगन्धा मूलं मा ८, जल
 पल ४, शेष पल ९, घृतं मा ८, इहाद्यु चीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति ॥ २२ ॥

पिप्पल्य इत्यादी ।—शृङ्गवेरं—शुष्ठी ॥ २३ ॥

स्वर्णस्य रूप्यकस्य च चूर्णं ताम्रस्य चाज्यसंमिश्रे ।

पीते शुद्धे क्षेत्रे भेषजयोगाद्भवेद्गर्भः ॥ २४ ॥

कृत्वा शुद्धौ स्नानं विलङ्घ्य दिवसान्तरे ततः प्रातः ।

स्नात्वा द्विजाय दत्त्वा भक्त्या सम्पूज्य लोकनाथेशम् ॥

श्वेतबलाङ्घ्रिकयष्टिं कर्पं कर्पं फलन्तु शर्करायाः ।

पिट्टैकवर्णजीवहस्ताया गोस्तु दुग्धेन ॥

समधिकघृतेन पीतं नात्र दिने देयमन्नमन्यच्च ।

सुधिते सदुग्धमन्नं दद्यादा पुरुषसन्निधेस्तस्याः ॥

समदिवसे शुभयोगे दक्षिणपार्श्वेवलम्बिनी धीरा ।

त्यक्तस्त्रान्तरसङ्ग-प्रहृष्टमनसोऽतिहृष्टधातोय ।

पुरुषस्य सङ्गमात्वाक्षभते पुत्रं ततो नियतम् ॥ २५ ॥

गोष्ठजातवटस्य प्रागुत्तरशाखजे शुभे ।

शुद्धे मापौ तथा गौरसर्पपौ दधियोजितौ ॥

स्वर्णस्तेत्यादौ ।—चाज्यसंमिश्र इति सर्वत्र योज्यम् । मारितसुवर्णचूर्णस्य माषैक, गव्यघृतस्य कर्षद्वयम् आलोच्य पेयम् । एष रजतताम्रयोरपि । तद्वेषजयोगान् शुद्धे क्षेत्रे इति योज्यम् । केषिणु—सुवर्णोदिस्य एकवावर्षं ततो घृतेन घृष्टा योनिमध्ये सेपयेदिति । तस्यामघोपदिशति । अत्र हि,—“समं कर्पं चरं ताम्रमैकपावर्णं सर्पिषा । घृष्टालसंपेदेयीनि शोधनार्थं पिबेदपि ॥” इति ॥ २४ ॥

कृत्वेत्यादौ ।—विलङ्घ्येति—यस्मिन् दिने घृष्टिद्यात् तस्मिन् दिने सपीथेत्यर्थः । श्वेतबलाया ऋद्धि मूलम् । समधिकघृतेनेति ।—दुग्धादेयया घृतमागोऽधिको देय इत्यर्थः । यस्मिन् दिने भेषजमिदमुपयुज्यते तस्मिन्नेव दिनेऽपरमन्नं नीपथीयम् । दिनान्तरे तु—शुधायां सत्यां गौरसङ्घितमन्नं दद्यात् । समदिवसे इति—दुग्ध-दिने ॥ २५ ॥

गोष्ठेत्यादि ।—गोष्ठः,—पर्वतः, उपवनं वेति केषिणु । माषाविति ।—भाष-कलापौ द्वौ, चरके चात्रमाषाभाभिस्तम् । तथा गौरसर्पपौ इति ।—दधियोजिता-विति—दधि प्रविष्टावित्यर्थः । दृतापद्रवभाया इति यावत् स्त्रीत्वं पुंसं वा तर्भस्य न व्यक्तीभूतमिति तावदेव इदं कर्म कुर्यात् । अत्राभिष्यत्सु एतौथे मासे भवतीति

पुष्यापोती द्रुतापन्न-गर्भायाः पुत्रकारकौ ।
 कानकान् राजतान् वापि लौहान् पुरुषकान्गुणू ॥
 धाताग्निवर्णान् पयसो दध्नी वाप्युदकस्य वा ।
 क्षिप्याञ्जली पिवेत् पुष्ये गर्भे पुत्रत्वकारकान् ॥ २६ ॥

फलघृतं प्रथमम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
 मेदा पयस्या काकोली मूलक्षैवाश्चगन्धजम् ॥
 अजमोदा हरिद्रे द्वे द्विङ्गुकं कटुरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा-काकोल्या चन्दनद्वयम् ॥
 एतेषां कार्पिकैर्भगैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरोरसं क्षीरं घृतादेयं चतुर्गुणम् ॥
 सर्पिरतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेधाव्यान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवाऽस्थिरगर्भा स्याद् या वा जनयते मृतम् ।
 अल्पायुषं वा जनयेद् या च कन्यां प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वप्रहनिवारणम् ॥
 नाम्ना फलघृतं ह्येतदग्निभ्यां परिकीर्त्तितम् ।
 अनुक्तं लक्षणाभूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

फलघृतं यावन् पुंसवनकर्म कुर्यादिति भावः । इदं कर्म लिङ्गपराङ्गितकारकं
 भवतीति ज्ञापनार्थं द्रुतापन्नगर्भाया इत्युक्तम् । पुरुषकान्गुणूति—पुरुपरिमाणान्
 पुरुषाङ्गतीन् । अञ्जलावित्यस्य पयस इत्यादिभिः सम्बन्धः । एतच्च द्रुग्धादि नि.श्रं
 पेय, चरकसंवादान् ॥ २६ ॥

मञ्जिष्ठ्यादौ ।—पयसा—क्षीरविदारि । द्राक्षाकाकोल्यादिति इत्यः, काकोली

जीवदत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रशस्यते ।

आरण्यगोमयेनापि वड्डिज्वाला प्रदीयते ॥ २७ ॥

फलघृतं द्वितीयम्—

सहचरे द्वे त्रिफला गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।

शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्त्रां मेदां शतावरीम् ॥

कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् चीरं चतुर्गुणम् ।

तस्मिन् प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिषीडिता ॥

पिण्डिता चलिता या च निःसृता विहृता च या ।

पित्तयोनिश्च विस्त्रस्ता पण्डयोनिश्च या स्मृता ॥

प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकम् ।

एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ २८ ॥

नीलोत्पलाद्य घृतम्—

नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टि-

द्राक्षाविदारौकुशपद्ममूलैः ।

स्याञ्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वम्

शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥

तच्छर्करापादयुतं प्रशस्त-

मसृग्दरे मारुतरक्तपित्ते ।

शीणे बले रेतसि सम्यदुष्टे

शुद्धे च पित्तप्रभये च गुल्मे ॥ २९ ॥

अथ शीरकाकोषी, काकीशोथुपाणत्वान् । शतावरीरसशीरयोः प्रथमं चातुर्गुणम् ।

अथ गृह्णेशीपदेशं संपद्वल्लिखति,—अनुक्तमित्यादि ॥ २७ ॥

सहचरे द्वे, इत्यादि ।—सहचरे द्वे इति—द्वितीयमेतन्न भिषगीयम् ।

घृतनासा—असंकारघटकः । पिण्डितेभ्यश्च योनिरिति शेषः ॥ २८ ॥

नीलोत्पलमित्यादी ।—अधूकस्य पुष्पं फलं वा । कुशपद्ममूलं—दण्डपद्ममूलम् ।

जीवनीयैरिति—जीवनीयदशकैः । शतावरीरसस्य अयः प्रस्था, दुग्धस्य शैबः प्रस्यः ।

इच्छतावरीघृतम्—

शतावरीमूलतुलायतस्रः सम्प्रपीडयेत् ।

रसेन क्षीरतुल्येन पचेत् तेन घृताढकम् ॥

जीवनीयैः शतावर्यां ऋद्धीकाभिः परुषकैः ।

पिष्टैः पियालैयाचांशैर्द्वियष्टिमधुकैर्भिषक् ॥

सिद्धशीते च मधुनः पिप्यत्याश्च पलाष्टकम् ।

दत्त्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम् ॥

ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्वं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं हृद्यं पुंसवनञ्च तत् ॥

क्षतक्षयं रक्तपित्तं कासं खासं हलीमकम् ।

कामलां वातरक्तञ्च वीसपं हृच्छिरोग्रहम् ।

उन्मादादीनपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ ३० ॥

दग्धा शङ्खं क्षिपेद्रन्ना-स्वरसे तत्तु पेयितम् ।

तुल्यालं लेपतो हन्ति रोम गुह्यादिसम्भवम् ॥

रक्ताञ्जनापुच्छचूर्णं युक्तं तैलन्तु सार्धपम् ।

सप्ताहं व्युपितं हन्ति मूलाद्रोमाण्यसंशयम् ॥

। कुसुम्भतैलाभ्यङ्गो वा रोमूणासुत्पाटितेऽन्तकृत् ॥ ३१ ॥

अन्ये तु—शतावरीरसस्य शलाह प्रस्था इत्याहुः । इतप्रस्थापेक्षया शर्करायाः पादी-
ऽष्टौ पलानि ॥ २८ ॥

शतावरीमूलेत्यादि ।—शरकरस्य ।—जीवनीयैरिति—जीवनीयदशकेः, न पुनरष्ट-
वर्गैः, शरकीकृत्वात् । द्वियष्टिमधुकैरिति—एकस्य मधुकभागो जीवनीयदशपटितः,
अपरीडपि मधुकस्यैकी भागो दीय इति त्रित्रीयष्टिमधुकेः ; किंवा स्थलजल-
भेदान्मधुकद्वययुक्तैः । शाम्भटे तु—द्वियष्टिमधुकैरित्यत्र द्विषड्भागमधुकैरिति पठ्यते ॥ ३० ॥

यौगो क्षीमवाङ्मुल्येन वैरस्याद्रतिर्न स्यादित्यतो क्षीममातननाह, दग्धुंत्यादि ।—
रन्नास्वरसे—कदलीवागुक्तास्वरसे । तुल्यालमिति—समहृतितालम् । रक्ताञ्जनेति—
रक्ताञ्जना—क्षीदितवर्षाञ्जननामिका, चारजिला इति श्लोके । तत्पुच्छं रीद्रे वीर्यपित्ता
पूषे कुर्यात् । तच्च सार्धपतैसिःशुद्धये प्रविष्य सप्ताहं स्थाप्यमित्यर्थः । कुसुम्भे-

विन्दुरेकः पतेद् यत्र तत्र रोमापुनर्भवः ।
 मदनादिव्रणे देयमश्विभ्यामेव निर्मितम् ॥
 अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्भुविचर्चिनाम् ।
 चारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वक्लेदहरं परम् ॥ ३४ ॥

इति योनिव्यापचिकित्सा ।

अथ स्त्रीरोग-चिकित्सा ।

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ।
 अश्वत्थकः कण्ठतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥
 वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलशारिवा ।
 अनन्ता शारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥
 वृहतीहृद्यकाश्मर्य-क्षीरिशुद्धास्त्वचो विसम् ।
 घृथक्पर्णी बला शिमुः श्वदंष्ट्रा मधुयष्टिका ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कयेरु मधुकं सिता ।

परिष्वाद्य चारोदकस्य बोकम मरावा याद्याः । कटुतैलनु मरावचगुष्ठयम् ।
 चाराष्टभागमिति ।—सैलापेचयाऽष्टमी भागः चारस्य कण्ठतैल प्रदेय इत्यर्थः ; तत्र
 चारस्य पलचगुष्ठयं कण्ठ इत्यर्थः । अन्ये तु—चारोदकं सैलापेचयाऽष्टगुणमित्याहुः ।
 मदनादिव्रण इत्युपदंमादौ ॥ ३४ ॥

इति योनिव्यापचिकित्सा-विहितः ।

चक्रदत्तस्त्रीरोगचिकित्साभिधानाये स्त्रीरोगचिकित्सायाह, मधुकमित्यादि ।—
 सुश्रुतस्य ।—शाकः,—मदजस्तदः, तस्य बीजम् ; पयस्या—धीरकाकोवी ; अश्वत्थकः,
 —अश्वीटकः, मातुष्या वा । ताम्रवल्ली—मण्डिष्ठा ; वृक्षादनी—वृक्षादः । तट्टेरीत्यन-
 शारिर्वेत्यत्र "सता चोत्पलमारिर्वे" इति पाठः सुश्रुते वाक्ये च ; तद्विज्ञानात्तद्विपि सता
 दूरी प्रियदुर्बेति व्याख्यातवन्ति । सत्यस्यमारिवा—अनन्तामूलम् । अनन्ता,—अनन्ता-

भासिषु सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकास्तु सप्तसु ।

यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भसावे पयोयुताः ॥ १ ॥

कपित्थवृद्धतीविल्व-पटोलैर्क्षुनिदिग्धिकाः ।

मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्विपगष्टमे ॥ २ ॥

नवमे मधुकानन्ता-पयस्याशारिवाः पिबेत् ।

पयस्तु दशमे शुष्ठा मृतशीतं प्रशस्यते ॥

सक्षीरा वा द्विता शुष्ठी मधुकं देवदारु च ।

एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ३ ॥

कुशकाशीरुवूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ।

शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ॥

केशेरुशृङ्गाटकजीवनीय-पद्मोत्पलैरण्डगतावरोभिः ।

सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ ४ ॥

मूलम्, शारिवा—श्यामालतां; पद्मा—ब्रह्मवटिः; काश्वय्ये—गाम्भारीफलम्, क्षीरिणां—वटादीनां शृङ्गास्तचचेति। विस्र—मण्डालम्। एते च सप्त योगाः कल्कविषये उपधीन्याः। अपरे तु—क्षीरसाधनपरिभाषयैत्याहुः ॥ १ ॥

कपित्थं व्यादि।—सुशुतस्य।—कपित्थादीनां सर्वेषां मूलम्। नियतस्तु कपित्थस्य फल, पटोलस्य फलं पत्रं वा, अन्येषाञ्च मूलमित्याह, किन्तु सुशुत-वाम्भटटीका-रुद्भिर्न व्याख्यातीत्यमर्थे ॥ २ ॥

नवम इत्यादौ।—क्षीरसिद्धानीति शर्द्धं विज्ञविपरिचामिनामापि सम्यध्वते, उल्लेखेन व्याख्यातीत्यमर्थे। अन्ये तु मधुकानन्तेति योगं ज्ञायेन किंवा मधुकादीनां कल्क क्षीरेण पिबेदित्याहुः। पयस्त्रिधादि।—सुशुतस्य।—उल्लेखस्तु “क्षीरं शुष्ठी-पयस्याभ्यां सिद्धं स्यादशमे द्विताम्” इति पठति, व्याचष्टे च—दशमे भासि शुष्ठा क्षीरविदार्यां वा क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं दशमे चित्तमिति। बाभटेऽप्युक्तं—“क्षीरदीदृशने भासि क्षीरं सिद्धं पयस्यया। यद्यवा यष्टिनमुकं नागरामरदाहभिः ॥” इति।—एतदधनसकादादेव सक्षीरा वा द्विता शुष्ठीत्यादावपि शुष्ठीमधुकदेवदारुभिः सिद्धं क्षीरं दशमे भासि प्रशस्यत इत्यर्थो प्रियः ॥ ३ ॥

कुश्यादि।—शृष्टम्। कशीर्विन्यादौ।—जीवनीयः,—जीवनीयदशकम्। शर्करया विमिश्रमिति—शर्करा प्रचेष्ट्या ॥ ४ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रयष्टीमधुकं सशर्करम् ।
 सशूलगर्भसृतिपीडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसाक्षभुक् पिवेत् ॥ ५ ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
 सितामधुककाश्मर्थैर्हितमुत्थापने पयः ।
 गर्भशोषे त्वामगर्भाः प्रसहाय सदा हिताः ॥ ६ ॥
 पाठालाङ्गलिसिंहास्य-मयूरकजटैः पृथक् ।
 नाभिवस्तिभंगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
 परूपकस्त्रिरामूल-लेपस्तद्वत् पृथक् पृथक् ।
 वासामूले ध्रुवं तद्वत् कटिवधे सूते द्रुतम् ॥
 पाठायस्तु शिफा योनौ या नारी सम्प्रधारयेत् ।
 उरःप्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
 तुपाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् ।
 लाङ्गल्याद्यरणी सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
 षट् रूपकमूलेन नाभिवस्तिभंगालेपः ।
 गृह्याम्बुणा गेहधूम-पानं गर्भापकर्षणम् ॥ ७ ॥

कशेरुशृङ्गादौ ।—पद्मं—पद्मकेशरमित्याहः । उत्पलं—नीलीत्पलम् । समुद्र-
 यष्टीमधुकमिति ।—मुद्गः,—मुद्गपर्णी । समुद्रयष्टीमधुकमित्यत्र समुद्रपर्णीमधुक-
 मित्यपि पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेनेत्यादि ।—पूर्वं वातव्याधावेव पठितमिति नैव पठनीयम् ।
 चामगर्भा इति—इंसकूर्मादीनामस्यानि, प्रसहाः,—कुङ्कुटादयः ॥ ६ ॥

पाठालाङ्गादौ ।—श्रीकण्ठी क्षाङ्गशील्याने सुरसां पठति, व्याघ्रटे च—सुरसा-
 निगुंठी । सिंहास्यः,—वासकः ; मयूरकः,—रुपाभार्गः । पयां जटा—मूलं, इत्यत्र
 दान्दफलात् । श्रीकण्ठस्तु "मयूरकजटैः" इत्यत्र "मयूरकुटजैः" इति पठति,
 व्याघ्रटे च—"कुटजः,—सनातमस्यातसहः" इति । पदपठ्यादौ ।—व्यिरा—शाल-
 पर्णी । पदपठक्षिरयोर्भृशम् ; गृह्याम्बु—काञ्चिच्च, गेहधूमः,—चलभूमः ॥ ७ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।

घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ८ ॥

पुटदग्धसर्पकक्षुक-मसृणमसीकुसुमसाराञ्जिताञ्जी ।

भटिति विशल्या जायते गर्भवती मूढगर्भाऽपि ॥

गृहाम्बुणा हिङ्गुसिन्धु-पानं गर्भापकर्षणम् ॥ ९ ॥

“इहामृतञ्च सोमय चित्रभानुय भाविनि ! ।

उच्चैःश्रवाय तुरगो भन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि । ।

तदनलपवनाकंवासवास्त्रे सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः ।

मुक्तः सर्पभयाङ्गर्भं एह्येहि मारिच स्वाहा ॥”

जलं चवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।

पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥

तथोभयपञ्चदश-दर्शनं सुखसूतिहृत् ॥

वसुगुणाभ्येकवाणनवपट्सप्तयुगैः क्रमात् ।

सर्वे पञ्चदश द्विस्तु त्रिंशकं नवकोष्ठके ॥

मातुलुङ्गश्लेवादी ।—मधुकं—यष्टिमधु, एतदुभयमपि मधुसंयुक्तं घृतेन सह पातव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुटेत्यादि ।—पुटपाकविधया दग्धा या सर्पनिर्मोक्षमसी, तथा मधुसहितया अघ्नितक्षीचना सती विगतगर्भश्ल्या भवेदित्यर्थः । गृहाम्बुचेत्यादी ।—सिन्धुः,—शैशवम् ॥ ९ ॥

इह्यादि स्वाहाञ्जोऽयं मन्त्रश्च सुयुतश्च ।—चयमेव गर्भचवनमन्त्रः । जलं चवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितं पीत्विति इदमेवमन्त्रकारः संवत्सहस्रिंशति, न तु सुयुतेन, सुयुते तु चवनमन्त्रेण गर्भिणीं सावदीदित्युक्तम् । उभयपञ्चदशकमुभयविशक-शाह, वस्त्रित्यादि ।—वसुवीऽष्टौ, गुणाश्चयः, चमयश्चत्वारः, वायाः पञ्च, युग द्वयम् । एतद्वैगुणादुभयत्रिंशकं भवति । एते षड्वा नव कोष्ठान् कृत्वा तदभ्यन्तरे

नारीऋतुऋतुवसुभिः सह पक्षदिगष्टादशभिरेव च ।

अर्कभुवनाब्धिसङ्घितैरुभयविंशकमिदमाश्चर्यम् ॥ १० ॥

कटुतुम्ब्राहिनिर्भोकि-कृतवेधनसर्पपैः ।

कटुतैलान्वितो धूमो योनेः पातयतेऽमराम् ॥

कचवेष्टितयाङ्गुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यमरा ॥

“एरण्डस्य वने काको गङ्गातीरमुपागतः ।

इतः पिबति पानीयं विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥”

अनेन सप्तधाऽऽमन्त्र जलं देयं विशल्यकम् ॥

मूलेन लाङ्गुलिक्याः वै संलिप्ते पाणिपादके ।

अमरापातनं मद्यैः पिप्पल्यादिरजः पिबेत् ॥

शालिमूलाक्षमात्रं वा मूत्रेषाम्बुनेन वान्वितम् ।

उपकुक्षीं पिप्पलीञ्च मदिरां लाभतः पिबेत् ।

सौवर्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारणीम् ॥ ११ ॥

सूताया हृच्छिरोवस्ति-शूलं भङ्गसंज्ञितम् ।

यवचारं पिबेत् तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ।

पिप्पल्यादिगणकार्यं पिबेद्वा स्रवणान्वितम् ॥ १२ ॥

पारावतशक्तत् पीतं शालितण्डुलवारिणा ।

गर्भपातान्तरीत्ये तु रक्तस्रावनिवारणम् ॥ १३ ॥

लेख्याः । इन्दि तु उभयविंशकमप्युक्तम् । एतद्वयं मरावमध्ये लिखित्वा सम्पूज्य दर्मयितव्यम् ॥ १० ॥

कटुतुम्बीत्यादि ।—कटुतुम्बी—तिक्ताऽऽलातुफलम् ; कृतवेधनं—घोषकभेदः, तस्य फलम् , सर्पपैः,—श्वेतसर्पैः । एतैर्धूपं कृत्वा धोनिमुखे दद्यात् । उक्तं हि सुश्रुते—
“योनिमुखं धूपयेत्” इति । अमरापातनमित्यादी ।—पिप्पल्यादिरज इति ।—सुश्रुतस्य पिप्पल्यादिगणचर्चम् । अश्वेन—काश्मिकेन, मद्येनेत्यन्ये । उपकुक्षीं—ऊषधीरकम् । पिप्पलीमित्यनन्तरं प्रविष्येति शेषः ॥ ११ ॥

सूताया इत्यादि ।—सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सूतायास्तु वन्तादरमिरीयोनिगुणं रक्तं संरुध्य शायुः करोति, स भङ्गसंज्ञितः” इति ॥ १२ । १२ ॥

जलपिष्टवरुणपत्रैः सष्टैरुद्धर्त्तमासेषी तु ।

किक्लिशरोगं हरतो गोमयधर्पादयो विहितौ ॥ १४ ॥

क्रीधेरारलुरक्तचन्दनबलाधन्याकवक्षादनी-

सुस्तीशैरयवासपर्पटविषाक्ताथं पिबेहुर्विणी ।

नानादोषयुताऽतिसारकगदे रक्तसुतौ वा ध्वरे

योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः सूत्र्यामये शस्यते ॥ १५ ॥

अमृतानागरसञ्चर-भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।

मधुसंयुक्तं निवारयति सञ्चरं सूतिकातङ्गम् ॥ १६ ॥

सञ्चरपुष्करवेतसमूलं विकङ्कतदारुकुलत्पसमम् ।

जलमत्रससैन्धवद्विद्रुयुतं सद्योऽध्वरसूतिकरोगहरम् ॥

दशमूलीकृतः कायः सद्यः सूतिरजापहः ॥ १७ ॥

पञ्चकाशिकम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका ।

जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विडसौवर्चलं तथा ॥

एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचितम् ।

शामवातहरं वृष्यं कफघ्नं वज्रिदीपनम् ॥

जलपिष्टेत्यादी ।—किक्लिशरोगः—गर्भाण्योऽनेन यस्यादिदेशे मनाक् चर्मविद-
रणम् । अथी अमनारं गोमयधर्पणाननारं विहितौषधैः ॥ १४ । १५ ॥

अमृतेत्यादी ।—भद्रोत्कटः,—भादखेड इति रादायां ध्यातसहः । अन्ये तु—
भद्र—भद्रमुसकम्, उत्कटः,—“इकड” इति ध्यावस्तस्य मूलमित्याहुः । पञ्चमूलं—
सखपधमूलम् ; जलदं—मुसकम् ; जलं—कायः ॥ १६ ॥

सञ्चरैत्यादी ।—विकङ्कतः,—“वेखर” इति लीके, तस्य मूलम् । कुलत्पः समी
यस्य तत् तथा कुलत्पसमम् । जलं—कायः । दशमूलीत्यादि ।—शामशलादिपौश्यां
पुनर्धान्यशुण्ठीयुक्तस्य चान्यपधकयुक्तस्य वा दशमूलस्य कायमुपदिशन्ति वृद्धाः ॥ १७ ॥

पञ्चकाशिके—पिपल्यादिद्रव्यस्य मिलित्वा कर्षमयं, काशिकस्य शराव एक,

काञ्चिकं वज्रकं नाम स्त्रीणाम्निविवर्द्धनम् ।
 मकल्लशूलशमनं परं क्षीराभिवर्द्धनम् ।
 क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम् ॥ १८ ॥

पञ्चजीरकगुणः—

जीरकं ह्युपा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।
 यमानौ व्रष्टको हिङ्गुपत्रिका कासमर्दकम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाऽथ वाय्विका ।
 चित्रकश्च पलाशानि तथाऽन्यश्च चतुःपलम् ॥
 कशेरुकं नागरश्च कुष्ठं दीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्याद्दृष्टप्रस्थं तथैव च ॥
 क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरक इत्येव सूतिकानां प्रशस्यते ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां हृंहणीये समारुते ।
 विंशतिं व्यापदो योनेः कामं श्वासं क्वरं क्षयम् ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं मूत्रकृच्छ्रताम् ।
 हन्ति पीनोद्वतकुचाः पक्षपत्रायतेचणाः ।
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ १९ ॥

पानीयमप्यल्पम्, एवमिव प्रायशो व्यवहरन्ति ब्रह्माः, सकल्ककाञ्चिकपानमुपदिशन्ति च ।
 अक्रस्ताह—“क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम्” इति ॥ १८ ॥

पञ्चजीरकगुणः ।—जीरकं—मूत्रमुल्लक्षणीरक गुर्जरप्रसिद्धम् ; व्रष्टकः—
 राजिका ; हिङ्गुपत्रिका—वसपत्रिका, अजमोदा—वनयमानो, अन्तःपरिमार्जकत्वात्
 यमान्या एव भागहयम् । वाय्विका—शुद्धराजिका । तथाऽन्यश्च चतुःपलमिति ।—
 वत्यमाणकशेरुकादिषुष्टयं प्रत्येकं चतुःपलमित्यर्थः । दीप्यकं—स्थूलजीरकम् ।
 आदौ गुडशतं क्षीरेण पक्वा सिद्धे सति जीरकादिषुष्टयंप्रचेपः । पञ्चपलजीरकयोगात्
 पञ्चजीरक इति संज्ञा । समाहृत इत्यर्थे, गर्भं इति शेषः ; कुपितमाशतथीयात्
 शोषमाद्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वनकार्पासिकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा ।
 विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥
 दुग्धेन शालितण्डुल-चूर्णपानं विवर्द्धयेत् ।
 स्तन्यं सप्ताहतः घोरसेविन्यास्तु न संशयः ॥ २० ॥
 हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् स्तन्यस्य हृदये ।
 तत्र प्रातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ।
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोसं निम्बचन्दनम् ॥
 धात्री कुमारस्य पिबेत् क्षाययित्वा सशारिवम् ।
 कफे वा त्रिफलां सुस्तं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ॥
 भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः श्रुताः ।
 धात्रीस्तन्यविशुद्धयर्थं सुद्वयूपरसाशिनौ ॥ २१ ॥

कुङ्कुरमेक्षुकमूलं चर्वितमास्थे विधारितं जयति ।
 सप्ताहात् स्तनकीलं स्तन्यश्चैकान्ततः कुरुते ॥
 शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
 यद्विद्रधावभिहितन्विह भिषजं तत् ।
 ग्रामे विदधति तथैव गते च पाकम्
 तस्याः स्तनौ सततमेव च निर्दुहीत ॥

सम्प्रति स्तन्यवर्द्धनीयमानाह, वनकार्पासिकेत्वादि ।—सौवीरकेण—काञ्चिकेन ।
 विदारीकन्द—भूमिकुशाष्टम् ॥ २० ॥

हरिद्रादिमित्वादि ।—हरिद्रादि-वचादिगणौ सौपुतौ ।—यथा—“हरिद्रादारु-
 हरिद्राकलसीकुटजबीजानि मधुकच” इति । कलसी—शुद्धिपर्षी । “वचामुत्साऽति-
 विश्वाऽभयाभद्रदारुषि, मानकेसरच” इति । भद्रदारु—देवदारु । अभीरु,—
 शलावरी ; शारिवा—अननमूलम् । सशारिवमित्यत्र सशर्करमिति पाठान्तरम् ।
 अमृतादिशारिवानस क्षायः ॥ २१ ॥

विशालामूललेपस्तु हन्ति पौडां स्तनोत्थिताम् ।

निशाकनकफलाभ्यां लेपद्यापि स्तनार्त्तिहा ॥ २२ ॥

मूपिकवसया शूकरंगजमहिषमांसचूर्णसंयुतया ।

अम्यङ्गमर्दनाभ्यां सुकठिनपीनस्तनौ भवतः ॥ २३ ॥

महिषीभवनवनीतं व्याधिवलोपा तथैव नागवला ।

पिष्टा मर्दनयोगात् पीनौ कठिनौ स्तनौ कुरुते ॥ २४ ॥

श्रीपर्णीतैलम्—

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं तिलोद्भवम् ।

तूलकेनैव तत् तैलं स्तनस्योपरि धारयेत् ।

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ॥ २५ ॥

काशीशाय तैलम्—

काशीशतुरगगन्धांशायरगजपिप्पलीविपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि ॥ २६ ॥

प्रथमर्त्तौ तण्डुलाभो नस्यं कुर्यात् स्तनौ स्थिरी ॥ २७ ॥

गोमहिषीष्टतसहितं तैलं श्यामाकृताञ्जलिवचाभिः ।

सकटुका निशाभिः सिद्धं नस्यं स्तनोत्थापनं परम् ॥ २८ ॥

स्तनविद्रधिचिकित्सायाः, कुङ्कुमादि ।—कुङ्कुमिषुकाः,—गीरघतण्डुला ।

स्तनकौलं—स्तनविद्रधिम् । निशेत्यादौ ।—कनकफलं—सुसुरफलम् ॥ २२ ॥

स्तनश्रीपचिकित्सायाः ।—मूपिकवसया शूकरादिमांसचूर्णं प्रविष्य स्तनश्रीरभ्यङ्ग-
मर्दनम् पाण्डुपुष्पोक्ते ॥ २३ ॥

महिषीत्यादौ ।—व्याधिः,—कुष्ठम् ; उदा—वसा ॥ २४ ॥

श्रीपर्णी—माश्वारी, तस्यास्तपो, रसः,—श्वरसः । स्तनस्योपरि—कुषाये ॥ २५ ॥

काशीशेत्यादौ ।—काशीशं—घातुकाशेशम् ; शायरं—श्रीधम्, एषा कल्कः ।

जम् चतुर्गुणम् । कर्णः,—कर्णपाली ; वराङ्गं—श्रीगुणम् ॥ २६ ॥

प्रथमर्त्तौ—पाण्डुपुष्पोक्ते ॥ २७ ॥

गोमहिषीत्यादौ ।—गोमहिषीष्टतश्रीमिलिता एको भागः, अपरस्य तैलस्य ।
श्यामा—प्रियङ्गुः ; कृताञ्जलिः,—सूर्यभक्ता, अत्रविकारिकेति श्याता, लाजानुप

सुतनूकरोति मध्यं पीतं मयितेन माधवीमूलम् ।

स्याच्छयिलाऽपि च गाढा सुरगोपान्याभ्यङ्गतो योनिः ॥

शबबहनस्थितम्भनरञ्ज्या मन्ताङ्गनाङ्घ्रि दयितेन ।

नश्यत्यबलाद्देषः पथ्यौ सहजः कृतोऽथवा योगैः ॥

दत्तैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाद्य सितबलामूलम् ।

पुष्ये कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ २६ ॥

इति स्त्रीरोग-चिकित्सा ।

अथ बालरोगचिकित्सा ।

कुष्ठं वचाऽभया ब्रह्मी कनकं चौद्रसर्पिपा ।

वर्णायुःकान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥ १ ॥

इत्यन्वे, सन्नासतीति कुम्भित् । कटुका—कटुरीडिषी, पथी कश्चः । लाल चतु-
र्युगम् ॥ १८ ॥

सुतनूकरोतीत्यादौ ।—मध्यं—स्त्रिया मध्यदेशः ; मयितेन—घोलेन, माधवी-
मूलं—माधवीलतामूलम् । सुरगोप इति—इन्द्रगोपाख्यः कौटः, "सिन्दुरियापोका"
इति स्त्री, चार्ग्यं—सूतम्, अनयोरेभ्यङ्गात् । शबबहनेत्यादि ।—शब,—शतः,
तदङ्गनाय स्थिता या बन्धनरञ्जया । दयितेन—भर्ता । विप्राय दुग्धभक्तं दत्तेति
पूर्वेषु योग्यम् । भक्ष्ये—भक्षादौ ॥ १८ ॥

इति स्त्रीरोग-चिकित्सा विरतिः ।

दुष्टसन्धपागादिना बालानां रोगसम्भवादनन्तरं बालरोगाधिकारः । तत्र
बालरोगाधिकारी ब्रह्मणे प्रथमतः बालस्य सुखद्वयमाद्य, कुष्ठमित्यादि ।—कनकं—
कारितकारितस्वर्णचूर्णम् । तत्र सुखंमारुतविधियंथा—कष्टकवेचनीयमुष्यचूर्णम्
जम्बीरस्तरसेन स्थापयित्वा श्योनाकफलसहितमुष्णमायुर्वेदभातिन विद्या गीरस-
कर्मटीमूलपिष्टमध-ऊर्ध्व दत्त्वा शरावसन्पुटे निदिष्य प्रविष्य च शीमदापी

स्तन्याभावे पयच्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥

तर्कधो-गुडिकां तमां निर्वाप्य कटुतैलके ।

तत् तैलं पानतो हन्ति बालानामुखमुद्धतम् ॥ २ ॥

ध्वोपशिवीपारजनीकस्कं स्तन्येन पीतमथ पयसा ।

उखं निःश्रेपं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥ ३ ॥

शृत्पिण्डेनाम्नितमेन चीरसिक्तेन सोष्मणा ।

श्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोधस्तनोपशाम्यति ॥ ४ ॥

नाभिपाके निशासोध्र-प्रियङ्गु-मधुकैः शृतम् ।

तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाप्यवचूर्णनम् ॥ ५ ॥

सोमयज्ञे विधिवत् केकिशिखामूलमुद्धृतं बद्धम् ।

जघनेऽथ कम्बरायां क्षपयत्यङ्घ्रितुण्डिकां नियतम् ॥ ६ ॥

सप्तदलपुष्पमरिचं पिष्टं गौरोचनांसहितम् ।

पीतं तद्वत् तण्डुलभक्तकृतो दग्धपिष्टकप्राशः ॥ ७ ॥

धारद्वयं त्रयं वा प्रपुटेत् ; ततश्चूर्णयित्वा हृदयनवस्त्रेण क्षानयेदिति । लीहीऽयं
जातदिने तदुपरि च प्रचरति । तन्नाशने च—“वर्षादिकरलेहान्तरस्य संवत्सरं
यावदुपयोजनः” इत्युक्तः ; यथा,—“ब्रह्मजन्ताहेमचूर्णं समं कृत्वा निघापयेत् । घृतेन
पाययेन्मार्वा तस्य संवत्सरं शिघ्रम् ॥” इति ॥ १ ॥

तद्गुणमिति—संस्काराद्गुणतम् । तर्कध इति—तर्कः ; “टाकुया” इति ख्याता,
तस्या अधीगुडिका वाटुलीति ख्याता । उखं—बालकस्य कण्ठगतश्लेष्मापम् ॥ २ ॥

ध्वोषेत्यादौ ।—शिवी—हरीतकी ; यथा—वथा । स्तन्येन पयसेति—नारीधीर-
षेभ्यः ॥ ३ । ४ ॥

नाभीत्यादौ ।—मधुकैः—यष्टिमधुकम् ॥ ५ ॥

सोमयज्ञे इत्यादौ ।—विधिवत् उद्धृतमित्यन्वयः । विधिवि मुक्तकच्छशिखेन
पुंसा उद्धरणम् । केकिशिखा—मयूरशिखा । उद्धृता बद्धेति पाठे—शामूलमुद्धृतेति
योज्यम् । अत्र भिक्षुप्रार्थितकपर्दककुडरे पारदं पूरयित्वा सिक्धकेन संबध्य कुमारी
भक्ते इत्युपदिशन्ति इहाः ॥ ६ ॥

सप्तदलेत्यादि ।—सप्तदलः ;—सप्तच्छदः ; तस्य पुष्पम् । पीतमित्यत्र जलेनेति

जम्बुकनासा वायसजिह्वा नाभिर्वराहसम्भूता ।

कांस्यं रसोऽथ गरलं प्राहृद्भेकस्य वामजङ्घास्थि ॥

इत्येकशोऽथ मिलितं विष्टं घीवादिकटिदेशे ।

अहितुण्डिकाप्रशमनमध्यङ्गी नातिपथ्यविधिः ॥ ८ ॥

अनामके घुर्घुरिका-बुक्कामरिचरोचनाः ।

नवनीतञ्च समिथ्य खादेत् तद्रोगनाशनम् ॥ ९ ॥

तैलाक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कसुहीभवं चीरम् ।

दत्त्वा रजनोचूर्णं दत्ते नश्येदनामकाभिस्थः ॥ १० ॥

लेहयेच्च शुना बालं नवनीतेन लेपितम् ।

स्फुटकपत्रजरसोदत्तञ्च हि तद्वितम् ॥ ११ ॥

तैलस्य भागमेकं मूत्रस्य द्वौ च शिम्बीदलरसस्य ।

गव्यं पयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा पचेत् तैलम् ।

शेषः । तद्वदिति—अहितुण्डिका चपयतीति शेषः । तण्डुलीत्यादि योगान्तरम् । भक्तसहिततण्डुलान् पिष्ट्वा पेषणावेद्य कुयेन बद्धा अत्रारैर्दग्धा मत्तपीय-मित्यर्थः ॥ ७ ॥

जम्बुकनासादिः—जम्बुक,—घनालः, तस्य नासा; वायस,—काक; तस्य जिह्वा; रसः,—पारदः, गरलं—विषम् । प्राहृद्भेकः,—वर्षाकालजमण्डूक, स च पीतकृत्विः सीनावेह इति ध्यातः, तस्य वामपदास्थि । एतत् सर्वं प्रत्येकं मिलित वा घीवाद्या कट्या वा धारणीयम् । नातिपथ्यविधिरिति—व्याधिप्रमाणादेवायम् ॥ ८ ॥

अनामक इति—निर्नामरीग इति ध्यातः, केचिच्च पुष्टिकारीन "पुष्टिया" इत्याहुः । घुर्घुरिका—कौटविशेषः, तस्य बुक्का—बुद्धमाग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तैलाक्तेत्यादीः—तैलाभ्यक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कसुहीचीरं दत्त्वा तदुपरि हरिद्रापूर्णे दद्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

लेहयेदित्यादीः—नवनीताक्तगात्रं मिश्रं कृत्वा शुना कुङ्कुरिण लेपयेत्, ततः स्फुटकपत्रजरसोदत्तं ॥ ११ ॥

तिनाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकार्थ्यमपहरति ॥ १२ ॥

आकं तूलकमाधिकरोमाण्यादाय केशराजस्य ।

स्वरसेनाक्ते वस्त्रे कृत्वा वर्त्तिष्व तैलाक्ताम् ॥

तज्जातकज्जलाक्षितलोचनयुगलोऽप्यलङ्कृतो बालः ।

कष्टमनामकरोगं क्षपयति भूतादिकक्षापि ॥ १३ ॥

चालनिकातलसंस्थितपोतं संप्लाव्य गव्यभूत्रेण ।

श्लोकोदशालिकायां रजकचारोदकस्नानम् ॥

दासक्रयणश्यावणवटिका रसेन्द्रपूरिता धृता कण्ठे ।

नलिनीदले च शयनं सुकष्टमनामकार्थ्यरोगघ्नम् ॥ १४ ॥

भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।

कार्यं तदेवं बालानां भावा त्वस्य कनीयसी ॥ १५ ॥

प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भैषजरक्तिका ।

अवलेद्या तु कर्त्तव्या मधुचीरसिताष्टतैः ॥

एकैकां वर्द्धयेत् तावदयावत् संवत्सरो भवेत् ।

तदूर्ध्वं मापहृदिः स्यादयावद्दापोऽश्लोकाः ॥ १६ ॥

तैलश्लोकादी ।—शिश्वीदलं—शिश्वीपत्रम् ॥ १२ ॥

आकंमित्यादि ।—अर्कस्य तूलकम्, आधिकरोमाणि मिषरोमाणि चेति भागद्वयं केशराजस्वरसरध्रितवस्त्रैरावेष्ट्य तैलाक्तवर्त्तिकां कृत्वा व्याजयेत् । तच्छिखीपरि पुत्रं धृत्वा पातितकज्जलेन चक्षुषीरघ्ननं कार्यम् ॥ १३ ॥

चालनिकेत्यादि ।—श्लोकोदशालिकायां चालनिकातलसंस्थितपोतं चालनिकारूपतितगोभूत्रेण स्नापयित्वा रजकचारजलेन स्नापयेत् । दासित्यादी ।—श्यावणः,—पाषण्डविशेषः, मित्रुवेगधारी शीरीषेति श्लोके, तस्य वटिका वराटिका, कपर्दिकेति यावत्, दासेन दासद्वारा क्रयणं यस्याः सा तथा, ततः कर्मचारयः । रसेन्द्रेण—पारदेन पूरिता सा कण्ठे धृतेत्यर्थः । नलिनीदलं—पद्मिनीपत्रम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भामा त्वस्य कनीयसीति यदुक्तम्, अतस्त्वामिव भावां प्रतिपादयितुं परिभाषा-

हरिद्रादि,—

हरिद्राद्वययष्ट्याङ्ग-सिंहिशक्रयवैः कृतः ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥ १७ ॥

बालवानुभद्रिका,—

घनकृष्णारुणामृद्धी-चूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥ १८ ॥

धातुर्वादि,—

धातुकीविल्वधन्याक-लोध्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ॥ १९ ॥

रजनीदारुसरल-त्र्येयसीवृहतीद्वयम् ।

पृथ्निपर्णी शताह्वा च लौढं माक्षिकसर्पिषा ॥

ग्रहणीदीपनं हन्ति मासुतार्त्तिं सकामलाम् ।

ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ २० ॥

मास, प्रथम इत्यादि ।—सञ्चिति ।—सञ्चितिकल्पी दीपप्रकृत्यादिभिदात् । एकैका-
मिति ।—मासि मासि एकैका रक्तिका कृत्वा वर्द्धयित्वा । तदूर्ध्वमिति—वर्द्धयित्वा
वर्षे वर्षे मासेषु मासेषु वृद्धिमांसवृद्धि । एतत्परिभाषामिषी यथा—“प्रतिमास
प्रयोक्तव्यं वृद्धिरेषा भिषग्बरे । मानमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वमानविधावपि ॥ क्षौ-
द्राह्वाङ्गवेदुः । यावदा समनैरिति । एष एष विभागीऽथ तदूर्ध्वं बालवत् क्रिया ॥”
इति ॥ १६ ॥

हरिद्रेत्यादी ।—सिंहिशो—पृथ्निपर्णी । यत्र हरिद्रादिगण एवायं श्लोकेन निबद्धः,
तत्र च कलसीति पठिता, निबलन्तु सिंहिशो—वासक इत्यादि । यस्तु क्षीरपी बालः
कषाय पातुमसमर्षस्तस्य धात्रीं पाययेत् । सुप्तनेन कषायोक्तद्रव्यकल्केन क्षिप्रयो-
क्तव्योः पानमपि शर्मितम्, यथा—“येषां गदानां ये योना प्रवक्ष्यन्तेऽयद्वरा ।
तेषु तत्कल्कसलिषी कुमारं पाययेत् सनी” ॥ इति ॥ १७ ॥

घनेत्यादि ।—घन—मुक्तकम्, अहृष्या—अतिविषा ॥ १८ । १९ ॥

रजनीत्यादि ।—बाण्टस्य ।—त्र्येयसी—मजपिप्ली । बालानां सर्वरोगनुदित्वम्
बालानां सर्वशोथनुदित्वपि पाठीं बाण्टे चन्द्राटिऽपि इत्यन्ते ॥ २० ॥

मिषीकृष्णाञ्जनं लाजा-शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।

लेहः शिशोर्विघातव्यच्छर्दिकासज्वरापहः ॥ २१ ॥

शृङ्गादिः—

शृङ्गीं समुस्ताऽतिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।
कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकाञ्चातिविषां तथैकाम् ॥ २२ ॥

पीतं पीतं वमेदयस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।

द्विघात्ताकीफलरसं पञ्चकीलञ्च लेहयेत् ॥

आम्नास्थिलाजसिन्धुत्वैर्लेहः क्षौद्रेण छर्दिनुत् ॥ २३ ॥

पिप्पलीमरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम् ।

रसेन मातुलुङ्गस्य द्विकाच्छर्दिनिवारणम् ॥ २४ ॥

पेट्टीपाठामूलाज्जम्बाः सहकारवल्कलतः कल्कः ।

इत्येकशय पिण्डो विधृतो हृन्नाभिमध्यताल्वादी ॥

हृद्यतिसारजवेगं प्रबलं धत्ते तदेव च नियमेन ॥ २५ ॥

विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोभ्रं गजपिप्पली च ।

काथावलेही मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ २६ ॥

मिषीत्यादि ।—मिषी—मधुरिका ; कृष्णा—पिप्पली, अञ्जनं—रसाञ्जनम् ;
शृङ्गी—कर्कटशृङ्गी ॥ २१ । २२ ॥

पीतमित्यादि ।—वाम्बटस्य । द्विघात्ताकी—हृत्तौदयम् । फलरसमिति—
घात्ताकीफलरसम् । पञ्चकीलश्चेत्येको योग इति श्रीकण्ठः । मिश्रसन्तु अश्वथी
विकल्पे, अतो योगदयम्, यदुक्तमायुर्वेदसारे—“पीला यो वमति स्तन्यं नृशं
तं मधुसर्पिषा । कीलीफलरसं यदा पञ्चकीलं प्रलेहयेत् ॥” इति । अथच
व्यवस्थितौ विकल्पः, तेन पिच्छोत्तरे कफे हृत्तौदयफलरसम् ; कफोत्तरे वातश्लेष्मणि-
श्च पञ्चकीलचूर्णमित्याह ॥ २३ ॥

पिप्पलीत्यादी ।—रसेन मातुलुङ्गस्येत्यत्र लिङ्गादिति शेषः ॥ २४ ॥

पेट्टीत्यादि ।—पेट्टी—पेट्टारौति ख्याता, भाषीटुपरौति लोके, तस्याः मूलम् ।
अकारान्दिलिला, प्रत्येकश्च योगः ॥ २५ ॥

दिव्यमित्यादी ।—जलं—बालकम् । काथावलेहाभिति ।—काथी वा अवलेही
वैत्येः । अवलेहपत्रे—सर्वे सचूर्णं अनुदपमधुना लेहम् ॥ २६ ॥

समङ्गाधातकीलोध्र-शारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुर्हरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारं समाचिकम् ॥
नागरातिविषामुस्तं बालकेन्द्रयैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥
समङ्गा धातकी पद्मं वयःस्था कच्छुरा तथा ।
पिट्टैरेतैर्यवागूः स्यादतीसारविनाशिनी ॥ २७ ॥
विल्वचूतकपायेण लाजायैव शर्कराः ।
आलोच्य पाययेद्दालं छर्द्यतीसारनाशिनीः ॥ २८ ॥
कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि-मध्यमुस्तारसाञ्जनैः ।
चौद्रलोढः कुमारस्य छर्दिद्वेषाऽतिसारनुत् ॥
मीचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम् ।
पिट्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातिसारनाशिनी ॥ २९ ॥
लेहस्तैलसिताचौद्र-तिलयध्याह्वकल्कितः ।
बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तसावप्रवाहिकाम् ॥ ३० ॥
लाजा सयष्टिमधुकं शर्कराचौद्रमेव च ।
तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ३१ ॥

समङ्गेत्यादि ।—समङ्गा—बराहकान्ना । पद्म—पद्मकेशरम् ; वयःस्था—गुडूची ,
कच्छुरा—गूकशिम्वीमूलम् । कल्कसाध्या इयम् ॥ २७ ॥

विल्वेत्यादी ।—कपायः,—शर्द्यतः । अत एव निर्देशात् लाजशब्दः स्त्रीलिङ्गी-
ऽप्यस्तीति । योगोऽयं छर्द्यतिसारनाशिनी बोध्य इति शेषः ॥ २८ ॥

कल्क इत्यादी ।—कोलास्थिमध्यं—बदरास्थिमज्जा ; मीचं—शाकलीवेष्टकम् ॥ २९ ॥

लेह इत्यादी ।—रक्तसावप्रवाहिकामिति—प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तसृति-
स्तथायं योगः, न तु केवलरक्तसावे ; तैलतिलयोश्चर्षणीयत्वेन तत्रानर्हत्वात् ॥ ३० ॥

लाजा इत्यादी ।—संयुक्तमित्यनन्तरं पीतमिति शेषः । लाजादिचूर्णं यथा-
योग्यं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन पेयम् ॥ ३१ ॥

अङ्गोठमूलमयवा तण्डुलसलिलेन वटजमूलं वा ।
 पीतं हन्यतिसारं ग्रहणीरोगघ्नं दुर्वारम् ॥ ३२ ॥
 सितजीरसजं चूर्णं विष्वदलोत्थाम्बुमिश्रितं पीतम् ।
 हन्यामरक्तशूलं गुडसहितः श्वेतसर्जो वा ॥
 मरिचमहौषधकुटजं द्विगुणीकृतमुत्तरोत्तरं क्रमशः ।
 गुडतक्रयुक्तमेतद् ग्रहणीरोगं निहन्याशु ॥ ३३ ॥

विष्वशक्राम्बुमोचाब्द-सिद्धमाजं पयः शिशोः ।

समं सरक्षां ग्रहणीं पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः ।

तद्वदजाचीरसमो जम्बूत्वगुडवो रसः ॥ ३४ ॥

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् कियाम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ३५ ॥

कणोपणसिताक्षौद्र-सूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।

मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ३६ ॥

घृतेन सिन्धुविल्वैला-हिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ।

आनाहं वातिकं शूलं जयेत् तोयेन वा शिशुः ॥ ३७ ॥

हरीतकीवचाकुष्ठ-कल्कं माचिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारः स्नानेन मुच्यते तालुपातनात् ॥ ३८ ॥

अङ्गोठ्यादि ।—अङ्गोठः,—अङ्गोठ इति ख्यातसकः । योगवर्षेऽपि तण्डुलोदकं
 सम्भवते । वटजमूलं—वटजातमूलं, मूलाकारं क्लृप्तप्रमाणं 'व' इति ख्यातम् ;
 अत एवीकं वटजमूलमिति, न तु वटमूलम् ॥ ३२ ॥

मित्तेत्यादी ।—विष्वदलोत्थाम्बु—वित्त्वपवस्वरसः । युडेन अघुरीकृतं तप्तं
 युक्तक्रमम् ॥ ३३ ॥

विल्वे त्यादी ।—शक्रम्—इन्द्रयवम् ; अम्बु—बालकम् ; मीषः,—श्यामलीवेष्टकः ।
 सिद्धमिति—धीरपरिभाषयापाकः ॥ ३४,—३६ ॥

घृतेनेत्यादी ।—सिन्धु—सैन्धवम् । एषां चूर्णं घृतेन लिहन् । तोयेन वेत्यनन्तरं
 पिबन्ति शेषः । तेन तोयेन कीणजलेन वा पिबेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

मुखपाके तु बालानां साम्प्रसारमयोरजः ।

गैरिकं चौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥

अश्वत्थत्वग्दलचौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।

दावीयैष्यभयाजाती-पत्रचौद्रैस्तयाऽपरम् ॥ ३९ ॥

सह जम्बीररसेन सुग्दलरसघर्षणं सदाः ।

कृतमुपहन्ति हि पाकं मुखजं बालस्य चाखेव ॥ ४० ॥

लावतित्तिरिवह्नूर-रजः पुष्परसान्वितम् ।

द्वृतं करोति बालानां दन्तकेशरवन्मुखम् ॥ ४१ ॥

दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ।

स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥ ४२ ॥

पञ्चमूलीकषायेण सृष्टेन पयः शृतम् ।

समृद्भवेरं सगुडं शोतं हिकार्दितः पिबेत् ॥

दूरीतकीत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—तालुपातनं—तालुप्रदेशस्य निबन्धा । तालु-
कण्ठकादित्यपि पाठः ॥ ३८ ॥

मुखपाक इत्यादौ ।—आमसारः,—आमसहश्रवणः सनामप्याती राटाद्यामिति
केचित् ; अन्ये तु—आमसारः,—आमफलाश्लिमज्जैश्चाहुः । आमसारादि-रसाञ्जनानां
एक एव प्रलेपः । अश्वत्थस्य लक्ष् पत्रस्य । अपरमित्यत्र प्रलेपनमित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

सृष्टेत्यादौ ।—जम्बीरः,—पर्षासभेदः । सुग्दलं—सुह्रीदव, तस्य सरसः
पुटपाकविधिनैव यद्गीतुं शक्यते ॥ ४० ॥

लावेत्यादि ।—वाग्भटस्य । लावतित्तिर्योर्विह्नूरं—शुष्कमांसम्, पुष्परसः,—मधु ।
एतन्मांसचूर्णं मधुना खिद्यमिति केचित् । अन्ये तु—मधुनैतच्चूर्णेन दन्तपालं प्रति-
सारयेदित्याहुः । किन्त्वयं योगी वाग्भटे प्रतिसारणप्रकरणे पठितः । दन्तकेशरमिति—
दन्ता एव केशरं सुकुमारत्वात् ॥ ४१ ॥

दन्तोद्भेदोत्थादि ।—वाग्भटस्य । दन्तोद्भेदः,—दन्तोद्भवः ; उक्तं हि—“दन्तोद्भेदश्च
रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशिष्याञ्चरविह्मेद् कासश्चर्दिशिरीशकाम् ॥”
इत्यादि । न बालमतियन्त्रयेदिति—आहाराचारनियमनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुवर्ण-गैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।

लीढा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं ह्रिक्कार्दितः शिशुः ॥ ४३ ॥

चित्तकं शृङ्गवेरञ्च तथा दन्ती गवाक्ष्यपि ।

चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां सुखोष्णेनाम्बुना पिवेत् ।

श्वासं कासमथो ह्रिकां कुमाराणां प्रणाशयेत् ॥ ४४ ॥

द्राक्षायासाभयाकृष्णा-चूर्णं सक्षीद्रसर्पिषा ।

लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा ॥ ४५ ॥

पुष्कराऽतिविषामृङ्गी-मागधीधन्वयासकम् ।

चूर्णितं मधुना लीढं शिशूनां पञ्चकासनुत् ॥ ४६ ॥

दाडिमस्य च वीजानि जीरकं नागकेशरम् ।

चूर्णितं शकंराक्षीद्र-लीढं तृष्णानिवारणम् ॥ ४७ ॥

मायूरपक्षभस्मव्युपितजलं तेन भावितं पेयम् ।

तृष्णाघ्नं वटकाष्ठजभस्मजलं वक्त्रशोषजिह्वृतं वक्त्रे ॥

पिष्टैश्चाग्नेन पयसा दार्वीमुस्तकगैरिकैः ।

वहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नेत्रामयापहम् ॥ ४८ ॥

पक्षमूलीत्यादि ।—पक्षमूली—मङ्गली, वातकफप्रधानह्रिक्कार्दित्वात् । अथ काष्याः
पादिक घृतम् अष्टभांशं वा ; दुग्धाक्षतुर्गुणः काषः । एतत् सर्वमेकीकृत्य पक्कः
काथं शोषयित्वा सघृत दुग्धं स्याप्यम् ; तत्र सृष्टीचूर्णं गुडधानुर्द्वयं प्रक्षिप्य यथाहं
पिबेदित्याहुः । अन्ये तु—घृतस्यापि पानकाले प्रचेप्यत्वमिति वदन्ति । सुवर्ण
गैरिकस्य—अत्यन्तलीढितगैरिकस्य ॥ ४३ ॥

चित्तकमित्यादी ।—गवाक्षी—गोरक्षकर्कटी । सर्विधन्वे वातकफेऽयं धीमः ॥ ४४ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—कफपित्ते । यासः,—दुरालभा । तमकं—शासमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

दाडिमस्येत्यादी ।—चूर्णितमित्यत्र कृष्णा चेति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

मायूरेत्यादी ।—मायूरपक्षभस्मभावितजलेन व्युपितेन भावितवटकाष्ठभस्म-
भावितजले पेयमित्यर्थः । मायूरपक्षभस्म पलं १, जलं पलं ६, एतद्विधा वस्त्रे

मनःशिला शङ्खनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् ।
 वर्त्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ४८ ॥
 मातुः स्तन्यकटुस्त्रेह-काञ्चिकैर्भावितो जयेत् ।
 स्वेदाद्दीपशिखोत्तप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ५० ॥
 शृण्ठीभृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्यवः ।
 कुकूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाद्यरोतनं हितम् ॥ ५१ ॥
 क्रिमिघ्नान्शिलादावी-लाचाकाञ्चनगैरिकैः ।
 चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकौषु च ॥
 सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके ।
 गृहधूमनिशाकुष्ठ-राजिकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 लेपस्तक्रेण हृन्त्याशु सिम्भपामाविचर्चिकाः ॥ ५२ ॥

परिखाद्य गृहीतजले व्युषिते षष्ठ्येन वटकाष्ठभस्म प्रविध्य बहुधा परिखाव्य
 यथाहं पिबेत् ॥ ४८ ॥

मन शिलीत्यादी ।—क्षौद्रेण संयुक्ता—सधृष्टेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मातुःस्तन्येत्यादौ ।—कटुस्त्रेहः,—कटुतैलम् । एतेर्मातुःस्तन्यादिभिः प्रत्येकशः
 सप्ताह भावितोऽलक्तकरसः अनन्तर दीपशिखातप्तः सन् स्वेदविधिना नेत्रामयं
 जयेदित्यर्थः ॥ ५० ॥

शृण्ठीत्यादौ ।—भृङ्गः,—भृङ्गराजः । शृण्ठादीनां पिष्टानां प्रत्येकं माषकद्वयम्,
 सैन्यव रक्तिपत्रकम् । एतन् सर्वं पुटपाकविधिना पक्त्वा तत आहृत्य बस्त्रे पोष्ट्यो
 वहा चक्षुषि भाष्यरोतनं कार्यम् । कुकूलक इति पाठे—कुकूलकः,—गुषाधिः,
 तस्मिन् पुटपाक इत्यन्वयः । सज्जं हि वाग्भटे—“शृङ्गेर दिशा भद्रं कर्त्तिकं
 वटपत्रम् । वहा गीशस्तता लिप्तं कुकूलैः स्वेदयेत् रतः ॥ रसेन लिप्तेत् तास्तास्य
 नेत्रे च परिषेचयेत् ॥” इति ॥ ५१ ॥

क्रिमिघ्नेत्यादौ ।—शाल—हरितालम् ; शिला—मन शिला ; काञ्चनगैरिक—
 स्वर्णगैरिकम् । चूर्णाञ्जनमिति ।—मधुमन्त्रितशलाकया चूर्णाञ्जनं कार्यम् ।
 सुदर्शनेति ।—सुदर्शना—निशरीति ख्याता लौवपनेति च ख्याता ॥ ५२ ॥

११

अश्वगन्धाष्टकम्—

पादकल्कोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ ५३ ॥

१२

शालचाङ्गेरीघृतम्—

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिंश्चागक्षीरसमे पचेत् ।

कपित्थव्योपसिन्धूत्य-समङ्गोत्पलवालकैः ॥

सविल्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत् ।

ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः ॥ ५४ ॥

कुमारकल्याणकं घृतम्—

शङ्खपुष्पी वचा ब्रह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह ।

द्राक्षा सशर्करा शण्ठी जीवन्तो जीवकं बला ॥

शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा ।

मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥

एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कपाये कण्टकार्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे ॥

एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्णकरं धन्यमग्निपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

छायासर्वग्रहालक्ष्मी-क्रिमिदन्तगदापहम् ।

सर्वबालामयहरं दन्तोद्देहं विशेषतः ॥ ५५ ॥

पादकल्क इत्यादौ ।—पेयं कुमाराणामिति—कुमारैः पेयमित्यर्थः । “कल्याणं कर्षरि वा” इति षष्ठी ॥ ५३ ॥

चाङ्गेरीत्यादौ ।—अश्वगन्धाचाङ्गेरीस्वरसौ प्रत्येकं घृताद्विगुणौ, पाकसाधनत्वेन अतुर्गुणद्रवस्वोर्कर्मसिद्धत्वात् ॥ ५४ ॥

शङ्खपुष्पीत्यादौ ।—जीवकं—जीवनीशवर्गमध्ये पठितद्रव्यम् । सुरसः,—पर्णसः । कण्टकारीकषायः क्षीरञ्च प्रत्येकं घृताश्चतुर्गुणम् । भूतादिकृतं मुखादिवैषम्यै—छाया ॥ ५५ ॥

षट्मङ्गलघृतम्—

घचा कुष्ठं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
 शारिवा सैन्धवश्चापि पिप्पली घृतमष्टमम् ॥
 मेघं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने ।
 दृढस्मृतिः क्षिप्रमेघाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥
 न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ।
 प्रभवन्ति कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ ५६ ॥

लाघादितैलम्—

लाघारससमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ।
 राक्ष्वाचन्दनकृष्णाद्-वाजिगन्धानिशायुगैः ॥
 शताद्वादाख्यध्याञ्च-मूर्धातित्ताहरेणुभिः ।
 बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गाह्वलवर्णकत् ॥ ५७ ॥
 सहामुष्टितिकोदीच्य-क्वाथस्नानं ग्रहापहम् ।
 सप्तच्छदामयकुष्ठ-चन्दनैधानुलेपनम् ॥ ५८ ॥
 सर्पत्वक् लसुनं मूर्धा-सर्पपारिष्टपल्लवाः ।
 वैडालविडजालोम मेघशृङ्गी वचा मधु ।
 धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमग्निपयहनाशनः ॥ ५९ ॥
 बलिशान्तीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
 मन्त्रधायं प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सार्वकामिकः ॥

वचेत्यादि ।—वचादीनां कर्क. , अलं चतुर्गुणमिति ॥ ५६ ॥

लाघातैले—कुष्ठाच्चन्दनैरिथैव पाठी वाग्भटपुस्तकेषु दृश्यते, न तु कृष्णाद्-
 चन्दनैरिति । तिक्ता—कटुरीक्षिणी, न तु लताकलूरी ;—“समूर्धारीक्षिणीरासा-
 शताङ्गामपुकेः समैः” इति सिद्धमारदर्शनात् ॥ ५७ ॥

सहैत्यादि ।—सह्या—माषपर्णी । ज्ञायोऽपार्थमतः ॥ ५८ ॥

सर्पेत्यादि ।—सर्पत्वक्—निर्मोकः ; चरिष्टः,—निम्बः ; सर्पपं,—श्वेतसर्पपं ;
 मेघशृङ्गाः पत्रम् । मेघशृङ्गमिति पाठे—मेघस—गङ्गदरस शृङ्गम् ॥ ५९ ॥

बलीत्यादौ ।—तत्रादाविश्वत्र भस्मादाविति पाठान्तरे—कुमारस हसक्यादि-

श्रीं नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय सद्यस्तवस्तुतः
स्वाहा । श्रीं कं पं टं शं त्रैणतेयाय नमः । श्रीं श्रीं हं
क्षः ॥ ६० ॥

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालान्तु सर्वतः ।

प्रगृह्य मुच्छिकाभक्तं बलिर्देयस्तु शान्तिकः ॥

“श्रीं कारी सुवर्णपचीश ! बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा” इति
गरुडबलिः ॥ ६१ ॥

श्रीं नारायणाय नमः । प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा
गृह्णाति नन्दा नाम भाटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं
भवति ज्वरः । * शंशुभं शब्दं मुञ्चति, आत्कारश्च करोति, स्नानं
न गृह्णाति ।

स्यवसन इत्यर्थः । श्रीं इत्यादिस्त्राहान्त एकी मन्त्रः । श्रीं इत्यादिवीणाधरा-
न्तको द्वितीयः । एवं श्रीं इत्यादि “क्ष” इत्यन्ततृतीयः । किंवा मिलित्वा एक एव
बलिदानमन्त्रः ॥ ६० ॥

बालदेहित्यादौ ।—पुष्पमाला—शृङ्गा । सर्वत इति—सर्वासु दिक्षु । मुच्छिकाभक्तं
—शरावसीपरिस्थभक्तं चतुष्पाशैश्चभक्तं वा । मुच्छिकाः,—सल्पशरावाः । अत्र
मन्त्रमासव्यञ्जनघूपदीपदानमण्युपदिशन्ति वृद्धाः । अयं गरुडबलिः सभ्यायां दिनवर्षं
दीयते इत्ये इति । बालकरचामन्त्रमाह, श्रीं कारीत्यादिस्त्राहान्तः मन्त्रः ॥ ६१ ॥

इदानीं प्रसिद्धफलं रावणलतकुमारतन्त्रमाह, श्रीं नारायणाय नम इत्यादि ।—
प्रथमे दिवसे इत्यादि ।—ननु प्रथमे मासि वर्षे वेत्यादि कथम् ?—यती वक्ष्यमाण-
द्वितीयतृतीयदिवसादिना प्रथममासस्य बाधितत्वात् ; एवं प्रथमवर्षस्यापि द्वितीय-
तृतीयमासादिद्वादशमासान्तेन परिभूतत्वादिति । अतीच्यते,—द्वादशदिनात् पर-
तोऽथैव प्रथममासस्यावकाशः, एवं वर्षस्यापि । तथा हि, यदि कुमारी माघे
जातस्तदा माघादिगणनया धौषमासि द्वादशमासाः भवन्ति । तत्र प्रथमद्वितीयादि-
मासविधिरेव ; तत्र ऊर्ध्वं द्वादशमासि वर्षेऽह्निदिनं यावत् प्रथमसंवासरविधिविधेय
इति युक्तिमुत्पद्यमानः । मासिनाम गणना, न तु चन्द्रादित्यगत्या दिनविभागं
कृत्वा मासादिगणना कार्या ; इह द्वादशमासवर्षयोर्विषयत्वाभावात्प्रसङ्गात् ।
किंवा आदित्यगत्या दिनगणनयाऽपि जन्मदिन एव प्रथमवर्षविधेरितार्थत्वमिति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा, शुक्लौदनः,
शुक्लपुष्पं, शुक्लसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त खस्तिकाः, सप्त
घटकाः, सप्त शङ्कुलिकाः, सप्त जम्बुडिका, सप्त मुस्तकाः, गन्धं,
पुष्पं, ताम्बूलं मकां, मांसं, सुराग्रभक्तञ्च—पूर्वस्थां दिशि
चतुष्पथे मध्याह्ने बलिर्दातव्यः । ततः अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे
निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्त्रापयेत् ; रसोनसिद्धार्यकमेषमृद्भनिम्ब-
पत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत् । “श्रीं नमो रावणाय, अमु-
कस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च श्रीं फट् स्वाहा” एवं दिनत्रयं
बलिं दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः सम्पद्यते
शुभम् ॥ ६२ ॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम
मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । चक्षुः
उन्मीलयति, गात्रमुद्देजयति, न शीते, क्रन्दति, स्तन्यं न
गृह्णाति, आत्कारय भवति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

तण्डुलहस्तपृष्ठैकं गृहीत्वा दधिगुडघृतञ्च मिश्रितं शरा-

नन्दादिनामकौर्त्तनञ्च तदुद्देशेन बलिदानार्थम् ; यथा—अमुकस्य व्याधिं हन हन
मुञ्च मुञ्च स्वाहा, नन्दार्यै नम इति बलिदानम् । अथमश्वत्थपत्रं जलकुम्भे
—विरीति । आत्कारः,—इदि । खस्तिका—वेदिका । जम्बुडिका—उत्सृज-
मावाः । अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे प्रक्षिप्य गायत्रीं पठित्वा विजिन शान्त्युदके कर्तव्यम् ;
किंवा बलिदानमन्त्रेणैव सप्तधा चावर्त्तं भिषगा कार्यमित्याहुर्गृहाः । मेषस्य
तण्डुलस्य ग्रहम् । यत्र धूपी नीललपायमेव धूपी विधेयः । तथा यत्र शान्त्युदके नीलं
तत्र इदमेव शान्त्युदकमुपदिशन्ति । श्रीं नम इत्यादि—मन्त्री भुव, शिवविशि-
वाक्षे प्रतिमातृकं वाच्या. कुमारस्य नामोच्चारणपूर्वकं पठनीयाः ; यथा—अमुकस्य
व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च इति ॥ ६२ ॥

द्वितीय इत्यादौ । उन्मीलयति—उपरि भ्रममुत्क्षिपति । तण्डुलहस्तपृष्ठैक-

वैकं, गन्धताम्बूलं, पीतपुष्पं, पीतसप्तध्वजाः, चत्वारः प्रदीपाः, देश-स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराग्रभक्ततिलचूर्णानि—पश्चिमायां दिशि चतुष्पथे बलिर्दातव्यः दिनानि त्रैणि सन्ध्यायां, ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्य-सिद्धार्य-मार्जाररोमो-शीर-बालक-घृतैः धूपं दद्यात् । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन सुख सुख ह्रीं फट् स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६३ ॥

तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति, स्तन्यं न गृह्णाति, सुष्टिं बध्नाति, क्रन्दति, ऊर्ध्वं निरीचते ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

। नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा गन्ध-ताम्बूलं, रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, रक्तसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, पश्चिमांससुराग्रभक्तञ्च—दक्षिणस्यां दिशि अपराह्णे चतुष्पथे बलिर्दातव्यः । शिवनिर्माल्यगुग्गुलुसर्पपनिम्बपत्रमेप-मृङ्गैर्दिनत्रयं धूपयेत् । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन सुख सुख ह्रासय ह्रासय स्वाहा” । एवं-दिनत्रयं कार्यम् । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६४ ॥

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुखसुष्टिका नाम

मिति ।—एकवारपरिमितदक्षप्रष्टे तण्डुलान् गृहीत्वैतद्यथैः । ध्वजाः,—पताकाः । अयमभक्तमिति ।—अदीनपूर्णस्यालोमध्यात् यत् प्रथममाह्वयते भक्तं तदयमभक्तम् । शान्त्युदकेनेति ।—शान्त्युदकमिदं कुशेन कार्यम् ; एवं सर्वत्र विशेषीकृतं विना ; अय मन्त्रे ह्रीं फट् इति विशेषः ॥ ६३ ॥

तृतीय इत्यादौ ।—अयमभक्तमिति—अदीनपूर्णस्यालोमध्यात् यत् प्रथममाह्वयते तत् अयमभक्तम् ॥ ६४ ॥

माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । शीवां नमयति, चक्षुरश्लीलयति, स्तन्यं न गृह्णाति, रोदिति, स्वपिति, मुष्टिं बध्नाति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

नद्युभयतटशुक्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पल-
पुष्यं, गन्धं, ताम्बूलं, दश ध्वजाः, दीपाखतवारः, त्रयोदश
स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुरापभक्तञ्च,—उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे
बलिर्देयश्चतुष्पथे । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं हन
हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६५ ॥

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम
माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्र-
मुडेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति, मुष्टिञ्च बध्नाति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

कुम्भकारचक्रस्य शुक्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय
गन्धताम्बूलं, शुक्लपुष्यं, शुक्लीदनं, पञ्च ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः,
पञ्च वटकाः, ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः ; शान्त्युदकेन स्नाप-
येत् ; शिवनिर्मात्य-सर्पनिर्मोक-गुग्गु-लु-निम्बपत्र-बालक-वृत्तै-
र्धूपं दद्यात् । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं चूर्णय
चूर्णय हन हन स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६६ ॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति शकुनिका नाम
माटका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रभेदं

चतुर्थे इत्यादौ ।—दश ध्वजा इति—शुक्लाः, विप्रोपाभगवान् ॥ ६५ ॥

षष्ठमे इत्यादौ ।—कुम्भकारचक्रशुक्तिका—कुम्भकारचक्रसंज्ञप्रशस्यिका ॥ ६६ ॥

दर्शयति, मुष्टिं वध्नाति दिवारात्रावुत्थानं भवति, ऊर्ध्वं निरीचते ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

पिटकेन पुत्तलिकां कृत्वा शक्तीदनं, शक्लपुष्पं, पीतपुष्पं, रक्तपुष्पं, गन्धताम्बूलानि, दश दीपाः, दश पीतध्वजाः, दश स्वस्तिकाः, दश वटकाः, चीरजम्बुडिकाः, मत्स्यमांससुराः,—आग्नेय्यां दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः ; ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत् ; शिवनिर्माल्यरसोनगुग्गुलुसर्पनिर्मोकनिम्बपत्रघृतैर्धूपं दद्यात् । “ओं नमो रावणाय, असुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६७ ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति शुष्करेवती नाम मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति, मुष्टिं वध्नाति, रोदिति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

रक्तपुष्पं, शक्लपुष्पं, गन्धताम्बूलं, रक्तौदनं, कथराः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, त्रयोदश शक्लिकाः, जम्बुडिका, मत्स्यमांससुराः, त्रयोदश ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः,—पश्चिमायां दिशि ग्रामनिष्काशेऽपराह्णे तृचमाश्रित्य बलिर्दातव्यः ; ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत् ; गुग्गुलुमेपन्तुङ्गीसर्पपोशीरवालकघृतैर्धूपं दद्यात् । “ओं नमो रावणाय, दौमतेजसे असुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६८ ॥

षष्ठ इत्यादी ।—चीरजम्बुडिकाः,—चीरमिदिताः सिद्धमाषाः ॥ ६७ ॥

सप्तम इत्यादी—रक्तौदनं—रक्तगण्ठादिभक्तम्, असुककादिरेवमितभक्तं वा ।

कथरा—तिक्ततन्तुमनिर्मितपत्राणूः । ग्रामनिष्काशे—ग्रामशान्ते ॥ ६८ ॥

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति अर्थिका नाम
मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गृध्रगन्धः,
पूतिगन्धश्च जायते, आहारं न गृह्णाति, गात्रमुद्वेजयति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि यतः सम्पद्यते शुभम् ।

रक्तपीतध्वजाः, चन्दनं, पीतपुष्पं, शङ्कुर्ष्वः, पर्पटिकाः,
मत्स्यमांससुराः, जम्बुङ्गिकाः,—प्रत्यूषे बलिं दद्यात् प्रान्तरे ।
“श्रीं नमो रावणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय चतुर्दिशमोचणाय,
अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च दह दह श्रीं ह्रीं फट्
स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते
शुभम् ॥ ६८ ॥

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति सूतिका नाम
मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । नित्यं
छर्दयति, गात्रभेदं दर्शयति, सुष्टिं बध्नाति, निद्राऽतितरा
स्यात् ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

नद्युभयतटभृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शक्ल-
वस्त्रेण वेष्टयेत् । शक्लपुष्पं, शक्लीदनं, गन्धताम्बूलं, शक्लत्रयो-
दशध्वजाः, त्रयोदश प्रदीपाः, त्रयोदश सस्तिकाः, त्रयोदश
पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः,—उत्तरदिग्विभागे याम-
निष्काशे बलिं दापयेत् ; शान्त्यदकेन स्नापयेत् ; गुग्गुलु-
निम्बपत्रगोधूमगोशृङ्गश्वेतसर्पपघृतैर्धूपं दद्यात् । “श्रीं नमो
रावणाय चतुर्भुजाय, अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च
स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते
शुभम् ॥ ७० ॥

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्वृता नाम
मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्र-

मुहेजयति, आत्कारं करोति, रोदिति, वध्नाति मूत्रं, पुरीषञ्च भवति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

पारावारमृत्तिकां गृहीत्वा, पुत्तलिकां निर्माय, गन्ध-ताम्बूलं, रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, पञ्चवर्णपञ्चध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः, पञ्च खस्तिकाः, पञ्च पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः,—वायव्यां दिशि बलिं दद्यात् ; काकविष्टा-गोमांस-गोशृङ्ग-रसोन-मार्जार-रोम-निम्बपत्र-घृतैर्धूपयेत् । “ओं नमो रावणाय चूर्णितहस्ताय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ७१ ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम माष्टका ; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । आहारं न गृह्णाति, ऊर्ध्वदृष्टिर्भवति, गात्रभङ्ग आत्कारश्च भवति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तञ्च तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत् । पीतपुष्पं, गन्धताम्बूलं, सप्त पीतध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, अष्टौ षटकाः, अष्टौ शष्कुलिकाः, अष्टौ पूषिकाः, मत्स्यमांससुराः,—पूर्वस्यां दिशि बलिर्दातव्यः ; शान्त्युदकेन दद्यापयेत् ; शिवनिर्माल्यगुग्गुलुगोशृङ्गसर्पनिर्माकघृतैर्धूपयेत् । “ओं नमो रावणाय, अमुकस्य व्याधिं मुञ्च मुञ्च स्वाहा” ! चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् । तेन सम्पद्यते शुभम् ॥ ७२ ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम माष्टका ; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति च्वरः । विहस्य वादयति, अद्भुत्या तर्जयति, गृह्णाति, क्रामति, निःश्वसिति, मुहुर्मुहुर्ऋदयति, आहारं न करोति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

क्षीरेण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं, गन्धताम्बूलं, शुक्ल-
सप्तध्वजाः, सप्त शङ्कुलिकाः, सप्त प्रदीपाः,—करमङ्गकेण सर्वकर्म-
बलिं दद्यात् । शान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्पपगुग्गुलु-
शिवनिर्माख्यघृतैर्धूपयेत् । “ओं नमो रावणाय, असुकस्य व्याधिं
मुञ्च मुञ्च हन हन स्वाहा” । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ।
तेन सम्पद्यते शुभम् ॥ ७३ ॥

इति रावणघ्नतं कुमारतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति बालरोग-चिकित्सा ॥

अथ विष-चिकित्सा ।

अरिष्टाबन्धनं मन्त्रप्रयोगश्च विषापहः ।

दंशनं दंशकस्याहेः फलस्य सृदुनोऽपि वा ॥ १ ॥

अष्टमनवमदशमेकादशाः स्युः । द्वादशे—वादयतीति—सम्भाषते, रोदित्तीति
पाठान्तरम् । क्षीरेणेति—पाकात् पिष्टीभूतेन क्षीरेणैव । करमङ्गकेण दधिनिमित्त-
भक्तेन ॥ ७३ ॥

इति बालरोग चिकित्सा-विंशति ।

इदानीमातुरहितचिकित्सापारिशेष्यात् विषचिकित्सांमाह, अरिष्टेत्यादि।—
अरिष्टाबन्धनं—धमनीबन्ध, स च दंशदेशाद्दृष्टे चतुरङ्गुले । यदाह वाभट्टः,—
“दशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले । धीमादिभिर्वस्त्रैर्वा सिद्धमन्त्रैश्च मन्त्र-
वित् ॥” इति । दशकस्याहेरिति।—दशकर्षुः सर्पस्य दंशनं दण्डपरिहरयेनातिपीठनम् ;
एवं सृदुफलस्यापि । एतच्च सुकुमारद्रव्योपलक्षणं, तेन रश्मासपालकाण्यापि
बोध्यम् । तत्र सर्वत्र विषसकलमप्य भवतीति भावः । यदुक्तं इन्द्रे—“धत्ते दश-
विधौ न भीगिनमसौ प्राप्नोति दष्टी यदा, रश्माखण्डसपालकोमलकण्ठं दन्तेर्दशत्याद्य
यत् । गच्छेत् तत्पक्ष्मिन् तस्य गरलं तद्दृष्टवस्तन्तरं, दंशे भीरसतां गयेच्च बहुधा
सुख्यं हस्तेन वा ॥” इति ॥ १ ॥

मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ।
दर्पादेव फणौ यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपम्
स्थाने तत्र स एव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ २ ॥

मसूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्नेपगते रवौ ।

अब्दमेकं न भीतिः स्याद्वियात् तस्य न संशयः ॥
धवलपुनर्नवजटया तण्डुलजलपीतया च पुथर्चे ।
अपहरति विषधरविप्रोपद्रवमावस्तरं पुंसाम् ॥ ३ ॥

गृहधूमो हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।

अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधिघृताप्लुतम् ॥

कुलिकामूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ ४ ॥

श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया कृतः ।

लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेचनं तथा ॥ ५ ॥

मूलमित्यादौ ।—प्रत्यङ्गिरा—कण्टकीशरीरः । शुचिरापाठस्य भद्रयोगदिवसे
शुभयोगनक्षत्रादियुक्तदिने, पुष्यानक्षत्रादियुक्तदिने इत्यन्ते ॥ २ ॥

मसूरमित्यादि ।—मसूरगुडकमेकं, निम्बस्य द्वे पत्रे, तृतीया सहाय्ये । नेपगते
रवौ वैशाखे । धवलेत्यादि—स्पष्टम् ॥ ३ ॥

गृहधूम इत्यादौ ।—तण्डुलीयकमिति—केवलतण्डुलीयकमूलमपि बोध्यम् ।
तदुक्तं विन्दुसारे—“तण्डुलीयकमूलं पीतं तण्डुलवारिणा । तच्छक्रेणापि संदष्टं
निर्विषं कुरुते नरम् ॥” इति । कुलिकेत्यादि ।—कुलिकः,—कालाकडभेदः, खल्पफलः
कुठकराणि इति ख्यातः । उपदेशात् तण्डुलीयकेन नरस्य कार्यम् ; केचित्
पानं वदन्ति ॥ ४ ॥

श्लेष्मण इत्यादि ।—योगत्रयम् । श्लेष्मण इति—मुखस्थितश्लेष्मण इत्येकः, कर्ण-
गूथस्येति द्वितीयः । वामानामिकया कृत इति ।—कनिष्ठागुलीसमीपे या अङ्गुली,
या वामानामिकेत्युच्यते । वामहस्तस्य वामानामिकाङ्गुल्या कृत इत्यर्थः । नृमूत्रसेचनं संश्लेष्मे
स्त्रीयमूत्रसिकः । उक्तं हि—“संपददष्टदेशे तु स्वयमेव विषलयः । मूत्रयेत् तत्-
क्षणादेव निर्विषत्वमाप्नुयात् ॥” इति । अयं तृतीयो योगः ॥ ५ ॥

शिरीषपुष्पस्वरसे भावितं मरिचं सितम् ।
 सप्ताहं सर्पदटानां नस्यपानाञ्जने हितम् ॥ ६ ॥
 द्विपलं नतकुशाभ्यां घृतचौद्रं चतुःपलम् ।
 अपि तच्चकदटानां पानमेतत् सुखावहम् ॥ ७ ॥
 बन्ध्यककौटजं मूलं छागमूत्रेण भावितम् ।
 नस्यं फाञ्जिकसंयुक्तं विषोपहतचेतसः ॥ ८ ॥

त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिद्रे
 मञ्जिष्ठवर्गो लवणञ्च सर्वम् ।
 कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि
 शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥
 एषोऽगदो हन्त्युपयुज्यमानः
 पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।
 अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता
 महागदो नाम महाप्रभावः ॥

शिरीषादि ।—वाग्भटस्य ।—मरिचं सितमिति—श्रीभाष्यमवीर्यम् । अयमेव पाठश्चाट्टादी हस्यते । अत चेतसघ्नमिति पाठान्तरमयुक्तम् ॥ ६ ॥

द्विपलमित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—वृत्पलोय भाषा सर्पदटविषये विश्वविहितत्वात् न क्षीयावदिति ॥ ७ ॥

बन्ध्येत्यादि ।—बन्ध्यः,—फलरहितः कर्कोटकः ॥ ८ ॥

विडदित्यादि ।—सुमुतस्य ।—विशल्या—दकौ, काष्ठपाटला वा ; विमर्शति पाठे—गोरक्षकर्कटी । मञ्जिष्ठावर्गः,—मञ्जिष्ठासहितोऽयमेव विशदादिवर्ग इत्यर्थः । अन्ये तु—मञ्जिष्ठावर्गे वृषभेव पठन्ति ; तत्र टीकाकारैरेव व्याख्यातम् । बद्धमसु—“विडविशल्या मधुकं हरिद्रे, रक्षा मरेन्द्री लवणञ्च वर्गः” इति पठति, व्याघटे च—विशल्या—दकौ, काष्ठपाटला वा ; रक्षा—मञ्जिष्ठा ; मरेन्द्रः,—सर्षपांशुः ; लवण-वर्गः,—सर्वपचकमिति । शृङ्गे इति—श्रीशृङ्गे, निदध्यादिति—पचभेषं स्थापयित्वा । एतच्च श्रीशृङ्गे पचकं स्थापनं सौश्रुतवत्प्रमाणयोगे तथा दर्शनात् । यथा—“शृङ्गे

लेप इव भेकगरलं शिरोपवीजैः स्रुहीपयःसिक्तैः ।
हरति गरलं त्र्यहमशिताङ्गीठजटा कुष्ठसन्मिलिता ॥
मरिचमहौषधवालकनागाद्वैर्मक्षिकाविषे लेपः ।
लालाविषमपनयतो मूले मिलिते पटोलनीलिकयोः ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादपि ।

रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठा-प्रतिविषा-व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकौटविषं जयेत् ।

कौटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ २१ ॥

सुतसञ्जीवनीऽयदः,—

पृक्काप्लवस्थौण्य-काचीशैलेयरोचनातगरम् ।

ध्यामककुङ्कुममांसी-सुरसाग्रैलालकुष्ठघ्नम् ॥

वृहतीशिरोपपुष्प-श्रीवैष्टकपद्मचारटौविशालाः ।

सुरदारुपद्मकेशर-शावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥

जात्यर्कपुष्पसर्पप-रजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाघाः ।

जलमुद्गपर्णीचन्दनमधुकामदनसिन्धुवाराय ॥

भेकविषचिकित्साभाह, लेप इत्यादि ।—अशिता—भविता । काष्ठविषया कल्क-
विषया वा योज्यमेतत् । मरिचेत्यादौ ।—नागाङ्ग—नागकेशरम् । लालाविषमिति—
लासैव विषं लालाविषम् । नीलिका—रत्नद्रव्यविशेषः । सोमवल्कः,—कटफलम् ;
अश्वकर्णः,—शालभेदः, गर्दभास्त्री वा । गोजिह्वा—दार्ढीभाकः, हंसपादौ—हंस-
पादाकृतिः मृगामल्लाता । कौटविषचिकित्साभाह, वचेत्यादि ।—दाम्भटस्य ।
पीलेति ।—काष्ठविषया कल्कविषया वा योज्यम् । अतिदेशेन जलौकाविष-
चिकित्साभाह, कौटदष्टेत्यादि ॥ २१ ॥

पृक्केत्यादौ ।—श्रीशेषं—रत्नपर्णम्, काची—शीराष्टमक्षिका, ध्यामकं—मन्ध-
वणम् ; सुरसादं—निगुंछीमघ्नरो, चालं—हरितालं, कुष्ठघ्नम्—एडमजः,
श्रीवैष्टकः,—मन्दीतखोटी, पद्मचारटी—कुम्भाङ्गुला । पद्मस्य केशरं किष्कः, शाव-
रकः,—शोभः ; शोभी—रेणुका । जात्यर्कपुष्पमिति—जात्यर्कधीः पुष्पम् ; जल—

सम्पाकलोध्रमयूरक-गन्धफलीनाकुलीविडङ्गाय ।
 पुथ्येणोद्धृत्य समं पिष्ट्वा गुडिका विधेयाः स्युः ॥
 जन्तुविपन्नो जयकृद् विपमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता ।
 प्रियविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृह्यस्य ॥
 भूतविजयस्त्वलक्ष्मी-कार्मणमन्त्रान्यशन्यरीन् हन्यात् ।
 दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाभ्युचौरभयम् ॥
 धनधान्यकार्यसिद्धि-श्रीपुष्ट्यायुर्विघ्नहनो धन्यः ।
 मृतसञ्जीवन एष प्रागमृताद् ब्रह्मणाभिहितः ॥ २२ ॥

इति विष-चिकित्सा ।

अथ रसायनाधिकारः ।

यज्जराध्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥

बालकम्, निर्गुणशकारः शुकपुष्प सिन्धुवारः । सम्पाकः,—आरम्बधः, तस्य फलं
 वाद्यम् । लोध्र—लोहितलोध्रम्, मयूरः,—अपामार्गः, गन्धफली—प्रियङ्गुः,
 नाकुली—राधा । पुथ्ये—पुथ्यानववयुक्तकाले । जन्तवः,—जिमयः, कार्मण—
 परद्रोहीपायः, मन्त्र,—अभिचारमन्त्रः । अशनि,—वधम् । स्त्रीदोषाः,—स्त्रीभाग्याह-
 ललगरादिदोषाः ॥ २२ ॥

इति विष चिकित्सा-विहतिः ।

भेषजं तावद्विधम्—आतुरहितं सुप्रहितम् । सुप्रहितमपि द्विविधं, रसा-
 यन राजीकरणभेदान् । अत्रातुरहितं तावदुत्तमैव, सम्पति सुप्रहितं वाच्यम् ;
 तत्रापि राजीकरणापेक्षया रसायनस्य सर्वसङ्ख्यायुग्मादिजनकतया मङ्गायनकतया च
 प्रथमतो रसायनमाह, यदित्यादि ।—जराध्याधिविध्वंसि—जरावप्याधुग्लिप्रति-
 हन्त्यहम् । एतेन विशिष्टसङ्कलने सति करानिर्जकत्वं इत्याहकलमिति लक्ष-
 णञ्चितम् । अत्र रसमन्त्रेण रसकार्यत्वान् सप्तानामैव धान्तां दहयन्, अवापविंश-
 त्तिवेद्यान् कपालरक्षणदीपादिषु नाधिष्ठानिः । मनु इदानीं रसायनाधिकारी, वन्दति

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥ २ ॥

अविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।

न भाति वाससि स्निष्टे रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३ ॥

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्ण्या लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥

सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठी-कणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैपिणा ॥ ४ ॥

त्रैफलेनायसीं पत्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।

तमहोरात्रिकं लेपं पिवेत् चौद्रोदकाप्लुतम् ॥

च, पूर्वं वयसीत्यादि ।—तथा अन्यवाप्युक्तं—“जरापक्वशरीरस्य व्यर्थमेव रसायनम्” इति । तत् कथं जराप्रथमकाले रसायनस्य १ नैवं, जराशब्देनाय अकालपलितं कालिकञ्च भाविपलितमुच्यते, अती नोक्ती दीपः । यन् अवनप्राशादौ सुहृदोऽभूत् पुनर्युंवेति, अनेन इदृश्यापि रसायनप्रयोगात् जराप्रथमनमुक्तम् ; तत् तपःप्रभावेणानुगृहीतरसायनस्य फलं, न रसायनभावस्येति । सुदान्तस्वाह—“रसायनञ्च सस्यानुरविषयम् । जरा च व्याधियं तद्विध्वंसितुं शीलं यस्य तद्रसायनम् । जरा हि मृदुत्वेन न पूर्वापरविरोधः अकालजराहरत्वाद्वरसायनस्य । यत् तु अवनप्राशादौ सुहृदोऽभूत् पुनर्युंवेति तत् तपःप्रभावानुगृहीतत्वेनाविन्यसामर्थ्यात् । भेषजपदेन ध्यानमन्त्रादिकं व्यवच्छिनत्ति । ज्वरति ज्वरातिसारादिभेषजं वाञ्छीकरणं व्यवच्छिनत्ति । व्याधीति कपालरञ्जनकृष्णीकरणादिकञ्च व्यवच्छिनतीति” ॥ १ ॥

पूर्वं इत्यादि ।—पूर्वं इति—यौवनप्रवेश एव । मध्य इति—यौवनश्रेयः । वासुहृदौ तु रसायनाविषयौ भेषजवीर्यासृष्टत्वात् जरापक्वशरीरत्वाच्च । शुद्धकाय इति—वमनविरेशनाभ्यां शुद्धशरीरः ॥ २ ॥

अविशुद्धे तथा फलं नास्तीति मत्वाह, अविशुद्धशरीरस्येत्यादि ।—सुयुतस्य ।—युक्त इति—प्रयुक्तः । स्निष्ट इति—मलिनः ॥ ३ ॥

प्रथमतः हरीतकीरसायनमाह, सिन्धूल्येत्यादि ।—वर्षानु हरीतकी मा ६, सेव्य मा २ गिलनीया । शरदि हरीतकी मा ५, शर्करा मा ४ खाद्यम् ; शीतलजल पेयम् । हेमने हरीतकी मा ३, शुण्ठी मा २, तप्तजलं पेयम् । शिशिरे हरीतकी मा ३, पिप्पली मा २, तप्तजलं पेयमिति ॥ ४ ॥

प्रभूतस्त्रेहमशनं जीर्णं तस्मिन् प्रयोजयेत् ।
 अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेचापि समाः शतम् ॥ ५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीः चौद्रसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामिकां प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
 तिस्रस्त्रिस्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्ताप्ये भोजनस्य च ।
 पिप्पल्यः किंशुकचार-भाविता घृतभर्जिताः ॥
 प्रयोज्या मधुसन्निध्या रसायनगुणैपिषा ।
 जेतुं कासं क्षयं शोथं श्वासं ह्रिकां गलामयम् ॥
 श्र्यांसि यद्दृणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 वैस्वर्थ्यं पीनसं शोथं गुल्मं वातवस्त्रामकम् ॥ ७ ॥
 जरणान्तेऽभयामिकां प्राग्भुक्ताह्वे विभीतके ।
 भुक्ता तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥
 प्रयोजयेत् समामिकां त्रिफलाया रसायनम् ।
 जीवेद्दशशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरिव च ॥ ८ ॥

सैफनेत्यादी ।—चायसी पत्तनिति—कालादिभोदपत्तौ, त्वामिन्दनेन
 निमलत्वमपि मूयते । कल्केनेति—कषानितेन । यद्यपिने त्विदं क्षियत इत्याह-
 रंदाः । केचित् सदकस्याने एतनिति पठन्ति ॥ ५ ॥
 पचाद्यादित्यादि ।—सप्रेति क्षिद । सख्यात्प्रतिप्रमिषातुक्तपिप्पलीनामुपशीलं
 मूययतीति चक्र । यद्यपि कौबि द्रव्याणि तामुपदुधोत पिप्पली चारं लवण-
 निति, तदापि इह द्रव्यान्तरमदुक्तानां पिप्पलीनामभासो न विद्वः, किंवा
 अक्षयिप्यन्तभासमतिरेकेण अक्षयान्पवादव्यापान् निवेधी ज्ञेयः । रसायनयुक्ता-
 चरकीकृतद्रव्यान्तरादप्यः ॥ ६ ॥
 तिस्र इत्यादी ।—किंशुक, —पुलाहः । चारनिति—चारोदकम्; भाविता इति—
 समाहम् ॥ ७ ॥
 जरणान् इति—मातः । प्राग्भुक्तादिति—भोजनादी ।—मधुसर्पिर्भ्यामिन्दमदा-
 दिभिर्भिरिव सम्यजते ॥ ८ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
 क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
 रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः
 कल्कः प्रयोज्यः खतु शङ्खपुष्पाः ॥
 भायुःप्रदान्यामयनाशनानि
 बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।
 मेध्यानि चैतानि रसायनानि
 मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ९ ॥

पीताम्बुगन्धा पयसाहमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 कृशस्य पुष्टिं वपुषी विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाऽम्बुहृष्टिः ॥
 धात्रीतिलान् शृङ्गरजोविभिश्चान् ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण ।
 ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयो वर्षशतं भवेयुः ॥

तृहदारकमूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 शतावर्ष्या रसेनैव समरात्राणि भावयेत् ॥
 अचमात्रन्तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह योजयेत् ।
 मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ।
 मेधावी स्मृतिमांसैव बलीपलितवर्जितः ॥ १० ॥
 हस्तिकर्णरजः स्वादेत् प्रातरुत्याय सर्पिषा ।
 यथेष्टाहारचेष्टोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ।

मण्डूकपर्ण्या इत्यादिना शङ्खपुष्पा इत्यनेन चतुरी योगानाह । समूलपुष्पा
 इति—मण्डूच्याः शङ्खपुष्पा वा विशेषणम् ॥ ९ ॥

पीतेत्यादि ।—वाक्पटस्य ।—अम्बुगन्धायायूर्णं पयसा पिबेत्, घृतेन वातपित्ते,
 तैलेन वाते, लघ्नीदकेन वातकफे इत्याहुः । धात्रीत्यादौ ।—तिलाय कृष्णाः,
 प्रशस्तान् । शृङ्गरज इति निर्देशात् सान्नी शृङ्गरजःशब्दोऽपि शृङ्गराजवचनोऽस्ती-
 त्युद्गीयते । क्रमेणेति—रसायनक्रमेण ॥ १० ॥

मेधायी बलवान् कामी स्त्रीगतानि व्रजत्यसौ ।

मधुना त्वश्रवणः स्याद् बलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः ।

मन्त्रधायं प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे ॥

“ओं नमो महाविनायकाय अमृतं रच रच, मम फलसिद्धिं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा” ।

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांगम्

क्षुण्णामानीसिताष्टप्रसृतयुतमिदं स्थापितं भस्मरागौ ।

वर्षान्ते तत् समग्रम् भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-

र्निर्व्याधिर्बुद्धिमेधास्मृतिबलवचनस्यैर्यसत्त्वरूपेतः ॥ ११ ॥

गुडूच्यपामार्गविंङ्गशङ्खिनी-

वचाभयाकुष्ठशतावरी समा ।

घृतेन लीढा प्रकरोति मानवम्

त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥ १२ ॥

सारसत(शास्त्री)घृतम्—

समूलपत्रामादाय व्राद्धीं प्रक्षास्य वारिणा ।

उदूष्वले क्षोदयित्वा रसं धस्त्रेण गानयेत् ॥

रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।

शीपधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥

इति कर्त्तव्यं ।—इति कर्त्तव्यं;—इति कर्त्तव्यं पत्राग्रमूलम् । ओं नम इत्यादि मन्त्री इति कर्त्तव्यं । इति योः वा अभिमन्त्रणाय । धात्रीत्यादी ।—कंसं चतुर्दशपलानि । स्वरसपरिगतमिति ।—आमलकफलसहस्रपरसेन भावितम् ; भावना च एकत्रिंशतिवारम् । क्षौद्रसर्पिः समांगमिति ।—धात्रीचूर्णापेक्षया प्रत्येकं समभागमित्यर्थः ; तेन मधुपुतयी प्रत्येकं चतुर्दशपलानि ; मानीत्यादी पलानि ; वित्तायाः चर्चराया चर्चरी प्रसृतानि क्षौद्रस पञ्चमोऽर्थः । स्थापितं भस्मरागमिति—आहकारश्च इति शेषः । वर्षान्ते इति—आष्टकालज्जाने, शरदीयर्थः ॥ ११ ॥

गुडूच्यत्यादी ।—शङ्खिनी—शङ्खुपुत्री । क्वचिन् वचाज्जाने इति पश्यति, किन्तु वाच्ये वर्षे पठित्वा ॥ १२ ॥

हरिद्रा मालती कुष्ठं विहता सहरोतकी ।
 एतेषां पलिकान् भागान् शेषाणि कार्पिकाणि तु ॥
 पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा ।
 सर्वमेतत् समालोद्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्बिशुद्धिश्च जायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
 अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजौवपुर्भवेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण श्युतमात्रन्तु धारयेत् ॥
 हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
 पञ्च गुल्मान् प्रमेहाद्य कासं पञ्चविधं जयेत् ॥
 बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतंसाम् ।
 घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १३ ॥
 कासश्वासातिमारन्वरपिडककटीकुष्ठकोष्ठप्रकारान्
 मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशूलाक्षिरोगान् ।
 ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
 स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥
 व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनसर्वैस्वर्यकासशोथघ्नम् ।
 रजनौचयेऽस्यु नस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ १४ ॥

ब्राह्मीघृतं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

कासेत्यादी ।—पिडकः,—पिडका । मन्धाः क्रीमन्तीतिवत् कटीशब्देन कटीयता
 शब्दस्यादय उच्यन्ते । पय इति—दुग्धं, पानीयं वा ; सद्युते प्रातः शीरपानस्य अल्पपान-
 म्यापि दर्शितत्वात् । यथा—“शीतोदकं पयः शौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः । विशः
 समस्तमद्यवा प्राक्पीतं स्वापयेदयः ॥” । प्रागिति—प्रातः । अत्र चतुर्गुणजलशृतवन्व-
 दुग्धस्य धारीणस्य वा एकद्विकर्षपलादि षोडशपलं यावदित्यर्थः । व्यङ्गेत्यादी ।—
 अश्विनसमिति ।—अत्र भासिकया अल्पपानमटमाषकडङ्गा षट्पलं यावदित्याह ।
 उक्तञ्चान्वय—“प्रसृतवयश्च पातश्च भासया नाधिकं मतम्” इति ॥ १४ ॥

साध्यसाधनपरिमाणम्—

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यज्ञोहशास्त्रमतिगहनम् ।

तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाचरैर्ब्रूमः ॥

मेने मुनिः स्वतन्त्रे यः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक् ।

सुबहुप्रयोगदीपादूर्ध्वं पलत्रयोदशकात् ।

तत्रायसि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ॥

लौहात् त्रिगुणा त्रिफला याद्या षड्भिः पलैरधिका ।

यद्यपि सर्वरसायनश्रेष्ठत्वात् प्रथमनिवाहृतसारलौहाभिधानमुचितं तथापि सूचीकटाहत्यायेन रसायनान्तराख्यभिधाय बहुप्रपञ्चतया सम्प्रत्ययतसारलौहाद्, नामार्जुन इत्यादि—तत्र सारणादिविधेरप्रशस्तत्वेन प्रथमं तदभिधानमुचितम् ; तथा दुर्बुद्धप्रमेयत्वेन साध्यसाधनपरिमाणविधेरैव शरीयस्त्वम्, अतः प्रथमं साध्यसाधनपरिमाणविधिर्ब्रूव्यः । तत्र कियन्मानलौह, पक्तव्य इत्याह, मेने मुनिरित्यादि ।—पलपञ्चकादर्वागित्यत्र सस्कारस्याल्पकालव्यापकतया बहुगुणत्वं न स्यादित्येव हेतु-रुच्येयः । ननु “पलादर्वाड् न पक्तव्य, ऊर्ध्वं चापि पलाटकात्” इति धोवरवाकरैर्भि-द्वितं, तत्कथं पलपञ्चकादर्वागित्याद्यभिहितम् ? इत्यत आह, सतत्र इति ।—स्वतन्त्रे स्वीयशास्त्र एव, मान्यत्र, तेनाग्रजौ शून्यमानमपि शास्त्रानरीक्तं न विरीचभावहतीति भावः । अत एवाप्ये स्वयमपि पञ्चपलादिषुद्वानियमभङ्गं बह्यति, एतेन यथा यथा मानस्यापकर्षं तथा यथा वीर्यस्यापकर्षं, यथा यथा च परिमाथील्लर्षं तथा यथा च वीर्योल्कर्षः इति भावः । लौहसस्कारकधायसाधनार्थं क्वाथपरिभाषामाह, तत्रायसौ-त्यादि ।—पचनीयेत्यसीति ।—पञ्चपलादिवयोदशपलान्तलौहे वाक्यपरिमाणं लौहं पुरुषस्य पक्तुं शक्य तावत्परिमितलौहापेक्षया मिलित्वा त्रिगुणा त्रिफला याद्याः । किंवा पचनीय इति पाकाहे, तेन पाण्डित्यवादीनां रक्षार्थं, न तु फालकुहालादीनाम् । षड्भिः पलैरधिकेति ।—एतेन लौहापेक्षया त्रिगुणोक्तव्यं सृष्टोता या त्रिफला सा त्रिफला षट्पलैरधिका याद्या ; तेन पञ्चपले लौहे साध्ये लौहापेक्षया त्रिगुण्येन त्रिफलायाः पञ्चदश पलानि भुवत्पलेन सप्त मिलित्वा एकविंशति-पलानि भवन्ति । एवं षट्पललौहे साध्ये लौहापेक्षया त्रिगुण्येन त्रिफलाया अष्टा-दशपलानि भुवत्पलेन सप्त अत्रविंशतिपलानि भवन्ति । एवं सप्तपलादिष्वपि बोध्यम् । ननु लौहस्य तावन्सारस्यालोपाकपुटपाकनिषत्तिपाका, सन्ति, तत्रय कुम् कियत् त्रिफलापरिमाणं कर्तव्यम् ? इत्यतो विभज्य त्रिफलापरि-

मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ॥
 त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणीयं लीहपाकार्यम् ॥ १५ ॥
 सर्वत्रायः पुटनाद्यर्थेकांशे शरावसंख्यातम् ।
 प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाद्यः क्वाथार्थमादेयम् ॥ १६ ॥
 सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽम्भसां शरावैद्य ।
 त्रयाद्येकादशकान्तेरधिकं तद्धारि कर्त्तव्यम् ॥

माणं दर्शयति, मारणपुटनेत्यादि ।—लीहमपेत्य कृतत्रिगुणत्रिफलाद्रव्यं भुवपट्-
 पलसहितमेव विभागं कृत्वा तत्र भागद्वयं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्यमवस्थाप्यम् ;
 अपरेकभागेन लीहमारणस्थालीपाकपुटनानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तदिह लीहमारणपुटनस्थालीपाकार्यं गृहीतैकभागविफलाक्वाथार्थं कियत्सं-
 दैयमित्याह, सर्वत्रेत्यादि ।—आदिशब्दाभ्यारणस्थालीपाकी याज्ञौ । सर्वत्रेति ।—
 पञ्चपलादिवथोदशपलान्निखिलमाने । पुटनाद्यर्थेकांश इति ।—पुटनमारणस्थाली-
 पाकार्यं गृहीतत्रिफलैकभागे प्रतिपलं शरावैरेव त्रिगुणं वारि देयमित्यर्थः । तत्र
 पञ्चपललीहे पुटनादिकर्मवयार्थस्यापितत्रिफलैकभागः सप्तपली भवति, तत्र जलस्यैक-
 विंशतिशरावा इत्यर्थः । एवं षट्पलादिभीष्टेषुपि विफलैकभागा अष्टौ पलादयः, तथा
 जलस्यापि चतुर्विंशतिशरावादय उभेयाः ॥ १६ ॥

किन्तु त्रिगुणताया अधिकमपि जलं देयं, तदर्थमाह सप्तपलादावित्यादि ।—
 अक्षार्थः,—पञ्चत्रीयपञ्चपललीहादारभ्य त्रयोदशपलाशलीहापेक्षया मैगुण्डेन
 भुवपट्पलाधिकतया फलत्रयस्यैकविंशतिपलरूपं चतुर्विंशतिपलरूपं मानं वा ; तस्य
 त्रयोदशभागेः पुटनादिकर्मवयार्थस्यापितैः सप्तपलाष्टपलादिकर्मवयनया लीहवथो-
 दशपलानेन विफलायाः पञ्चदश पलानि भवन्ति ; तेषां क्वाथ प्रतिशराव-
 सङ्ख्या यत् त्रिगुणं वारि देयं तत् विफलासप्तपलादारभ्य विफला पञ्चदशपल-
 पर्यन्तं क्रमेण जलशरावत्रयमारभ्य एकादशपर्यन्तजलशरावैरधिकं विधेय-
 मित्यर्थः । १. श. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

तत्राष्टमो विभागः श्रेयः कायस्य यन्नतः स्थाप्यः ।

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

पाकार्ये तु त्रिफलाभागद्वितये शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बु समं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥

सप्तपललौहमारणादिकर्मवयार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ८, पापा म २०, अधिक
 म ५, मिलित्वा म ३२ । अष्टपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १०, पापा म ३०,
 अधिक म ६, मिलित्वा म ३६ । नवपललौहे—त्रिफलैकभाग पल ११, पापा म
 ३३, अधिक म ०, मिलित्वा म ४० । दशपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १२, पापा
 म ३६, अधिक म ८, मिलित्वा म ४४ । एकादशपललौहे—त्रिफलैकभाग पल १३,
 पापा म ३८, अधिक म ८, मिलित्वा म ४८ । द्वादशपललौहे—त्रिफलैकभाग पल
 १४, पापा म ४२, अधिक म १०, मिलित्वा म ५२ । त्रयोदशपललौहे—त्रिफलैक-
 भाग पल १५, पापा म ४५, अधिक म ११, एवं मिलित्वा म ५६ । इदानीमेतन्मूलं
 काय्यमानं कियदवशिष्टम् ? इत्याह, तत्रेत्यादि ।—तत्रेति त्रिफलैकभागस्य कापायं
 दत्ते जले ; तेन पञ्चपललौहे—त्रिफलैकभागकापायं जलशराव २४, श्रेय म ३ । एवं
 षट्पललौहे—त्रिफलैकभागकापायं जल म २८, श्रेयं साईशराववयमित्यादि ज्ञेयम् ।
 यन्नत इति ।—द्वयधान्यादिनिवारणार्थं नूनानधिकतापरिहारार्थं च । अन्नं हि योत-
 रवाकरे—“कायेन मन्दपाकेन वज्रिमान्य भवेदधुवम् । कायस्याधिकपाकस्य मन्द-
 माषघते फलम् ॥” इति । हि—हेतौ ; यतो मारणपुटनादि मङ्गलं कर्मवयं तेन
 कायेन कर्मवयमस्ति, तेन तन्न यन्नः कर्तव्य इत्यर्थः । ननु एकस्मिन् दिने मारणादि-
 कर्मवयं कर्तुमशक्यम् ; यदि पुनरेकस्मिन् दिने मारणम्, अपरेदिनेः पुटनादिकं
 क्रियते, तदा कायस्य पर्युषितत्वेनायत्वं स्यात् ; सधम् ; प्रत्यहं तत्कायस्य
 सञ्चोकरणान् माद्यता । यद्यपि तापादल्पघटितं कायस्य, तदपि सृजत्वान्
 सक्तानाधिकदोष्यत्वाच्च तत्र दीपमावहति । एवमेव इहा अपि व्यवहरति । लौह-
 शास्त्रेऽप्युक्तं,—“पथ्याविकटुकाग्रमभिन्नाधिकसेवी निहन्वयः सुतराम् । पर्युषितः
 परिशीवाद् दान्नः कायः पटाद् गलितः ॥” इति । मध्यदत्तादयस्तु—त्रिफलायाः
 सुतीयभागमपि विधा समभागेन विभज्य मारणपुटनस्थालीपाककर्मवयार्थं कायः
 प्रत्यहमेव कायं इत्याहुः ॥ १७ ॥

इदानीं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्येणापितत्रिफलाभागद्वयस्य कायविधिमाह, पाकार्ये
 विद्यादि ।—पाकार्यं इति ।—इधाननिष्पत्तिपाकार्ये ; त्रिफलाभागाद्वितये इति ।—
 पूर्वाह्नरीत्या लौहपचपनादी त्रयोदशपलान्ते इमेव त्रिफलाया भागवयं षट्पलद्वय-

तत्र चतुर्थो भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो आह्वः ।
 अथसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः ॥
 पाकार्थमश्रुसारे पञ्चपलादौ त्रयोदश पलान्ते ।
 दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकादिकैरधिकम् ॥ १८ ॥
 पञ्चपलादिर्मात्रा तदभावे तदनुसारतो आह्वम् ।
 चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ १९ ॥

षोडशपलाटादशपलादयस्त्रिंशत्पलान्ता भवन्ति । तत्र त्रिफलायाः प्रतिपलम् एकशरावं जलं दातव्यम् ; किन्तु सर्वमेव शरावद्वयमधिकं भुवत्वेन देयम् ; तेन त्रिफलायाश्चतुर्दशपले षोडश शरिशरावाः क्वाथार्थे देयाः ; षोडशपले अष्टादश-जलशरावा इत्यादिकमेव षोडश्याः । स च काथः कियदवशिष्टः स्यात् १—इत्याह, तवेत्यादि ।—प्रयत्नतो याह्य इत्यत्र हेतुमाह, अथस इत्यादि ।—चतुर्थोवशिष्टकाथस्य निखिलकर्मप्रधाननिष्पत्तिपाकार्थत्वादित्यर्थः । स चेति—निष्पत्तिपाकः । सर्वस्मा-दिति—मारणपुटनादेः । प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थे हि लौहे यथा त्रिफलाक्वाथी दीयते तथा दुग्धमपि ; तत्र दुग्धं पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहेषु कुत्र कियन्मानं देयम् ? इत्याह, पाकार्थमित्यादि ।—अत्र एक आदिर्येषां पादानां शरावचतुर्थांशानां ते पादद्वयवयादयः एकादिकाः पादाः, सैरधिकं दुग्धशरावद्वयं पुटनात्कर्मोचितेऽश्रुसारे लौहचूर्णे पञ्चपलादि-त्रयोदशपलान्ते पलान्ये यथाक्रमं पलान्यमित्यर्थः । तेन पञ्च-पललौहे पलान्ये सति सपाददुग्धशरावद्वयम् । षट्पले तु—पादद्वयाधिकं दुग्ध-शरावद्वयम् ; सप्तपले—पादद्वयाधिकं दुग्धशरावद्वयमित्यादिक्रमेण त्रयोदशपलपर्यन्त-मुद्वेयमिति ॥ १८ ॥

अथ लौहस्य पञ्चपलादिमायाकरणे यदि शक्तिर्नास्ति, तदा पञ्चपलादर्वागपि एकपलादिचतुःपलपर्यन्तं लौहपाकः कर्तव्यः, तथा यथाशक्तिसम्भवे त्रयोदश-पलादुपर्यपि चतुर्दशपलादिलौहस्य पाकः कर्तव्य इत्यर्थमाह, पञ्चपलादिरित्यादि । चतुरादिकमेकान्तमिति—चतुर्भिरेकम् । मन्वेत्तं मन्वेत्तपलादिचतुःपलान्ते लौहे तथा त्रयोदशपलादूर्ध्वं च चतुर्दशपलादौ लौहे मारणादिकर्मवयार्थम्, तथा प्रधान-निष्पत्तिपाकार्थे च षोडशं क्वाथत्रिफलाया मानपञ्चमम् १—एतत्क्वाथार्थे जलदानं वा षोडशम् १—स्यात् १ शेषी वा षोडशः १—प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थे दुग्धदानं वा षोडशम् १—तदर्थमाह, तदनुसारतो याह्यमिति ।—पञ्चपलादिलौहमारणाद्युक्त-

ज्ञायादिमानानुसारत इत्यर्थः । इदानीं तदनुसारत इत्यस्य विवरणाय पत्नी लिख्यते,—
 तत्रैकपक्षे लौहे मारणादिकर्मव्याये भ्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागः पल-
 मयं भवति ; प्रतिपलञ्च जलशराववैगुण्डिका, ततस्तदनुसारात् प्रतिपलञ्च जल-
 शराववैगुण्यात् काषायमपि न च जलशरावा भवन्ति । तथा सप्तपलादौ भाग
 इत्यनेन त्रिफलासप्ताष्टपलादिभागेषु च क्रमात् त्रिचतुरादिजलशराववैगुण्डिका,
 अतस्तदनुसारात् पञ्चपलादवंगपि क्रमिञ्च पादद्वयं प्रासयेत् । तेनैकपललीहस्य
 मारणादिकर्मव्याये गृहीतत्रिफलायास्तृतीयभागे अपरोऽपि जलशराव एकी
 भ्रुवत्वेन दीयो भवति, अतः पूर्वोक्तवैगुण्डिकाशरावैर्मिलित्वा दस्य शरावा इति
 चिह्नम् । तथा द्विपललीहे—कर्मव्याये भ्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयो भागः
 पलञ्चतुष्टयी भवति । प्रतिपलञ्च जलशराववैगुण्यात् द्वादस्य जलशरावाः, तथा सप्त-
 पलादौ भाग इति वचनानुसारेणापरोऽपि पादद्वयाधिकजलशराव एकी भ्रुवत्वेन
 दीयो भवति ; अतो मिलित्वा सार्दमयीदस्य जलशरावा भवन्ति । एवं त्रिपललीहे—
 कर्मव्याये भ्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पञ्च पलानि भवन्ति ; प्रतिपलञ्च
 जलशराववैगुण्यात् पञ्चदस्यजलशरावाः, सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारादपर-
 मपि जलशराववैगुण्डिका भ्रुवत्वेन दीयम् ; तेन मिलित्वा सप्तदस्यजलशरावाः । अतः-
 पललीहेऽपि कर्मव्याये भ्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पलषट्कं भवति,
 प्रतिपलञ्च जलशराववैगुण्याद्द्वादस्य जलशरावाः, सप्तपलादौ भाग इत्यनुसारादपर-
 मपि पादद्वयाधिकजलशराववैगुण्डिका भ्रुवत्वेन दीयं भवति ; तेन मिलित्वा जलस्य
 सार्दविंशतिशरावा भवन्ति । पञ्चपलादिलीहे च अत् काष्यादिभागं तत् पूर्वमेव विह-
 तम् । त्रयोदशलीहपलादुपरि चतुर्दशपलादौ मयायेकादस्यकान्तेरित्याद्यनुसारात् पूर्वः
 पूर्वादिपदा शरावैस्तेन जलस्य इष्टिं कर्त्तव्या ; ज्ञापसाष्टमाशः शेषः, एवं सर्वमेव ।
 प्रधाननिष्पत्तिपाकारमपि एकपललीहे च त्रिफलाया भागद्वये षट्पलानि ; “प्रति-
 पलमशुसम स्यात्” इत्युक्ते त्रिफलायाः काषायं जलस्य षट् शरावाः, ते च
 द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या, इति मिलित्वा अष्टौ जलशरावाः, चतुर्दशानाव-
 शेषादस्य स्थाप्य शरावद्वयम् । पञ्चपललीहस्य प्रधानपाके तु—अपाददुग्धशराववैगु-
 ण्डिके एकपले तु लीहे क्रमात् पादज्ञासेन अपाददुग्धशराव एकी भवति । प्रधान-
 पाकार्ये हतमपि त्रिगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं लीहादिपदा, यथाप्रकृतिदीपमेदीन ;
 तेन वातप्रकृती—हत लीहाद्यतुर्गुणम्, पित्तप्रकृती—त्रिगुणम् ; श्लेष्मप्रकृती—त्रिगुण-
 मिति ; एवं द्विपले लीहे । द्विपललीहस्य प्रधानपाके—त्रिफलाया भागद्वयेऽष्टौ
 पलानि ; “प्रतिपलमशुसमं स्यात्” इत्युक्ते जलसाष्टौ शरावाः, ते च द्वाभ्यां

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।
जातीफलस्य जाती-कोपैलाककोललवङ्गानाम् ।
सितकृष्णजीरकयोरपि चूर्णान्ययसा समानि स्युः ॥ २० ॥
त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियताऽन्ये ते यथाप्रकृति बोध्याः ॥
कालायसदोषहृतेर्जातीफलादेर्लवङ्गकान्तस्य ।
चेपः प्रात्यनुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः ॥

शरावाभ्यामधिकाः कर्तव्या, इति मिलित्वा दश जलशरावाः ; चतुर्थभागावशेषात्
स्याप्यं सार्द्धशरावद्वयम् ; पञ्चपललीहस्य प्रधानपाके तु—सपाददुग्धशरावद्वयीक्रेय
द्विपले तु क्कमात् पादत्रासेन दुग्धस्य सार्द्धशरावैकं भवति, घृतस्य प्रकृत्याद्यपेक्षया
पूर्ववदेव श्रेयम् । त्रिपललीहस्य प्रधानपाके तु—त्रिफलाया दश पलानि ; “प्रति-
पलमशुभ्रं स्यात्” इत्युक्तेय जलस्य दश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः
कर्तव्या इति मिलित्वा द्वादश जलशरावाः ; चतुर्थभागावशेषात् स्याप्यं शराव-
द्वयम् ; पूर्वोक्तरीत्या दुग्धस्य पादोनशरावद्वयम् ; घृतस्य प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव
श्रेयम् । चतुःपललीहस्य प्रधानपाके तु—त्रिफलाया द्वादश पलानि, “प्रतिपलमशुभ्रं
स्यात्” इत्युक्तेय जलस्य द्वादश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्तव्या इति
मिलित्वा चतुर्दश जलशरावाः ; चतुर्थभागावशेषात् स्याप्यं सार्द्धशरावद्वयम् ; दुग्धस्य
शरावद्वयं, घृतस्य पूर्ववदिति । त्रयोदशपलादुपरि चतुर्दशपलादिलीहस्य प्रधान-
पाके—स्थापितत्रिफलाया भागद्वये पूर्ववदेव जलं देयम् ; स्याप्यं च चतुर्थभागम् ;
पूर्वपूर्वापेक्षया दुग्धस्य एकैकशरावपादद्विः स्पष्टतरैव ; घृतमपि प्रकृत्याद्यपेक्षया
द्विगुणत्रिगुणादिकमेवेति । तदनुसारत इति चर्यो विवृतः ॥ १८ ॥

। पञ्जावतारितमात्रे लीहै प्रक्षेपाद्यै चूर्णमाह, त्रिफलेत्यादि ।—कालक्रामकं—
काञ्चिकामुसकम् । सितकृष्णेति द्वयं जीरकविशेषद्वयम् । अयसा समानीति—याव-
ज्जीह्वचूर्णं, तावदेव मिलित्वा त्रिफलादिचूर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीमिदेषु त्रिफलादिषु मध्ये यदवश्यं प्रक्षेप्यं तदाह, त्रिफलेत्यादि ।—काला-
यसदीपहत इति छेदः । अन्य इति—जातीफलादयः । चक्रत्रिफलादिसप्तकस्य
नियतत्वे हेतुमाह, कालायसदीपहतेरित्यादि ।—कालायसः,—वयपाश्यादिभीह
एव ; कालत्रयस्य प्रकृतेन कौश्ल्येन । यदुक्तं पातश्ले—“कञ्जलामाः शिरीशास्ते
रसायनविधी मताः” इति । शिरीशा इति ।—पतितदानवशिरसि जाता इत्यर्थः ।
उक्तं हि पातश्ले—“कृष्णपित्तानिषमाया दीहास्तव महीतले । पतिता दान्वास्तव

कान्तक्रामकमेकं निःशेषं दीपमपहरत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं प्राञ्चं यथाप्रकृति ॥

यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अयसा साम्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽत्या ॥ २१ ॥

मद्वैद्यापि तादृशाः ॥ गिरिसारास्तौ जाता उत्तमावममप्यमाः । कफशैवं
शिरःश्रीकं हृदयं पित्तमण्डलम् ॥ वायोर्नाभिरथःसेत्रमिति दीद्विदी विदुः । बसोजा
व्याधिनाशार्थं कटिजा वाजिकर्मणि ॥ शिरीजा दीद्विसिद्धार्थमित्येवं विविधा मताः ॥
इत्यादि । अयोभवी दीपः आयसः, स चाकरदुष्टिवशात्, तस्य इतिः हरणं, प्रथम इति
यावत् । यद्यपि कान्तक्रामकस्यापि लौहदीपहरणत्वेनावशप्रसेप्यत्वीपवर्धनमिष्टैव
सुज्यते, तथापि तस्यैकस्यापि निःशेषदीपहरणत्वरूपेणैव प्रथममिधानं कान्तक्रामक-
मित्यादिनाथे करिष्यति ; तेन कान्तक्रामकस्यापि नियतं प्रसेप्यत्वमिति शेषम् ।
जातीफलादीनां प्राग्गुरुत्वं प्रसेप्यत्वमाह, जातीफलादीरित्यादि ।—प्राग्गुरुत्वं इत्य-
स्याप्येमाह, सर्वस्वीनस्य शैकाद्यैरिति ।—यद्युक्तं जातीफलादिसवज्ञानं यदा सर्वमेव
प्राप्यते, तदा सर्वस्यैव प्रसेपः, यदा सर्वेण सज्यते तदा एकद्विगुणादिभिर्जातीफलादि-
इत्येकस्यापि जातीफलादीः प्रसेप इत्यर्थः । कान्तक्रामकस्यापि अवशप्रसेप्यत्वमाह,
कान्तक्रामकमेकमित्यादि । किन्तु यदा लौहस्य निष्पत्तिपाकः कर्मणः, तदा प्रथमतो
घृत दीपं, ततो लौहचूर्णं, ततस्त्रिफलाकाशय., ततो दुग्धं, तत एकौलस्य लौहः
पचते । घृतव्यतिरिक्तैश्च च सर्वं लौहपाकानुपलभ्य इति स्थितिः ; अतः
परिमाणपूर्वकं घृतमाह, द्विगुणेत्यादि ।—द्विगुणलादिकश्च लौहचूर्णमपेत्य । यदा-
प्रकृतौति ।—कफपित्तघातप्रकृतिषु यथाक्रमं द्विगुणत्रिगुणादि वीद्व्यमिति ; इत्यप्रकृतौ च
मिथविधिः, समप्रकृतौ च मध्यविधिः ; तेन द्विगुणमित्युपेयम् । ननु विफलादि
सर्वज्ञानसमयभेषजपानिर्यदि भवति, तदा प्रसेप्यचूर्णस्य भूयस्तम् ; यदि तु समयं न
सज्यते, तदाऽन्वीयस्तम् ; अतः कश्चनयसा सद्य साम्यम् ?—इत्याह, यदौत्यादि ।—
भूयोऽत्या मध्येति सत्यम्, भूयसी अत्या वा सख्येत्यर्थः । भूयोऽल्पत्वे इति ।—
प्रसेप्यचूर्णानां भूयस्तेऽल्पत्वे वैपर्ययः । तेनायमर्थः,—यस्य भेषजानां भूयसी अत्या वा
सख्या प्रसेप्यचूर्णानां भूयस्ते अल्पत्वे वा न यदीजिज्ञेति शेषः । तेन यदा भेषजानां
सामयेण प्राग्गुणं संख्याकृतभूयस्तं तदा भागवद्भागेन, यदा तु असमयभेषजप्राग्गुणं
संख्याकृतं स्तोकत्वं स्यात्, तदा भागवद्भागेन मिलितचूर्णानां लौहचूर्णं माहै समत्वं
विधेयमिति भावः । यद्यपि नानाकार्येषु लौहपरीक्षेषु प्रसेप्यचूर्णानां लौहसमत्वं,

एवं धात्वनुमारात् तत्तत् कथितौपधस्य वाधेन ।
सर्वत्रैव विधेयस्तत्तत् कथितस्यौपधस्योहः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः ।

सद्वर्तमानत्वं, तत्तत्तुर्धमात्त्वामिहितं, तथाप्यसतसारसौष्टे प्रचेष्ट्यश्रुतांतां मिलित्वा
सौष्ट्यश्रुत्समत्वमेवेति वचनादेवावसीयते ॥ २१ ॥

इदानीमुक्तौपधमध्ये यद् यद्दोषाद्यनुष्ठपं तत्तदौपधमपनीयं, यत् तदोचितं तदपि
विधेयमित्याह, एवमित्यादि १—पूर्वन्तु तत्तद्वचनव्याख्यानाभिव्यक्तिनिमित्तं स्थाने
स्थाने पत्रिकाक्रमेण लिखितः । इदानीं तत्सर्वमेकीकृत्य एकपलादिवयोदमपल-
पर्यन्तं पत्रिकाक्रमेण लिख्यते । तत्र एकपलसौष्टे—मारणादिकर्मवयार्थं मिलित्वा
त्रिफला पल ३, पापा श १०, श्रेय श १, पल २ ; तथा निष्पत्तिपाकार्थं मिलित्वा
त्रिफला पल ६, पापा श ८, श्रेय श २, दुग्ध श १, पल २, इतच्च यदाप्रकृत्यैव,
श्रुत्मानन्तु स्पष्टमेव । अथ द्विपलसौष्टे—मारणादिकर्मवयार्थं विफला मिलित्वा
पल ४, पापा श १३, पल ४, श्रेय श १, पल ५, कथं २ ; निष्पत्तिपाकार्थं विफला
मिलित्वा पल ८, पापा श १०, श्रेय श २, पल ४, दुग्ध श १, पल ४ ; इतच्च यदा-
प्रकृत्यैव, श्रुत्मानन्तु स्पष्टमेव । अथ त्रिपलसौष्टे—मारणादिकर्मवयार्थं मिलित्वा
त्रिफला पल ५, पापा श १०, श्रेय श २, पल १ ; निष्पत्तिपाकार्थं विफला पल
१०, पापा श १२, श्रेय श ३, दुग्ध श १, पल ६ ; इतं श्रुत्मानन्तु स्पष्टमेव । चतुः-
पलसौष्टे—मारणादिकर्मवयार्थं विफला पल ६, पापा श २०, पल ४, श्रेय श २, पल
४, कथं २ ; प्रधानपाकार्थं विफला मिलित्वा पल १२, पापा श १४, श्रेय श ३, पल
४, दुग्ध श २ ; इतं श्रुत्मानन्तु स्पष्टमेव । पञ्चपलसौष्टे—मारणादिकर्मवयार्थं
विफला पल ७, पापा श २४, श्रेय श ३, प्रधानपाकार्थं विफला पल १४, पापा श १६,
श्रेय श ४, दुग्ध श २, पल २ ; घृतादि स्पष्टमेव । षट्पलसौष्टे—मारणादिकर्म-
वयार्थं विफला पल ८, पापा श २८, श्रेय श ३, पल ४ ; प्रधानपाकार्थं विफला
पल १६, पापा श १८, श्रेय श ४, पल ४, दुग्ध श २, पल ४, घृतं श्रुत्मानन्तु स्पष्ट-
मेव । सप्तपलसौष्टे—मारणादिकर्मवयार्थं विफला पल ९, पापा श ३२, श्रेय श ४ ;
प्रधानपाकार्थं विफला पल १८, पापा श २०, श्रेय श ५, दुग्ध श २, पल ६ ;
घृतं श्रुत्मानन्तु स्पष्टम् । अष्टपलसौष्टे—मारणादिकर्मवयार्थं विफला पल १०,
पापा श ३६, श्रेय श ४, पल ४, प्रधानपाकार्थं विफला पल २०, पापा श २२, श्रेय

लौहमारणविधिः—

कान्तादिलौहमारणविधानसर्वस्वमुच्यते तावत् ॥ २३ ॥

यस्य ह्यते तल्लौहं पक्त्वा तस्य शुभदिवसे ।

समृद्धारकरालितनतभूभागे शिवं समभ्यर्च्य ।

वैदिकविधिना वस्त्रं निधाय दत्त्वाहुतीस्तत्र ॥ २४ ॥

अ ५, पल ४, दुग्ध अ ३ ; घृतं चूर्णमानघ स्यटम् । नवपललौहे—मारणादिकर्म-
वयायै त्रिकला पल ११, पापा अ ४०, शेष अ ५ ; प्रधानपाकायै त्रिकला पल
२२, पापा अ २४, शेष अ ६, दुग्ध अ ३, पल २, घृतं चूर्णमानघ स्यटम् । दश-
पललौहे—मारणादिकर्मवयायै त्रिकला पल १२, पापा अ ४४, शेष अ ५, पल ४ ;
प्रधानपाकायै त्रिकला पल २४, पापा अ २६, शेष अ ६, पल ४, दुग्ध अ ३,
पल ४, घृतं चूर्णमानघ स्यटम् । एकादशपललौहे—मारणादिकर्मवयायै त्रिकला
पल १३, पापा अ ४८, शेष अ ६, प्रधानपाकायै त्रिकला पल २६, पापा अ २८,
शेष अ ०, दुग्ध अ ३, पल ६ ; घृतं चूर्णमानघ स्यटम् । द्वादशपललौहे—मारणादि-
कर्मवयायै त्रिकला पल १४, पापा अ ५२, शेष अ ६, पल ४, प्रधानपाकायै त्रिकला
पल २८, पापा अ ३०, शेष अ ०, पल ४, दुग्ध अ ४, पल २ ; घृतं चूर्णमानघ
स्यटम् । त्रयोदशपललौहे—मारणादिकर्मवयायै त्रिकला पल १५, पापा अ ५६,
शेष अ ० ; प्रधानपाकायै त्रिकला पल ३०, पापा अ ३२, शेष अ ८, दुग्ध अ ४,
पल २ । तद्देवकीकादिवशीदशपललौहेष्व साध्यसाधनपरिमाणविधौ यत्रिका
लिखिता, एवमुक्तरीत्या च चतुर्दशपललौहेऽपि साध्यसाधनपरिमाणमुद्देय-
मिति । साध्यसाधनपरिमाणविधिरिति ।—साध्य—लौहं, साधन—त्रिकलादि, तथीः
परिमाणविधिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः ।

इदानीं लौहमारणविधिमाह, कालादीत्यादि ।—यादिस्यन्तां पाण्डित्यादयो-
ऽपि गच्छन्ते, एषां लक्षणानि लौहप्रदीपना चतुर्दशपरिचरेऽनुसमेयानि । लौह-
मारणविधानमेव सर्वत्र तदधीनतान् पुटादिकर्मणाम् ; किन्तु एवमेव लौहं गुह-
कम् ; गदुक—“सुवतघ यतो लौहमघतेन घर्मं वृषाम् । दुर्मते यन्वित्तो
शरीरमिति मयवम् ॥ अथेदधीवधे तच्छादयन् कुर्ष्यादिवरम् ॥ २३ ॥

यस्य ह्यते इति—यस्यानुरण निमित्तम् । लौहमारणाय भूमिसंस्कारपूर्विकामिति-
कर्मण्यतामाह, समदिव्यादि ।—एषमदा एह चकारमेकीकृत्य सचूर्णं तेन करालिते

धर्मात् सिध्यति सर्वं श्रेयस्तद्धर्मसिद्धये किमपि ।
 शक्त्यनुरूपं दद्याद्विजाय सन्तोषिणे गुणिने ॥
 सन्तोष्य कर्मकारं प्रसादपूर्णादिदानसम्मानैः ।
 आदौ तदश्मसारं निर्मलमेकान्ततः कुर्यात् ॥ २५ ॥

दन्तुरिते, लिप्त इति यावत् ; एतेनातितापान्मुक्तिका न गलति ; मतभूभागे—मध्य-
 निम्नभूभागे । शिवमित्युपलक्षणम् । तदुक्तं योगरत्नसमुच्चये—“अर्चयित्वा विधानेन
 हरिम् गृहमास्कारौ । लोकापालान् यदायैव चेत्पालानयौपधम् ॥ आदित्यदेवताघेष्टा
 धन्वन्दरि पतञ्जली । दद्यादलिप्त सर्वेभ्यो नानाभक्त्योपचारतः ॥” इति । वज्रमिति—
 वन्द्यदिव्यानल, तदभावे दारुद्वयसङ्घटनजमग्रिम् । यदाह पतञ्जलिः,—“दिव्य दावं
 समादाय लौहकर्म समाचरेत् । यदि दिव्यानलाभावस्ततो घर्षणसम्भवं ॥ आरोप्य
 कर्मशालाशामग्रि यथेन पूजयेत् ॥” इति ॥ २४ ॥

यद्यपि दृष्टादृष्टरूपेण कारणचक्रेण कार्यं सिध्यति, तथापि दृष्टमप्यदृष्टवशादेव
 उपतिष्ठते । इत्यदृष्टस्यैव बलीयस्त्वं मन्यमान आह, धर्मादित्यादि ।—श्रेय इत्यभि-
 मतप्रशन्नफलम् । किमपीति ।—धान्यहरिण्वाष्वादनाद्यन्यतमं यद्यामक्ति दद्यादित्यर्थः ।
 मारणाद्ये लौहसंस्कारमेव प्रथममाह, आदावित्यादि ।—अश्मसारं—लौहम् ;
 निर्मलमिति—शोधनविधिना कार्यम् । तत्र शोधनविधिर्यथा,—प्रथमं लौह शिला-
 दिना निर्मलीकृत्य पत्तलं कार्यं, तदनु चाङ्गेरीमातुसुजास्रवेतसेनास्रयित्वा समवारं
 प्रत्येकेन आतपे मशीप्य ततः काञ्चिकादी दिनद्वयं त्रयं वा श्याप्यम् ; एवमस्रभावनां
 विधाय तदनु गोमूत्रपिष्टविफलाकल्केनालित्य आतपे शीयणीयम् ; ततश्च मनःशिला-
 वन्द्रीकश्चत्तिकाकुटारिकामूलचाङ्गेरीश्वेतद्रुवांसैश्वैथ जलपिष्टैः क्रमेण प्रलित्य
 आतपे शीयणीयम् । तदुक्तम्—“पत्तलं निर्मलं कृत्वा लौहमश्रीकृतं पुनः । मूत्र-
 पिष्टविफलाद्या वारिपिष्टमनीश्रया ॥ भावितं भावयेत् तदत् वन्द्रीकस्य श्रदा मनाक् ।
 परपृष्णिना चाङ्गेरी गण्डद्रुवां समैश्रवा ॥ एभिर्निर्मितं यद्यामात्रि शीथं सूर्यातपे
 क्रमात् ॥” गण्डद्रुवां—श्वेतद्रुवेति नाममञ्जरी । तदेवं भावनां विधाय तदनु भभ्यया
 वशौ आपयित्वा नातितमं कृत्वा लौहापेक्षया द्विगुणेषु श्यदुग्धकाञ्चिकगीमूत्र-
 विफलाकाद्येषु वारतयं कृत्वा निर्वापणीयम् । उक्तं हि—“श्रीरारनालगीमूत्र-
 विफलाकाद्यवारिणि । प्रतिद्वयं निर्दिक्तञ्च विधा विधा विधानतः ॥” इति ।
 निर्देकमात्रा च—“लौहपतं मनाक्तमं द्विगुणे तद्रसे चिपेत् । निर्देक एष

तदनु कुठारच्छिन्नत्रिफलागिरिकर्णिकास्थिसंहारैः ॥
 करिकर्णच्छदमूलशतावरीकेशराजाख्यैः ॥
 शालिञ्जमूलकाशीमूलप्रातृज्जभङ्गराजैश्च ।
 लिङ्गा दग्धव्यं तद्वृष्टक्रियलौहकारिण ॥ २६ ॥

निर्दिष्टो निषेकार्थकवादिभिः ॥” इति । निषेकार्थे त्रिफलाहावविधानश्च यथा—
 “सिद्धार्थे त्रिफला लौहान् कर्णव्या विगुणा सदा । चतुर्गुण फलान् सीधमई-
 भागावशेषितम् ॥” इति । दीपविशेषे च निषेकविशेषो यथा—“विशेषतः कफे तीर्णैः
 कटुतिक्तकषायकैः । चाते तु मधुरसिद्धिं, पिप्पे मधुरश्रीतलैः ॥ सर्वांभावे तु सर्वत्र
 श्रीरतिलायगोत्रलैः । निषेकः प्रकृते नित्यं सर्वदीपापनायकः ॥” तदेवमुक्तक्रमेण
 निषेक विधाय रात्रिमेकां विश्राय्य लौहं मारणादिषु योजयेत् । उक्तं हि—
 “विश्राय्य रजनीमेकां ततः कर्म समारभेत्” इति ॥ २५ ॥

इदानीं लौहमारणार्थे भिषगान्वाह, तदन्वित्यादि ।—तदन्विति—श्रीधनानन्तरं,
 किञ्च लौहजारणसमीपकाले पुनरपि स्रष्टृकाञ्जिकमाने लौहस्य निषेकं कर्तव्यं
 लौहजारण कर्तव्यम् । उक्तं हि पातत्रलौ—“ह्यथ पर्युषितं कृत्वा कलिं हृत्वा चतु-
 र्दश । अपरोऽपि च दातव्यो निषेकी वधसन्निधौ ॥ अथस्रष्टृकाले च ततो वधमुप-
 क्रमेत् ॥” कुठारच्छिन्ना—कुठारिका ; गिरिकर्णो—नेतापराजिता ; अस्तिचन्द्रार,
 —चाङ्ग, ; करिकर्णच्छदमूलं—इति कर्णपलाशमूलम् ; काशी—भगान्पाता ।
 प्रातृज्ज—वर्षाम्, पुनर्नवेति यावत् । यद्यपि एतरेव भेदजरज्जैर्लिङ्गा सुरभ्ये
 सति निवृत्तमेव लौहस्य मारणं भवति, तथापि इहा नैदाः लौहार्थभागपरि-
 मितं, लौहापेक्षया षोडश्यांशेन परिमितं वा शोधितसर्वमाधिकशुभ्रं त्रिफला-
 कायेनाश्लीय तेन लौहं लिङ्गा तदनु लौहचतुर्दश्यापिष्टममःशिलया च लौहं
 लिङ्गा तदनन्तरम् अत्रकुठारच्छिन्नादिभेदज्जैर्लोहापेक्षया षोडश्यांशेराश्लिष्य ततोऽस्य
 धापनमुपदिशन्ति । उक्तार्थे पतञ्जलिवाक्यं यथा—“एतद्वर्द्धेन विख्यातः प्रलीपी
 माधिकेच च । माधिकार्द्धगुणा शीता कुमटी चाक्षपेयिता ॥ मारकाटन्ध-
 सपुत्र षोडश्यांशेन धीमता ॥” केचिन्माधिकश्यापि षोडश्यांशमित्याहुः ; यथा—
 “त्रिफलाशाङ्गिबीहङ्गु-भक्षपादरज्जैर्नितम्” । तत्र शाङ्गिबीहङ्गुभक्ष—सर्वमाधिकं,
 पादश्च षोडश्यांश इति व्याख्यानपति । तथा अथवापि—“लौहं लोहाहंमानेन
 शोधयामिन वा पुनः । त्रिफलाकाशपिष्टेन माधिकेच प्रलेपयेत् ॥ ततो लौहान्

स्थालीपाकविधिः,—

अथ कृत्वाऽयोभाण्डे दत्त्वा त्रिफलाम्बु शेषमन्यदा ।
 प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादा तत्क्षयात् तदनु ॥
 गजकर्णपत्रमूलशतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।
 प्राग्बत् स्थालीपाकं कुर्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ३१ ॥

इति स्थालीपाकविधिः ।

कापेनैव समधा मूर्ध्नात्पि संग्रीष्येत्यर्थः । उक्तार्थे पतञ्जलिः यथा—“अधीघनेन तत् पिष्टं श्लिष्या दृढयाऽथवा । अयोमलसमं पिष्टं कृत्वा मुद्गसमं पुनः ॥ विफलावारिणा धीतं विशुष्कं चूर्षितं पुनः ॥” इत्यादि । योगरत्नाकरेऽप्युक्तं—“स्यतर्द्धोद्भूतनि लीढे सुपलेनापि तादृशा । सञ्चूर्णं विफलाऽश्लीभिः समधा मूर्ध्नापचितम् ॥ शुष्कः पुटविधौ योग्यो विज्ञेयो भिषजा वरैः ॥” इत्यादि । अत्र लीढप्रधानत्वात् भातुपाकार्यं च त्रिफलाकायविधिर्यथा उक्तं योगरत्नाकरे—“गृह्यार्थं त्रिफला लीढान् कर्णव्या द्विगुणा सदा । चतुर्गुणं फलान् तोयमईभागावशेषितम् ॥ एष एव विधिर्निश्च्य स्वासनेऽपि च शक्यते ॥” इति । तथा—“भातुपाकार्यमिच्छन्ति विफलामयसा समाम् । सलिलं द्विगुणं तत्र चतुर्भागावशेषितम् ॥” इति ॥ ३० ॥

इति मारुतविधिः ।

स्थालीपाकमाह, अथेत्यादि ।—अयोभाण्डे—लीढपतनिकायाम् । शेषं विफलाम्बु ।—त्रिफलैकभागकृतकायस्य भातलीढनिर्वापणावशिष्टम् । अथ यदि कथमपि तदिनष्टं स्यात् तदा का गतिः ?—इत्याह, अन्यदेति ।—तत्रक्रिययैव काषाणनरं कार्यमिति भावः । प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादिति ।—प्रथमं स्थाल्यां लीढचूर्णं त्रिफलाकायेनालीढं बद्धिना पाकं विधाय त्रिफलाकायस्यैः कर्णव्यैः । इत्येष स्थालीपाकविधानक्रमः । अत्र तत्क्षयादिति—त्रिफलाकायशेषपर्यन्तम् । तदन्विति ।—प्रथमं त्रिफलाकायेन स्थालीपाकं विधाय अनन्तरं इलिकर्णपत्रलाशादीनां व्यस्तानां समस्तानां वा स्वरसेरपि पूर्ववत् स्थालीपाकः कार्ये इत्याह, गजकर्णेत्यादि ।—गजकर्णपत्रोऽत्र इलिकर्णपत्रलाशः । राजशब्दो भृङ्गकेशाभ्यां सम्बध्यते । प्राग्बदित्यनेनैव यावती त्रिफलाकायस्य स्थालीपाके मात्रा द्रवक्षयात्स्य पाकक्षया गजकर्णादि-स्वरसादीनामपीत्यर्थः ; किन्तु यत्र व्याघ्रनुरुपस्थालीपाकोयद्रव्याणामनरं यदि

पुटपाकविधिः,—

हस्ताप्रमाणवदनं श्वभ्रं हस्तैकरखातसममध्यम् ।
 कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीपं तुपञ्च काष्ठञ्च ॥
 अन्तर्घनतरमर्दशुषिरं परिपूर्य्य दहनमायोज्यम् ।
 यथादयसयूर्णं श्लक्ष्णं पद्मोपमं कुर्यात् ॥
 त्रिफलाऽम्बुभृङ्गकेशरशतावरीकन्दमाणसहजरसैः ॥
 भङ्गातककरिकर्णच्छदमूलपुनर्नवास्वरसैः ॥
 क्षिप्राऽथ लोहपात्रे मार्दं वा लोहमार्दपावाभ्याम् ।
 तुल्याभ्यां पृष्टेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिष्य ॥

स्तरसप्रातिर्नासि तत्र प्यालीपाकार्यं विफलाकायातुसारैश्च क्वाप्यज्जादिकं दत्त्वा
 क्षाद्यं विधाय प्यालीपाको विधेय इत्यधिगन्तव्यम् ॥ ३१ ॥

इति प्यालीपाकविधिः ।

पुटपाकविधिमाह, हस्ताप्रमाणेत्यादि ।—श्वभ्रं—खातम् । हस्तैकरखातसममध्यमिति
 —हस्तैकरमाणं खातं घनं यस्य, सर्वतो हस्तैकमात्रपरिमाणमित्यर्थः ; समोऽनुवर्तो
 मधोऽधोत्तरभूभागी यस्य तत् सममध्यम् । कटाहसदृशमित्यनेनैव वर्तुणाकारत्वमुक्तं,
 तेन चतुष्कोणं न कार्यमित्यर्थः । तत्र श्वभ्रे अन्तरिति मध्ये, घनतरं बहुतरं,
 निविडतरमिति यावत् । अर्दशुषिरं परिपूर्य्यति ।—करीपादिभिः श्वभ्रसादेभ्यश्च
 परिपूर्य्येत्यर्थः । कर्दवैः पद्मोपमं कुर्यात् ?—इत्याह, विफलेत्यादि ।—विफलाकाय—
 विफलाकायः ; भृङ्गकेशरी—शङ्कराजकेशराशौ ; कन्दः,—शूरणः । एषां भङ्गादीनां
 सहजरसः,—स्वरसः । भङ्गातकस्य पुनः काय एव, स च भङ्गातकसदृशे सयेव
 बोध्यः । अययूर्णं विफलाकायादिभिः पद्मोपमं कृत्वा किं कार्यम् ?—तदाह,—
 क्षिप्रा इत्यादि ।—मार्दं इति—रूचभक्तिकाभयपात्रे ; एतच्च शब्दात् सर्वथा लोहपावा-
 मावे हि बोध्यम् ; किन्तु दक्षिणरादायां सममस्ये मन्थ्युटे लोहं कृत्वा
 वस्त्रभक्तिकाभिरालिष्य पुटपाको दीयते इति स्पष्टकारः ; अथच पयः साधोषान्
 भवति, यतो लोहस्युटपसेऽधमलोहघटितस्युटमावस्थापि पुटपाकोपमं सते-
 लीयंतया तदीयरजसोऽनुपदेसो दुर्निवार इति । पृष्टेनाच्छाद्येति ।—यस्य पावाभ्य-
 स्तरं पद्मोपमं लोहपूर्वमसि तदुत्थमपरतत्पुटपावस्य कटोभामेव पिधादित्यर्थः ।

तत्पुटपात्रं तत्र खभ्रज्वलने निधाय भूयीभिः ।

काष्ठकरीपतुपैस्तत् सञ्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राज्ञः ॥ ३२ ॥

एवं नवभिरमीभिर्मैपजरानैः पचेत्तु पुटपाकम् ।

प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितैर्वा त्रिचतुरान् वारान् ॥

अन्ते रश्मालिष्येति ।—पिहितमृद्धादिभिरिति शेषः । भूयीभिरिति—प्रचुरैः । इदञ्च काष्ठादिकं पुटपात्रीपदमंकापंम्, अतो न पौनःपुन्यम् । भूयीभिरित्यनेन गर्तंपुरणं कृत्वा तदुपर्यपि करीपसमुच्चयः कार्य्य इति दर्शयति । अहर्निशमित्यनेन दिवसे रात्रौ वा पुटो देय इति दर्शयति । अन्ते तु—पुटपाकस्याष्टप्रहरव्यापनार्थमहर्निश-मिति वचनमाहुः, तत्र ; पुटपाकस्य चतुःप्रहरसम्पाद्यत्वात् । उक्तं हि पतञ्जली—“चतुर्भिः प्रहरैर्भेद्यः पुटपाकचषो बुधैः” ; तथा योगरत्नाकरसमुच्चयेऽपि—“चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकः प्रकीर्तितः । पुटपाकचषादूहे स्थितो भवति भयसात् ॥ अथस्तादपकृष्टस्तु मन्दी भवति वीर्यंतः । कुण्डस्यो भयनाच्छन्न आकट्यः सुशीतलः ॥ समाकृष्टस्य तप्तस्य गुणहानिः प्रजायते” ॥ इति । तत्र संक्षेपात् पुट-पाकपरिपाटी लिख्यते । विफलाकायादिभिः पट्टीपत्रं लोहं विधाय सन्पुटाकृतिस-खीहपावस्यं कृत्वा बस्त्रादिभिरवगुच्छ्य पिहितवस्त्रसन्निकषया पावथीरवकाशमालिष्य-आधानपरिणाहाभ्यां हस्तमात्रपरिमितसमतलभूर्गर्णे करीयकाष्ठतुपैः यत्कमीभयमात्रेण वा खातस्याहं प्रपूर्णं तत्र तल्लीहसम्पुटं विधाय बर्जं नियोज्य तदुपरि अपर-करीयादिभिः यत्कमीभयमात्रेण वा त्रयं परिपूरयेत् ; एवं चतुर्भिः प्रहरैरेकः पुटो देयः, शीतौभूतमाकर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

इदानीमुक्तेर्विफलादिभिः पुनर्नवास्तरसानीः प्रत्येकं मिलित्वा वा पुटो देयः, इत्याह, एवमित्यादि ।—नवभिरिति ।—इह विफलास्तु एकत्वेनैव गणनीयम् ; तेन न संख्यातिरेकः । योगरत्नाकरे तु—पुटनद्रव्याणां गण एकीकृतः, तद्वयथा,—“विफला-गिरिकर्षिका-कानकामककुठारच्छिप्रा-करिकर्षंपलाममूलगतमूलीमाक्येयभद्रराज-काम्प्रीय शालिघतालमूलीवर्षाभूमाथूरपादुकरास्यसंहार दाहिमौखरुपर्ण-गोजिह्वा-गिरिसनामकः प्रागुक्तः । विफलेत्यनेन विफलादिगणमित्यन्ति केषिन् ; तद-यथा — “विफलाविशतादनीविकटुवालमूलिकाः । उडदारय इथीर-इथपत्रक-चिद्रकाः ॥ मृद्धवेरविठ्ठी च मृद्धभसातकौषधम् । दाहिमल च पमाधि-गतपुष्पी पुनर्नवा ॥ कुठारकामकी कन्दसानी भेकस्य पर्षिका । हलिकर्षंपलामथ कुलिमः केकराजकः ॥ माथः खण्डितकर्षय गोजिह्वा खीहमारकः । गिरि-

प्रतिपुटनं तत् पिंथात् स्थालीपाकं विधाय तथैव तत् ।
तादृशि दृशदि न पिंथाद् विगलद्रजसा तु युज्यते यत्र ॥
तदयश्चूर्णं पिष्टं पृष्टं घनसूक्ष्मवाससि श्लक्ष्णम् ।
यदि रजसा सदृशं स्यात् केतव्यास्तर्हि तद्भद्रम् ॥

सप्तानकः प्रीतिस्त्रिफलादिरय गणः ॥ सामान्यपुटपाकार्यमेतानि च्छन्ति सूरयः ॥
इति । दीपभेदे तु गणविशेषा विशारभयान्न लिखिताः । ते च लौहप्रदीपे
प्रथमपरिच्छेदस्थानेऽनुसन्धेया इति । किञ्च, यस्मिन् यस्मिन् व्याधौ यै धी योगा
शभिहितास्तस्मिन् तस्मिन् व्याधौ तत्तत्कार्यैरपि पुटो दीयः । उक्तं हि—“यै धी
यत्र गदे योगास्तेषां तेषाञ्च वारिणा । विधिना कथितेनैव पुटो रीगेषु सम्यतः ॥”
इति । विधिनेति ।—साध्यसाधनपरिमाणोक्तपुटपाकार्यैस्त्रिफलाकायविधिना ; यथा
यत्र त्रिफलाव्यतिरिक्तकाष्यद्रव्यान्तराख्यनुक्तमानानि सन्ति, दीयजलस्याप्यशेषजल-
मानञ्च नीपाण, यत्र योगरत्नाकरोक्तव्यवस्थैवानुसत्तव्या । यदुक्तं कायविधौ तत्रैव—
“अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु । तानि लौहसामान्येव जलं प्राप्तेव
कौर्त्तितम् ॥ लभ्यते सरसी तेषां तेषां कायसु निवृत्ते । त्रिफलाव्यतिरिक्तेन
मतमेतत् पतञ्जलेः ॥” इति । जलं प्राप्तेव कौर्त्तितमिति ।—सदौ कायार्थं चतुर्गुणं
जलं दीयं, स्थाप्यचतुर्धा भागः । मध्यद्रव्येऽष्टगुणं जलं दीयं, स्थाप्यषाष्टमो भागः ।
कठोरद्रव्ये षोडशगुणं जलं दीयं, स्थाप्य षोडशी भाग इति । ननु पुटेन किमत्र
क्रियते ? उच्यते—दीपनाशगुणोदय इति ।—यदुक्तं—“पुटादीष्विनाशः स्यात्
पुटादेव गुणोदयः । क्षियते हि पुटाञ्चोह पुटांशव्यात् समाचरन् ॥ यथा यथा
प्रदीपने पुटाः सुवहन्ते यदि । तथा तथाऽभिवर्द्धने गुणा एव सद्भवन्तः ॥ तावञ्चोहं
पुटेवेदी यावच्चूर्णोक्तं जले । निस्तरन्ने सप्तलेन समुत्तरति हंसवत् ॥ तावञ्च
चूर्णोदयेन यावत् कञ्चस्यश्रिमम् । करीति निश्चिती नेत्रे नैव धीर्वा मनावपि ॥”
इति । पुटानां कर्मभेदेन सख्याभेदी यथा—“अतादिषु सद्ख्यालः पुटो दीयो
रसायने । दशादिशतपर्यन्तो गदे पुटविधिमंतः ॥ वाञ्छितमंथि विद्येयः पुटः
पञ्चशताधिकः । दशोत्तरशतानाम् पुटः पुटविषयचैः ॥” यदा तु शुद्धितमात्रे
लौहे पुटा दीयास्तदा एतावद् भूय सख्याका अपि पुटा दीयन्ते । यदा तु प्रतिपुटाने
पेयं बद्धपूतलञ्च तदा सप्तादायेव विमिश्रणदा भवन्तीत्युपदिशन्ति इडाः ।
प्रतिपुटने पेयमाह, प्रतीति ।—एतेन पेयस्य त्वमाश्चपूतलाभ्यां भक्ष्योभूत-
पुटाद्यं दणभेदत्रिरासीत्परदीयभेदज्ञद्रव्यसंस्काराधानचेति भावः ; कीमलशिलासु

पुटने स्यालीपाकेऽधिकृतपुरुषे स्वभावरुगधिगमात् ।
कथितमपि हेयमौषधमुचितमुपादेयमन्यदपि ॥ ३३ ॥

इति पुटपाकविधिः ।

पाकविधिः,—

अभ्यस्तकर्मविधिभिर्बालकुशाद्यौषधुद्भिभिरलक्ष्यम् ।
लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्टमभिदध्मः ॥ ३४ ॥
लोहारकूटताम्रकटाहे दृढमृन्मये प्रणम्य शिवम् ।
तदयः पचेदक्षपलः काष्ठेभ्यनेन वज्रिणा मृदुना ॥

पेषणं न कार्यमित्याह, ताहशीत्यादि ।—एतेन निर्मलदृग्दि पेषणं कार्यमिति भावः । पिष्टा च वज्रपूतं कार्यमित्याह, तदय इत्यादि ।—घनं निविडं, मूत्रघ्न यशासः, तत्र दृष्टं पूतमित्यर्थः । इदानीमातुरस्य प्रकृत्यादिकं निरूप्य उक्तभेषजेषु यदनुचितं तस्यापकर्षः कार्यः ; अनुक्तस्याप्युचितस्यावापः कार्यमित्याह, पुटन इत्यादि । अधिकृतेति ।—अधिकृतपुरुषाधिक्रियत्वेन प्राकृत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति पुटपाकविधिः ।

इदानीं लोहस्य प्रधाननिष्पत्तिपाकमाह, अभ्यस्त्यादि ।—अभ्यस्तकर्म-विधिभिः,—दृढकृतलोहपाकेः । बालकुशाद्यमतीव तीक्ष्णं मूत्रघ्न, तेन बालकुशाद्य-मिव तीक्ष्णा एष्या च बुद्धियेषां, दुर्बलक्षार्यस्य तीक्ष्णमूत्रबुद्धिपाकत्वात् तैरप्यलक्ष्यं ज्ञातुमशकम् । नागार्जुनशिष्टमिति—नागार्जुनेन कथितम् । लोहपाकारभेदेऽपि महत्त्वं कार्यम् । उक्तं हि पातस्य—“मायका पूजयेत् सर्वा मायिकाश्च विनायकम् । अस्यत् क्षण्ययत् कुर्व्यात् सदा हितमनाः सुधीः ॥ पच एव भवेदेष विवर्गकचदो नृषाम् ॥” इति ॥ ३४ ॥

लोहपाकायं पाकमाह, लोहेत्यादि ।—धारकूटं—पिलगम् । काष्ठेभ्ये-नेति ।—काष्ठपदं दृघनुषादिभ्युदासायम् । वज्रिनेत्यथोवज्रिना । उक्तं हि—“मृदुनाथो-

निक्षिप्य त्रिफलाजलमुदितं यत् तदृष्टतश्च दुग्धञ्च ।
 सञ्चाख्य लौहमय्या दर्व्या लग्नं समुत्पाद्य ॥ ३५ ॥
 मृदुमध्यमखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम् ।
 पित्तसमीरणश्लेष्मप्रकृतौनां मध्यमस्तु समः ।
 अभ्यक्तदर्वि लोहं सुखदुःखस्खलनयोगि मृदु मध्यम् ।
 लज्जितदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्याः ॥
 अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमाखूत्कराकृतिं ब्रुवते ।
 मृदु मध्यमद्वेषुणं सिकातापुञ्जीपमन्तु खरम् ॥ ३६ ॥

इति श्रेण पत्रव्यमवधानतः” इति । स्थापितत्रिफलाभासद्वयकृतकादादिप्रसेपाय-
 माह, निक्षिप्येत्यादि ।—उदितमित्युक्तपरिभाषम् । घृतादिदानकमद्य भीज-
 राजीकः, यथा—“घृतेन लौहमालीश खीरेण समनन्तरम् । ततः कायेन
 मवीज्य मन्देऽप्री शनके पचेत् ॥ ततः सचालयेद्द्वीहं लौहदर्व्यातिदोषंया ॥”
 इति ॥ ३५ ॥

इदानीं पित्तवातकफप्रकृतिषु क्रमान् पाकव्यमाह, इतित्यादि ।—मध्यमपाकी
 वातप्रकृतौ हित एव, किन्तु प्रकृत्यन्तरेऽपि योग्य इत्याह, मध्यमस्तु सम इति ।—
 सर्वप्रकृतिसेव्यत्वेन सर्वांस्वेव प्रकृतिषु लभित इत्यर्थः । अमीघोऽप्याह—
 “दर्वीमाश्लिष्यते यत् सुखं घलति वा न वा । मृदुपाक विजानीयान् पिप्पे तु
 विहितं सदा ॥ सिकापुञ्जीपमं यत् सुषुकीत्करसन्निभम् । तदयः खरपाकं
 स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्तितम् ॥ एकैकगुणयोगत्वात् तमिच्छन्ति तद्विदः । सर्व-
 प्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम् ॥” इति । एकीयमति मृदुमध्यखरपाकार्णां क्रमा-
 न्नव्यमाह, अभ्यक्त्यादि ।—अभ्यक्ता—घनपङ्कवत् सन्निष्टा दर्वी दिन ईदृशं लौह,
 इति—मृदुपाकं ब्रुवते । अन्यतदर्वीत्यपि पाठः । तथा सुखदुःखस्खलनयोगीति—
 कदाचित् दर्वी स्याति, कदाचित् न स्याति इत्यर्थः ; एतादृशं यद्द्वीह तन्मध्य-
 मिति मध्यमपाकं ब्रुवते । तथा लज्जितदर्वीति यद्द्वीह कदाचिदपि दर्वी न भजति,
 तत् खरपाकं ब्रुवते इति । तथा अन्यतममतमाह, अन्य इत्यादि ।—विशेषेण
 हीनकृती दर्वीप्रलेपो दिन ईदृशं, यथा आखूत्कराकृति इत्युक्तमिहासहस्रं

त्रिविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः ।
 प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मो गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥
 विघ्नाय पाकमेवं द्रागवतार्थं क्षितौ चणान् कियतः ।
 विद्याभ्य तत्र लौहे त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ ३७ ॥
 यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते तदुष्णत्वे ।
 चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि तल्लामः ॥

यल्लौहं तन्मृदिति नृदुपाकं भवति ; तथा अर्द्धचूर्णलौहं मध्यमिति मध्य-
 पाकं भवति । अर्द्धचूर्णमिति—अर्द्धं चूर्णम् अपरमर्द्धं च आखूत्काराकार-
 मित्यर्थः । तथा सिकतापुञ्जीपमं—बालुकाराशिसदृशं यल्लौहं चक्षुपा
 गृह्यते न तु स्पृशेत्, तत् खरपाकं भवति । पातद्वली तु—स्पर्शादिनापि पाकशान-
 मुक्तं—“तावन्नौहं पचेद्देवी यावदन्वेष पीडितम् । समुद्रं जायते व्यक्तं न
 निःसरति सन्धिभिः ॥ अद्भुतिभ्यां निघृष्टानु यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं
 विजानीयान्नौहं लौहविघ्नारदः ॥ वर्त्तितो वर्त्तितो वर्त्तिसखरूपत्वं व्रजेदिति ।
 ताभ्यामेव शनैर्धृष्टं सिद्धं विद्यासिकित्सकः ॥ मन्दमाहुस्तथा लौहमलम्बाखिल-
 लक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्यै खरमुज्झितलक्षणम् ॥” इति । जीवनाख्योऽप्याह—
 “अङ्गनाभ धनं सिद्धं द्रवमूलमयोद्धरेत् । अलिङ्गमभसि क्षिप्तं सम्यक् पाकस्य
 लक्षणम् ॥” इति ॥ ३६ ॥

त्रिविधोऽप्ययं पाको न विफल इत्याह, विविध इत्यादि ।—लौहपाकादनन्तरं
 विफलादिचूर्णप्रक्षेपाद्येमाह, विघ्नायेत्यादि ।—द्राक्—शीघ्रम् ; क्षितौ,—नाकाशे ।
 कियतः चणान् विशाम्येत्यनेन सर्वथा तापनिवृत्तिर्न प्रतिपद्यते ; किन्तर्हि, मनाक्
 तदल्पम् ; यदाह पतञ्जलिः,—‘अवतार्यं मनाक् तत’ इति । इतिकर्त्तव्यता त्विह
 योनरत्वाकरसमुच्चयोक्तानुसर्त्तव्या । यदुक्तं तत्रैव—“अवतार्यं ततो दर्व्या परिघट्ट
 पुनःपुनः । यदा पाणिसङ्घो भूतो निक्षिपेदौषधं तदा ॥ स्त्रीकक्षीकेन दर्व्यैव परिघट्ट
 निरन्तरम् ॥” इति ॥ ३७ ॥

लामे सति सौगन्धार्थं ज्ञानप्राप्तकीयदीपहरणार्थं च कर्पूरप्रक्षेपमाह, यदी-
 त्यादि ।—विगलित इति—अपगतं । अनुरूपमित्यनेन यावदानुक्तगन्धस्वादीपलम्बो
 भवति तावन्मानमित्यर्थः । “न वा न यदि तल्लामः” इति ।—यदि कर्पूरलाभो न

पक्वं तदश्मसारं सुचिरघृतस्थित्यभाविरुक्षत्वे ।
 गोदीहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् ॥ ३८ ॥
 यदि तु परिप्लुतिहेतोर्घृतमीचेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।
 भाण्डे निधाय रक्षेद्भाण्ड्युपयोगी ह्यनेन महान् ॥
 अयसि विरुचीभूते स्नेहस्त्रिफलाघृतेन सम्पाद्यः ।
 एतत् ततो गुणोत्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ।
 अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमयसोऽमुनैव शंसन्ति ।
 केवलमपौदमशितं जनयत्ययसो गुणान् कियतः ॥ ३९ ॥

स्यात् तदा न वा विवेदित्वन्वयः । पक्वलौहं दिनान्तरे वारवयमिति शूलं
 पेटयम् । उक्तं हि योगरत्नाकरे—“विद्यमानं रजनीमेकां पेटयः शीतलीकृतः ।
 विद्या शिलातले शशो शिलापुत्रेण तादृशः ॥” इति । अथ सिद्धस्य लौहस्य स्थाप-
 नाद्यैः पात्रमाह, पक्वमित्यादि ।—सुचिरकालं घृतस्थित्या अभाविरुक्षत्वं यस्य
 तस्मिन्, बहुदिनं व्याप्य घृतभाविता दत् पात्र, तस्मिन्नित्यर्थः । गोदीहनादिभाण्डं—
 दधिदुग्धादिभावितां पात्रम् ; लौहभाण्डाभाव इति—कान्तादिलौहपात्राभावे ; तदुक्तं
 —कान्तादिलौहभाण्डे तु तदन्तं तावमयं एवम् । चिरान्यभाविता मादौ लौहतासाद्य-
 सुभवे ॥” इति ॥ ३८ ॥

इदानीमय.पात्राद्यैः दणं घृतमधिकं यद्युपलभ्यते, तदा तदारुण्य भाविलौह-
 रुचत्वनिवृत्त्यर्थं पात्रान्तरे स्थाप्यमित्याह, यदि तित्यादि ।—घृतस्याधिक्यमेव कथं ज्ञात-
 व्यम् ?—इत्याह, परिप्लुतिहेतोरिति ।—परिप्लुतिः,—पात्रादुच्छ्रितत्वम् । ईदृशेन—
 उपलभ्यते । किमर्थं तदुत्तरं रक्षणीयम् ?—इत्याह, भाण्ड्युपयोग इत्यादि ।—हि यतो-
 ऽनेन लौहपात्रोच्छ्रितघृतेन महान् उपयोगी महान् उपयोजनं भावि वर्तते, तन् अ-
 रुचोभूतलौहघृतेनादिरूपम् । उक्तं हि—“भवेदयदि क्वचिद्घृते उरनादधिकं इतिः ।
 प्रथक्पात्रेऽपि तन् स्थाप्य स्नेहनाद्यै विदधिते ॥ अथवा मरुतं लौहे यन्मधुसर्पिणीयते ।
 तदनेनैव कथञ्चमिति केषिदावस्थिताः ३” इति । यदि पुनर्लौहपात्रोच्छ्रितं घृतं
 न लभ्यते, तदा निकलाकादकत्वाभ्यामन्यदुत्तरं यथा बधितलौहस्य स्नेहने कार्यं
 मित्याह, अयसीत्यादि, किन्तु उक्तविफलाघृतान् लौहपात्रोच्छ्रितं घृतमेवोक्त-
 गुणमित्याह, एतदित्यादि ।—एतदिति—लौहपात्रोच्छ्रितं घृतम् । तत् इति—
 त्रिकलाघृतान् ; गुणीतरम्—उत्कृष्टगुणमिति । अमुना घृतेन तदयः स्नेहनीयमिति ।

अथवा वक्तव्यविधिसंस्कृतकृष्णाभ्रकचूर्णमादाय ।
 लौहचतुर्थांशमद्वित्रिचतुःपञ्चगुणभागम् ॥
 प्रक्षिप्यायः प्राग्वत् पचेदुभाभ्यां भवेद्भ्रजो यावत् ॥
 तावन्मानानुसृतेः स्यात् त्रिफलादिद्रव्यपरिमाणम् ।

तस्यैव घृतस्य प्रयोजनान्तरमाह, अत्यन्तेत्यादि ।—अमुमेवेति—लौहपाकीच्छलितघृते-
 नियर्थः । लौहोच्छलितघृतस्योक्तेष्टगुणत्वमप्याह, केवलमित्यादि ।—केवलं लौहपाकी-
 च्छलितघृतम् । जनयत्ययसो गुणान् कियत इति ।—लौहसम्बन्धेन लौहगुणानुविधा-
 नादिति भावः ॥ ३६ ॥

इदानीं पिशुदुष्टं प्रति अथैव लौहचतुर्थांशमादिमानतीऽभ्रकप्रवेशेन लौहा-
 भ्रकं पक्तुं विधिमाह, अथवेत्यादि ।—वक्तव्यविधिनेति ।—अत्रानन्तरमेव कृष्णाभ्रक-
 मभ्रकवपुरित्यादिना यन्मेन योऽभ्रकसंस्कारस्य विधिरविधिश्च वक्तव्यत्वेन विधिना
 संस्कृतमभ्रकचूर्णं नियन्त्रीकृतमादाय अथो लौहचूर्णं च प्रक्षिप्य पचेदिति । क्षियन्मा-
 नम् अभ्रकचूर्णं यावत् ?—इति जिज्ञासायामस्यैव भागक्रममाह, लौहचतुर्थेत्यादि ।
 —लौहचूर्णमपेक्ष्य नियन्त्रीकृतमभ्रकचूर्णस्य चतुर्थी भागः पादिक इत्यर्थः । तथा
 पचनीयैकपलादिवयोदशपलान् लौहचूर्णस्य भागद्वयम्, अभ्रकचूर्णस्य पुनरेकी भागः,
 तेन लौहस्य भागद्वयम्, अभ्रस्य तदद्वैमेकी भाग इति अभ्रसाईभागत्वम् । तथा
 एकी भागी लौहस्य, अपर एकी भागीऽभ्रस्येति लौहसमत्वमभ्रकस्येति । एवमेकी
 भागी लौहस्य, भागद्वयन्तु अभ्रकस्येति द्विगुणत्वमभ्रकस्य । एवमेकी भागी
 लौहस्य, अभ्रस्य भागद्वयमिति अभ्रस्य द्विगुणत्वम् । तथा लौहस्य एकी भागः,
 भागचतुष्टयन्तु अभ्रकस्येति चतुर्गुणत्वमभ्रकस्य ; तथा एकी भागी लौहस्य, पञ्च-
 भागन्तु अभ्रस्येति पञ्चगुणत्वमभ्रकस्य ज्ञेयम् । एवं क्रमेण लौहाभ्रकाभ्यां मिलित्वा
 एकपलादिवयोदशपलान्मानव्यवच्छेदा तत्याक, कार्यं इत्याह,—प्राग्वदित्यादि । एवञ्च
 सति अभ्रकप्रवेशेन प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं त्रिफलाकाशदुग्धघृतप्रक्षेप्यचूर्णपरिमाण
 कीदृशम् ?—इति निर्णयार्थमाह, उभाभ्यां भवेदित्यादि ।—अयमर्थः,—उभाभ्यां
 लौहाभ्रकाभ्यां मिलित्वा यावद्भ्रजो भवेत्, तावदेव लौहमानं परिकल्प्य तन्मानानुसारं
 त्रिफलादिमानं कल्पनीयम् । पूर्वं केवललौहपाके त्रिफलादीनां यावन्मानमुक्तम्
 इदानीं मिलितलौहाभ्रकपाकेऽपि तावदेवेत्यर्थः । अत एव लौहसाम्ययोगमपेक्ष्य
 योगरत्नाकरेऽप्यभिहितं—“यावद्भ्रजोऽभ्रकस्य तावदेवेन पारदः । तदद्वैमे घर्त

इदमाप्यायकमिदमतिपित्तनुदिदमेव कान्तिबलजननम् ।
स्तम्भाति वृद्धुधौ परमधिकाधिकमात्रया चित्तम् ॥४०॥

इति पाकविधिः ।

अधकविधिः,—

कृष्णाभ्रमभेकवपुर्वजाय्यञ्चैकपत्रकं कृत्वा ।
काष्ठमयोदूखलके चूर्णं सुपलेन कुर्वीत ॥
भूयो दृग्दि च पिष्टं वासः सूक्ष्मावकाशतन्मलितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत् त्रिदिनम् ॥
उद्धृत्य तद्रसादय पिप्याद्वैमन्तिकधान्यभक्तस्य ।
अचोदात्यन्ताम्लस्वच्छजलेन प्रयत्नेन ॥

श्लोक्तं मतमेतत्पत्रश्ले ॥ मानेन त्रितयस्याश्च त्रियं वाञ्छं पलवयन् ॥” इति । ननु
किमर्थं पुनरुत्तरोत्तरमधिकाधिकमात्रया लौहै अधकीपयोग इत्येतदर्थमाह, इदमाप्या-
यकमित्यादि—इदमभकं लौहै अधिकाधिकमात्रया समुपयुक्तं सविधिना आप्या-
यकत्वादिगुणविशिष्टं भवतीत्यर्थः । आप्याय करणम् अघृतसिक्तमिव पुरुषं बलीकृत्य
करोतीत्यर्थः । स्तम्भाति वृद्धुधौ परमिति ।—अधिकाधिकमात्रया लौहै चित्तमभकं
समुपयुक्तं सन् विनाप्याहारकरणमहतसिक्तमिव पुरुषं बलीकृत्यं करोतीति वृद्धुधि
पुरुषस्य बाधा न जनयत इत्यर्थः, किंवा आहारजातमविकलमखिलं परिषमयत्येव
व्याजुमुचे तु न पुरुषमवलं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति पाकविधिः ।

वक्रव्यविधिसंस्कृतकृष्णाभकचूर्णमित्युक्तम् ; अतस्मान्निवाभकपत्रिकाह, कृष्णाभ-
मित्यादि ।—अभेकवपुरिति—भेकस्य वपु इरितपीतादिवर्णवन् भवति, तेन यदधिकं
वर्णेन भेकस्य वपुरिव एकदेशेऽपि न भवति तन्मनीषीन् तदेव च वद्याप्यं वधीति
यस्य प्रसिद्धिः । तदुक्तं योगरत्नाकरे—“अप्रसरं कटोराहं मुह कम्मलमग्निभम् ।
यत्र शब्दायते वञ्जी नैवीण्डून भवेदपि ॥ सदाकरसमुद्भूतं वधीति प्रथमं घनम् ॥”
इति । तदभकं अनेकपत्रघटितमेव सभावातसाग्रयवात् मखादिभिधोरयित्वा एकपत्रं
कतंभ्यम् ; ततो सुपलेन चूर्णे कुर्वीत, भूयः पुनः दृग्दि शिलायां पिष्टं चूर्णीकृत्य
अनतरवाससा क्षानयित्वाऽथो यद्गमितं तद्रसाद्यम् । मण्डूकपर्णी—घानकुर्वीति ख्याता ;
सदसादिति—मण्डूकपर्णीक्षरसात् । अचोदिति ।—चीदीश्व शीर्षमहसिक्दकम्,

मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वरसेनैव मोदनं कुर्यात् ।
 स्थालीपाकं पुटनश्चाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ४१ ॥
 ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्त्राग्नी ।
 तावद्द्वेत्र यावन्नोलोऽग्निर्दृश्यते सुधिरम ॥
 निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रचाल्य वारिणा तदनु ।
 पिष्ट्वा घृष्ट्वा वस्त्रे घूर्णं निघन्द्रकं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

इति अमकविधिः ।

अधीद्वलघ तद्विरहात् । पीपसान्तरं यत् कर्तव्यं तदाह,—मण्डूकपर्णिकाया इत्यादि ।
 पूर्वरसेनेति ।—यमेव मण्डूकपर्णीरसे दिनत्रयं स्थापितमासीत् तेनैव रसेन विषय
 मोदनमिति मोदकाकारं कुर्यात् ; मोदयतीति मोदन इति मोदनग्रन्थोऽपि मोद-
 कार्थे द्रष्टव्यः । कश्चित् मोदकमिति पाठः । स च तत्तदाकारपुस्तकेषु न दृश्यते ।
 मोदकाकारेण कृत्वा दिनैकं स्थापयित्वा यस्त्रीकुर्यादित्युपदेशो बोद्धव्यः । अय-
 ममकशीघ्रप्रकारः अमोघाचार्यमत्तानुसारेण निबद्धः । तत्र मण्डूकपर्णीरसेन
 पुनर्मोदककरणे यद्यपि नास्ति, तथापि केनापि घट्टकमंशा प्रतिसंस्कृतोपदेशादिदं
 लिखितमिति बोध्यम् । तदनु चास्य अमकस्य घूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाके
 कर्तव्ये, तदर्थे द्रव्याण्याह, स्थालीपाकमित्यादि ।—चार्यैर्भृङ्गराजाद्यैरिति, लीह-
 पुटनविधौ पूर्वोक्तेः भृङ्गराजकेमराजशतावरोकन्दमाणादिरसैरित्यर्थः । चार्यैरित्यत्र
 अन्यैरित्यपि पाठः । किन्तु पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मतः ॥ ४१ ॥

एव पुटादिशीघ्रितस्यामकस्य वज्रो आपने कार्यम् ; तत्तद्विधिनाह, ताडादि-
 पत्रेत्यादि ।—ताडा—स्रनामप्लवाता, आदिग्रन्थात् केवुकादिपत्रं बोध्यम् । किन्त्व-
 दामौ ताडादिपत्रपिहितस्यामस्य आपनं व्यवहरन्ति । पिष्टीकरणेचास्य भृङ्ग-
 राजादिद्रवालोदनादधिगन्तव्यम् । दुग्धं प्रचाल्येति ।—दुग्धनिर्वापितोत्थापितामक-
 संलघ्नं यद्दुग्धम् । यद्यपीदामौ ताडादिपत्रपिहितस्य आपनममकस्य न व्यव-
 हरन्ति, किन्तु पुटेरेवास्य निघन्द्रकत्वं क्रियते, तथाप्यप्यन्तु बहुधा कृतत्वान् अ-
 सम्यक् निघन्द्रकत्वमनेनास्य भवतीत्यवधारितम् । यतोऽमकस्य निघन्दीकरणमेव
 यथोक्तगुणकरणे प्रयोजकमिति, तत्र येन केनापि मेषजेन भवतु । अपरापरैऽप्यमक-
 मारणप्रकारा नानाचार्याः क्ताः सन्ति, ते च योगरत्नाकारसमुच्चयादधिगन्तव्याः ।
 तत्रैकं प्रसिद्धमतं यथा—“आयुभचोदकैः पिष्टममकं तत्र संस्थितम् । कन्द-

लौहमक्षणविधिः,—

नानाविधरूक्शान्त्यै पुष्ट्यै कान्त्यै शिवं समभ्यर्च्य ।
 सुविशुद्धेऽहनि पुष्ट्यै तदमृतमादाय लौहाख्यम् ॥
 दशकृण्वलपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः ।
 द्वयदधिकं तदधिकतरमियदेव न माहृमोदकवत् ॥ ४३ ॥
 सममसृणामलपात्रे लौहे लोहेन मर्दयेच्च पुनः ।
 दत्त्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम् ।
 बन्धं गृह्णाति यथा मध्वपृथक्त्वेन पद्ममविशिंपत् ॥ ४४ ॥

माणास्त्रिमहारखण्डकर्षरसैरथ ॥ इन्द्रारकपिष्टेन कालमारिषजेन च । इधोर-
 वृद्धतीक्ष्णलक्षणकिशराजकैः ॥ धेषण भावनं कुर्यात् पुटपाकमनेकधा । याव-
 द्वियन्द्रकलं स्यात् ततो मीचरसेन च ॥ कालमारिषजेनापि स्यात्पीपाकं प्रदा-
 पयेत् । यावद्बभ्रवत्तमायाति शुद्धिरिव विद्यायसः ॥ अत इधोर,—वेतपुनर्नवा ;
 लक्षणा—स्रनामख्याता , मीचा—रभा , व्यक्तमस्यत् । किन्त्वयमेव प्रकाट इहैवैवैः
 प्रायः क्रियते ॥ ४२ ॥

इत्यक्षविधिः ।

इदानीं निम्नस्य लौहस्य मक्षणविधिमाह, मानेत्यादि ।—नानाविधव्याधयः
 पुराणज्वरातीसारद्वेषोरक्तपित्तराजशयप्रभृतयः । अमृतमिति—अमृतनिवासतम् ।
 तत्र किञ्चान्नमुपयोग्यम् १—तदाह, दशैत्यादि ।—कृचला—रक्ति, तेन अरक्त-
 मानान्नापकमित्यर्थ । अथच दशरक्तिपरिमाधारश्च, सप्तमपुष्पकवयोऽपेक्षया-
 ऽभिहित, तेन मध्यमाधमपुष्पकशक्तिवयोऽपेक्षया इदं दशरक्तिपरिमाणं दद्यात्कमं
 मध्यमाधमयोरेधिकतरस्य भवतीति । वयोवनाद्यपेक्षया सप्तपरिमायादन्वा-
 दन्वतरपरिमाणेनाप्यारभ्यः । बर्द्धने कर्त्तव्ये न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं पुनरिति इत्या-
 तावत्परिमाणमेव कर्त्तव्यमिति माहृमोदकविविधौ न कार्यं इत्यर्थः । तेन
 “आरभो बर्द्धनद्यापि पचद्विभक्तगुण्यया” तथा पचसप्तनरेतरारक्तिः इत्यदिने,
 तथा—“रक्तिमेकामुपक्रम्य यावन् शुभंवरक्तिः” इत्यादि दत्तं तन्नाकरिष्यं, तन्
 सर्वमनेन संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

लौहमर्दनार्थं पात्रमाह, समेत्यादि ।—सप्तानशामकरतपस्यादनावं तन् पात्रं
 भाजनाकारं करणीयम् । लौहेति—लौहद्वयेन । मयु दक्षिणं दत्त्वा । अधिक-

मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वरसेनैव मोदनं कुर्यात् ।
 स्यात्पीपाकं पुटनश्चाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ४१ ॥
 ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्त्राग्नीं ।
 तावद्द्वेत्र यावन्नीलोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
 निर्वापयेत्तु दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।
 पिष्ट्वा घृष्ट्वा वस्त्रे चूर्णं नियन्त्रकं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

इति अमकविधिः ।

असौदलघ तद्विरहात् । पेषयामन्तं यत् कर्तव्यं तदाह,—मण्डूकपर्णिकाया इत्यादि ।
 पूर्वरसेनेति ।—यवेव मण्डूकपर्णिके दिनत्रयं व्यापितमासीत् तत्रैव रसेन विषय
 मोदनमिति मोदकाकारं कुर्यात् ; मोदयतीति मोदन इति मोदनमण्डोऽपि मोद-
 कायै द्रष्टव्यः । क्वचित्तु मोदकमिति पाठः । स च तदाकारपुलकेषु न दृश्यते ।
 मोदकाकारघ कृत्वा दिनेकं व्यापयित्वा पृथ्वीकुर्यादित्युपदेशो बोद्धव्यः । अय-
 ममकशोधनप्रकारः अमोघाचार्यमतानुसारेण निरुक्तः । तत्र मण्डूकपर्णिकेन
 पुनर्मोदककरणं यद्यपि नास्ति, तथापि केनापि घटकभंषा प्रतिसंक्रुथीपदेशादिर्द
 लिखितमिति बोध्यम् । तदनु चाप्य अमकस्य चूर्णकृतस्य स्यात्पीपाकपुटपाके
 कर्तव्ये, तदर्थे द्रव्याण्याह, स्यात्पीपाकमित्यादि ।—आद्यैर्भृङ्गराजाद्यैरिति, शीघ्र-
 पुटनविधौ पूर्वोक्तेः भृङ्गराजकिमराजगतावरीकन्दमासादिरसैरित्यर्थः । आद्यैरित्यत्र
 अद्यैरित्यपि पाठः । किन्तु पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मतः ॥ ४१ ॥

एवं पुटादिशोधितलाभकस्य बह्वी आपनं कार्यम् ; ततस्तद्विधिमाह, ताडादि-
 पत्रेत्यादि ।—ताडा—स्यनामध्याता, आदिशब्दान् किञ्चुकादिपत्रं बोध्यम् । किन्वि-
 दानौ ताडादिपत्रविहितलाभस्य आपनं व्यवहरन्ति । पिष्टीकरणघास्य भृङ्ग-
 राजादिद्रवाभीङ्गादधियमव्यम् । दुग्धं प्रक्षाल्येति ।—दुग्धनिर्वापितोत्यापितामक-
 संलघं यद्दुग्धम् । यद्यप्योदानौ ताडादिपत्रविहितस्य आपनममकस्य न व्यव-
 हरन्ति, किन्तु पुटेरवास्य नियन्त्रकत्वं कियते, तथाप्यध्यात् बहुधा कृतत्वात् आ
 सम्यक् नियन्त्रकत्वमनेनास्य भवतीत्यवधारितम् । यतोऽमकस्य नियन्त्रीकरणमेव
 यद्योक्तगुणकरणे प्रयोजकमिति, तत्र येन केनापि निपत्तेन भवतु । अपरापरैर्व्यथक-
 मारणप्रकारा नानाचार्याः क्ताः सन्ति, ते च योग्यकारसमुद्ययादधिगतव्याः ।
 तत्रैकं प्रसिद्धमतं यथा—“आपमचोदकैः पित्तमधकं तत्र संस्थितम् । कन्द-

लौहमद्यविधिः,—

नानाविधरुक्शान्त्यै पुष्यै कान्त्यै शिवं समभ्यर्च्य ।
 सुविशुद्धेऽहनि पुष्ये तदमृतमादाय लौहाख्यम् ॥
 दशकृष्णलपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः ।
 इयदधिकं तदधिकतरमियदेव न माहृमोदकवत् ॥ ४३ ॥
 सममसृणामलपात्रे लौहे लोहेन मर्दयेच्च पुनः ।
 दत्त्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम् ।
 बभ्रं गृह्णाति यथा मध्वपृथङ्गेन पद्ममविशिंपत् ॥ ४४ ॥

माणास्त्रिमंहारखण्डकचंरसैरप्य ॥ इन्द्रदारकपिच्छेन कालमारिषजेन च । इथीर-
 वृष्टतौभृद्वलचपाकिंशराजकैः ॥ वेषणं भावनं कुर्यात् पुटपाकमनेकधा । याव-
 द्विशन्द्रकलं स्यात् ततो मोचरसेन च ॥ कालमारिषजेनापि स्थालीपाकं प्रदा-
 पयेत् । यावद्दृग्भ्रमलमायाति पृथिवीव विहायसः ॥ अथ इथीरः,—येतपुनर्नवा ;
 लक्षणा—स्रनामस्थिता , मीचा—रभा , व्यक्तमन्यत् । कित्त्वयमेव प्रकार इद्वैद्यैः
 प्रायः क्रियते ॥ ४२ ॥

इत्यश्वकविधिः ।

इदानीं निष्पन्नस्य लौहस्य भक्षणविधिमाह, नानेत्यादि ।—नानाविधव्याधयः
 पुराणज्वरातीसारवृश्चौररक्तपित्तराजयक्ष्मप्रभृतयः । असुरमिति—असुरमिवामृतम् ।
 तत्र क्रियन्मानमुपवीज्यम् १—तत्राह, दशैत्यादि ।—कृष्णला—रक्ति, तेन चरक-
 मानान्प्रापकमित्यर्थः । अथच दशरक्तिपरिमाणारम्भः उत्तमपुरुषबलवयोऽपेक्षया-
 ऽभिहितः, तेन मध्यमाधमपुरुषशक्तिवयोऽपेक्षया इदं दशरक्तिपरिमाणं यथाक्रमं
 मध्यमाधमयोरेधिकतरस्य भवतीति । वयोबलाद्यपेक्षया उक्तपरिमाणादस्था-
 दत्यतरपरिमाणेनाप्यारम्भः । षड्भेने कर्षव्ये न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं युक्तमिति कृत्वा
 तावत्परिमाणमेव कर्षव्यमिति माहृमोदकवधिविधौ न कार्यं इत्यर्थः । तेन
 “आरम्भो बर्द्धनश्चापि पथद्वितोऽकशुभ्रया” तथा पञ्चसप्तनवेतरारक्तिकाः प्रथमदिने ;
 तथा—“रक्तिमिकामुपक्रम्य यावत् सुनंवरक्तिकाः” इत्यादि यत् तन्नाकरेपूतं, तत्
 सर्वमनेन सगृहीतं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

लौहमर्दनार्थं पात्रमाह, समेत्यादि ।—उत्तानवामकरतलस्थापनार्थं तत् पात्रं
 भाजनाकारं करणीयम् । लोहेनेति—लोहदृष्टेन । मधु तदुचितं दत्त्वा । अधिक-

इदमिह दृष्टोपकरणमेतददृष्टन्तु मन्त्रेण ।

स्वाहान्तेन विमर्दो भवति फडन्तेन लोहबलरक्षा ।

सनमस्कारेण बलिर्भक्षणमयसो ह्यमन्तेन ॥

“ओं अमृतोद्भवाय स्वाहा” । “ओं अमृते ह्यं फट्” । “ओं नमश्छवल्चपाणये महायज्ञसेनाधिपतये सुरगुरुविद्यामहा-
बलाय स्वाहा” । “ओं अमृते ह्य” ॥ ४५ ॥

जग्ध्वा तदमृतसारं नीरं वा घोरमेवानुपिवेत् ।

कान्तक्रामकममलं सञ्चर्य रसं पिवेद्दिने न तु तत् ।

आचम्य च ताम्बूलं लाभे घनसारसहितमुपयोज्यम् ॥४६॥

मिति ।—मध्वपेसाया किञ्चिदधिकं घृतं मिश्रणीयम् । मर्दनविध्यं सप्तमाह,—
बभ्रमित्यादि । अविशिष्यदिति ।—स्रतन्त्रं मधु अप्यज्ञेन एकत्वेनाविशिष्यत्
विशिष्यमकुर्वत् अत एव पडं—पडमिवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

दृष्टादृष्टाभ्यां हि काथ्येसिद्धिरती दृष्टमुक्ता मन्त्रजन्पादृष्टार्थमाह, इद-
मित्यादि ।—तत्र प्रथमं लोहमर्दनमन्त्रमाह, ओं अमृतोद्भवित्यादि ।—अयं
स्वाहान्त्रो नर्दनमन्त्रः । लोहरक्षणमन्त्रमाह,—ओं अमृते ह्यं फट् इति । बलिदान-
मन्त्रमाह, ओं नम इत्यादि ।—भक्षणमन्त्रमाह,—ओं अमृते इमिति ॥ ४५ ॥

लोहमेवजपाकार्यमनुपानमाह, जग्ध्वेत्यादि ।—नीरघामलं आकाशगुणवय-
भूयिष्ठभूभानाश्रयम् ; शीरश्च गन्धं सर्वम् ; अन्तश्च—“सर्वम् गन्धमेवेति मतमाह
पतञ्जलि” इति । अनुपानञ्च लोहापेक्षया अनुपष्टिगुणं पष्टिगुणं वा कार्यम् ।
तदुक्तं योगरत्नाकरे—“अनुपानं अनुपष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः” इति ; तथा
अन्यत्रोक्तम्—“अनुपानं प्रथोक्तञ्च लोहात् पष्टिगुणं पयः” इति । अनुपानं कृत्वा
श्रीहृदीषनिराश्रयं निश्चयः कान्तक्रामकस्य स्वरसमाप्तं पियमित्याह, कान्तक्रामक-
मित्यादि ।—अनुपानादनन्तरं यदिधेयं तदाह, आचम्येत्यादि ।—आचमनञ्च अतशीत-
कलेन चंक्षीदकेन वा । यदुक्तं—“कृत्वाऽनुपानमाधम्य अतशीतजलेन वा । यदा
चक्षीदकेनैव—” इत्यादि ॥ ४६ ॥

नात्युपविष्टो नाप्यतिभाषो नातिस्मितमिच्छेत् ।

पत्यन्तयातगीतातपयानघानवेगरोधादीन् ॥

जघ्नाद्य दिवानिद्रामहितश्चाकान्भुक्तश्च ।

वातकृतः पित्तकृतः सर्षान् कटुप्यतिक्तकषायान् ।

तत्क्षपविनागहेतून् मैथुनकोपयमान् दूरं ॥ ४० ॥

चर्षितं तदयः पयात् पततु न वा पाटयं हृद् प्रयताम् ।

चार्त्तिर्भवतु न वास्ये कूजति भोक्तव्यमप्यान्नकम् ॥ ४८ ॥

प्रयमं पीत्वा दुग्धं गान्धर्वं विगदमिहमस्तिष्यम् ।

घृतमंभृतमग्रीयान्नामैर्वैहृद्भूमैः प्रायः ॥

उत्तममूपरभूषरविष्करमांसं तथाजमैषादिकम् ।

अनुपविष्ट इत्यादि तदाह, नात्युपविष्ट इत्यादि।—नातिस्मित इति।—गुह्योभूत दद्यादमान मन् चति न तिष्ठेत्—चिरे न तिष्ठेदिकर्षः। अपर परिहरंतीदमाह, अत्यन्तेत्यादि।—अत्यन्तेति—वातादिभिः क्लेश्यते; दानम्—अवादिदानम्, वादिहृत्वादीत्यादिना विषमाहृत्वासादीनां दहयम्। अघानभुक्तम्—अशोकादी भोजनम्। अशोकादीनामाह, वातकृत इत्यादि।—वातकृत इत्यादिहृत्वादिदुग्धमैव विहरेयम्, विद्या वातकृतः पित्तकृत इत्यनेन कटुप्यतिक्तकषाया, विषमामनकटुहृत्वीहृतीतयादपी वातपित्तो न कुर्वन्ति, शिवामुपवीदी न विरिष्यत इति दर्शयति। विहरेय अशोकादिवाह, तत्क्षपयेत्यादि।—अवादि अघादिनि पूर्वोक्तं क्लेश्यते ॥ ४० ॥

वातकपयुक्तं भोजयेत् अतः अनामवप्यायां भोजयम् ।—इत्याह—अजित-निश्चिदि। अजितं तदयः पयादिति।—गुह्येन पततु प्रकर्तता, न वा, तदा चार्त्तिरिति कुमुदा पीत्वा भवतु वा न वा, तदापि पाटयन् आलस्यादिरादिषु हृद् भवतु, तदा पीदसन्भावितदिष्टे मन्त्रक वापी, मन्त्रकमेव कूजनस्य हृद् भवतु; तदेव अनाम निःशरं भोजयम्, हृद् इत्यहोकारविनामे। एतेन पाटयन्कूजन-मितदुभयमेव भोजनं प्रति प्रवीजकमित्यर्थे ॥ ४८ ॥

इदानीं भोजनं दैनं विधिना कर्तव्यं तदाह, प्रयममित्यादि।—विहरे—इत्यम्; अजितमिति—नाशोऽन्यमनयम्। दुग्धमिति।—श्रीवत्सपत्न्याया, इत्याया वा अहृत्वाया यादम्। वैहृद्भूमैरिति—सावतिगिरादिविहृद्भूमैः। वातकृत्वाजो-वादिहृत्वीहृत्वाया। एतदीवाह, उत्तममित्यादि।—ऊपरभूषरा,—वाहरीद्वयराः

इदमिह दृष्टोपकरणमेतददृष्टन्तु मन्त्रेण ।

स्वाहान्तेन विमर्दी भवति फडन्तेन लोहबलरक्षा ।

सनमस्कारेण बलिर्भक्षणमयसो ह्यमन्त्रेण ॥

“ओं अमृतोद्भवाय स्वाहा” । “ओं अमृते हं फट्” । “ओं नमश्छन्दोवज्रपाणये महायज्ञसेनाधिपतये सुरगुरुविद्यामहाबलाय स्वाहा” । “ओं अमृते ह्” ॥ ४५ ॥

जग्ध्वा तदमृतसारं नीरं वा क्षीरमेवानुपिवेत् । .

कान्तक्रामकममलं सच्चर्यं रसं पिवेहिने न तु तत् ।

आचम्य च ताम्बूलं लाभे धनसारसहितमुपयोज्यम् ॥ ४६ ॥

मिति ।—सध्वपेक्षाया किञ्चिदधिकं घृत मिश्रणीयम् । मर्दनविध्यं लक्षणमाह,—
वन्धमित्यादि । अविशिष्टमिति ।—सततं मधु अण्डयज्ञेन एकत्वेनावशिष्टम्
विशेषमकुर्वत् अत एव पद—पडमिवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

दृष्टादृष्टाभ्यां हि कार्यसिद्धिरती दृष्टमुक्ता मन्त्रजन्मादृष्टार्थमाह, इद-
मित्यादि ।—तत्र प्रथमं लोहमर्दनमन्त्रमाह, ओं अमृतोद्भवायैत्यादि ।—अयं
स्वाहान्तो मर्दनमन्त्रः । लोहरक्षणमन्त्रमाह,—ओं अमृते हं फट् इति । बलिदान-
मन्त्रमाह, ओं नम इत्यादि ।—भक्षणमन्त्रमाह,—ओं अमृते ह्यमिति ॥ ४५ ॥

क्षीरक्षेत्रजपाकार्यमनुपानमाह, जग्ध्वा इत्यादि ।—नीरधामलं आकाशगुणवय-
भूयिष्ठभूभागाद्यवम् ; क्षीरश्च गव्यं सर्वत्र ; उक्तञ्च—“सर्वत्र गव्यमेवेति मतमाह
पतञ्जलि” इति । अनुपानञ्च क्षीरपेचया चतुःपट्टिगुणं पट्टिगुणं वा कार्यम् ।
तदुक्तं योगरत्नाकरे—“अनुपानं चतुःपट्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः” इति ; तथा
अन्यत्रोक्तम्—“अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षीरात् पट्टिगुणं पयः” इति । अनुपानं कृत्वा
क्षीरदोषनिराशयं निस्तपः कान्तक्रामकस्य स्वरसमाप्तं पियमित्याह, कान्तक्रामक-
मित्यादि ।—अनुपानादनन्तरं यद्विधेयं तदाह, आचम्येत्यादि ।—आचमनञ्च अतस्तीत-
जलेन चक्षीदकेन वा । यदुक्तं—“कृत्वाऽनुपानमाचम्य अतस्तीतजलेन वा । यथा
क्षीदकेनैव—” इत्यादि ॥ ४६ ॥

नात्युपविष्टो नाप्यतिभाषो नातिस्थितस्तिष्ठेत् ।
 अत्यन्तवातशीतातपयानस्नानवेगरोधादीन् ॥
 जघ्नाच्च दिवानिद्रामहितश्चाकालभुक्तश्च ।
 यातकृतः पित्तकृतः सर्वान् कटुस्त्रतिकृकपायान् ।
 तत्क्षणाविनाशहेतून् मैथुनकोपयमान् दूरे ॥ ४७ ॥
 अशितं तदयः पयात् पततु न वा पाटवं ह्रु प्रथताम् ।
 आर्त्तिर्भवतु न वान्त्रे कूजति भोक्तव्यमव्याजकम् ॥ ४८ ॥
 प्रथमं पीत्वा दुग्धं शाक्यं विग्रहसिद्धमस्त्रिकम् ।
 घृतसंयुतमश्रीयान्नासैर्वैहृद्भूमैः प्रायः ॥
 उत्तममूपरभूत्तरविष्किरमांसं तथाजमैषादिकम् ।

अनुपानादिकं कृत्वा यथा स्यात्तत्र तदाह, नात्युपविष्ट इत्यादि ।—नातिस्थित इति ।—तुद्वीभूतः दृष्टायमान, सन् अति न तिष्ठेत्—धिर न तिष्ठेदित्यर्थः । अपरं परिवर्जनीयमाह, अत्यन्तेत्यादि ।—अत्यन्तेति—वातादिभिः सम्बध्यते ; यानम्—अनादियानम् ; आदिशब्दादीर्ष्याधिनादियमाहन्वासादीनां यद्यथा । अकालभुक्तम्—अजीर्णादीं भोजनम् । वर्जनीयरसानाह, वातकृत इत्यादि ।—वातकृत इत्यादिकं हेतुगर्भमिव विशेषणम्, किंवा वातकृत, पित्तकृत इत्यनेन कटुस्त्रतिकृकपायाः विप्लवात्मककगुरुधीहरीतकादयो वातपित्तेन कुर्वन्ति, तेषामुपयोगी न विरुध्यत इति दर्शयति । विशेषेण वर्जनीयविहारमाह, तत्क्षणेत्यादि ।—अनापि जघ्नादिति पूर्वोक्तं सम्बध्यते ॥ ४७ ॥

प्रातश्चपयुक्तं लीहयेत् अतः कस्यामवस्थायां भोक्तव्यम् ?—इत्याह—अशित-मित्यादि । अशितं तदयः पयादिति ।—गुदेन पततु प्रवर्जता, न वा, तथा आर्त्तिरिति इमुषा पीडा भवतु वा न वा, तथापि पाटवम् आलसादिरादित्यं ह्रु भवतु, तथा लीहसन्भावितदेहे सस्यक् वायोः सघरसेनात्र कूजनघ ह्रु भवतु ; तदैव अथाजं निःशब्दं भोक्तव्यम्, ह्रु इत्यङ्गीकारविशेषः । एतेन पाटवमसकूजन-केतदुभयमिव भोजनं प्रति प्रयोजकमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं भोजनं दिन विधिना कर्तव्यं तदाह, प्रथममित्यादि ।—विशदं—उभम् ; अस्त्रिकमिति—नात्योऽन्वसंनघम् । दुग्धमिति ।—श्रीवहृदयज्ञायाः कृपाया वा प्रहृदयज्ञाया वाद्यम् । वैहृद्भूमैरिति—सावतिजिरादिविहृदयभूतेः । प्रायःशब्दादाजै-त्यादिकं बीहृदयम् । एतदेवाह, उत्तममित्यादि ।—ऊपरभूचराः,—जाह्नवदेवचराः

तेष्वष्टमापकेषु प्रातर्माषकत्रयमग्नौयात् ।

सायञ्च तावदङ्गो मध्ये माषद्वयं शेषम् ॥ ५३ ॥

इति भक्ष्यविधिः ।

एवं तदमृतमग्नन् कान्तिं लभते चिरस्थिरं देहम् ।

सप्ताहत्रयमात्रात् सर्वरुजो हन्ति किं बहुना ॥

आर्याभिरिह नवत्या सप्तविधिना यथावदाख्यातम् ।

अमतिविपर्ययसंशयशून्यमनुष्ठानमुन्नीतम् ॥

मुनिरचितशास्त्रपारं गत्वा सारं ततः समुद्धृत्य ।

निवबन्ध बान्धवानामुपकृतये कोऽपि षट्कर्मा ॥ ५४ ॥

अमृतसारं लोहं समाप्तम् ।

रिक्त्यादि ।—इदानीं पञ्चदिनाधिकसप्तसप्ताहैरष्टमाषकप्रमाणे सञ्जाते षति षत्सराभ्यन्तर एव केन प्रकारेण तन्नौहमुपयोज्यम् ? इत्याह, तेष्वित्यादि ।—षट्माष-
केषु मध्ये माषकत्रयं प्रातः । तावदिति—माषकद्वयं सायं ; अङ्गो मध्ये—भोजन-
समये, शेषं माषकद्वयम् । अन्यथाप्युक्तं—“प्रातर्माषकत्रयं कार्यं मध्याह्ने माषक-
द्वयम् । माषकत्रयं दिवाशेषे माषकाष्टकभक्ष्यम् ॥” इति । इदानीन्तु रक्तिकादय-
मारभ्य रोगिणं प्रति रक्तिकादयइन्द्रैव त्रिसप्ताहपञ्चसप्ताहादिभिः किञ्चिदधिक-
माषकद्वयं यावत् वृद्धिः, ततो द्विसप्ताहादिभिः रक्तिकादयेनैव त्रास इति प्रायी
व्यवहरन्ति वृद्धाः । उत्तरक्रिया चात्र दिगुणा कार्या ; यदुक्तं पातञ्जले—“इति
मुख्यक्रियायाः स्याददिगुणा चोत्तरक्रिया” । उत्तरक्रियाऽत्र “नाल्युपविष्टो नाप्यति-
भाषी नातिस्थितस्तिष्ठेत्” इत्यादिना उक्तैव ॥ ५३ ॥

इति भक्ष्यविधिः ।

इदानीमस्य लोहस्य फलमाह—एवमित्यादि । उपसंहरति आर्याभिरित्यादिना ।
सप्तविधय—साध्यसाधनपरिमाणविधिः, लोहमारणविधिः, स्यात्सौपाकविधिः,
पुटनविधिः, प्रधाननिष्पत्तिपाकविधिरभकविधिर्भक्ष्यविधिश्चेति । एवामनुष्ठानं नवत्या
आर्याभिः कोऽपि षट्कर्मा अमतिविपर्ययसंशयशून्ये यथा स्यात् तथा निवबन्ध
इत्यर्थः । कोऽपीत्यनिर्दिष्टनामधेयः पुरुषः उत्कृष्टरूपः ; षट्कर्मा—श्रीविद्यः ; उत्क-
ृष्ट—“याज्ञं यजनं दानं विशिष्टाश्च परियहः । अध्यापनमध्ययनं श्रीविद्यः षट्-
भिरिव च ॥” इति । अमतिः,—सर्वथाऽज्ञानं, ज्ञानाज्ञानराहित्यं, तर्किसदबुद्धिभयः ;
स च विधा—एककोटिकोऽनेककोटिकश्च ; तत्राद्यी विपर्ययः, द्वितीयस्तु संशय इति ।

यत्र तत्रोद्भवं लौहं निःशेषं मारितं यदि ।
 त्रिफलाव्योषसंयुक्तं भक्षयेद्बलिनाशनम् ॥
 सामान्याद्दिगुणश्चौद्भवं कलिङ्गोऽष्टगुणस्ततः ।
 तस्माच्छतगुणं भद्रं भद्राद्द्वयं सहस्रधा ॥
 वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविर्दंशभिर्गुणैः ।
 ततः कीटिसहस्रं वा त्रयस्कान्तं महागुणम् ॥ ५५ ॥

अनुष्ठीयत इत्यनुष्ठान, वन्यसन्दर्भं एव । यथावदाख्यातमित्यत्र पूर्वाचार्यैरिति शेषः ।
 लघ्वीतमिति—गुरुपरम्परया उपदेशपूर्वकं कथितमित्यर्थः । मुनिर्वाचतेत्यत्र मुनि,—
 नागाजुनः । दान्त्वानामिति—मनुष्याणाम् । एषां चतुर्जांशयत्वेनावशीपकर्तव्य-
 तथा च वस्तुत्वम्, एतेनास्य निवन्वस्य अमतिविपर्ययसमर्थनिरासः सत्सेपयेति
 गुणद्वयमुक्तम् ॥ ५४ ॥

अथतसारलौहं समाप्तम् ।

इदानीं नागाजुनीक दाशरसायनलौहमाह, यत्र तत्रेत्यादि—यत्र तत्रोद्भवमिति ।
 —श्रीकृष्णलिङ्गादियत्किञ्चिद्देशमवन्वयपाण्ड्यादिकमीव निःशेषं सर्वथैव गतम् ।
 निःशेषमित्यत्र निवन्वस्यमिति पाठि—टङ्गणचारादियोगिनापि वज्री आपनामोत्तिष्ठते
 पुनर्लौहभाव मापद्यत इत्यर्थः । विफलेत्यादि ।—अप्यर्थ—तिकटुकम् ; विफला-
 विकटुषूषंघ मिलित्वा लौहमम शीघ्रम् । सगुण—सम्यक् युक्त, तेन मधुरताभ्यां
 लौहपात्रे लौहदण्डेन विमयं भण्णीयम् । रत्निकादिकर्मणेति वदन्ति इडाः ;
 अथे त्वादी मावकमेकमुपयोज्यामित्याह । इडौ मध्ये वा अर्धबलमपेक्ष्य यदा-
 शक्ति कुर्वन् साहसकतारात् बलीं नाशयेदिति दाशरसायनटीकायामुक्तम् ।
 लौहानां गुणमाह, सामान्यादित्यादि ।—दण्डभक्तिपर्येणर्दंशर्दंशपीनर्दिकृश्वभं
 लौहं सामान्यम्, दिगुणमिति—सामान्यलौहान् दिगुणगुणकारणम् । श्रीकृष्णमिति—
 श्रीकृष्णोद्भवम्, भद्रमिति—भद्रदेशोद्भवम् । एषाद्य भेदोलक्षणश्रीकृष्णटीकायामनु-
 सन्धेयम्, ५५ तु विस्तरभयात् लिखितम् ॥ ५५ ॥

प्रथमताम्रयोगः ।

रसतस्ताम्रं द्विगुणं ताम्ब्रात् कृष्णाभ्रकं द्विगुणम् ।
 घृघर्षेवैषां शुद्धिस्ताम्रशुद्धिस्तती द्विविधा ॥
 पत्रीकृतस्य गन्धकयोगाद्वा मारणं तथा लवणैः ।
 आक्ते धापितताम्रे निर्गुण्डीकल्ककाञ्चिकमग्ने ॥
 यत् पतति गैरिकाभं तत्पिष्टमर्द्धगन्धकं तदनु ।
 पुटपाकेन विशुद्धं शुद्धं स्यादभ्रकन्तु पुनः ॥
 हिलमोचिमूलपिण्डे क्षिप्तं तदनु मार्दसम्पुटे लिप्ते ।
 तीक्ष्णं दग्धं पिष्टमस्त्राभसा साधु चन्द्रिकाविरहितम् ॥
 रेचितताम्रेण रसः खल्वशिलायां घृष्टः पिण्डिका कार्या ।
 उत्स्वेद्य गृहसलिलेन निर्गुण्डीकल्केऽसकृच्छुद्धौ ।

सम्प्रति ताम्रयोगमाह, रसत इत्यादि ।—रसत इति ।—शोधितात् पारदात्
 ताम्रं वक्ष्यमाणक्रमेण मारितपूर्णवस्त्रं द्विगुणं याद्यम् ; कृष्णाभ्रकं वक्ष्यमाणरीत्या
 मारित पूर्णवस्त्रं ताम्राद्विगुणं याद्यम् । कथ्येति—अभ्रकविशेषणात् भेकवपुषो
 निरासः । एषा रसादीनां घृघर्षेव शुद्धिः कार्येति शेषः । तत इति ।—तेषु मध्ये
 ताम्रशुद्धिं विधा आह, किं तत्रकारणम् ?—इत्याह, पत्रीकृतस्येत्यादि ।—मारण-
 मिति ह्येदं । एतच्च तनुपत्रीकृतम् । ताम्रमित्यादि ।—अनन्तरमेव वक्ष्यमाणताम्रयोग-
 मभिधास्यमाणं सूचितवान् । द्वितीयां शुद्धिमाह, तथा लवणैरित्यादि ।—लवणैः
 सैन्धवादिभिः पत्रभिरेव । आक्ते इति—लिप्ते । निर्गुण्डी—गिसुन्दारः, तदीयमूल-
 पत्रकाल्युक्तकाञ्चिकमग्र इत्यर्थः ; अत्र द्रुतद्वयं यत् ताम्रं पतति तद्गैरिकावद्भ्रकित-
 मित्यर्थः । ताम्रादङ्गे गन्धकं दत्त्वा तावदेकीकृत्य पीठ्य, ततः स्याल्लामारीय
 तुषमत्तिकया लिप्ता खीडवत् पुटी दीयः । इति ताम्रशुद्धिः । अभ्रकशुद्धिमाह, अभ्र-
 कन्वित्यादि ।—प्रथमतोऽभ्रकम् अस्त्राभ्रका काञ्चिकेन पिष्ट, तदनु हिलमोचिकापिण्डे
 कृत्वा एकाम्बुत्याने निधाय अपरेण पिधाय (तदनु मत्तिकापात्रसम्पुटमध्ये द्विद्वं कृत्वा
 तुषमत्तिकया प्रलिप्य) तीक्ष्णमिति बहुलं यथा स्यात् तथा दग्धं पुटितं सन्
 अन्द्रिकारहितं भवति, तदनु पुटादात्तय शिलायां पिष्टा पूर्णवस्त्रं सन् याद्यमित्यर्थः ।
 अथ मारितताम्रपूर्णमित्यस्य रसस्य शुद्धिप्रकारमाह, रेचितेत्यादि ।—रेचित-

एतत् सिद्धं चितयं चूर्णितताम्रार्दिकैः पृथग्युक्तम् ॥

पिप्पलीविडङ्गमरिचैः श्लक्ष्णं द्वित्रिमाषिकं भक्ष्यम् ।

शूलाम्बुपित्तत्रयथुग्रहणीयक्ष्मादिकुचिरोगेषु ।

रसायनं महदेतत् परिहारो नियमतो नात्र ॥ ५६ ॥

द्वितीयताम्रयोगः,—

तनुपत्रीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।

दत्त्वा चोर्द्धमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥

कृत्वा स्वल्पशरावेण स्थालिमध्ये पिधाय च ।

शर्करामक्षलेपेन लिप्त्वा सन्धिं तदूर्द्धतः ॥

ताम्रेण मारितताम्रेण सह रसं खल्वशिलायां मेलयित्वा पृष्ठा पिष्टिका कार्या; अन्योऽन्यविमर्दनेन एकीभाव कर्तव्य इत्यर्थः । तदनु निर्गुण्टीकस्कमिश्रिते मृदुसलिले काञ्चिके सा पिष्टिका असक्तदित्यनेकवारमुत्स्रेय, शुद्धाविति शुद्धार्थम् । उत्स्रेदनप्रकारथाय,—एतन्नियामकभाग्यादिगणान्-तमद्रवे रसपिष्टितं मिलितरसताम्रचूर्णं दीलापाकेन निर्गुण्टीकस्कमिश्रितकाञ्चिकेनाधी ज्वालया ताम्रमानेन उत्स्रेदनीयमसक्तदित्यर्थः । सूतनियामकस्य भाग्यादिगणो योगरवाकरे यथा—“भार्यो शरपुडा कुठारच्छिन्ना ब्राह्मी मूषिकपर्णिका पुनर्नवा अपराजिता अवाक्पुषी भेकाद्वा रुदनी मयूरशिखा चेति । भाग्यादिरेष विख्यातो गणः सूतनियामकः ॥” इति । अपिपातेनापि रस क्वचिदपि च लिप्तं न ददातीत्यर्थः । सूतनियामकौषधमध्यग रस सकाञ्चिकदीलायने पथेत् । तदनु वितयमिदं रसायनताम्रचूर्णं पिप्पल्यादित्रयस्य प्रत्येक ताम्रचूर्णादङ्ग-मानं मृद्धीला सधीशनीयम्; तत एकीकृत्य अपिपलायपेक्षया द्वित्रिमाषकादिक-मुपयोज्यम् । आदिशब्देन अर्थं प्रथयति । कुचिरोगेष्विति—अपिपलायादिष्वधी-त्यर्थं ॥ ५६ ॥

ताम्रयोगान्तरमाह, तनुपत्रीकृतमित्यादि ।—नैपालमिति—नेपालदेशीयं ताम्रम् । तनुपत्रीकृतमिति ।—पत्तल यथा स्यात् तथा पत्रीकृतम्; पत्तलता अकष्टकक्षिप्यावस्थी-पादानेन लभ्यत इति । ताम्रि च तनूनि ताम्रपत्राणि अनेकानि कृत्वा कम्बोरायस्य रसेन सम्यग्र्यं प्रचाल्य समीक्ष्य च, तदनु ताम्रसममेव शोधितगन्धकं सञ्चूर्ण्य, तदन-न्तरं स्थालिकायां कियदपि गन्धकचूर्णं दत्त्वा तदुपरि कियदपि तत् ताम्रपत्र निवेश्य

बालुकापूरितस्यास्यां पिहितयां पुनस्तथा ।
 सुलिप्तायाश्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
 तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ।
 अथ कर्षं गन्धकस्य वङ्गस्थलीहपात्रगम् ॥
 शिलापुत्रेण सम्मर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनःपुनः ।
 कृत्वा देयं मृतं ताम्रं कर्षमानं ततः पुनः ॥
 रसोऽस्त्रमयितः शुद्धस्तावन्मात्रः प्रदीयते ।
 ततस्तथैव सम्मर्द्य पुनराञ्ज्यं प्रदापयेत् ॥
 अष्टविन्दुकमात्रश्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
 सर्वं स्यात् तत आकृष्य शिलापुत्रादिसङ्गतम् ॥
 संहृत्यालम्बुपरस-प्रसृतेन विलोडितम् ।
 पुनस्तथैव वङ्गस्थ-लीहपात्रे विमर्दयेत् ॥

पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं देयमित्येवंक्रमेण सर्वाणि तानि ताम्रपमाणि गन्धकचूर्णसङ्घि-
 तानि उपर्यधोभावेन निवेश्य, ततोऽस्त्रशरावेण स्थाल्यन्तरनिवेशयोग्येन तत् ताम्रपुत्र
 पिधाय, तच्छरावमान्त्रश्च शर्करासङ्घितभक्तलेपेन लिप्ता तस्य शरावस्थीपरिभागे
 बालुकापूर्णे तत् स्थालीपात्रं कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्याः मुखं पिधाय तत्रैव
 भक्तलेपेन लिप्ता प्रहरमिकमविच्छेदेनाधो ज्वालां प्रदापयेत् । इति तार्थमारणम् ।
 ततस्तत् मृतताम्रं स्थाल्याः समाकृष्य चूर्णयित्वा शीघ्रतगन्धकादिभिः सङ्घं योज-
 नौयमित्याह,—तत इत्यादि । कर्षं योजना कर्षयेत्याह, अदेत्यादि ।—अथ
 ताम्रमारणानन्तरं शीघ्रतगन्धकस्यापरचूर्णकर्षमेकं ज्वलदङ्गारस्थलीहपात्रे कृत्वा
 शिलापुत्रेण सम्मर्द्यं पीन, पुन्येन घृष्टा द्रवोभूते तस्मिन् तत् मृतताम्रचूर्णं कर्षमानं देयं,
 दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण घर्षणीयम् । तत पुनरिति ।—ततोऽनन्तरं अप्रिप्तापद्रुत एव
 अस्मिन् रसः पारदीशपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः । पुनर्मेनेव मर्दनीयः,
 किन्तु श्लिष्टो रसः अद्यमयितः सन् शुद्धः, चाङ्गेरीजस्वीराद्यस्त्ररसमपनाश्च
 यद् । तदनु अष्टविन्दुपरिमित घृतं दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् शिलापुत्रेणैव । तथा
 तेन प्रकारेण सर्वं गन्धकतामादिकं संमूर्च्छितमकौभूतं स्यात् । ततस्त-
 ष्ठीहपात्रात् निःशेषमाकृष्य तदा शिलापुत्रादिसङ्गतं शिलापुत्रादिसङ्घितं

यावद्द्रवक्षयं पथादाकृत्य सम्प्रपेषितम् ।
 अलम्बुपरसेनैव गुडकं सम्प्रकल्पयेत् ॥
 तत्पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णं पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पीडलीं कारयेद्बुधः ॥
 ततस्तां पीडलीमाज्य-भग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भियक् ॥
 यदा निष्फेनता चाज्ये पुटिका च दृढा भवेत् ।
 तदा पकं तमाकृत्य पञ्चगुञ्जातुलाधृतम् ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तक्रं स्यादनुपानन्तु अस्त्रपित्तोच्छये पुनः ॥
 त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ति-वृद्धिस्ताम्राक्षु मापकम् ॥

सुदृढमपि भूतं संद्वत्य वर्तुलीकृत्य पलद्वयेनालम्बुपरसेन विलीय रसचयपर्यन्त
 पुनर्वज्रिस्थलीहपात्रे भर्दयेत्, तत आकृत्य अलम्बुपरसेनैव शिलायां पिण्ड
 गुडिकां कल्पयेत् । तदनन्तरं त्रिं विधेयम् १—इत्याह, तत् पिण्डमित्यादि ।—ततः
 कतिपयाद्गुलवस्त्रखण्डे पिण्डानुसृतं त्रिकटुकं दत्त्वा विधाय तदुपरि अपरविम-
 ताति निर्मलवस्त्रखण्डे तं ताम्बीधपगुडकं निधाय ततो दृढा पीडलीकां बद्धा, घृत-
 पूर्णमार्चिकस्याशोपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया दोलापाकविधिना तां पीडलीं तवारोप्य
 घृतनिमग्रां कृत्वा पचेत् । पाकशानार्थमाह, यदेत्यादि ।—पुटिका च दृढा भवे-
 दिति ।—पुटिका—पीडलीका, तस्या दृढता च दण्डिकया तावत् प्रेया । त्रिकटु-
 त्रिफलाचूर्णं तुल्यं मिलित्वैव पञ्चगुञ्जेति तामतुल्यं, प्रातरित्यहं प्रहरी । अनुपानमाह, तत्र
 स्यादित्यादि ।—अस्त्रपित्ते तु त्रिकटुचूर्णे परित्यज्य त्रिफलैव तामतुल्या देया, तथा
 तक्रं परित्यज्य स्रजसमेधानुपेयमित्याह, अस्त्रपित्तोच्छये इत्यादि ।—त्रिफलैव
 समा देया इति ।—त्रिफलैव तामतुल्या देयेत्यर्थः ; तथा कोष्णजलम् अनुविबेदिति ।
 वृद्धिममाह, सप्तमे इत्यादि ।—सप्तमे इत्यत्र शौषा प्रेया, तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे
 रक्तिवृद्धिमात्रेण वृद्धिः कार्या, मापकमान यावदयं प्रयेयः कार्यः । तेन मापकादूर्ध्वं

बालुकापूरितस्थाल्यां पिहितायां पुनस्तथा ।
 सुलिभायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
 तत आकृष्टताम्रस्य सृतस्य त्विह योजना ।
 अथ कर्षं गन्धकस्य वङ्गिस्थलीहपात्रमम् ॥
 शिलापुत्रेण सम्यद्यं द्रुतं घृष्टं पुनःपुनः ।
 कृत्वा देयं सृतं ताम्रं कर्षमानं ततः पुनः ॥
 रसोऽध्वमयितः शुद्धस्तावन्मात्रः प्रदीयते ।
 ततस्तथैव संमद्यं पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥
 अष्टबिन्दुकमात्रञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
 सर्वं स्यात् तत आकृष्य शिलापुत्रादिसद्गतम् ॥
 संघृत्यालम्बुपरस-प्रसृतेन विलोडितम् ।
 पुनस्तथैव वङ्गिस्थ-लीहपात्रे विमर्दयेत् ॥

पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं दीयमित्येवंक्रमेण सर्वाणि यानि ताम्रपत्राणि गन्धकचूर्णसङ्घि-
 तानि उपर्यधीभावेन निवेश्य, ततोऽल्पशरावेण स्थाल्यन्तरनिवेशयोगेन तत् ताम्रपत्र
 पिधाय, तच्छरावमानञ्च शंकरासङ्घितभक्तलेपेन लिष्य तस्य शरावक्षीपरिभागे
 बालुकापूर्णं तत् स्थालीपात्रं कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्याः मुखं पिधाय तथैव
 भक्तलेपेन लिष्य प्रहरमेकमविच्छेदिनाधी ज्वालां प्रदापयेत् । इति ताम्रमारणम् ।
 ततस्तत् सृतताम्रं स्थाल्याः समाकृष्य चूर्णयित्वा शोधितगन्धकादिभिः सह योज-
 नौयमित्याह,—तत इत्यादि । कथं योजना कर्षणेत्याह, अथेत्यादि ।—अथ
 ताम्रमारणान्तरं शोधितगन्धकस्थापरचूर्णकर्षमकं ज्वलद्द्वारस्थलीहपात्रे कृत्वा
 शिलापुत्रेण सम्यद्यं पौनःपुन्येन घृष्टा द्रवीभूते तस्मिन् तत् सृतताम्रचूर्णं कर्षमानं देयं,
 दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण चर्षणीयम् । तत पुनरिति ।—ततोऽनन्तरं अग्नितापद्रुत एव
 अस्मिन् रसः पारदोऽपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः । पुनश्चेनेव मर्दनीयः,
 किन्तु शिष्टी रसः अध्वमयितः सन् शुद्धः, चाग्नेरीजम्बीरायस्वरसमधनाद्य
 शुद्धः । तदनु अष्टबिन्दुपरिमितं घृतं दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् शिलापुत्रेणैव । तथा
 तेन प्रकारेण सर्वे गन्धकतामादिक संमूर्च्छितमैकीभूतं स्यात् । ततस्त-
 आलीहपात्रात् निःशेषमाकृष्य तथा शिलापुत्रादिसद्गतं शिलापुत्रादिसद्गतं

यावद्द्रवक्षयं पश्चादाकृत्य सम्मपेपितम् ।
 अलम्बुपरसेनैव गुडकं सम्प्रकल्पयेत् ॥
 तत्पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णं पिण्डे विकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पीडलीं कारयेद्बुधः ॥
 ततस्तां पीडलोमाज्य-मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥
 यदा निष्फेनता चाज्ये पुटिका च दृढा भवेत् ।
 तदा पक्वं तमाकृत्य पञ्चगुञ्जातुलाष्टतम् ॥
 विकटुविफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तत्रं स्यादनुपानन्तु अस्त्रपित्तोच्छ्रये पुनः ॥
 विफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ति-वृद्धिस्ताम्बात्तु मापकम् ॥

सुदृढमपि भूतं संक्षय्य वसुंलोकृत्य पलद्वयेनालम्बुपरसेन विलीय्य रसक्षयपर्यन्तं
 पुनर्वर्जित्यलौहपात्रे भर्दयेत्, तत आकृत्य अलम्बुपरसेनैव शिलायां पिडा
 गुडिका कल्पयेत् । तदनन्तरं किं विधेयम् ?—इत्याह, तत् पिण्डमित्यादि ।—ततः
 कतिपयाद्गुलवस्त्रखण्डे पिण्डानुबन्धं विकटुकं दत्त्वा विस्तार्य तदुपरि अपरवित-
 ताति निर्मलवस्त्रखण्डे तं तास्यैवधगुडकं निधाय ततो दृढां पीडलीकां बद्धा, दृढ-
 पूर्णमार्भिकस्यालीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया दोलापाकविधिना तां पीडलीं तवारीघ्य
 घृतनिमग्नां कृत्वा पचेत् । पाकज्ञानार्थमाह, यदीत्यादि ।—पुटिका च दृढा भवे-
 दिति ।—पुटिका—पीडलीका, तस्या दृढता च दृष्टिकथा ताद्य ज्ञेया । विकटु-
 विफलाचूर्णवीथ मिलितैव पञ्चगुञ्जेति तास्यतुल्यं, प्रातरित्येहप्रहरी । अनुपानमाह, तत्रं
 स्यादित्यादि ।—अस्त्रपित्ते तु विकटुचूर्णे परित्यज्य विफलैव तास्यतुल्या देया, तथा
 तत्राय परित्यज्य अस्त्रजलमेवाशुपेयमित्याह, अस्त्रपित्तोच्छ्रय इत्यादि ।—विफलैव
 समा देया इति ।—विफलैव तास्यतुल्या देयेत्यर्थः ; तथा कोषजसम् अनुपिबेदिति ।
 हृदिक्रममाह, सप्तमे इत्यादि ।—सप्तमे इत्येव चौथा ज्ञेया, तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे
 रक्तिजाग्रसाथेन वृद्धिः कार्य्या, मापकमानं यावद्वयं प्रधीतः कार्य्यः । तेन मापकादूर्ध्वं

यावत् प्रयोगश्च तथैवापकर्षः पुनर्भवेत् ।
 योगोऽयं ग्रहणीयस्त्र-पित्तशूलास्तपित्तहा ॥
 रसायनश्चैतदिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारकर्मणि ॥ ५७ ॥

इति ताम्रयोगः ।

शिलाजतुंमयोगः,—

हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
 जत्वाभं मृदुमृत्स्राच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥
 अनस्रश्चाकपायश्च कटुपाकिं शिलाजतु ।
 नात्युष्णशीतं धातुंभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवंः ॥
 हेम्नोऽथ रजतात् ताम्राहरं क्षणायसादपि ॥

इति न कर्मव्यवस्थः । तेनैव क्रमेण इतिः कार्या तेनैव क्रमेण आसीत्पीत्याह,—तथैवा-
 पकर्षः पुनर्भवेदिति । केचिच्च इदमेवास्त्रिफलाव्यतिरेकेण विविरक्तिकमिदमौषधं मधुना
 समालोद्य ददति ; तेनैव मद्दान् विशेषेण दृश्यते । गुदकीलादिनाशनमित्यादि-
 शब्दात् पाण्डुरोगादयः ॥ ५७ ॥

इति ताम्रयोगः ।

इदानीं चरकीशिलाजतुरसायनमाह, हेमाद्या इत्यादि ।—गिरिगता
 धातवो गिरिधातवः, हेमाद्या इति तद्विशेषणम् । आद्यशब्दात् लौहकष्यताम-
 बपुसीसर्गैरिकमन,शिलादीनामपि यद्वचनम् । अत एवीत्तं हारीते—“सुवर्णकष्य-
 यदुसीसताम्लोद्वादिक्वापि मनःशिला च” इत्यादि । हेमादिशब्देनेह हेमादि
 सम्भवस्यानभूताः शिला उच्यन्ते । यतीऽसाधात् सुवर्णादिभ्य एव शिलाजतु
 भवति । शिलाजतुसामान्यलक्षणमाह, जत्वाभमित्यादि ।—मृत्स्रा—मृत्पणम्, अर्धं
 —स्रच्छम् । अमानस्रमित्यादि विशिष्टप्रतिषेधस्य शेषाद्यनुज्ञाफलकं, तस्माद्रस-
 चतुष्टयस्यात्र विधिः । धातुभ्यश्चतुर्भ्य इति ।—रसायनाधिक्यात्, तेन सुवर्णकष्य-
 यदुसीसेत्यादिना हारीतेन यदेव विविधधातुसम्भवत्वमुक्तं तेन समं न विधीयः । नात्यु-
 ष्णशीतमिति ।—शीतोष्णधीर्बलवत्त्वं निषिध्यते, तेन किञ्चिदुष्णं किञ्चिच्छीतं वा शिला-
 जतु भवतीत्यर्थः । ते के चत्वारो धातवः ?—इत्याह इह इत्यादि । क्रमेण हेमादि-

मधुरञ्च सतिक्तञ्च जवापुष्पनिभञ्च यत् ।
 विपाके कटु तिक्तञ्च तत् सुवर्णस्य निःस्रवम् ॥
 राजतं कटुकं श्वेतं स्वादु शीतं विपच्यते ॥
 ताम्बाद्वर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु ॥
 यस्तु गुग्गुलुसद्भाशं तिक्तकं लवणान्वितम् ।
 विपाके कटु शीतञ्च सर्वत्रेष्ठं तदायसम् ॥
 गोमूत्रगन्धः सर्वेषां सर्वकर्मसु यौगिकः ॥
 रसायनप्रयोगेषु पश्चिमन्तु विशिष्यते ।
 यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ॥
 विगेषेण प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ५८ ॥

सम्भवानां चतुर्णां लक्षणमाह, मधुरमित्यादि ।—चकारात् स्निग्धत्वादिकं बोध्यम् ।
 यदाह हारीतः,—“स्निग्धं घन काञ्चनगैरिकाभ सतिक्तशीत मधुर सुवर्णात्” इति ।
 अत्र शिलाजतुसामान्यगुणकथने अस्त्रकषायव्यतिरिक्तरसचतुष्टयमुक्तं, तथा कटु-
 पाकीत्यप्युक्तं, तेन विशेषगुणकथने पुनर्यौ रसोऽभिधीयते शरीरकषयानिति श्रेयः,
 सामान्यगुणीत्तरसोऽनुक्तोऽपि लभ्यते एव । यस्तु रौप्यभवे कटुपाकविहारी मधुरपाक
 उक्तः, स उष्णगर्वादन्यायेन समर्थनीय । अन्ये तु—स्वादु विपच्यत इति,
 अस्य मधुरविहर्षं पच्यते इत्यर्थः, तेन कटु पच्यते इत्याहुः; अत एव हारीते
 विदाहिल्वनस्य यदुष्णं तदप्युपपद्यते, यथा—“रौप्याकरोत्यनु मृणालवर्णे सचा-
 रक तन् कटुकं विदाहि” इति युक्तिमुपवर्णयन्ति । अत्र धीर्थे ताम्भवस्तीक्ष्ण-
 मुक्तं, तथाऽवाहसानाञ्च शीतमुक्तं, तेन नात्युष्णशीतवैर्यतयोः सामान्यगुणीत्तयोरेव-
 काशो नास्तीति केचिदाहुः, तत्र युक्तम्; यतो नात्युष्णशीतपदेन नात्युष्णशीतत्व
 विधीयते, किन्तु शीतोष्णधीर्बलवत्त्वमात्रं निदिध्यते, तेन किञ्चिच्छिलाजतु शीतम्
 उष्णञ्च किञ्चिच्छिलान्तु भवतीति प्रायेव व्याख्यातम् । ताम्भवशिलाजतुगुण-
 कथने तिक्तोष्णमित्यत्र तीक्ष्णोष्मिति केचित् पठन्ति, तन्मते—तामजे यद्यपि रसो
 नीक्तकषयादि सामान्योष्णचतुष्टयमेव सानुभवरसभावेन चेद्यमित्यर्थमाहुः । पश्चिम-
 नित्यायसम् । यथाक्रममिति ।—वातपित्ते शीतवर्णे, श्लेष्मपित्ते रौप्यञ्च, कफे ताम्बजं,
 विदोषजे सौहार्जमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

लौहकिशायते वज्री विधूमं दह्यतेऽम्भसि ।
 हृषात्यग्रे कृतं श्रेष्ठमधो गलति तन्नुवत् ॥
 मलिनं यद्भवेत् तच्च चालयेत् केवलाम्भसा ।
 लौहपात्रेषु विधिना ऊर्ध्वभूतञ्च संहरेत् ॥
 वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्य्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
 वीर्योत्कथं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्यीदृतमावानं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
 कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥

श्रेष्ठशिलाजतुनी सद्यमाह, लौहकिशायते इत्यादि।—यत् शिलाजतु वज्री
 विलतधूमं सत् संदह्यते, लौहमलवञ्च भवति तच्छ्रेष्ठम् । परीक्षान्तरमाह, अम्भसी-
 त्यादि।—अम्भसि कृतं जले क्षिप्तं सत् अग्रे प्रथमतः क्षृणोति—प्रवते, ततः
 तन्नुवत् गलति—अधस्तात् तन्नुवन्नम्वते, तत् शिलाजतु श्रेष्ठमित्यर्थः । शिला-
 जतुशोधनमाह, मलिनमित्यादि।—अम्भसा उष्णीदकेन । लौहपात्रेषु—भाजनाकार-
 लौहपात्रेषु ; विधिनेति ।—हारीतीक्ष्णशिलाजतुशोधनविधिना । ऊर्ध्वभूतं—सरवदूर्ध्व-
 मुखितं यत् तत्, संहरेत्—संगृह्णीयात्, काषादिनिर्मलपात्रे स्थापयेदित्यर्थः । तत्रार्थं
 शोधनविधिः,—प्रथमं केवलं शिलाजतु जले धीतं कृत्वा तदनु कोटादिदुष्टीपधि-
 दीपविनाशाय अगुरुतुवरौनिम्बपत्रघवगुरूधोदृतैर्धूपयित्वा, तदनु शुष्कं चूर्णीकृत्य,
 तदनु भाजनाकारलौहपात्रे कृत्वा दग्धमूलकपायं विफलाकार्यं वा केवलौष्णीदकं
 वा प्रक्षिप्य विमर्द्य लौहमुषलिकया तरलीकृत्य प्रक्षय्यातपे स्थापनीयम् । तत्र च
 प्रक्षय्यातपावस्थानेन सरवदूर्ध्वं अदुक्षिष्ठति तत् पुनर्गृहीत्वा काषादिनिर्मलपात्रे
 स्थाप्यम् ; एवमपहञ्च शिलाजतु भावनायां योग्यम् ; उक्तं हि हारीते—“तदद्याद्वयित्वा
 क्रमशो विमज्ज्य दिशे शुधो मङ्गलसिद्धियुक्ते । तिथौ च पुष्ये सुदिने च युक्ते
 नन्दययोगेण शिवेन चापि ॥ लौहाटकीनिम्बगुरूधोसर्पिर्वैषंघावत् परिधूपयेच्च ।
 सलानिकाकोटपतङ्गदग्धदुष्टोपधीदीपविनाशने तत् ॥” इति । इदानीं सरकीक्ष-
 भावनाविधिमाह, वातपित्तोत्यादि।—निर्य्यूहः,—काथः । सुभावितमिति—सप्ताहम् ।
 सर्वैरिति—वातघ्नादिकाथैः । भावनातः किं स्यात् ? इत्याह—वीर्योत्कथमित्यादि ।
 प्रक्षिप्येत्यादि ।—रसे वातघ्नादिकाथे कोष्णे तच्छिलाजतु प्रक्षिप्य पचादावाप्तं तपने
 शुष्कं सत् पुनरपि तदसे प्रक्षिपेत् । वामं—शुष्कं, “शुष्के वानमुभे विषु” इत्य-

तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनीपथं क्वाप्यम् ।

ततः क्वाथे पादाग्ने पूतोष्णे प्रक्षिपेद्विरिजम् ।

तत् समरसतां यातं संगुप्तं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन लीहैयूर्णोक्तैः सह ।

तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ।

जराव्याधिप्रशमनं देहदाय्यंकरं परम् ॥

मेधास्मृतिकरं धन्यं क्षीराग्नी तत् प्रयोजयेत् ।

प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयथैकस्य सप्तकः ॥

निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ।

मात्रा पलस्वर्षपलं स्यात् कर्षन्तु कनीयसी ॥

गिन्नाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।

वर्जयेत् सर्वकालञ्च कुस्त्यान् परियर्जयेत् ॥

१८८ । इदानीं भावनावद्दध्यमानादिकमाह, तुल्यमित्यादि ।—तन्मानरस ।—गिरि-
जेन गिन्नाजतुना तुल्यं भावनीपथं दग्धमूलादिदग्धं क्वाप्यम् । तत् समरसतां यात-
मिति ।—तच्छिन्नाजतुकायेन सह समरसतामिति आभीष्टेन एकोभूय यत् तुल्य-
रसतां गतमित्यर्थः । एवं दृढं भावितञ्च गिन्नाजतु लीहचूर्णेन साईमिच्छीकृत्य दुग्धेन
पातय्यमित्याह, पूर्वोक्तेनेत्यादि ।—चरकस्य ।—पूर्वोक्तेनेति चरक एव चरप्रक्षितिर्
रसायनवादे पूर्वोक्तो विधिः । अत्र भावानुगुणा गिन्नाजतुलीहचूर्णयोः समत्वं कश्चि-
दाह, तत्र ; गिन्नाजतुलीहप्रकृतत्वात् प्राधान्यात् तदपेक्षदेव पादिकञ्च लीह-
चूर्णस्य न्यायत्वात् ; इतीतिऽप्येवमिदोक्तम् । अदीनिचूर्णैश्चतुर्दशभागैरित्यादि ।
क्षीराग्नी—क्षीरप्रधानभीजनकारो । इदानीमेतन्नपीतस्य आलमेहेन वैद्विधमाह,
प्रथम इत्यादि ।—सप्तसप्ताहाः,—एकोनपञ्चासहस्रानि तदापञ्चप्रथम इत्यर्थः ;
एवं त्रयदेकञ्च सप्तक इति भीष्यम् । अथवाप्ये विविधा मात्रामाह, मापे-
त्यादि ।—कश्चिन् प्रथमे चर्षमाह, गिन्नाजतुप्रयोगैश्चित्यादि ।—विदाहीनि
—ब्रह्मरीरमरिचराजिन्नादीनि । गिन्नाजतुप्रयोगे मुच्यन्त्यन्निदेपि मुच्यन्तीरादि-
प्रयोगाभिधानम् उक्त्यापवादत्वादेन न विवदमिति । कश्चिन् कुस्त्यामिति—
कुस्त्यादीन्, निव आलनापी-अपीतवीरवि दहयम् । अत्र हि वाक्ये—
“कुस्त्यं आलनापीच अपीतस्य सदा लजेत्” इत्याहुः । सर्वज्ञानमिति—वाक्ये

पयांसि शुक्तानि रसाः सयूपा-
स्तोयं समूत्रं विविधाः कपायाः ।
शालोङ्गनार्यं गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥
चरकोक्तशिलाजतुविधानं सोपस्कारमेतत् ॥ ५८ ॥

शिवगुहिका—

काले तु रवितापाद्ये कृष्यायसजं शिलाजतुप्रवरम् ।
त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहश्च शुष्कं पुनः शुष्कम् ॥
दशमूलस्य गुडुच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।
मधुकरसैर्गोमूत्रे त्र्यहं त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥
एकाहं क्षीरेण तु तत् पुनर्भावयेच्छुष्कम् ।
सप्ताहं भाव्यं स्यात् क्षायेनैषां यथास्वभावं ॥

यनद्विता गुणास्तिष्ठन्ति । किंचित्तु—यावञ्जीवनं कुलस्यवर्जनमाहुः । कुलस्यस्य
सर्वकालवर्जने उपपत्तिधरकेणैव उक्ता, यथा—“ते क्षात्यन्विकृद्भवाद्दशमी भेदनाः
परम् । लीके दृष्टान्तस्यैषां प्रयोगः प्रतिविध्यते ॥” इति । यैर्द्वन्द्वैरालीय शिला-
जतु पेष्यं तान्याह, पयांसौत्यादि ।—चरकस्य ।—सोपस्कारमिति ।—चरके शिला-
जतु परीचादिकं नीकम्, अथ पुनः “लीहकिद्यायेत” इत्यादिना तदप्युक्तमिति सोप-
स्कारत्वम् ॥ ५८ ॥

चरकोक्तशिलाजतुविधिमभिधाय शैवतनीकप्रसिद्धशिलाजतुप्रयोगं शिवगुहिका-
माह, काल इत्यादि ।—रवितापाद्ये इति विशेषणं येषु इति यावत् ; अथे तु
शरदसप्याहुः । शिलाजतुमोक्षेण योऽहमपलमावा, वत्यति च “पलाणि दश पटं
च” इति ; तेन तन्मानसम मिलितत्रिफलाद्रव्यं गृहीत्वा क्षाययित्वा त्र्यहं भावना,
कर्तव्येत्याह, त्रिफलेत्यादि ।—त्रिफलारससंयुक्तं समुत्सवं पुनश्चिफलारससंयुक्तं
तच्छुष्कम्, एवं त्र्यहं भावयेदित्यर्थः । अथ “तुल्यं गिरिजं जले” इत्यादि पूर्वोक्त-
वचनानुसारेण त्रिफलाकार्यं कृत्वा त्र्यहं भावना कार्येत्यर्थः । एवं दशमूल-
कायादिभिर्गोमूत्रैरपि त्र्यहं त्र्यहं कर्तव्यं भावयेदित्याह—दशमूलस्येत्यादि ।
क्षीरेण पुनरेकाहमिति—क्षीरेण एकाहमेव भावयेदित्यर्थः । अत्यन्त-
वाचीत्यादिभावेन पुनः सप्ताहं भावना कर्तव्येत्याह,—सप्ताहं भाव्यं शादिति ।

काकोल्यौ द्वे मेदे विदारौयुग्मं शतावरी द्राक्षा ।
 ऋडियुगर्पभवीरामुण्डितिका जीरकेऽंशुमत्यौ च ॥
 रास्त्रापुष्करचित्रकदन्तीभकणाकलिङ्गचव्याब्दाः ।
 कटुका शृङ्गीपाठे तानि पलांशिकानि कार्याणि ॥
 अब्द्रोणे साधितानां रसेन पदांशिकेन भाव्यानि ।
 गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दश षट् च ॥
 द्विपलञ्च विश्वमागधिकाकटुकर्कटाख्यमरिचानाम् ।
 चूर्णं पलञ्च विदार्यास्तालीशपलानि चत्वारि ॥
 षोडश सितापलानि चत्वारि घृतस्य माचिकस्याष्टौ ॥

एवामिति ।—वस्तुमाषकाकोल्यादीनाम् । यथालाभमिति वचनान् इन्द्रपवकटु-
 रोहिण्यादिव्यतिरेकेषां च । विदारौयुग्ममिति—विदारौ चीरविदार्यौ । चीर-
 विदार्याय लक्षणं—“चीरमुक्ता दीर्घकन्दा चातिमधुरा चीरविदारौ” इति भद्र-
 चिकित्सीकृतमन्त्रसंज्ञाख्यायां गदापरिषोक्तम् ; सा हि सुगन्धा दुर्गन्धा च ।
 ऋडियुगं—ऋडिइन्द्रो । वीरा—मांसोति त्रिविक्रमः, जलजशाकमिति रवप्रभा ।
 जीरके इति ।—कृष्णशुक्रजीरके, अंशुमत्यौ—शालपर्णीवृद्धिपर्ण्यौ ; इभकणा—गज-
 पिपली ; कटुका—कटुरोहिणी ; एतान्यष्टाविंशतिद्रव्याणि लिखितानि । शम्भटे
 तु रसायनतन्त्रपठितशिवशुद्धिकापाठे—ऋद्धिऋषभकादिषुद्द्रव्याणि पश्यन्ते ; तद्-
 यथा—“ऋद्धिऋषभकौ सुष्ठिरौन्द्रवौ कटुरोहिणी कर्कटशृङ्गी च” इति । तदेव-
 मुभयाचार्य्यप्रामाण्यादुभयैव प्रयोगसङ्गतिरभ्युपेया । अस्याः पिप्पल्यादिषु
 गन्धविषयाया यथालाभवचनादेतानि षोडशद्रव्याणि न रश्चनेऽप्येति केचित् ।
 एवाष्टाष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं पलिकानां कायनार्थेद्वयजलद्वीपसाधितशेषकाय-
 चीपुत्रशरावेः सप्तधाविभक्तौ सप्तदिनानि भावना सप्त कर्तव्याः ; किन्तु सप्तदिने
 ह्रायव्याघता भवति । ततपेषामष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं पलिकानां सप्तदिन-
 विभागेन पलचतुष्टयं निहित्वा षाडं, तेन प्रतिदिनं पलचतुष्टयविभागेन
 काकोल्यादीनां प्रत्येकं भाषा ८, रजिका ९ षाडम्, एवं जलद्वीपस्यापि सप्त-
 दिनविभागेन द्वयजलशराव ८, पल १, भाषा ८, रति १, अस्य पादाश्लेषतया
 स्यात्प्र जल श १, पल १, कर्ष १, भाषा १ ; अस्मिन् कापे पूतोषे प्रतिदिनं शिवा-
 लतुभावना, एवं सताई कर्षस्यम् । दश षट् चेति ।—षोडशैवैः । यद्यपि निर्देशस्य

तिलतैलस्य द्विपलं चूर्णाद्विपलानि पञ्चानाम् ।
 त्वक्क्षीरिपत्रत्वङ्नागैलानां मिश्रयित्वा तु ।
 गिरिजस्य पोङ्गशपलैर्गुडिकाः कार्यास्ततोऽक्षसमाः ।
 ताः शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः ॥
 तासामेका काले भक्ष्या पेयाऽपि वा सततम् ॥
 क्षीररसदाडिमरसाः सुरासर्वं मधु च शिशिरतीयानि ।
 आलोडनानि तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥
 जीर्णं लघ्वन्नपयोजाङ्गलीनिर्युहयूपभोजी स्यात् ।
 सप्ताहं यावदतःपरं भवेत् सर्वं सामान्यम् ॥
 भुक्त्वाऽपि भक्षितेयं यदृच्छ्या नावहेद्भयं किञ्चित् ।
 निरूपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारकैः कामिभिर्यैव ॥
 संवत्सरप्रयुक्ता हन्त्येवा घातशोणितं प्रबलम् ।
 बहुवार्षिकमपि मादं यद्भ्राणश्चाख्यवातश्च ॥
 ज्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहाशःपाण्डुहृद्ग्रहणीरोगान् ।
 ब्रध्नवमिगुल्मपीनसहिष्काकासारुचिश्चासान् ॥
 जठरं शिव्रं कुष्ठं पाण्डुरं क्लैवं मदं क्षयशोषम् ।

मानप्रधानत्वात् विशादीनां मरिचानां मिलितैव पत्रस्य युज्यते, तथापि वा-
 भट्टप्रामाण्यात् प्रत्येकमेव द्विपलं यावत् । पञ्चानामिति ।—त्वक्क्षीर्याद्यैलानां
 प्रत्येकमैपलं वाग्भट्टदर्शनादेव । त्वक्क्षीरी—वंशलीचना । गिरिजस्य पोङ्ग-
 पलैर्मिश्रयित्वेति धीव्यम् । इह सर्वेष्वेव शिलाजतुप्रयोगेषु कर्तव्येषु प्रथमं शोधनं
 विधाय तिलकघृतं इहं वाहं वापि बलानुत्पन्नमात्रं दातव्यं, यथा शिथी भवति ;
 तदुक्तं तन्त्रप्रदीपे—“संगुहकायी विमलीन्द्रियय प्रशस्तनखप्रमुहर्णयोरी । विवेद-
 घृतं तिलकघायसिद्धं इहं वाहं वापि बलानुत्पन्नम् ॥” इति ; “यथा हि सर्वं कवचा-
 स्ताहं मध्ये न इत्याहृत्प्रयुक्तम् । चेद्वाधिकघायपि शिलाजमेव दीहं न इत्यात्
 बलवर्णदायि” ॥ इति च । अक्षसमा चाशुक्तमभावा, अतस्तदनुसारिण
 मध्यमाधमपुत्रवापेक्षया मावीह्या । यदृच्छ्या इत्यनियमेन ; तत्र कदाचित्
 भुक्त्वाऽपि भक्षिता सुती विकारं न जनयेदित्यर्थः । आख्यवात—ऊरुसन्धः ।
 मधुशुक्रदोषप्रत्ययपरिच्छाद्ये वाह्यं क्लैवमित्युभयपदीपादानं बोध्यम् । यद्यपि

उन्मादापस्मारौ घटनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥
 आनाहमतौसारं सासृग्दरं कामलाप्रमेहांश्च ।
 यक्तदधुदानि विद्रधिभगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥
 अतिकार्यमतिस्थौल्यं स्वेदमय श्लोपदञ्च विनिहन्ति ।
 टंद्वाविपं समीलं गराणि च बहुप्रकाराणि ॥
 मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रयुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।
 पापालक्ष्मणौ चैयं शमयेद्गुडिका शिवा नाम्ना ॥
 बल्या वृथा धन्या कान्तियशःश्रीप्रजाकरी चैयम् ।
 दद्यान्नृपवज्रभतां जयं विवादे सुखस्था च ॥
 शोभान् प्रकृष्टमेधाः स्मृतिबुद्धिबलान्वितोऽतुलशरीरः ।
 पुष्ट्योजोऽतिविमलेन्द्रियतेजोबलसम्पदुपेतः ॥
 बलीपलितरोगरहितो जीवेच्छरदां शतद्वयं पुरुषः ।
 संवत्सरप्रयोगाद्दृष्ट्वाभ्यां शतानि चत्वारि ।

सर्वामयजित् कथितं मुनिगणभङ्गं रसायनरहस्यम् ॥

समुद्भूवाभृतमन्यनीत्यः स्वेदः शिलाभ्योऽमृतवह्निरः प्राक् ।
 यो मन्दरस्यात्मभुवा द्विताय न्यस्तः स शैलेषु शिलाजरूपी ॥
 शिवागुडिकेति रसायनसुक्तां गिरौशेन गणपतये ।

शिववदनाविनिर्गता यद्वासात्रा तस्माच्छिवा गुडिका ॥६०॥

इति शैवासहालीला शिवागुडिकेयम् ।

इति शिलाजनुविधानम् ।

बीजदीपीपत्रसङ्गजलैव्यमसाध्यलेनीलं, तथापि प्रयोगमाहात्म्यानुचनार्थमिदं
 सुक्तम् । गराणि—संयोगविवादि, भौतिकां भाषामिति ।—भूतजलाः पीडाः ।
 संवत्सरप्रयोगादिति पूर्वेषु सम्बध्यते । दृष्ट्वाभ्यामिति—संवत्सरवर्षेभ्यः । शिलाजनुन,
 प्रागुत्पत्तिमाह, समुद्भूवेत्यादि ।—अमृतमन्दनीत्य इति ।—अमृतमन्यमसमयज, ।
 द्वितायेत्यादि ।—द्वितायेत्यव जनतामिति शेषः ॥ ६० ॥

इति शिवागुडिका ।

इति शिलाजनुविधानम् ।

अमृतभङ्गातकी—

सुपक्वभङ्गातफलानि सम्यग्द्विधा विदार्यादृकसम्भितानि ।

विषाद्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥

पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन

घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

सितीपलापोङ्गभिः पलैस्तु

विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥

ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्राम्

जयेद्गुदोत्थानखिलान् विकारान् ।

कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान्

सुपर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च ॥

अमृतभङ्गातकीमाह, सुपक्वत्वादि ।—भङ्गातकान्यत्र चारीतीक्षावतभङ्गातकी-
घृतोत्तरीया याद्यादि ; यथा—“भङ्गातकानां पक्वभूतानां हन्युतानामिह चाटकं
स्यात् । तत्रैतकाचूर्णकथंविघ्न्य प्रक्षाल्य धीरी विधिवत् प्रभाति ॥ यत्नं पुन-
स्तद्विदलीकृतघ ततः पचेदशु चतुर्गुणासु । पादावशिष्ट परिपूतश्रीतं क्षीरेण
तुभ्येन पुन. पचेत् ॥ तथादशितं पुनरेव शीतं घृतेन तुल्येन पचेत् सुशीतम् ।
तदशंया शर्करयावकीर्णै ततः खजेनीम्भयितं विधाय ॥ भाण्डे विगुह्ये तत्र धान्य-
राशौ संस्थापयेत् सप्त दिनानि चैव । तत्रमरात्वात् परिजातवीर्यम्—”
इत्यादि । अतः भङ्गातकानां चतु.षष्टिपत्नानि, तदपेक्षया चतुर्गुणं जलं गृह्यमाणं
द्रव्यैर्गुण्यश्चतु.षष्टिश्रावपरिमितं यद्यपि भवति, तथापि बल्यभाष्यतन्त्रान्तरीय-
वाक्यैकवाक्यतागुरीभात् आटके पक्षविवक्षां विधाय पक्षीश्लेष्वागतत्वेन हेगुण्यं न
विधेयं, तथा क्वचित् पक्षीश्लेखविधानेऽपि तन्त्रान्तरीयवाक्यैकवाक्यताऽगुरीभात् पक्षी-
श्लेष्वागते द्रव्येऽपि कुङ्कुमादिविवक्षायां हेगुण्यं भवति । तथापि अत्रके चतुर्गुण-
चिकित्साते—“मधुकाटपलं द्राक्षाप्रत्यज्ञाप.” इत्यादिना यः प्रयोगः सक्तः, स अतूकणं
द्राक्षाप्रत्यः मधुकाटपलप्रत्यज्ञाप इत्यादि द्रव्येण पठितः, तेन अतूकणं मधुकल्याहंमस्ती-
श्लेखपाटात् जलहेगुण्यमव जलं भवति, तत्रप्रत्ययाश्रयकेऽपि मधुकाटपक्षीश्लेखविधि-
नाऽपि ज्ञायते कुङ्कुमविवक्षया जलहेगुण्यमव जलं दीयते । तदववापि आटके

जवं ह्यानाञ्च बलं द्विपानां स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।
स्त्रीवक्त्रभवं लभते प्रजाञ्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः ॥
न चान्नपाने परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च ।
प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥

भङ्गातकस्य संशुद्धिः प्रागिष्टचूर्णगुण्डनात् ।

घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्य इष्यते ॥ ६१ ॥

इति अमृतभङ्गातकी ।

इति रसायनाधिकारः ।

पलविषयी विधाय हेगुण्यं न कार्यम् । तदेव तन्मानरीयवाक्यं यथा—“भङ्गा-
तकाटकं शुभं जलाटकवये भूतम् । पादशिषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्यसमन्विते ॥
क्षीराटकं ततो दत्त्वा क्षिताया प्रस्यमेव च । तावच्च साधयेद्दीमान् यावद्वेहत्वमा-
यतम् ॥ अशंसं नाम्नं श्रेष्ठं दीपनं कुष्ठनाशनम् । अघ्नपित्तापहं भीरुं वाभी-
करणमुत्तमम् ॥ अग्निहृत्करश्चैव बलहत् इष्टिर्वहेनम् ॥” इति । किंचित्तु “क्षीरा-
टकं ततो दत्त्वा” इत्यत्र क्षीरप्रस्यवयमिति पठित्वा अस्य प्रयोगस्य योगान्तरत्वं मन्य-
माना, सुपक्वभङ्गातकेत्यादि अकसंपक्षीकयोरे कल्पस्य हेगुण्यमिच्छन्ति ; किन्तु परमेश्वर-
रक्षितादिसंशुद्धे क्षीराटकमित्येव पाठी दृश्यन्ते, एकवाक्यता च तदेव सङ्गच्छते ।
इद्वैद्यव्यवहारस्याहेगुण्येन दृश्यते, तेनायमेव पाठः साधीयान् । क्षीरीतमतन्तु-
मतात्परमेवेति न्याय्य, यतस्तत्र परिभाषे इतिकर्तव्यतायाश्च मद्देवात्परम् ।
घृताशमिति—घृतप्रस्यम् । अतुर्भोगावशिष्टं क्वायमपेत्य घृतस्याहंमता, सक्तेन
क्वायेन घृतस्याहंमं पचेदिति धीज्यम् । क्षीरस्य चातुर्गुण्यं घृतापेचया, अत एव
वक्ष्यति—“घृताश्चतुर्गुणं क्षीरम्” इत्यादि । क्षीरचतुर्गुणेनेति—चतुर्गुणेन क्षीरेण-
त्यर्थः । पूर्वनिपातं प्रत्यनिदमात् । ततश्च युक्तेनेति न पाठः, सम्बन्धाभावात् । ततश्च
घृतं पक्वां पूत्वा च शर्करापेचप इत्यर्थः, किन्तु सिद्धीऽपि पच्यते, तदा क्वायमर्करा-
दिकमेकौक्त्य सर्वे पक्वम् ॥ ६१ ॥

इत्यमृतभङ्गातकी ।

इति रसायनाधिकारः ।

अथ वृष्याधिकारः ।

पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ चीरसर्पिषा ।

खाधितौ भक्षयेद् यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥ १ ॥

वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तत् तिलान् ।

यः खादेत् स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ २ ॥

चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।

सर्पिः क्षौद्रयुतं लीढ्वा शतं गच्छेद्द्वाराङ्गनाः ॥

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।

सस्यस्योजस्करसामान्याद्रसायनानन्तरं बाजीकरणमुच्यते । बाजीकरणशब्दाद्यस्तु चरकैषोक्तो यथा—“येन नारीषु सामर्थ्यं बाजिवत् लभते नरः । प्रजिज्ञाभ्यधिकं येन बाजीकरणमेव तत् ॥” इति । प्रजिज्ञाभ्यधिकमिति—पुनःपुनर्गच्छेत् । व्यज्यत इति पाठे—नारीषु पुस्त येन व्यज्यत इत्यर्थः । शब्दसिद्धिस्तु प्रषीदरादित्वात् । अन्ये तु—बाजः शुक सोऽस्थासीति वाली, अवाजी बाजी क्रियते येन तद्वाजीकरण-मित्याहुः, किवा बाजः,—मैथुनम् ; उक्तं हि हारीति—“बाजी भाम प्रकाशत्वात् तच्च मैथुनमश्नितम् । बाजीकरणसंज्ञामिः पुंस्त्वमेव प्रचक्षते ॥” तच्च विधा ; यदुक्तं चरके—“शुकसुतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छुक्रविवर्द्धनम् । सुतिशुद्धिकरं किञ्चित् विविधं वृष्यमुच्यते ॥” यथा—कामिनीस्यर्शादिकं सुतिकरं, चीरादि शुद्धि-कर, मायादि सुतिशुद्धिकरमिति । वृष्ययोगानाह, पिप्पलीत्यादि ।—सुयुतस्य ।— तत्र पिप्पलीलवणयोः संस्कारत्वादस्यमानता । वस्ताण्डौ—क्षाराण्डकोषौ । चीर-सर्पिषा—चीरोत्थसर्पिषा, न तु चीरस्य घृतश्लेष्मिकवशात् ; चीरपत्रलवणस्य संश्लेष-विरुद्धत्वात् । प्रमदाशतमिति—वनितावहुलीपलक्षणम् । भक्ष्यप्रकारी यथा— क्षाराण्डद्वयजलं दत्त्वा उत्स्रिय चीरोत्थधृतेन भर्जयित्वा अनुरूपसंश्लेषपिप्पली-चूर्णाभ्यां संस्कार्यं उपयोज्यम् ॥ १ ॥

वस्ताण्डसिद्ध इत्यादि ।—चीरपरिभाषया वस्ताण्डेन चीरशाघनं, तेन भावि-तान् । यद्यपि उक्ताधिकमासेत्यादिना वस्तुभासस्य चीरेण सह विरोधी दर्शितस्तथापि तन्नामान्यवचनम्, इदं पुनरपवादरूपं विशिष्टवस्ताण्डविषयतया न विरोधभावहति । असक्तमिति—समधा ; अपूर्ववदिति—अहतपूर्वस्त्रीसङ्गभवत् ॥ २ ॥

चूर्णमित्यादि ।—सुयुतस्य ।—स्वरसीर्षप विदार्या एव । एवमित्यादि ।— अत्र स्वरसभावितस्याप्युक्तत्वात् एवमित्यतिदेशस्य वैशद्यं स्यात्, तेन विदार्यचूर्णं

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं स्त्रीद्वौ पयः पिवेत् ।

एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृथ्यते ॥ ३ ॥

विटारीकन्दकल्कन्तु घृतेन पयसा नरः ।

उडुम्बरसमं खादन् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।

धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥

उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ।

शतावर्ष्युच्चटाचूर्णं पियमेवं सुखार्थिना ॥

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।

पयोऽनुपानं यो लिङ्घान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ ५ ॥

गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूलीवानरिनागबलाऽतिबलाश्च ।

चूर्णमिदं पयसा निशि पियं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥

घृतभृष्टो दुग्धमाष-पायसो वृथ्य उत्तमः ॥ ६ ॥

वत् क्षौद्रहताभ्यामामलकचूर्णंश्च तत्क्षुरसभावितस्य प्रयोग इति कथित् ; तिन
आमलकचूर्णस्य विधा प्रयोगः ; एकः घृतक्षौद्राभ्याम्, अन्यथ शर्करामधुघृतपयोऽनु-
पानेयेति । अन्ये तु—एषमित्यतिदेशः सुकृतत्वविधानार्थमित्याहुः ॥ ३ ॥

विटारीत्यादि ।—सुशुतस्य ।—अत्र घृतेनेत्यत्र श्रुतेनेति पाठे—केवलं जलश्रुते-
नेत्यर्थः । खादन्नित्यत्र पीलेति च ; तथैव सुशुतदर्शनात् ॥ ४ ॥

स्वयंगुप्तेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—उच्चटेत्याद्यपि तस्यैव । सुखार्थिनेत्यत्र स्वार्थि-
नेति सुशुते पठ्यते । एषमित्यनेन पयसेति बोध्यते । कर्पमित्यादि ।—चरकस्य ।—
मधुक—घटिमधु । नित्यवेग इति—नित्यप्रकवेगाभिभूतः ॥ ५ ॥

गोक्षुरक इत्यादौ ।—क्षुरकः,—कीकिलाधः ; वानरी—शुकशिम्बी । शतमूली
च वानरी चेति समाहारपदः ; अत्र वक्षीबहुवचनान्तः पाठ एव साधुः । एषा क्षुरक-
गोक्षुरवानरीणां फलबीजं यावत् । यदुक्तमस्तवज्ज्ञा—“गोकण्डकक्षुरककपिकच्छु-
फलवरीकुशीबलाचूर्णश्रुतेन । पयसा रात्रिसमये—” इत्यादि ।—अत्र कुशी—गीरघ-
तण्डुला । घृतेत्यादौ ।—माषपायसो—माषविदलैर्दुग्धेन कृतः पायसः, स च घृतभृष्टो
घृतेन सन्वितः ॥ ६ ॥

दध्नः सरं शरच्चन्द्र-मन्निभं दीपवर्जितम् ।
 शर्कराचौद्रमरिचैः तुगाचीर्या च बुद्धिमान् ॥
 युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे गृचौ पटे ।
 मार्जिते प्रचिपेच्छीते घृताद्यं षट्कौदनम् ॥
 तदद्यादुपरिष्टाच्च रसालां मात्रया पिबेत् ।
 वर्षस्वरवलीपेतः पुमांस्तेन हृषायते ॥ ७ ॥
 आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरौश्वान्यभर्जिताम् ।
 तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ ८ ॥

नारसिंहचूर्णम्—

॥
 शताक्षरीरजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च ।
 वाराह्या विंशतिपलं गुडूच्याः पञ्चविंशतिः ॥

दध्न इत्यादि ।—चरकस्य ।—दीपवर्जितमिति—मलिनत्वादिदीपवर्जितम् । युक्त्या
 युक्तमिति ।—यथाऽस्तिमाधुर्यं न स्यात्, कटुत्वघाधिकं न भवति, तथा शर्करामरि-
 चादि वीज्यमित्यर्थः । मार्जितमिति पाठे—पटे घृष्टम् । तमिति—षट्कौदनम् ।
 नियलक्षु—“मार्जिते प्रचिपेच्छीते घृताद्यं षट्कौदनम्” इति पठ्यते, व्यापष्टे च,
 —तस्मिन् मार्जिते पूते रसे इत्यर्थात्, ततोऽत्र शीते शीतवीर्ये षट्कभक्तं प्रचि-
 पेत्, ततोऽद्यादिति । उपरिष्टादिति—मुक्तैत्यर्थः । रसालालक्षणे यथा—“सप्ततुः
 कान्तकाशानी समुद्रार्द्रकनागरम् । रसाला आच्छिखरिणी सुष्टं ससरं दधि ॥”
 इति । अन्यत्र यथा—“षड्दण्डकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि
 शशिप्रभस्य । सर्पिःपलं मधुपलं मरिचाडकषे शफराश्लषाडंपलमर्द्धपलं चतुर्धाम् ॥
 शक्ते पटे लूलनया मृदुपाणिष्टया कर्पूरयन्त्रमुरभिनंबभाच्छसस्या । एषा इकीदरहता
 सुरसा रसाक्षा यास्त्रादिता भगवता मधुमूदनेन ॥” ॥ ७ ॥

आर्द्राणीत्यादि ।—चरकस्य ।—आर्द्राणि—सद्यस्त्वानीत्यर्थः । मत्स्योऽत्र प्रधान
 कल्पनया रोहितः ॥ ८ ॥

शताक्षरीत्यादि ।—चन्द्राडस्य ।—वाराह्या इति—वराहकन्दस्य । तत्रक्षयं यथा
 —“ताम्बूलमहमेः पत्रैर्यन्त्रिभिः समक्षदृतम् । सर्जाजुननिभैः पुष्पैः शोभते च

भङ्गातकानां द्वात्रिंशच्चित्रकस्य दशैव तु ।
 तिलानां शोधितानाञ्च प्रस्थं दद्यात् सुचूर्णितम् ॥
 ब्रूयणस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च समतिः ।
 माक्षिकं शर्करार्द्धेन माक्षिकार्द्धेन वै घृतम् ॥
 शतावरीसमं देयं विदारीकन्दजं रजः ।
 एतदेकीकृतं चूर्णं स्रिग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 पलार्द्धमुपयुञ्जीत ययेष्टश्चापि भोजनम् ।
 मासैकमुपयोगिन जरां हन्ति रुजामपि ॥
 बलीपलितखालित्व-मिहपाण्डुराद्यपौनसान् ।
 हन्यष्टादशकुष्ठानि तथाष्टाबुदराणि च ॥
 भगन्दरं मूत्रक्षच्छं गृध्रसीं सहलीमकम् ।
 क्षयञ्चैव महाश्वासान् पञ्च कासान् सुदारुणान् ॥
 अश्लीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव संसृष्टान् सान्निपातिकान् ।
 सर्वानर्शांगदान् हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

स काञ्चनाभो मृगराजविक्रमस्तुरङ्गमश्वाप्यनुयाति विगतः ।
 स्त्रीणां शतं गच्छति सोऽतिरेकं प्रकृष्टदृष्टिश्च यथा विहङ्गः ॥

सुगन्धिभिः ॥ वराहच्छविवर्षेण पिच्छिलेन सुवर्चसा । कन्देन कटुतिक्तेन नीली-
 म्पलसुगन्धिना ॥ जायते सा गिरौ रम्ये विश्वे श्रीपर्वते तथा ॥” इत्येव—
 “वराहमूढं वत् कन्दो वाराहो कन्दसञ्जितः । भिषजां तदलाभे च चर्मकारालुको
 मत ॥” इत्युक्तम्, किन्तु वाराहो कन्दापेक्षया चर्मकारालुकस्यातिहीनगुणत्वेन नाम्य
 तत्प्रतिनिधित्व युक्तम् । गूडूच्याः पञ्चविंशतिरित्यपपाठः । तन्मानरि—“भङ्गातक-
 प्रस्थयुग्मं तत् सप्तपलौं गूडूच्याश्च” इत्युक्तत्वात्, यतः प्रस्थयुगमेव सप्तपलीन सत्
 पञ्चविंशतिपलानि भवन्ति । ब्रूयणस्य मिलित्वा पलान्यष्टौ । विदारी—भूमि-
 कुभाण्डः । पलार्द्धमिति—पूर्वयुगाभिप्रायेण, इदानीमष्टमापकेष व्यवहारः । आद्य

पुत्रान् सञ्जनयेद्दीरान् नरसिंहनिभांस्तथा ।
 नारसिंहमिदं चूर्णं सर्वरोगहरं नृणाम् ॥
 वाराहीकन्दसंघ्नस्तु चर्मकारालुको मतः ।
 पथिमे घृष्टिशब्दाख्यो वराहलोमवानिव ॥ ८ ॥

शोधूमाद्यं घृतम्—

पलं शतञ्च शोधूमात् निःक्वाथ्य सलिलाटके ।
 पूते पादावशेषे च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥
 मुञ्जातफलशोधूमं माषद्राक्षापरूपकम् ।
 काकोली चीरकाकोली जीवन्ती सशतावरी ॥
 अश्वगन्धा सखर्जूरं मधुकं त्रूपणं सिता ।
 भस्मातमात्मगुप्ता च समभागानि कारयेत् ॥
 घृतप्रस्थं पचेदेवं चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 मृद्दग्निना च संसिद्धे द्रव्याण्येतानि निक्षिपेत् ॥
 ल्वगोलापिप्पलीधान्य-कर्पूरं नागकेशरम् ।
 यथालाभं विनिक्षिप्य सिताचीद्रपलाष्टकम् ॥

इति ।—आयुष्मारुतः ; यथा भीमो भीमसेनः । वाराहीकन्दस्य दुर्लभतया चर्मकारालु-
 लुकमेव गौडीयैर्वाराहीकन्दसंघ्नया भृच्छते । वक्षुतस्तु वराहकन्दकाचर्मकारालुकं
 द्रव्यान्तरमेव तद्वक्षणाभावात् ॥ ८ ॥

शोधूमादिव्यादि ।—शोधूमो धवलसारी वाद्यः, चतुर्गुणत्वात् । अत्र सलिलाटके
 पादावशेष इति योज्यम् ; अती शोधूमशतपले जलद्रीणी देय इति चक्रः । वक्षुतस्तु
 निःक्वाथ्यत्वेनैव सम्बध्यते, तथैव निर्दिष्टत्वात् पादावशेषस्य प्रष्ट इति व्यापष्टे ;
 किन्तु चक्रपत्र एव प्रचरति । मुञ्जातफलम्—शीतरापदिकम् ; तदप्राप्ती ताल-
 मसकं वक्ष्यति । चारावल्याम्—मुञ्जातकं—तालमसकमित्येवास्ति । पक्ष्यकं—
 पक्ष्यस्य फलम् ; खर्जूरं—पिष्टखर्जूरम् ; मधुकं—यष्टिमधु ; अथे तु—मधुकमिति
 पठित्वा मधुकस्य फलमाहुः । सिता—शर्करा । आत्मगुप्ताया मूलमिति निश्चलः,
 फलमित्यथे । संसिद्ध इत्यन्तरं पूते चेति शेषः । ल्वगादीनाञ्च सामं कल्कतुल्यं

दग्धेक्षुदण्डेनालोच्य विधिवद्विनियोजयेत् ।
 शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥
 केवलस्य पिबेदस्य पलमात्रां प्रमाणतः ।
 न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥
 वातहं परं बल्यं शुक्रसञ्जननं परम् ।
 शमनं भ्रूवक्त्रच्छस्य वृद्धानाञ्चापि शस्यते ॥
 पलद्वयं तदश्रीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः ।
 भजति स्त्रीशतञ्चापि पीत्वा चानुपिबेत् पयः ॥
 अश्विभ्यां निर्मितश्चैतद्गोधूममाद्यं रसायनम् ।
 जलद्रोणे तु गोधूम-क्वाथे तच्छेषमाढकम् ॥
 मुञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम् ।
 कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्यतः ॥ १० ॥

शतावरीघृतम्—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
 शर्करापिप्पलीचौद्र-युक्तं तद्वृथ्यमुत्तमम् ॥ ११ ॥

गुडकुष्माण्डकम्—

कुष्माण्डकात् पलशतं सुखिबं निष्कुलीकृतम् ।
 प्रस्थं घृतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत् ॥

वक्ष्यति । घृत, शीतोभूते शर्करामधुनीर्मिलित्वाऽष्टौ पलानि । पूर्वं “पलमात्रां पिबेत्” इति यदुक्तं सत् प्रथमतः, अनन्तरं सात्वतीभावे सति पलद्वयम्; न पुनरितोऽधिकमिति ॥ १० ॥

घृतमित्यादि ।—धरकस्य ।—सिद्धे “अक्षेपः पादिकः क्वाथात् खेदे कल्कसमो मत” इत्युक्ते शर्करापिप्पलीचौद्राणां कल्कसमत्वं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

कुष्माण्डकादित्यादि ।—घृततैलयोर्मिलिता प्रस्थम् । अत्र खण्डकुष्माण्डवत् तन्वीजादिवर्जितसुखिप्रमालितपिष्टकुष्माण्डभर्जनं काथ्यं यावन्मधुनिभः पाकी

त्वक्पत्रधान्यकव्योप-जीरकैलाहयानलम् ।
 भ्रम्यिकं चव्यमातङ्ग-पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥
 शृङ्गाटकं कशेरुच प्रलम्बं तालमस्तकम् ।
 चूर्णीकृतं पलांशश्च गुडस्य च तुलां पचेत् ॥
 शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रदापयेत् ।
 कर्फापित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाश्च शस्यते ॥
 क्लृशानां वृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥
 क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषग्व्रजितम् ।
 कासं श्वासं ज्वरं ह्रिकां हन्ति च्छर्दिमरोचकम् ॥
 गुडकुष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् ।
 खण्डकुष्माण्डवत् पात्रं सिन्नकुष्माण्डकद्रवः ॥ १२ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं सिग्धं जीवनं वृंहणं गुरु ।
 हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्दृष्यमुच्यते ॥ १३ ॥
 भङ्गातकवृहतीफलदाडिमफलवल्कसाधितं कुरुते ।
 लिङ्गं मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम् ॥

भवति । सती द्रवार्थमेव गाहितकुष्माण्डद्रवमेव प्रस्यचतुष्टयं गृहीत्वा तेन
 द्रवेण पुराणगुडपलशतमैकीकृत्य पूत्वा कुष्माण्डं पचेत् । ततोऽवतारिते कीणो
 त्वक्पत्रादिचूर्णप्रक्षेपः । जीरकैलाहयेति—जीरकहयमैलाहयश्चेति । मातङ्गपिप्पली—
 गजपिप्पली । प्रलम्बं—तालादुरं, ताललण्ड इत्यन्धे ; आय एव पची युक्तः,
 ह्यत्वात् । मन्दाग्नीनामल्पमावयेति शेषः । “प्रमदासु प्रसक्तानां वाजीकरणमुत्तमम्”
 इत्यन्वयः । तथा ये क्षीणरेतसस्तेषामुत्तममेतद्भिषग्व्रजितमिति धीज्यम् । पात्र-
 मित्याहकम् ; खण्डकुष्माण्डकश्च रक्तपित्तोक्तम् । गुडकुष्माण्डके द्रव इति पाठे—द्रवय
 सिन्नकुष्माण्डकस्यैव शेषः ॥ १२ ॥

अनुक्तवाजीकरणसंयचार्यमाह, यत्किञ्चिदित्यादि ॥ १३ ॥

इदानीं लिङ्गमूलत्वादपत्यस्य तद्गृह्यविधीगानाह, भङ्गातकैत्यादि ।—अयं योगी

कनकरसममृणवर्चित-हृयगन्धामूलमत्रपर्युषितम् ।
 माहिषमिह नवनीतं गतबीजे च तत्फलमध्ये ॥
 गोमयगाढोद्वर्चितपूर्वं पयादनेन संलितम् ।
 भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम् ॥ १४ ॥

अश्वगन्धातैलम्—

अश्वगन्धावरौकुष्ठं मांसीसिंहीफलान्वितम् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ।
 (स्तनलिङ्गकर्णपालि-वर्द्धनं स्रक्षणादिदम् ॥ १५ ॥
 मेदसा क्षौद्रयुक्तेन वराहस्य प्रलेपितम् ।
 सम्यक् स्निग्धं रतान्तेऽपि स्तव्यतां न विमुञ्चति ॥ १६ ॥
 बीजं वृहत्करञ्जस्य कृतमन्तः सपारदम् ।
 हेन्ना-सुवेष्टितं न्यस्तं वदने बीजधृद्भृतम् ॥ १७ ॥
 आजन्तूष्ट्रीचीरं गव्यघृतं चरणयुगललेपोक्तम् ।
 स्तम्भयति पुरुषबीजं योगोऽयं यामिनीं सकलाम् ॥ १८ ॥
 भङ्गातकवृहतीफल-नलिनीदलसिन्धुजन्मजलशूकैः ।
 माहिषनवनीतेन तु करस्वितैः सप्तदिनमुषितैः ॥
 मूले हृयगन्धाया पूर्वं माहिषीमलमधितमथ लिङ्गम् ।
 लिप्तं भवति लघुकृतं रासभलिङ्गं ध्रुवं पुंसाम् ॥ १९ ॥

भङ्गातकासहाय न दीयः । अलघाव चतुर्गुणं बोध्यम् । कनकैत्यादि ।—कनक—
 धुलूरं, तस्य पयस्करसः । तत्फलमिति—धुलूरमेव । गोमयेन सद्यस्केन लिङ्गे
 गाढमुद्वर्त्तनं कृत्वा ततोऽनेन लेपः इति । कठिनाङ्गना इति ।—कठिनाङ्गनाः प्रायेण
 द्राविडनाटमालवदेशजाः, तासु प्रायशो बहुतरहरतैर्नैव तुष्यन्तीति कठिन-
 त्वम् ॥ १४ ॥

अश्वगन्धातैले । — सिंहीफलं — वृहतीफलम् । कर्णपालि., — कर्ण-
 पालिका ॥ १५—१८ ॥

भङ्गातकैत्यादौ ।—करस्वितः,—मिथितासैः । अन्नार हृयगन्धाया मूले विवरं
 कृत्वा सप्तदिनमुषितैर्भङ्गातकादिभिर्लिप्तं लिङ्गमित्यन्वयः । कौटम् लिङ्गम् ।—

नीलोत्पलसितपद्मज-केसरमधुकर्करायन्निसेन ।
 सुरते सुचिरं रमते दृढलिङ्गो भवति नाभिविवरेण ॥ २० ॥
 मिहं कुसुमतेलं भूमिलताचूर्णमिश्रितं कुरुते ।
 घरणाभ्यङ्गेन रते धीर्यस्तम्भाद्दृढं लिङ्गम् ॥ २१ ॥
 मत्पाहं छागमल्लि-मंथं वै करभवारुणीमूलम् ।
 गाढोद्वर्त्तनविधिना लिङ्गस्तम्भं रते कुरुते ॥ २२ ॥
 गोरिकोन्नतशृङ्ग-त्वग्भवचूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
 परिधाय भजन् ललनां नैकाण्डो भवति हर्षार्त्तः ॥ २३ ॥
 समतिलगोक्षुरचूर्णं छागौक्षीरेण साधितं हि समधु ।
 भुक्तं क्षपयति पाण्ड्यं यज्जानितं कुप्रयोगेण ॥ २४ ॥

मद्दिषीमलेन मयितं पूर्वं मर्दितम् ; एतेनादौ मद्दिषीमलेन लिङ्गं सम्पद्यं पद्यात्
 भङ्गातकादिभिर्मितं लिङ्गं लघुलतवर्दंमलिङ्गं भवतीति ॥ १८ ॥

इदानीं वाञ्छीकरणप्रसङ्गात् शीघ्रस्तम्भमाह, नीलोत्पलित्यादि ।—नीलोत्पल-
 नेतपद्मयोः केसरम् । एभिः सर्वैः पिष्टेनाभिं लिघ्या घिरकालं कामुकी रमत इत्यर्थः ।
 नातिविवरेण इति पाठे—अतिविवरेण—अतिकालच्छिद्रेण ॥ २० ॥

सिद्धमित्यादौ ।—भूमिलता—किञ्चुमुकः, तथा मिश्रितं कुसुमबीजस्य तैलं,
 सिद्धमिति—पक्रमित्यर्थः ॥ २१ ॥

मत्पाहमित्यादि ।—छागभवसलिलं—छागमूलम् ; करभवारुणी—सङ्कष्टकः
 इति हरमेखलानिर्घण्टः, गङ्गापालकेति केचित् ॥ २२ ॥

इदानीं कुप्रयोगकृतत्वजभद्रचिकित्सायाह, गोरित्यादि ।—यस्या घनीरेकं शृङ्ग-
 मुदत भवति तत्त्वक्चूर्णेन धूपितं वस्त्रं परिधायित्यर्थः । यः पुद्गलो निद्रासेन एकस्त्रीनामी
 स्मृत्यन्तरगमने तु भ्रष्टोत्थानं न भवति स एकाण्ड उच्यते । यदुक्तं तत्त्वकनिकायां,—
 “यस्य हि काञ्चिद्भलनां प्रति नी भवतीह हर्षलिधोऽपि । एकाण्ड इति कथितोऽस्त्री
 योगे प्रायः कृतः स्त्रीभिः ॥” इति ॥ २३ ॥

समेत्यादि ।—अथ निम्बुवतिलगोक्षुरबीजचूर्णंश्चातदुग्धैरुत्कारिका साधयित्वा
 शीते च मधु दत्त्वा भक्षयेत् । पाण्ड्यं—लिङ्गानुत्थानम् ॥ २४ ॥

योगजवराङ्गबद्धं मथितेन चालितं हरति ।

उन्मुखगोशृङ्गोद्भव-लेपो योगजध्वजभङ्गहारी ॥ २५ ॥

कुष्ठैलबालुकैला-मुस्तकधन्याकमधुकृतः कवलः ।

अपहरति पूतिगन्धं रसोनमदिरादिजं गन्धम् ॥ २६ ॥

घ्नौद्रेण बीजपूरत्वग्लीढाधीवातगन्धनुत् ॥ २७ ॥

इति श्लेषाधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकारः ।

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥ १ ॥

कुप्रधीनेषु लिङ्गानुव्यान यत् तदधिकिष्णामाह, योगजीत्यादि ।—मथितेन—
घोलिन । उन्मुखेत्यादि ।—जङ्घुं मुखं यद्देहीः शृङ्गं, न तु श्लोवर्दस्य । कुष्ठं मुख-
स्त्रीगवीशृङ्गेण लेपन लिङ्गस्य ॥ २५ ॥

कुष्ठेत्यादौ ।—मधु—यष्टिमधु । यदुक्तं लोकव्यवहाराख्यकामशास्त्रे—
“कुष्ठैलबालुकैलामुस्तकधन्याकयष्टिमधुकवलः । हरति मुखपूतिगन्धं रसोनमदि-
रादिगन्धम् ॥” दम्पत्योरन्यतरक्ष मुखपूतिगन्धेन सन्धीगभङ्गप्रसङ्गः स्यादितस्तदवस्थाप-
नयनद्वारा अस्य योगस्य श्लेषाङ्गत्वं ज्ञेयम्, एवं बल्यमाशुधीर्गन्धिं बीज्यम् ॥ २६ ॥

घ्नौद्रेणेत्यादौ ।—बीजपूर, —भीखर इति श्रूयते । अथच लीङ्गं शयनसमये
बीज्य । अधीवात, —शुदवायु । बीजपूरपत्रलीङ्गसु अधीवातनिरोधं जनयति । यदुक्तं
तत्रैव—“घ्नौ लीङ्गि शयनकाले मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् । स त्रींशत्कारणात्-
प्रसरावरोधात् सुखं स्वपिति ॥” इति ॥ २७ ॥

इति श्लेषाधिकारः ।

रसायनवाजीकरणे पञ्चकर्मविष्टदृष्टैव कर्मण्ये, अतः पञ्चकर्मणि वाच्यानि ।
पञ्चकर्मणाश्च स्वेदपूर्वकत्वात्, पुनः स्वेदस्य श्लेषपूर्वकत्वात् प्रथमं श्लेषविधिमाह,
सर्पिरित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—एतत् सर्पिरादिचतुष्टयं श्लेषेषु श्लेषकारकद्रव्येषु

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।
 देयं बहुकफे चापि व्योपचारसमायुतम् ॥
 तथा धीस्मृतिमेधाग्नि-काङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ॥ २ ॥
 ग्रन्थिनाडौक्तिमिश्रेण-मेदोमारुतरोगिषु ।
 तैलं लाघवदार्यायं क्रूरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ३ ॥
 वातातपाध्वभारस्त्री-व्यायामचीणधातुषु ।
 रुचक्लेशसहात्यग्नि-वाताहतपथेषु च ।

दधिचीरादिषु मध्ये प्रवरं श्रेष्ठं, खेचनप्रकर्षादित्यर्थः । तत्रापीति ।—तेष्वपि सर्पि-
 रादिषु मध्ये सर्पिरत्नं श्रेष्ठम् । संस्कारी गुणान्तरारोपणमिति तस्यानुवर्तन-
 मनुविधानम् । तैलादयो हि द्रव्यान्तरसंस्कृताः सन्तः सगुणं विहायैव संस्कारक-
 द्रव्यगुणान् वहन्ति । सर्पिन्तु सगुणान् संस्कारकद्रव्यगुणाय वहति ; अत एवीति—
 “नाम्यः खेचनया कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वखेचोत्तमं
 मतम् ॥” इति । अथ संस्कारकद्रव्यविदकादिगुणाधानेऽपि सर्पिर्न सगुणान् खेच-
 शैत्यादीन् जहाति, किन्तु सगुणांसद्गुणांश्च वहति । यतोऽगुणशब्देन पथाहाचिना
 सगुणवर्तनस्य पथात् संस्कारकगुणवर्तनमुच्यते ।—“खेचाहातं शमयति पित्तं
 माधुर्यशैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दीपं संस्कारात् तु जयेत् कफम् ॥” न च वाच्यं
 कचीणचिचकादिसंस्कारात् कचीणं सर्पिर्भवति, ततश्च सर्पिषः खेचशैत्ये तद्विद्वे
 कद्यमत्र तिष्ठत इति ; यतः सर्पिःसम्बन्धचिचकावयवानुगतं हि कचीणत्व, सर्पि-
 र्मते च खेचशैत्ये इति भिन्नाशयत्वात् विरोधः । इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्तनं
 यत् सगुणविद्वेदस्यापि गुणात्पथातेन धारणमित्यादि व्याख्यानरमभ्रदीयचरक-
 तत्त्वप्रदीपिकायामेवानुसम्बन्धम् । केचित् तु संस्कारः स्त्रीयगुणः शीतत्वादिः, अत-
 शब्दः सहाय्ये, तेन विद्वेदवीर्याणामीषधानां सयोगेऽपि संस्कारोऽनुवर्तते ; तैला-
 दीनानु दाहज्वरे चन्दनादितैलोपदेष्टानु तैलशीणत्वं शीतवीर्यचन्दनादिद्रव्य-
 योगान्निवर्तते, नैतद्रूपं घृतस्येत्याह ॥ १ ॥

घृतविषयमाह, केवलमित्यादि ।—केवलं—द्रव्यान्तरसंयोगरहितम् ॥ २ ॥

तैलविषयमाह, दन्वीत्यादि ।—वाग्भटस्य ॥ ३ ॥

वसामन्त्रविषयमाह, वातात्पेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—त्रैधाविति खेदः । वाता-

शेषौ वसा तु सन्ध्यस्थि-मर्मकोष्ठरूजासु च ॥
 तथा दग्धाहतभ्रष्ट-योनिकर्णशिरोरुजि ॥ ४ ॥
 तैलं प्राहृषि वर्षान्ते सपिरेन्वयौ तु माधवे ।
 साधारण-ऋतौ श्लेहं पिबेत् कार्यवशात्तु तत् ॥ ५ ॥
 वातपित्ताधिकौ रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।
 श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चा मलभास्करे ॥ ६ ॥

दिभिः शीषा धातवो शेषा ते तथा । श्लेशसहः,—श्लेशचम', श्लेशसह इत्यत्र
 श्लेशचय इति पाठी श्लेखकदीपात् । वाताहतपथेभ्यति—वाताहतसीतसु । शेषा
 विति—वसामञ्जानी । वसायास्तन्वदपि विषयान्तरमाह, वसा त्वित्यादि ।—रूजा-
 शब्दः सन्ध्यादिभिः सम्बध्यते । आहत',—ग्रन्थेच । भट्टयोनिः,—स्रष्टानान् प्रच्युत-
 योनि' ॥ ४ ॥

इदानीं श्लेहानामुपयोगकालमाह, तैलमित्यादि ।—वास्तव्यः । साधारण-
 ऋतौ श्लेहं पिबेदित्युक्तम् । साधारणञ्च प्राहृष्टशरदसन्ध्याभ्य शोधनमधिकत्वोक्त-
 ऋतुवधम् । यदाह इदमत्र,—“अत्युष्णवर्षशीता हि यौष्णवर्षादिमागमा । तद-
 न्तरे प्राहृष्टाद्या ज्ञेयाः साधारणास्तथा ॥ प्राहृष्टरूजसन्धौ ज्ञेयौ शरदूर्जसन्धौ पुनः ।
 तपस्यथ मधुशैव वसन्तः शोधन प्रति ॥” इति । अत्र साधारणा इत्यनुदूतोष्णशीत-
 वर्षा इत्यर्थः । युक्तमभाषित्वापाठस्यावर्षी प्राहृष्टित्युक्तम् ; अत्र एव निर्दिष्टात् युक्त-
 शब्द आषाढवर्षयोऽपि ज्ञेयः । किंवा शुचिर्नभाविति पाठः । ऊर्जसन्धौ—कार्तिक-
 मार्गशीर्षी, तपस्यः,—फाल्गुन, मधुशैव इति । वर्षान्त इति—शरदि । अन्वौ—
 वसामञ्जानी । माधव इति—वेशाखे । यद्यपि वैशाखी न साधारण-ऋतुमध्ये पठित,
 किन्तु फाल्गुनचैव रूपो वसन्त एव, तथापि प्रभूतकफतथा श्लेहपानविधयत्वेनात्र
 नोक्तः ; वैशाखस्तु मलचयधातुचयकारक इति । अत्र बन्धी धातुकारकः वसा-
 मञ्जप्रयोगो युक्त एवेत्यर्थः । अन्यावित्यपि पाठः । कुतः पुनरुक्तसमय एव
 श्लेहं पिबेदित्यत्र आह, कार्यवशात्तु तदिति ।—सशीधनरूपप्रयोजनवशात् । सशी-
 धन हि साधारण-ऋतौ उत्कर्षो विधीयते ; तेन तदङ्गविशेषश्लेहपानमपि
 तत्रैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानींभाव्यविकातद्वृद्धीतेनात्युष्णशीतेऽपि यथा श्लेहपान विधेयं तथा दोष-
 विधेये च यथा श्लेहपान तदाह, वातपित्ताधिकः इत्यादि ।—वातश्च पित्तश्च

खेदसंशोध्यमद्यस्त्री-व्यायामासक्तचिन्तकाः ।
 हृदावालाऽवलक्षणा रूक्षाः क्षीणासरतसः ॥
 वातार्तस्यन्दतिमिर-दारुणप्रतिबोधिनः ।
 स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नि-तीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥
 ऊरुस्तश्भातिसाराम-गलरोभगरोदरैः ।
 मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्म-दृष्णामद्यैश्च पीडिताः ।
 आमप्रसृता युक्ते च नस्ये वस्ती विरेचने ॥ ७ ॥

वातपित्तं, तदधिकं यत्र स वातपित्ताधिकः । रागाविति—सायम् ; उषे—शीघ्रे ;
 श्लेष्माधिककषयमित्यत शीतविकारवसामञ्जगृहीतपुरुषोपलक्षणं, शून्य वातश्लेष्माधिकः
 श्लेष्माधिककषय गृह्यते ; अत एव सुयुतेऽप्युक्तं—“वातपित्ताधिको रागो वातश्लेष्मा-
 धिको दिवा” इति । केवलवाताधिकस्य तथा पित्ताधिकस्य तथा श्लेष्माधिकस्य
 साधारणे च शरदादौ काले उत्कर्गसिद्ध एव । पातकालो बल्यमासी भवति । बल्यति
 हि—“पित्तं मशमनं खेदमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः” इत्यादि ।—व्याख्यानरश्च अष्टदीय-
 चरकतत्त्वप्रदीपिकाधामनुसन्धेयम् । अमलभास्कर इति ।—दुर्दिनशुदासाधं मध्याह्न-
 यदृष्टार्थं वा ॥ ६ ॥

इदानीं खेदाहर्षानाह, खेद्येत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—खेदा इति खेदः । खेदा इति
 —खेदाहर्षः, एवं “संशोध्य इति”—वमनादिसंशोधनयोग्याः ; मद्या इति—मद्या-
 दिध्वासक्ताः ; चिन्तकाः,—चिन्ताबहुलाः । अवल इत्यङ्गश्रीऽपि यो बलरहितः । कृश
 इति—मांसीपचयहीनः । क्षीणे असरतसी रक्तशुके शेषां तं क्षीणासरतसः ;
 वातार्ता, —वातरीगिणः ; स्यन्द, —अभिष्यन्द, स च पुराणोऽभिप्रेतः । दारुणः,—
 दुःसाध्यः, प्रतिबोधः,—जागरणम्, अत्यन्तजागरणशील इत्यर्थः ; अन्ये तु—कृच्छी-
 न्मौलनयुक्त इत्यर्थः । अस्नेह्यानाह, न लिख्यादि ।—अतिशब्दी दुर्बलानेषु प्रत्येकं
 योज्यम् । अत एवाव्यवला, स्नेह्या न त्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । आमप्रसृता-
 इति ।—अपरिणतगर्भभावशुक्ता इत्यर्थः । वाग्भटे स्वप्नप्रसृतेत्यर्थः पठति, व्याचष्टे
 अ—सुतगर्भेति ; सुयुतेन—“अकाले च प्रसृता स्त्रीत्युक्तम्” । युक्त इति—तत्काल-
 प्रयुक्ते ॥ ७ ॥

स्नेहसात्म्यः क्लृप्तसहो दृढः काले च शीतले ।
 अच्छमेव पिवेत् स्नेहमच्छपानं हि शोभनम् ॥ ८ ॥
 पिवेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ।
 शुद्धार्थं पुनराहारं नैशे जीर्णे पिवेन्नरः ।
 अहोरात्रमहः क्षुत्सं दिनाईश्च प्रतीक्षते ॥
 उत्तमा मध्यमा ऋक्षा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥
 उत्तमस्य पलं मात्रा विभिक्षाचैश्च मध्यमे ।
 जघन्यस्य पलाईनं स्नेहकाथ्यौपधेषु च ॥ ९ ॥

अच्छमेहपानविषयमाह, स्नेहेत्यादि ।—सुयुक्तस्य ।—दृढ इति—बलवान् ; काले च शीतले इति ।—यद्यपि पूर्वोक्तसाधारणकाल एव स्नेहविषयकषयाव्यावृत्तिकविकार-
 षणात् यदि शीतले काले स्नेहोपयोगः कर्तव्यः स्यात्, तदाऽच्छमेव पिवेदित्यर्थः ।
 अन्ये तु "दृढ" इति पदं दूरीकृत्य काले चानतिशीतले इति पठन्ति । अच्छमित्यादि-
 नाश्च सम्बन्धः ॥ ८ ॥

सम्प्रति सशमनस्नेहस्य सशोभनार्थस्नेहस्य च पानकालमाह, पिबेदित्यादि ।—
 सशमनमिति—“न शोभयति यद्दीषान्” तथा सशोभनमिति—“सशोभयति यद्दीषान्”
 इत्याद्युक्तलक्षणम् । अन्नकाले—दिनहरादिसंज्ञे, तत्र बुभुक्षा कदाचिन्न स्यादिति
 तदर्थे प्रकाङ्क्षितः इति विशेषणम् । शुद्धार्थं स्नेहं विन्दुघटादिकम्, नैशे—निशाभर-
 णे च आहारं जीर्णं सति प्रातरेव पिवेदित्यर्थः । अयमत्राभिस्तम्भिः,—सशमनार्थः स्नेहो
 यदि जरणान्ते प्रातरेव क्रियते, तदा कीष्टोपलेपकदीपस्थाद्ययात् तेन दीपेण सद्यः स तु
 दुःस्नेहो दीपोत्क्षेप कुर्व्यात्, न तु दीपसशमनम्, अत एव सशमनोऽन्नकालेऽभिहितः ।
 सशोभनार्थं स्नेहो दीपोत्क्षेपकर एवापेक्षित इति दीपशेषावस्थायानेव प्रातः
 काले तत्पानं युक्तमिति । एतच्च कालकथनमुक्तमेतत्, तेन वातपित्ताधिकी राधा-
 वित्पवादाद्विषयव्यतिरिक्त एवास्य विषयो ज्ञेयः । स्नेहमात्रायास्त्वैविध्यमाह—अहो
 रात्रमित्यष्टप्रहरीपलचरणम्, एवमहः क्षुत्समिति—तत्रहरचतुष्टयम्, दिनाईमिति—
 तत्रहरद्वयमुपलक्षयति ; अत एवोक्तं वाग्भटे—“वाग्भां अतुर्भिरष्टाभिर्गामैर्जीर्वांलि
 यां क्लमात्” इत्यादि । तेन प्रहरायतीतिऽपि दिने मात्रा पीला यथोक्तप्रहरादि-
 कालप्राप्ता दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्णमाया मन्य्या, यदा पुनरहोरात्रपरिणामिनी

जलमुष्णं घृते पेयं यूपस्तैलेऽनु शस्यते ।
 वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमयाम्बु वा ॥
 भाल्लाते तौवरं स्नेहे शीतमेव जलं पिवेत् ।
 स्नेहपीतस्तु दृश्यायां पिवेदुष्णोदकं नरः ।
 एवञ्चानुप्रशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥ १० ॥
 मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ।
 विष्टभ्य वापि जीर्येत् तं वारिणीष्णेन वामयेत् ॥
 ततः स्नेहं पुनर्दद्याद्भृशकोष्ठाय देहिने ।
 जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिवेदुष्णोदकं नरः ।
 तेनोद्धारो भवेच्छुद्धो रुचिद्यान्नं भवेत् प्रति ॥ ११ ॥
 भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् खः पिवन् पीतवानपि ।
 द्रव्योष्णमनभिव्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ॥ १२ ॥

मामा क्रियते, तदहराहारी न कार्यः । अत एव चरके—“उत्तममासा स्नेहपान-
 विषयपुस्तकमभिप्रेत्योक्ता क्षुत्पिपासासदा” इति । अत्रया तु चरकपरिभाषया प्रायी न
 व्यवहरति इडाः । तेन उत्तमादिपुरुषाणां स्नेहमातां प्रति इदञ्च व्यवहरति इदमतमाह—
 उत्तमस्नेत्यादि ॥ ८ ॥

अनुपानमाह, जलमित्यादि ।—अन्विति—अनुपाने । “सर्वेषूष्णमयाम्बु वा” इति
 यदुक्तं तदपवादमाह, भाल्लात इत्यादि ।—भाल्लाततुवरयोः, स्नेह इति विष्टभः । तुवरः,
 —इष्टविष्टभः, तत्फलभवस्नेह इत्यर्थः, उत्तम इति सुश्रुते—“पर्वेस्तु शिखराकारैः फलैः
 सर्पपस्रिभिः । इष्टस्तुवरको नाम पश्चिमाश्वत्थीरजः ॥” इति । पीतस्नेहे यदि
 दृश्या स्यात् तदा तत्र प्रतीकारमाह, स्नेहपीत इत्यादि ।—पीतस्नेह इत्यर्थः ।
 उद्धरेदिति—धमेत् ॥ १० ॥

अविधिपीतस्नेहज्ज्यापदः प्रतिकारमाह, मिथ्याचारादित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—
 मिथ्याचारादिति—शीततोद्यादिस्नेहनाद यथाविध्यनुपयोगाद्, बहुत्वादित्यतिमात्रत्वान् ;
 विष्टभ्य मन्वादिरीध कृत्वा और्वाञ्जोषंशदा चाप्यस्नेहावशेषेण श्रेया ॥ ११ ॥

इदानीं स्नेहमपेक्ष्य क्षान्तव्यद्विषयमाहारमाह, भोज्य इत्यादि ।—वाक्यद्वय ।—
 अत्र स्नेहमिति शेषः । अ इत्यागामिदिने स्नेहं पास्यन्, तथा तन्निश्चये दिने

वाहावरं सप्तदिनं परन्तु सिग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः ।

नातः परं लेहनमादिशन्ति सात्क्रीभवेत्सप्तदिनात् परन्तु ॥

सैहं पिबन्, तथा प्रीतवानपि य पुरुषः स भावया अन्न भोज्यः भोजयितव्य इति ।
कीटशमनं भोजयितव्यम् ? इत्याह,—द्रवीणमित्यादि ।—अनभिव्यन्तीति—न खोती-
ऽवरीधकम् । असङ्गमिति—न सयोगविरुद्धम् । निश्चलस्तु—पास्यन्नित्यत्र पायनमिति
पठित्वा पाययितव्यं सैहमिति शेष इत्याह ; किन्तु चरके—“द्रवीणमनभिव्यन्दि
भोज्यमन्न प्रमाणतः । नातिसिग्धं न सङ्गीर्णं च सैहं पातुमिच्छता ॥” इति ।
तथा बाम्भटपुस्तकेष्वपि बहुषु पास्यन्नित्येव पाठः टीकाकृद्भिश्च व्याख्यात इति ॥ १२ ॥

पञ्चकर्माङ्गसैहप्रयोगावधिकालमाह, वाहावरमित्यादि ।—वाहेण वाह व्याप्य
क्रियमाणसैहनेनावरम् अथम यथा स्यात् तथा सिग्धो नरः स्वेदयितव्यो
भवति । एतच्च सुदुकोष्ठविषयकम्, उक्तञ्च—सुदुकोष्ठस्त्रिरात्रेषु सिद्ध्यतीति ।
तथा सप्तदिनं व्याप्य परं सप्तदिनरूपं वा अपरमुत्कृष्टं यथा स्यात् तथा सिग्धो
नरः स्वेदयितव्यः । एतच्च क्रूरकोष्ठविषयम्, उक्तञ्च—“सिद्ध्यति क्रूरकोष्ठस्तु
सप्तरात्रेषु भानवः” इति । मध्यकोष्ठं प्रति तु सैहनप्रकर्षकाली यद्यपि नीलकण्ठ्यापि
चतुरहादिना मध्यकोष्ठस्य सैहनं श्रेयम् । यदाह सुश्रुतः,—“पिबेत् वाह चतुरहं
प्रधाह षट्हं वा” इति । उक्तसप्तदिनरूपसैहनकालानतिक्रमं स्त्रीपपत्तिकमाह, नातः
परमित्यादि ।—अतः परमिति—सप्तदिनात् परम्, कुतो नौपदिशन्तीत्यत आह,
सात्क्रीभवेदिति ।—सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सप्तरात्रात् परं सैहं सात्क्रीभावाय कल्पते”
इति । सप्तरात्रात् परेण क्रियमाणः सैहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्क्रीभूतत्वान् न
सैहनमधिकं करोतीत्यर्थः । तेन यावन्भावसैहप्रयोगेण सप्ताहोपयुक्तेन सैहनेन
न भूतं नात्वायाऽप्यत्वान्, सा मावा सप्तदिनात् परं न प्रयोक्तव्यैव, तस्या सैह-
मावायाः सात्क्रीभूतत्वान् । या पुनरधिका मावा सात्क्रीदा न गता, सा सप्ताहात्
परमपि सैहनार्थं कर्त्तव्यैव । उदाहृत्य यदि सप्तरात्रेषापि पुरुषः सिग्धो न
भवति तदा किञ्चित् विद्याम कृत्वा पुनरधिकमात्रया सैहं प्रयुज्यते । ननु यदि
क्रूरकोष्ठं सप्तरात्रेषु सिद्ध्यतीति व्यवस्था तत् कथमिह नातः परं सैहनमादि-
शन्तीत्यनेन सप्तरात्रेषाप्यसैहनमुच्यते ? इति सूत्रम्,—क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेषु
सिद्ध्यति, परन्तु क्रूरकोष्ठेणामपेक्ष्य कृतया सैहमात्रया सिद्ध्यति, यदा तु स्त्री-
मावा प्रयुज्यते तदा सप्तरात्रेषापि न सिद्ध्यतीति । यत् तु तन्मानरे—“तत्-
विशन्नवरात्राणि सैहपानं विधीयते” इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि सैहनं विहितं,

मृदुकीष्ठस्त्रिरात्रेण सिद्ध्यत्यच्छोपसेवया ॥

सिद्ध्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ १३ ॥

सिग्धद्रवोष्णधन्वोत्प-रसभुक् स्नेहमाचरन् ।

सिग्धस्त्रग्रहं स्थितः कुर्याद्विरिकं वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्षेप्य तत्करैः ॥ १४ ॥

वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वचः सिग्धमसंहतम् ।

स्नेहोद्देगः क्लमः सम्यक् सिग्धे रूचे विपर्ययः ॥

तदपि सात्त्विकीभूतहौनमादापेक्षयैवाधिकमादाभिप्रायेण ज्ञेयम् । अथ च सप्तरात्रा-
दूर्ध्वं खेदप्रयोगस्य निषेधान् ; यद्वा दवांक् प्रयोगस्य चानिषेधान् सदाः खेदप्रयोगे
एकदिनेनापि खेदनमनुजानाति । यस्तु कथिन्मृदुकीष्ठं प्रति यद्वा दूर्ध्वं न खेदनं
कथंभ्यं सात्त्विकीभावादिति चार्थोऽत्र लभत इति यथाव्याख्यानयति, तन्न ; यतः
सात्त्विकीभावः सप्तदिननिर्वैरात्रयैवाचार्य्योक्तः । तेनात्यल्पमादाप्रयुक्तेन खेदेन
यद्वा द यदि न सिद्ध्यति मृदुकीष्ठस्तदाऽधिकदिनान्दपि तत्र खेदः कर्त्तव्य एवेत्यर्थः ।
मृदुकीष्ठादिलक्षणमाह, मृदुकीष्ठेत्यादि ।—यस्त्रिरात्रेण सिद्ध्यति स मृदुकीष्ठ
इत्यादि व्याख्येयम् । मध्यकीष्ठलक्षणम् यद्यपि नीतं तथापि मध्यविधया
चतुरहादिना यः सिद्ध्यति स मध्यकीष्ठ इति ज्ञेयः ॥ १३ ॥

इदानीं संशोधनस्येहपाने कर्त्तव्ये यद्विधेयं तदाह, सिग्धेत्यादि ।—साम्भ-
टस्य ।—सिग्धस्त्रग्रहं स्थित इति ।—सिग्धी भूत्वा मिदिनं परित्यक्तस्येहपानः
सन् विरिक्तं कुर्यात् विरिचनीयधं पिबेदित्यर्थः । एकाहमित्येवमपि स्थित इति
योज्यम् ; तेन सिग्धी भूत्वा एकाहं स्थित इति परित्यक्तस्येहपानः सन् दिनाभरद्य
कफकरोराम्यान्पूरमादिभिः कफमुत्क्षेप्य प्रशुच्युत्सुखं कारयित्वा वमनं कुर्यादि-
त्यर्थः । इदानीं खेदोपरमविराद एव यद्विधेयस्तदाह, सिग्धद्रवोष्णेत्यादि ।—खेद-
माचरन्निश्चय स्नेहमाचरन्निश्चयः पाठः । खेदोपरमविराते खेदपाननिषेध-
स्वीकृत्वात् चरकेऽप्युक्तं—“खेदात् प्रस्तम्भनी जलुस्त्रिरात्रीपरतः पिबेत् । खेदस्य
द्रवमुष्णं ग्राहं भुञ्जा रसोदनम् ॥ एकाहोपरतस्तदमुञ्जा प्रस्तम्भनं पिबेत् ॥”
इति ॥ १४ ॥

सम्यक्सिग्धस्य तथा कृत्वा तथाऽपिसिग्धस्य च लक्षणात्वाद्, वातानुलोम्य-
मित्यादि ।—साम्भटस्य ।—ससंहतमित्यकट्टिमम् । खेदोद्देगः,—चनिष्ठा, क्लमः,—

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।
रूक्षस्य स्नेहनं कार्यमतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ॥
श्यामाककोरद्रूपान्न-तक्रपिण्याकशक्तुभिः ॥ १५ ॥
बालवृद्धादिषु स्नेह-परिहारासहिष्णुषु ।
योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
भृष्टे मांसरसे स्निग्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ।
सर्षपीद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥
सर्पिसौलवसामज्ज-तण्डुलप्रसृतैः शृता ।
पाचप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥
सर्पिभती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला ।
सुखीष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥
शर्कराघृतसंसृष्टे दुह्याद्वा कलसेऽथवा ।
पाययेद्रूक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १७ ॥
शाम्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्त्रिलान् ।
कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥

स्नानिः । सुशुते—“स्नानि. सदनमदानाम्” इत्युक्तम् । रूक्ष—श्यामाकादिभि-
रित्यन्वयः ॥ १५ ॥

इदानीं विषयाभिधानपूर्वकं सद्यःस्नेहनयोगानाह, बालेभ्यादि ।—वाष्पटस्य ।—
अनुद्देगानित्यवैराग्यजनकानित्यर्थः ॥ १६ ॥

भृष्ट इत्यादि ।—सुशुतस्य ।—भृष्ट इति—सन्तलिते, मांसरस इत्यनन्तरं सिद्ध
इति शेषः । स्वल्पतण्डुलेभ्यश्च सूक्ष्मत्वितेति पाठान्तरम् । सर्पिरित्यादि ।—प्रसृत—
पलदयम् ; घेदेति—पातव्या । सर्पिभतीत्यादि ।—सुशुतस्य ।—बहुतिलेभ्येन निष्प-
तिलानां त्रयी भागा, एकस्तण्डुलानामिति । इयञ्च सुखीष्णा यीष्णा, सुशुते तथै-
वीकृतान्, चक्रेण प्रतिस्फुरत्य लिखितमेतत् । तत्र हि तथैवेत्यत्र यवागूरिति
पश्यते । शर्करेभ्यादि ।—सुशुतस्य ।—रूक्षमिति पुरुषविशेषणम् ॥ १७ ॥

देषु व्याधिषु स्नेहनायं यानि द्रव्याणि न प्रवीज्यानि तान्याह, शाम्येत्यादि ।—

स्नेहैर्यथास्त्रं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।
 पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाम् सह ॥ १८ ॥
 स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदनमन्तरम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथान्तरम् ॥ १९ ॥

इति स्नेहाधिकारः ।

अथ स्वेदाधिकारः ।

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इत्यते ।
 स्निग्धरूक्षस्तया स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥
 व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥

स्वेदन इति—स्नेहनिमित्तम् । तर्हि तैः को, स्निग्धा ? इत्याह, स्नेहैरित्यादि ।—यथास्त्र-
 मिति ।—यो यत् स्नेही युज्यते सर्पिरादिः, सिद्धैरिति ।—तत्रस्नेहाधिकारत्वेन प्रसिद्धैः,
 सिद्धैरिति पद पिप्पल्यादिभिः प्रत्येकं योज्यम्, पिप्पल्यादिस्निग्धा, स्नेहाः कुष्ठा-
 दियु यथासङ्गमिति केचित्, तत्र ; बाण्डे व्यतिकर्मणाभिधानान् ; यथा—“गुडानूपा-
 मियक्षीरतिलमाषसुरादधि । कुष्ठगोषप्रमेहेषु स्नेहनार्थं न कल्पयेत् ॥ विफला-
 पिप्पलीपथ्या-गुग्गुन्वादिविषाचिदान् । स्नेहान् यथास्त्रमेतेषां योजयेदविकारिणे ॥”
 इति ॥ १८ ॥

स्नेहादिषु स्नेहस्य प्राभावमाह, स्नेहमित्यादि ।—स्वप्त् ॥ १९ ॥

इति स्नेहाधिकार-विवर्तितः ।

“स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदनमन्तरम्” इत्युक्तेः स्नेहानन्तरं स्वेदमाह ; तत्र
 दीपविशेषापेक्षया स्वेदस्य कल्पनाभेदमाह, वातेत्यादि ।—एव यथासङ्गमन्वयः ।
 स्निग्धरूक्ष इति—स्निग्धरूक्षद्रव्यकृतत्वात् । रोगादपेक्षयाऽपि स्वेदस्य कल्पनाभेदमाह,
 व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले तथा शरीरे च
 दुर्बले महानिति मृदुमध्यस्वेदापेक्षया प्रसङ्गतापत्वेन कालबाहुल्येन च एव दुर्बल

आमाशयगते वाते कफे पक्काशयात्रये ।
रूचपूर्वो हितः, स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ १ ॥
वृषणौ हृदयं दृष्टौ स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।
मध्यमं वङ्घ्णौ शोषमङ्गाऽवयवमिष्टतः ॥ २ ॥
न स्वेदयेदतिस्थूल-रूचदुर्बलमूर्च्छितान् ।
स्तम्भनीयचतर्चीण-विषमद्यविकारिणः ।
तिमिरोदरवीसर्प-कुष्ठशोपाख्यरोगिणः ॥
पीतदुग्धदधिस्रोह-मधून् कृतविरचनान् ।
भ्रष्टदग्धगुदग्लानि-क्रोधशोकभयार्दितान् ॥

इति मध्यम इति च व्याख्येयम् । “वाते सिग्धः कफे रुच” इति यदुक्तं, तस्य दीप्त-
विशेषापेक्षया व्यभिचारमाह, आमाशयत्वादि ।—वाग्भटस्य ।—आमाशय इति
कफस्थानीयलक्ष्यम्, अत्रापि यथासहसमन्वयः, तेन कफस्थानापेक्षया पूर्वं रुचस्वेदं
कृत्वा पश्चात्तापेचः सिग्धस्वेदः कार्यः । यदुक्तं—“स्थानं जघेहि पूर्वं” इति । एवं
पक्काशयगते स्नेहपूर्वं इति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

अस्य देशानाह, वृषणावित्यादि ।—यदि वृषणे स्वेदः क्रियते, तदा तत्र प्रत्या-
सन्नद्रव्यस्य-स्रोतस्य उपघातात् क्लीबलं स्यात्, हृदयस्याप्योज, अयमसद्भात् । हृद्यां
तर्पणश्लेषचयात् तिमिरमाख्यं वा भवेदिति । मृदु वा न वेति ।—स्वेदकसाध्ये
वृषणादिगते आधौ मृदु स्वेदयेत् ; स्वेदव्यतिरिक्तोपायान्तरसम्भवे तु न वेति
बोध्यः । इष्टम इत्यानुरेच्छातो वैद्येच्छातश्च । इष्टेति भावे क्तः ॥ २ ॥

अस्वेदानाह, न स्वेदयेदित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अतिस्थूलरूचदुर्बलचीणानां
स्वेदासहत्वान् प्राणोपरीधः, मूर्च्छितानां पिप्पलुङ्गा मूर्च्छैव भवति । स्तम्भनीया—
व्यतिचार-पीडितादयः ; एषां स्वेदान् पिप्पलुङ्गा रोगशङ्किः स्यात् । अतस्य स्वेदा-
द्रक्तातिप्रवृत्तिः विषमद्यविकारिणामपि पिप्पलुङ्गा तयोरपि सद्भात् वेत्, तिमिरे
तर्पकश्लेषचयः, उदरे अत्युष्णादिनिदानत्वेन तद्दृष्टिरिव ; विसर्पकुष्ठयो रक्तदुष्टिः,
एवमाख्यरोगे, आख्यरोगो वातरक्तं, शीघ्रे रसादिचयः । पीतदुग्धादी—उत्कृष्टा-
दयः, कृतविरिक्ते पिप्पलुङ्गा तदतियोगः, भ्रष्टगुदी गुदधर्मी, दग्धगुदः चाराम्या-

क्षुत्तृणाकामलापाण्डु-मेहिनः पित्तपीडितान् ।
 गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुर्वात्ययिके गदे ॥ ३ ॥
 स्वेदो हितस्वनाग्नयो वाते मेदःकफावृते ।
 निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥
 उपनाहाहवक्रोध-भूरिपानक्षुधातपाः ।
 स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणावृते ॥ ४ ॥
 शीतशूलव्युपरमे स्नाभ्रगौरवनिग्रहे ।
 सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ५ ॥
 स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्ताप्रकोपो
 सूच्छा भ्रान्तिर्दाहदृशो क्लमश्च ।
 खिन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीडा विदाहः
 कृत्याः शीतास्तत्र कुर्याद्विधिज्ञः ॥

दिभिः, गुदभंगदाहयोः पित्तवृद्ध्या सरत्वेन क्रमेण तथैवैव इति । क्षुधायां वृद्धि-
 वृद्ध्या धातुपाकः, दृशायां पित्तवृद्धिः, कामलापाण्डुय पित्तवृद्ध्या तद्वृद्धिः, गर्भिण्याः
 गर्भस्यापत्तिः, पुष्पितायां रक्तोऽतिशयः । मृतामित्यपमृता, प्रसुतगर्भमिति यावत् ;
 चम्यासु स्वेदान् रक्तातिप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । सम्यक्प्रमत्तायास्तु स्वेदविधान-
 मये वक्ष्यति । एषु च मेदसादिषु यदि स्वेदैकसाध्यः सन्नासादिर्भवति तदा महा-
 प्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायमुपेत्यापि मृदुस्वेदो विधेय इत्याह—मृदुर्वात्ययिके गद
 इति ॥ ३ ॥

अनपेयस्वेदस्य विषयमाह, स्वेदो हित इत्यादि ।—वाष्पटस्य ।—अनग्नि-
 स्वेदानाह, निवातमित्यादि ।—वाष्पटस्य ।—उपनाहः,—वहसो लेपः, स हि बहुल-
 स्वेन शरीरोष्णरीधं कृत्वा स्वेदयति । भूरिपानं मद्यस्य ॥ ४ ॥

स्वेदस्य सम्यग्धीगलक्षणमाह, शीतेत्यादि ।—स्वेदे—घर्मे ; स्वेदनादिति—
 प्रभेददध्यात् । अत्र शीताद्यपहारस्य स्वेदस्य सम्यग्धीगलक्षणत्वेन शीतादिरर्धती-
 ऽनुपरमस्य स्वेदासम्यग्धीगलक्षणत्वमुक्तं भवति । सुयुतेऽप्युक्तं—“स्वेदासावी व्याधि-
 क्षानिर्भक्षत् शीतादिनां मार्दवचानुरस्य । सम्यक्स्विप्ने लक्षणं प्रावुरितम् मिथ्याभिन्ने
 व्यस्येनेतदेव ॥” इति ॥ ५ ॥

स्वेदातिशयोक्त्यर्थं चिकित्सितमाह, स्फोटोत्पत्तिः ।—सुयुतस्य ।—स्वेदा यद्

सर्वान् स्वेदान् निवाते तु जीर्णेषु चावचारयेत् ॥ ६ ॥
 येयां नस्यं विधातव्यं वस्त्रियापि हि देहिनाम् ।
 शोधनीयास्तु ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥
 पश्चात् स्वेद्या ह्यते शल्ये मूद्गगर्भाऽनुपद्रवाः ।
 सम्यक् प्रजाताः काले च पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥
 स्वेद्याः पश्चाच्च पूर्वञ्च भगन्दर्यर्गसस्तथा ॥ ७ ॥

तप्तैः सैकतपाणिकांस्यवसनैः स्वेदोऽथवाद्धारकै-
 र्लेपाद्वातहरैः सहाम्ललवणस्त्रैः सुखीणैर्भवेत् ।
 एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनकायादिसेकादिभि-
 स्तप्तैस्तोयनिपेचनोद्भववृहदाप्यैः शिलायैः क्रमात् ॥

यथा च प्रधीव्याप्तानाह, सर्वामित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—जीर्णेषु इत्युत्कर्षेण विष्टव्या-
 जीर्णादी यन् स्वेदविधानं विष्टम् स्वेदनं कार्यमित्यादिनोक्तं तदपवादतया न
 दुष्यतीति ॥ ६ ॥

इदानीं ये च पूर्वं स्वेदविषयास्तथा पश्चाद् ये स्वेदविषयाः, ये च कालदर्येऽपि
 स्वेदविषयास्तान् क्रमेणाह, येषामित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—शल्य इति—गर्भकप्रशल्ये,
 अनुपद्रवा—गर्भसावाद्युपद्रवादिरुचिता । सम्यक् प्रजाता—सम्यक्प्रसृता । पूर्वं पश्चाच्च
 स्वेद्या इति ।—भगन्दर्यर्गसि च पूर्वं स्वेदस्तप्तलौहशलाकया दाहरूपः, पश्चात्
 स्वेदस्तु दाहानन्तरमुष्णोदकीपवेशनरूपो भवेत् ॥ ७ ॥

सुश्रुते तापवाचीपनाहद्रवमेदीन चतुर्विधस्वेदं उक्तवानाह—तप्तैरित्यादिना
 वाच्यपूर्वा इत्यन्तेन, तत्र तप्तैरित्यादिना चद्धारकैरित्यन्तेन तापस्वेदः । सिकतैव
 सैकतम्, सुश्रुतेऽप्युक्त—“तव तापस्वेदी नाम यः पाणिकांस्रकन्दकपालफाल
 बालुकावर्षं प्रशुष्यते शयानस्य चाद्रतापी बहुश खादिराद्धारैः” इति ।
 लेपेत्यादिना सुखीणैरित्यन्तेन उपनाहस्वेदः । लेपमाह वातहरैर्वराह्यादिनासैर्भद्र-
 दावादिभिश्च काष्ठिकादिवृत्तै सुखीणैर्लेपात् यः स्वेद उक्तः स उपनाह इत्यर्थः ।
 एवमित्यादिना स्वेदादिभिरित्यन्तेन द्रवस्वेदः, पयः,—दुग्धम् । अन्न—काष्ठिकम् ।
 सुश्रुतेऽपि—“द्रवस्वेदस्य वातहरद्रव्यकायपूर्णे कोष्णकटाहं द्वापरा वावगाह्य स्वेदयेत् ।
 एव पयोमासरसयुक्तैलधात्याम्नसृष्टवसामुषेधवगाह्यत एतैरेव सुखीणैः कषायैः
 परिषिञ्चेत्” इति । तप्तैरित्यादिना शिलायैरित्यन्तेन वाचस्वेदः । शिलायैरित्याद्य-

तापोपनाहद्रववाप्यपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्यप्रथमौ कफे स्तः ।
वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥ ८ ॥

इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

स्निग्धस्त्रिभ्रं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोल्बणे ।
श्लो-वम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमांसतिलादिभिः ॥
यथाविकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
कोष्ठं विभज्य भैषज्य-मात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

शब्दात् कपालेष्टकालीहृषिष्ठादीनां यद्दृश्यम्; अथैव विशेषणं तीक्ष्णत्वादि ।
सुश्रुते तु—“वाथश्चेदस्तु कपालपाथाषिष्टकालीहृषिष्ठानप्रिवर्णानद्भिरासिञ्चेत्” इत्या-
द्युक्तम् । एषां स्वेदानां विषयमाह, तत इत्यादि।—तत इति सप्तम्यन्तात्
वसिः । तेषु स्वेदेषु मध्ये आयन-स्वेदी तापस्वेद वाप्यस्वेदी कफे स्तः । द्वितीय
इत्युपनाहो वायौ, तृतीय इति द्रवस्वेदः पित्तोपसृष्टे वाते कफे च भवति ।
सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“तत्र तापोपस्वेदी विशेषतः श्लेष्मद्ग्री, उपनाहस्वेदी वातघ्नः,
अन्यतराग्निं पित्तसंसृष्टं द्रवस्वेदः” इति । ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदी
वातघ्नश्चापि वाते वेद्यनेनैव विरोधान् ? उच्यते,—पित्तयुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात्
वातघ्नेऽप्यतीत्यादिवचनं प्रायिकं श्रेयमिति ॥ ८ ॥

इति स्वेदाधिकार-विहितः ।

इदानीं स्वेदस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि वक्तव्यानि । तत्र यद्यपि पञ्च-
कर्मसु वस्त्रैरेव प्राधान्यं, यदुक्तम्—“उपक्रमाणां सर्वेषां सावणीः”, इति, तथापि

“ब्रह्मदत्ताश्विरुदेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
 ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥
 रसायनमिषपीणां देवानाममृतं यथा ।
 सुधेवीत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥”
 पूर्वाह्ने पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः ।
 तन्मना ज्ञातहृत्सास-प्रसेकम्कट्टयेत् ततः ।
 अङ्गुलीभ्यामनायस्तो नालेन सृदुनाऽथवा ॥ १ ॥
 कृष्णेन्द्रयवसिन्धुत्व-वचाकल्कयुतं पिवेत् ।
 यष्टीकपायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यन्तम् ॥
 काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ २ ॥

पञ्चकर्मणामौष्णिकप्रवृत्तौ वमनविरचनपूर्वकैव वसिप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमन-
 विरचन एव प्रथममभिधाय, तथापि वमनपूर्वकत्वात् विरचनस्य विरचनात् प्राक्
 वमनमाह, शिम्बेत्यादि ।—सम्बद्धिर्वास्त्रिंशत् पुरुषं भैषज्यमायां “पूर्वाह्ने पाययेत्”
 इति वक्तव्यभाषेनावयः । वमनस्य विषयमाह, कफ इत्यादि ।—कफे—केवलकफे,
 कफोन्मेष इति—कफप्रधाने । शीवम्भित्यादि ।—श इत्यागामिदिवसे । यदि पुरुषो
 वस्यो वमनाहो भवति, तदा तत्पूर्वदिवसे मन्वादिभिः कफ उत्क्षेपनीय इत्यर्थः ।
 उत्क्षेपकफाय दीयमानं वमनं न दुःखमावहति ; उक्तं हि—“कफे उत्क्षेपयति
 छद्दु खम्” इति । भास्त्रामित्यनपायिपरिमाणम् । मधुसैश्वसयुतामिति ।—एतेन
 सर्वेन्द्रैव वमनयोगे मधुसैश्वश्रीदेयतां शोधयति । कीष्ट विभज्येति ।—कीष्टाय-
 देयता मधुसैश्वश्च श्लोकं हृद् वा दीयमित्यर्थः । मन्वाऽभिमन्वितमित्युक्तम्, अती
 मन्माह, ब्रह्मेत्यादि ।—वमनौषधपानाननारीयविधिमाह, पीत इत्यादि ।—तन्मना
 इति—वालिमनाः । अङ्गुलीभ्यामित्यत्र परिकर्षितनखाभ्यां कण्ठमभिसृष्टत्रिति
 शिषः । अरकेऽपि—सुपरिलिखितनखाभ्यां कण्ठमभिसृष्टत्रित्युक्तम् । अनायस्तेति—
 अङ्गु., सृदुना नालेनेत्युत्पलनालीन ॥ १ ॥

वमनविधिमभिधाय वमनयोगानाह, कृष्णेत्यादि ।—एव कृष्णादीनां मिलित्वा
 कर्षः । यष्टीकपाय—यष्टीमधुकपायम् । कपायश्च—“काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा
 जलाढके । चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥” इति परिभाषया कार्यः । नक्त

तण्डुलजलनिष्पिष्टं यः पीत्वा तथा वमति पूर्वाह्ने ।
फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सकफपित्तरुजम् ।

चीद्रेलीढं ताम्बरजी वमनं गरदोषनुत् ॥ ३० ॥

पञ्चकषायः,—

अटरूपं वचा निम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ।

क्वाथयित्वा पिबेत् तोयं वान्तिक्कन्मदनान्वितम् ॥ ४ ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धुत्वम् ।

मधुयुतमेतद्वमनं खलु कफपूर्णाशये शस्तम् ॥ ५ ॥

चतुर्भावावशिष्टः कषायः प्रस्यमातो भवति ; चरके तु—“पूर्णे श्रावं पिबेत्” इत्युक्तम्, अतो विरोधः ; नैष, चरके तु—पूर्णे श्रावमिति यदुक्तं तदेकश्रावपानाभि-
प्रायेण ; तेनेह प्रस्यमाने कषाये श्रावमेकं पीत्वा शेषकषायभागी रचणीयोऽयीने
सति पुनःपानार्थमित्यभिप्रायः । एतच्च भाद्राकचन मन्दबुडेरनध्यवसायस्य स्यादि-
त्वेवं कथं क्रियते इति, वस्तुतस्तु कीडाद्यपेक्षया मात्रा कल्पनीयेति सिद्धान्तः । अत
एव “कीष्टं विभज्य भैषज्यमात्राम्” इत्युक्तम् । सर्वत्रैव वमनयोरे उन्नीकरणं मधु-
सैश्वर्यं श्रेयम् । न चीष्टे मधु विरुध्यत इति वाच्यं, वमनस्यापकसैव ऊर्ध्वगमनात् ;
जठराग्निपाके हि विरीधी भवति । इहवैद्यास्तु अयीने कदाचित् पाकसम्भावमया
मधु न प्रक्षिपन्त्येव ॥ २ ॥

तण्डुलसलिलित्वादौ ।—पानमपि तण्डुलजलेनैव । फलिनी—प्रियवृत्, तद्वल्कल
कर्षमानं, मधुसैश्वरे अपि कर्षमाने ; एतच्च दिग्नात्र, तेन कीडाद्यपेक्षया क्षीकं बहु
वा क्रियते । पानार्थं तण्डुलसलिलमपि श्रावमात्रं,—“पूर्णे श्रावम्” इत्युक्तेः ।
चीद्रेत्वादौ ।—रसायनाधिकारीकृतासयीगवन्धारितपुटितनेपालतामचूर्णे रक्ति-
पञ्चकं मधुना संमर्द्य लीढम् । अस्य तामस्योगस्य वमनकारकत्वं वमनोप-
भावितत्वादेवेति श्रेयम् ॥ ३ ॥

अटरूपमित्यादावपि पूर्वोक्तपरिभाषयैव क्लृप्तः करणीयः । मदनफललु कर्ष-
मानं प्रक्षेप्यमित्याहुः ॥ ४ ॥

निम्बकषायोपेतमित्यादौ ।—गदः,—कुष्ठम् । फलिनीकुष्ठमधुकानां मिलित्वा
कर्षः, मदनफलस्य च कर्षः, सैश्वर्यस्य माषकषण्टक्यं, मधुनीऽष्टौ माषका इति
प्रक्षेप्यवस्था इत्याहुः ॥ ५ ॥

फलजीमूतकेच्चाकु-कुटजाः कृतवेधनः ।

धामार्गवद्य संयोज्याः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ ६ ॥

क्रमात् कफः पित्तमथाऽनिलथ यस्येति सम्यग्वमितः स इष्टः ।

हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनीर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥ ७ ॥

दुग्धर्दिते फोटककोठकण्डू-हृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ।

दृग्मोहमूर्च्छाऽनिलकोपनिद्रा-बलादिहानिर्वमितेऽतिविद्यात् ॥ ८ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् पेयादिकं भजेत् ॥ ९ ॥

वमनयोगेषु धौगिकद्रव्याण्याह, फलमित्यादि ।—फलं—मदनफलम्, जीमूतकं,
—द्वैपदासी, धौषकभेदः; इत्याकुः,—तिक्ततुन्वी, कृतवेधनः,—ज्योत्स्निका;
धामार्गव,—पीतघोष', एषां जीमूतादीनाञ्च फलम् । एते च क्षीयाद्यपेक्षया कल्क-
कायादिकल्पनया वमनयोगेषु योज्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं वमनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह, क्रमादित्यादि ।—क्रमादिति वचनेन
यथोक्तक्रमलङ्घनेन कफाद्यागमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति बोधयति । यतः कफादूर्ध्वं
यदा पित्तं गतं स्यात् तदा तत्पित्तममनेऽपि सति न शुद्धिः । किन्तु वदेवामाश्रयाधो-
भागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः । तत्र पित्तानयनं कफानयनानन्तरमेव
भवति । इयमेवात्यन्तिकी शुद्धिरव्यभिचारिणी । हृत्पार्श्वेत्यादिना वमनस्य नैसर्गिक-
शुद्धिमाह, सम्यग्वमित इष्ट इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

दुग्धर्दित इत्यादिना अर्धश्लेष्मिणाधीनकृतवमनलक्षणमाह, हृत्खाविशुद्धिरिति ।
—हृदयस्य तथा खानामिन्द्रियाणां शीतसामशुद्धिरित्यर्थः । दृग्मोहेत्यादिना अति-
योगलक्षणमाह । अतिवमित इत्यन्वयः । आदिशब्देनैव वर्षाक्षरादिशुद्धयम् ; बलाति-
हानिरित्यपि पाठः ॥ ८ ॥

एतदनन्तरं किं पच्यं देयं न, वेति तानाह, तत इत्यादि ।—यस्य सम्यग्योगः
क्षुधा च स्यात् तदा सायम्, अन्यथा तु प्रातः, पेयादिकं भजेदित्यर्थः । भेलि-
ऽप्युक्तं—“वमितं लङ्घयेत् सम्यक् शुद्धिलिङ्गान्यलक्षयन् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं
कुर्यान्न लङ्घयेत् ॥” इति ॥ ९ ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशयम् ।

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरणद्विगुहः ॥ १० ॥

तत्रैव पेयादिक्रममाह, पेयामित्यादिः—पेयादिलक्षणञ्च ज्वराधिकार एवोक्तं व्याख्यातञ्च । विलेपीशब्दो विलेपीवचनम् । अकृतो यूषः खेद्यायमकृतः, कृतस्तु खेहलवणोपपन्नः ; एवं रसेऽपि कृताकृतव्यवस्था । उक्तञ्च सूत्रमाह—
 “अखेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना । विशेष्यं सवणखेहकटुकैः संकृतं कृतम् ॥”
 इति । अखेहलवणमित्येषु खेहलवणयुक्तम् । अत एवोपकल्पनीये तनुना तनु-
 खेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेणैक्यम् । संकृतमिति वचनाच्च समरसाधनं यावता
 भवति तावदेव लक्षणादिकं कृते दैयमिति बोधयति । अकृतकृतयोर्मध्ये अकृतो
 लघुर्भवति, उक्तं हि—“अकृताख्यो लघुस्तत्र तनुरिष्टो यतः स हि” इति । अकृतं
 कृतचेति ।—चकारोऽयमन्वाचग्रहिष्टः, तेन कृतस्थानैयत्वं बोधयति ; तत्रयाकृतावेव
 यूषरसो लाघवादाप्रसन्नुल्लाप्ये दैयो, कृतो पुनरवस्थाविशेषादात् । अत एवोप-
 कल्पनीये तनुना तनुखेहलवणोपपन्नेनेत्यनेन षोडशकलावणिकेत्यनेन च अकृतयोरेव
 यूषरसयोर्दानं साधादुक्तं, कृतो पुनरवस्थाविशेषं नियतत्वात् साधादुक्तौ । विरित्यन्न-
 कालत्रयं, द्विरित्यन्नकालत्रयम् ; एकम् इत्येकान्नकालम् । एतच्च विरित्यादि
 प्रत्येकं पेयादिभिः सम्बध्यते । तथा विरित्यादि पचतयश्च प्रधानशुद्धादियुद्धेषु विषु-
 यथाक्रम योज्यं, तेन प्रधानशुद्धिगृहे पेयादिक्रमः प्रत्येकं निः कर्तव्यः, तेनान्न-
 कालत्रये पेया, ततः परेषान्नकालत्रये विलेपी, ततः परेषान्नकालत्रये कृताकृत-
 यूषयोरन्वतरिण सहितमन्नं, ततोऽपि च परेषान्नकालत्रये कृताकृतसयोरन्व-
 तरेण सहितमन्नं दैयमिति । द्वादशभिरन्नकालैर्बभनदिनसायाज्ञात् प्रभृति
 समरान्नेषु पेयादिक्रमः समाप्यते । अन्नकालस्तु सप्तमर्गसिद्धः सायं प्रातयेति ।
 अयमेव च क्रम उपकल्पनीयेऽपि ; ततः सायाह्ने लीहितशालितप्लुजानामित्या-
 दिना यावद् द्वादशे चात्रकाले इत्यनेनीकः । एवं मध्यशुद्धिगृहे हिः पेयादिक्रमः ।
 अवरंशुद्धिगृहे चैकैकशः पेयादिक्रमो व्याख्येयः । एवञ्च मध्यशुद्धिगृहेऽष्टान्नकालिकः,
 अवरशुद्धिगृहे तु चतुरन्नकालिकः क्रमो भवतीति । व्याख्यानरथ अक्षदीवधरक-
 तलप्रदीपिकायामनुसन्धियम् । यद्यपि प्रधानशुद्धा निःशेषदीवधरणादौदर्यः
 रावकी निरपवाद एव भवति, तथापि तत्र भूरिदीपनिर्हरणेन तात्कालिकामय-
 वीभादप्रमात्या मरुदेव सम्भवतीति तेनात्र पेयादिक्रमश्चरं क्रियत इति
 श्रेयम् ॥ १० ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाद्यत्वार इष्टा वमने षड्रष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ ११ ॥

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्द्धं कफान्तश्च विरेकमाहुः ।

द्वितान् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ १२ ॥

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।

सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥

अयोगे लङ्घनं कार्यं पुनर्वापि विशोधनम् ।

अतिधान्तं घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ॥

इदानीं प्रधानशुद्धादिदानार्थं तद्वचनमाह, जघन्येत्यादि ।—जघन्यमध्यप्रवरे वमनं यथाक्रमं चत्वारः षड्रष्टौ वेगाः उक्ताः, तेन चतुर्भिर्वेगैर्यच्च वमनं तज्जघन्यं, यत् तु षड्भित्तनाध्यमं, यत् त्वष्टामित्तान्नवरम्, तथा विरेकेऽपि जघन्ये दश वेगाः, मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश विशतिरित्यर्थः । प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश विशदित्यर्थः । वेगसङ्ख्यादिभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाय दीपमानभेदेऽपि विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरता क्रमेणाह, प्रस्थस्तथेति द्वित्रिचतुर्गुणश्चेति । जघन्ये विरेके द्विगुणः प्रस्थः, मध्ये तु त्रिगुणः, प्रवरे च चतुर्गुण इति ॥ ११ ॥

पित्तान्तमित्यादिना वमनविरेचनयोर्दोषप्रवृत्त्यन्तीपलक्षितामाव्यक्तिकीं शुद्धिं तथा वमनस्य तु दीपमानभेदोपलक्षितां मानिकीं शुद्धिमाह ।—पित्तप्रवृत्तिरन्ते यस्य तत् पित्तान्तम्, एव कफान्तमपि श्रेयम् । विरेकादर्द्धमिति ।—अनेन वमनस्य दीपमानोपलक्षिताव्यक्तिकी शुद्धिरुक्ता । जघन्यमध्यप्रवरे विरेके प्रस्थस्तथेत्यादिना यद्दीपमानमुक्तं तदपेक्ष्य वरुदेऽर्द्धमित्यर्थः । तेन वमने जघन्ये प्रस्थ एकः, मध्ये तु सार्धप्रस्थः, प्रवरे तु द्वौ प्रस्थाविति । एतेन वैगिकी मानिकी चाव्यक्तिकी चेति भुद्धिवयमुक्तम् ; इत्यात्रेत्यादिना चाङ्गिकी शुद्धिः पूर्वमेकीक्ता । तेन चतुर्विधा-शुद्धिपरिकेयोक्ता, प्रपद्यस्तस्य वचनस्य अरक्तत्वप्रदीपिकायामनुसन्धेय इति । वमने विरेचने च यथा दीपमानं कार्यं तदाह, द्विचानित्यादि ।—घी वा वक्षी वा परिमाणमेषां द्विवा । द्विचानित्यवस्थितपरिभाषया मूलभागस्य मेषतां दर्शयति । वमने तु पीतमिति ।—वमने तु पीतमीषधं वर्जयित्वा श्रेयो मयः ॥ १२ ॥

पूर्वतु विरेके प्रस्थ इत्युक्तम्, अतस्तत्संख्यपमाह,—वमने चेत्यादि । क्रमेण

उपाचरेत् सिताचीद्रमिश्रैर्लहैश्चिकित्सकः ।

वमनेऽतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ १३ ॥

न वामयेत्तैमिरिकं न गुस्मिन्नं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।

स्यूलक्षतक्षीणरुग्णाऽतिवृद्धानर्शाऽर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥

रुद्धे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोद्धं रुधिरं च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्दर्चसि चातिबद्धे ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यधिता वाम्या ये च विपातुराः ।

अत्युल्लवणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

स्निग्धस्त्रिन्नाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम् ।

अन्यथा योजितं ह्येतदग्रहणीगदहन्मतम् ॥ १ ॥

वमनयोगातिथीगच्छिकित्सासाह, अयोग इत्यादि ।—विशोधनं—वमनं विरेचनञ्च ।
क्षेत्रिति—शरूनां मयैः । अतिवाली च विरेचनं प्रतिमार्गहरणरूपत्वात् ॥ १३ ॥

अवाप्यानाह,—न वामयेदित्यादि । अवाप्यर्लनोक्तानामप्यात्यधिकव्याधी वमन-
साह—एतेऽपीत्यादि ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकार विवृतिः ।

वमनानन्तरमेव विरेचनस्य विधानादमनमभिधाय विरेचनसाह, स्निग्धेत्यादि ।—
स्निग्धस्त्रिन्नाय इति ।—वमनानन्तरमपि पुनः स्निग्धस्त्रिन्नाय । तदुक्तं—“कर्मणां
वमनादीनाम् अनरे तनरे पुनः । छेदस्वेदौ प्रयुञ्जीत समोघनमनन्तरम् ॥” इति ।
अन्यथेति—वमनं विना । सुयुतेऽप्युक्तम्—“अवाप्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्यापि सतीऽधः
शक्तः श्रेष्ठा पृथ्वीं द्वादयेत्” इति । अथच विरेचनयोगः पूर्वाह्नमतिक्रम्यैव देयः ।
उक्तं हि वाग्भटे—“श्रेष्ठाकाले गते प्रात्या कोष्ठं सम्भग्विरिचयेत्” इति ॥ १ ॥

पित्तेन सृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात् ।

मध्यमः समदोषत्वान्मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ २ ॥

शर्कराचौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥

त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिवेच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ३ ॥

क्षित्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डजातैः परिवेद्य रज्ज्वा ।

पक्वन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तत् पित्तगदो सुशीतम् ॥ ४ ॥

पिप्पलीनागरचारं श्यामा विहतया सह ।

लेहयेन्मधुना सादं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं विहत् ।

मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥

मात्राविध्यं कीटकममाह, पित्तेनेत्यादि ।—मात्रा योज्यानुरूपत इति ।—सृदो
सृदो, क्रूरो तीक्ष्णः, मध्यमे मध्यमेत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्करेत्यादि ।—सुयुतस्य ।—विषय श्रेष्ठतादृश्यमूला शङ्खा, एवमन्यत्रापि ।
यदाह सुयुतः,—“अरुणाभ त्रिवृच्चूर्णं श्रेष्ठमाहुर्विरेचने” इति । अत्र शर्करा त्रिवृच्चूर्ण-
समा, त्रिवृच्चूर्णमपि कीहाद्यपेक्षया शङ्खम्, लेहयत्वाच्चकारकं चौद्रम् । त्वक्पत्र-
मरिचांशिकमिति ।—त्रिवृच्चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि मिलित्वा पादिकमित्यर्थः । त्वक्-
पत्रसुरभीकृतमिति पाठान्तरे—यावता सौरभ्यं स्यात् तावदेव त्वक्पत्रं देयमिति ।
त्रिवृच्चूर्णं भा ८, शर्करा भा ८, गुडलकतेजपत्रमरिच प्र ३ । विहदित्यादि ।—
अरकस्य ।—पूर्ववदेवाचापि विहन्मानं श्रेयम् ॥ ३ ॥

क्षित्तेत्यादि ।—अरकस्य ।—त्रिभण्डी—विहताभेदः । पुटपाकयुक्तेति ।—
काशमप्यादिपवाच्छादन-कुश्वेदन-सदाचलेपन निर्धुंसाद्वाप्योषणादिना ॥ ४ ॥

विषयलौक्यादि ।—चारः,—यवचारः, श्यामिति—श्याममूला विहत् । विहदि-
त्यरुणमूला । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुत्वमाषकारिका भावा, तेन पिप्पलीचूर्णे
माषा २, घण्टीचूर्णे माषा २, चारादिवत्स्य प्रत्येकं माषकवत्तुल्यं, ततो मिलित्वा
कर्षो लेहः, एवमन्यत्राप्युक्तमित्याहुः ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादि ।—एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः । हरीतकी भा ४,

उपाचरेत् सिताचीद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ।

वमनेऽतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ १३ ॥

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।

स्यूलक्षतक्षीणकृशाऽतिवृक्षानर्शाऽर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥

रुद्धे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोद्धं रुधिरं च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्द्वर्चसि चातिबद्धे ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विपातुराः ।

अत्युख्णकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

स्निग्धस्त्रिन्नाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम् ।

अन्यथा योजितं ह्येतदग्रहणीगदकृन्मत्तम् ॥ १ ॥

वमनयोगातियोगचिकित्सामाह, अयोग इत्यादि ।—विशोधनं—वमनं विरेचनञ्च ।
क्षिहेरिति—शङ्खुना मयेः । अतिवाक्त्रोश्च विरेचनं प्रतिमार्गहरणरूपत्वात् ॥ १३ ॥

अवाभ्यानाह,—न वामयेदित्यादि । अवाभ्यत्वेभोक्तानामप्यात्यधिकव्याधौ वमन-
माह—एतेऽपीत्यादि ॥ १४ ॥

इति वमनाधिकार विवृतिः ।

वमनानन्तरमेव विरेचनस्य विधानाद्वमनमभिधाय विरेचनमाह, स्निग्धेत्यादि ।—
स्निग्धस्त्रिन्नाय इति ।—वमनानन्तरमपि पुनः स्निग्धस्त्रिन्नाय । तदुक्तं—“कर्मणां
वमनादीनाम् अन्तरे त्वन्तरे पुनः । क्षेहस्तेदौ प्रयुञ्जीत सशोधनमनन्तरम् ॥” इति ।
अन्यथेति—वमनं विना । स्युतेऽप्युक्तम्—“अवात्तस्य हि सभ्यत्विरेकस्यापि सतीऽपः
अस्यः श्रेष्ठा वृष्टीणां ऋदयेत्” इति । अथ च विरेचनयोगः पूर्वाश्रमतिक्रम्यैव दीयः ।
अत एव वामयेत्—“श्रेष्ठाकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सभ्यत्विरेचयेत्” इति ॥ १ ॥

पित्तेन मृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात् ।

मध्यमः समदोपत्वान्मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ २ ॥

शर्कराचौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥

त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिवेच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ३ ॥

क्षित्वा द्विधेत्तुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डजातैः परिवेद्य रज्ज्वा ।

पक्वन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तत् पित्तगदी सुशीतम् ॥ ४ ॥

पिप्पलीनागरचारं श्यामा त्रिवृतया सह ।

लेहयेन्मधुना सार्द्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।

मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥

मात्राविध्यैर्कोष्ठकममाह, पित्तेनेत्यादि ।—मात्रा योज्याऽनुरूपत इति ।—सदी
सदी, क्रूरे तीक्ष्णा, मध्यमे मध्यमेत्यर्थे ॥ २ ॥

शर्करेत्यादि ।—सुशुतस्य ।—त्रिवृत्तुं त्रैलोक्यादहणमूला याद्या, एवमन्यत्रापि ।
यदाह सुशुतः,—“शक्याभ त्रिवृत्तुलं त्रैलोक्यादहणमूला” इति । अथ शर्करा त्रिवृत्तु-
समा, त्रिवृत्तुंनपि कीडाद्यपेक्षया याद्याम् ; लेह्यत्वमावकारकं चौद्रम् । त्वक्पत्र-
मरिचांशिकमिति ।—त्रिवृत्तुंनपि चया त्वक्पत्रादि मिलित्वा पादिकमित्यर्थः । त्वक्-
पत्रमुरभीकृतमिति पाठान्तरं—यावता सौरभ्यं स्यात् तावदेव त्वक्पत्रं देयमिति ।
त्रिवृत्तुं भा ८, शर्करा भा ८, गुडत्वक्तेजपत्रमरिचं प्र २ ७ । त्रिवृदित्यादि ।—
चरकस्य ।—पूर्ववदेवात्रापि त्रिवृत्तुंनं श्रेयम् ॥ ३ ॥

क्षित्वाद्यादि ।—चरकस्य ।—त्रिभण्डी—विश्रुतामिदः । पुटपाकयुक्तेति ।—
काश्याद्यादिपत्राच्छादन-कुशवेष्टन-सदावलेपन-निर्घृताद्गारुडीपत्रादिना ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—चारः,—यवचारः, श्यामेति—श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृदि-
त्यहणमूला । अथ पिप्पलीनागरयोः कटुत्वमावकारिका मात्रा, तेन पिप्पलीचूर्णं
मात्रा २, घृष्टीचूर्णं मात्रा २, चारादिवयस्य प्रत्येकं भावकचतुष्टयं, ततो मिलित्वा
कर्षो लेह्य, एवमन्यत्राप्युक्तमित्याह ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादि ।—एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः । हरीतकी भा ४,

त्रिवृच्छाणव्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ।
 चारुक्षणाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुमर्षिषा ।
 लिङ्घानुङ्गेन गुडिकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ॥
 कफवातकृतान् गुल्मान् ग्रीहोदरभगन्दरान् ।
 हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ॥ ७ ॥

अभयाद्यो मोदकः,—

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा ।
 त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त-विडङ्गामलकानि च ॥
 कर्पः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्पत्रयं तथा ।
 षट्कर्पाद्य सितायाम्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत् ॥
 सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ।
 खादेत् प्रतिदिनश्चैकं शीतञ्चानुपिवेज्जलम् ॥
 तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥
 पाण्डुरोगं विषं कासं जह्वापार्श्वरुजां तथा ।
 पृष्ठार्त्तिमूत्रक्षच्छ दुर्नास सभगन्दरम् ॥
 अश्रमरीमिहकुष्ठञ्च दाहशीथोदराणि च ।
 यक्ष्माणं चक्षुषो रोगं क्रमं वैद्येन जानता ।
 योजितोऽयं निहन्त्याग् अभयाद्यो हि मोदकः ॥ ८ ॥
 हरीतक्यास्तु कर्पाईं तदर्धं त्रिवृतस्तथा ।
 सिताम्बुना समं पिष्ट्वा घृते तु भर्जयेत् मनाक् ॥

विडङ्गादिमयस्य प्र मा २, विहत् मा ५, मरिच मा १, एवं मिलित्वा कर्पनामं
 गीमूत्रपलेनालोद्य पेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणव्रयव्यादि ।—त्रिवृत्ताचूर्णं मा १२, त्रिफलाचूर्णं प्र मा ४, यक्ष्चारा-
 दीनाञ्च प्र मा ५, मिलितचूर्णात् कर्पमेकं गृहीत्वा घृतमधुष्यां लिङ्घम् । गुडिका-
 पत्रे तु—पुराणगुड. ती ८, एतच्चिवृतादिचूर्णेन समं विमर्शं कर्पप्रमाणा गुडिका
 कार्या ; तमोदकमनुपेयम् ॥ ७ ॥

अभयेत्यादि योगश्च यं अष्टम् ॥ ८ । ८ ॥

तद्व्यं शीतलं कृत्वा सिताकर्षेण योजयेत् ।
तावत् विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥
एरण्डतैलं त्रिफला-क्वाथेन द्विगुणेन च ।
युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ ८ ॥

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसम्प्रसादौ
लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिय विट्पित्तकफानिलानाम्
सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥ १० ॥
स्यात् श्लेष्मपित्तानिलसम्प्रकोपः
सादस्तथाग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ।
तन्द्रा तथा हृदिरोचकश्च
'वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥ ११ ॥
कफास्रपित्तक्षयजाऽनिलोत्थाः
सुख्यङ्गमर्दङ्गमविपनाद्याः ।
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः
सीन्मादृक्काथ विरेचितेऽति ॥

विरिक्तसम्बन्धीगलचणमाह, स्रोतोविशुद्धीत्यादि ।—चरकस्य ।—ऊर्जोऽग्निरिति—
कलवानग्निरित्यर्थः । अनामयत्वमिति ।—विरिचयजेतव्यदीपजनितविकारव्यपगमः ।
क्रमेण विट्पित्तादीनां प्राप्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रापि यद्योक्तकमलघनेन विट्-
पित्तादिप्रवर्तने न सम्यग्विरिक्तलक्षणं भवतीति पूर्ववदेव ज्ञेयम् । अत्रापि पूर्व-
ज्ञेयं विरेकस्य लैङ्गिकी दृष्टिः, द्वितीयाहंनं पुनराव्यक्तिकी दृष्टिरिति ज्ञेयम् ।
सादित्यादिना पदोनाशोक्तविरिक्तलक्षणमाह, न च वातानुलोम्यमित्यादि ।—
वातविवश इत्यर्थः । गुरुतेति—कीदृशं गावस्य च ॥ १० । ११ ॥

कफेत्यादिना विरेचनातियोगलक्षणमाह ।—अथमन्दः कफादिभिः प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते, अभावश्चोऽपि निद्राबलाभ्यामिति । अतिविरिचित इत्यन्वयः । अथैव
यद्यपिनाद्यादिकं स्यात् तदा तस्मिन् दिवसे लङ्घनमन्यथा तु सायं यवागुदेषेत्याह,

मन्दाग्निमक्षीणममद्विरिक्तम्
 न पाययेत् तद्विषसे यवागूम् ।
 विपर्यये तद्विषसे तु सायम्
 पेयाक्रमो यान्तवदिष्यते तु ॥
 यथाणुरग्निस्तृणगोमदाद्यैः
 सन्बुद्ध्यमाणो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वसहस्तथैव
 शुद्धस्यःपेयादिभिरन्तराग्निः ॥ १२ ॥

कपायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
 क्षिप्त्वाणुलवणैर्वायावप्रवृत्ते च पाययेत् ॥
 उष्णाम्बु स्त्रेदयेच्चास्य पाणितापेन चोदरम् ।
 उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्तान्येषुः पुनः पिबेत् ॥
 अट्टश्लेहकोष्ठस्तु पिबेद्दृङ्घं दशाहृतः ॥
 भूयोऽप्युपस्कृततनुः श्लेहस्त्रेदैर्विरेचनम् ।
 यौगिकं सम्यगालोष्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ १३ ॥
 दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ।
 अपरिज्ञातकोष्ठस्तु पिबेन्मृहल्पमौषधम् ॥

मन्दाग्निमित्यादि।—मुशुतस्य।—विपर्यय इति।—अग्निमान्वाद्यभावे। पेयाक्रम इति।
 —“पेशा विलिपीमकृतम्” इत्यादिनोक्तः। उक्तपेयाक्रमस्य फलमाह, यथेत्यादि ॥१२॥
 इदानीं दोषभेदाद्विरेकमाह, कपायित्यादि।—वाग्भटस्य। वायाविति क्षेदः।
 अग्रहते तु पुरीषादौ उष्णाम्बु पाययेदिति योज्यम्। अत्यन्ताल्पप्रवृत्ते दोषे
 अपरिक्षिप्तहनि विरेकमाह, उत्थान इत्यादि।—उत्थानं—मलप्रवर्धनम्। पुनः
 पिबेदित्यत्र विरेचनमिति शेषः। यदि पुनरुष्णकृत्स्निष्कीर्णो भवति पुनराम् तदा
 दशाहाद्दृङ्घं विरेचनं पिबेदित्याह, अट्टश्लेहकोष्ठ इत्यादि।—अट्टश्लेहकोष्ठ इति—
 असम्यक्क्षिप्त्वाकीष्ठ इत्यर्थः। स्मरन् पूर्वमनुक्रममिति।—शन मावाऽभियोगिन
 पूर्वमयोगीऽभूत् तत् श्रुत्वा परिहर्त्तव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

दुर्बलादिषु धाहशरेचनं प्रयोक्तव्यं तदाह, दुर्बल इत्यादि।—दुर्बलः,—अन.शक्ति-

रूक्षवद्वनिलस्रूर-कोष्ठव्यायामसेविनाम् ।
 दीप्ताग्नीनाञ्च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ १४ ॥
 अस्निग्धे रेचनं स्निग्धं रूक्षं स्निग्धेऽतिशस्यते ।
 विरूक्ष्य स्नेहसात्मन्तु भूयः स्निग्धं विरेचयेत् ॥ १५ ॥
 पद्मकोशीरनागाह्व-चन्दनानि प्रयोजयेत् ।
 अतियोगे विरेकस्य पानालेपनसेचनैः ।
 सौवीरपिष्टाम्बवल्क-नाभिलेपोऽतिसारहा ॥ १६ ॥
 अविरेच्या बालवृद्ध-श्रान्तभोतनवज्वराः ।
 अल्पान्धधोगपित्तास-क्षतपायुतिसारिणः ॥

हीन, क्रमः,—चीरमासः । अहिति—सदुवीर्यम् । अत्यन्तवातविष्टमकीडादौ यथा
 विरेचनं कार्यं तदाह, रुचेत्यादि ।—रुचादयः कीष्टेन सार्द्धं सत्वधने । अवि-
 रेच्येदिति—विरिकमकृत्वा, वस्तिर्निर्गच्छ इति केषित् । अन्ये तु—निरुद्धापेक्षया
 स्नेहवस्तीर्वातप्रशमकत्वेनाशुवासनमत्र वस्तिशब्दार्थे इत्याहुः । अन्ये तुभवमपौ-
 त्याहुः ॥ १४ ॥

इदानीं सदृशान् प्रयोज्य तदाह, अस्निग्धेत्यादि ।—अस्निग्ध इतीपत्स्निग्धे
 रुक्षम् । स्निग्धेऽतिशस्यत इति—अतिस्निग्धे रुक्षं विरेचनं शस्यत इत्यर्थे ॥ १५ ॥

इदानीं विरेचनातिशोगचिकित्सायाह, पद्मकेत्यादि ।—यत् एधीगतिरियोगवत्
 विरेकमिथ्यायोगचिकित्सा कुतो मोक्षा ? सत्वम्, दीपाणां हि प्रशौ चतुर्विधैव
 गतिर्भवति, सम्यक्प्रतिरतिप्रतिप्रतिप्रतिरत्यप्रतिप्रतिप्रति । अवाप्यप्रतिप्रतिप्रतिप्रति
 तु एधीगम्यहीत एव । या अपि प्रातिलीम्बेन प्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रति
 मपेक्षितस्य दीपस्याप्रवर्तकत्वाद्योगान्तरभूतेव । अत एवोक्तं चार्थे—“अयोगः
 प्रातिलीम्बेन न चाल्य वा प्रवर्तनम्” इति । अतो यत्प्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रति
 नेच्छन्तीति कृत्वा मिथ्यायोगचिकित्सातद्येत्यनुपादानं बोध्यम् ॥ १६ ॥

निषिद्धविरेकानाह, अविरेच्या इति ।—आस्यापिती निरुद्धः । अथ निरुद्धा-
 नन्तरं विरेकनिषेध औत्सर्गिकः ; तत्र “तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात्” इत्यर्थेऽप्येवविधिना
 तदपवादो युज्यते एव । किंवा निरुद्धानन्तरं हि विरेकनिषेधेऽप्येवविधिना
 तदपवादो युज्यते एव ।

सशल्यास्थापितक्रूर-कोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।

गर्भिणी नवसूता च दृष्टान्तोऽजीर्णवानपि ॥ १७ ॥

इति विरेचनाधिकारः ।

अथानुवासनाधिकारः ।

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।

यथोचितात् पादहीनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ १ ॥

श्रेयः, सप्ताष्टादूर्ध्वं विरेको विहित एवेति विधिनिषेधयोः कालभेदेन न विरोधः । उक्तं हि चरके,—“नरो विरक्तस्तु निष्कृष्टदानं विदलयेत् सप्तदिना-
न्ववस्यम् । शुद्धो निष्कृष्टेण विरेचनञ्चेत्—” इति वदन्ति । अन्ये त्वेति विरोधभियैव
“तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात्” इत्यत्र वस्तिशब्दस्यानुवासनार्थमाहुरिति प्रागेवोक्तम् ॥१७॥

इति विरेचनाधिकार-विहितः ।

“विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय वै । कृताश्रयानुवासाय सम्यग्दीयो-
ऽनुवासन” इत्यनेनानुवासनस्य विरेचनीयाननरीयत्वमुक्तम् ; अतो विरेचनाधिकार-
मनुस्त्रेहवस्तिविचारः प्रसूयते । अनुवासयन्नपि न दुष्यति अनुदिवस वा दीयत इत्यनु-
वासननिरुक्तिः सुशुक्लीका श्रेयाः । अत्र सामान्यतो वस्तिविषयमाह, वातेत्यादि ।—
वाग्भटस्य ।—यद्यपि सुशुक्ते—“वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शक्यते” इत्यनेन
पित्तकफरक्तानामपि वस्तिविषयत्वमुक्तं, तथापि “वस्तिर्वातहरणाम्” इति वचनात्
प्राधान्येन वायोरेव वस्तिविषयत्वं, पित्तकफयोस्तु वातस्थानगतयोस्तथा स्वस्थान-
स्थितयोर्वातानुबन्धयोर्वा वस्तिविषयता । यदाह चरकः,—“पित्तं वा कफपित्त वा
पिशाचयगतं हरित् । संसयन् विस्त्रलान् वस्तिः पक्वाशयगतान् जयेत् ॥” इति ।
तथा—“एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥” रक्तमपि
दुष्टं रक्तप्रसादनद्रव्यैर्दत्तवस्तिः प्रसादयति दीघहरणेनानुलोमयति । अत्र निष्कृष्टा-
ऽश्रयानुवासनस्य विधानं तावदाह, यथेत्यादि ।—उचितादभ्यस्तात् पादहीनं अनुवाग-

न चाभुक्तवते स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।

सूक्ष्मत्वाच्छून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्ध्मथोत्पतेत् ॥

षट्पत्नी च भवेच्छ्रेष्ठा मध्यमा त्रिपत्नी भवेत् ।

कनीयस्यर्ध्वर्षपला त्रिधा मात्रानुवासने ॥

प्राग्देयमाद्ये द्विपलं पलाई-र्ध्वर्षिर्द्वितीये पलमक्षवृद्धिः ।

कर्षद्वयं वा वसुमापवृद्धिर्वस्तौ तृतीये क्रम एव उक्तः ॥

हीनम् । वस्तिर्हि त्रिविधा, अनुवासननिरुद्धभेदात् । स्नेहवस्तिरनुवासनं, कषाय-
वस्तिर्निरुद्ध । तत्र निरुद्धाङ्गस्यानुवासनस्य विधानम् ॥ १ ॥

अभुक्तवतेऽनुवासनवस्तिर्न देय इत्याह, न चेत्यादि ।—स्नेह इति—स्नेहवस्तिः ।
अथैव उपपत्तिमाह, सूक्ष्मत्वादित्यादि । विदग्धात्रे तु वस्तिर्न देयः ; उक्तं हि—
“सदानुवासयेच्चैनं भीजयित्वाटंपाणिकम् । श्वरं विदग्धमुक्तस्य कुर्वात् स्नेहः
प्रयोजितः ॥” इति । उत्तममध्यमाधमनरापेक्षया त्रिविधमनुवासनमात्रमाह, षट्-
पत्नीत्यादि ।—अर्ध्वर्षपलति—सार्धपलमेकमित्यर्थः । एतच्च षट्पलादिमावाविधान
क्रमेणैव विधेयम् । न त्वेकदिन एवेत्याह, प्रागित्यादि ।—आद्ये षट्पलस्नेहे
गुरुमात्रास्य प्रथमं पलस्नेहस्य त्रिपलं, ततो दिनैकं विश्राम्य पलाङ्गेन वृद्धिः ;
एव क्रमेण नवभिः स्नेहदानदिनैः षट्पलानि स्युः । अनन्तरालदिवसायाष्टावती
मिलित्वा सप्तदश वासरा भवन्ति । द्वितीये मध्यमे त्रिपलं इति यावत् । तत्
पलमादौ देयम्, तत एकैकदिनं विश्राम्य अक्षेप कर्षेण वृद्धिः । अथापि नवभिः
स्नेहदानदिवसैः पलत्रयं पूर्यते । तृतीये कनीयसि सार्धपले आदौ कर्षद्वयं,
तथैव एकैकदिनं विश्राम्य वसुपरिमितैरित्यष्टाभिर्मासकैर्वृद्धिः कार्या । अथापि
सावद्विदिव स्नेहदानदिवसैः सार्धपलमानं पूर्यते । इयमेव हि कनीयसौ मात्रा
निरपाया सार्वलीकिकी सार्वकालिकी वृद्धयवहारसिद्धा च । उक्तं हि चरके—
“घर्मव्यायामभाराध्वशनस्त्रौकर्षितेषु च । दुर्बले वातभ्रष्टे च मात्रावस्तिः सदा
हितः । इत्याद्याः स्नेहमावाया मात्रावस्तिः समी भवेत् ॥” इत्याद्या स्नेह-
मावाया योजितौ वस्तिर्मात्रावस्तिरित्यर्थः । एतानि स्नेहदानदिनानि नवेत्युक्तम् ।
तेन नवदिनादर्वापरि यदि स्नेहलक्षणं भवति, दिनत्रयेण अनुष्ठेयं वा, तदा
सावतैवानुवासनं समाप्यते अनुवासनान्तरं च न दीयते । न च स्नेहः केवली

स तु सैन्यवचूर्णेन शताङ्गेन च संयुतः ।

भवेत् सुखोत्थय तथा निरेति सहसा सुखम् ।

विरिक्तयानुवास्येत् सप्तरात्रात् परं तदा ॥ २ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्बरीति-

कांस्थायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः

कार्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ ३ ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुहककर्मभ्युसतीनवाहिच्छिद्राणि वक्ष्या पिहितानि चापि ॥

द्वय, किम्वा केनाप्युपहित इत्याह, स लिव्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—चूर्णमानस्य इन्द्रेण लिखितं यथा—“चूर्णमापः पले खेद्रे सिन्धुप्रमशताङ्गयोः” इति । चक्रस्तु भानुमत्या सैन्यवशताङ्गयोः प्रत्येकमङ्गुलीवयायसन्दशदाष्टं भानमित्याह । सहस्रिति ।—यद्यपि खेदस्य शीघ्रागमनं दीपायैव, यदुक्तं—“धीज्यः शीघ्रं निहत्सेऽन्य. खेदोऽतिष्ठत्र कार्यं क्तम्” इति, तथापि वक्ष्यमाणखेदनिर्गमनकालाधिककालनिरासार्थं सहस्रस्युक्तम् । तेन सहस्रस्यैव यामवयानन्तरमेवेत्यर्थः । सुखमिति ।—घोतार्थिना विरिचनानन्तरं कियद्गिरिणीभिरनुवासा इत्याह,—विरिक्त इत्यादि ॥ २ ॥

इदानीं वस्त्रनलिका यैर्द्रव्यैर्विधेया तान्याह, सुवर्णेत्यादि ।—चरकस्य । ऋषु—सौसकम् । रीति,—पित्तलम् ; अस्थि—हृत्वादीनाम् ; दन्तय इस्तिनः ; विषाणैः,—महिषादिशङ्खैः ; मणिभिः,—गोमेदकादिभिः । सुकर्णिकानीत्यत्र विकर्णिका-भौति कैचित् पठन्ति ; विकर्णिकत्वज्ञाये वक्ष्यति । नेत्रं—नलिका, वस्त्रगतये ह-कषायादिद्रव्यनेत्रत्वान्नेत्रमिति संज्ञा ॥ ३ ॥

इदानीं तन्नेत्रप्रमाणं वयोभेदाद्भिन्नमाह, षड्द्वित्यादि ।—तथैव षड्वर्षशालस्य स्वाङ्गुलेन षडङ्गुलं नेत्रं कार्यम्, एवं विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलम् ; तथा द्वादशवर्ष-स्याष्टाङ्गुलमिति यथासख्यमन्वयः । ननु एकवर्षादारभ्य पञ्चवर्षे, तथा षड्वर्षा-दूर्द्धमेकादशवर्षम्, तथा द्वादशवर्षादूर्द्धं विंशतिवर्षे, ततोऽपि सप्ततिं यावत् किय-न्मानं नेत्रं कार्यम् ?—अत्राहुः,—एकवर्षात् प्रथमं षड्वर्षं यावत् षडङ्गुलमेव नेत्रं, तथा सप्तवर्षादूर्द्धमेकीनविंशतिवर्षं यावत् अष्टाङ्गुलं नेत्रम्, एवं विंशतिवर्षादूर्द्धं

यथावयोऽद्भुष्टकनिष्ठकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
 ऋजुनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकासुखानि ॥
 स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाग्र्यते वस्तिनिबन्धने द्वे ।
 जारद्वयो माह्विपहारिणौ वा स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥

दादशाहुलमेव नेत्रं कार्यं सप्ततिवर्षं यावदिति । अयच्छार्धं व्युत्क्रमाभिधान-
 सामर्थ्यादेव लभ्यते । यतः षट् सङ्ख्या निवेद्याष्टसङ्ख्यानिवेशो युज्यते, ततो दादश
 सङ्घेति, अतो व्युत्क्रमाभिधानवलादेव तदर्धस्योपलभ इति । अद्यादेव व्युत्-
 क्रमाभिधानात् षड्वर्षादूर्ध्वमेकादशवर्षं यावत्, तथा दादशवर्षादूर्ध्वं विंशतिवर्षं
 यावत् नेत्रप्रमाणं प्रति विकल्पोऽप्येवेति निदर्शयति, तेन सप्तवर्षादौ प्रतिवर्षमेवा-
 हुलवृत्तीयभागसङ्ख्या दादशवर्षादष्टाहुल भवति ; तथा दादशवर्षादूर्ध्वमपि प्रति-
 वर्षमर्धाहुलसङ्ख्या विंशतिवर्षे दादशाहुलं भवतीति ज्ञेयम् । वाग्भटीऽप्युक्त—“—धीस्य
 वर्षान्तरेषु च । यदीवत्सरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ॥” इति । वर्षान्तरेष्विति ।—
 षड्दादशादिवर्षान्तरालस्थितेषु सप्तमाष्टमादिवर्षेष्वित्यर्थः । सुश्रुते तु—सांवाकरि-
 काटदिरष्टवर्षाणां षडष्टदादशाहुलं नेत्रमानमुक्तं, पञ्चविंशतिवर्षादूर्ध्वं दादशाहुल-
 मित्यनेन, तथा वाग्भटीऽपि—“कनेऽध्वे पञ्चपूर्वेष्वग्निना सप्तध्वीऽहुलानि षट् ।
 सप्तमे सप्त तान्यष्टौ दादशे धोऽग्रे नव ॥” इत्यनेन च यो नेत्रमानभेद उक्तः, सोऽप्य-
 दूरान्तरलाभ विरोधमावहतीति । एदाञ्च नेत्राणामपरम् कौट्यं कार्यमित्याह,
 स्युर्गुडेत्यादि ।—षड्दादशाष्टाहुलानि यथासख्यं मुहुककंभुसतोनवाहिसिद्धिद्राणि
 कार्याणि स्युः । कर्कभुशब्देनेह तदस्य गृह्यते । उक्तं हि सुश्रुते—कोलास्थि-
 मादस्थिद्रमिति । कर्कभुश्च प्रगालकोलिः । हृदयदरास्थिपदस्य तु कनिष्ठा-
 प्रमाणाद्ये तदहर्नं नाहति । अन्वे तु—एवं विरोध पश्यन्तो बदरास्थिमज्जाभिह
 कर्कभुशब्देन याहयन्ति । सतीनः,—वर्तुलकलाय । वर्षां पिहितानीति ।—द्रव्या-
 न्तरप्रवेशवलिद्रव्यनिर्गमननिरासार्थं वर्षादीनां वर्षां पिहितमुखानि कार्याणि ।
 यथावय इति ।—यस्मिन् वयसि यदेवं विहितं तदयःस्यस्यैव हृदाहुष्टकनिष्ठाभ्यां
 यथासङ्गां मूले त्वे च तुल्यपरिमाणाहै नेत्रं कर्कभुमित्यर्थः । अहृष्टं—हृदाहुष्टम् ।
 ऋजुनीत्यादिना नेत्राकृतिमाह, भीषुच्छाकृतित्वर्थं मूलस्यौल्यादये तनुवादिति ।
 श्लक्ष्णानीत्यकर्कमानि ; गुडिकासुखानीति—गुडिकाकारवर्तुलं मुखं दीशाम् ; तेन
 वर्तुलमुखतया अतोऽस्यमुखानि कुण्डमुखानीत्यर्थः । सुवर्षिकानीति पूर्वमुखम्, अतः

दृढस्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः कपायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।

नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यन्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ४ ॥

निरुद्धमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।

प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्धं यावत् पट् प्रसृतास्ततः ॥

प्रसृतं वक्ष्येदृङ् द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आ सप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ ५ ॥

कर्णिकाव्यवस्थामाह, स्वादित्यादि।—नेत्रस्याग्रप्रदेशे यद्यनुर्धो भागसव एका कर्णिका कर्णव्या, नेत्रस्यातिप्रवेशनिरासार्थमिति भावः । मुक्ताद्यति वस्तिनिवन्धने हे इति ।—नेत्रस्य मूले तु चर्मपुटकवन्धनार्थं कर्णिकादयं कार्यमित्यर्थः । वक्ष्ये येषां मूत्रपुटकं याञ्छं तदाह, जारद्वय इत्यादि ।—जारद्वय इति—वृहगोभवः । वस्तिरिति—मूत्रपुटकं क्रीपावरकचर्मैति केचित् । नष्टशिर इति—समुद्भूतशिरासलसिः । कपायरक्त इति ।—विषलादिकपायद्रव्यभावनया रञ्जितः, अत एव विगन्धः,—विगतपूतिगन्धः । वयो वीक्ष्य यथानुरूपमिति ।—वयोभेदेन वत्सरादिकृपेण यथोक्तेन यथावसिर्त्येथानुरूपं उचितप्रमाणो भवति स वत्स नेत्रे बन्धनीयः ; सुबद्धसूत्र इति ।—सुदृढवन्धनसूत्र इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्यपि "पट्पत्नी तु भवेच्छेष्टा" इत्यादिना अनुवाचनमात्रा उक्तैव, तथाप्यनुक्त-विशेषणार्थं पुनरप्यनुवाचनमात्रा वक्तव्या ; सा च निरुद्धमात्रातिदेशेन वाच्ये ; अती-ऽनुवाचनाधिकार एव प्रथमं निरुद्धमात्रामाह, निरुद्धमात्रेत्यादि ।—वाम्भटस्य ।—प्रथमे वत्सरे निरुद्धमात्रा प्रकुञ्चः,—पलमित्यर्थः । परमिति ।—वत्सरात् ऊर्ध्वं प्रत्यब्धं प्रकुञ्चेन पलेन वृद्धिः कार्येति यावत् । पट्प्रसृता—द्वादश पलानि भवन्ती-त्यर्थः । "प्रसृतानु पलद्वयम्" इति सूत्रा । एतेन प्रत्यब्धं प्रकुञ्चद्वया द्वादशभिवर्धये; पट्प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । द्वादशेति द्वेदः । तत इति ।—द्वादशवर्षादूर्ध्वं प्रत्यब्धमेकैकं प्रसृतं ज्ञत्वा वक्ष्येत् यावद्द्वादश प्रसृता भवन्ति ; एतेन द्वादशवर्षानन्तरं त्रयोदशवर्ष-मारभ्य अष्टादशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षमेकैकप्रसृतद्वया द्वादशप्रसृतपूरणं भवति । अष्टादशस्येष्टादशवर्षेर्दशैवस्य पुंसः ; आ सप्ततेरिति—सप्ततिवर्षं यावत् इदं द्वादश-प्रसृतवत्प्रथमेव मानं ज्ञेयमित्यर्थः । दशैव प्रसृताः परम् इति ।—प्रत्यब्धं प्रसृतद्वया अष्टादशस्य—अष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृता भवन्ति, ततः सप्ततिवर्षपर्यन्तं द्वादश प्रसृता एव, परं सप्ततिवर्षादूर्ध्वं दश प्रसृता एवेत्यर्थः । इदानीं पुनरर्धमाधिकेण व्यवहारः, तेन महत्त्वमपि पुंसि षट् प्रसृता एव दीयन्ते इत्येवैरिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

यथायथं निरूहस्य षादो मात्रानुवासने ।
 कृतचन्द्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ॥
 नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ।
 सङ्कोच दक्षिणं सकृद्यि प्रसार्य च ततोऽपरम् ॥
 वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।
 तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुष्टं गुदे ॥
 उच्छ्वास्य वस्त्रेर्वदनं बद्ध्वा हस्तमकम्पयन् ।
 पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥

इदानीमुक्तनिरूहभावातिदेशेन प्रकृतानुवासनभावामाह, यथायथमित्यादि ।—
 यस्मिन् वयसि यन्निरूहमानमुक्तं, तस्मिन् वयसि अनुवासनमानं तन्निरूहाश्चतुर्थीश-
 मित्यर्थः । एतेन प्रथमवर्षीयस्य बालस्य चतुर्लक्ष निरूहमानं पलमुक्तम् ; तस्य
 चतुर्थीश. कर्षोऽनुवासनमात्रेत्यर्थः । एव द्विविधार्थिकबालादौ च द्विविधार्थिक बोध्यम् ।
 ननु “षट्पलौ तु भवेच्छेष्टा” इत्यादिना पूर्वे त्रिविधानुवासनभावोक्ता, अत्र पुनरन्यथे-
 वेति विरोधः ? उच्यते,—षटादश वर्षे यावत् द्वादशप्रसूती निरूह चक्राः, तस्य चतु-
 र्थोऽंशः षट्पल एव ; तथा द्वादशवर्षे प्रति षट्प्रसूता चक्राः, एषां चतुर्थी भागस्त्रि-
 पल एव ; तथा षड्वर्षस्य षट्पलमित्यस्य पाद. साष्टपलमिति, अत्रान्तरे एक द्विधा
 वर्षादौ चतुर्दशवर्षादौ च धी मानभेदा. सन्ति, तेषांशोक्तमानानुसारीषोऽहः कार्य इत्येक-
 वाक्यतया न पूर्वापरवचनविरोधः । किञ्च षट्पलीत्यादि वाक्यमुक्तमध्यमाधमवला-
 नलमरीरभेदभिन्नमुक्तार्गसिद्धं विविध मानमाश्रित्योक्तम्, तेन तत्रैकवर्षादिवयोभेद-
 भिन्नमानाभिधानाद् न्यूनतादोष इति ज्ञेयम् । इदानीं किम्भूतस्य तदनुवासनं दीयम् ?
 —इत्याह, कृतित्यादि ।—वामपटस्य ।—शयन इति—शय्यायाम् । वामपार्श्वत इति ।—
 वामपार्श्वतं, संविष्टं—सुप्तम् । वामपार्श्वशयनमयीजनस्य शरकेशीक यथा—“वामा-
 श्रयोऽपिचिह्नौगुदश्च तत्पार्श्वस्यस्य सुखीपलम्बिः । शीयन् एवं बलप्रयत्नतया
 सव्ये शयानीऽहंति वस्तिदानम् ॥” इति । सकृद्यीति—जडा, अपरमिति—वामम् ;
 सव्य इति—वामे । वस्तिमिति—वस्त्रचर्मपुटादितस्ये इत्युक्तं नेत्रमेव । दक्षिणेनेति—
 दक्षिणेन । उच्छ्वास्य वस्त्रेर्वदनं बद्धेति ।—वस्त्रचर्मपुटकस्य मुखम्, उच्छ्वास्य उदघास्य,
 पश्चात् बद्धेत्यर्थः । वस्तिमुखीच्छ्वासनस्य इवाभिघातजनितघातस्य निर्गमनार्थम् ।
 “उच्छ्वास्य वस्त्रेर्वदने बद्धः” इति पाठः । पृष्ठवंशं प्रतीति—पृष्ठवंशं लघीकृत्य, तेषु पृष्ठ-

नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
 सावशेषं प्रकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥
 निरूहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः ॥ ६ ॥
 ततः प्रणिहिते स्रेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं प्रसर्पति ॥
 आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिस्त्रिः सकृद्यिवाह ततः परम् ।
 ताडयेत् तलयोरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः ॥
 स्फिचोथैनं ततः त्र्योणिं शय्यां त्रिरुत्चिपेत्ततः ।

वंशानुसारेण ऋजु यथा स्यात् तथा नेत्र प्रणयेदित्यर्थः । चरकेऽपि ऋजु वृष्ट-
 वंशमित्युक्तम् । सकृदित्येकवारमेव । वक्षिपुटकान्तर्गतद्रवभागस्तु न निःशेषी
 द्रव इत्याह, सावशेषमित्यादि ।—“वायुः शेषे हि तिष्ठति” इति निःशेषदाने हि
 पुटकान्तर्गते वायुगुदं प्रविश्य वक्षिमाभापयेदिति भावः । इदानीमुक्तानुवासन-
 दानविधिं निरूहद्वेष्यतिदिशति—निरूहदानेऽपीत्यादि ॥ ६ ॥

दत्ते च स्रेहे घाटशेन स्यात्तस्य, यत्र कर्तव्यं तदाह, तत इत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—
 वाक्—लघुचरं, तदुच्चारणं शतधा यावत्क्षणेन भवति तावत्क्षणमुत्तानो भूत्वा
 तिष्ठेदित्यर्थः । अन्ये तु—वाक्शतं—कीटिकाशतमित्याहुः । प्रसारितैः सर्वगात्रैः,—
 बाहुजहादिभिरित्युपलक्षणे तृतीया । एवं कृते किं स्यात् ?—इत्याह,—तथेति ।
 आकुञ्चयेदित्यादि ।—सकृद्यिवाहयं, तथा वाह च विराकुञ्चयेद्वेद्य इति शेषः ।
 आकुञ्चनान्वयाऽनुपपत्त्यैव प्रसारणमपि लभ्यते ; तेन पादतलङ्घनद्वयं पादतलङ्घनं वा
 विद्वेष्य ततः सडोष्य शनैः प्रसारयेदित्यर्थः । उक्तं हि चरके—“इंपद्य पादाङ्गुलि-
 पुम्भमाञ्छेत्” इति । आञ्छेत्—प्रसारयेदित्यर्थः । तत्र तु प्रसारणान्वयाऽनुपपत्ता-
 बाकुञ्चनं लभ्यत इत्येकवाक्यता च श्रेया । ततः परं वाह च तदङ्गुलद्वयं विद्वेष्य
 ततः सडोष्य प्रसारयेदिति । चरके तु बाहुसडोषप्रसारणे भीक्षे इति विशेषः । ताडये-
 दित्यादि ।—स्फिचोथैनमिति छिन्दः । एतम्—चानुरम् । तलयोः,—पादतलकरतलयोः ;
 तथा स्फिचोथ यौस्त्रीन् वारान् शनैः शनैस्ताडयेदिति—मुष्टिना इत्यादिति ।
 एतच्च ताडनम् अनुवासनस्यैव शीघ्रनिःसरणं यथा न भ्रूयादित्येतदर्थे क्रियते ।
 यदाह इदमर्थः,—“दत्त्वा स्फिचो पाणितलेन दद्यात् स्रेहेऽस्य शीघ्रावसरणार्थम्”
 इति । ततः शोथो शय्यां त्रिरुत्चिपेत् ; तत इति ।—शय्यामित्यनन्तरं प्रतीति शेषः ;

एवं प्रणिहिते वस्त्रौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥

आस्तीर्णं शयने काममासीदाचारिके रतः ।

योज्यः शौघं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्य्यकृत् ॥ ७ ॥

सानिलः सपुरीषद्य स्नेहः प्रत्येति यस्य वै ।

विना पीडां त्रियामस्यः स सम्यगनुवासितः ॥ ८ ॥

तेन शय्यां प्रति शीघ्रं विरुत्चिपेदित्यर्थे इति शौक्यः । वयनु—शय्यामित्यनन्तरं
तत्पार्ष्णिभ्यामिति शेषः ; तेन तत्पार्ष्णिभ्याम् चतुरपार्ष्णिभ्यां शय्यां ताडयेदिति
योज्यम् ; उक्तं हि—“दत्ते तूमानदेहस्य दाधिना ताडयेत् स्त्रियौ । तत्पार्ष्णिभ्यां
तथा शय्यां पादतश्च विरुत्चिपेत् ॥” इति व्याचक्षते ।—शीघ्रं विरुत्चिपेदिति ।—
घादयोर्विधृत्य शीघ्रं विरुत्चिपेदित्यर्थः । एतदपि पार्ष्णिभ्यां शय्याताडनं शीघ्रतु-
चेषण स्नेहशौघागमनरक्षणार्थमेव श्रेयम् । एतच्च शौघागमनरक्षणार्थं कर्म यदापि
पथादुक्तं, तदापि स्नेहशौघागमनेन वस्त्रेर्निश्चयीजनता स्यादिति कृत्वा प्रथममेव
कार्य्यम् । अत एव भाजुमत्यां चकोऽप्याह, स्त्रियोर्येनमिति, यदापि पथादुक्तं
तदाप्यभिधानक्रमतन्त्रं कृत्वा प्रथममेव श्रेयमिति । मन्दायस इति ।—अत्यल्पव्ययवा-
क्यविच्छेपणादिशरीरचेष्ट । काममासीदित्यनेन दृढबलीकवागमर्दनाहुली-
स्त्रीटादिकमिच्छत. कार्य्यमिति सूचते ; उक्तं हि—“स्नेहेन पार्ष्णाद्भुक्तिपिच्छिकाद्य
ये आस्थ गात्रावयवा रुभाणाः । तांशवस्य्यात् ससुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतीप-
धान. ॥” इति । आचारिके रत इति ।—क्रीडादिवर्जनाद्याचारतत्परः ; यदि तु स्नेही
दत्तमात्र एवातिमात्रत्वादिदोषेण नि.सरति, तदा किं कार्य्यम् ?—इत्याह, योज्य
इत्यादि ।—वाभट्टस्य ।—शीघ्रमिति—त्रियामादवाक् । अत्र द्वितीयस्नेहदानमत्य-
मावयैव विधेयम्, प्रथमस्नेहदानेनैव क्रीडावलिपसिद्धत्वान् । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तत्राग्नी-
ऽस्तरौ देवः” इति, पूर्वदशस्नेहादत्यन्तर इति ॥ ७ ॥

सानिल इत्यादिना सौश्रुतानुवासनस्यैवयोगलक्षणमाह । “विना पीडां
त्रियामस्य.” इत्यत्र “ऊषात्तौषी विना शौघम्” इति पाठि—ऊषा—दाहः, चीष,—
पिशासा, शौघमिति—शामदयानन्तरमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

काथार्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ।
 पित्तोत्तरे कदुष्णाम्भस्तावन्मात्रं पिबेदनु ॥
 तेनास्य दीप्यते वक्त्रिर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ।
 अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन् न दुष्यति ।
 कुर्व्याद्वस्तिगुणाद्यापि जीर्णस्त्रस्पर्गुणो भवेत् ॥ ८ ॥

कीडावलेपखेदपाकार्यमाह, काथार्धमात्रयेत्यादि ।—यस्य पुरुषस्याभ्यासपेक्षया
 यावान् संश्रमनकाथः समर्हति, तस्यार्धं धान्यशुण्ठीजलं पिबेदित्यर्थः । एतच्च
 धान्यशुण्ठीजलं षड्विधिना कर्षयामिति चक्रः ; ततश्च धान्यस्य द्वादश भावकाः,
 शुण्ठ्याय षट् चत्वारो वेति मिलित्वा कर्षमानत्वं ज्ञेयम् । एतच्च धान्यशुण्ठीजलं
 न प्रत्यहं दीयं, किन्वेकान्तरमिति । तदुक्तं—“एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं
 पिबेत्” इति । सङ्कर्षितस्तावदेकान्तरमेवानुवासनदानम् ; यस्मिन् दिवसे अनुवासनं
 न दीयते, तस्मिन्नेव दिने धान्यशुण्ठीजलं दीयम्, अनुवासनदिने तु न दीयम् ।
 यदाह चरकः,—“मुक्तखेदं द्रवीणाच्च लघुपथोपसेवनम् । मुक्तवान् मात्रया भोज्य-
 मनुवासस्वस्वाहात् भ्रष्टात् ॥ धान्यनागरसंसिद्धं तीर्थं दद्याद्विचक्षणः । व्युषिताय
 निशा कल्पमुष्णं वा केवलं जलम् ॥” इति । व्युषितायेति—अनुवासनखेदं दत्त्वा
 निशा व्युषितायेत्यर्थः । एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनखेदी न दीयते, तस्मिन्नेव दिने
 धान्यनागरसिद्धं जलं दीयामिति बोधयतीति । कल्पमिति—प्रातः । पिचोत्तरे तु
 दीपे—धान्यशुण्ठीजलं हिला कीषजलं दीयमित्याह, पिचोत्तर इत्यादि ।—
 तावन्मात्रमिति—काथप्रमाद्यम् । विद्यामस्यखेदस्य सम्यगनुवासनलिङ्गत्वं यदुक्तं
 तदुपवादमाह, अहोरात्रादित्यादि ।—सुशुतस्य ।—अहोरात्रादिति—वस्तिप्रणिधान-
 दिनरात्राभिप्रायेण, तेन यामवयात् परतोऽपि ग्राममेकमनागच्छन्नपि खेदी न
 दुष्यति—न व्यापदं करोतीत्यर्थः । वस्तिगुणानिति—खेदहन्तृहृणादीन् । जीर्णं इति—
 परिष्यतः । अस्त्रगुण इति ।—वायुध्रिभ्यामभिभूय पाशं नीत्वा न सम्यक्खेदनादिकं
 करोति ; बीर्येण देहं भावयित्वा प्रत्यागच्छन्नेव खेदी यथोक्तगुणकारक इति
 भावः । पक्काशयस्त्रयापि खेदस्य पाकोऽपिप्रत्यासत्त्या देहतेजसा च सहस्यत
 एव । एत एवोक्तं चरके—“एवमाद्य जरां खेदी यावन्मु सिकतासिख ।
 एभ्योऽन्वेषां भ्रष्टात् प्रायः खेदं पश्यति पावकः ॥” इति ॥ ८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
 सर्वोऽल्पो वाहतो रौच्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ १० ॥
 अनायन्तमहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।
 स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ११ ॥
 अशुद्धस्य मलोन्मियः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाधान-शूलाः श्वासश्च जायते ॥
 पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम् ॥
 स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
 स्नेहवीर्यं तथा दत्ते स्नेहेनानुविसर्पति ॥ १२ ॥

इदानीं यः स्नेहः सर्वथाऽनिःसृतः समुदायेनैकदेशेन वा यदि व्यापदं न
 करोति तदा तत्रवर्षनाय यत्रो न विधेय इत्याह, यस्वेत्यादि ।—हृदयस्य ।—अनिः-
 सृतोऽपि क्षम्यत्वादिकमुपद्रव न कुर्यादिति । अल्पो वाहत इति ।—क्षीकनिःसृतः
 क्षीकयाहत इत्यर्थः । आहतस्यापि क्षम्यायुपद्रवाकरणे संतुमाह, रौच्यादित्यादि ।—
 शरीरस्याल्पवृत्तया तिष्ठन्नपि स्नेहो कश्चशरीरं भावयन्नेव न व्यापदं करोतीत्यर्थः ।
 अन्ये तु—“सर्वोऽल्पो वा हतः” इति परनि ; रौच्याच्छरीरोद्भूतवायुना हतः प्रतिबन्धः
 स्नेहोऽनिःसृतोऽपि व्यापदजनकत्वादुपेक्ष्य इत्याहुः । उपेक्ष्य इति ।—अ तत्र आताया-
 हतस्नेहप्रवर्षनी चिकित्सा कार्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अनायन्तमित्यादि ।—सुशुतस्य ।—हरेदिति—शीघ्रनवस्तिमिरिति शेषः ; अत
 एवाह, स्नेहवस्तावित्यादि ।—सुशुतस्य ।—नान्यः स्नेहो विधीयते इति ।—
 स्नेहातिथीगमयात् । शीघ्रनवस्तिस्तु दीयत एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

सचिकित्सितां व्यापदमाह, अशुद्धेत्यादि ।—अशुद्धेत्येति ।—वमनेन विरेचनेन
 वा । तीक्ष्णमित्यनुवासनविशेषणम् , अन्ये तु—निरूहणमित्यस्य विशेषणमित्याहुः ।
 वमनविरेकाभ्यां शुद्धस्यैव स्नेहवस्तिर्देशो न पुनरविशुद्धस्येत्याह, स्नेहवस्तिरित्यादि ।
 कुतो न विधेयः ?—इत्याह, स्नेहवीर्यमित्यादि ।—तथा दत्ते स्नेहे अविशुद्धदेहप्रयुक्ते
 स्नेहे सति स्नेहवीर्यं यथाहानुविसर्पति, देहमिति शेषः । स्नेहमित्यत्र देहमिति
 पाठे—तथा दत्ते इत्यत्र स्नेहवस्ताविति शेषो शेषः ॥ १२ ॥

अशुद्धमपि वा तेन केवलेनाभिपीडितम् ।
 अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ १३ ॥
 अन्वासयेत् तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ।
 यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽप्युल्बणमारुतान् ॥
 ध्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ।
 इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्तोतोविशुद्धये ।
 निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ १४ ॥

अशुद्धस्य स्नेहवस्तिनं देय इति यदुक्तं तदपवादभाह, अशुद्धमपीत्यादि।—
 केवलेनेति—निरावरणेन । अहोरात्रस्य कालेष्विति अहोरात्रेषु ये कालाः पूर्वाह्न-
 पूर्वावादादयस्त्रिचतुरैः ॥ १३ ॥

एकमनुवासनं दद्यात् कियता कालेनानुवासनं देयमित्याह, अन्वासयेदित्यादि।—
 —वाग्भटस्य।—स्नेहपक्तिः स्यादिति स्नेहः । तमिति।—प्रथममनुवासितं तृतीये
 पञ्चमे वाऽङ्गि अनुवासयेत् ; अथ सति हृद्वति वाऽङ्गि अनुवासनं देयम् ; मन्दाग्नी
 हृद्वकपित्ते तु—पञ्चमदिनेऽनुवासनमिति व्यवस्था । यथा वा स्नेहपक्तिः
 स्यादित्यनेनाग्न्यपेक्षया सक्तकालातिशयोऽपि कार्यं इति बोधयति ।
 सत्त्वषवातादीन् प्रति तु—प्रत्यहमेवानुवासनं देयमित्याह, अतोऽपीत्यादि।—
 अतोऽपीति—वाहादिदेयानुवासनापेक्षयापीत्यर्थः । चारीतोऽप्याह—“हृत्कालिहृत्
 पवनस्य हृत् दिने दिने वस्तिमुदाहरति” इति । सुशुतेऽप्युक्तं—“हृत्स्य वड-
 वातस्य स्नेहवस्तिं दिने दिने । दद्याद्देवसतोऽग्नेषामग्निरोधमयात् वाहात् ॥”
 इति । अनयेवीक्षरौत्या निरुद्धाननरमनुवासनकालोऽप्युद्दनीयः । यदाह हृद-
 वस्तः,—“वाहे वाहे वाप्यथ पञ्चमे वा दद्याद्दिहृहादनुवासनघ” इति । एवं
 यस्मिन् दीपे यावन्त्यनुवासनानि देयानि तदपि अरकादावेवानुसक्तंभ्यानि । कियताः
 स्नेहवस्तयः प्रयोज्या इत्याह, इतीत्यादि।—वाग्भटस्य।—ननु त्रिचतुरैः स्नेहै-
 रित्यनेन अतु.सङ्ख्यवस्तिदानं विधीयते, तथा च विरीधः, सक्तं हि अरकं—“वस्तीम-
 युष्मान् कुशलो विदध्यान्” इति ; युष्मवस्तिदानघ प्रभावादेवाग्नीपकारोति
 महर्षिवचनादुद्गीयते ; यथा युष्मैश्चःसु पुत्रकामो भवसेताम्” इति ; अयुष्मदानीप-
 पतिधावातिमसङ्गभोत्या न कियता आचार्यैष ; सत्यम् । अथ त्रिचतुरैरित्यनेन युष्म-

विष्टब्धानिलविष्मूत्रः स्नेहो हीनेऽनुवासने ।

दाहज्वरपिपासार्ति-करसात्यनुवासने ॥ १५ ॥

स्नेहवस्त्रिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।

स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेशो निरूहात् पवनाद्भयम् ॥ १६ ॥

अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याथ ते मताः ।

विशेषतस्त्वमी पाण्डु-कामलामेहपीनसाः ॥

निरन्नङ्गीहविड्मेदि-गुरुकोष्ठकफोदराः ।

वस्त्रिदानमुक्तं तन्निरूहाद्भयया स्नेहनार्थक्रियमाणानुवासनविषयम्, अगुम्भवस्त्रि-
दानन्तु स्वतन्त्रक्रियमाणानुवासनविषयम् ; अतो भिन्नविषयतया न विरोधः । किंवा
अरके—अगुम्भानिलस्य सान्तरानित्यर्थः ; तेन यथाहत्यानुवासनं दीयं तदगुम्भकं
निरूहान्तरितं कर्तव्यम् ; तेन नवसु एकादशसु वातुवासनेषु दक्षेण यदि वायुर्न
शाम्यति, तदा तस्य मार्गावरणनिवृत्त्यर्थं निरूहं दत्त्वा पुनर्यथोक्तसंख्ययानुवासनं
दीयमित्यर्थः । सिन्ध इत्यत्र स्नेह इति शेषः, एवमसिन्ध इत्यत्रापि । शीघ्रमिति
निरूहविशेषणम्, स्नेहनमित्यनुवासनम् ॥ १४ ॥

अनुवासनाधीनातिथीगलक्षणमाह, विष्टब्धेत्यादि ।—सुयुतस्य ।—विष्टब्धानिल-
विष्मूत्राणि यस्यात् स्नेहात् स तथा अनिलादिकृष्णकर इत्यर्थः ॥ १५ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्परान्यवधानेन दाने दोषमाह, स्नेहवस्त्रिमित्यादि ।—
अरकस्य ।—एकमेवेति—परस्परानन्तरितम् । सत्क्लेशः,—पित्तकफोत्क्लेशः, केषिणु
स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेश इत्येवं पठन्ति । “निरूहात् पवनाद्भयम्” इति निरन्तरनिरूहेण
शरीरस्य शीघ्रनातिथीगात् पवनाद्भयं स्यादिति भावः । अनुवासनार्थं च तैलं प्रकृतेः
यादृशं, नापकम् । यदाह दृढबल,—“न चामं प्रथयेत् स्नेहं यदभिशन्दशेदनुदम्”
इति । अनुवासनार्थं च तैलं यद्यप्यस्मिन् प्रकरणे नीतं, तथापि वातव्याधुक्तमेव
नारायणतैलादिकमिच्छाप्यनुसरणीयम् ॥ १६ ॥

शेषाननुवासनं न दीयं तानाह, अनास्थाप्या इत्यादि ।—आस्थापन—निरूहं,
अनास्थाप्या—अनिरूह्या इत्यर्थः । अतिदीर्घेनानुवासनोदानभिधाय विशेषती ये
आनुकासकौशल्यान् शब्देत्याह, विशेषण इत्यादि ।—वाष्पटस्य ।—कृताहारोऽप्यना-
स्थाप्यत्वेन वक्तव्यः ; एतच्च “अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याथ ते मताः” इत्युक्तेः ।

अभिव्यन्दभृशस्यूल-क्रिमिकोष्ठाव्यमारुताः ।
 पीते विषे गरेऽप्यां श्लैषदी गलगण्डवान् ॥ १७ ॥
 अनास्याप्यास्वतिचिग्धः क्षतोरस्को भृगं क्षयः ।
 अमातिसारी वमिमान् संगुडो दत्तनावनः ॥
 श्वासकासप्रमेहार्शो-हिक्राध्मानाल्पवर्चसः ।
 शूनपायुः क्षताहारो बद्धच्छिद्रदक्षोदरी ॥
 कुष्ठौ च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ १८ ॥
 न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यत्राभिनिविशेद्बुधः ।
 भवेत् कदाचित् कार्यापि विरुद्धापि मता क्रिया ॥
 छर्दिच्छद्रोगगुल्मार्त्तं वमनं स्वे चिकित्सिते ।
 अथस्यां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ १९ ॥

इत्यनुवासनाधिकारः ।

क्षताहारस्नानुवासनं स्यादतस्तद्विरासाद्यंमत निरुद्ध उक्तः । अप्यमारुत—ऊर्ध्व-
 स्तम्भः । एषाद्य पाण्डुदीनामनुवासनेन ये दोषान्ते चरके पञ्चकर्मायसिद्धानुसन्धेयाः,
 इह तु विस्तरभयात्रीकाः ॥ १७ ॥

अनास्याप्यानाह, अनास्याप्या इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अनाप्यतिचिग्धादीना-
 मास्यापनदोषान्तधेवानुसन्धेयाः । “मासान् सप्त च गर्भिणी” इत्यन्त्यसंयोगे द्वितीया ।
 तेनैकमासात् प्रभृति सप्तमासपर्यन्तं वस्तिनिषेध इति ॥ १८ ॥

इदानीं वमनविरचनवस्त्यधिकारे वमनाद्यविधेयत्वेन तथा वमनादिविषयत्वेन
 प्रतिपादितेषु वमनादिनिर्दिष्टपठतिनिषेधं निषेधयद्वाह, न चैकान्तेनेत्यादि ।—
 दृढवल्ग्व ।—निर्दिष्टेऽप्यर्थे एकान्तेन जाभिनिविशेत् यथोक्त एवार्थः कार्यं इति
 निर्भ्रं न कुर्व्यादित्यर्थः । अथ किमर्थं यथोक्तायंशैवावधारणं न क्रियते ?—
 इत्याह, भवेदित्यादि ।—यतो विरुद्धत्वेन शास्त्राभिमतापि क्रिया कदाचिदवस्थायमेव
 कार्या भवेत् । चरकेऽप्युक्तम्—“उत्पद्यते हि मावस्या दीयकालवत् प्रति ।
 यथा कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम् ॥” इति । इदानीं “निषिद्धमप्य-
 वस्थावशेन क्रियते” इत्युदाहरणमुपन्यस्य दर्शयति, छर्दिच्छद्रोगेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—
 अथप्यादीनामपि हृद्यादीनां वमनं स्वे चिकित्सिते हृद्यादिचिकित्साध्याये चरक्या
 प्राप्य निर्दिष्टमित्यर्थः । अथप्यां प्राप्य निर्दिष्टमित्यनेनावस्थाविशेष एव निषिद्ध-

अथ निरुह्याधिकारः ।

अनुवास्य सिग्धतनुं तृतीयेऽङ्गि निरुहयेत् ॥ १ ॥

मध्याङ्गे किञ्चिदाहृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ।

अभ्यक्तस्वेदितोक्लृष्ट-मलं नातिबुभुक्षितम् ॥

मधुस्रेहनकल्काख्य-कषायावापतः क्रमात् ॥

त्रीणि पङ् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥

विधानम् ; सामान्यतस्त्वेति निषेध इति । सक्तमापवादतया निषेधनिषिद्धकरणशरीर-
रौघ इति दर्शयति, एवमन्यतापि निषेधविषये कर्मणादिविधानमवस्थाविशेषपरतया
कमाधेयम् ॥ १८ ॥

इत्यनुवासनाधिकार-विधितिः ।

अनुवासेन सिग्धस्य निरुहविधानादनुवासनाधिकारमनुनिरुह्याधिकारमाह,
अनुवासेत्यादि ।—तृतीयेऽङ्गीत्यादि ।—अनुवासनदिनमारभ्य तृतीयदिन इत्यर्थः ।
तृतीयेऽङ्गीति प्रायिक प्रथमं, पञ्चमे तद्विधानम् ; यदाह वाग्भटः,—“पञ्चमेऽथ तृतीये
वा दिवसे साधके शुभे” । निरुहनिश्चित्य सुशुते यथा—“दोषनिर्हरणाच्छरीर-
रौघणादा निरुहः” इति । शरीररौघणन्तु वयं स्थापनेन शरीरपुनर्नवीकरणम्,
अत एवाध्यापनमपि निरुहस्य सञ्चालनं वयं स्थापनादायु स्थापनादिति ॥ १ ॥

निरुहदानसमयमाह, मध्याङ्ग इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—किञ्चिदाहृत्ते इति—
अभ्यक्तमित्येति । अभ्यक्तस्वेदितोक्लृष्टमलमिति ।—अभ्यक्तेत्यनेन अभ्यङ्गविधयापि श्लेष्
प्रयोग कर्तव्यतया अनुजानाति । स्वेदी यद्यपि पञ्चकर्मपूर्वकतया अनुतोऽपि
गम्यत एव, यदुक्तम्—“अनुपस्थितदोषाणां श्लेष्स्वेदीपवादनं । पञ्चकर्माणि
कुर्वीत—” इति, तथाप्यभ्यङ्गक्रियणाच्छ्लेष्सहचरितत्वेऽपि श्लेदविधानार्थं श्लेदिते-
त्युक्तम् । उक्लृष्टमलमिति ।—वक्तृपूर्वपुरीषम् । नातिबुभुक्षितमिति ।—अतिबुभुक्षितस्य
हि निरुहोऽस्तिदोषाधीर्गमनाय च स्यादिति भावः । निरुहोऽपि पञ्चाङ्गी भवति ।
अती मध्यादेरङ्गपञ्चकस्य दोषभेदेन मानभेदार्थं परिभाषामाह, मध्वित्यादि ।—
श्लेहन—पङ्क्तैलम्, आमस्य निषिद्धत्वात् ; किंवा श्लेष्मन्भेदान्न मन्थान वर्जयित्वा
श्लेष्मवयस्य ग्रहणम्, यदुक्तम्—“विश्लेष्मिन्निषिद्धं श्लेष्ही वक्ष्यथे मज्जवर्जितं” इति । कल्क-

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् ।
 षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥ २ ॥
 दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ॥
 एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।
 सम्मूर्च्छितं कपायं तं पञ्चप्रसृतसम्मितम् ॥
 वितरेत् तु यथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।
 वस्त्रपूतं तथोष्णाम्बु कुम्भीवाप्येण तापितः ।
 एवं प्रकल्पितो वस्त्रिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ३ ॥

शब्देन मदनफलशतपुष्पादीनां दहनम् । आवापशब्देन तु—मधुश्लेष्कल्ककाय व्यति-
 रिक्तं क्षीरमूत्रकाञ्जिकजम्बीरमासरसादि-द्रव्यमुच्यते । घृतादौ पुनरावापशब्देन प्रक्षेपः,
 कल्को वाप्यभिधीयते इति । अनिलरीगिषु क्रमात् यथासम्भवं मधुनस्त्रीणि
 पलानि, स्नेहस्य षट्, कल्कस्य द्वे, कषायस्य दश, त्रीणि आवापयेति ; एवं
 मिलित्वा द्वादशप्रसृतौ निरूहो भवति, प्रसृतान् पलद्वयमिति । एवं पित्ते श्लेष्मणि
 च व्याख्येयम् । द्विपञ्चेति—दश इत्यर्थः । इदन्तु यद्द्वादशप्रसृतमानं निरूहस्त्रीकं,
 तदष्टादशवर्षमारभ्य सप्ततिवर्षपर्यन्तं बोध्यम् ; तेन षथीभेदेन निरूहमात्वाभेद-
 यरकादावनुसरणीयः । एतेन यत्र द्वादशप्रसृतापेक्षया हीनमात्रो निरूहः कर्त्तव्यो
 भवति, तत्र मधुश्लेष्कादीनामुक्तमावानुसारेण मात्रा कल्पनीया । द्वादशप्रसृताधिक-
 मात्रा च न कर्त्तव्या, उक्तं हि चरके—“द्वादशाः परं स्युः” इति, परशब्दोऽवधारणे,
 द्वादशैव प्रसृताः स्युरित्यर्थः । एतच्च चरकवचनं परमतप्रक्षेपणार्थं ज्ञेयम् ; तेन
 सुश्रुते—“द्वादशप्रसृतं किञ्चित् विंशत्यलमथापरं” इत्यनेन यदेकीयमतमुपन्यक्तं तत्
 प्रतिक्षिपति, द्वादशप्रसृताधिकमानस्य महाव्ययत्वादिति । हारीतेऽप्युक्तम्—“अर्द्धा-
 टकं परमतप्रमाणम्” इति ॥ २ ॥

निरूहे द्रव्यसंयोजनक्रममाह, दत्त्वेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—प्रथमं शिलादिखर-
 मक्षणभाजने यथोक्तमानं मधु सैन्धवचूर्णं च म्यापयित्वा चिरं घर्षणं कार्यं यावदेकी-
 भवति, तदनु श्लेष्प्रसृतद्वयमपि मधुना साईं मथीयात् यावदेकीभवति, एकीभूते
 च स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं कषायस्य च पञ्च प्रसृतानि दत्त्वा आनीडयेत्, तदनु
 प्रसृतद्वयमावापं वितरेद् दद्यादित्यर्थः । अथच निरूहद्रव्यसंयोजनक्रमः “पित्ते चत्वारि

न धावत्थीषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।
 न करोति च सौमन्तं स निरूहः सुयोजितः ॥ ४ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन गुदवस्त्रिं निधापयेत् ।
 त्रिंशन्मात्रास्थितो वस्त्रिस्ततस्तूक्कटुको भवेत् ॥
 जानुमण्डलमावेद्य दत्तं दक्षिणपाणिना ।
 कृष्टनेत्रकृटाशब्द-शतं तिष्ठेद्वेगवान् ॥
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः ।
 सम्यङ्निरूहलिङ्गे तु प्राप्ते वस्त्रिं निवारयेत् ॥ ५ ॥

‘चत्वारि’ इत्याद्युक्तभागमवादान् पिपीत्तनिरूहमानमधिकृत्य यद्यप्युक्तस्यापि ‘एक-
 वीक्षी विधिरव्यवाप्यपतिष्ठते’ इति न्यायान् कफवातोक्तनिरूहोऽपि श्रेयः । द्वादश-
 प्रसृत इति ।—यद्यप्यत्र सौमन्तमधिकमपि भवति तथाप्यस्त्रिणादविगणथ्योक्तं
 द्वादश प्रसृत इति ॥ ३ ॥

इदानीं सम्यग्धोजितस्य निरूहस्य लक्षणमाह, न धावतीत्यादि ।—थीषधं—
 मिलितमधुसंज्ञकपायकत्वरूप निरूहथीषधं, पाणिं न धावति—तनुतथा प्रचालित-
 प्राय इत्यन करोतीत्यर्थः । तथाऽतिघनतथा पाणिश्चावलिप्य यदीषधं न तिष्ठति,
 एवं यदीषधं सौमन्तं तैलादिरेखां न करोति न दर्शयति । सुयोजित इति—
 सम्यग्धोजितः ॥ ४ ॥

थीषधसंयोजनानन्तर यद्विधेयं तदाह, पूर्वोक्तेनेत्यादि ।—पूर्वोक्तेनेति—अनुवाक-
 नोक्तेन । वस्त्रिमिति—निरूहम् । स च वस्त्रिः कियन्त काष्ठं गुदे श्याय इत्याह,
 त्रिंशन्मात्रेणादि ।—मात्राशब्दपक्षाप्रदेशेनोक्तं, यथा—“यावत् पथ्येति इत्यायं
 दक्षिणं आनुमण्डलम् । त्रिंशन्मात्रेणकालो वा सा मात्रा परिकीर्तिता ॥” इति ।
 उक्कटुकः,—उक्कटीति श्लोके । एतच्च त्रिंशन्मात्रोपस्थापनं मृदुकोह विगणनस्य
 प्रति बोध्यम् । अवेगवन्तं क्रूरकोष्ठस्य प्रति यद्विधेयं तदाह, जानुमण्डलेत्यादि ।—कृष्ट-
 नेत्र इति—आकृष्टनलिकः । दत्तं कृटाशब्दमित्यन्वयः, कृटा तुडुतीति श्लोके । कियन्तः
 कृटा देया इत्याह, द्वितीयमित्यादि ।—अत्र दद्यादिति शेषः । चतुर्थं वा यथार्थतः
 इति ।—निरूहसाध्यप्रयोजनानुरोधान् चतुर्थमपि पुटकं दद्यादित्यर्थः । ननु दृढवलेन
 चतुर्थं वस्त्रिदानं न मन्यते ; यथा—“विग्धीष एकः पवने समांशी शी स्वादुशीती
 ययसा च पिप्ते । तयः समूत्रा कटुकोणतीष्णाः कफे निरूहा न पर विधेयाः ॥”

प्रसृष्टविश्रु चसमीरणत्वम् .

रुच्यग्निवृद्धराशयलाघवानि ।

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थिता च

बलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम् ॥

अयोगधातियोगश्च निरूढस्य विरिक्तवत् ॥ ६ ॥

स्त्रिंशोऽप्यु एकः पवने समांसो

द्वौ स्वादुशीतो पयसा च पित्ते ।

त्रयः समूत्राः कटुकोष्णरुचाः

कफे निरूढा न परं विधेयाः ॥

तथा वाग्भटेऽप्युक्तं—“त्रिभ्यः परं वसिमती नेच्छन्त्ये चिकित्साः । न हि दीवद्यतुर्घोऽस्ति पुनर्दधित यं प्रति ॥” इति ; नैवम्, निषिद्धेऽपि बहुपुस्तकविषय-
तया प्रायिकम्, चतुर्घुपुटकदानानु कश्चित् क्रूरकोष्ठे बलीयसि दोषे च पुरुष इति
भिन्नविषयतया न विरोधः । अत एव यथोक्त इत्युक्तम् । वसिनिवारणविधिमाह,—
सुख्यगित्यादि ॥ ५ ॥

तदेव सुख्यग्लिङ्गमाह, प्रसृष्टेत्यादि ।—दृढबलस्य ।—प्रसृष्टं—सम्यक्प्रकृतम् ।
आशयलाघवानौत्सव आमशलाघवानौति पाठे—रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं ‘वा’—
शब्दो ज्ञेयः । तेन निरूढसाध्यानां विकाराणां लाघवमुपशान्तिर्वा भवतीत्यर्थः ।
रोगोपशान्तिरिति वचनं रोगिविषयत्वम् ; प्रकृतिष्यतेति तु सुख्यविषयम् ; तेनाप
धोमकस्य नाशइतीयम् । अनुवासनयोगातिथीमक्षरघर्षं निरूढेऽप्यतिदिशति—अयोग-
येत्यादि ॥ ६ ॥

इदानीं दोषभेदेन त्रिपुटकमध्या नियमयन्माह, त्रिंशोऽप्यु इत्यादि ।—एक
इत्येकपुटकः । समांस इति—मांसरससहितः ; उक्तं हि वाग्भटे—“वसिर्कोऽनिले
त्रिभ्यः स्वारस्त्रीषो रसान्वितः” इति । धाते त्रिंशोऽप्युत्तया मांसरससहिततया
एक एव निरूढपुटको देधी न त्वधिकः । समांस इत्यत्र निरूढ इति कश्चित् पठति,
निरूढोऽप्यु पुटकाभिधाधौ । पयसा चेत्युपलक्षणे तृतीया, पयसा युक्तावित्यर्थः ।
कटुकोष्णरुचौ कटुादिद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् । न परं विधेया इति ।—अनेन सुतुतो-
ऽप्यनुर्दधितदानसंघर्षरोरुद्विचकं निषेधयति । वाग्भटेऽप्युक्तं—“त्रिभ्यः परं
वसिमती नेच्छन्त्ये चिकित्साः । न हि दीवद्यतुर्घोऽस्ति पुनर्दधित यं प्रति ॥”

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्

पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ ७ ॥

अनायान्तं मुहूर्त्तान्तं निरुद्धं शोधनैर्हरेत् ।

निरुद्धैरेव मतिमान् चारमूत्रान्त्रसंयुतैः ॥

विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरुद्धणम् ।

शूलारतिज्वराटोपांश्च मरणं वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥

न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ।

आमं तद्वि हरेद्भुक्तं हृदि दीपांश्च कोपयेत् ॥ ९ ॥

इति । अस्यैव दोषभेदेनोक्तस्य वक्षिपुटकसंख्याभेदस्य फलमाह, एकोऽपकर्षती-
त्यादि ।—स्वमार्गादिति—स्वस्थानात्, एतन्नानिलादि सर्वत्रैव योज्यम् । अनिलस्य
हि पक्वाशयः स्थानम्, तस्य प्रत्यासन्नत्वाद्दिकपुटकोऽप्यनिलमपकर्षति, द्वितीयादि-
पुटकदानं तत्र निष्फलमिति भावः । एव पित्ते तृतीयपुटकदानं, कफे चतुर्थ-
पुटकदानं न कार्यं, फलाभावात् । पक्वाशयापेक्षया पित्ताशयस्य व्यवहितत्वात्
द्वितीयं पुटकः पित्तं स्वाशयादपकर्षति, ततोऽपि कफाशयस्य व्यवहितत्वात् तृतीयः
पुटकः कफमपकर्षतीति । स्वमार्गादिति ।—अनेन यदि दोषाः स्वस्थानस्था भवन्ति,
तदैवायं निदम इति बोधयति, तेन यदि पित्तकफौ पक्वाशयस्थौ भवतः, तदा प्रथम-
पुटकोऽपि तत्स्थानगतपित्तकफप्रशमनं करोति, तथा द्वितीयं तृतीयापि पित्तकफ-
स्थानगतवायुप्रशमनं कुरुत इति ज्ञेयम् । पित्तकफयोस्तु यद्यपि मुख्यं चिकित्सितं
वक्षिदानं न भवति, तथापि वातावरके वातानुपशमे वा पित्तकफे चैतद्वक्षिदानं
ज्ञेयम् । तदुक्तं सुश्रुते—“वक्षिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शब्धते” इति । वक्षोस्तु
प्राधान्यतो वक्षिगतदीपहरकलनेधौश्यायिकम्, तेन पितादिस्थानेऽपि विधीयवक्षि-
विधानसामर्थ्यात् पितादिस्थानगतदीपहरणमप्यपवादरूपतया न विरुध्यते ॥ ७ ॥

यद्युक्तलक्षणाभिच्छेदो न प्रवर्तते, तदा किं कर्तव्यम् ?—तदाह, अनायान्त-
मित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—मुहूर्त्तः, — नादिका । शोधनैरिति — शोधनद्रव्यैः ।
निरुद्धस्य चिरस्थानगतदीपहरणमप्यपवादरूपतया न विरुध्यते ॥ ८ ॥

भुक्तवतो निरुद्धदाननिषेधमाह, न त्वित्यादि ।—स्थितिरित्यायुर्वेदनियमः ।
हरेदित्यथो हरेत्, हृदिमित्युद्धं जनयेदिति शेषः ॥ ९ ॥

आवस्थिकः क्रमश्चापि मत्वा कार्यो निरूहणे ॥ १० ॥

अतिप्रपीडितो वस्तिरतिक्रम्याशयं ततः ।

वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥

छर्दिहृत्तासमूर्च्छादीन् प्रकुर्याद्वाहमेव च ।

तत्र चूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥

शिरःकायविरिकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ ११ ॥

सुनिरुद्धमयोष्णासु-स्नातं भुक्तसौदनम् ।

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२ ॥

अवस्थावशेन यथोक्तक्रमव्यभिचारं दर्शयन्नाह, आवस्थिक इत्यादि ।—तस्यैव । मत्वेति—अवस्थां बुद्ध्या, निरूहणे आवस्थिक इत्यवस्थोचितः क्रमः कार्यः, तेनावस्था-विशेषे निषिद्धनिरूहोऽपि प्रतिकारं चिन्तयित्वा निरूहो दीय एवैत्यर्थः । यथा भुक्तवतो निषिद्धोऽपि निरूहोऽत्यर्थशूलवेदनायां वैतरणवस्तिरूपी दीयते, तथा उदरादिषु ; निषिद्धनिरूहाऽवस्थायां किमिति निरूह एव क्रियते, चिकित्सान्तरमेव कथं न क्रियते इति न वाच्यम् ; वस्तिगतदोषे हि मलाहते वस्तिरेव प्रधानं चिकि-त्सितं मलापहरणेन दीधान् उपयति, न तत्र चिकित्सान्तरं प्रभवति, अतस्तस्या-भवस्यायामनर्हन्निरूहाणामपि दीपमलहरी निरूहो दीय एवेति ॥ १० ॥

वस्तिरतिप्रपीडनेन दोषमाह, अतिप्रपीडित इत्यादि ।—सुशुतस्य ।—आशयमिति—पक्षाशयादिकम् । नासिकाभ्यामिति—नासापुटाभ्याम् । आदिशब्दादाधानादयः । अत्र यत् प्रतिविधेयं तदाह, तवेत्यादि ।—गलापीडमिति—गलपीडनम् ; एतच्च तथा कार्यं यथा न म्रियते । उक्तं हि—“वस्त्रपाण्डियदैः कष्टं कथ्यान्न म्रियते यथा” इति । अवधूननमित्यत्र केशेष्वालस्येति श्रेयः । उक्तं हि—“केशेष्वालस्यं वा केशे धूनयान्” इति । एतच्च वस्तिव्यापद्विक्रियितं शिथल एवोक्तम् ; विदारणं अरकादावनुसन्धेय इति ॥ ११ ॥

निरूद्धसम्बन्धीगामनर यदिधेयं तदाह, सुनिरुद्धमित्यादि ।—सुशुतस्य ।—उष्णासु-यानमिति शिरी विहाय श्रेयम् ; शिरसि तु—शीतलजलेनेति इहा व्यवहरन्ति । अत्र केचिन् पञ्चविधिना नागरसाधितमुष्णोदकं पानार्थमुपदिशन्ति । यदुक्तं—“ततः पन्थागते वसो वायुंशं नागरैः ग्रतम् । पाययेत् कृतश्रीचञ्च सापयेदुष्ण-वारिणा ॥” इति । स्नेहवस्तिनेति ।—स्नेहवस्तिदानञ्च इदं वस्तिनीर्तं यथा—“प्रत्या-

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ।

रसौदनस्तेन शस्तस्तदहयानुवासनम् ॥ १३ ॥

अर्द्धमाधिकः,—

दशमूलीकपायेण शताह्वानं प्रयोजयेत् ।

सैन्धवात्तच्च मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा ॥

गतौ कौण्डिनीभिषिकः शाल्यग्रमयात् तनुना रसेन । शीर्षे तु साय लघु शाल्य-
माथं भुक्तानुवासः परिहृंहवायंम् ॥ निरूहपादाशसमेन तैलेनास्त्रानि लघु-
पघसाधितेन ॥” इति । • निरूहपादाशसमेनेति—निरूहपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपली
षट्पलेन खेहेनेत्यर्थः । इत्यशौचममावानुवासनस्य, उक्तञ्च ।—“उत्तमा षट्पली
मात्रा मध्यमा त्रिपली भवेत् । कनीयस्यध्यईपला विधा मात्रानुवासने ॥” इति ।
एषा च षट्पली मात्रा प्रबलाप्रि प्रखेव शीघ्रा । अन्ये त्वाहुः,—निरूहदानदिने
यः खेहवसिर्दीयते सोऽन्वमात्र एव, न तु षट्पल., निरूहव्याकुलिताश्रितान् ;
अत एवाह भीजः,—“सम्यक् निरूह तैलाक्त जलेनीषेन सेवितम् । योजये-
दल्पमात्रेण तन्त्रेण खेहवसिना ॥” इति । अत्र तन्त्रेणमिति—तद्दिनीपलघणम् ;
तेन साय दीयते खेहवसि । तस्मात्तत्र साईपलरूपा अवरमात्रा खेहस्य श्रेया ।
न चैव चरकविरोधः ; चतुर्विंशतिपलस्य निरूहस्य पादः षट्पलं, तस्याशशतुर्थो
भागः साईकपलं तत्रैव तैलमिति हि तदर्थः । इहास्तु साईकर्येण खेहेनानुवासन
कुर्वन्ति निरूहस्य मन्दाश्रितान् ॥ १२ ॥

कुतो मांसरसः खेहवसिष तत्रोपदिश्यत इत्यत आह, तदहरित्यादि ।—निरूह-
कृतमलदीपस्य रुचत्वेन वातात् भीतिरिति भावः ॥ १३ ॥

इदानीं निरूहयोगा वाच्या । तत्र प्रथमं प्रसिद्धत्वादर्द्धमाधिकवसिमाह,
दशमूलीत्यादि ।—चन्द्राटीका ।—तन्त्रान्तरस्य उक्तार्थसिद्धचतुर्विंशतिपलनिरूहा-
पेक्षया मात्रार्द्धमस्येति कृत्वा द्वादशपलीऽर्थं निरूहो श्रेयः अर्द्धमाधिक इत्युच्यते ।
अत एव मधुखेहनकार्थेत्यादिपरिभाषया यद् द्रव्यमानमुक्तं, तदर्द्धमानमेवान् श्रेयम् ।
तेन द्वादशभिः पलैरेक, पुटकं, एवं वय. पुटका देयाः । अत्र पुटकत्रयार्थं दश-
मूलस्य प्रत्येकं कर्षवयम्, अत साईसप्तपलानि ; तत्र क्वाथपरिभाषया जलस्यापि
साईसप्तशरावा, एभि. घट्टिः पलानि भवन्ति, एषां चतुर्थांशशेषात् पञ्चदश-
पलानि दशमूलकषायस्य भवन्ति । तत्रैकपुटकार्थं पञ्चपलानि साक्षाणि ; अपर
पुटकधीर्धीरपि दशपलं विभज्य दीयम् । शताह्वानं—शतपुषा, तथा अर्चं—कर्षः ।

तैलस्य फलमेकान्तु फलस्यैकत्र योजयेत् ।
 अर्हमात्रिकसंज्ञोऽयं वस्त्रिर्देयो निरूहवत् ॥
 न च स्नेहो न च खेदः परिहारविधिर्न च ।
 आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिवारणः ॥
 यक्ष्मघ्नश्च शूलघ्नश्च क्रिमिघ्नश्च विशिषतः ।
 शुक्रसञ्जनो ह्येष वातशीणितनाशनः ॥
 बलवर्णकरो हृष्यो वस्त्रिः पुंसवनः परः ॥ १४ ॥

एतत्पेपणमपि दशमूलकायेनैव विधेयम् । इडास्तु जलेनापि पेयणं कुर्वन्ति । एत-
 चाक्षमानमेकैकपुटकं प्रथेव बोध्यम् ; एवं सैम्बवाद्यादिकमप्येकस्मिन्नेकस्मिन्
 पुटके दीयम् । तैलस्यापि द्विपलमित्यर्थः । फलस्येति—मदनफलस्य ; फलमेकम्,
 आकृतिमानान् । सघीजनपरिपाटी च दक्षादौ सैम्बवस्याद्यमित्यादि वाक्येनैवीक्षा ;
 एवं सर्वत्र । सर्वत्रैव निरूहे अनुक्तगोमूत्रकार्जिकादिद्रव्यदानार्थं चैव गुडमिति
 परिभाषामनन्तरमेव वक्ष्यति, तेषाञ्च द्रव्याणां माननिर्णयार्थं इन्द्रवचनमेवानुसृतं-
 व्यम् ; तद्वशात्—“कर्षं सिन्धुजरजसी द्विपलं मधुनः पलद्वय तैलात् । करमल-
 मयित पात्रे शूद्रेणैव भवेद् यावत् ॥ दशमूलस्य कषायं दत्त्वा पलपञ्चकं मदन-
 मेकम् । गुडगुणतुष्यास्त्रीनां कर्षं कर्षं तथा कर्षम् ॥ मायकपञ्चकसहितं पूरक-
 जम्बीरमांसपयसाम् । तुपजलगोजलधोरपि प्रत्येकश्चैकपुटमाह ॥” इति ।
 अस्त्रीति—पकृतिलिङ्गीफलं, तदपि साष्टिं द्वाष्टमित्युपदेशः । पूरकजम्बीरादीनां
 भायकपञ्चसहितं—कर्षमित्यर्थः । पूरकः,—मातुशुद्धम्, अस्य पञ्चफलेरसो
 गृह्यते ; एवं जम्बीरलापि मायकपञ्चसहितम् । धोरकर्षं तु तथोक्तस्य मिनित-
 निरूहस्य अर्धपुटकप्रवेशममये प्रसेतव्यम्, अथवा “न धावन्तोर्धं पालिन्” इत्यादि
 लक्षणं न स्यादित्याहुर्ब्रह्मवैद्याः । अनेन प्रकारेण पुटकवयमुत्तमः । एतेन पुटक-
 द्येनैव एतत् सव्यङ्गनिरूहलक्षणं तत्र तावन्भावमेवति । सुखवद्वयार्थं नर्तनादिक-
 वसेः पत्रिका लिख्यते,—पुटकवयार्थं दशमूल प्र क ३, पापा ३०, पल ४, श्लेष पल
 १३ ; एतद् भागवयं कृत्वा एकपुटकायं दशमूलकषाय पल ४, प्रसेवायं सुपिष्टमीधक-
 मलुका क १, सैम्बर क १, मधु प २, पकृतैल प २, पिष्टमदनफल गो १, पुराण-
 वृक्ष क १, साष्टिसुपकृतिलिङ्गीफल क ३, सुपक्रमातुशुद्धरस सुपक्रजम्बीररस-

स्त्रेहं गुडं मांसरसं पयस्य अस्नानि मूत्रं मधुसैन्धवे च ।
 एतान्यनुक्तानि च दापयेच्च निरुद्धयोगी मदनात् फलञ्च ॥
 लवणं कार्षिकं दद्यात् फलमेकान्तु मादनम् ॥ १५ ॥
 वाते गुडः सिता पित्ते कफे सिद्धार्थकादयः ॥ १६ ॥

चारवलिः,—

सैन्धवाच्चं समादाय शताह्वाचं तथैव च ।
 गोमूत्रस्य पलान्यष्टावस्त्रिकायाः पलद्वयम् ॥
 गुडस्य द्वे पले चैव सर्वमालोच्य यत्नतः ।
 वस्त्रपूतं सुखीणञ्च वस्त्रिं दद्याद्विचक्षणः ॥

मांसरस-कार्षिक-गोमूत्र प्र क १, मा ५ ; एतत् सर्वे पूर्वीकृतसमीजनपरिपाठ्या मेल-
 यित्वा वस्त्रे एषा वापस्त्रेदेन कदुषीकृत्य याञ्चम् ; तदतु गव्यदुग्ध क १, मा ५,
 प्रविष्यालीच्य चर्मपुटके प्रक्षेप्यमिति । एतदेव विधानं द्वितीये तृतीयेऽपि श्रेयम् ।
 इत्यर्द्धमाविकः ॥ १४ ॥

इदानीं सर्वेष्वेव निरुद्धेषु धानुक्तान्यपि यानि द्रव्याणि अथश्वप्रक्षेप्याणि, तानि
 दापयितुं हारीतवचनमुपन्यसति, स्त्रेहं गुडमित्यादि ।—सुयुतस्त्रेतदधिकमप्याह—
 “शौराख्यस्नानि मूत्राणि स्त्रीणाः क्राधा रसाक्षया । लवणानि फलं चौरं शताह्वा
 सर्वेषु वथा ॥ एसा दिकटुकं राखा सरलं देवदारु च । रजनी मधुकं हिट्टु कुष्ठ
 संग्रीधनानि च ॥ निरुद्धेषु यथास्त्राभमेव वर्गो विधीयते ॥” इति । सैन्धवमदनफलयो-
 र्मिलितनियतमानमाह, लवणमित्यादि ।—फलमेकमित्याकृतिमानात् ॥ १५ ॥

शेषभेदेन गुडादीनां प्रक्षेप्यत्वमाह, वात इत्यादि ।—आदिशब्दात् सुयुतीक-
 वचाविकटुकादीनां यद्वयम् । अत्रानरे चरकीकृत एरुडवसिर्हटफली शीघ्रः ।
 सोऽप्यर्द्धमाविकोक्तकल्पनानुसारेणार्द्धमाविकयैव इहैः प्रयुज्यते । स चात्र विसर-
 भयात्र विवृत इति तत्रैवानुसन्धेवः ॥ १६ ॥

चारवलिमाह, सैन्धवाचमित्यादि ।—वस्त्रिण्यनेतावन्मात्र एव दीयते ; इदञ्च
 मात्रा एकपुटकस्य । अस्त्रिकाया इति—सास्त्रितिनिर्णीफलस्य । निरुद्धयोगी
 मदनात् फलश्रेयुक्तान्तु, एव मदनफलस्यैव इहैर्हीयते । अत एव अन्द्राटोऽप्याह,
 —“गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ द्वे गुडाश्लिकपीः पले । कर्षञ्च मत्पुण्यासत्पार्थ सैन्ध-
 वस्य च ॥ मदनस्य फलश्रेयं खजेन सुविलीडितम् । वस्त्रपूतं सुखीणञ्च वस्त्रिं

पिच्छिलवस्तिः,—

बदर्थैरावतीशिलु-शास्त्रलीधन्वनाङ्कुराः ।
 घोरसिद्धाः सुसिद्धाः स्युः सास्त्राः पिच्छिलसञ्चिताः ॥
 वाराहमाहिषोरभ्र-वैडालैण्यकौकुटम् ।
 सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १९ ॥
 चरकादौ समुद्दिष्टा वस्तयो ये सहस्रशः ।
 व्यवहारो न तैः प्रायो निवृद्धा नात्र तेन ते ॥ २० ॥

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
 र्बलाग्निमेधास्वरवर्णकच ।
 सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनाम्
 निरत्ययः सर्वगदापहृष ॥ २१ ॥

इति निरुद्धाधिकारः ।

पिच्छिलवस्तिमाह, बदरौत्यादि ।—सुशुतस्य ।—एरावती—नागवस्त्रा ; शिलुः,—
 बहुवारः, धन्वन, —धामनिरिति भसिडल्लरः । एषामङ्कुराः,—अभिनवपद्मवाः । अथ
 दुग्धस्याप्येकी भागः, तयो भागा जलस्येत्याहुः । सास्त्राः,—सरक्ताः । रक्तच रैषां याश्चं
 मानाह, वराहैत्यादि ।—एतच्च शीघ्रितं सृदिलैव वस्तो देयं, “सद्यस्कौमुदितैर्वस्ति.”
 इति चरकवचनान् । अथच वस्तिर्यदीकद्रव्यमानेनैव कार्यः । भावा चास्याहेमाविक-
 वस्तिवत्, मधुतैमिकवस्तिवदेत्याहुः । इति पिच्छिलवस्तिः ॥ १९ ॥

इदानीं चरकाद्युक्तानामन्येषां वस्तीनामनभिधाने उपपत्तिमाह, चरकादावित्यादि ।
 —प्राय इति वचनान् तेष्वन्यवस्थायी प्रथीज्या इति सूचयति ॥ २० ॥

वस्तिनामान्यनुशमाह, वस्तिरित्यादि ।—सर्वगदापहृष इति—मिलितसर्वदोषापहः,
 किंवा तैदोषिकव्याधिहर इति चरकव्याख्या, अन्यथाव्याख्याने तु—“द्वैत्रपित्तानिला-
 कर्षो” इत्यनेन, तथा “सर्वान् विकारान् शमयेत्” इत्यनेन च न तत्र पीनवृत्त्यं स्यात् ।
 इदमप्यव सुशुतवचनं बोध्य—“नरस्योत्तमसत्त्वस्य मील्यं वस्तिं प्रयोजयेत् । मध्यं

निशाहर्भुक्तवान्ताहः-स्वप्राध्वयमरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूप-प्रसावाञ्जनवर्षसाम् ।

दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ॥ ३ ॥

शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ।

वपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततस्तु सः ॥ ४ ॥

स्नेहार्थं शून्यशिरसां श्रीवास्कन्धोरसां तथा ।

बलार्थं दीयते स्नेहो नस्तःशब्दोऽत्र वर्तते ॥ ५ ॥

ऽहलीं दद्यात् ; एतेन स्नेहमग्राहणीती यावान् स्नेहः पतति सैव प्रतिमर्षमावा । सर्वदेति—सर्वेष्वेव चतुषु । न च नायनादिवदनीच्छिजनं कर्षव्यमित्याह, न श्रीच्छिडेदित्यादि ।—अरीगाणामित्यनेन सुखविषयत्वमश्लोक्तम् । दास्यंक्तदिति—दन्तशिरःकपालादिदास्यंक्तम् ॥ २ ॥

सर्वदेत्यस्यार्थमाह, निशेत्यादि ।—वाक्कटस्य । असौ प्रतिमर्षः विन्दुद्वयपरिमितो निशादीनामन्ते समानौ वैद्येन धीव्यः । निशान्त इति—प्रातः, अत्रीऽन्त इति—सायम् । सुनुतेऽपि कक्षीत्यित इत्यनेन प्रातःकाल उक्तः । अन्धेति—पचयमः । श्मशब्देनाध्वयतिरिक्ती व्यायाम उच्यते । सुनुतेऽपि व्यायामाध्वपरिश्रान्तेनेश्लुक्तम् । रेतःशब्देन रेत सरथीपलघितश्यायाम उच्यते । प्रसाव इति—मूत्रोत्सर्गः, वचंः,—पुरीषीत्सर्गः । एषु पञ्चदशसु कालेषु प्रतिमर्षदानप्रथीजनं वाक्कटेनैधीक्तमनुसर्षव्यं, तदयथा—“निशाहर्भुक्तवान्ताहः-स्वप्राध्वयमरेतसाम् । शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूप प्रसावाञ्जनवर्षसाम् ॥ दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः । पचसु सीतसा शुद्धिः क्रमनाशक्षिषु क्रमान् ॥ दृग्बलं पचसु ततो दन्तदास्यं मरुच्छम ॥” इति । निशाहर्भुक्तवान्ताहःशब्देषु पचसु प्रतिमर्षदानान् सीतसां शुद्धिर्भवति । विधिति अध्वयमरेतःसु क्रमनाशः स्यात् । शिरोऽभ्यञ्जनादिषु वर्षोऽन्तेषु तु पचमप्रतिमर्षदानान् दृग्बलं स्यात् ; ततोऽनन्तर दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य चान्ते योजित प्रतिमर्षं क्रमान् दन्तदास्यं मरुच्छती वायोः प्रशमनं करीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवपीडमाह, शोधन इत्यादि ।—अरकस्य ।—अत्र सशमनमित्यवपीडस्य कर्म-शक्तिः, तन्पुनरिह लभन एवान्तर्भवति । कन्दोऽत्रुरीधात् अवपीडोत्यत्र वपीडोति कथितम् ॥ ४ ॥

नस्यमाह, स्नेहार्थमित्यादि ।—श्रीवास्कन्धोरसां बलार्थमित्यन्वयः । नस्तःशब्दो नस्त-

नस्यस्य सैहिकस्याथ देयास्वष्टौ तु बिन्दवः ।

प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिययः ॥

शुक्तिय पाणिशुक्तिय मावास्त्रिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥

द्वाविंशद्बिन्दवयात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ।

दे शुक्ती पाणिशुक्तिय देयात्र कुशलैर्नरैः ॥ ६ ॥

पर्यायः, नासाभ्यां दीयत इति नस्यम् ; नासाशब्दात् शरीरावयवत्वाद् यदिति यत्-
प्रत्ययेन नसादेशे रूपम् ; अत एवाह सुयुतः,—“श्रीपथभौषधपक्वी वा खेही नासि-
काभ्यां दीयत इति नस्यम् ।” अथवा च निरुक्त्या यद्यपि सामान्यवचन एवायं नस्य-
शब्दश्चापि नस्यशब्दोऽत्र वर्त्तते इत्यभिधानात् विशेषहन्तितामपि नस्यशब्दस्य बोध-
यति । एतेन यथा निदानशब्दो निदानपत्रके तथा निदानविशेषे च वर्त्तते, तथाऽयं
नस्यशब्दोऽपि नस्य-शिरोविरेचन-प्रतिमर्षाऽवपौङ्-प्रथमनेषु तथा नस्यविशेषे च खेहार्थे
शुक्लशिरसाभिव्यादिनीके वर्त्तते । सुयुतेनापि “यती नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः”
इत्यादिभाष्यमयं उक्तः । एतेन नासाद्योतसि दीधीपश्मनार्थं यद्दीयते तद्रस्यमिति
नसादिपञ्चकसामान्यलक्षणम् ; तथा प्रतिमर्षाभिप्राये सति खेहनाथं यद्दीयते
तद्रस्यमिति तु नस्यविशेषलक्षणं बोध्यमित्याहुः ॥ ५ ॥

सैहिकनस्यार्थं खेहस्य प्रमाणमाह, नस्यस्येत्यादि ।—खेहाशुतप्रदेशिनीपर्व-
इयान् यावान् खेहः सति तावान् खेहो बिन्दुरित्युच्यते । उक्तं हि वाग्भटे—
“प्रदेशिन्यहुलीपर्व-इयान्प्रसमुहतात् । यावत् पतन्सौ बिन्दुः” इति । नस्य-
कथोरिति—नासापुटयोः । एषा प्रथमा भाषा । द्वितीया तृतीयाश्च भाषामाह,
शुक्तिय पाणिशुक्तियेति ।—शुक्तिर्द्वितीया, पाणिशुक्तिसुतीयेत्यर्थः । एताय तिस्रो
भावा यथाबलं प्रयोज्याः । सुयुतेऽप्युक्तं—“तस्याः प्रमाणमष्टौ बिन्दवः,
प्रदेशिनीपर्वइयनिःसृता प्रथमा भावा, द्वितीया तु शुक्तिसुतीया पाणिशुक्तिरित्येता-
सिस्रो भावा यथाबलं प्रयोज्याः ।” इति । शुक्ति-पाणिशुक्तिशब्दयोरर्थमाह, द्वाविंश-
द्बिन्दव इति । दे शुक्तीति—चतुषष्टिबिन्दव इत्यर्थः । इदञ्च शुक्तिपाणि-
शुक्ताख्यभावादर्थं मिलितैव नासापुटाभ्यां प्रयोज्य, न तु प्रथमभाषावत् प्रत्येकम्
इत्याहुः । एतच्च खेहनसं न मिलेत् किन्तु लज्जितैव । उक्तं हि सुयुते—“खेह-
नसं न श्रीपगिसिक् कश्चिदपि” इति ॥ ६ ॥

तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ।
 दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जा समारुते ॥ ७ ॥
 ध्यापनं रेचनधूर्णो युञ्जतात् तं मुखवायुना ।
 पङ्कजलद्विमुखया नाद्या भेषजगर्भया ॥
 स हि भूरितरं दोषं धूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८ ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वर्तैः प्रसाधितैः ।
 शिरोविरेचनं दद्याद् रोगेषु तेषु बुद्धिमान् ॥
 गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये ।
 शोथगण्डक्रिमिपन्थि-कुष्ठापस्मारपीनसे ॥ ९ ॥
 स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च ।
 निघातशयनस्थस्य जवूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥

इदानीं यस्मिन् क्षीये यं स्नेहं प्रयोज्यतेनाह, तैलमित्यादि ।—चकारात्
 वातकफससर्गे च तैलं देयमित्यर्थः । केवल इति—निरावरणे वाते ; मज्जा तु समा-
 हतवाते ॥ ७ ॥

प्रथमनाह, ध्यापनमित्यादि ।—वाक्यटल ।—रेचन इति—शिरोविरेचनद्रव्य-
 कृतः, किंवा देहक्षीतीविशोधन इत्यर्थः । स इति—धूर्णः । धूर्णत्वादिति—मूक-
 क्षीतोऽनुसारित्वादित्यभिसम्भि । एतच्च प्रथमं धूर्णं प्रतनुवस्ते यदा जिघ्र-
 दित्यपि हृद्वैद्यव्यवहारसिद्धी विधिर्वाच्यः ॥ ८ ॥

शिरोविरेचनमाह, शिरोविरेचनेत्यादि ।—शिरोविरेचनद्रव्यैरिति ।—अपामार्ग-
 वीजादिभिस्तैः कण्ठीकृतैर्द्रव्यमिश्रितैरेतन्साधितैः स्नेहैर्वा इत्यर्थः । अस्य च
 मामार्थे सिद्धसारी यथा—“चत्वारि विन्दवः पङ्क्वा तथाऽष्टौ वा यथावक्तव्यम् । शिरो-
 विरेचने योज्या जवूर्ध्वविकारिणाम् ॥” इति । जाड्यं—शीवादिशब्दः ; सन्दी-
 षभिश्चन्दरीगः । पीनस इति—पुराणपीनसे ॥ ९ ॥

येन विधिना तच्छिरीविरेचनं कर्तव्यं तदाह, सिग्धेत्यादि ।—वाक्यटल ।—
 प्राक्कृतावश्यकस्य चेति ।—प्राक् पूर्वं कृतभावश्यकम् अथश्लकरणार्थं मलमूषविसर्ग-
 मुखधावनादिकं येन तस्य । जवूर्ध्वमिति—शीवामूलादिकम् ; स्वेदयेत् पुनरित्यनेन
 सप्तार्थसिद्धपञ्चकर्माङ्गभूतस्वेदापेक्षया भिन्न एव नस्याव्यवहितपूर्वकाले पुनः स्वेदः

अथोत्तानोर्द्धदेहस्य पाणिपादे प्रभारिते ।
 किञ्चिदुग्रतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ।
 नासापुटं विधायैकं पर्यायेण निपेक्षयेत् ॥
 उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रनाद्या पिचुना तथा ।
 दत्ते पादतलस्कन्ध-हस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥
 शनैरुच्छिद्वा निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥
 आ भेषजचयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ॥ १० ॥
 स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दीपाद्यपेक्षया ।
 त्र्यहात् त्र्यहाच्च समाहं स्नेहकर्म समाचरेत् ॥
 एकाहान्तरितं कुर्याद्विचनं शिरसस्तथा ॥ ११ ॥

कर्णव्य इति बोधयति । किञ्चिदुग्रतपादस्येति—चरकेऽपि पादीग्रतस्येत्युक्तम् ।
 पर्यायेणेति—क्रमेण, न त्वेकदा । उष्णाम्बुतप्तमिति—उष्णाम्बुयोगादुष्णाम्बुवाप्येण
 वा तप्तम् । प्रनाद्येति—नस्यमलिकया ; पिचुनेति—गूलकेन । आ दिग्भेदात् शौवा-
 ललाटादीनां यद्दणम् । पार्श्वयोरिति—वामदक्षिणनासापुटयोः ; आ भेषजचयादिति
 छेदः ; भेषजनि.सरणपर्यन्तं शनैरुच्छिद्वा निष्ठीवेदित्यर्थः । एकमुक्तपरिपाद्या
 वारद्वयं त्रय वा दीपापेक्षया अधिकमपि नस्यं कुर्यादित्यर्थः । नस्ये क्रियमाणे
 यदि नस्यस्य सम्यक्प्रयोगेण मूर्च्छां स्यात् तदा शिरः परिवर्ज्य शीततीयेन छेदनं
 कार्यम् । अत एवेतद्वननरं वाग्भटे यथा—“मूर्च्छांशो शीततीयेन सिञ्चेत् परि-
 हरन् शिरः” इति ॥ १० ॥

शिरोविरेचनस्यानन्तरीयं विधिमाह, स्नेहमित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—स्नेहमिति
 —स्नेहनस्यम् । स्नेहनस्यं विरेचनस्यञ्च कियन्तं कालं कया परिपाद्या कुर्या-
 दित्याह—त्र्यहात् त्र्यहादित्यादि ।—एकैकदिनमन्तरोक्तस्य समाहमन्तरितदिनानि
 वर्जयित्वा स्नेहनस्यं, शिरसो विरेचनञ्च एकाहान्तरितं कुर्यात् । तेन यस्मिन्
 यस्मिन् दिने स्नेहनस्यं न दीयते तस्मिन् तस्मिन्नेव दिने विरेचनं नस्यं दीयमित्यर्थः ।
 एतेनैकस्मिन् दिने स्नेहनम्, अपरस्मिन् दिने शिरोविरेचनमेव । सपरवापरत्वेति
 शिरोविरेचनान्तरितं भवति । एकाहान्तरितः शिरोविरेकः कार्यं इत्यु-
 क्तमेव इत्यन्तरमपि ज्ञेयम् ; तथा समाहमित्युपलक्षणं, तेन त्र्यहादिकमपि दीपाद्य-
 पेक्षया ज्ञेयम् । अन्तं हि—“एकाहान्तरं इत्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विषयः । समाहन्तु

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वास-स्वप्रबोधात्तिपाटवम् ॥ १२ ॥
 रुद्धेऽतिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।
 स्निग्धेऽतिकण्डूर्गुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ १३ ॥
 सुविरिक्तोऽक्षिलघुता वक्त्रस्वरविशुद्धयः ।
 दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामताऽतिविरिचिते ॥ १४ ॥
 तोयमद्यगरस्नेह-पीतानां पातुमिच्छताम् ।
 भुक्तभक्तशिरःस्रात-स्रातुकामसुतासृजाम् ॥
 नवपीनसरोगार्त्त-सूतिकाश्वासकासिनाम् ।
 शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्दिने ॥
 अन्यत्राल्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

परं शैवं विद्यान्तस्य पुनःपुनः ॥ व्यङ्गं दद्याद्दमयवा समाहं वा सुयन्तितम् । परं
 नवाहमूर्धन्तु नवाहात् साभ्रातां व्रजेत् ॥” इति ॥ ११ ॥

सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह, सम्यगित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—सुखशब्दः उच्छ्वासादिना
 बीधानेन सम्बध्यते । अक्षीतीन्द्रियोपलक्षणम् ; अक्षपाटवमिति वा पाठः ; तन्वा-
 न्तरे प्रसादखेन्द्रियाणामित्युक्तम् ॥ १२ ॥

असम्यक्स्निग्धलक्षणमाह, रुद्ध इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—रुचे इत्यसम्यक्स्निग्धे ।
 अतिस्निग्धलक्षणमाह, स्निग्ध इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अतिस्निग्ध इत्यन्वयः । प्रसेक
 इति—कफप्रसेकः ॥ १३ ॥

खेदिकनस्यस्य सम्यग्धीगादीनभिधाय रैचदनस्यस्यापि तानाह सुविरिक्त इत्यादि ।
 —वाग्भटस्य ।—क्षामता—एषाद्रवधानुता ॥ १४ ॥

शेषां नस्य न विधेय तानाह, तीयेत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—तीयादिक पीतं
 वैश्ले तथेति आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । अनार्त्तवदुर्दिने—हेमन्तशिशिरयो-
 र्मेघव्याप्तेऽङ्गि । अन्यत्राल्ययिके व्याधाविति ।—आल्ययिके तु व्याधौ नस्यैकसाधे
 निषिद्धनस्यानामपि नस्यं विधेयमेवेत्यर्थः । नैषां नस्यं प्रयोजयेदिति—श्लोकपाद-
 यक्रेण प्रतिमखल्य दत्तः ॥ १५ ॥

न नस्यमूनमप्राग्दे नाऽतीताशीतिवत्करे ।

न चीनद्वादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ॥

न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्तती ।

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्षस्तु वस्तिवत् ॥ १६ ॥

इति नस्याधिकारः ।

अथ धूमपानाधिकारः ।

प्रायोगिकः सैहिकश्च धूमो वैरेचनस्तथा ।

कासहरो वामनश्च धूमः पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

इदानीं यस्मिन् वयसि नस्यं न विधेयं तदाह, न नस्यमित्यादि ।—वामनस्य ।—
जनसत्ताब्द इति ।—एकवर्षमारभ्य षष्ठवर्षपर्यन्तम् इति । प्रतिमर्षव्यतिरिक्तं नस्यं न
प्रयोज्य, सप्तमवर्षात् प्रभृति तु विधेयमेवेत्यर्थः । उक्तं हि कृष्णाग्निषु—“सप्त-
वर्षमुपादाय नस्यकर्म चतुर्विधम्” इति । अतीताशीतिवत्कर इति ।—एकाशीती-
त्यादौ । निषेधप्रस्तावात् निषेधधूमकवलादीनप्याह, न चीनद्वादश इत्यादि ।—
जनद्वादश इति ।—एकवर्षमारभ्य एकादशवर्षपर्यन्ते ; एव वक्ष्यमाणेऽपि त्रैयम् ।
शुद्धिरिति—वमनविरचने ; प्रतिमर्षस्तथा वस्तिरिति सर्वकालमेव विधेय इत्याह,
आजन्मेत्यादि ॥ १६ ॥

इति नस्याधिकार-विवृतिः ।

नस्यवप्रासाप्रयोज्यत्वसाधर्म्यात् पञ्चसंख्यासामान्याच्च नस्यानन्तरविधेयत्वाच्च
नस्यानन्तरं धूमविधमाह, प्रायोगिक इत्यादि ।—प्रायोगिक इति—नित्यपिधूमस्य
संज्ञा । प्रयोगः,—सतताभ्यासः, तद्विषयकी धूमः प्रायोगिकः । श्लेष्माय प्रभवतीति
सैहिकः । दीपविरचनाद्वैरेचनिकः । कासं हरतीति कासहरः । वामयतीति
वामनः । यद्यपि चरके प्रायोगिकसैहिकवैरेचनिकमेदात् विविध एव धूम उक्त-
स्तथापि प्रायोगिके कासहरं, वैरेचनिके च वामनीयमन्तर्भाव्य चरकमुद्युतयोर्विरोध-
परिहरणीयः ॥ १ ॥

ऋजु त्रिकोपफलित कोलाख्यप्रमाणितम् ।
 वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥
 साद्वैख्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु ।
 नेत्रे कासहरे त्रयशहीनः शेषे दशाङ्गुलः ॥ २ ॥
 शौषधैर्वर्तिकां कृत्वा शरीरर्भां विशोपिताम् ।
 विगर्भामग्निसंघुष्टां कृत्वा धूमं पिवेन्नरः ॥

धूमपानार्थं नलिकाविधानमाह, ऋज्वित्यादि ।—चरकस्य ।—त्रिकोपफलित-
 मिति ।—विभि. पर्वभिर्भिन्नेः समन्वित किंवा त्रिकोपस्त्रिभङ्ग, तेन तथिन् नेत्रे स्थानतयी
 भङ्गः कार्यः, स च नलिकाद्वयेषु घटनीय इत्याहुः । कोलाख्यप्रमाणितमिति ।—
 अस्य नेत्रव्याप्य कोलाख्यप्रवेशयोग्य कार्यमित्यर्थे । मूलधास्याहुष्ठप्रवेशयोग्यम् ।
 यदाह वाग्भटः—“मूलाद्येऽहुष्ठकोलाख्य-प्रवेश धूमनेत्रकम्” इति । वस्तिनेत्रसम-
 द्रव्यमिति ।—वस्तिनेत्रेषु सम तुल्य यद्द्रव्यं सुवर्णद्रव्यतात्वादिकं यस्य । यथीक-
 नलिकादिद्रव्यधूमपानगुणपरिकेचोक्तं, यथा—“दूरादिनिर्गतः पर्वच्छिन्नी नाडी-
 तन्तुः । नेत्रियं वाधते धूमो माताकालनिषेवितः” ॥ इति । धूमभेदेन नेत्रमान-
 भेदेमाह, साई इत्यादि ।—इत्थोऽत्र चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितः, तेन प्रायोगिके धूमे
 साई इत्थं षट्त्रिंशद्दुल नेत्रमित्यर्थः । त्रयशयुत इति ।—चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य तृतीयो-
 ऽंशोऽष्टाङ्गुलः, तेन ऋयुतो इत्थं इत्यर्थः ; एतेन षट्त्रिंशद्दुल नेत्रमित्यर्थः ।
 वैरेचने तु—पूर्णे इत्थंचतुर्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । कासहरे धूमे त्रयशहीने इत्थः
 षोडशाङ्गुलमित्यर्थः । शेषे इति—वामने ॥ २ ॥

इदानीं धूमपानार्थं नलिकानभिधाय धूमपानं यथा विधेयं तदाह, शौषधै-
 रित्यादि ।—शौषधैरिति—गन्धैरकुष्ठतगरैरित्यादिना वक्ष्यमाणैरौषधैर्वर्तिकां कृत्वा
 धूमं पिवेत् । वर्तिकाकरणकारमाह, शरीरर्भामित्यादि ।—शरी—शरपुत्रस्य
 नलिका, सा शर्भे अन्तरि यस्याः नाम्, एतेन पिष्टैर्भ्रंशैः शरीं प्रक्षिप्य वर्तिः
 कार्यमित्यर्थः । विगर्भामिति—तां वर्तिं विशोष्य ततः, शरीमाह्वयं विगर्भां कुप्यादि-
 त्यर्थः । अग्निसंघुष्टामिति—तां विगर्भां वर्तिं नेत्राये समारोप्य अग्निसंघुष्टां कृत्वा
 धूमं पिवेदित्यर्थः । एषा वर्तिसंघुष्टा यववन्मध्यस्थूटा परिचाटनाहुष्ठसन्निवृत्ता
 कर्तव्या । यदाह चरकः,—“पिष्टा लिप्पेच्छरीकां तां वर्तिं यवसन्निवृत्तां । अहुष्ठ-

वक्त्रेणैव वमेद्धूमं नस्तौ वक्त्रेण वा पिवन् ।
 उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिवेत् ॥
 नासया तु पिवेद्दोषे शिरोघ्नाणात्तिसंश्रये ॥ ३ ॥
 गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्त्तिः प्रायोगिके मता ।
 सैद्दिके तु मधूच्छिष्ट-स्नेहगुग्गुलुसर्जकैः ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्त्तिर्वरेचने मता ।
 कासघ्नैरेव कासघ्नी वामनैर्वामनी मता ॥ ४ ॥
 योज्या न पित्तरक्तात्ति-विरिक्तोदरमेहियु ।
 तिमिरोद्धानिलाधान-रोहिणीदत्तवस्त्रियु ।
 मत्स्यमद्यदधिचीर-चौद्रस्नेहविषाशियु ।
 शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥ ५ ॥

सन्नितां कुप्यांदटाङ्गुलसमां भिषक् ॥” इति । धूमं पीत्वा धूमं कथं वनेदित्याह,
 वक्त्रेणेत्यादि ।—नस्त इति नासिकया, सार्वविभक्तिकक्षसिः । एवकारेण नासिका
 निषिध्यते, वक्त्रेणैव धूमं वमेत्, न तु नासयेत्यर्थः । अथ ऐतुपरकेषोक्ता यथा—
 “प्रतिलीम गतो ह्याय धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषो” इति । वक्त्रधूमपाननासाधूम-
 पानयोर्विषयमाह, उर इत्यादि ॥ ३ ॥

शीघ्रैर्वर्त्तिकां क्लेश्युक्तम्, अती वक्ष्यैर्धमौषधान्याह, गन्धैरित्यादि ।—
 गन्धैरित्यगुर्वादिमुगन्धिद्रव्यैः । अकुष्ठतगरैरिति—कुष्ठतगरवर्जितैः । कुष्ठतग-
 रदीरतितीक्ष्णत्वेन मधुसुद्धसावकत्वात् । अतश्च शाखावरे — “नतकुष्ठे
 सावयतो धूमवर्त्तिमयोजिते । मधुसुद्धं विशेषेण तस्यात् ते नैव धीजयेत् ॥” इति ।
 मधूच्छिष्ट—सिक्वकम् ; स्नेहीयम घृतं वसा च, “वसाघृतमधूच्छिष्टैः” इति वचनम् ।
 शिरोविरेचनेद्रव्यैरिति—शेताज्योतिषाद्यादिभिस्वरकीकैः । कासघ्नैरिति—वृषभो-
 कण्ठकारीमिकटुकासमर्दादिभिः सुयुतोक्तैः । वामनैरिति—घ्रायचर्मखुरभ्रद्वादिभिः
 सुयुतोक्तैः ॥ ४ ॥

येषु धूमो न विधेयस्तानाह, धीज्या इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—दत्तवस्त्रिविति
 —कृत्वादिषु । विरिक्तास्यापितजागरितेत्यादि सुयुतदर्शनात् ॥ ५ ॥

रक्तपित्ताभ्यवाधिर्य-हरणं घृष्टमदमोहकत् ।
धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः ।
एतद्धूमविधानन्तु लेशतः सम्प्रकाशितम् ॥ ६ ॥

इति धूमपानाधिकारः ।

अथ कवलगण्डूषाधिकारः ।

स्निग्धोष्णैः स्रैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।
पित्ते कट्टुमूलवर्णै रूक्षैः संशोधनः कफे ॥
कषायस्वादुतिक्तैश्च कवलो रोपणो ब्रणे ॥ १ ॥
सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ।
असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता ॥
तावच्च धारणीयोऽयं यावद्दीपमवर्त्तनम् ।
पुनरान्योऽपि दातव्यस्तथा चौद्रष्टतादिभिः ॥ २ ॥

अकालातिपीतधूमशीर्दीपमाह, रक्तपित्तेत्यादि ।—अथ पीतो वेति वीदः । धूम-
पानविधिपरकमुत्तादावतिप्रपद्यत, इह तु यत्रविसरभवात् संक्षेपेणैबीक इत्याह,
एतदित्यादि ॥ ६ ॥

इति धूमपानाधिकार विवृतिः ।

ऊर्द्धगतदीपहरत्वसामान्यात् धूमाधिकारानन्तरं कवलगण्डूषाधिकारः प्रारभ्यते ।
तत्र कवलचतुर्विधो भवति यदाह सुश्रुतः,—“चतुर्धा कवलः खड्गो प्रसादी श्रीधि-
रोपणी” इति ; अतस्तेषां चतुर्षां स्वर्णं विषयमाह, स्निग्धोष्णैरित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।
—यद्यपि तन्नाम्नरे वैदेवनसम्भवाभ्यां सह कृद्दिघलमैरीकं तदाप्यत्र संशोधने
वैदेवनस्य प्रसादने च, साधनस्थानभावात् विरोधः । वाक्ये तु—कवलगण्डूषयो-
रमिदमवलम्ब्य चतुर्विधत्वमुक्तं, यथा—“चतुःप्रकारो कण्डूषः स्निग्धः प्रमनशीपनी ।
रोपचच त्रयसत्र विषु धोआपलादिषु ॥ अन्यो त्रयप्रः—” इति ॥ १ ॥

मावाभेदेन कवलगण्डूषयोर्भेदमाह, सुखमित्यादि ।—सुश्रुतस्य ।—असी कवलः

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वेशयं वक्त्रलाघवम् ।
 इन्द्रियाणां प्रसादय कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ३ ॥
 दाहदृषणात्रणान् हन्ति मधुगण्डूपधारणम् ।
 धान्यास्त्रमास्यवैरस्य-मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
 तटीपल्लवणं शीतं सुखशोषहरं परम् ।
 प्राग् चाराम्बुगण्डूपो भिनत्ति श्लेष्मण्ययम् ।
 सुखे हितं वातहरं तैलगण्डूपधारणम् ॥ ४ ॥

इति कवलगण्डूपाधिकारः ।

अथाद्यशोतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः ।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाद्यशोतनं हितम् ।
 रुक्तोदकण्डूघर्षासु-दाहरोगनिवर्हणम् ॥

कियत्तं कालं मुखे घारणीयः ?—इत्याह, तावदित्यादि ।—अथ चोदं कफे कफपित्ते च, हृतं वाते वातपित्ते च । आदिग्रन्थेन दुग्धादिकम् । यदाह सद्युतः,—“एवं वेदपयःचौद्रसमूहात्संयुताः । कषायीशोदकाभ्याश्च कवला दीपती हिताः ॥” इति ॥ २ ॥

कवलस्य सम्यग्योगलक्षणमाह, व्याधेरित्यादि ।—सद्युतस्य ।—अयोगातिथीग-
 लक्षणमितोऽनन्तरं यथा—“हीने आराकफोत्केशावरसञ्ज्ञानमिव च । अति-
 योगान्मुखे पाकः शीघ्रलूणाश्चिह्नमाः ॥” इति । एतस्य सम्यग्योगातिथीगलक्षणं
 जीधनकवलस्येति भानुमतीप्रभृतयः । अक्षेण तु—सम्यग्योगलक्षणविपर्ययेषु च अस-
 म्यग्योगलक्षणं सुधीभिरुद्दृष्टीयमित्यभिप्रायेण अयोगातिथीगलक्षणं नीतमिति ॥३॥

दाहिन्यादि ख्यातं वाग्भटस्य ।—प्राग्—शीघ्रम् । चाराम्बु—यवचारजलम् ।
 तैलमिति—तिलतैलम् ॥ ४ ॥

इति कवलगण्डूपाधिकार-विहतिः ।

पूर्वीक्तसङ्ख्येवाद्यशोतनाधिकारमाह, सर्वेषामित्यादि । घर्षः,—करकरिका ।

उष्णं वाते कफे चोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ॥
 निघातस्थस्य यामेन पाणिनीश्रीस्य लोचनम् ।
 शक्ती प्रसम्बयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।
 दग् द्वादश वा बिन्दून् द्वाङ्गुलादयसेचयेत् ॥
 ततः प्रमृज्य सृदुना चेलेन कफघातयोः ।
 अन्येन कोष्णपानीय-भूतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ १ ॥
 अत्युष्णतीक्ष्णं रुपाग-दृङ्नागायाघ्रिसेचनम् ।
 अतिगीतन्तु कुरते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥
 कपायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुग्नेषणं बहु ।
 विकारवृद्धिमत्यस्वं मंत्रम्भमपरिसृतम् ॥ २ ॥

दीर्घभेदनं तदाह, उष्णमित्यादि ।—वाग्भट्टस्य ।—उष्णमिति—ईषदुष्णम् । निघातस्थस्ये-
 त्यादौ ।—उष्णमिति—निर्मलपाणीयलक्षणम् । अन्येनेति—दक्षिणपाणिना । प्रसम्-
 येति—प्रसम्बयान्येन । पिचुवर्त्येति तुल्यवर्त्या । कनीनिके—नासिकादेरुपरि
 द्वितयसु शीघ्रे । द्वाङ्गुलादिति—मेरुकनीनिकस्योपरि । पिचुवर्तिं द्वाङ्गुलमुनीन्य
 निघातप्रदेशस्यागुरुस्य वैद्यो यामेन पाणिना भोजनमुनीन्य प्रकाशय दक्षिणेन
 पाणिना घर्षि भूत्वा तस्यां शक्ती प्रसम्बयान्यया शीघ्रदृष्टमद्वितपिचुवर्त्या कनीनि-
 कस्योपरि द्वाङ्गुलमुनीनितया दग् द्वादश वा बिन्दून् चरुषीचयेदित्यर्थः । शीघ्रनामकरस्य
 यन् काष्ठं तदाह, तत इत्यादि ।—वाग्भट्टस्य ।—ततः शीघ्रनामकरं सृदुना सृदु-
 ष्यसेन चेलेन रक्षेद्य भोजनं प्रसज्य अन्येन चेलेन पिचुना ईषदुष्णमपरिसृजेत् सद् यदा
 भवति तदा भोजनं संददौ । कफघातघोरिति—न तु रक्तपित्तघोरित्यर्थः ॥ १ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णादीतमस्य तदा अतिगीतन्तु च दीर्घमाह, अत्युष्णतीक्ष्णमित्यादि ।—
 इदानीं सृदुनामस्य तदाऽन्यमास्य तदा कृच्छ्रादुष्णमित्यादीतमस्य दीर्घमाह, अथादेवार्थः ।
 —वाग्भट्टस्य ।—अथायवर्त्मतामिति—रक्तवर्त्मतां, अथवर्त्मतां वा । अर्चमिति—अर-
 क्कविकारम् । बहु इति—बहुपरिभाषायादीतमं अथायवर्त्मतादिकं कुरुते इति श्रेयः ।
 अत्युष्णतीक्ष्णादीतमं विचारवृद्धिं कुरुते । तदा अत्युष्णतीक्ष्णमित्यादीतमं अर्थं
 व्रीहं कुरुते । अत्युष्णं कुरुते अतीक्ष्णं च । अतीक्ष्णं कुरुते ।—“तर्पणं पुष्ट-
 पाकश्च शीघ्रपाणीतनाशनम्” इति, तदापि वाग्भट्टस्येति अतीक्ष्णं अर्थं व्रीह्या-
 न्मर्षादविवरिषो श्रेयः ॥ २ ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमावास्थिते मले ।
 पक्कलिङ्गेऽल्पग्रीथार्त्ति-कण्डूपैच्छिख्यलक्षिते ॥
 मन्दघर्षासुरागेऽस्त्रिण प्रयोज्यं घनद्रूपिके ॥ ३ ॥
 लेखनं रोपणं दृष्टि-प्रसादनमिति त्रिधा ।
 अञ्जनं लेखनं तत्र कषायात्रपटूपणैः ।
 रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ४ ॥
 दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ५ ॥
 प्रशस्ता लेखने ताम्नी रोपणे काललीहजा ।
 अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ।
 पिण्डो रसक्रिया चूर्णं त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।
 गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥
 अथानुष्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।
 अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥
 अपेतौषधसंरम्भं निर्हृतं नयनं यदा ।

आयुताननारमघ्नमाह, अथेत्यादि ।—अथेत्यानन्तर्ये । शुद्धतनोरिति—
 कायशिरोविरेकाभ्याम् । नेत्रमावास्थिते मले इति ।—नेत्र एव स्थिते दोष इत्यर्थः ।
 एतेन प्रदेशान्तरस्यदोषानुत्पन्नमञ्जनशीलम् । सुयुतेऽप्युक्तं—“नेत्र एव स्थिते दोषे
 प्राग्मघ्नमाचरेत्” इति ; तथा पक्कलिङ्गे पक्काचिरीगलक्षणे सत्त्वैवाञ्जनं प्रयोज्यम् ।
 तदेव पक्कलक्षयं कथं ज्ञातव्यम् ?—इत्यत आह, अल्पग्रीथेत्यादि ।—अल्पग्रीथस्य
 ग्रीथादिभिः प्रत्येकमन्त्रयः ; एवं मन्दग्रीथस्यापि चर्षादिभिरिति । लक्षिते इति—
 ज्ञाते । दूषिका—नेत्रपिण्डिका ॥ ३ ॥

अञ्जनस्य वैविध्यमाह, लेखनमित्यादि ।—वाग्भटस्य । अञ्जनमिति शब्दः । एषा
 श्लोकमाह, लेखनं तत्रेत्यादि ।—तत्रेति—त्रिषु लेखनादिषु मध्ये, पटु लवणं,
 कषयं कटु, पिप्पल्यादिकषायादिभिर्द्रव्यैर्दञ्जनं तद्विखनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अञ्जनदानार्थं शलाकामाह, दशाङ्गुलित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—तस्यैव मुकुलानना
 कुन्दजातीमङ्गिकामुकुलमुखी ॥ ५ ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदमाह, प्रशस्तित्यादि ।—काललीहः,—पाण्ड्यादिः । प्रसा-

कण्डूजाद्योऽङ्गनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
 तीक्ष्णाङ्गनाभितप्ते तु पूर्णं प्रत्यङ्गनं हितम् ॥ ८ ॥
 नाङ्गयेद्भीतवमित-विरिक्ताशितवेगिते ।
 क्रुद्धञ्चरिततास्ताच्चि-शिरीरुकुशोपजागरे ॥

तथा मधेहन रीपणाङ्गनं देयम् । रावो तु प्रसादनम् ; अशुष्यत्वाद्दीपणत्वाच्चेति चन्द्रिका । रावावप्यतिशीते तीक्ष्णाङ्गन म कार्यम् ; यदाह बाम्भटः,—“न रावावपि शीतेऽपि नेत्रे तीक्ष्णाङ्गन हितम् । दीपनसाधयन् स्रग्भकण्डूजाद्यादिकारि तत् ॥” इति । ननु दिवा कथमङ्गनम् ? यतः,—“दिवा तु न प्रथीकथं नेत्रयोस्तीक्ष्णमङ्गनम् । विरिक्तदुर्बल चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥” इत्युच्यते ; स्वस्थाभिप्रायादिर्द वाक्यम् ; किंवा अशुद्रिक्तकफापेक्षया दिवाङ्गनविधान बोध्यम् ; यदाह बाम्भटः,—“अशुद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽप्यथा गर्द । काममत्रापि नाशुष्ये तीक्ष्णमङ्गिण प्रथीजयेत् ॥” इति । लेखनीये गर्द इति—लेखनीयग्रहणार्थादी । ननु विरिक्तदुर्बल चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदतीति वचनमनुपपन्नं, यती नेत्रस्य तेजसत्वादादित्यं प्राप्य तेजोऽतिहरिव युक्ता सामान्य वृद्धिकारणमिति सिद्धान्तः ? नैवम् ; कालसौष्यादङ्गनस्य च तीक्ष्णत्वादतिथीमेव दृष्ट्युपघातः स्यादिति ; अत एवाह बाम्भटः,—“अङ्गनी जग्न लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता । उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥” इति । अस्याद्यः,—यथा लोहस्य जग्न अङ्गनस्यथा तीक्ष्णताऽपि अङ्गनः शोथनपक्षरात्, तथा उपघातः कुण्डलादिरपि अङ्गन एव । एव नेत्रस्य जग्न तेजसश्चथा तीक्ष्णताऽपि अनुपहतात् विनश्यत्वात् तेजसः, तथा उपघातोऽपि अतितीक्ष्ण सौरादितेजस इति दृष्टत्वात् कल्पते ॥ ७ ॥

। अङ्गने दप्तेऽपि यदि कण्डूजाद्यादिक तिष्ठति, तदा पुनरपि तीक्ष्णमङ्गन धूमं वा योजयेदित्याह, कण्डूजाद्य इत्यादि ।—बाम्भटस्य ।—यदि पुनस्तीक्ष्णाङ्गनविधानेन दाहः स्यात्, तदा दृष्टिप्रसादनमङ्गन कार्यमित्याह, तीक्ष्णाङ्गनेत्यादि ।—असौ च अभितप्त इति सदाहे । प्रत्यङ्गनमिति—तीक्ष्णाङ्गनप्रत्यङ्गीकमङ्गनं सदुशीताङ्गनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अङ्गनं येषु न विधेय तानाह, “नाङ्गयेत्” इत्यादि “पिपासिते” इत्यन्तम् ।—बाम्भटस्य ।—अशिते—सद्योभुक्तवति । वेगित इति—दीपवर्गोदये । सुशुतेऽप्युक्तं—“दीपवर्गोदयेऽप्युक्तं कुर्व्यात् तांस्तानुपद्रवान्” इति ज्वरित इति—नवज्वरितः ।

अदृष्टेऽर्कं शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवास्त्रे पिपासिते ॥ ८ ॥
 निर्वाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धिकाययोः ।
 काले साधारणे प्रातः सायं वीक्षानशायिनः ॥
 यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्वहिः समाम् ।
 द्वाङ्गुलीचां दृढां कृत्वा यथास्त्रं सिद्धमावपेत् ॥
 सर्पिर्निर्मौलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ।
 नक्तान्ध-वात-तिमिर-क्लृष्ट-बोधादिके वसाम् ॥ १० ॥
 आ पद्माद्यादयोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
 मावां विगणयेत् तत्र वर्त्मसम्भिसितासिते ॥
 दृष्टौ च क्रमशो व्याधी शतं त्रीणि च पञ्च च ।

तान्नाच इति ।—सूत्रभास्वरादिषुपदर्शनात् ताने स्नाने अक्षिणी यस्य तस्मिन् ।
 अदृष्टेऽर्कं इति—अनुदिते रवौ, अरुणम्—अदृष्टेऽर्कं इति—जलदादिष्वत्र इत्याह ;
 सुदुते तु—“शिरःस्नातेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च” इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

एकाग्रयत्नादिक्रमधिकारे तर्पणमाह, निवात इत्यादि ।—वाष्पटस्य ।—
 मूर्धिकायविषद्विभक्त्यविरकाभ्याम् ; साधारणे काले इति—नात्युत्पन्नवशीते । तर्पण—
 श्लेष्मि चतुःपूरणम्, अतस्तदर्थं अक्षुषि चाक्षिभ्रमं कर्तुं द्रव्यमाह, यवेत्यादि ।—
 वाष्पटस्य ।—पालीमिति—आलशासम् । द्वाङ्गुलीचां दृढामिति ।—द्वाङ्गुलीचर्या
 दृढां निविडा यथा श्लेष्मि न सवतीत्यर्थः । यथास्त्रं सिद्धं सर्पिरिति ।—तप्तदीप-
 प्रत्यङ्गोक्तद्वयपञ्चमित्यर्थः । पावस्यं वृत्ते तप्तजलस्योपरि व्यापयित्वा प्रविलायितं
 द्रवीकृतमित्यर्थः । आवपेत्—पूरयेत् । व्याधिविशेषे श्लेष्मिभिर्यमाह, नक्तान्ध-
 त्यादि ।—वाष्पटस्य ।—अत्रापि यथास्त्रं सिद्धमित्यादि योन्ममित्यर्थः ॥ १० ॥

पूरणविधिमाह, आ पद्माद्यादिति—पद्माद्यपर्यायं पूरयेदित्यर्थः । अथ श्लेष्मि
 अक्षुः पूरयित्वा क्विचन क्षानं व्याज्य श्लेष्मं व्यातस्यम् ?—इति जिज्ञासायामाह,
 अक्षिणादि ।—अथ—वृताद्यावपनामन्तरं, शनकैश्चोषं कुर्वन्तस्य आतुरस्य मावां
 विगणयेत् । मावा च लक्ष्मणरीशारसम् । तत्र वर्त्मस्य व्याधी शतमावां धारयेत्—
 लक्ष्मणरीशारसकालसमकालं व्याज्य श्लेष्मं धारयेत् । अश्विनते तु व्याधी—

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्येऽनिले दश ।
 पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥
 कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत् ।
 पिवेषु धूमं नैचेत व्योम रूपञ्च भास्वरम् ॥
 इत्थं प्रतिदिनं याते पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।
 स्वस्थे च ह्यन्तरं दद्यादा त्मेरिति योजयेत् ॥
 प्रकाशचमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
 त्मे विपर्ययोऽत्मेऽतित्मे श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव लक्ष्मसु ।
 स वाते स्नेहनः श्लेष्म-सहिते लेखनो हितः ।
 हृग्दौर्वल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ॥ १२ ॥

शीघ्रं शतानि । शक्यमण्डलगतं तु—पञ्च शतानि । कृष्णमण्डलगतं तु—सप्त शतानि ।
 दृष्टिमण्डले—चाष्टौ । मन्ये इति—अधिमन्ये—दश, इत्यादिक्रमेण धारयेत् । धारणा-
 नन्तरं यत् कार्यं तदाह, कृत्वेत्यादि ।—द्वारमिति—पाल्वाली द्विदं कृत्वा ।
 व्योमिति—आकाश नैचेत । भास्वरं रूपमन्यादि । अथच कमी यस्मिन् दीपे
 यावद्दिनं कार्यंस्तदाह, इत्थमित्यादि ।—अथच दिनक्रमः चक्षुस्त्रिपर्यन्तं धीज्य
 इत्याह, वा त्मेरित्यादि ।—योजयेदिति उक्तदिनक्रम चक्षुस्त्रिपर्यन्तं योजयेदित्यर्थः ।
 सम्यक्त्वस्य चक्षुषः किं लक्षणम् ?—इत्याह प्रकाशेत्यादि ।—प्रकाशचमता—
 भास्वरादिप्रभादर्शनचमत्वम् । स्वास्थ्यमवेदनत्वम् । तर्पणाधीगतियोगलक्षणमाह—
 विपर्यय इत्यादि ।—विपर्ययः,—प्रकाशचमतादिवैपरीत्यम् । अतित्मे तु श्लेष्मजा
 रुजः कण्डूपेक्षित्यादयः ॥ ११ ॥

पुटपाकमाह, पुटपाकमित्यादि ।—वाग्भटस्य भवेदित्यन्तम् । पूर्वोक्तिविति—
 तर्पणोक्तेषु रोगेष्वित्यर्थः । स्नेहनादिभेदेन त्रिविधस्य पुटपाकस्य पृथक् पृथक् विषय-
 माह, स वात इत्यादि ।—स इति पुटपाकः, स्नेहनः,—वाते हितः । श्लेष्मसहिते तु
 वाते लेखनः पुटपाको हित इति । हृग्दौर्वल्यादौ तु प्रसादनः पुटपाको हित इत्यर्थः ।
 इदञ्च पुटपाकत्वयं यैर्द्रव्यैर्विधेयं तद्वाग्भटोक्तम्, इह तु यन्विक्षारभयाश्चक्रेण न
 लिखितम्, किन्तुपुटकमिति कृत्वा मया लिख्यते । यथा—“भृशप्रसङ्गानूप-मेदी-

विल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।
 उरुवूकवटाभोज-पत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ॥
 वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।
 पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।
 नेत्रे तर्पणवद् युञ्ज्याच्छतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥
 लेखनस्त्रेहनाल्पेषु कोष्ठी पूर्वा हिमोऽपरः ।
 धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च दत्तियत् ॥ १३ ॥

मन्त्रवसामिधैः । छेदनं पशुसा पिष्टैर्जोवनीयैश्च कल्पयेत् ॥ मृगपक्षियजन्तुसं-
 मुक्तायनामशेखरैः । शीतोत्तृणशङ्खफेनालेर्लेखन मन्तुकल्पितैः ॥ मृगपक्षियजन्तुसं-
 वसाऽन्वष्टदयामिधैः । मधुरैः सघृतैः सान्य चौरपिष्टैः प्रसादन ॥ इति ॥ १२ ॥

पुटपाकतपस्य कल्पनामाह, विन्वेत्यादि ।—मांसयुक्तं — भूषयादिमांसयुक्तं,
 भेषजघाननरीक्तजीवनीयादिकं, तयोः कल्ककपयोः पिष्टम् । पृथक्विल्वमात्रमिति—
 पलमात्रम् । एरुत्यादिपत्रैः कृमिण स्निग्धादिषु छेदादिपुटपाकेषु वेष्टयित्वा चननर
 मृदा लिप्तं प्रदीप्तैर्धवधन्वनगोमयैः पचेत् । क्रमादिति—धवधन्वनगोमयैरित्यत्रापि
 योगवति केषिन् । तेन छेदनपुटपाके एरण्यपत्रेषु वेष्टनं, धवकाठाकारेण
 च पाकः, लेखने वटपत्रेषु वेष्टनं, चन्वनकाठाकारेण च पाकः; प्रसादने
 तु चम्बोजपत्रैर्वेष्टनं, गोमयादिना च पाक इति । चम्ब्याभमिति—अग्निवर्धम्,
 एतच्च सम्यक्पाकशानार्थमुक्तम् । तर्पणवद् युञ्ज्यादिति—अनेन निर्वृते तर्पणोक्त-
 विधिमात्राऽप्यतिदिशति । एतद्रसश्च कियत्कं कालं मेधे धारयेत् १—इत्याह,—शतं
 द्वे त्रीणि धारयेत् इति । लेखनस्त्रेहनाल्पेषु केषिन् ।—एतच्च यथाक्रमं योग्यम्, तेन
 लेखनपुटपाके दत्तमिति—मात्राशतं धारयेत् । छेदने तु द्वे मात्राशते; चन्व
 इति—प्रसादने त्रीणि मात्राशतानि धारयेदित्यर्थः । पूर्वां छेदनवेदानो बोधो योग्यो ;
 अपर इति—प्रसादनी हिमः शीतलो योग्यः । धूमपोऽन्ते तयोरेवेति ।—तयोरेति—
 पूर्वयोः । छेदनलेखनयोरेव चन्वे धूमपः स्यात्, न तु प्रसादनात् इत्येवमर्थार्थः ।
 योगास्तत्र च दत्तियदिति ।—तत्र तेषु छेदनादिपुटपाकेषु, योदा इति—सम्यक्-
 योगातिथोग्रहणार्थानि, दत्तियदिति—तर्पणवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्यानर्हं न योजयेत् ।

यावन्यहानि युक्तांत द्विगुणो हितभाग्भवेत् ॥ १४ ॥

इत्याद्योतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः ॥

अथ शिराव्यधाधिकारः ।

अथ स्निग्धतनुः स्निग्ध-रसाद्रप्रतिभोजितः ।

प्रत्यादित्यमुखं स्विन्नो जानुश्चासनसंस्थितः ॥

शृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

अङ्गुष्ठगर्भमुष्टिभ्यां मन्ये गाढं निषीडयेत् ॥

दन्तप्रपीडनीत्कास-गण्डाधानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमाविष्टयेन्नरः ॥

तर्पणपुटपाकी येषां न कार्ष्णी तानाह, तर्पणमित्यादि ।—नस्यानर्हं इति ।—
निषिद्धनस्यपुरुषे । इदानीं तर्पणपुटपाकविधानानन्तरं यावन्ति दिनानि हितसेवापरिण
भूत्वा स्यातस्य तदाह, यावन्यौत्यादि ।—यावन्ति दिनानि व्याप्य तर्पणपुटपाकविधिः
कृतः, तद्विगुणानि दिनानि हितसेवो मूला तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्याद्योतनाञ्जनतर्पण पुटपाकाधिकार-विवरतिः ।

पूर्वतु नेवरीमे "स्निग्धस्याज्येन कौशेन शिरावेधैः शमं नयेत्" इत्युक्तम्, अत
आद्योतनादिवत् शिराव्यधस्यापि नेवरीगृहस्तादनन्तरं शिराव्यधविधिर्वांशः ।
तत्र प्राधान्यात् प्रथमं शिरीगतशिराव्यधे कर्त्तव्ये शिरीत्यापनप्रकारमाह, अथेत्यादि ।
—वाग्भटस्य ।—आदित्याभिमुखं सत्यीकृत्य, जानुश्चासनसंस्थित इति ।—उपविष्ट
इत्यर्थः । शृदुना पट्टेनाथो गृहीतो बद्ध इति यावत्, केशान्तो यस्य स तथा ।
जानुनि स्थापित कूर्परः कर्फीचिदयं येन स तथा । अङ्गुष्ठः इडाङ्गुष्ठद्वयं गर्भे अभ्य-
न्तरे यथीः । एतादृग्भ्याम् । मुष्टिभ्यां—वामदक्षिणमुष्टिभ्यां, मन्ये—धौकाधमन्यो
प्रपीडयेत् ; तथा दन्तसंपीडनादीनामन्यतममाचरेत्, आर्त्तं इति शेषः । दन्तेर्दन्तानां

कम्बरायां परिचिप्य न्यस्तान्तर्वासतर्जनीम् ।
 एवमुत्थाम्य विधिना शिरां विध्येच्छिरोमताम् ॥ १ ॥
 विध्येद्वस्तुशिरां बाह्यावनाकुञ्चितकूर्परि ।
 बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमद्गुष्ठगर्भिणीम् ।
 ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ॥ २ ॥
 पादे तु सुस्थितेऽधस्तात् जानुसन्धेर्निपौडिते ।
 गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ॥
 द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत् ततः ।
 बद्धा विध्येच्छिरामित्यमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।
 तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तदयन्त्रमुपायवित् ॥
 ततो ब्रौह्मिमुखं वेध्य-प्रदेशे न्यस्य पौडयेत् ।
 अद्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु तलप्रच्छादितं भिषक् ॥ ३ ॥

प्रपौडनं दन्तप्रपौडनम् ; छल्लास कास एव ; बद्धाभ्यां—बाधना मुखपूरणं, सुगुते-
 ऽप्युक्तं—“कर्मपुरुषस्य वायुना मुखं पूरयेत्” इति । तथा नरः,—परिचारकजनः,
 पृष्ठत इति—पृष्ठदेशे स्त्रिया एतमातुरं यन्मयेत् । किं कुर्वन् यन्मयेत् ?—इत्याह—
 यत्वं कम्बरायां यौवायां परिचिप्य तस्य मध्ये सुखोपवासतर्जनीं चत्त चारीप्य
 बन्धमावेष्टयन् भोटयन् पौडयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

विध्येदित्यादि ।—वाग्भटस्य ।—अनाकुञ्चित, कूर्परि कर्पोदित्यर्थः । किं ज्ञाता
 विध्येत् ?—इत्याह,—सुखोपविष्टस्यातुरस्य चतुष्टयगर्भिणीं मुष्टिं बद्धा बन्धयित्वा ।
 पुनः किं ज्ञाता ?—वेध्यप्रदेशादुपरि चतुरङ्गुले यत्पट्टिका शिराव्यध्यायै पट्टिका
 बन्धादिपट्टी यथा ॥ २ ॥

पादतलशिराव्यध्यायकारमाह, पादे त्रिविधादि ।—वाग्भटस्य ।—सुस्थित इति ।—
 अनेन विषमपादव्यासे निरस्यति । किंविधिरे पादे ?—जानुसन्धेरधस्तात् वेद्यस्य
 चाराभ्यामागुल्फं गुल्फपदं गाढं निपौडित इत्यर्थः । द्वितीये तु चरणे तस्य
 सुस्थितपादस्योपरि चाकटे सति । किंविधिरे द्वितीये चरणे ?—किञ्चित्
 कुञ्चिते । बद्धावत् ततो बहेति ।—इथा हस्ते दन्तादिकं यथा शिरा विध्येत् तथा
 यथापि इत्यर्थः । एवमुत्थरोन्वा चतुष्टयदेशविषयमपि यत्वं सद्गुष्टा कल्पयेदित्याह,

वामहस्तेन विन्यस्य कुठारीमितरेण तु ।
 ताडयेन्मध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टम्भमुक्तया ॥ ४ ॥
 मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
 यवार्द्धमस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ५ ॥
 असम्यगस्त्रे स्रवति वैल्लथ्योपनिशानतैः ।
 सागारधूमलवण-तैलैर्दिग्घ्नाच्छिरामुखम् ॥
 सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥
 अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्रं न प्रस्थात् स्रावयेत् परम् ।
 अतिस्तुतौ हि मृत्युः स्याद्धारुणा वाऽनिलामयाः ॥
 तत्राभ्यङ्गरसक्षीर-रक्तपानानि भेषजम् ॥ ६ ॥
 सुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ।
 प्रचात्य तैलप्रोताक्तं वम्बनीयं शिरामुखम् ॥

इत्यभिव्यादि ।—व्रीहिमुखादिशस्त्रेण यथा शिराश्वधो विधेयकदाह, तत इत्यादि ।—
 व्यस्यारोप्य अद्भुटतर्जनीभ्यां पीडयेदित्यन्वयः । तलप्रच्छादितमिति—पीडन-
 क्रियाविशेषणम्, एतेन रक्तधारा मोहं मुक्तिरिति इत्यभिसन्धिः ॥ २ ॥

कुठारिकाया विधनप्रकारमाह वामहस्तेनेत्यादि ।—इतरेण—दक्षिणहस्तेन ताड-
 येत् । कथं ताडयेत् ?—इत्याह, मध्यमाङ्गुल्येति । अङ्गुष्ठविष्टम्भमुक्तयेति ।—आदौ
 हठाङ्गुष्ठेनाविष्टम्भं मुक्तयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीमुक्तशस्त्रद्वयं यद्यिन् प्रदेशे प्रयोज्यं, तत् आह, मांसले इत्यादि ।—मांसले
 प्रदेशे शिरां विध्यन् इति योज्यम् । व्रीह्यास्यमिति—व्रीहिमुखं शस्त्रम् ; व्रीहि-
 मात्रकं निक्षिपेत् प्रवेशयेत् । अस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकां यवार्द्धमावां
 निक्षिपेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथोमे चिकित्सामाह, असम्यगित्यादि ।—वैल्लः,—विडङ्गः । अशुद्धावित्यादि ।—
 अशुद्धाविति—असम्यक्शुद्धौ । प्रस्थादिति ।—प्रस्थोऽत्र अर्द्धं यद्योदशपलम् । परमिति
 —ऊर्ध्वम् । अत्रैव हेनुमाह, अतिस्तुतावित्यादि ।—तत्रेति—रक्तातिस्तुतौ ।
 रसः,—मांसरसः । प्रचात्येति—शिरामुखमित्यन्वयः । तैलप्रोताक्तमिति—तैलप्रोतः
 स्रवितः पित्र, तेन आक्तमभ्यक्तम् ; उक्तं हि मध्यमाङ्गुष्ठे—“स्रवितस्रं प्रोतं

अशुद्धं स्त्रावयेद्भूयः सायमङ्गापरिऽपि वा ।
 रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम् ॥
 लोभप्रियङ्गुपत्तङ्ग-मापयध्वाह्नगैरिकैः ।
 सृक्पालाञ्जनक्षौम-मसोक्षीरित्वगद्गुरैः ॥
 विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादि हिमं पिबेत् ।
 तामिव वा शिरां विध्येद्गदात् तस्मादनन्तरम् ।
 शिरामुखं वा त्वरितं दहेत् तप्तशलाकया ॥ ७ ॥

० सशेषमप्यसृग्धार्थं न चातिमुक्तिमाचरेत् ।
 हरेच्छृङ्गादिभिः श्रेयं प्रसादमथवा नयेत् ॥
 भर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेच्छिराम् ॥ ८ ॥
 न तूनपीडयतीत-सप्तत्यब्दसृतासृजाम् ।
 अस्त्रिधास्त्रेदितात्यर्थ-स्त्रेदितानिलरोगिणाम् ॥

शिरामुपि दत्त्वा कधीयात्" इति । अष्टद्विमिति—अष्टद्वयम् ; सायमिति—
 तस्मिन्नेव दिने, अपरिः, वात्रोति—द्वितीयदिने । स्तम्भनीं क्रियामिति—वक्ष्यमाशाम् ।
 तूमेव स्तम्भनीं क्रियामाह, लोभेत्यादि ।—पत्तङ्गं—रक्तचन्दनम्, अङ्गुलम्—रसाङ्ग-
 नम् ; क्षौममसो—दध्वाह्नमसः ; क्षीरिणः,—बटीकुम्भरादयः, तेषां लक्ष् चद्गुराण ।
 पद्मकादि—पद्मकादिगणः । हिममिति—शीतकषायं पिबेत् । तामिति—पूर्व-
 विदाम् । व्यधात् तस्मादनन्तरमिति—पूर्वव्यधसमीपीडयामि । शिरामुखमिति—
 विडशिराया प्रथमुखम् ॥ ६ । ७ ॥

दुष्टमपि रक्तं न नि श्रेयं यावदीदित्याह, सशेषमपीत्यादि ।—सशेषमिति—दुष्ट-
 शोचितशेषम् । प्रसादमथवा नयेदिति—प्रसादनक्षेपनादिना । शिरां चि दत्त्वा एव
 वेध्याः, न तद्वदाः । उक्तं हि—“व्यध्यापादत्ता न विध्येत्” इति । ननु यत्र प्रदेसे नु
 वेधशिरा न दृश्यते, कथं तत्र शिराव्यधः कार्यः ?—इत्याह, भर्महीन इत्यादि ।—
 वाग्भटस्य ।—एव व्यधशिरावागदमंन इति शेषः । अत्र एवैतज्जात् पूर्वे वाग्भटे—
 “यथाज्ञानामदमंनः” इत्युक्तम् । यथासन्ने देसे इति ।—यत्र देसे व्यधशिरा न दृश्यते,
 तत्र तन्मसोपदेसे वा चत्वाः शिरां दृश्यते, ता एव वेध्या इत्यर्थः । भर्महीन इति—
 भर्मवर्जिते ॥ ८ ॥

गर्भिणी-सूतिकाऽजौर्ण-पित्तास्रखासकामिनाम् ।
 असिसारोदरच्छर्दि-पाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ।
 स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ॥
 नायन्त्रितां शिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुस्रिताम् ।
 नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ॥ ८ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमद्यपानम् ।
 तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृग्वह्निर्विशेषेण च रक्षणीयः ।
 नरो हिताहारविहारसेवी मांसं भवेदा बललाभतो वा ॥ १० ॥
 प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहृतशक्तिवैगम् ।
 सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विग्रहरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

इति शिराव्यधाधिकारः ॥

अथ स्वस्थाधिकारः ।

दिनाचारविधिः,—

ब्राह्मे मुहूर्त्तं उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
 शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥

शेषा शिराव्यधौ न कार्यस्तानाह, न तिव्यादि ।—षाम्मटस्य ।—अन्यत्रात्ययि-
 काद्गदादिति—आत्ययिके तु व्याधौ एष्वपि कालेषु शिरा व्यध्यैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

रक्तखानाननरं यद्विधेयं तदाह, नालुष्येत्यादि ।—अनवस्थितासृगिति—प्रचुर-
 रक्तम् ॥ १० ॥

इदानीं शीघ्रतादग्नेऽपि विग्रहरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह, प्रसन्नेत्यादि ।—वैगः
 पुरीषादीनाम् ॥ ११ ॥

इति शिराव्यधाधिकार विग्रहः ।

इदानीमातुरहितचिकित्साभिधाय सुस्वप्नमाह, ब्राह्म इत्यादि ।—ब्राह्मी
 मुहूर्त्तः,—रावेः पश्चिमयामस्य शेषनाडिकाहयम् । शरीरचिन्ता—भ्रूवपुरीषीकणादि-

अर्कन्यग्रोधखदिर-करञ्जककुभादिकम् ।
 प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ।
 भक्षयेद्दन्तापवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
 नाद्यादजोर्णवमय-ग्नासकासज्वरादिती ।
 वृष्णास्यपाकहृन्नेत्र-शिरःकर्णामयी च तत् ॥
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षयोः प्रयोजयेत् ।
 पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥
 ततो नावनगण्डूप-धूमताम्बूलभाग्भवेत् ॥ १ ॥
 ताम्बूलं घनपित्तास-रूचोत्कुपितचक्षुषाम् ।
 विषमूर्च्छामदात्तानामप्यश्वापि शोषिणाम् ॥
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जरायमवातहा ।
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥
 वर्ज्याऽभ्यङ्गः कफघ्नस्त-कृतमंगुह्यजोर्णभिः ॥ २ ॥
 शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्याया वलवर्दिनी ।
 देहव्यायाममंग्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ ३ ॥

कषायम् । तत इति ।—श्रीशविधेरमकरं, दन्तपवनं भक्षयेदिति ।—दन्ताः पूषणे चने-
 नेति दन्तपवनं—दन्तहातम् । भुक्त्वा चेति—भीजनानामकरमपीत्यर्थः । दन्तहातं येन
 विधेयं तावाह, नाद्यादित्यादि ।—नाद्यादित्यत्र दन्तपवनमित्यन्वयः । सुवीरा नाम
 नदी, तत्रवमजनं मीरीराजनम् । तत्रघण्टं यथा—“वन्दोक्तमिच्छराकारं रुद्रं
 मीमोत्पलवृत्ति । मीरीराजनमित्यत्रि चायुर्वेदार्थचिन्ताका ॥” इति । नित्यं—प्रत्य-
 हम् । अथ पञ्चरात्राष्टरात्रद्वयमदूरालारकाभिःनियमदर्शनार्थम् ; तेन देहकायम-
 प्यस्य चर्वाद्यजे ऊर्ध्वे च कर्णभ्यं, नासकाद्यनमिति भवति । रसाञ्जनमिति—“दार्यो
 कषायममुत्रम्” इत्यर्थः । “पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा” इत्यत्र अरकपाठे—“सप्तरात्रेऽष्टरात्रे
 वा” इति वाक्ये पश्यते ॥ १ ॥

निविद्धताम्बूलानाह, ताम्बूलमित्यादि ।—तमित्यर्थम् ॥ १ ॥

शरीरित्यादौ ।—देहेत्यनेन मनोव्यापारं मनश्चिन्तादिकं निररुति । मण्याता
 इति—मंजिता, या च इष्टा—चमिता, एतेन भाववदनाया चन्दितारि चार्थवद्वात्

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णो च तां त्यजेत् ।
 उद्धर्तनं ततः कार्यं ततः स्नानं समाचरेत् ॥
 उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिपेको बलावहः ।
 तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषोः ॥ ४ ॥
 स्नानमर्दितनेत्रास्य-कर्णरोगातिसारिषु ।
 आधानपीनसाजीर्ण-भुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ५ ॥
 नीचरोमनखशमशु-निर्मलाद्भि्रमलायनः ।
 स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेशो निर्मलास्वरः ॥
 धारयेत् सततं रत्न-सिद्धमन्त्रमहौषधीः ।
 सातपत्रपदत्राणो विचरेद् युगमात्रदृक् ॥
 निशि चाल्पयिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ।
 जीर्णे हितं मितञ्चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ॥
 न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।
 दशधा पापकर्माणि कायवाद्धानसैख्यजेत् ॥

क्रियमाणा घेष्टा निरस्यति । मावया तां समाचरेदिति—मावा चार्द्धशक्तिः । यदाह
 बाण्डः,—“चर्द्धशक्ता निषेव्यन्तु बलिभिः सिन्धुभोजिभिः” इति । चर्द्धशक्तिलक्षणं
 यथा—“कन्दे लम्बाटे पीवायी स्त्रुभ्ये नासाङ्गसन्धिषु । खंदः सघ्रायते यत्र
 बलाईं तं विनिर्दिशेत् ॥” इति ॥ १ ॥

निविद्धध्यायाममाह, वातेत्यादि ।—तेनैवेति—उष्णाम्बुना, उष्णमाङ्गस्य मस्तकस्य
 सेकः केशचक्षुषोर्वलं हृरतीति बलहृत् ॥ ४ ॥

निविद्धद्यानमाह, स्नानमित्यादि ॥ ५ ॥

मौषेयादि ।—बह्वी—पादौ, मलाशयानि—गुदापण्यादौनि, तानि निर्मलानि
 स्युः । निर्मलास्वर इत्यर्थ—अनुललोच्छ्वल इति बाण्डे परपते ; अनुललोच्छ्वल
 इत्यर्थ । युगं—इत्यनुद्यमम् । चाल्पयिके इत्यवशकत्तंभ्ये ; वेगानिति—भूतपुरीष-
 वेगान्, ईरदीदिति—उदौरयेत् । वेगित इति—सघ्रातमूत्रपुरीषादिवेगः । दशधा
 पापकर्माणीति ।—उक्तं—“चदत्ताणामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोप-
 धेया च कायिकं विविधं कृतम् । पाहण्यमदतधैव वैशुन्यस्यापि सर्वथः ।

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।
 आत्मवत् सततं पश्येदपि कौटपिपीलिकम् ॥
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥
 नक्तन्दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ।
 दुःखभाङ् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥ ६ ॥

इति दिनाचारविधि ।

ऋतुचर्या—

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
 शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धिमाः ॥

असम्बद्धप्रलापय वाङ्मय स्वाचतुष्टयम् ॥ परद्वेष्येभ्यश्चिन्तयन् मनसाऽभिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाऽभिमिवेश्य मानस विविध ऋतम् ॥” इति । अविषवादीति ।—न
 पूर्वापरविरुद्ध, पेशल—मधुर, काले इति—यथोचितसमये । आत्मन इत्यादि ।—
 परेषां न समाचरेदिति—परेषां प्रतिकूलानि अनिष्टानि न समाचरेत् । कुतो न
 आचरेत् ?—इत्याह, आत्मन इत्यादि ।—आत्मन प्राणभूतामेव आत्मनस्वस्था-
 दित्यर्थे, किंवा आत्मनो यानि प्रतिकूलानि अनिष्टानि तानि परेषामपि नाचरे-
 दिति । नक्तमित्यादि ।—कथम्भूतस्य कौटपिपिलिक मम पाप कुर्वन्त, पुण्य कुर्वन्ती वा
 कथं परिहरतो वा सम्प्रति नक्त दिनानि यानि एव नित्यं सन्निहितस्मृतिर्यं पुरुषो
 भवति, स दुःखभाङ् न स्यात्, यथादेव सर्वदा करन् पुरुषो दुःखहेतुतया दुष्कृत
 त्यजति, सुखहेतुतया च सुकृतमन्विष्यति इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति दिनाचारविधि विहित ।

पारिमैथादृतुचर्यांश्च सुश्रुतमाह, मासैरित्यादि ।—षडृतव इति—शिशिर-
 वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद्धेमन्ता इत्यर्थः । यद्यपि शिशिरादि ऋतुत्रयमुत्तरायणेष्वपत्नेन
 प्रशस्तत्वाद्ये चीद्विष्ट, तथापि बलशक्तिप्रकर्षत्वेन प्राणश्यान् प्रथमं हेमन्तविधिमाह,

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलीऽनलः ।
 सेवेतातो हिमे स्निग्ध-स्वादस्त्रलवणान् रसान् ॥
 गोधूमपिष्टमापेक्षु-क्षीरोत्थविकृतीः सुराः ।
 नवमन्त्रं वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ।
 युक्त्यार्ककिरणान् स्त्रेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ॥ ७ ॥
 प्रावारजिनकौपिय-प्रवेणीकौचवास्तुतम् ।
 उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ॥
 अद्भारतापसन्तप्त-गर्भभूवेश्मनि प्रियाम् ।
 पीवरोरुस्तनयोष्णोमालिङ्गागुरुचर्चिताम् ॥ ८ ॥

बलिन इत्यादि ।—बलिन इत्यनेन प्राणिवस्तुव्यापिबलहेतुत्वं दर्शयति । उक्तं हि
 पालकाप्ये—‘अद्याहतादभिप्रायात् प्रीतिः प्रीतं बलं बलात् । अप्रिप्रप्रेष धातूनां
 बल नाश्रुतौ रुजाम् ॥’ इति । किंवा बलिन इति—उपचयवतः । शीतमरीधादिति
 कुम्भकारपयनपदलपन्थायात्, शीतेन बद्धिनिर्गच्छस्त्रीरीषणी रीधात् । रसा-
 निति—शौदकानूपमांसरसान् । कीदृशान् ?—स्वादस्त्रलवणद्रव्यमस्कारात् स्वादस्त्र
 लवणान्, उक्तं हि चरके—‘तस्मात् तुषारसमये स्वादस्त्रलवणान् रसान् ।
 शौदकानूपमांसानां मीथ्यानामुपयोजयेत् ॥’ इति । मूषस्थाने मांस इति पाठी वाग्-
 भटपुस्तके नाम्नि, टीकायाञ्च न व्याख्यात इति ॥ ७ ॥

प्रावारित्यादि ।—नाम्भटश्च ।—प्रावारः,—गुरुप्रावरण कम्बलादि । अन्ये तु
 प्रावार कापांसलीमवदुक्षरीयम् । अजिनं—सुखस्वप्ने लीमश चर्म । कौषेयं—किमि
 कौषेयव वस्त्रम् । प्रवेणी—गौणी, अन्ये तु प्रवेणी—नृषीयाणाख्या वस्त्रविशेष इत्याहुः ।
 कौचव,—राडवादि वस्त्रभेद इति केचित्, अन्ये तु कापांसवस्त्रभेदेत्याहुः, चरके तु
 कौचव्याने कुशकेति पठ्यते, कुशकस्तु—विजकम्बल । उष्णस्वभावैर्लघुभिर्दिति ।—
 नेपालकम्बल-प्रचुरतूलकपद्यादि । किं कृत्वा शयनं भजेत् ?—इत्याह, अद्भारित्यादि ।
 —अद्भारतापेन सन्तप्तं यत् गर्भेश्च गृहकांष्ठक तथा भृशहृद्य तत्र भुपदमव वडभौ-
 व्यवच्छेदाय । चरकेऽप्युक्तं—‘सेवेत भृशहृद्योष्णमुष्णगर्भेश्च तथा’ इति ॥ ८ ॥

अथमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यञ्चादानकालजम् ॥ ९ ॥
 कफधितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
 हृत्वाग्निं कुरुते रोगांस्ततस्तत्र प्रयोजयेत् ॥
 तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलप्रहमञ्जनम् ।
 व्यायामोद्धर्तनं धूमं शौचकार्यं सुखोदकम् ॥
 स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूर-चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 पुराणयवगोधूम-क्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥
 प्रपिबेदासवारिष्ट-सौधुमाध्वीकमाधवान् ।
 वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥
 गुर्वस्त्रस्त्रिग्धमधुरं दिवास्त्रप्रश्च वर्जयेत् ॥ १० ॥
 मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीषे पेपीयते रविः ।
 स्वादु शीतं द्रवं स्त्रिग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
 शीतं सशर्करं मन्यं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
 घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीषे न सीदति ॥
 मद्यमल्यं न वा पेयमथवा सुवह्णदकम् ।
 मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्गः स्वप्याहारागृहे निशि ॥

उक्तविधि शिशिरेऽप्यतिदिशति, अथमेवेत्यादि ।—अथैव हेतुमाह, तदेत्यादि ॥९॥
 वसन्तविधिमाह, कफ इत्यादि ।—शूल्यं—भटिबं, शूलपाचितमित्यर्थः । आस-
 वारिष्टं—सुराकृतसम्भानम्, सौधु—गुडासवः । अन्ये तु—“मयाकराधिकद्रव्य-
 खदिराद्यैः कृतस्तद्यः । सीऽरिष्टः सादासवस्तु द्रव्यास्तासुव यः कृतः ॥” इति ।
 माध्वीकं—मधुकपुष्पकृतं मद्यम् ; अदसस्तु मार्दङ्गिति पठित्वा स्वधीकारसीदं मद्य-
 मिति व्याचष्टे ।—माधव, —मधुकृत आसवः । अनुभवेदित्यनेन श्रेयस्यार्थं नीकं
 मैथुनमनुजानाति, वसन्तस्थादानमध्यस्तादिति भावः । गुर्वित्यादी—अद्यस्थाने उच्ये-
 त्थपपाठः ॥ १० ॥

शौचविधिमाह, मयूखैरित्यादि ।—मयूखैरिति—किरचैः, तेजः इति—शेदं,

निशाकरकराकीर्णं प्रवाते मौधमस्तके ।
 निवृत्तकामो व्यजनैः पाणिस्पर्शैः सचन्दनैः ।
 सेव्यमानो भजेतास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥
 लवणाम्लकटूणाणि व्यायामश्चात्र वर्जयेत् ॥ ११ ॥
 भूवाप्यान्मेघनिष्यन्दात् पाकाटम्बाञ्जलस्य च ।
 वर्षास्त्रग्निबले हीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥
 भजेत् साधारणं सर्वमुष्णस्तेजनञ्च यत् ।
 आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं कृतान् रमान् ॥
 जाङ्गलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ।
 दिव्यं कौपं शृतञ्चाम्बो भोजनन्त्वतिदुर्दिने ॥
 व्यक्ताम्ललवणस्त्रेहं संशुष्कं चौद्रवस्रघु ।
 नदीजलोदमन्याहः-स्वप्नायासातपांस्यजेत् ॥ १२ ॥

पेयीयते—अथैवै पिवति । यौग्येऽथत्वाद्गुणत्वाच्च मद्यं न पेयमित्युक्तम् । मद्यसात्त्व्या-
 नानु सात्त्व्याशयेन सात्त्व्याशयगजाः रोगा भवन्ति, तत्र किं प्रतिविधेयमित्याह,—अथ
 वा मुषद्दकं वा पेयमिति । मध्याह्ने इत्यादि ।—धारागृह इति वेदः । निशीति
 परेण सम्बध्यते । वर्जनीयमाह, लवणेत्यादि ॥ ११ ॥

वर्षाविधिमाह, भूवाप्यादित्यादि ।—भूवापः प्रभावादेव दीपवयकीपकः । अन्ये
 तु पिजस्य इत्याहुः । मेघनिष्यन्दः,—शैत्याद्वातकफजनकः ; अक्षपाकता च स्वभाव-
 क्ता पित्तकारी । अग्निबले हीणे इत्यनेन अग्निमाश्वमपि विदीपकीपनमिति दर्श-
 यति । अग्निमाश्वे हि अपाकाक्षपाकाभ्यां कफपित्तकारि, धातुपीवकरसातुत्यादनाश्च
 धातुक्षयेण शतकारि । एतेन वर्षासु अग्निमाश्वेण वातादिकीपः ; वातादिकीपेण
 च वज्रिमाश्वमिति दर्शितम् ; उक्तं हि वाग्भटे—“भूवापेचाद्यपाकेन सन्नि-
 नेन च शरिणा । वज्रिणैव च मन्देन तेष्वित्यन्वीऽन्यदूषितु ॥” इति । पवनादय
 इति—पवनप्रधानाः । साधारणमिति—विदीपप्रमपिसन्दीपनञ्च । आप्यापनं—निष्-
 चम्, कृतान् रमानिति—संस्कृतान् मांसरसान् ; मध्वरिष्टं—सपुङ्गतभरिष्ट, चिर-
 न्तनं—पुरातनम् । दिव्यमिति—आकाशजसम् । भोजनमित्यादि परेण सम्बध्यते ।

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवाकर्षिभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥
 तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेकी रक्तमोक्षणम् ।
 तिक्तं स्वादु कपायश्च चुधितोऽन्नं भजेत्तु ॥
 द्रव्यैः शालयो मुद्गाः सरोऽश्वः कथितं पयः ।
 शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्द्रश्मयः ।
 शारदानि च भाल्यानि वासांसि विमलानि च ॥
 तुपारक्षारसौहित्य-दधितैलरसातपान् ।
 तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्न-पुरोवातान् परित्यजेत् ॥ १३ ॥
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ।
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकपायकान् ।
 शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥
 अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ।
 नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृताहृतौ ॥

सगुणमिति—नातिद्रवम् । शीतवदिति—मधुयुक्तम् । एतच्च वार्षिकदेहक्रेदशीधनाद्ये
 श्रेयम् । वर्जनीयमाह, नदीत्यादि ।—उदकमयः,—उदकप्रधानी मयः, 'अह.स्यत्र',
 —दिवास्वप्न' ॥ १२ ॥

शरदिधिमाह, वर्षेत्यादि ।—उचितं—समवेतम्, "उच समवाये" इत्यस्य रूपम् ।
 समवायीत्य सतताभ्यासरूपः सम्बन्धः, तेन शीतसमवेताङ्गानामित्यर्थः । मद्यसा
 इत्यक्रमेण । आचितमिति—अचितं वर्षासु । प्राय इति वचनान् कदाचित् वर्षासु
 शीतमधुरादिसेवया पित्तचशामाद्यम् शरदि प्रकीपी न भवत्यपीति दर्शयति । तिक्तं
 घृतं—पञ्चतिक्तघृतादिकम् । कथितं पय इति—घृतं दुग्धम् । प्रदोषे चेति—अकारी-
 ऽवधारणे, प्रदीप एवेत्यर्थः । वर्जनीयमाह, तुपारित्यादि ॥ १३ ॥

अनुभेदे रसानाह, शीत इत्यादि ।—वाप्यटस्य ।—शीत इति—हिमशिशि-
 रयीः । आद्यान् मीन् इति ।—साहय्यनवधारसान् । अस्यामिति—कटुतिक्तकषा-
 यान् । शरद्वसन्तयो रित्यादी भजेदित्यनेन पूर्वोक्तिनात्यर्थः । अतः अन्त्येति ।—
 हिमशिशिरयोश्च विपरीतमिति—विश्वम्, उच्यतेपानं भजेदित्यर्थः । नित्यमि-

ऋत्वीरन्यादिमहाहृतमभिरिति ऋतः ।
 तत्र पूर्वी विधिभ्याज्यः संवनीयोऽपरः क्रमात् ॥
 इत्युक्तमृतमात्मं यच्चैष्टाहारव्यपात्रयम् ।
 उपगते यदैचित्वादीकमात्मं तदुच्यते ॥
 देशानामामयानाश्च विपरीतगुणं गुणैः ।
 सात्त्विकमिच्छन्ति सात्त्विकान्नाद्येष्टितश्चाद्यमेव च ॥
 तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते ।
 अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरश्च यत् ॥

त्यादि ।—नित्यं सर्वदा सर्वेषां—यथा रसानामभ्यासः काव्यैः । एवञ्च सति "श्रीते
 वर्षासु चाद्यान्वीन्" इत्यादि यदुक्तं तद्विषयते इत्यत आह, स्वभ्याधिक्यमित्यादि ।—
 यस्मिन् ऋतौ धी रसः सौम्यत्वोक्तः तस्याधिक्यमात्रे तद्वचनस्य तात्पर्यमिति भावः ।
 ऋत्वीरित्यादि ।—पूर्वश्चतोरन्यमासस्यानिमसमाहः, तथा परश्चतोरान्यमासस्य
 प्रथमसमाह इति समाह इदं ऋतुमभिरित्यर्थः । क्रमादिति—न सप्तमा त्यागशीलने
 विधेयै । अतः हेतुर्वाग्भटेनैवीकौ यथा—"अमात्मज्जा हि रोगाः स्युः सप्तमा
 त्यागशीलनात्" इति ; सात्त्विकान्नाद्येष्टितश्चाद्यमेव आचरन् इत्यर्थः । उपसहरति इत्युक्त-
 मित्यादि ।—ऋतुसात्त्विकप्रसङ्गेनाभ्याससात्त्विकमाह, उपगते इत्यादि ।—उपगते—
 सुखयति, अपप्यमपि तद्विकारं न जनयति । कुतः?—इत्याह, शौचित्यादिति—अभ्या-
 सात् । अपप्यमपि हि निरक्तारभ्यासात् विषमिवाग्नीविषस्य नोपघातकं भवतीति
 भावः । शौकः,—अभ्यासः, तेन सात्त्विकीकसात्त्विकम् । देशसात्त्विक रोगसात्त्विक
 दर्शयति, देशानामित्यादि ।—देशानाम्—अनूपादीनां, गुणैः,—खेदगौरवादिभिः
 सद्य विपरीतगुणं खेदगौरवविपरीतरीत्यालाघवयुक्तं मुद्गजाङ्गलमांसमध्यादि । आद्य-
 भदनीयम्, चेष्टितश्च व्यायामादि, देशसात्त्विकमिच्छन्त्यायुर्वेदविद इत्यर्थः । एवमामय-
 विपरीतञ्च शीतविकारे ज्वरमित्यादि रोगसात्त्विकमित्यर्थः । गुणशब्दोऽत्र धर्मनाम-
 वचनं, तेन विपरीतप्रभावाद्यामपि यद्वचनम् ; ततश्च प्रभावविपरीत्यात् तद्विपरीतार्थ-
 कारिण्याच्च यद्वचनम् ; आमयशब्देन आमयहेतुरपि यद्वीतव्यः, तेन हेतुविपरीतस्यापि
 सात्त्विकस्य यद्वचनम् । इदानीं यत्प्रविकारभवात् संश्लेषेण स्वास्थ्यपरिपालनीयायमाह,
 तच्चेत्यादि ।—स्वास्थ्यमिह उद्वेगकषातुषैवव्यविरहितधातुसाध्यम् ; तच्च स्वास्थ्यमुभ-

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १४ ॥

इति स्वस्थाधिकारः ।

गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-

नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरनु प्रथितलोभ्रवलीकुलीनः

श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तृपदाधिकारौ ॥ १५ ॥

यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-

नचैव निक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा ।

यथा परिपाल्यते । विद्युद्वाहाराचाराभ्यां सदा चौयभाषशरीरपीषयेन प्रत्यदायहेतु-
परिहारेण च , यथा दीपपरिपालन स्रहर्षादानात् पीषणेन क्रियते, तदा निर्वा-
पकहेतुवातादिपरिहारेण च । तत्र श्रीकपूर्वाङ्गेन स्वास्थ्यपीषकहेतुरुक्तः , उत्तरा-
ङ्गेन तु स्वास्थ्यविघातकहेतुपरिहारीऽभिधीयत इति न पीनरुक्तम् । अतुत्पत्तिरिह
उत्पादकसामयीविघटनम् । इदानीमुक्तस्यानुक्तस्य च स्वस्यविधेरवधानेन कर्त्तव्यता
भाह, नगरीत्यादि ।—नगरी रथी चेति नगररथधीरधिकृतः , कृत्येष्वुक्तेष्वनु-
क्तेषु च ॥ १४ ॥

इति स्वस्थाधिकार-विहृतिः ।

इदानीं चन्द्रपरिसमाप्तौ पित्रादीनामुक्तीर्त्तनपूर्वकं सनाम निवेशयन्नाह,
गौडाधिनाथेत्यादि ।—गौडाधिनाथः,—नयपालदेवः, तस्य रसवती—महानसः,
तस्याऽधिकारी, तदा पात्रमिति—मन्वो, ईदृशी यी नारायणस्य तायः, सुनय
इति—नीतिमानः, अनरङ्गादिति—लभानरङ्गपदविकारात् भानोरनु नारायणस्य
तनय इति योज्यः, तेन भानोरनुज इत्यर्थः । विद्याकुलसम्पन्नो हि भिषगन्तरङ्ग इत्यु-
च्यते । लोभ्रवलीकुलीन इति—लोभ्रवलीसशक दणकुलीनश्च ॥ १५ ॥

य इत्यादौ ।—सिद्धयोग इति—इन्द्रकृतसद्यस्य सज्ञा, तद्विहितयोगमपेक्ष्या-
धिका ये च सिद्धयोगा अप्य सद्यसि उक्तास्तानधिकयोगान् तमेव सिद्धयोगे यो निष्प-

भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा जनैः

दत्तः पतेत् सपदि मूर्धनि तस्य शापः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

पति, तथा यो वा तानधिकसिद्धयोगानितः मंथहादुद्धरेत् दूरीकुर्यात्, तस्य मूर्धनि
द्वंद्वेन पुंसां दत्तः शापः पतेत् । कौटिल्येन पुंसां १—भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा ।
कारिका, इहोका, तन्मटीकेति भट्टत्रयम्, त्रिपथवेदः,—श्वश्रु.सामहप.,
तद्विदा ॥ १६ ॥

असहाय्यागतमसा सुच्छन्नं चक्रमंथम् ।

प्रकाशयितुमप्याभिर्मिमंता तत्त्वचन्द्रिका ॥

आसीत् सभायां शिशुरेश्वरस्य सभप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।

वाचीविलासं कविसार्वभौमं विजित्य यः पाप यज्ञसमुद्रम् ॥

काकुत्स्थसेनस्तनयस्ततोऽभूत् ततोऽपि लक्ष्मीधरसेननामा ।

तप्यादभुदुद्धरेत्तन्नुजस्तप्यादनस्तनययोऽप्य जज्ञे ॥

मालशिकायामनिवासभूमिर्गोडावनोपान्निभिश्वरस्य ।

अनलसेनस्य सुतो व्यधत्त टीकामिमां श्रीशिवदाससेनः ॥

टीकायु पुर्वैर्विद्वितासु येषां ये वा गुरुभ्योऽधिगता मयापि ।

सन्यस ते षट्पदलं ग्रमेण टीकान्तरान्वेषणजेन धीराः ॥

श्रीशिवदाससेनविरचिता तच्च चन्द्रिका समाप्ता ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

परिशिष्टम् ।

कफाश्रितवायोर्लक्षणम् ।

प्राक्सञ्चितं यस्य बलासजालमन्वेति भूयः प्रबलः समीरः ।
 तेनाहतस्तं प्रविधाय शृङ्कं कुर्यात् प्रहृडोऽथ विकारहृन्दम् ॥
 त्वक्स्फोटनं पाणिपदीक्षणानां दाहोऽतिशोषो वदनस्य तोदः ।
 हृत्कम्पदौर्बल्यमतिश्रमत्वं भ्रान्तिर्मृषोद्भावनजल्पनञ्च ॥
 वैस्वर्यमालस्यमथाविपाको ह्युदासचिन्ता रुचिगात्रभङ्गम् ।
 निद्राक्षयं मूत्रपुरीषबद्धं तमःप्रवेशी गमनेऽप्यशक्तिः ॥
 श्लेष्मान्वितोऽयं कथितः समीरः करोति नानागदहृन्दमेपः ॥

सूतिकाकालः ।

यावन्न दृश्यते पुष्यं यावद् वा क्षीरपोऽर्भकः ।
 सूतां प्रजायिनीं विद्यान्मासा नष्टा दशैव तु ।
 तस्मिन् यो जायते व्याधिः स स्मृतः सूतिकागदः ॥

गुले अथ—

प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्त्तवे ।
 सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरैर्मतम् ॥

सम्पूर्णम् ।